

АСОЦІАЦІЯ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет України

Історія прийняття, документи, свідчення

ЖИТОМИР
«РУТА»
2010

УДК 323.22/.28
ББК 66.043
Д 28

Редакційна рада Асоціації народних депутатів України:
Олександр БАРАБАШ (голова), Яків ЗАЙКО (відповідальний редактор),
Іван БОЙКО, Олександр КОСТЮК, Олена КРАНДАКОВА,
Володимир КРИЖАНІВСЬКИЙ, Микола БАЛАНДЮК,
Микола ІСТРАТЕНКО, Віталій МЕЛЬНИЧУК, Олександр КОЦЮБА,
Володимир СЕВАСТ'ЯНОВ, Олексій ХИЛЮК.

Фото: Олексій ХИЛЮК, Михайло ШУЛЯК, УКРІНФОРМ,
з приватних колекцій авторів.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ. Історія прийняття,
Д 28 документи, свідчення. Житомир «Рута», 2010. — 868 с., іл.

ISBN 978–617–581–020–0

Це видання, підготовлене Редакційною радою Асоціації народних депутатів України, є документально-публіцистичною розповіддю про прийняття Декларації про державний суверенітет України у липні 1990 року безпосередніх учасників цієї вікопомної події.

До книги включені усі документи, що стосуються процесу прийняття Декларації — законопроекти, пропозиції, повні стенограми їх обговорення і постатейного прийняття, поіменні голосування, — а також аналітичні статті та особисті спогади народних депутатів Української РСР XII-го скликання Верховної Ради УРСР (I скликання Верховної Ради України). Розповідь про прийняття Декларації ілюструється ексклюзивними фотографіями, зробленими у залі пленарних засідань.

Книга призначена для широкого кола читачів: політиків, істориків, дослідників, журналістів, студентської та учнівської молоді, допитливих, патріотичних читачів — усіх, хто цікавиться сучасною історією України, історією її боротьби за незалежність, свободу, демократію.

Повний комплект документів та свідчення творців Декларації утворюють об'єктивну та всеохоплюючу картину процесу прийняття Декларації, дають вичерпні відповіді на усі запитання щодо задуму, ідей, цінностей та змісту Декларації про державний суверенітет України.

Випуск книги «ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ *Історія прийняття, документи, свідчення*» присвячується 20-й річниці прийняття цього історичного акта (16 липня 1990 року).

УДК 323.22/.28
ББК 66.043

ISBN 978–617–581–020–0

© Асоціація народних депутатів України, 2010
© Олександр Барабаш, 2010
© Яків Зайко, 2010

ЛІТОПИС ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Редакційна передмова

Асоціація народних депутатів України — всеукраїнська громадська організація, що здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про статус народного депутата України» та об'єднує в своєму складі понад 600 народних депутатів України усіх скликань Верховної Ради України, — не один рік мріяла про видання цієї Книги, яке стало можливим напередодні прийняття 20-ї річниці Декларації про державний суверенітет України.

Прийняття Декларації стало однією з ключових, визначальних подій сучасної історії України на шляху створення незалежної, самостійної Держави.

Для нас, безпосередніх учасників, було принципово важливим викласти об'єктивну історію прийняття Декларації, донести до сучасників усю повноту задуму, ідей і цінностей, втілених у тексті Декларації. Саме тому — за рішенням Редакційної ради, створеної Правлінням Асоціації, — головною частиною Книги є повне зібрання документів щодо підготовки й прийняття Декларація про державний суверенітет України: законопроекти, стенограми, протоколи голосувань.

Водночас, документальні свідчення супроводжуються особистими коментарями безпосередніх учасників прийняття Декларації — аналітичними статтями, спогадами, написаними чи опублікованими у різні роки. Редакційна рада не здійснювала відбору авторів чи редагування текстів, оскільки вважає, що кожний учасник прийняття Декларації має рівне право на представлення своєї думки.

На жаль, не всі наші колеги з різних причин змогли подати свої матеріали до Книги, і без їх свідчень розповідь про історію Декларації залишається не зовсім повною. А 84 народних депутати Української РСР, які брали участь у прийнятті Декларації, вже назавжди покинули цей світ, і ми особливо цінуємо можливість публікації окремих прижиттєвих спогадів.

Проте, на переконання Редакційної ради, наявних у книзі матеріалів — документів, свідчень — достатньо для всебічного і збалансованого представлення роботи над Декларацією, глибинної суті її змісту та ідей.

Редакційна рада високо цінує і висловлює щирю вдячність Президенту України В. Ф. Януковичу, Голові Верховної Ради України В. М. Литвину, Прем'єр-міністру України М. Я. Азарову за вирішальну підтримку цього видання.

Окрема наша подяка давньому другу Асоціації, громадянину Норвегії українського походження Богдану Радейку, нашим колегам-членам Асоціації та іншим інвесторам, які надали фінансову допомогу, завдяки якій видання нарешті відбулося.

Ми також дякуємо усім нашим колегам-авторам, які своїм небайдужим словом допомагають нашим співвітчизникам краще зрозуміти джерела і суть найважливіших рішень в сучасній історії України, а також Виконавчій дирекції Асоціації, усім установам і організаціям (зокрема, Архіву Верховної Ради України та Управлінню комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України) та їх керівникам, добровільним помічникам Редакційної ради — усім, завдяки чийй допомозі підготовлено видання цієї Книги.

Ми всі з вами зробили внесок у створенні маленької цеглинки літопису державотворення сучасної України.

**Редакційна рада
Асоціації народних депутатів
України**

Шановні читачі!

Нинішнього року Україна відзначає двадцяту річницю знаменної події — ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України.

Декларація стала першим актом Верховної Ради, який визначив демократичні цілі та принципи українського державотворення, знаменував собою початок новітнього етапу історії нашого народу.

Ухвалення Декларації про державний суверенітет було яскравим проявом волі українців до незалежності, усвідомлення необхідності державного будівництва. Це відповідальне рішення українських парламентарів репрезентувало народ України як самостійного і незалежного суб'єкта політики.

Декларація ґрунтувалася на попередньому досвіді державотворення, який сформував у суспільстві своєрідну «пам'ять державності», — традиціях Київської Русі, Козацької держави, Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки, Карпатської України, Державного Центру УНР в екзилі.

Цей історичний документ ухвалювався у складних умовах. Відходила в минуле ціла епоха і українській політичній еліті необхідно було визначитися з вибором нового шляху розвитку. У цьому зв'язку показово, що Декларації про державний суверенітет України, Російської Федерації, Білорусі, інших республік колишнього СРСР мають багато спільного — передовсім, це орієнтація на демократію, вільний вибір політичного майбутнього, безумовне і повноцінне забезпечення прав і свобод кожного громадянина.

Декларація стала програмним, стратегічним і державотворчим документом, з прийняттям якого розпочався процес кардинального реформування всіх сфер життя українського суспільства. Її ухвалення відкрило шлях для України до досягнення повної незалежності. Вона стала основою Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року.

Динамічні суспільні зміни в Україні у 1990—1991 роках засвідчили, що Декларація виконала важливу функцію — стала своєчасним і дієвим механізмом формування основ політико-правових перетворень та інституціоналізації України як суверенної демократичної держави.

У цьому документі проголошувалася, по суті, відмова від ідеологічних засад радянської правової системи, утверджувався пріоритет загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права, містилася пряма заборона будь-якій політичній партії виступати від імені всього народу України.

Саме в Декларації про державний суверенітет було заявлено про формування в незалежній Україні сучасної політичної нації європейського зразка, про необхідність побудови правової держави, визначення основним завданням культурного розвитку країни національно-культурного відродження українського народу, гарантування права на вільний розвиток всім національностям, що проживають на українській землі.

Декларація утверджувала миролюбний характер зовнішньої та безпекової політики: проголошувався намір України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки. Нею було проголошено європейський вибір України.

Положення Декларації сприяли консолідації не лише політичної еліти, а й всього українського суспільства. Значною мірою завдяки закладеним у ній засадам широкого суспільного компромісу Україні вдалося забезпечити суспільну злагоду, уникнути збройних конфліктів у процесі становлення незалежної держави.

Декларація є документом, який завжди зберігатиме свою політичну і правову актуальність. І не лише з огляду на її історичне значення у процесі постання незалежної України, а й виходячи з сучасних завдань розвитку держави.

Для нас сьогодні надзвичайно важливим є продовжувати роботу щодо реалізації визначених Декларацією завдань із творення демократичного суспільства, правової держави, забезпечення повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку народу України. Актуальним у цьому зв'язку є завершення побудови ефективної системи державної влади, яка б відповідала потребам та викликам нового часу, інтересам кожного громадянина нашої держави.

Декларація про державний суверенітет заклала базові цінності сучасної Української держави, окреслила дороговкази подальшого руху України. Це — втілена мрія попередніх поколінь і заповіт нашим нащадкам. І саме від нас, нашої згуртованості та зосередження всіх сил, копіткої щоденної праці залежить майбутнє суверенної, демократичної України.

Висловлюю вдячність ініціаторам створення та упорядникам цієї книги. Вами зроблено вагомий внесок у висвітлення визначних сторінок нашого минулого. Перекоаний — видання буде корисним як для фахівців, так і для всіх, хто цікавиться історією українського державотворення.

Президент України

Віктор ЯНУКОВИЧ

Володимир ЛИТВИН
Голова Верховної Ради України

Вступне слово

Щороку, коли розквітчений літніми барвами липень перетинає свою серединну позначку, мені пригадується 1990 рік, коли у плінні хвилюючих подій того дня одним із найбільш виразних постав день ухвалення українським парламентом Декларації про державний суверенітет України.

Порівняно з життям людини його віддалено можна зіставити з таким буденним й водночас урочистим актом, як отримання паспорта громадянина держави, що наділяє особу не тільки всім обсягом гарантованих Конституцією України прав, але й цілим комплексом обов'язків, врешті, свідчить про те, що вона стає самостійною та відповідальною за свої вчинки. На жаль, Україна, беручи на себе у такий спосіб все більше відповідальності, ще не набула незалежності.

На той час цей акт, формально не маючи сили закону, став, однак, вагомою політичною заявою. Практично це був останній найбільш рішучий крок країни до набуття нею реального суверенітету, тобто того правового статусу, коли адміністративно-територіальне утворення стає повноправним суб'єктом міжнародного права — самостійною державою.

Зрозуміло, що політичні документи такого штибу не виникають із порожнечі. Цьому передувало багато подій, що, вишикувані у своїй логічній послідовності, закономірно завершують формалізацію процесу державотворення відповідними актами історичного значення. Невдовзі, як відомо, позачергова сесія Верховної Ради України ухвалила Акт про незалежність України.

Природно, що для розуміння внутрішнього підтексту ситуації, яка склалася в Україні на той час, необхідно звернутися до ретроспективи подій, які їй передували.

Загальновідомо, що доленосні зрушення у багатьох сферах життя Радянського Союзу, в складі якого перебувала УРСР, були започатковані з приходом до влади на пост Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова у 1985 році. Ці суттєві зміни отримали назву «політика пе-

ребудови», що мала на меті вдосконалити існуючий лад, а фактично революціонізувала в іншому напрямі ситуацію, що насамкінець призвело до його краху.

Хоча, віддаючи данину історичній правді, слід констатувати: поступовий занепад існуючої соціально-економічної системи в СРСР почався задовго до часів М. Горбачова, владна доба якого стала лише каталізатором руйнації існуючого ладу.

Не заглиблюючись детально в 'енезу тогочасних подій, хотів би виокремити лише одну — доленосно вирішальну, яка перетворила реформи, впроваджені владою заради трансформації та зміцнення існуючої системи, на неконтрольований верхівкою зламаний процес — конституційну реформу М. Горбачова. Відомо, чим це закінчилося: розвал ретельно вибудованих конструкцій тоталітарного режиму під нестримним тиском руху, який повноцінно демократичним назвати важко, але таким, що всіма силами прагнув до демократії, — безумовно.

Стосовно України, то етап, який передував 16 липню 1990 року, знаменувався виходом на політичну арену організованої опозиції та нових політиків, започаткуванням конкуренції між нею і владою, між формальними, а почасти вже й номінальними, та неформальними лідерами. На цю ситуацію накладалося таке нове явище, як деградація монопольної та всевладної одно партійної системи — зародження багатопартійності. В Україні опозиційні сили гуртувалися навколо Руху, що став провідним в опору існуючій владі.

Це протистояння особливо виразно проявилось у складі Верховної Ради УРСР 12 скликання, яка 15 травня 1990 року вперше розпочала свою роботу як парламент — на постійній основі.

Для розуміння особливості ситуації, що склалася напередодні прийняття Декларації про державний суверенітет України, варто нагадати, що на той час центр виявив нездатність контролювати ситуацію на периферії, оскільки фактичне двовладдя в Москві через протистояння між Б. Єльциним та М. Горбачовим давало шанс національно-визвольним рухам набагато впевненіше торувати шлях до реальної незалежності республік СРСР. Слід зазначити, що ще 12 червня 1990 року Верховна Рада Російської Федерації ухвалила Декларацію про державний суверенітет, а ще раніше Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави».

Українські парламентарії розпочали розгляд питання про державний суверенітет України 28 червня 1990 року, до того досягнувши згоди щодо цього між опозицією та компартійно-радянською більшістю у Верховній Раді, яка вимушено пішла на цей крок під тиском обставин, що швидко змінювалися.

За дискусією щодо кожного положення тексту цього документа стежила вся Україна, що зайвий раз свідчить про непересічність події, яка сталася 16 липня 1990 року — в день урочистого ухвалення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет України. Особливо

стимулююче забарвлення дискусії надавало прийняття народними депутатами України 3 липня 1990 р. Закону «Про економічну самостійність Української РСР».

Логічним продовженням для реалізації змісту Декларації мали стати відповідні рішучі кроки у напрямі проголошення повної незалежності України. Таким кроком стало прийняте парламентом 30 липня 1990 року рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдат Радянської Армії, призваних з її території.

Далі, як відомо, події розвивалися з калейдоскопічною швидкістю: горбачовський проект нового Союзного Договору, потім всенародний референдум щодо майбутньої долі СРСР, який в Україні проводився одночасно з паралельним опитуванням стосовно суті майбутнього державного утворення, що в разі позитивної відповіді позбавляло прихильників збереження СРСР можливості заручитися народною підтримкою. Результати опитування довели — Декларація про державний суверенітет України здобула переважаючу підтримку громадян республіки. Невдовзі — створення «ГКЧП» і як результат невдалого путчу, — розпад імперії, який увінчався закономірним фіналом — Актом проголошення незалежності України, що був підтверджений вражаючим за ступенем громадської підтримки референдумом 1 грудня 1991 року.

У цьому швидкоплинні сповненого драматизмом історичного катаклізму особливу й неповторну у своїй важливості роль зіграла Декларація про державний суверенітет України. Її історичне значення полягає в тому, що саме вона передувала останньому кроку в утвердженні реального суверенітету України, розбудови її як держави.

Микола АЗАРОВ

Прем'єр-міністр України

Акт віри й надії України

Перечитуючи Декларацію про державний суверенітет України з висоти двадцятилітнього досвіду, кожен сьогодні може відчути в тексті наліт романтизму. Можливо, навіть наївності. Але не слід соромитися — цей присмак властивий тільки щирим та відвертим помислам.

На початку останнього десятиліття минулого століття народ України щиро надіявся на зміни. Тому дороговкази Декларації стали уособленням цих надій, адже над ними працювали депутати, кожного з яких люди обирали особисто, з-поміж семи-восьми претендентів. А потім пильно відстежували дії свого обранця, цілими днями не виключаючи радіотрансляції із «сесійного горнила», в котрому кувалась державність.

Тому сміливо можна стверджувати, що Декларація про суверенітет — документальне, юридичне свідчення тодішнього бачення місця України на карті світу й свого, народу, місця у рідній державі. Виключне право народу України розпоряджатися національним багатством, а парламенту — виступати від його імені, право на частку спільно надбаного союзного статку, задеклароване прагнення до безблоковості й без'ядерності, право розміщення на українській території об'єктів інших держав, право на укладення союзного договору — всі ці положення були осв'ячені парламентом без огляду на ситуативну кон'юнктуру, на збіг інтересів якихось промислово-фінансових груп чи міжнародних змовників. Відбулося це з однієї простої причини: народ України саме на таких засадах бачив своє й держави процвітання та поступ.

Суворі реалії сьогоденного світу з одного боку, і багаторічні блукання вітчизняної політики між трьома соснами з іншого боку, стали причиною підозр, що текст першого акту державотворення ніби-то писаний у рожевих окулярах. Ні, він викарбуваний твердою рукою і з впевненністю у власні сили.

Стверджувати це мені допомагають реалії нинішньої доби. Так, за два десятиліття Україна пройшла безліч випробувань, наробила багато

кроків назад й непропорційно мало — вперед, але здоровий глузд народу, вкладений у Декларацію про державний суверенітет, переміг. «Маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України», — говориться в преамбулі документу. Пройшло двадцять років, але, поклавши руку на серце, чого вартий суверенітет, коли державна економіка була залежною від зовнішніх запозичень, і чи можна було називати «самоврядуванням» залежність більшості регіонів від центру?

Державний романтизм у пошуку моделі вибудови незалежності пройшов. Нинішній вибір народу України, його відмова від політики «тригетьманства», впенений рух держави у напрямку подолання економічних та політичних криз, який співпадає з дороговказами Декларації — свідчення того, що у 1990-у році народ і його обранці були щирими. А найвними виявились ті, хто цю щирість хотів підмінити інтересами, народженими в закутках штучних, приватних й одноденних мотивів.

Нині все стає на свої місця. Декларація повертається. І народ України ще викарбує золотими літерами імена кожного, хто щиро, — й разом з тим так далекоглядно, — плекав й утверджував перший документ про державний суверенітет України.

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет України

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст. 429)

Верховна Рада Української РСР,
виражаючи волю народу України,
прагнучи створити демократичне суспільство,
виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток
народу України,
визнаючи необхідність побудови правової держави,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

П Р О Г О Л О Ш У Є

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.
Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Прийнята Верховною Радою Української РСР

м. Київ, 16 липня 1990 року

№ 55–XII

Частина перша

**ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРОК
ДО
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

*Аналітичні статті учасників прийняття
Декларації про державний суверенітет України*

Іван ПЛЮЩ

Наріжний камінь державності

Перед тим, як висловити своє бачення, свою позицію щодо 20-річчя прийняття Декларації про суверенітет України на першій сесії Верховної Ради Української РСР XII скликання 16 липня 1990 р. (з часом це скликання перейменоване в перше) під моїм головуванням, на мою думку, слід коротко згадати про політичне, економічне та соціальне становище, яке було в той час в Україні, про склад обраних депутатів 4 березня 1990 року (участь у виборах взяли понад 31 мільйон (85 %) виборців).

Особливість тих виборів заключалась у тому, що вони вперше проходили на основі нових демократичних законів, при широкій гласності, під контролем виборців. Уперше найвищий законодавчий орган держави було сформовано не одностайним голосуванням за кандидатів у депутати, а в умовах альтернативності, гострої передвиборної боротьби, без будь-якого регламентування основного складу кандидатів у депутати. Кандидатів у депутати висували не тільки трудові колективи, громадські організації, збори військовослужбовців по військових частинах, а й колективи навчальних закладів, виборці за місцем проживання. На 450 депутатських мандатів претендували 3840 чоловік. Зареєстровано було 3091 особу, або в середньому по 6-7 претендентів на один мандат.

За місце в українському парламенті змагалися представники майже всіх верств суспільства зі своїми ідеями, програмами. Це були альтернативні вибори. У Верховній Раді були представлені всі регіони республіки пропорційно до кількості в них населення. Її склад оновився майже на 90 відсотків.

Вибори в республіці проходили в умовах складної економічної ситуації: у країні за статистикою вироблялось чи не найбільше продукції на душу населення, але купити її в більшості випадків, за невелику заробітну плату, було неможливо. Допускались перебої в матеріально-технічному постачанні, в роботі транспорту, загострювались в окремих регіонах міжнаціональні відносини. Перебудовчі процеси, що відбувались в той час, не принесли відчутного поліпшення життя людей. Негативні процеси в економіці посилювались. Не об'рунтована ні в економічному, ні в соціальному плані підпорядкованість інтересів республі-

ки загальносоюзним потребам призвела до того, що на Україні десятки років виробництво розвивалось заради виробництва. Майже третину обсягів промислової продукції становили проміжні, паливно-сировинні продукти.

Складною на той час була і політична ситуація в Радянському Союзі. В окремих республіках виникали конфлікти на національній основі, республіки Прибалтійського регіону оголосили про державний суверенітет. Дійшло до того, що керівництво СРСР з метою припинення цих процесів застосувало в окремих районах військовий контингент, в результаті чого були людські жертви.

Саме в таких умовах була сформована на демократичних засадах Верховна Рада України першого скликання. На неї народ України покладав великі надії, пов'язані з демократизацією суспільного життя, зміцненням суверенітету нашої республіки, проведенням радикальної економічної реформи і підвищенням на цій основі добробуту людей.

Слід відмітити, що порядок денний першої сесії Верховної Ради України першого скликання формувався секретаріатом (створеним із народних депутатів) в умовах широкої дискусії, з врахуванням різних пропозицій як політичних сил, так і окремих депутатів. Декларацію про державний суверенітет Української РСР пропонувалось розглянути п'ятим пунктом, щоб цей документ став основою для розробки і прийняття законодавчих актів Верховною Радою України першого скликання, але це питання було затверджене депутатами 15 пунктом (373 «за»; 15 — «проти») 17 травня 1990 р. Після тривалої дискусії щодо розгляду питань порядку денного 23 травня 1990 р. питання про суверенітет було уже перезатверджене 10 пунктом.

Надзвичайно гострі дискусії почалися при розгляді та затвердженні кожної статті Тимчасового регламенту засідання Верховної Ради Української РСР дванадцятого (першого) скликання, який був прийнятий 22 травня 1990 року.

У відповідності з цим регламентом (стаття 21) народні депутати УРСР мали право об'єднуватися в групи за територіальними чи іншими ознаками і вже станом на 4 червня 1990 року (день обрання Голови Верховної Ради Української РСР Івашка В. А.) у секретаріаті сесії було зареєстровано 41 депутатську групу:

26 — «за територіальним принципом»

15 — за іншим принципом, зокрема:

група аграрників;

група «За радикальне оздоровлення економіки»;

група «Злагода»;

група «Чорнобиль»;

група «Відродження»;

група «Вільні демократи»;

група «Відновити Вітчизну»;

група «З проблем екології»;

група «З проблем молоді»;

група «За консолідацію»;
група «За право людини»;
група «Здоров'я»;
група «Незалежність»;
група «За освіту»;
група «За конструктивність».

Станом на 14 червня їх кількість збільшилась до 18. Ще створились:

група «Гласність»;
група «Захист прав інтересів ветеранів, пенсіонерів, інвалідів та воїнів-інтернаціоналістів»;
група «Демократична платформа КПУ» (пізніше названа в народі як група 239).

Значна кількість депутатських груп за іншими (різними) принципами свідчила про прагнення народних депутатів здійснити суттєві зміни в усіх сферах діяльності суспільства, поліпшити рівень життя громадян України. Не дивлячись на те, що у складі народних депутатів 12(1) скликання вищого законодавчого органу було 373 члени Комуністичної партії (85 відсотків), суттєво вплинуть на прийняття рішень з позиції цієї політичної сили вони не могли.

Вже 6 червня 1990 р. від «демократичного блоку» народних депутатів (хоч він ще й не був створений) зробив заяву народний депутат Зайко Я. Я., в якій, зокрема, підкреслювалось: «що в умовах швидкоплинних демократичних перетворень, коли виникли реальні можливості закласти підвалини української держави для добра всіх народів, які населяють Україну, п'ятирічне функціонування такого консервативного парламенту обертається для України справжньою трагедією. Тому найбільш прийнятною є тактика демократичної меншості Верховної Ради така, ми вважаємо, як перехід до конструктивної опозиції, яка буде організаційно оформлена у вигляді Народної Ради».

Через два дні (8 червня 1990 р.) народний депутат Юхновський І. Р., виступаючи на сесії, заявив, що блок демократичних сил прагне, щоб нинішній парламент працював якнайефективніше, найбільш організовано, і вважає необхідним утворення парламентської опозиції під назвою «Народна Рада». Він підкреслив, що у програмі Народної Ради є три основні підрозділи:

- перший — про державний суверенітет;
- другий — про багатопартійність парламенту;
- третій — про різні форми власності.

Такий хід подій у парламенті деяких депутатів дратував, викликав невдоволення, що й прозвучало в їх виступах від мікрофонів, проте заслуговує на увагу позиція голови Верховної Ради УРСР Івашка В. А., який на той час вів засідання і сказав, що «ми прийшли з різних політичних дверей до цієї зали. І це реальність. І залізобетонної однодумності, її не буде вже ніколи. І якщо є інакомислення, то воно повинно мати, на мою думку і думку моїх товаришів, заступників Голови Верховної Ради, різні форми».

Необхідно відмітити, що на шпальтах газет та журналів, у виступах народних депутатів на сесії Верховної Ради України, політиків різних рангів широко висвітлювалось таке питання, як «державний суверенітет», але кожний із них розумів його по-своєму. Потрібно віддати належне й Івашку В. А., який 12 червня 1990 р. брав участь у засіданні Ради Федерації СРСР і на другий день (13 червня 1990 року) проінформував народних депутатів України про розглянуті питання на ньому, підкресливши на початку свого виступу, що «це засідання певним чином стимулює деяке прискорення нашої роботи в такій важливій сфері, як національно-демократичний устрій, прийняття Декларації про державний суверенітет Української РСР». Він розповів про варіанти розробки нового Союзного договору і підтримав підхід до цього питання Голови Верховної Ради Росії Єльцина Б. М.: починати треба не з нового Союзного договору, а з міжреспубліканських всеохоплюючих договорів «без яких-либo предварительных экономических или политических условий».

Для того, щоб обговорювати питання нової Федерації, нового Союзного договору і вносити свої (українські) пропозиції, треба було, наголошував Івашко В. А., якнайшвидше сформувати мандат для керівництва Верховної Ради і для інших представників від України, тобто прийняти Декларацію про державний суверенітет Української РСР. Він повідомив, що за 35 хвилин до початку засідання Ради Федерації Союзу (12 червня 1990 року) Росія прийняла Декларацію про Державний Суверенітет.

11 червня 1990 р. була утворена постійна комісія Верховної Ради Української РСР — Комісія з питань державного суверенітету міжреспубліканських і міжнаціональних відносин.

25 червня 1990 р. була внесена пропозиція головою Верховної Ради УРСР розпочати роботу засідання парламенту з розгляду питання щодо Декларації про Державний суверенітет Української РСР, оскільки проект цього документу був розданий майже двадцять днів тому, але ця пропозиція не була підтримана народними депутатами. В цей день вирішили приступити до обрання Голови Ради Міністрів УРСР.

Початок представлення різних варіантів, проектів Декларації про державний суверенітет Української РСР відбувся на вечірньому засіданні Верховної Ради УРСР 28 червня 1990 р.

Слід підкреслити, що до постійної Комісії з питань Державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин надійшло сім варіантів проектів декларації про Державний суверенітет УРСР, які були роздані народним депутатам для ознайомлення та внесення відповідних пропозицій та зауважень. Президія Верховної Ради УРСР рекомендувала народним депутатам розглянути проекти Декларацій у порядку їх надходження до Комісії.

Першим поступив проект, розроблений робочою групою, утвореною з цією метою Президією Верховної Ради УРСР. До її складу були залучені провідні вчені, юристи республіки. Активну участь у розробці надзвичайного документа взяли

народні депутати України. За дорученням Голови Верховної Ради Української РСР цей варіант проекту Декларації про Державний суверенітет УРСР доповідав народний депутат, Голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР Дорогунцов С. І.

При розробці проекту Декларації група виходила з того, що підготовка і прийняття цього документа є об'єктивно необхідним і виключно важливим історичним актом на шляху утвердження Державного суверенітету України, її державно-правового статусу.

Не повторюючи структури названого проекту документа, хочу назвати лише кілька основних підходів, що лягли в основу його розробки, а саме:

- суб'єктом суверенітету є народ, у ролі офіційного представника якого виступала держава. Державний суверенітет УРСР визначався Декларацією як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність республіки у зовнішніх зносинах;

- Декларація не тільки проголошувала суверенітет, а й визначала гарантії його забезпечення та здійснення. У сфері політичній — це верховенство влади народу України на своїй території. У сфері економічній — виключне право власності народу України на національне багатство республіки. У сфері культури — виключна власність народу республіки на національні, духовні та історичні цінності. В галузі правовій — принцип пріоритетності верховенства законів республіки;

- Україна розглядалася як суверенна держава у складі Союзу з іншими республіками. Нічим і ніколи не обмежений державний суверенітет України виступав як первинна, висхідна основа можливості її добровільного входження у принципово новий союз суверенних держав.

Потім були заслухані інші варіанти проектів Декларації.

28 червня 1990 р. був останнім днем головування Івашка В. А. — Голови Верховної Ради Української РСР, який цього ж дня відбув до Москви для участі в роботі 28 з'їзду КПРС. З 29 червня 1990 р. мені, як Першому заступнику Голови Верховної Ради Української РСР, довелося головувати на всіх наступних засіданнях сесії до обрання Голови Верховної Ради України Кравчука Л. М.

На початку липня загострилась політична ситуація в Україні. Деякі шахтарські колективи звернулись до своїх колег із закликами провести політичний страйк шахтарів 11 липня 1990 р. із зупиненням гірничо-видобувних робіт. Проведення такого страйку неминуче призвело би до подальшого погіршення і до того складного економічного становища в народному господарстві республіки. Частина народних депутатів вимагала прийняття звернення Верховної Ради до шахтарів, інша — негайно відкликати з Москви керівників держави, а деякі народні обранці — постатейного розгляду проекту Декларації про державний суверенітет республіки.

У виступах окремих народних депутатів висловлювались звинувачення в мою адресу: про нібито навмисне затягування прийняття Декларації. Але ці

звинувачення були безпідставні, і я роз'яснив депутатам, що з такою кількістю зареєстрованих депутатів можна було не зовсім правильно визначитись по важливих питаннях. А вже 6 липня 1990 року з різних причин на сесії були відсутні 230 депутатів, це більше половини їх чисельності.

Описуючи хід обговорення і прийняття Декларації про державний суверенітет України в хронології, доречно згадати про те, що на початок липня з числа комуністів-депутатів (239 чоловік) була створена група «За Радянську суверенну Україну».

Згадане звернення до шахтарських колективів не було прийняте, але 291 народний депутат (6 липня 1990 р.) проголосував за відзив депутата Івашка В. А. і всіх інших депутатів, незалежно від того, де вони знаходяться.

У відповідь на таке рішення народних депутатів України 9 липня 1990 року народний депутат Івашко В. А. звернувся до Верховної Ради Української РСР із заявою. У ній він звинувачував дії опозиції і пасивну позицію представників ЦК Комуністичної партії України, що входили до складу народних депутатів (за повернення з Москви в числі тих, хто проголосував, було 200 членів партії). Далі зазначалось, що він не має зараз у Верховній Раді УРСР надійної опори для здійснення програми економічного, соціального і культурного відродження України і оголошує про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР з 9 липня 1990 р. Заяву депутата Івашка В. А. я довів до відома народних депутатів 11 липня 1990 р. на ранковому засіданні Верховної Ради УРСР.

Згадавши цю людину, я хотів би кілька добрих слів написати про нього, адже я з ним разом працював, добре знав його. Івашко Володимир Антонович відійшов у вічність 13 листопада 1994 р. Йому було лише 62 роки, похований у м. Харкові. Він добре знав Україну, любив людей. Не дивлячись на високі пости, які він обіймав, завжди залишався скромним, принциповим, чуйним, справжнім патріотом України. Хочу привести лише закінчення його заяви до Верховної Ради УРСР і думаю, що всім, хто читатиме ці спогади, стане зрозумілим, ким він був насправді:

«...Запевняю український народ, що нічим перед ним не завинив, дещо встиг зробити, хоча дуже мало, бо доля не дала достатнього часу. Прошу мене вибачити. Хай щастить Вам, люди добрі. Володимир Івашко. 09.07.1990 р.»

У цих словах звучала його любов до українців, прощання з Україною, з людьми, яких він знав і шанував.

11 липня 1990 р. було розпочато постатейний розгляд проекту Декларації про державний суверенітет України, який тривав три дні. Під кінець робочого дня 13-го липня багато депутатів вимагали виступити ще, аби переконати ту чи іншу сторону в тому чи іншому питанні. Але в основному думка уже сформувалася про те, що приймати Декларацію необхідно, це — історична необхідність.

Часто запитують, з огляду двадцяти років, що минули, яке найяскравіше враження у мене від подій тих днів? Мітинги, внесення національного прапора у

сесійний зал, підняття його над куполом Верховної Ради, висунення моєї кандидатури на посаду Голови Верховної Ради чи, може, самовизначення української нації.

Безумовно, найважливішою подією у житті України і кожного свідомого українця в 1990 році було прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Цей вікопомний документ народні депутати Верховної Ради Української РСР XII скликання — Верховної Ради України 1-го скликання прийняли після дебатів і гарячого обговорення, проте без явно конфронтаційного протистояння різних політичних сил у Верховній Раді.

За ставленням до цього документа депутатів Верховної Ради тоді можна було розділити на дві групи. Одна частина була твердо переконана, що таке рішення на часі, що ми запізнюємось з ним і обов'язково потрібно його приймати. Інша ж частина, хоч і не заперечувала проти цього акта зовнішньо та, може, й внутрішньо його сприймаючи, разом із тим, мала синдром якогось страху перед наслідками прийняття Декларації.

Більшість боялася: а що потім? Як у подальшому будуть складатись обставини, чи не прийдеться пізніше відповідати за це рішення перед якимось судом і таке інше, — ці страхи серед частини депутатського корпусу серйозно ускладнювали прийняття рішення.

Ота тінь, ота печать старої системи свідомо чи підсвідомо лежала на кожному в ту пору.

Ми тоді порадилися і вирішили, що не можемо виносити таке важливе питання на голосування 15 липня. Не можна було допустити, щоб частина депутатів проголосувала проти, а частина не голосувала. Потрібно було, щоб такий вікопомний документ приймався одноголосно і, як кажуть у народі, «з піснею».

Тому 15 липня ми вирішили ще раз попрацювати з депутатами, які вагаються і бояться, але не хочуть у цьому зізнаватися, переконати їх — і все для того, щоб результати майбутнього голосування були вагомішими. В цій роботі ставка робилася в основному на авторитети, тобто на тих людей, які знали питання досконало і до яких прислухалися.

16 липня зранку, до відкриття сесії, знову розпочалися дебати: продовжувати обговорення чи ні. До мене заходили в робочий кабінет не менш як двадцять впливових депутатів, і кожен просив дати можливість йому виступити.

Переді мною стояла дилема: відкривати обговорення чи без обговорення одразу ж голосувати за Декларацію. А я знаю, що інколи, не відкриваючи дебатів, можна досягти більшого, аніж відкриваючи обговорення ще раз і слухаючи по десятому разу аргументи, які вже давно відомі і лише дратують протилежні сторони. Пам'ятаю, як перед самим голосуванням народний депутат Вадим Гетьман — на жаль, нині покійний, майбутній президент України Леонід Кравчук прийшли до мене і дуже наполегливо вимагали, щоб їм дали слово. Керуючись тим, що таке бажання було не тільки в них, я відмовив їм і сказав, що вважаю правильним прийняте Президією Верховної Ради рішення — голосувати без обговорення.

Я звертався до депутатів із одним і тим же аргументом: вже нікого ні в чому не переконаємо. Тому, відкривши сесію, я відразу поставив обговорений постановою проект Декларації на голосування. Кожен з величезною напругою душі чекав, що ж засвідчать результати голосування.

Результати голосування, що висвітілись на табло, були вражаючими. Я думаю, що такого не чекав ніхто: ані ті, хто був переконаний у правильності цього акта, ані ті, що вагалися. Це було просто приголомшуюче: «за» — 355; «проти» — 4; утримались — 0; не голосували — 26.

Пізніше майже кожен хотів потрапити у причет, стати, так би мовити, батьком вікопомного документа, і це підігрівало настрої і в залі парламенту, і навколо нього.

Хочу ще раз наголосити на тому, що у Верховній Раді 12-го — 1-го скликання, незважаючи на те, що вона обиралася за Радянського Союзу, рівень свідомості та відповідальності був надзвичайно високим. Це свідчення громадянської, державницької, суто людської й етичної зрілості тодішніх депутатів.

Я глибоко переконаний, що імена тих, хто започатковував український парламентаризм, проголосували за Декларацію, будуть викарбувані золотими буквами на стіні одного з холів будинку Верховної Ради.

До мене тоді приходило безліч делегацій від різних депутатських груп із проханням вийти на площу, до людей. Спочатку я не дуже погоджувався. Але пізніше прийшло багато депутатів з Народної Ради і заявили, що натовп перед парламентом вимагає. Я, врешті-решт, погодився вийти до цих людей.

Пам'ятаю, як стояв на площі, дивився на них і думав: «Це ж люди, хто ще недавно кричав мені “ганьба”, а от тепер мене так тепло вітають і кожен з них хоче засвідчити свою відданість Україні і своє бажання зробити усе, щоб наша держава стала такою, як ми визначили у Декларації про Суверенітет».

Маючи досвід роботи з людьми, я знав, що ця ейфорія, на жаль, швидко мине. А щоб зробити Україну такою, якою вона буде відповідно до записаного у Декларації, потрібна злагода в суспільстві і важка праця впродовж десятків років.

16 липня 1990 р. ми прийняли документ доленосного рівня для України і українців. У преамбулі Декларації говориться: «Виражаючи волю народу України..., визнаючи необхідність побудови правової держави...». Чи вірив я тоді в ці слова, що вони через рік стануть реальністю, коли, хоча й не побудували правової держави, та все ж таки проголосили незалежність України? Адже у самій Декларації йдеться і про союзний (підкреслюю: не Союзний, а союзний) договір, про те, що її принципи є основою для його укладання...

Ми так і записали в цьому документі: «Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору» саме з будь-якими державами, а не лише колишніми республіками СРСР, які на той час були міцно утримувані в СРСР.

Ще й досі запитують, у що я більше вірив тоді: у правову незалежну державу, яка має право укласти союзні договори з будь-якою іншою незалежною

державою, чи в Союзний Договір як основу нового Союзу на кшталт колишнього СРСР?

Мені легко відповідати на це питання, тому що залишилися архівні матеріали. Мій виступ на останній сесії Верховної Ради 11-го скликання у лютому 1990 р. був опублікований у десятках газет. Ще тоді я говорив: *«Слід прийняти державні акти про землю, про власність, місцеве самоврядування, наповнити реальним змістом поняття СУВЕРЕНІТЕТУ і незалежності, тобто будувати свої відносини на взаємовигідних добровільних умовах у ВІЛЬНОМУ СОЮЗІ ДЕРЖАВ»*. По-перше, у ВІЛЬНОМУ СОЮЗІ, по-друге, ДЕРЖАВ, а не республік.

Треба пам'ятати, що на той час ще існував Радянський Союз. Мій виступ у Верховній Раді прозвучав за 5 місяців до прийняття у парламенті Декларації про державний суверенітет. Я вірив у Суверенітет України і до прийняття Декларації йшов свідомо. Та й не я один був таким самостійником.

Напередодні 16 липня, під завершення обговорення проекту Декларації, народний депутат Іван Драч запропонував, щоб Україна була без'ядерною і позаблоковою державою.

І на сьогодні до цього рішення Верховної Ради неоднозначне ставлення. Але я гордий з того, що це записано в Декларації про державний суверенітет.

Це не означало, що Україна стане без'ядерною відразу: 1990-го, 1995-го чи 2000-го року. Однак я вірив, що свого часу в європейській і світовій спільноті дійдемо до того, що не потрібні будуть ніякі блоки. Я й зараз переконаний, що ми напрацюємо таку модель світової і європейської безпеки, в якій не буде протистояння блоків.

Тоді ми всі сподівалися на досить швидке економічне зростання незалежної України. Вважали, що горизонтальні зв'язки врятують економіку усіх суверенних держав.

Що ж все-таки зашкодило взаємовигідному співробітництву і розвитку країн колишнього Радянського Союзу?

Я завжди говорив (і це мій вислів), що «бракорозводний процес» має бути цивілізованим. Про це я казав і Михайлу Сергійовичу Горбачову, колишньому президенту СРСР. І зараз вважаю: саме тому економіки незалежних держав зазнали занепаду, що ми недооцінили горизонтальні зв'язки, що не було доброї волі у центральній владі, тобто керівництва Союзу, на розподіл власності. Саме через це ми отримали таку велику економічну кризу у державах, які вийшли з цього Союзу.

Необхідно було знайти механізми взаємовигідної співпраці і не допустити економіку до такого розвалу, як тепер. Я в це вірю і сьогодні. Адже Економічний союз — це не значить, що є Рада міністрів цього Союзу. Можуть бути якісь формування, але це мали бути міждержавні органи, а не наддержавні. Проте тоді цього не сталося, тому що діяли за подвійними стандартами — говорили одне, а робили інше. Керівництво СРСР все думало, що як був Союз — так і буде.

Врешті-решт, я хочу підкреслити, що розвалила Союз не Україна. Ми прийняли Декларацію про державний Суверенітет 16 липня 1990 р., а Верховна

Рада Російської Федерації, як уже відмічалось раніше, схвалила Декларацію про державний суверенітет Росії 12 червня 1990 р. Росія від нас відділилася першою і розпочала парад суверенітетів.

У контексті загальноєвропейського історичного процесу Декларація про державний суверенітет України стала міцною основою для розробки законів, у тому числі й Конституції України. Слід відмітити, що коли її приймали, то відкинули пропозицію послатися у преамбулі на Декларацію про державний суверенітет. І все ж таки Декларація стала предтечею Незалежності.

Та чи не втратить Декларація своєї ваги після прийняття нової редакції Конституції України з плином часу? Я думаю, що не втратить.

Говорячи про монументальність Основного Закону, нас часто звинувачують ще й у тому, що ми не використали момент і перша Конституція незалежної України підписана не Головою Верховної Ради 1-го скликання.

Я робив це свідомо. Будучи співголовою Конституційної комісії, переконав і другого співголова — Леоніда Кравчука: якщо ми приймемо Конституцію цією Верховною Радою, то нам завжди закидатимуть, що Конституцію прийняла Верховна Рада, обрана ще за часів Союзу.

Не хотілося, щоб ця тінь лежала на такому важливому документі. Вважав, що спочатку необхідно прийняти закони, які дозволяють рухатися вперед, а Конституцію України вже напрацює наступна Верховна Рада, обрана в незалежній, суверенній Україні. Хоча, на мій погляд, і Верховна Рада України 2-го скликання поспішила використати своє право і прийняти Конституцію. Ухвалена нею Конституція містить дуже багато компромісів.

Тож не дивно, що і сьогодні всі політичні сили і в цілому громадськість свідомі того, що на порядку денному стоїть питання про внесення змін і доповнень до Основного Закону України.

Історичний час відраховує роки незалежної України з її поки що незначними успіхами і помітними прорахунками. Попри всі недоробки як парламенту першого скликання, так і всіх гілок влади на подальших етапах державотворення, закладені в Декларації принципи розбудови України виявились уже підтвердженими практикою.

Українська держава є назавжди! А це значить, що свято душі свідомих українців, які з діда-прадіда мріяли про свій національний дім в історичному просторі Європи, набуло свого реального змісту. Це свято завжди буде з нами.

Пам'ятаю, ми довго дискутували, коли святкувати: 16 липня (день прийняття Декларації), 24 серпня (день проголошення України) чи 1 грудня (Всеукраїнський референдум). Я був прихильник саме 24 серпня, тому що не можна святкувати день, коли ми лише задекларували свій намір. Саме 24 серпня ми стали незалежною державою.

Які уроки парламентаризму за це двадцятиріччя я виніс для себе?

Уроків настільки багато, що це питання завжди залишається відкритим.

Ми — країна молодій демократії. Парламент — це перша і найголовніша ознака розвитку суспільства, що йде демократичним шляхом. Якщо немає парламенту — не можна говорити, що країна стала на демократичний шлях розвитку.

У Європі живуть за принципом: коаліція депутатів формує уряд. Це обов'язковий елемент парламентської демократії. Це явище повторюється після кожних виборів, а може повторитись і без виборів.

Потрібно надалі у законах передбачати відповідальність коаліції за уряд і його формування, за схвалення державного бюджету і контроль за його виконанням. Це все буде описане при доопрацюванні Конституції.

Що я хотів би побажати українцям в річницю прийняття Декларації про державний суверенітет? Віри в те, що ми на правильному шляху, альтернативи якому немає. Всенародно обраний Президент, отримавши підтримку найбільшої кількості виборців, розробляє і оголошує курс і разом з урядом і парламентом реалізує його. Завдання Верховної Ради — законодавчо забезпечити супроводження цього курсу.

Тож бережімо Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України як зіницю ока, пам'ятаймо, що коли саме Україна стане в ряд незалежних демократичних, багатих держав, залежить від нас. І безпомилково розпізнаваймо тих, хто її дійсно ревно оберігає, і тих, які нібито стоять на її сторожі, а насправді кривдять.

3 червня 2010 року.

Микола ШУЛЬГА

Урок політичного компромісу

В історії кожної країни є ключові події, що відкривають черговий етап розвитку суспільства. Такою подією було і прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року. Проголошення Декларації відбулося у точці біфуркації політичного, державного і суспільного розвитку України. У цей відрізок часу ще були рівноцінними шанси на розвиток країни у межах союзної держави і одночасно відкривалась можливість виходу із союзу і початку будівництва суверенної держави. Ще існував Радянський Союз — одна з великих держав світу, член Ради Безпеки ООН, друга за військовим потенціалом. З іншого боку, міжетнічні конфлікти і дезінтеграційні процеси в середині Союзу вже досягли апогею: відпалали гарячі точки у Фергані, Нагорному Карабасі, Баку, Тбілісі, Вільнюсі, проголосили про вихід із Союзу Литва, Латвія і Естонія. Жоден з цих шляхів, як і інших варіантів розвитку, ще не був закритий, жоден з них ще не мав явно вираженої рокованої невідворотності.

Слід сказати, що першу скрипку політичного аспекту дезінтеграції Радянського Союзу відіграла Москва. Саме в ній, врешті-решт, визначався вектор подальшого розвитку — збереження чи розпад Союзу. Стартовим моментом у новому дезінтеграційному етапі великої країни стало прийняття 12 червня 1990 р. Верховною Радою РРФСР Декларації про державний суверенітет Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Про свій суверенітет заявляла республіка, населення якої складало більше половини населення всього Союзу, а територія простягнулась від Калінінграда до Петропавловська-Камчатського.

Цей демонстративний акт потребував відповіді всіх інших республік — адже хоча більші за кількістю, але менші за розмірами навіть у сумі всі інші республіки повинні були визначити свій статус. Еліти більшості союзних республік не були готові до кардинальних кроків щодо виходу із союзу і проголошення незалежності. Декларації про суверенітет, які слідом за РРФСР проголосили всі союзні республіки й автономні республіки, які входили в союзні, були свого роду тести на випробування, як далеко можна зайти у своїх намірах до самостійності. Ці

виклики адресувались у першу чергу союзному керівництву. Але другим боком цих месиджів було звернення республіканських еліт до самих себе — з'ясування для себе, що вони хочуть, як вони собі це уявляють, хто це буде роботи і хто за це буде відповідати (причому не стільки перед власним народом, скільки перед союзним керівництвом).

До цього слід додати, що в кожній республіці складалась суспільно-політична ситуація, якій були притаманні як спільні риси, так і свої неповторні, унікальні. Спільними рисами було те, що у кожній республіці у кінці 80-х років ХХ століття в компартіях сформувались так звані демократичні платформи, тобто групи партійців, які мали власні погляди на майбутнє всього Союзу і майбутнє своєї республіки. Ще однією характерною рисою демплатформ була опозиція до курсу керівництва КПРС і керівництва своєї республіканської компартії. А специфічним був рівень згуртованості і наявності ідей щодо майбутнього у представників інших соціальних груп, а головним чином у наукової і творчої інтелігенції і керівників крупних підприємств.

В Україні, як відомо, були всі ці складові — була демплатформа, було об'єднання інтелігенції, що оформилось у Народний Рух України за перебудову, і була досить активна група дисидентів, частина із яких нещодавно повернулась в Україну з місць позбавлення свободи і заслання. Кожен із цих позиційних до влади сегментів був представлений у Верховній Раді. Після початку роботи Верховної Ради УРСР 12-го скликання вони досить швидко об'єдналися в парламенті у Народну Раду.

Таким чином, від самого початку роботи Верховна Рада УРСР 12-го скликання почала працювати як орган, що складався з неоднорідних політичних сегментів: більшості, яка представляла офіційну лінію Компартії України, і меншості, яка була політично пістрявою, але згуртована на основі опозиції до влади і партії.

Декларація про державний суверенітет України була найпершим політико-правовим документом, який слід було розробити і прийняти у стислі строки, не тільки тому, що цього вимагала внутрішня ситуація в республіці, а ще й тому, що українському парламенту був кинутий виклик ззовні — від Верховної Ради РРФСР, яка прийняла Декларацію про державний суверенітет. Робота над проектом Декларації була першим уроком практичного політичного плюралізму. Це було випробування на толерантність — як політичну, так і психологічну терпимість до людей з іншими цінностями. Слід сказати, що млинець не вийшов глевким.

Документ розроблявся і приймався майже всім складом Верховної Ради УРСР. Це було пов'язано знову ж таки з особливостями того моменту у політичному житті, навіть у тих деталях парламентського повсякденного життя, чисто технічних особливостей проведення пленарних засідань парламенту. Згадаймо такі небачені новинки публічного життя, як декілька мікрофонів у залі

Верховної Ради, черга за ними у декілька десятків депутатів. Активність та розкутість виступаючих, намагання довести якомога більше переконливих доказів, що підкріплюють позицію виступаючого.

Але це тільки вершина тієї різнобічної роботи, яку вели у той час депутати з виборцями. Адже кожен із щойно обраних до парламенту депутатів, витримав шалену конкуренцію в своєму окрузі. Суперники в округах слідували за кожним його кроком, за кожною помилкою, обмовкою. Виборці з ранку до ночі слухали трансляції з Верховної Ради, вони знали за голосами майже кожного депутата. Залежність депутатів від виборців була в той час найбільшою за всі роки незалежності України. Тому кожен з депутатів, у процесі роботи над Декларацією, намагався якомога повніше передати ті сподівання, ті ідеї, які поділялися його виборцями.

Звичайно, той документ є одночасно і прикладом компромісу, і до певної міри — проявом політичної наївності. Творці Декларації були і дітьми, і творцями того періоду української історії. Вони увібрали в себе тогочасні погляди на світ і пануючі міфи, його смисли і його забобони, його стереотипи і його цінності. Одночасно вони творили нове бачення перспектив, нову картину соціального світу, формували нові легенди і міфи. Ті, хто створювали проект Декларації, а потім і працювали над її остаточним варіантом, хто вів колективну дискусію протягом трьох днів у сесійному залі Верховної Ради, відчували цю атмосферу, дихали нею, жили в ній.

Цей документ є з одного боку узагальненням уявлень, ідей, смислів, що були напрацьовані в українському суспільстві представниками різних соціальних верств за декілька років горбачовської перебудови, ідей інтелектуальних попередників всього політичного спектру, що діяв в українській історії, а з іншого — Декларація накидала штрихи принципів майбутнього устрою української держави.

Роки, що пройшли з дня прийняття Декларації, надають можливість більш тверезо розгледіти зміст тих ідей, які закладені в ній, а практика життя в українській незалежній державі у певній мірі дозволяє розшифрувати ті багатозначні смисли, які в неї вклалися.

Це був дуже демократичний документ, який, можливо, більше відбивав сподівання, ніж реальні можливості втілення тих чи тих засад гуманізму, народовладдя, свободи, рівності, толерантності.

Декларація відображає безпосередню і опосередковану суспільну конкретику тих місяців і років.

У чому вона проявляється?

Згадаємо, що в ті місяці у сфері міжнародних відносин відбувалося небувале потепління між Сходом і Заходом, Радянським Союзом і США, країнами Західної Європи. Радянський Союз і країни Східної Європи заявили про розпуск Варшавського договору, жевріла надія, що те ж саме зробить і НАТО. У сус-

пільстві йшли дискусії про нове мислення, про єдину Європу від Атлантики до Владивостока. В Україні жваво обговорювалася екологічна тематика, просякнута постчорнобильськими проблемами. Вони перепліталися з антиядерною тематикою, відмовою від ядерного озброєння. У фокусі громадської думки знаходились питання прав людини, прав етнічних груп на збереження своєї ідентичності, знання історії, збереження культури і мови. У центрі суспільного дискурсу були положення Загальної декларації прав людини, міжнародні пакти про громадянські і політичні права, про економічні, соціальні і культурні права.

Особливо популярними серед української інтелігенції в ті роки були документи Наради з безпеки і співробітництва в Європі. НБСЄ пам'ятали як організацію, що була ініціатором пом'якшення відносин між Сходом і Заходом. На знаменитій нараді в 1975 році у Хельсінкі 35 держав підписали Заключний акт, який закріпив у міжнародних відносинах такі принципи, як непорушність кордонів, територіальна цілісність, невтручання у внутрішні справи іноземних держав. Особливо великий розголос мали позиції цього Акта в гуманітарній сфері: узгодження зобов'язань з прав людини, у тому числі свободу пересування, контактів, обміну інформацією, культури і освіти тощо.

У кінці 80-х — на початку 90-х років НБСЄ посилила свою активність і провела нові форуми: в 1989 в Парижі і 1990 — у Копенгагені. Без цього контексту не можна зрозуміти багатьох позицій, що містяться в Декларації про державний суверенітет України. Основні ідеї цих документів — орієнтація на побудову демократичного суспільства, побудови правової держави, визнання народу єдиним джерелом державної влади, принципи розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову, права і свободи людини — сприймалися всіма політичними течіями, що проявляли себе в той час у країні.

Крім політичних в Україні активно обговорювалися економічні питання, наскільки справедливо розподіляється внутрішній валовий продукт між союзними республіками, порушувалися питання участі працівників в управлінні підприємствами, гостро стояла тема охорони здоров'я. Особливо гострою була публічна полеміка щодо антропогенного навантаження на природу, екологічної безпеки. Адже населення України ще боляче переживало наслідки аварії на Чорнобильській АЕС.

Цей дискурс, як показали подальші події, містив у собі як шире прагнення людей захистити природу, довкілля, зберегти, а в чомусь і створити гідні умови для існування людини, соціально захистити мільйони людей, що постраждали від Чорнобильської аварії, так і прагнення різного роду політичних кон'юнктуристів, авантюристів і примітивних хапуг, а часто-густо і тих, і тих в одній особі, які під прикриттям атмосфери загостреного сприйняття населенням екологічних проблем набивали собі кишені від обладок за рахунок допомоги, що надходила з-за кордону на користь потерпілих від чорнобильської аварії, для постраждалих регіонів. Останні створювали різноманітні фірми, товариства з обме-

женою відповідальністю, через них фіктивно розподіляли допомогу, а насправді продавали її і привласнювали собі виручені від цього кошти.

Не дивлячись на доволі абстрактні положення Декларації, все ж деякі її положення виглядають на тлі нинішніх реалій, як недосяжна мрія. Достатньо лише процитувати пункт чотири розділу VII і співставити його з реальним станом речей на сьогоднішній день. У ньому говориться «Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління».

Екологічна безпека населення в країні жодним чином не поліпшилась у порівнянні з 1990 роком. Навпаки, збільшилась кількість чинників, що загрожують життю. Так, достатньо згадати, що до загроз, які існували на той час, додалась низка нових. І в 1990, і в 2010 небезпеку представляє недостатньо ізольований від світу постраждалий четвертий блок Чорнобильської АЕС. А обіцянки надати кошти і побудувати нову захисну споруду на нього з боку ЄС розтягнулися вже на десятиріччя. І це незважаючи на те, що Україна виконала свою обіцянку зупинити діючі реактори Чорнобильської атомної станції (до речі, з величезним збитком для своєї енергетики).

На жаль, під гнітом повсякденних життєвих проблем більшість населення змирилась з небезпечним для життя довкіллям, із забрудненими колодязями, другосортними і генетично модифікованими харчовими продуктами, що масово завозяться в країну, витіснила на периферію особистісної свідомості екологічні загрози. Так, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України*, у 2010 році тільки 16 % дорослого населення країни відносить загрози для здоров'я від наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС до тих, яких люди бояться найбільше. А ще в 2000 році таких було 40 %. За десять років кількість респондентів, що вважали наслідки чорнобильської катастрофи загрозою для життя, скоротилась у 2,5 рази.

Можна продовжувати перелік цього ряду екологічних загроз, згадуючи про загазовані металургійними велетами міста, що чадять в ім'я благополуччя економік та екології західних і східних держав та на шкоду здоров'ю своїх громадян, про мільйони одиниць смердючого автомобільного непотребу, що напівлегально перекочував до нас із Західної Європи, зруйновані меліораційні системи, вирубані ліси на карпатських схилах, затоплені повеннями поля і населені пункти. Але й цього досить, щоб переконатись у тому, що про екологічну безпеку громадян поки що годі говорити.

До старих екологічних проблем додалися нові. Наприклад, добровільно відмовившись від стратегічних ядерних ракет, Україна набула нової масштабної екологічної загрози. У Павлограді заскладовано і вже більш ніж півтора десятиріччя чекають утилізації п'ять тисяч тонн твердого ракетного палива, що зали-

---

* Моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство». Проводиться з 1994 року. Вибірка багатоступенева, складає 1800 осіб.

шилось від цих ракет. Зобов'язання щодо допомоги в ліквідації палива брали на себе Сполучені Штати Америки. Проте так нічого і не зробили. З 1993 року фінансування цього проекту з боку США було припинено. У зв'язку з небезпечною ситуацією, що склалася із зберіганням палива стратегічних ракет, Верховна Рада України вимушена була звернутись у квітні 2010 року до Конгресу США з проханням відновити фінансування проекту утилізації ракетного палива на Павлоградському хімічному заводі, оскільки ситуація «набула вкрай незадовільного стану та перетворилась у загрозу з непередбачуваними наслідками як екологічного, так і техногенного характеру».

Фраза із Декларації про те, що держава дбає «про генофонд народу, його молодого покоління», звучить сьогодні як знущення. За двадцять років незалежності Україна втратила більше шести мільйонів своїх громадян. І поки що не запропоновано засобів, не розроблено програм, які б надійно забезпечували злам тенденцій депопуляції і хоча б гарантували просте відтворення кількості населення. Серед чинників, що підживлюють депопуляцію, і які набуто вже в роки незалежності, є епідемія СНІДу і туберкульозу.

Ще однією рисою цього документа було те, що він зафіксував компроміс між найбільш характерними для українського суспільства геополітичними, орієнтаціями населення, між домінуючими в різних регіонах країни культурними, духовними цінностями. Будь-який компроміс вміщує протилежні погляди, ідеї, цінності, несумісність між якими вдалося врегулювати шляхом взаємних поступок, визнання можливості існування поруч чогось іншого: іншого погляду на світ, інших цінностей, норм, іншої віри.

З деяких питань компроміс може бути лише тимчасовим явищем, оскільки сама логіка існування певного політичного, економічного, соціокультурного, релігійного утворення, організації чи інституту передбачає реалізацію, ствердження всіх принципів його існування, які в умовах компромісу частково блокуються. Скажімо, держава може існувати або як самостійний міжнародний суб'єкт, або як складовий елемент союзу; вона може бути або позаблоковою, або членом військового союзу; вона може бути за моделлю побудови як моноетнічна або як багатоетнічна, як одномовна або як багатомовна тощо. А одночасно об'єднувати в собі і те, і те неможливо. Тому з принципових питань можливий компроміс у межах суспільного інституту лише на певний час. А потім або цей інститут руйнується, або переходять на одну з позицій, що були предметом компромісу, або винаходять нову модель взаємодії, новий інститут, що виходить за рамки попередніх протилежностей.

У Декларації було досягнуто компромісу з багатьох гострих для українського суспільства проблем: зокрема з таких як державний суверенітет і входження в союз, державність української мови і визнання мов національних меншин, право української нації на самовизначення і багатоетнічність українського суспільства тощо.

Подібні компроміси несуть у собі потенціал конфліктів у разі загострення суперечностей, що стали предметом тимчасових узгодженостей. Наприклад, у преамбулі Декларації проголошується «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах», а в заключній частині стверджується, що «принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору». Тобто у цих двох положеннях було знайдено компроміс між повним суверенітетом держави та її правом і бажанням об'єднатися в союз з іншими державами. До положень преамбули і заключної частини Декларації примикає і пункт перший IV-го розділу, який є спробою зняти протиріччя між громадянством України і союзним громадянством: «Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР».

Подібні суперечності, що означали компроміс тогочасної політичної еліти, одночасно були і відображенням суперечностей, що існували на той час з цих питань у громадській думці. Підтвердженням сприйняття громадянами України цих двох багатогранних позицій був Всесоюзний референдум 1991 року, де більшість громадян Української РСР висловились за збереження країни в межах Союзу. Через декілька місяців зовсім в інших соціально-політичних умовах ці ж громадяни проголосували за Акт незалежності, який спирався на Декларацію про державний суверенітет України. Політична еліта, що була на той час при владі в країні, витлумачила цю подію як бажання громадян жити поза союзом.

Проте вже починаючи з 1997 року і до 2010 року за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України на питання «Як ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?» більшість опитаних — від 54 % до 62 % — відповідають позитивно (1). Виключенням був лише 2000 рік, коли за цей союз висловились тільки 41 % респондентів. Це свідчить про те, що, з одного боку, той давній компроміс, який було досягнуто при підготовці Декларації, вже вичерпує свій позитивний запас. А з іншого — про те, що в суспільстві існує розрив між правлячою та політичною елітами і основною масою громадян. Еліта не змогла до цього часу запропонувати модель, яка б зміцнювала суспільство, об'єднувала ті групи громадян, які стоять на різних позиціях щодо утворення східнослов'янського союзу. Цим користуються політики. Коли їм вигідно, а це трапляється тепер уже практично на кожних виборах як до Верховної Ради, так і президента України, вони мобілізують існуючі у цьому компромісі протиріччя і розколюють країну на прибічників і супротивників союзу.

Подібна ситуація складається і щодо положень другого пункту I-го розділу документу, у якому мова йде про «національну державність українського народу» і пункту другого II-го розділу, де йдеться про те, що «громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України», який згідно з пунктом другим

VI-го розділу «має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України». Зрозуміло, що державність є ознакою громадянства і, навпаки, громадянство утворює державність. Якщо державність у першому розділі Декларації тлумачити саме так, то у такому разі документ проголошує державність лише українського народу, а не всього народу України, який згідно з пунктом першим II-го розділу становлять громадяни всіх національностей. До речі, ця суперечність знята у Конституції України. У преамбулі говориться про здійснене право на самовизначення «українською нацією, усім Українським народом».

По суті справи сформульовані у Декларації принципи компромісу з цих питань діють до цього часу. Це говорить про вдалі варіанти конструкцій компромісу, досягнуті на час прийняття Декларації і більшість яких діє до цього часу, але одночасно свідчить і про неефективність державної політики, законотворчого процесу в наступні роки, оскільки протягом двадцяти років так і не знайдено нових, більш надійних і переконливих способів розв'язання згаданих суперечностей.

Двадцять років від часу прийняття вже дають підстави оцінювати її більш-менш об'єктивно. По можливості відсторонившись від власної прихильності до документа, можна сказати, що він відіграв величезну роль в українській історії. Про це говорить і той факт, що він залишається одним із найавторитетніших вітчизняних політико-правових документів, посилання на який залишаються найбільш актуальними і часто затребуваними.

Проте, усвідомлюючи своє позитивно-емоційне ставлення до Декларації як документа, в який вкладено особисто так багато інтелектуальних та емоційних зусиль, все ж право на остаточну його оцінку залишимо історії.

7 червня 2010 року.

Ігор ЮХНОВСЬКИЙ

Декларація про Незалежність України — процес національного самовизначення

МАЛЕНЬКИЙ ВСТУП

За фахом я — фізик-теоретик. Маю свою наукову школу. Зараз вона вже переросла мої знання та досягнення і стала відомою у науковому світі. Я займався економікою України. Відповідні роботи надруковані у другому томі збірки моїх праць.

Тепер я вчу історію України, керуючи Українським інститутом національної пам'яті. Намагаюсь взяти від істориків знання, яких у мене не було. Але й намагаюсь переконати їх в необхідності вивчити основні закони природи, щоб мати вихідну платформу для розуміння логіки розвитку людського суспільства.

Це, зокрема, важливо для осмислення причин і явищ, що виникали особливо яскраво і доленосно у дев'яностих роках минулого століття. Явищ, пов'язаних з постановами Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки, що починались з Декларації про державний суверенітет України та доповнюючого її Закону «Про економічну самостійність України» і закінчувались проголошенням акта «Про Незалежність» і остаточного утвердження її на Всеукраїнському референдумі 1-го грудня 1991 року. Україна стала навіки незалежною державою. На моє глибоке переконання, це мало статись тільки тому, що акти про незалежність підтримала переважна більшість виробничої, адміністративної і партійної системи УРСР.

Вибухи національного самоусвідомлення мали місце в Україні і в минулому. Проте тепер, на початку 90-х, ми мали не вибух, а загальнонаціональне самоусвідомлення. Після закінчення Другої світової війни і після смерті Й. Сталіна поступово зменшувався терор. Стримати падіння СРСР, як утопічної державної системи, ставало все важче. Союз РСР прямував до розпаду. Це відображалось на втомі населення від негараздів, що постійно виникали в побуті. Планова система управління в повністю знаціоналізованому господарстві давала збої. Відсутність конкуренції у виробництві і у продажу не стимулювала зростання

якості продукції. СРСР ставав все більш відсталою державою. Народ зневірився у комунізмі. Життя вимагало змін.

З іншого боку, земля України постійно народжує українців. Так є на Землі. На землі Польщі родяться поляки, на землі Німеччини — німці і т. д.

Отже, чисельність українців у всіх сферах життя зростала. Вона зростала, що дуже суттєво, і у складі комуністичної партії України. І не тільки зростала кількісно, зростала національна свідомість українських комуністів.

Той факт, що проект Декларації про державний суверенітет України розроблявся за рішенням ЦК компартії, є найкращим доказом, як і те, що постанова ЦК «Про українську мову як державну мову в УРСР» була прийнята ще у кінці вісімдесятих років.

Наведені тут міркування мали б служити вступом до майже протокольних записів моєї поведінки під час розгляду постанови «Про Державний суверенітет» у Верховній Раді України.

ДО ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Хочу наголосити, що готувати Декларацію про Незалежність Володимир Антонович Івашко і ЦК КПУ почали ще задовго до початку роботи Верховної Ради. Член кореспондент АН УРСР С. І. Дорогунцов був призначений головою цієї комісії, а коли вже парламент почав працювати, то до складу цієї комісії увійшли і Михайло Косів, і Іван Заєць, і Володимир Василенко, а саму Декларацію в основному написав юрист Верховної Ради Іван Тимченко, який згодом став першим Головою Конституційного суду. Від Народної Ради в редагуванні тексту Декларації брали участь Сергій Головатий і Михайло Горинь. Безумовно, постало питання про межі суверенітету нашої країни.

Найбільший опір з нашого боку викликали питання стосовно визначення майна — хто є власником майна, яке міститься на території України? Як має виглядати підпорядкування Збройних Сил України? Яким має бути ставлення до ядерної зброї? І чи не найголовніше на той час питання — прокурорський нагляд за життям України. Хто має призначати Генерального прокурора України? Ось тут і виник найбільший спротив, проте всі ці редакційні питання найуспішніше вирішував надзвичайно діяльний і кваліфікований юрист Володимир Андрійович Василенко.

У початковому варіанті Декларації залишалося старе положення, що Генерального прокурора України має призначати Генеральний прокурор Радянського Союзу. Тобто якби зберігся цей порядок, то ні про яку незалежність не можна було б навіть думати, автоматично головною ставала Конституція СРСР, і Генеральний прокурор СРСР міг би накласти прокурорське вето на будь-який із наших законів. Тому це був дуже важливий момент, і його вони все-таки вписали.

Але коли підійшов час ставити Декларацію на голосування у Верховну Раду, все загальмувалося в комісії Верховної Ради з юридичних питань, яку очолював представник комуністичної більшості Микола Шульга.

У день розгляду питання на Комісії Верховної Ради я якось забіг в 12-ту кімнату, де засідала комісія. Виявляється, вони вже три години дебатовали, а ще до кінця першого розділу не дійшли. Бачачи таку ситуацію, я знову пішов до Івашка. Кажу: “Володимире Антоновичу, вже три години вони сперечаються, а ще першого розділу не розглянули. Що ж робити? Ходімо обоє до них і скажемо — Ви скажете Вашим комуністам: ось вам година, за годину ви повинні закінчити розгляд Декларації і подати на Верховну Раду, а я скажу своїм”.

Але Івашко відмовився: “Я не піду!”.

“Тоді я піду, але скажу й від Вашого імені й від свого своїм депутатам.”

“Добре, ідіть і скажіть.”

Справді, я пішов туди, сказав, що іду після засідання з Івашком і передаю вам такий наш спільний наказ: ви маєте за годину закінчити узгоджений варіант Декларації і подати його на Верховну Раду. За годину вони закінчили.

З моєї доповіді на засіданні Верховної Ради 9 липня 1990 року:

Я хотів би внести конкретні пропозиції про нашу дальшу роботу, але перед тим хочу сказати декілька зауважень. Коли ми читаємо цей проект про суверенітет, який нам дала Комісія по суверенітету, то бачимо, що тут змішані різні речі: влада народу на певній території і самовизначення нації.

Те, що ми маємо децентралізувати Радянський Союз, загальновідомо. Мова йде про те, як здійснити територіальну децентралізацію Радянського Союзу. Ми могли б зробити, наприклад, так: взяти Курську, Орловську, Сумську і Харківську області і зробити одну — Сумсько-Орловську державу. Це міг би бути один з варіантів територіальної децентралізації СРСР. І то було б безглуздя. Звідси випливає, що децентралізація Радянського Союзу можлива лише на основі самовизначення нації.

Українська республіка виникає як результат самовизначення української нації.

Але в Українській республіці існує громадянство. Громадяни Української Республіки становлять народ Української Республіки. Народ Української Республіки є єдиним носієм влади на території Республіки.

Тут не потрібно змішувати два моменти — утворення республіки в результаті самовизначення нації, з одного боку, і наявність носія влади на території Республіки — з іншого. Носієм влади на території Республіки є всі ті, хто живе на території Республіки, і тут немає ніякого українського націоналізму. Всі ті народи, які живуть на цій території, є носіями влади на цій території.

У проекті є фактично чотири основні пункти, за які ми повинні боротися.

Перший пункт — це бюджетно-фінансова самостійність. Без бюджетно-фінансової самостійності ми не вийдемо з цієї кризи. Це чітко говорить депутат Гетьман.

Другий пункт — це прокуратура як нагляд за владою. Щойно виступав мій шановний колега і ствердив, що прокурора ми повинні призначати самі, і так було до 1936 року. З 1936 року це було скасовано, тепер треба вернутися до нього.

Третій пункт — існування військових формувань на території республіки: республіканських військових формувань, з одного боку, і стратегічних Збройних Сил Союзу — з іншого. Не треба змішувати ці дві речі, і все стане на своє місце.

І, нарешті, четвертий пункт — Союзний договір. Союзний договір ми, безумовно, підпишемо. Мова йде про те, звідки ми будемо стартувати для того, щоб підписати Союзний договір, і тут не треба порівнювати з нами ні Францію, ні Сполучені Штати Америки. Ми повинні мати статус цілком незалежної суверенної держави, яка з іншими суверенними республіками має скріпити існуючі торговельні та інші культурні відносини. Скріпити ці відносини на підставі нормального фінансового договору, а не якийсь хитромудрих постачань через центральні міністерства. Ми мусимо вивести нашу економіку з прірви. А для цього нам потрібен фінансово-бюджетний суверенітет, який неможливий без політичного суверенітету.

Отож — Декларація, а слідом за нею — Конституція. Лише після цього ідуть угоди, і сукупність цих угод становить ту сукупність, яка називається Радянський Союз. Про ніяке відділення тут ніхто і не говорить.

На підставі сказаного, я хочу внести таку пропозицію. Документ, який був опрацьований Комісією по суверенітету і був внесений Миколою Олександровичем Шульгою, пропоную прийняти зараз в першому читанні. Після того, після 12-ї години віддати той проект на доробку і на зауваження до комісій. В комісіях мають працювати так, щоб до 17-ї години повернути його зі своїми пропозиціями у Комісію по суверенітету. З 17-ї години Комісія по суверенітету засідає разом з Президією Верховної Ради і робить остаточний варіант, який на завтра на ранок нам буде запропонований та надрукований, і той остаточний варіант ми завтра приймаємо постановно. Це єдиний вихід з того безглузлого становища, в якому ми зараз опинилися. Друзі, я вас дуже прошу, ми можемо зовсім сміло працювати, у нас же є кворум. Так давайте будемо працювати. Дякую.

Почалось обговорення Декларації, у текст якої були внесені поправки. Я вважав, що моя роль фактично закінчена. Що вже можна виносити на обговорення? Все одно вона буде прийнята в такому вигляді, як є, хоча ще були всілякі додатки. Наприклад, Іван Драч виступив із пропозицією, щоб в Декларації було записано, що Україна відмовляється від ядерної зброї, що Україна буде без'ядерною державою. Це комуністи дуже радо сприйняли, а Іван Драч вирішив, що це буде такий жест від демократів, такий собі миролюбний жест.

Чи правильно було це на той час? Я думаю, що це було правильно. Скажу, чому. Згодом я ще був співголовою Думи — дорадчого органу при Президенті

України. Дума мала чотири відділення, кожне відділення було самостійне, а я керував науково-виробничим відділенням. Між іншим, членом Думи був і Л. Д. Кучма, він був тоді директором Південмашу, був дуже тісно пов'язаний із атомною зброєю і ракетами. Саме завдяки йому я дуже докладно вивчив атомну зброю та її стан.

Насправді Україна була не в змозі сама, без участі Росії обслуговувати ядерні боеголовки. У певних ядерних боеголовках вже почав виділятися водень, і це було небезпечно. Із 48-ми штатних операцій догляду за ядерним боеголовками Україна могла обслужити лише 12. Вона тоді ще не володіла 80 відсотками усього господарства, яке було на її території. Україні не належала митна служба. Все, що збиралося на митницях, ішло до Москви, так що ми були неспроможні забезпечити обслуговування ядерних ракет, змінити команди, шифри команд, щоб дати нові. Забігаючи вперед, скажу, що коли я був у Думі, то намагався це питання з'ясувати, і ми вступили в контакт з «Дженерал Атомік», щоб нам допомогли з ядерною зброєю. А паралельно я хотів, щоб Л. М. Кравчук (він уже став президентом) мав можливість зняти наказ російського президента на пуск ядерних установок. Таке собі гальмування тієї кнопки. Я пам'ятаю, що покликав нашого найвизначнішого спеціаліста з Харкова і спитав його, чи можливо зробити пристрій, який не дасть можливість Єльцину запустити наші ядерні ракети? Той відповів ствердно, і я сказав йому: робіть. Я був тоді одночасно і першим віце-прем'єром.

На другий же день у російській пресі появилось повідомлення, що Україна намагається розробляти установки, які втручатимуться в систему керування російською ядерною зброєю. Хіба можна передбачити, хто і коли передасть таку інформацію росіянам? Взагалі, в сучасному світі немає секретів, які були б невідомі протилежній стороні. Немає секретів радянських, яких би не знали американці, немає американських секретів, яких би не знала радянська сторона. Більше того, я навіть думаю, що вони обмінюються секретами для того, щоб можна було один одного лякати, щось на зразок: дивіться — американці пішли вперед. Давайте і ми дамо гроші. Так само поводяться американці.

Одним словом, ми не могли обслужити ядерну зброю, ми й досі не можемо нейтралізувати пальне, яке використовується для пуску ракет.

Та повернемося до Декларації про Незалежність України. Ми ухвалили її. Це теж цікавий, може, і психологічний момент. Пам'ятаю, що комуністи дуже опиралися прийняттю Декларації. Її ми прийняли без Івашка, коли Верховною Радою керував Іван Степанович Плющ. Безумовно, його роль надзвичайно важлива, адже він вів засідання. А Першим секретарем ЦК КПУ на той час вже став Станіслав Гуренко. І вони вдвох стали керувати Верховною Радою, бо Гуренко був лідером більшості. І я мушу визнати, що й Гуренко не був ортодоксом. Більше того, якось він мене захопив і водив усіма коридорами Верховної Ради у пошуках тихого місця, що не прослуховувалося, і там запропонував: давай по-

чнено співпрацювати. Моя помилка була в тому, що я не прийняв його руки. Я не повірив йому. Я повинен був би сказати, що подумаю, і наступного дня говорити. Я був не готовий до таких серйозних політичних речей. Такою була загальна атмосфера. Але я гадаю, що варто було би спробувати, навіть за умов таємної співпраці. Можливо, це було небезпечно для нас обох, але ж від цього могла б бути користь... Та я не прийняв цієї пропозиції.

А потім було зроблено другу кардинальну помилку: коли Івашко і делегація наших депутатів поїхала на з'їзд до Москви, наші радикали здійняли великий галас, і в цьому галасі відкликали Івашка та тих, хто поїхав разом із ним, зі з'їзду. Це була найбільша помилка, кардинальна помилка в нашій історії. Через те, що, Івашко образився і подав у відставку. А, безумовно, пізніше Президентом України обрали б Івашка, і я глибоко переконаний, що він був би таким президентом, як Бразаускас. І господарство України розвивалося б нормальним шляхом, бо збереглася б комуністична дисципліна з боку комуністичних директорів, які повністю володіли центром, сходом і заходом України. Тобто не розпалася б індустрія, не відбулося б такого безладу, який стався пізніше.

Не можна й недооцінювати роль Станіслава Гуценка напередодні проголошення суверенітету. Він зібрав тоді комуністів і сказав їм: якщо ми не проголосуємо за Декларацію, то нам буде зовсім погано, народ не зрозуміє нас, і ситуація розвиватиметься непрогнозовано. І вони проголосували.

I, НАРЕШТІ, ВІТАННЯ 16 ЛИПНЯ 1990 р. У ЗВ'ЯЗКУ З УХВАЛОЮ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Леонід Макарович тут виступав і вітав вас як представник від Комуністичної партії. Я повинен сказати, що тут зібралися всі одностудці. Всі ми, які тут є, хочемо одного — хочемо суверенної України. І цієї суверенної України ми всі добилися.

Ми прийняли Декларацію про суверенітет. Довго йшов наш народ до цього. Були татари, була Хмельниччина, були світові війни і насамкінець Україна одержала суверенітет. Ми проголосили його, але ми маємо його добитися.

Перед нами велика робота, за яку всі повинні дружно взятися. Отож, я від імені Народної Ради всіх вас вітаю і бажаю вам успіху в тому великому труді, який нас чекає.

Я хочу сказати ще наступне. Ми прийняли Декларацію про суверенітет 355 голосами. Це означає, що вона набуває майже конституційного закону. Отож, ми маємо перед собою Закон про суверенітет, і я вас усіх вітаю з ним. Дай Боже!

Коли проголосували, я кількома словами привітав усіх, хоч і не був готовий до тієї промови. Потім усі вийшли — комуністи і некомуністи, — а перед Верховною Радою було море людей з неймовірною кількістю квітів, там уже не було ні

червоних, ні демократів, там усі були депутати, які прийняли Декларацію про суверенітет України. Їх усіх закидали квітами, і це був ще один злам комуністів. Вони зрозуміли, що зробили правильні кроки, рухаються у правильному напрямку, якщо їх підтримує маса народу. Квіти, обійми незнайомих людей — це було вражаюче!

Я спостерігав, думав, радів... і вийшов через бокові двері.

7 червня 2010 року.

Олександр МОРОЗ

Від Декларації до державності*

Весною вже далекого 1991 року чимала група депутатів Верховної Ради України на чолі з Д. Павличком (хоч у складі був і перший заступник Голови Верховної Ради І. Плющ) два тижні перебувала за океаном. Склад делегацій напевне визначався не випадково: з дванадцяти чоловік лише я був представником парламентської більшості.

В Індіанapolisі, Чикаго, Вашингтоні ми провели багато зустрічей з представниками влади, української діаспори, політиками і журналістами. Тому сприяли американські українці Богдан Футей і Надія Мак-Коннел, організації діаспори взагалі.

На зустрічах і прийомах від делегації вручалися скромні сувеніри і скрізь — поліграфічно бездоганно виготовлені книжечки «Декларації про державний суверенітет України». Одержуючи ці документи, місцеві українці іноді до зворушливості тішились, американці ж діяли за протоколом: дякували, роздивлялися, як ми іноді амулети з Океанії.

Що й дивуватись — сам президент Джордж Буш в той час у стінах Верховної Ради (Маргарет Тетчер також) тактично утримались від коментування деяких запальних міркувань українських реформаторів, натякаючи на те, що, маючи стосунки з Канадою, наприклад, вони не можуть мати такого ж рівня стосунки з Квебеком.

Від провінції до держави — шлях неблизький. Схоже, на той час, доклавши рук до розвалу Радянського Союзу, нинішні світові господарі не сподівалися на швидке державне самовизначення України. Не сподівалися на те, будемо відвертими, і наші самостійники. Дмитро Павличко не раз повторював: «Нехай Україна буде тричі комуністичною, але самостійною». Говорилося це як про віддалену перспективу. Забігаючи наперед, можу ствердити, що якби в намірах його, як і інших, хто щиро або демонстративно прагнув самостійності, висловлювання збігалися зі змістом, Україна вже давно сприймалася б у світі як поважна і суве-

---

* Статті учасників прийняття Декларації про державний суверенітет України, написані авторами до 2010 р., — з архіву редакції газети «Голос громадянина».

ренна держава. Не за своєю комуністичною сутністю, ні. За умовою, котра тільки і гарантує побудову демократичної держави — налаштованості на те всього суспільства. Єдиного суспільства.

Власне, внутрішнє політичне, скоріше ідеологічне протистояння і завадило до сих пір реалізувати потенціал суверенності. З того приводу не раз мав розмови з покійним В. Чорноволом та іншими. Не боротися з лівими слід, а разом будувати державу — до того зводилася моя аргументація. Адже як би хто не коментував перебіг подій, зміст найважливіших рішень, роль тих чи інших ініціаторів, факт залишається фактом, — без провідної участі лівих (за означенням) не було б прийнято жодного рішення, що стосувалось державності України.

Так було і з Декларацією. Кілька тижнів у гострих дискусіях, борючись за кожне слово, при повній трансляції засідань на радіо і телебаченні, скандуванні на вулицях тисяч привезених із західних областей активістів, пункт за пунктом виростали статті Декларації.

З'являлися там і такі формулювання, як намір щодо без'ядерного статусу України (пропозиція І. Драча), що з відстані часу все більше здається з умислом привнесеним у зміст Декларації, і пропозиції, котрі, реалізуючись у норми Конституції, створювали б підстави для організації державного життя на демократичних засадах. Практично одностайне голосування за текст Декларації було все-таки наслідком двох обставин: прийняття двома тижнями раніше цього документа в Росії і приписом до нашого варіанту (пропозиція Л. Кравчука) щодо використання Декларації як основи наступної Конституції України і нового Союзного договору.

«Парадом суверенітетів» пізніше називав декларації республік перший — останній президент СРСР М. Горбачов. Зовні це так і виглядало, але «парад» не в останню чергу був наслідком бездарного союзного управління. Водночас все виразніше проявлялась вада зверху централізованого державного управління, на місцях не вистачало кадрів, що здатні були мислити перспективно. Хуторянство було властивим і Росії з ельцинським «...рушить Центр», і всім іншим республікам. Скоріше інтуїтивно моє відчуття небезпеки розвалу Союзу для кожного суб'єкта величезної держави виражалось фразою: «Нам Союзний договір потрібен не як ярмо на шию, а як формула незалежності». Це публікувалося в газетах за рік до Акта про незалежність, і весь подальший перебіг подій лише підтвердив правильність того застереження. Цінове міжреспубліканське змагання, руйнування фінансової системи, сварка за озброєння і флоти, підозріла втрата тактичної ядерної зброї, залишення сам на сам з такими проблемами як Кіровоградський гірничо-збагачувальний комбінат, атомні довгобуду, незавершений красень-авіаносець «Варяг», Дністровська захисна система... — все це наслідки провінціалізму при обмеженості тих, хто в Москві керував великою державою. Руйнування виробничої кооперації довершувало «успіхи» непродуманої політики, а над усім домінувала чорнобильська трагедія, нейтралізація якої розрахована українськими законами на союзний бюджет, ставала непосильним клопотом України.

Чи добре те, чи ні, але державність України не здобута, вона їй **дісталася**. Дісталася по формі, і змісту свого досьгодні ще не здобула. Більше того, на десятому році Декларації маємо досить підстав говорити про зростання залежності України більше, ніж чимало вже років тому. Залежність фінансова, економічна, енергетична, технологічна, значною мірою військова, врешті — політична. Тому, аналізуючи поступ до державності, можна було б торкнутися деяких етапних подій. Гадаю, це зроблять мої колеги-депутати. Бо слід мати на увазі, що в кожному випадку йдеться про скоріше віртуальні ознаки державності, окрім реальних фактів, котрими є визнання України світовим товариством та її Конституція. На першу ознаку чимало попрацювали обидва Президенти та Верховна Рада (входження до Ради Європи). Конституція — це виключно заслуга парламенту.

Один з критеріїв державності — ставлення до держави власного народу, конкретного громадянина. Тут розмаїття оцінок, але в переважній своїй більшості люди до власної держави ставляться з осудом, нерідко — вороже. Вони мають на те причини: страшне безробіття, невлаштованість, майнове розшарування, платна освіта і медицина, вкрадені заощадження і право на майно, злочинство, корупція, неправда... Все це в сукупності означає розпад продуктивних сил країни, і все тут зв'язано. **Якщо жебракує держава, то її народ теж жебракує.**

З приводу наших негараздів можна говорити годинами, та все без користі. Краще назвати причини такого стану і забезпечити зрушення в потрібному напрямку.

Серед причин (процитую один з пунктів нової редакції Програми Соціалістичної партії України) виділяються такі: відсутність досвіду державності і компетентних кадрів відповідного масштабу, невідповідність наявної народногосподарської структури країни потребам її як самостійної економічної системи; бездумне перенесення на українську дійсність зарубіжного досвіду, здобутого на принципово іншій основі, і обвальний, неконтрольований і незаконний характер перетворень, що спричинив корупцію і криміналізацію всіх суспільних відносин, переродження влади.

Трансформацію Союзу в суверенні держави можна було здійснювати різними шляхами. Так само перетворення всередині колишніх республік могли бути різними. В Україні вибрані найгірші варіанти перетворень. Власне, не вибрані, бо майже все йшло «без руля і вітрил», стихійно, хаотично. Зрозуміло, що в складній соціально-економічній ситуації, під час кризи кожна партія, група, просто думаючі люди, структури влади чи окремі її представники по-різному бачать вихід із кризи. Але навряд чи хто з них хотів би зла собі, народу і країні. Тому **потрібен був компроміс поміж різними поглядами і пропозиціями. Суть і форма цього компромісу — засади внутрішньої і зовнішньої політики, необхідність розробки яких передбачена Конституцією України (і минулою, і**

нинішньою). Засади — це вибраний і узгоджений курс розвитку держави. Без такого курсу різноманітні розробки, програми, прогнози, пропозиції тощо — лише метушня, імітація дії і управління. Коли двічі, від імені своїх політичних прибічників і не лише від них, я вносив на розгляд парламенту проект «засад», вони не одержували підтримки не тому, що були недосконалими, а тому, що над прагматизмом і державницьким інтересом вище здійснювалося меркантильне, примітивне і обмежене хуторянство. **Провінціалізм влади і управління — це головна причина усіх наших бід.**

Прояви провінціалізму найкраще помітні в функціях влади і змісті кадрової політики. Давно відкинуті в розвинутих країнах «принципи»: аби ніхто не піднімався вище середнього рівня і аби годив «начальству» — суть кадрової політики в Україні, причина чехарди урядів і соціально-економічних наслідків. Варто було Ю. Звягільському і В. Масолу, не претендуючи на владні висоти, взятися за, можливо, недосконалі, але осмислені дії, як відразу на те позитивно відреагували економіка, виробництво, бюджет. А коли замість них в черговий раз економікою і управлінням зайнялися дилетанти, господарський механізм просто розсипався. Чи вийшло б що-небудь у П. Лазаренка, Є. Марчука, В. Пустовойтенка, О. Ткаченка (в парламенті), чи щось вдасться В. Ющенку — важко сказати не тому, що вони себе «не показали» або «не показують». Причина в тому, що вони здатні «висуватись». А при бюрократичній схемі державного управління це вже «кримінал», замах на владу. На ту владу, яка ні за що не відповідає, але розпоряджається всім, яка майже за всі роки суверенності бореться виключно ... за владу.

Власне, ми підійшли до відповіді на питання про те, чому після Декларації, Акта про незалежність і Конституції Україна ніяк не може постати державою. **Вся причина в управлінні**, його організації і персональному складі. Це правда, але не вся. Причина глибша, в сутності основного протиріччя для сучасної України — протиріччя між розвитком продуктивних сил і розвитком виробничих відносин. Держава, влада — елементи надбудови, вони відображають виробничі відносини, а ті в свою чергу — лише соціальна форма продуктивних сил. Між цими явищами має бути повна відповідність, інакше катаклізмів не минути.

В Україні, під тиском надбудови, найперше, державної влади, **виробничі відносини регресивні стосовно продуктивних сил**, навіть понівечених, таких, що знаходяться в стадії розпаду. Особливо те проявляється стосовно найважливішого компонента продуктивних сил — людини. Вона звикла до співволодіння (нехай опосередкованого, через державу, але відчутного через функціонування соціальних заходів, гарантії прав тощо), а тепер шахрайським способом позбавлена всього. Вона освоїла високі технології, а Україні нав'язана небувала в історії світу деіндустріалізація, альтернативою сучасному виробництву виставлено базар і «економічний туризм». Вона вихована в атмосфері колективізму (здаємо, як японці, іспанці та американці в своїх умовах підтримують всі форми колективізмів).

му), а їй нав'язують індивідуалізм, самовиживання. Вона сформувалася як істота гуманна, високодуховна, патріотична, а тепер вся надбудова: мораль, мистецтво, влада, інформація тощо падає на її свідомість, руйнуючи все святе заради нижчих інстинктів, коли в пошані стає той, хто багато вкраде, обійде закон, зневажаючи Конституцію і мораль, хто викрутить руки залякуванням, переслідуванням, шантажем, цинізмом. Патріотизм же підмінений тезою, що в різних варіаціях звучить в пригодованих ЗМІ: «Хто не з владою, той антидержавник».

Можна заперечити, — це наслідок. Так, наслідок. Але і причина. За десятиріччя в Україні відбулися кардинальні переміни. Економіка стала справді багатокладною, створені деякі передумови для розвитку конкурентного середовища, підготована необхідна правова база, а управління залишилось, як і раніше, адміністративним. Як і раніше, але багато гіршої якості, бо за радянських часів влада діяла в інтересах держави, залишаючись в цілому підконтрольною, хоч би масової партії. В сучасній Україні влада виражає інтереси кланів і ні перед ким не звітує, використовуючи в тих же інтересах державний інструментарій: міліцію, прокуратуру, податкову службу, ЗМІ і СБ, всю адміністративну вертикаль. Відстоюючи інтереси кланів, влада невідворотно стає корумпованою, отже, злочинною.

Продуктивні сили і виробничі відносини в Україні «будуються зверху». Це суперечить природі взаємин між ними. Формою такого «будівництва» може бути лише деспотія, диктатура. Світ іншого не знає. В Україні ж ця перспектива ще більш зловісна — **кримінальна диктатура**. Хто в тому сумнівається, проаналізуйте хоч би — **як і поміж ким**, іноді при допомозі уже існуючої влади, розподілені на майбутнє виборчі округи в Донецьку, Одесі, Києві, Дніпропетровську і т. д. Або ж поясніть природу такого нестримного прагнення до авторитаризму державної інституції на Банківській, причини дикунської дискредитації законодавчого органу, а час від часу — і уряду, неконституційну в деяких випадках поведінку Конституційного Суду і ЦВК.

Все це складові загальної біди. Вона уже підійшла до критичного стану. І як не раз бувало в світовій історії, явище породжує свою протилежність. **В Україні склалися передумови для справді демократичної, ненасильницької революції**. Ці передумови створені волонтаристським проведенням непотрібного референдуму. Ми, парламентарі, що приймали Декларацію, Акт про незалежність і Конституцію, представники партій і громадських об'єднань, урядовці, котрим обридло бути «козачками» у корупціонерів, інтелігенція і всі громадяни, що хочуть за свого життя кращої долі і перспективи своїм дітям, — всі ми повинні об'єднатися для радикального, у відповідності з народним волевиявленням, перегляду функцій і повноважень владних структур. Не задля обмеження прав Президента, ні. Аби він дотримувався чинної Конституції, перегляду не знадобилося б. Але процес пішов далі, він пропустив момент, коли його можна було перевести в законне, конституційне русло. Проблема вже не піддається вирі-

шенню зсередини, отже, слід вийти за її межі, щоб зв'язати взаємною відповідальністю перед народом законодавчий орган і Уряд, звільнити громадян від сваволі державної бюрократичної машини, якщо хочете, — **врятувати державу і її Главу від ганьби.**

Подумки повертаюся до дискусії і просто розмов десятирічної давнини до тих, з ким вони велися, або до тих, хто на десятирічній відстані уособлює їх тепер. Звертаюся до вас, колеги, товариші і опоненти, аби потім нікого не звинувачували, що вас ніби-то не попереджали. Отож, перестаньте догоджати «владі імушчим», не будьте раболіпними, байдужими до виразок, які набувають зловісного вигляду на суспільному організмі України. При вашій допомозі, зауважу. На перевірку виходить так, що чимало політичних партій (і справа, і зліва), на словах демонструючи незгоду з руйнуванням основ державності, з перетворенням її в заповідник корупції та злодіїв, на ділі здатні лише прислужуватися владі, поїдати собі подібних, аби лише партійні достойники були допущені якщо не до реальної влади чи власності, то хоч до бюджетного корита. І чим більше залежності від влади, чим більше відкритого або замаскованого прислужництва, тим більше заподливість в пошуку «неконституційних» дій з боку ще недавніх однопартійців, в пошуку ворогів державності.

Соромно все те спостерігати, шановні сучасники. Ви всьому можете знайти виправдання, але сам на сам із власною совістю знаєте, що дії ваші і пояснення з огляду майбутнього: і вашого, і народу, і держави, — лише суєта суєт. І якщо у нас вистачає мужності **говорити хоч би собі правду**, ми швидко зрозуміємо, що **біда України — у нас самих.** У тому, що ми іще не стали народом, що будучи представниками такої як є політичної еліти, ми «не дотягуємо» до рівня, відведеного нам історією, зокрема, для перетворення населення в народ.

Небезпека наблизилась надзвичайно. Вітчизна наших предків і наша Батьківщина стрімко перетворюється в третьорозрядну колонію. А ми всі прагнули не такої перспективи. Хто розуміє це, — єднаймося заради боротьби. Сьогодні це важко, непрестижно, небезпечно. Та шанс є. **Нам воздасться тією Україною, яка уявлялась нам під час прийняття Декларації. З якою достойно увійти в третє тисячоліття!**

Травень 2000 року.

Олександр БАРАБАШ

Усвідомлення себе нацією

Теплого світлого дня, в понеділок 16 липня 1990 року відбулася знаменна подія в сучасній історії України. О 10 годині 07 хвилин Верховна Рада Української РСР XII скликання 355 голосами «за» і 4 «проти» прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Для мене та більшості моїх колег, яких в інших країнах називали би «батьками-засновниками», це наше рішення є так само дорогим, як і прийняття нами ж через рік Акта проголошення незалежності України. Декларація стала, по суті, розгорнутою програмою розбудови України, її шляху до незалежності. Акт — логічною, природною та історично невідворотною реалізацією дороговказу Декларації. Після її прийняття проголошення незалежності України було вже неминучим.

ОДНОСТАЙНІСТЬ ПРАГНЕНЬ

Головним результатом процесу прийняття Декларації було, на моє переконання, юридичне оформлення унікальної одностайності нової Верховної Ради в баченні стратегічної перспективи. Вперше обраний на справді демократичних засадах вищий представницький орган українського народу сконцентрував у собі все розмаїття прагнень, надій та очікувань виборців. І впродовж усіх чотирьох років нашої діяльності це розмаїття постійно призводило до зіткнень переконань, гострих дискусій, конфліктів і драматичних протистоянь. У безкомпромісній і жорсткій боротьбі відбувалися, зокрема, розгляди практично всіх питань, безпосередньо до і відразу після прийняття Декларації: порядок денний першої сесії, звіт уряду про ситуацію в республіці, обрання керівництва Верховної Ради, підвищення роздрібних цін на товари широкого вжитку, шахтарські страйки тощо. А обговорення Декларації проходило в атмосфері, скоріше, стратегічної єдності мети.

Безумовно, не варто ідеалізувати процес прийняття Декларації. Дискусії під час її обговорення були теж запеклими і нелегкими. Боротьба йшла за кожне слово, за кожному кому. Тільки в назві Декларації дві години голосувалися по 5–10 варіантів кожного з ключових слів («суверенітет», «державний», «Україна»).

А нинішня назва нашої держави, до речі, вперше з'явилася в офіційних документах такого рівня саме в Декларації, і народилася вона після гарячих дебатів та поіменних голосувань з усіх мислимих і немислимих варіантів — від «Української РСР» до «Української народної республіки». Дискусії з деяких моментів Декларації заходили в глухий кут, наприклад, про громадянство України і СРСР, про новий союз, про власні збройні сили, про міжнародну діяльність тощо.

Але сьогодні, з певної історичної дистанції, вся ця полеміка виглядає принципово інакше, ніж в інших питаннях. У ній не було ворожого антагонізму, агресивного протистояння, нетерпимості. Скоріше, навпаки, все це було боротьбою за точність формулювань, за рівень нашої колективної сміливості та радикалізму — за практично повної єдності щодо необхідності суверенітету України як запоруки її кращої долі. Ідеями економічної свободи, суверенітету тоді була просякнута, здається, кожна клітинка повітря. Жити так, як заробили, вільно розпоряджатися заробленим хотіли, без перебільшення, всі: цехи, заводи, міста, області. Розроблялися моделі госпрозрахунку від бригад до регіонів і навіть, з легкої руки прибалтійських демократів, моделі республіканського госпрозрахунку. Ідеї ж економічного суверенітету неминуче підводили до проблем суверенітету політичного.

Ми всі були різними: з різними поглядами та переконаннями, життєвим досвідом і характерами, а також з різним рівнем посадового становища і, відповідно, особистого ризику. Логічно, що в нас і межа, до якої ми всі готові були йти, — різна. Нам, депутатам-демократам, було морально навіть простіше і комфортніше — ми відповідали тільки перед своєю совістю й натхненно втілювали свої найрадикальніші мрії у формули законодавчих поправок. Колегам-комуністам — партійній і господарській номенклатурі — доводилося вести ще й внутрішню боротьбу глибинних переконань, вистражданих особистим досвідом, з ризиком «высочайшего гнева» Москви. Комусь цей гіпотетичний ризик зв'язував руки і сковував волю. Але були й ті, хто цим ризиком уже нехтував заради високої мети. Наприклад, Вадим Гетьман, у той час заступник голови Держкомцін республіки, публічно обстоював і формулював остаточні редакції положень Декларації про Національний банк УРСР і власну грошову одиницю — нечувані на той час «єресі» з погляду союзного керівництва. А Леонід Сватков, на той час перший секретар Миргородського міськкому компартії, в одній із дискусій спокійно й аргументовано запропонував проголосувати негайно за повну державну незалежність України. До такого радикалізму тоді не були готові, напевно, й багато хто з членів Народної Ради — демократичної, антикомуністичної опозиції.

Звичайно, має право на життя теза, що нашу колективну сміливість полегшували приклади прибалтійських республік, їхніх Декларацій про суверенітет (а Литва на той момент уже проголосила державну незалежність і вихід з СРСР), особливо — приклад Росії, з'їзд народних депутатів якої 12 червня 1990 р. при-

йняв власну Декларацію і оголосив свій суверенітет над природними ресурсами республіки. Ці обставини, напевно, мали вплив на наші настрої, створювали певну психологічну атмосферу. Проте глибинне коріння нашої одностайності 16 липня 1990 р., безумовно, в іншому — в переконанні кожного з нас, що шлях, накреслений Декларацією, є найкращим і єдино правильним для нашого народу. У переконанні, винесеному кожним із власного досвіду й особистої біографії. У переконанні, принесеному з бурхливого життя з-поза стін Верховної Ради, з гарячих пристрастей виборів у березні 1990-го.

ПРОГРАМНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ПРОРИВ

Сьогодні положення Декларації можуть сприйматися як політико-правові банальності. Хто ж усе це тепер заперечує?! Але в той час кожне слово декларації було справжнім проривом. Дух захоплювало від новизни (для більшості депутатів) політико-правових категорій та радикальності ідей і намірів — верховенство законів України над законами СРСР, власні правова система, збройні сили, міжнародна політика, економіка, фінансово-грошова система тощо. Щоправда, більшість цих положень викладалися як намір здійснити певні дії в майбутньому, як проголошення права. Але навіть як наміри у своїй сукупності вони становили абсолютно чіткий і однозначний стратегічний вектор розвитку України. Ніхто з нас, напевно, не мав тоді чіткого уявлення — коли саме і як будуть втілені всі ідеї Декларації. Багато з них бачилися як дуже далека перспектива, наприклад, власні збройні сили або реалізація без'ядерного статусу України.

Робота над Декларацією стала для більшості з нас чудовою школою державного мислення, конституційно-правовою просвітою. Над її текстом працювало сузір'я провідних українських вчених-правників. Пам'ять, зокрема, зберігає захоплення правовими настановами та пошуками Леоніда Юзькова, Петра Мартиненка, Володимира Василенка, Івана Тимченка, Миколи Козюбри, Федора Бурчака, Анатолія Мацюка, Михайла Теплюка. Остаточний текст увібрав у себе багатство думок цілої низки авторських проєктів наших колег — Сергія Головатого, Степана Хмари, Сергія Семенця, Тетяни Яхєєвої, Юрія Гнаткевича, Івана Зайця, Лариси Скорик, проєкту робочої групи Президії Верховної Ради, який на сесії доповідав колега Сергій Дорогунцов. Кожне слово остаточного проєкту, що виносився в зал на голосування, народжувалося в нескінченних баталіях у профільних постійних комісіях на чолі, зокрема, з Володимиром Пилипчуком, Олександром Коцюбою, Юрієм Кондратьєвим, Миколою Залудяком, Леонідом Танюком, Ігорем Юхновським. Кінцево текст Декларації доопрацьовувала і готувала для голосування на пленарних засіданнях Верховної Ради Комісія з питань державного суверенітету (була така постійна Комісія!) на чолі з Миколою Шульгою, який потім шість повних пленарних засідань звиятно відстоював з трибуни Верховної Ради доопрацьований проєкт і позицію Комісії щодо кожної поправки. Нарешті, майже тиждень Верховна Рада остаточно визначала текст

Декларації голосуванням з кількох сотень поправок постійних Комісій і окремих депутатів. Подібний марафон спільної депутатської законотворчості можна порівняти хіба що з конституційним процесом 1996 р.

САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Кожен з десяти розділів Декларації містить низки революційних для того часу політико-правових новел. Але найбільш пам'ятним для мене було особисте сприйняття та процес прийняття Верховною Радою розділу I «Самовизначення української нації». Теоретична та ідеологічна складність його положень, зокрема першого і ключового речення («Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»), обіцяли начебто надто гарячу дискусію і непередбачуване голосування. Тут була низка принципів «каменів спотикання»: і національний тип нашої держави, і право на самовизначення, і, особливо, формула «українська нація».

Проте вийшло навпаки — цей розділ був прийнятий найшвидше. Під час голосування «за назву» головуючий Іван Плющ запропонував проголосувати відразу «за розділ» і тут же оголосив перерву. Але поодинокі запізнілі апеляції кількох депутатів і вимоги повернутися до розгляду розділу по кожному слову розбилися об стіну посилянь головуючого на Регламент та стенограмму і, найголовніше, — об одностайно мовчазну стіну небажання з боку практично всього залу повертатися до дискусії.

Можу помилятися, але сьогодні мені здається, що саме цей негучний епізод був насправді одним з ключових. Він найяскравіше свідчив про фундаментальні зрушення в політичній свідомості абсолютної більшості депутатів тієї Верховної Ради, в усвідомленні ними себе частиною нації, гідної власної держави. А штатні «інтернаціоналісти» були, скоріше за все, вдячні неперевершеному в ті дні головуючому за імпровізоване скорочення процедури, за вишукане позбавлення їх необхідності виступати проти своїх переконань.

ВІД ДЕКЛАРАЦІЇ — ДО АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Історична сила Декларації виявилася не тільки в її тексті, а ще більше в животворності її ідей. Пропустивши через себе кожную думку, кожне її слово, депутати досягли більшого, ніж формальне прийняття документа, — неписаної і неформальної згоди діяти надалі в дусі Декларації. Звичайно, у Верховній Раді попереду було багато гострих конфліктів і політичних протистоянь — голодування студентів та відставка голови Уряду Віталія Масола, військовий парад у Києві 7 листопада 1990 р., провокація і незаконний арешт С. Хмари, пристрасті навколо нового Союзного договору тощо. Але, якщо піднятися над поточними подіями того часу і подивитися на діяльність Верховної Ради з позиції історичної безпристрасності та узагальнень, вимальовується дивовижно цілісна кар-

тина послідовного й напористого руху Верховної Ради шляхом реалізації Декларації.

Вже 3 серпня 1990 р. був прийнятий Закон про економічну самостійність УРСР, де в нормах законів були виписані всі положення економічного розділу Декларації. А в постанові про порядок введення цього закону була записана ціла програма термінової розробки низки власних законів економічного реформування. На економічну законотворчість Верховної Ради СРСР від того часу просто перестали звертати увагу.

30 липня 1990 р. було прийнято постанову про порядок проходження строкової військової служби громадянами УРСР за її межами. Почався процес повернення наших хлопців із «гарячих точок» Союзу. 24 жовтня 1990 р. тихо й без фанфар були прийняті етапні зміни до Конституції УРСР. Зокрема, відповідно до положень розділу V Декларації «Територіальне верховенство», до Конституції було введено норму про верховенство законів Української РСР над законами СРСР. Фактично саме цей момент став точкою розпаду СРСР як єдиної правової системи. А відповідно до положень розділу II Декларації «Народовладдя», тоді ж із Конституції УРСР було вилучено одіозно знамениту Статтю 6 про керівну роль КПРС. У жовтні та грудні 1990 р. були прийняті спеціальні постанови про реалізацію Декларації у сферах зовнішніх зносин та відносин з іншими радянськими республіками.

17 березня 1991 р. Верховна Рада провела Всеукраїнське опитування (паралельно з горбачовським референдумом) на підтримку принципів Декларації. І одержала на 10 % більшу підтримку, ніж питання збереження СРСР! Про цю справжню суть народного волевиявлення 17 березня 1991 р. сьогодні чомусь мало згадується, чим допускаються перекручення історії і волі народу «вічно вчорашніми» українофобами. Насправді ж, у 1991 році і 17 березня, і 1 грудня 1991 р. український народ абсолютною і практично однаковою більшістю підтримав діяльність Верховної Ради на шляху реалізації Декларації про державний суверенітет.

Впродовж кінця 1990 р. — першої половини 1991 р. Верховна Рада активно створювала власну правову базу економічних відносин. Були прийняті Земельний кодекс, закони про власність, підприємства, про підприємництво, банки і банківську діяльність, про зовнішньоекономічну діяльність. У травні 1991 р. В. Матвієнко був призначений першим головою Національного банку. Практично тоді ж, ще за існування єдиної держави СРСР, почалися пошуки варіантів (у різних країнах) друкування банкнот власної грошової одиниці.

Одночасно здійснювалося фактичне відмежування від правової системи СРСР в економіці. 16 квітня 1991 р. Верховна Рада на пропозицію уряду припинила на території України дію указу Президента СРСР щодо надзвичайних заходів із забезпечення підприємств матеріальними ресурсами. 6 червня прийнята Постанова ВР про перехід у юрисдикцію УРСР державних підприємств

союзного підпорядкування, розташованих на території республіки. 21 червня Верховна Рада припинила дію на території України статті 8 Закону Союзу СРСР «Про союзний бюджет». 4 липня було прийнято Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України, відповідно до якої було, зокрема, зупинено дію на території України цілої низки норм законів СРСР, указів Президента СРСР, постанов союзного уряду з усіх ключових економічних питань. Нарешті, 5 липня було прийнято Закон Української РСР «Про порядок дії на території України Закону СРСР “Про податки з підприємств і організацій”» — фактично перший власний податковий закон.

Інтенсивно йшов і процес політичного самовизначення. 19 червня 1991 р. після кількоденних дебатів і сотні голосувань Верховна Рада прийняла Концепцію нової Конституції України. Вона повністю виходила з ідей і норм Декларації і передбачала нормативно-конституційне закріплення всіх її положень — і щодо територіального верховенства, і щодо національного типу суверенної держави, і щодо збройних сил, і все інше. Щодо майбутнього СРСР Концепція визначилася лише однією фразою про право українського народу самому визначитися з входженням до Союзу Суверенних Держав, включаючи як саму необхідність такого входження, так і його умови. На жаль, впродовж своїх повноважень Верховна Рада I-го скликання не встигла довести до кінця свій задум з прийняття нової Конституції. Але слід зауважити що всі основоположні ідеї цієї Концепції (крім хіба що тези про соціалістичний вибір) реалізовані в тій чи іншій мірі в Конституції України, прийнятій вже Верховною Радою України II-го скликання у 1996 р. Тоді ж у червні 1991 р. були прийняті рішення і відповідні закони про запровадження посади Президента УРСР як, перш за все, головного оборонця і гаранта Декларації про державний суверенітет і Конституції України. Тобто, і в політико-правовому аспекті Україна набувала все більше ознак суверенної держави.

Таким чином, сьогодні слід покласти край всім «мудруванням» про начебто історичну випадковість, про «подарунок неба» щодо 24 серпня 1991 р., про те, що нібито незалежність України стала наслідком путчу в Москві. Ні! Все було діаметрально навпаки. На кінець літа завдяки перш за все Верховній Раді і Уряду України СРСР як єдиної правової, економічної і політичної системи фактично вже не існувало. Єдиною і централізованою залишалася хіба що система силових органів, яка 19 серпня 1991 р. вирішила піти у свій «останній і решітельний бой». Путч став наслідком і останнім шансом кремлівської номенклатури зупинити семимильне крокування України до своєї незалежності шляхом Декларації про державний суверенітет. Але зупинити невблаганний хід історії не було дано вже нікому, навіть ядерній супердержаві.

ДЕКЛАРАЦІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Сьогодні Декларація є вже частиною нашої Історії. Практично всі її ідеї стали політико-правовою реальністю, частина реалізована дещо інакше, ніж було

записано в Декларації. Але сьогодні навряд чи розумно оцінювати її ступенем реалізації кожної літери. По-перше, для програмного документа такого історичного рівня ступінь реалізації положень Декларації є безпрецедентно високим. А по-друге, реальне життя завжди багатше, ніж будь-яка програма чи політична декларація.

Наприклад, коли ми в розділі II «Народовладдя» записали, що «від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР», навряд чи мали на увазі саме парламентську форму правління, навряд чи це було запереченням президентської форми. Йшлося, передусім, про позбавлення КПУ–КПРС і союзних органів влади права говорити від імені українського народу.

Не зовсім історично коректною видається й абсолютизація і навіть сакралізація деякими сучасними політиками положень розділу IX Декларації «Зовнішня і внутрішня безпека» щодо «нейтралітету» та «позаблокового» статусу України. По-перше, ця теза викладалася як урочиста декларація (тобто, не стільки як політико-правове рішення, а — як пафосне гасло) та як «намір стати у майбутньому» (тобто, лише «намір», а не конкретне зобов'язання, та й «майбутнє» тоді усіма, напевно, розглядалося як неконкретна перспектива у неосяжному часі). По-друге, найголовніше, зміст і мета, які вкладали автори Декларації в обіцянку «нейтралітету» та «неучасті у військових блоках», принципово відрізнялися від сучасних реалій. Адже Українська РСР тоді була частиною СРСР — могутньої (у військовому аспекті) супердержави, серцевини Варшавського договору. І саме цим, тільки цим визначалася тоді позиція депутатів, а не передбаченням проблем входження до нинішніх блоків — НАТО, ОВДБ чи інших.

Головна цінність Декларації все-таки в іншому — це була етапна подія осмислення та офіційного формулювання елітою суспільства, частиною якої тоді, очевидно, була Верховна Рада, стратегічної програми для України. І хід подальших історичних подій підтвердив правильність цього вибору.

Що стосується нас, «батьків-засновників», сьогодні мені видається недоречним когось виділяти, вираховувати заслуги когось окремо — депутата чи політичної групи. Як жодний інший документ, Декларація була спільною роботою та спільним досягненням. Волею долі ми всі опинилися в той час і в тому місці. Але з викликом історії ми впоралися гідно.

Червень 2001 р. — 5 червня 2010 року.

Шостий розділ Декларації

Для попередньої роботи над розділами декларації були виділені окремі приміщення. Групі депутатів, що працювали над (нинішнім) шостим розділом Декларації «Економічна самостійність», було виділено приміщення в Будинку офіцерів. У цю групу ввійшли депутати, що потім склали найбільш продуктивне ядро майбутньої постійної Комісії Верховної Ради України з питань економічної реформи та управління народним господарством. Це такі знамениті депутати демблоку як О. Барабаш, І. Заєць, Б. Марков, О. Сугоняко, Т. Яхєєва, Л. Білий, М. Швайка. В цю групу входив я та інші депутати, що стояли на державницьких позиціях та бажали, щоб Україна перебрала на себе всі повноваження держави як суб'єкта міжнародного права, в т. ч. економічні засоби реалізації суверенітету, інструменти і засоби контролю та управління власними силами за системою макроекономічних регуляторів на своїй території. Прагнули якнайдосконаліше виписати цей розділ, щоб не допустити існування республіки на правах федерації чи конфедерації в складі тодішнього чи майбутнього «оновленого» Союзу.

Але у зазначену вище групу «для роботи» були також «відряджені» економісти лівої орієнтації та значна кількість «лівих» депутатів неекономічних професій для того, щоб під час прийняття рішення, як більшість, заблокувати ті положення Декларації, які наповнювали б суверенітет реальним змістом. У результаті «роботи» лівої більшості в VI розділ Декларації не були внесені такі положення:

– «Національний Банк України самостійно проводить емісію національних грошей, визначає грошову, кредитну, депозитну, процентну, резервну, платіжну політику та регулювання ліквідності»;

– «Україна має власну податкову, бюджетну, митну системи та проводить самостійну політику в їхньому створенні та зміні, орієнтуючись на економічні інтереси держави»;

– «Україна самостійно створює та фінансує власні Збройні Сили, правоохоронні, податкові, бюджетні, митні органи, орієнтуючись на економічні інтереси держави»;

- «Всі податки та платежі податкового характеру спрямовуються тільки в бюджетну систему України»;
- «Україна має право на свою долю в зарубіжних активах та пасивах СРСР»;
- «В Україні існують наступні форми власності на засоби виробництва, на землю та природні ресурси, результати праці: приватна, кооперативна та державна»;
- «Всі форми власності та суб'єкти господарювання рівні перед законом».

Ми з самого початку пропонували писати «Україна», або «Республіка Україна» чи «Українська Республіка», а не «Українська РСР», але... ми ніколи не мали «правої» більшості в парламенті України.

Ви мене запитаете, чи можна було прийняти більш ґрунтовний документ? Відповім — можна. Але все те, що було прийнято в офіційному документі — «Декларації», було максимум з можливого на ту історичну епоху мирного розпаду СРСР, на той розклад політичних сил, які функціонували в Парламенті України. Від більш вдалої декларації політичні реалії не змінилися б, бо реальну незалежність ще слід було офіційно проголосити, юридично оформити дезінтеграцію СРСР, забезпечити визнання світовим співтовариством України як суб'єкта міжнародного права. Слід зазначити, що до такого повороту подій політичний менталітет керівників провідних держав світу не був підготовлений навіть теоретично. Аналітичні центри стратегічних досліджень вказаних країн не прогнозували розпаду СРСР. «Білою вороною» серед західних аналітиків виступила лише група дослідників під керівництвом Збігнева Бжезінського (США). Під час моєї зустрічі з ним у Гарвардському університеті, він єдиний з аналітиків Заходу погодився з висловленими мною аргументами неминучого розпаду СРСР, розпаду як процесу об'єктивного, як результату вичерпаних об'єктивних економічних, соціальних та політичних внутрішніх резервів системи (СРСР) зберегти цілісність, зберегтись як системі.

Єдиним системним резервом, що міг тоді на досить тривалий період утримати систему від розпаду, був військовий.

Але ми тоді були майже впевненими, що М. Горбачов як людина інтелегентна і моральна, людина, що завоювала високий авторитет в очах світової громадськості, не зможе піти на військовий варіант спасіння системи. Тільки високий авторитет М. Горбачова в очах світової політичної еліти не давав змогу їй (світовій еліті) зробити відповідні ініціативні кроки щодо підштовхування дезінтеграційних процесів, чи бодай підтримати наші намагання дезінтегрувати СРСР. Захід був вдячний М. Горбачову за дезінтеграцію світової економічної та політичної комуністичної системи, за об'єднання Німеччини. Західний світ розглядав цілісність СРСР як запоруку, як форпост у стримуванні експансії панісламізму на Захід, як один з елементів системи багатовекторного стримування Китаю і навіть Японії.

Я пам'ятаю свої виступи в Канаді на політичній конференції та в Токіо на засіданні «Ради Сімки», куди я був запрошений як експерт від України. Мої про-

гнози та аргументи щодо неминучого розпаду СРСР сприймалися західними політиками напівсерьозно. Захід не був готовий до дезінтеграції СРСР, Захід не вірив у швидку дезінтеграцію СРСР, Заходу було незручно перед Горбачовим підштовхувати дезінтеграцію, Захід боявся дезінтеграції ядерного наступального потенціалу СРСР між суверенними республіками, військово-промислового комплексу західних держав було не вигідним зникнення жупела військової загрози з боку СРСР, а за цим — зменшення маси замовлень своїх Урядів на військову продукцію ВПК, Захід сподівався на виконання цілісним СРСР деяких геополітичних функцій, що входили в інтереси Заходу, Захід вважав, що в суверенних республіках недостатньо кадрового потенціалу для управління своїми країнами. В останньому, на жаль, Захід мав рацію.

Але слід також відзначити, що коли процес дезінтеграції відбувся, Захід, правда з деяким запізненням, визнав рівність правосуб'єктності всіх суверенних держав і намагався допомогти в їхньому становленні та розвитку. Варто скласти подяку Польщі, Канаді, США, Угорщині, Німеччині та іншим західним державам, які одними з перших визнали незалежність України. Державам, які і на сьогодні є основними друзями та лоббістами економічних, політичних інтересів України перед світовою спільнотою, одними з основних інвесторів та спонсорів процесів демократизації нашого суспільства, помічниками в становленні України як правової демократичної держави, прихильниками подальшої інтеграції України в міжнародні політичні, економічні та військові структури.

Повертаючись до попередньої думки, на запитання: що змінилося б у світі, в СРСР, в Україні, якби положення «Декларації...» були прийнятими в більш радикальних формулюваннях, відповім однозначно — нічого! Тому і шкодувати ні за чим.

Взагалі, одним із цілереалізуючих принципів, якими я керуюсь в своєму житті, є: «Не шкодувати ні про що, що було в минулому, з однієї простої причини: минулого не можна ні повернути, ні переробити».

Причетним до процесу прийняття Декларації і свідкам цього дійства не слід доводити, що ідеологами, генераторами та рушійною силою процесу просування до суверенітету були праві сили, члени РУХу, члени Народної Ради (опозиції) в Парламенті України. Але при цьому варто зазначити, що прийняття Декларації було б неможливим без підтримки, без позиції лівих сил, які в парламенті України мали переважаючу більшість. Тобто, сам факт прийняття Декларації відзеркалював надії та прагнення всіх політичних сил тодішнього політичного бомонду України, що представляли весь Український народ. Підтвердженням цього висновку стали результати голосування українського народу на референдумі за незалежність в грудні 1991 р.

Слід віддати належне тодішнім комуністам України. Без їхніх голосів прийняття Декларації не стало б реальністю. Щоправда, вони хотіли маленького, обмеженого, напівсерйозного суверенітету, навіть меншого, ніж прагнули

М. Грушевський з В. Винниченком (які, між іншим, теж були лівими) на початку століття. Але суверенітет «вилігся» в «самостійність» — в суть і явище, яке вони і критикували, і якого боялись одночасно.

Слід позитивно відзначити не тільки позицію тодішніх комуністів у Парламенті України першого скликання, а й їхній високий інтелектуальний рівень, хоча можна було б писати без «але», бо позиція — то є продукт інтелекту. Не дивлячись на те, що ми, праві, не поділяли їхньої ідеології, їхніх методів, авторитаризму, але ніде правди діти — ліві депутати Першого парламенту були, в основному, секретарями міськомів, райкомів, обкомів, ЦК партії, міністрами, керівниками підприємств та відомств, органів прокуратури, судів, міліції, генералами збройних сил. У своїй діяльності, за основним місцем роботи, їм доводилось вирішувати в комплексі економічні, соціальні, технічні, правові питання, питання культури, освіти, виховання, тобто керувати великими соціальними системами. В них були практика, досвід, а, відповідно, і високий рівень інтелекту. Інтелект сприймає, у всякому разі здатен сприймати, аргументи. Саме завдяки високому рівню аргументації з боку правих сил було досягнуто компромісу з лівими. Компроміс, результатом якого стали не тільки прийняття Декларації про державний суверенітет України, а й наступні кроки: проголошення Акта про незалежність, референдум про незалежність, юридичне його оформлення, створення всіх інститутів незалежної держави, визнання світовою спільнотою України як суб'єкта міжнародного права.

Слід віддати належне і позиції демократичних сил Росії, які, виборюючи незалежність власної держави, безсумнівно підштовхнули дезінтеграційні процеси в інших республіках колишнього СРСР, а в період ГКЧП мали основну функцію в нейтралізації антиконституційного перевороту, в недопущенні використання гкчпівстами збройних сил для мілітарного варіанту утримання від розпаду СРСР, зуміли спрямувати події на мирний шлях, недопустили масового кровопролиття під час дезінтеграції імперії. Одночасно хочу висловити співчуття, що процес перетворень суспільних відносин у Росії, як і в Україні, не виправдано загальмувався, що спричинило до великих моральних, економічних, правових жертв, не виправданих страждань населення. Не дивлячись на низку недружніх кроків Росії у ставленні до України, ми бажаємо щастя російському народові. Бажаємо щастя, бо кожна людина народжується на цей світ для того, щоб бути щасливою.

Слід подякувати народам прибалтійських республік, які першими на останньому етапі існування СРСР офіційно заявили про намір стати незалежними, професійно, юридично грамотно, послідовно і інтелігентно виборювали суверенітет своїх держав. Народам, які швидко, якісно і успішно провели трансформацію суспільного ладу в своїх країнах, перебудували його на демократичних і правових засадах, успішно просуваються на шляху європейських інтеграційних процесів. Народам, чії дії останніх часів є взірцем і прикладом для народу Укра-

їни. Якщо США, Канада, Німеччина, Великобританія та ін. історією свого розвитку продемонстрували всьому світу, який рівень мети цивілізованості держави можна досягти та який рівень життя, свобод слід забезпечити власному народові, то Польща, Естонія, Латвія та Литва демонструють шлях, яким потрібно йти, етапи, їх послідовність та швидкість, які необхідно забезпечити для досягнення такої ж мети.

На завершення хочу схилити голову перед пам'яттю померлих та загиблих борців за Україну, висловити велику подяку та повагу всім тим, хто протягом усієї історії до нинішніх часів боровся за Україну, за її створення та становлення, боровся в Україні та за її межами. Подяка та шана всім борцям за Україну, незалежно від посади, професії чи її відсутності, національності, партійної, расової, політичної та релігійної належності. Зі святом Вас, усіх! З десятиріччям прийняття Декларації про державний суверенітет України! Нехай щастить Україні, нехай щастить всім суцям в ній, хто хоче бачити її багатою, процвітаючою, могутньою, щасливою і СУВЕРЕННОЮ!

Липень 2000 року.

Лариса СКОРИК

Як це почалося...

Певно, не зайвим буде пригадати, що вперше про прийняття «Декларації про державний суверенітет України» зайшла мова у стінах Верховної Ради ще в квітні 1990 р.

Власне, за традицією, після березневих виборів, квітень був визначений для підготовки питань порядку денного I-ої сесії новообраного парламенту, яка мала розпочатись у травні. Для цього було скликано «новообранців» для праці у робочій групі. Спочатку нас зібралось десь 50 осіб. Тоді ж, під уважно-професійним оком Голови секретаріату ВР Миколи Хоменка йшлося і про визначення кількості та профілю нових постійних комісій ВР, про Тимчасовий регламент та інше.

Поступово ряди «добровольців» танули, і врешті на робочі засідання депутати майже не з'являлись. Я вперто не пропускала жодного зібрання, побоюючись, що може щось скоїтись не те, або не статись те, що конче потрібно, аби відбулось... А найбільш потрібним для мене на той час було — аби Україна зайняла одне з перших місць у «параді суверенітетів» (так тоді стривожено іронізував Михайло Горбачов, спостерігаючи потужний початок розвалу імперії). На той час «парад» рішуче і відважно відкрили прибалтійські республіки, а за ними подали голос й інші.

Було це десь близько 20-го квітня, на робоче засідання зібралось нас 10–12 осіб, коли М. Хоменко зачитав підсумок питань порядку денного, і я тоді «з притиском» заявила, що увесь цей набір без прийняття Декларації про державний суверенітет України є анемічний і безперспективний. Микола Григорович, як відчувалось, у стані певного дискомфорту, спробував опонувати (та й як інакше мав поводитись Голова Секретаріату ВР ще зовсім СРСР-івської республіки?), але я таки домоглась включення цього питання.

Трохи смішно було, коли до наступного засідання це питання якось «по-школярськи» було «згублене» зі списку питань, і знову довелось з іще більшим притиском наполягати. Підтримали мене тоді, пам'ятаю, Ю. Костенко, ще кілька депутатів — і питання про Декларацію залишилось у порядку денному, представле-

ному на розгляд Першої сесії ВР перебудовної доби. Гадаю, якби воно не увійшло тоді до порядку денного, ініціювати його включення на темпераментних засіданнях тодішньої ВР було б набагато складніше...

І коли розпочалась І-а сесія нової Верховної Ради з обох сторін швидко структурованого (на 239-осібну більшість і відносно демократичну меншість) парламенту, «бурі і натиску» зазнала найперша тема: чи спочатку обирати керівні органи ВР, чи провести обговорення політичної, соціальної та економічної ситуації в Україні і перегляд 6-ї і 7-ї статей Конституції Української РСР (де йшлося про керівну і спрямовуючу роль).

У мені ж домінувала «Декларація» і тому під час бурхливої дискусії, після виступу другого секретаря Черкаського обкому Компартії України М. П. Білоблочки, який наполягав на першочерговому вирішенні організаційних питань (вибори керівництва, створення постійних комісій ВР), я все ж подала голос від свого «первого мікрофону»: «Хочу нагадати шановним депутатам слова Андрія Дмитровича Сахарова, який попереджав: не починайте будувати будинок держави з даху. Це справді дуже небезпечно, бо дах може завалитись і поховати під собою всі наші демократичні починання. Таким дахом є Голова Верховної Ради і вся структура Президії Верховної Ради. Починати треба з міцних підвалин і стін. А такими підвалинами і стінами є в першу чергу державний суверенітет і визначення основних його позицій. І якщо платформи нових кандидатів, яких будуть пропонувати на посаду Голови та його заступників, не будуть співвідноситися з ідеями державного суверенітету України, буде надзвичайно небезпечно обирати спочатку їх, а потім під їхнє розуміння підлаштовувати наші основні підвалини. Тому я пропоную, щоб обговорення політичної ситуації, так само, як і обговорення питання про владу і державний суверенітет, передувало обранню керівництва Верховної Ради.»

Та все ж питання про державний суверенітет було віднесене на червень. Його розгляду передувало і обрання Головою ВР В. Івашка та його заступників — І. Плюща, В. Гриньова, і колотнеча навколо постійних комісій і складу Президії. Та невідворотність питання державної незалежності України відчувалась у всьому процесі роботи ВР. Із боку більшості постійно з'являлись намагання «застовбити» прив'язаність України до союзного минулого, а заодно і засвідчити «хто в домі господар». Бо чого ж був вартий виступ луганського депутата, який захопився, наче Пилип з конопель, з пропозицією внести до зали червоно-лазуровий прапор. Очевидно, маленькі синьо-жовті прапорці на лацканах деяких депутатів стали для нього допінгом, але той полум'яний заклик провокаційно загострив ситуацію у Верховній Раді і міг серйозно зашкодити справі Декларації.

Пробуючи докликатися до опонентів із «групи 239», у відповідь на заклик тоді ще депутата Л. Кравчука до демократів «поважати закон і людину» та діяти у полі існуючих законів, а не так, як діяла колишня влада, я сказала: «Леонід

Макарович дуже слушно висловився про те, що треба поважати закон і людину. Однак не було сказано, що треба поважати історію народу, який, на превеликий жаль, цієї історії не знає. Дуже прикро, що це так. Але для цього було багато об'єктивних причин, хоча б таких, що Донецьк до цього часу не має жодної української школи. Таких міст я можу перерахувати багато. Про яке ж знання історії народу може йтися?

До речі, ніхто з демократичного блоку не наполягав на зміні ритуалу. Цю зміну запропонували товариші з Луганської делегації. Ясна річ, що це деструктивний варіант, ми це усвідомлюємо. Сесія перестає нормально працювати. Але я хочу запитати Леоніда Макаровича: коли він сказав, що поета було засуджено несправедливо за націоналізм, то чи справедливо, що і зараз синьо-жовтий прапор називають буржуазно-націоналістичним, а не історичним прапором українського народу? Чия вина в тому, що людей засудили несправедливо, що недотримувався закон і що сам закон був недосконалий? Зараз закликають усіх дотримуватися недосконалих законів і надалі. І я хочу запитати, під яким прапором проводилися розправи, які тривали від дев'ятнадцятого аж до вісімдесять четвертого року?

Будьмо ж інтелігентними і вчинімо по-європейськи. До того часу, поки не проведена дискусія про національну і державну символіку, до того часу, поки український народ, якому донині відмовлено у національній історичній символіці, не отримає свої законні права, я прошу всіх бути конструктивними.

І врешті наступив час оборони права України на перший і фактично вирішальний крок до владної незалежності в кінці другого тисячоліття.

Розпочалось пробудження в політиці, і треба сказати, що без тієї величезної підтримки, яку ми відчували від людей, котрі скандували під стінами Верховної Ради наші озвучені біля мікрофонів вимоги, шлях до Декларації напевне був би довшим...

З трибуни ВР ми звертались до народу з надією і вірою в те, що настав слушний час і для української нації. Різні виступи і аргументи з'єднувались у одне велике прагнення свободи і власної держави. Серед тих слів були і мої:

«Ми так часто чуємо слова “так історично склалось”, що мені хотілося б звернутися до одного історичного документа, а саме до “Виводу прав України” 1711 року — першої в світі демократичної конституції (автор Пилип Орлик), в якій є такі слова: “Стани України вільно обирають собі гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлено і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними. Найсильнішим і найпереконливішим аргументом і доказом суверенності України, — пишеться в тій конституції, — є урочистий і союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем та гетьманом Хмельницьким і станами України у 1654 році.

Цей урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди встановити спокій вільності і лад на Україні.

Але Україну цар зрадливо позбавив прав козацького суверенітету. Та які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права Москві щодо України. Бо народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути собі вживання стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.” Так було записано в тій конституції.

Той слушний час настав, як ми знаємо, після 1917 року. Після революції лютневої, коли Українська демократична державність була відроджена в Українській Народній Республіці. І це відродження, на жаль, було дуже коротким. Наступ із боку більшовицької Росії знову кинув Україну до складу вже оновленої імперії. Тепер уже за ініціативою окупаційної влади і на основі так званого союзного договору.

До чого це привело Україну, всім загальновідомо. Я хочу сказати зараз кілька слів про одну поширену оману. Бо коли йдеться про радісну перспективу оновлення федерації на основі оновлення союзного Договору, то необхідно сказати, що це неможливо не тільки через його безперспективність для всіх республік, а й тому, що ніякого союзного договору, який міг би бути оновленим, насправді не існує.

Спираючись на юридичний аналіз правовиків шановних і дуже кваліфікованих, які наполягають на тому, що, згідно з юридичним принципом, за яким кожен закон автоматично відміняє попередній, якщо вони присвячені одному об'єкту правового регулювання, Союзний Договір 1922 року як джерело радянського конституційного права втратив свою силу вже 6 липня 1923 року, коли увійшов складовою частиною до цієї першої Конституції. А остаточно перетворився на легенду вже з прийняттям сталінської Конституції 1936 року. Саме тоді союзна федерація остаточно втратила свій договірно-правовий характер. Надто нікчемна і сама договірно-правова основа договору 1922 року.

У 1922 році уповноваженими представниками радянських, тоді ще не союзних, республік було підписано договір про утворення Союзу. А процедура затвердження договору, передбачена його 25 пунктом, довірялась лише 3'їздові Рад уже Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Це затвердження, тобто надання договору законної сили, відбулося на Першому 3'їзді Рад СРСР, тобто органом тієї держави, яка ще тільки мала бути створена на основі самого договору. І саме підписання його відбулося теж на цьому ж 3'їзді Рад. Не відбувся жоден із варіантів вступу договору в законну силу, які існують у світі, — а таких варіантів є тільки два: договір може набувати чинності тільки або після його підписання, що було знівечене оцим параграфом 25 і або після обміну ратифікаційними грамотами тих суб'єктів, які вступають в договори.

Ні перший, ні другий варіант не були здійснені. Отже, вважати нині існуючу так звану союзна федерацію договірно-правовою немає жодних юридичних підстав. Так само, як і абсолютно ненадійна її історична основа.

Зараз ми намагаємося розв'язати проблему: надягати на себе чи ні ярмо нового, вже третього, союзного договору. І хто ж сьогодні наполягає на створенні цієї оновленої федерації чи оновленої імперії, в якій Україна стане оновленою колонією? Вважаю, ні для кого не є секретом, що цим ініціатором є центр — Парламент Союзу, уряд Союзу, а також Комуністична партія Союзу, яким без існування власне Союзу немає куди дітись.

Парадоксально, але факт. Щоб нормалізувати катастрофічну ситуацію, в якій опинилась влада Союзу, можна було б спробувати продовжити її існування на невизначений час: навіть якщо дві республіки погодилися б на підписання союзного договору, то такий Союз може існувати, але я вважаю, що серед цих двох аж ніяк не повинно бути України, хоча б тому, що її об'єктивні дані дають змогу вже сьогодні проводити набагато радикальніші реформи, ніж усієї решті Радянського Союзу.

Обіцянки розширення суверенітету в рамках Союзу нездійсненні, хоча б в аспекті міжнародних відносин. Бо тільки Союз як нова держава, якщо б її утворив цей новий союзний договір, володітиме повністю державним суверенітетом, який відповідатиме змісту повної міжнародної правосуб'єктності, а союзні республіки не зможуть бути повноцінними суб'єктами міжнародного права.

Ідея загальносоюзної власності на транспортні зв'язки. Чим погано, наприклад, розв'язуються такі проблеми в усіх країнах Європи і, напевно, з набагато меншою кількістю катастроф, запізнень поїздів чи глобальних проблем придбання залізничних квитків, які існують у нас? Але зате як просто єдиному власникові — Союзу — перекрити всі життєві канали якійсь непокірній республіці, як-от, наприклад, малесенькій Литві, заборонивши перевезення залізничними та автобусними шляхами всіх необхідних для неї вантажів. Як просто вчинити найганебніший акт тиску на народ, котрий прагне свободи, влаштувавши йому повну блокаду.

Вважаю, якщо ми прагнемо справді бути державою незалежною, демократичною і гуманною, обов'язком нашого українського парламенту вже сьогодні є визнати право Литви на відновлення її державності, простягнути їй руку дружби і співпраці, так, як це роблять у цивілізованому світі і як нам подала приклад Молдова.

Я хочу нагадати про той суверенітет, який нам пропонує прокурор М. Потебенько.

Шановний народний депутате! Як можна взагалі говорити про здійснення справжнього прокурорського нагляду на Україні, якщо прокурор і надалі буде призначатися з Москви? В офіційному проекті Декларації є багато недоречностей, найбільшою серед яких є розділ 10 "Новий союзний договір". Я хотіла б тут уточнити. Вельмишановний Ігор Рафаїлович Юхновський, коли говорив про необхідність створення представництва на підписання нового союзного

договору, висловлював свою власну думку, проте в Народній Раді не було зроблено такого висновку, зовсім навпаки.

Ми вважаємо, що Україна має прийняти не лише Декларацію, а й нову Конституцію і цілий пакет нових законів. Вона має стати незалежною державою де-юре і де-факто. Сьогодні для неї було б доречно підписувати договори з кожною окремою республікою про економічну та інші види співпраці.

Не біймося свободи, хоч ми з вами її ще не відчували. Ми зазнали неволю і знаємо, до чого вона нас запровадила. Щоб вижити і мати майбутнє, ми мусимо мати цю свободу.

Я хочу ще відповісти шановному депутату Терехову з Криму, який побоювався, що не можна буде вирішити національних питань в Україні, якщо Україна буде незалежною і суверенною. Я хочу нагадати слова великого громадського і політичного діяча і вченого України, батька другого нашого державного відродження — Михайла Грушевського. Він казав, що “Україна не тільки для українців, вона для всіх, хто живе на ній, а живучи — любить її, а люблячи — хоче працювати для блага її і її людності”».

Надійшов червень, а з ним — невтомна робота над текстом Декларації. І тут варто згадати одну, на мою думку, значущу подію. Якраз тоді, коли врешті проєкт Декларації з чималими труднощами було прийнято за основу у першому читанні, а після доопрацювання в комісії наступив вирішальний етап голосування тексту Декларації за розділами, передовий загін групи 239 вирушив під проводом В. Івашка, тодішнього Голови ВР, до Москви на Всесоюзний з'їзд КПРС (як виявилось, останній). Загін складався з 60 депутатів-комуністів, більшість з яких була войовничо настроєна проти незалежності України. Їх від'їзд я сприйняла як подарунок долі — і справді, голосування за розділами пішло майже безконфліктно: і про самовизначення нації, і про власні збройні сили, і про право України на свою частку загальносоюзного багатства, алмазного фонду і золотого запасу (що, до речі, так і не було виконане спадкоємицею СРСР — Росією).

Але раптом хтось з демократів виступив із щирим обуренням: «Як це так, коли ВР України приймає справді доленосний документ — сам Голова ВР і шість десятків обтяжених мандатами народних обранців відсутні, бо займаються партійними справами союзного масштабу?! Негайно відкликати їх з Москви!» Перший віце-спікер І. Плющ швидко ставить цю пропозицію на голосування, більшість — за, і уже в Москву летить телеграма із закликом до Івашка і Ко — «Додому!»

У мене душа затерпла від такого повороту. Ну, думаю, буде нам і Декларація, і суверенітет, тільки-но повернеться «бойовий загін». Аж тут — знову «подарунок»: повертається з Москви один-однісінький Леонід Кравчук. Не маю жодних сумнівів, що з властивим йому дипломатичним хистом і передбаченням шахіста Леонід Макарович переконав товаришів залишитись обирати Івашка генсеком, а сам повернувся «від імені і за дорученням» стежити за порядком.

І справді, варто було бачити, як депутат Л. Кравчук, сидячи у центральному секторі навпроти І. Плюща, дискретними, майже невловимими рухами рук диригував відповідними «познаками» головуючому, аби процес не відхилявся на манівці.

А процес і справді не відхилявся. Хоча напередодні голосування за Декларацію в цілому партійці таки повернулись із Москви, полишивши там назавжди Івашка, і ще встигли у передостанній IX розділ внести правку: вислів «Україна має власні Збройні Сили» було «відкоректовано» — «Україна має право на власні Збройні Сили»; і з'явилося оте «як правило», що мало б забезпечувати і «вийнятки»...

І все ж — збулось... Скрижальний документ дав можливість на законній основі відвойовувати незалежні права для України — в надії на те, що для всіх нас ідея свободи стане органічною і що для вільної нашої держави будемо усі чинити тільки добро, не покладаючи рук, жертвовно, самовіддано, чесно. Та не все сталося, як мріялось... Але то вже тема інших спогадів і роздумів.

Липень 2000 року.

Іван ЗАЄЦЬ

«Декларацією українці заявили, що хочуть мати свою державу»*

Нещодавно виповнилося 17 років від дня прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Перший заступник голови Української Народної Партії, народний депутат України 1–4 скликань Іван Заєць був безпосереднім учасником процесу розробки й ухвалення цього історичного документа. Про його значення для України під ту пору й нині він розповів нашому кореспонденту.

— **Пане Іване, як ви оцінюєте значення Декларації про державний суверенітет України?**

— Із прийняттям Декларації ідея української державності і незалежності нарешті оселилась у владних коридорах. Адже до того вона жила лише на велелюдних майданах України, поза владними інститутами. У той час боротьбу за українську державність очолював РУХ — громадська організація. Символом цієї боротьби за незалежність, як і протягом усього ХХ ст., був синьо-жовтий національний прапор.

Прийняття Декларації стало важливою перемогою демократичних сил України в умовах комуністичної системи. Стара радянська компартійна номенклатура чинила спротив, а де могла, й перешкоджала державницько-незалежницьким прагненням українців. Однак тодішня політична активність українського суспільства, передусім національно-демократичних сил, створила досить «вузький коридор» для згаданих дій представників влади. **Нація прагнула державності.** І це надихало демократів на рішучі дії, а водночас спрямовувало владу до незалежності України.

Не слід забувати і про активну позицію великої кількості українців, які прагнули змін і шукали кращої долі саме у власній державі. Таке прагнення громадян стало вирішальним аргументом для більшості політиків при прийнятті Декла-

---

* *Інтерв'ю газеті «Народне слово». Оpubліковане 26 липня 2007 року.*

рації. **До честі тодішніх політиків, вони не змарнували нагоди і не «розтри-
нькали» енергії та настроїв народу, як це ставалося не раз у нашій пізнішій
історії.**

У Верховній Раді основну роботу над Декларацією вели представники національно-демократичної опозиції, об'єднані у складі Народної Ради. Боротьба опозиції з комуністичною більшістю точилася за кожне положення, навіть за кожну літеру Декларації. Прикладом, який досить яскраво демонструє величезну напруженість тієї боротьби, є прийняття останнього речення Декларації. У ньому йдеться про те, що «принципи Декларації про державний суверенітет України використовуються для укладання союзного договору». Суперечка розгорнулася навколо двох останніх слів: представники більшості наполягали, щоб ці слова починалися з великої літери, а опозиційні політики домагалися, щоб вони писалися з малої. Логіка обох сторін була досить прозорою — комуністи хотіли в такий спосіб прив'язати Декларацію до Договору 1922 року про утворення СРСР, видати її за його спадкоємицю. Національні демократи прагнули провести положення, яке б не проектувалося на СРСР у будь-якому вигляді і не містило жодних зобов'язань перед Москвою. Перемогла позиція опозиції.

Гостра політична боротьба більшості й опозиції розгорілася вже навколо перших розділів Декларації, зокрема навколо питання про самовизначення і тип державності. У цьому першому розділі Декларації вдалося провести положення про те, що Україна є «суверенною **національною** державою», яка «розвивається в **існуючих** кордонах на основі здійснення **українською нацією** свого невід'ємного права на самовизначення». Отже, Верховна Рада задекларувала, що Українська держава створюється у річищі європейської політичної традиції, для якої властивим є саме *національний тип державності*. А це означало, що нова держава формується на традиції та звичаї українців при одночасному гарантуванні прав національних меншин. Звідси й **єдина державна мова — українська**. Звідси й **унітарність** держави та багато інших «несучих конструкцій» української державності.

Саме під час прийняття цього розділу вповні виявився державницький потенціал Івана Плюща, який тоді головував на пленарному засіданні Верховної Ради. Від його позиції залежала кінцева редакція цього ключового розділу Декларації. Іванові Степановичу вдалося знайти і правильні слова, і процедурні можливості, щоб цей розділ був ухвалений саме в такій редакції.

— **Ви щойно дали загальну принципову оцінку Декларації. А що можете виокремити найважливіше з цього документа?**

— Прийняття Декларації стало переломним моментом у новітніх змаганнях за українську державність. Цією Декларацією українці на повний голос заявили, що хочуть мати свою державу і бути незалежною нацією. Значення цього документа ще й у тому, що він окреслив основні параметри держави та визначив програмові завдання для влади, зокрема для парламенту.

Декларація визначила побудову держави, до того ж правової, як необхідність. У цьому документі Верховна Рада проголосила «державний суверенітет України як **верховенство, самостійність, повноту і неподільність** влади Республіки» в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Після цього залишилося тільки здійснити кроки на здобуття незалежності від Москви, що й було зроблено Актом про незалежність України у серпні 1991 р. та Всеукраїнським референдумом у грудні того ж року.

Як я вже зазначав, Декларація запровадила український національний тип створюваної держави через самовизначення української нації. Вона також зафіксувала такий важливий елемент правової демократичної держави, як організація державної влади «за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову». Дуже важливе значення мав розділ Декларації про громадянство, в якому проголошується, що Україна «**має своє громадянство**», що всім громадянам гарантуються права і свободи. Хоч у цьому ж розділі мовиться і про гарантування кожному громадянину права на збереження громадянства СРСР, заявлена воля на створення власного інституту громадянства через прийняття відповідного закону була дуже важливою для створення держави.

Декларація проголосила національне багатство, зокрема «землю, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони...» **власністю українського народу**. Декларація також містить положення, які зобов'язували владу «самостійно створити банкову..., цінову, фінансову, митну, податкову системи», самостійно формувати Державний бюджет. Декларація проголосила право України мати **власні Збройні сили**. Цілий розділ Декларації присвячений **екологічним правам** громадян. Якщо зважити ще й на те, що Декларація проголосила самостійність України «у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації», то українська влада одержала з прийняттям цього документа досить **цілісну програму на створення держави**, зокрема в напрямі створення власної правової системи та виходу з СРСР.

Особливість того часу полягала в тому, що всі необхідні елементи держави мала створити Верховна Рада, бо саме за нею закріплювалася установча функція. Надалі Верховна Рада пішла шляхом, накресленим Декларацією. Вже 3 серпня 1990 р. було прийнято Закон про економічну самостійність України, згодом — рішення про військову службу на території України тощо.

— **А з чого все починалося? Хто писав перші положення Декларації? І як відбувався сам процес її розробки?**

— Початкову редакцію Декларації написав професор Володимир Василенко з моєї, так би мовити, подачі. Це було ще у квітні 1990 р.

Тоді група науковців працювала над можливими змінами до Конституції Української РСР. Зокрема, напрацьовувалися положення, які послаблювали чи

ліквідували б у владі монополію КПРС. Після одного з таких засідань у мене відбулася зустріч в коридорі одного з приміщень Верховної Ради з паном Володимиром, якого я знав ще за написанням статуту і програми РУХу. Зав'язалася тривала розмова. Володимир Андрійович розповів, що планується зробити для вдосконалення Конституції УРСР. Однак мені хотілося радикальніших рішень, спрямованих на здобуття Україною незалежності. У той час дорогу до незалежності твердо торували литовці, латиші та естонці. Непокору Москві вже демонстрував Баку. А тут — просто окремі зміни до Конституції.

Я переконував пана Василенка в необхідності якомога швидшої розробки та прийняття Закону про незалежність України. Тоді він відповідав мені, що передчасно йти на такий крок, що такий закон не пройде у Верховній Раді, де конституційна більшість голосів належала представникам старої влади. Але я напивав на нього з усією властивою тоді мені романтичною енергією. Врешті, погодилися на тому, що Володимир Андрійович запропонував написати Декларацію, яка, на його думку, забезпечить в існуючих складних умовах значно більшу **варіантність державницьких дій**, маневреність української влади у відносинах з Москвою і світом.

Через певний час пан Володимир показав мені свій первісний варіант Декларації. Невдовзі ми обговорювали його вже за участю депутатів, зокрема Степана Хмари та працівників юридичної служби Верховної Ради. Чільну скрипку від останніх вів Федір Глібович Бурчак, який майстерно стримував наші поривання. Це перше засідання, врешті-решт, звелось до питання форми документа — писати Декларацію чи все-таки Закон. Мене тоді підтримав Петро Мартиненко, викладач з Київського університету. Як у нас заведено, ми й були «покарані» — йому й мені доручили переписати Декларацію у формі Закону. Петрові Мартиненку як фаховому юристу довелося попрацювати за двох. Через день-два він запропонував до обговорення проект Закону. Однак на засіданні депутатів і працівників апарату Верховної Ради сама ідея написання й ухвалення Закону не була прийнята більшістю, бо цей крок багатьом видавався занадто радикальним — негайним виходом України з СРСР. Тож знову довелося повернутися до ідеї Декларації.

Із часом до роботи над проектом підключилися офіційні органи Верховної Ради, передусім постійна комісія з питань державного суверенітету і спеціальна тимчасова комісія, яку очолив народний депутат С. Дорогунцов. Ці дві комісії перебрали на себе підготовку проекту Декларації для розгляду у Верховній Раді. До складу комісії з питань державного суверенітету входили такі представники демократичних сил, як О. Піскун, С. Семенець, М. Шкарбан і той-таки Степан Хмара. Над розділом «Економічна самостійність» активно працювали депутати комісії з питань економічної реформи, зокрема В. Пилипчук, О. Барабаш, Т. Яхеева та О. Сугоняко. Не полишав роботи над проектом Декларації і я та деякі інші депутати від Народної Ради. **Це забезпечувало активну участь на-**

ціонально-демократичних сил у всьому процесі розробки та прийняття Декларації.

Згодом з'явилось кілька проектів Декларації від окремих депутатів, які були досить радикальними. Це і варіант Степана Хмари, і Сергія Головатого з Іваном Тимченком (працівником юридичної служби Верховної Ради), і мій з Лариною Скорик тощо. Така активність депутатів від національно-демократичних сил додатково підштовхувала більшість до прийняття Верховною Радою опрацьованого за участю опозиції тексту Декларації, а не того, що виношувався в кабінетах ЦК КПУ.

— **Що ви особисто відчували під час прийняття Декларації?**

— У залі під час обговорення і голосування місця для емоцій практично не залишалося. Важливо було забезпечити прийняття Декларації в найкращій редакції. Тому я перебував у процесі безперервної роботи. Той день, 16 липня 1990 року, запам'ятався мені лише великою радістю тисяч людей, що стояли під стінами Верховної Ради. Люди обнімалися, співали патріотичних пісень, плакали. Вони сприйняли декларацію як проголошення незалежності України. **Суспільна свідомість і громадянська відповідальність тоді випередили свідомість і відповідальність народних депутатів.** Як підтвердження цього, я зберігаю маленьку картинку в рамці, де намальовано кілька дерев і кущів біля води. Мені цю картинку подарувала в той день біля Верховної Ради одна жінка. На зворотному боці картинки написано: *«День Незалежності. Депутату Зайцю від автора. Л. Гошовська (якщо я правильно прочитав підпис). 16.07.90 р.»*

То були великі часи і були великі люди. Як на майданах, так і в політиці. На жаль, нині якимось замовчуються ті події. Більше того, спостерігається бажання у багатьох нових політиків почати новітню історію України з їхнього приходу до влади. А це вже переписування історії «під себе».

Нині я хочу звернутися до тих, хто працював над текстом Декларації, до своїх колег, що приймали її у Верховній Раді, до тих, хто стимулював політиків до ухвалення цього історичного документа з-поза стін парламенту своєю вірою в українську державність і майбутнє нації, з побажаннями їм усім добра і щастя.

Липень 2007 року.

Анатолій МАТВІЧКО

Декларація про державний суверенітет України — погляд з відстані десяти років

Минуле десятиліття стало для України часом історичного шансу скинути пута рабства, увійти повноправним членом до сім'ї вільних європейських народів. Інша річ — якою мірою ми скористалися (чи не скористалися) з цього шансу, чому змарнували стільки можливостей, які відкривалися десять років тому.

Проте гіркота цих та подібних запитань не повинна закривати величі подій, які змінили долю не тільки України, а й усієї Європи. І в ланцюгу цих подій, які стерли з карти континенту останню велику імперію, народивши натомість п'ятнадцять незалежних національних держав, величезне значення має ухвалення 16 липня 1990 року Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.

Мені судилося бути тоді народним депутатом дванадцятого, або ж першого демократичного скликання. Відразу підкреслюю — я не входив до Народної Ради, був натомість членом ЦК КПУ. Багато що я (й не тільки я!) усвідомлював тоді інакше, аніж зараз. І для формування мене теперішнього надзвичайно багато важила робота над текстом Декларації, голосування за неї, намагання переконати тих, хто ще не сприймав ідеї українського суверенітету.

Сьогодні Декларація стала вже нашою історією. «Історія — вчителька життя». Так казали мудрі римляни. Вони добре розуміли, що саме спільна історія гуртує окремих людей у народ. Говорячи по-сучасному — об'єднує їх у націю. А згуртована нація стає великою силою.

Саме тому римляни не навчали історії своїх рабів. Раби могли мати лишень історію своїх завойовників. У іншому разі ці раби ставали небезпечними.

До 1991 року українці так само позбавлялися права на власну, окрему від «загальноросійської», чи «загальносоюзної», історію. Ті, хто переховував, а тим більше давав читати іншим «крамольних» Антоновича, Грушевського, Липинського, не так давно могли поплатитися не тільки роботою, але й волею. Нага-

даю один-єдиний приклад: 1973 року студентка Київського університету була заарештована тільки за те, що необачно дала почитати подрузі заборонену тоді працю Івана Франка «Що таке поступ»...

То ж не дивно, що ми, українці, досі не знаємо своєї історії.

На жаль, і сьогодні ситуація кардинально не змінилася. Досі ж бо не маємо по-справжньому української влади, яка розуміла б значення повернення до власних історичних джерел. У кращому разі одні міфи спішно замінюються іншими, але часто не правдивішими за попередні. Звідси виходить те, що один із найскравіших письменників покоління сорокарічних Юрій Андрухович назвав «дезорієнтацією на місцевості». При цьому дезорієнтованим у своїх історичних координатах виявився увесь український люд. Бо таким людом, чи населенням, виявляється, значно легше маніпулювати, аніж народом, який усвідомлює своє історичне коріння.

Наша «дезорієнтація» стосується не тільки подій далекого минулого. Нещодавня історія так само оповивається серпанком незграбних підмальовувань. У ній з'являються події «визначальні» (переважно пов'язані з іменем сьогоднішнього «гаранта») і події начебто «прохідні» (до яких «гаранта» прив'язати не вдається). До числа останніх потрапило й ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою тоді ще УРСР Декларації про державний суверенітет України.

Але ж День Незалежності в календарі було спершу приурочено саме до цих роковин. Його було відсвятковано 16 липня 1991 р., коли ще існував Радянський Союз. І морально-психологічну та політичну вагу того святкування у переддень московського путчу аж ніяк не варто применшувати. Та й у кілька наступних років про Декларацію згадували з належною повагою.

Але з часом згадувати майже перестали. А коли 16 липня 2000 р. дуже скромно відзначили десяти роковини Декларації, з нагоди ювілею висловився Президент України Леонід Кучма — колись народний депутат від Красногвардійського виборчого округу № 81 Дніпропетровської області. Він сказав у мікрофони телекамер дослівно таке: *«Прийнятий 10 років тому, у час існування СРСР, цей документ про державний суверенітет — це не проста декларація. Не думайте, що я просто так натискав кнопку при голосуванні»*.

І дарма, що насправді депутат Л. Кучма не був присутній того дня в сесійній залі особисто. Але він і пізніше не подав до Секретаріату сесії заяви на підтримку Декларації (так учинили ті 17 його колег, які з поважних причин не змогли проголосувати «за», але попросили зарахувати їхні голоси до кінцевих підсумків голосування).

Я ні на хвилику не припускаю того, що глава держави міг свідомо ввести в оману громадян. Очевидно, Леоніда Даниловича підвела пам'ять, — яка через десять років перетворила бажане на дійсне.

І я зовсім не хочу поставити йому на карб того, що він не голосував за Декларацію — всі ми десять років тому були іншими. Але прикро те, що Прези-

дент і сьогодні досі не склав ваги цьому документові, бо інакше він принаймні освіжив би в пам'яті події того часу. А за таких умов годі сподіватися, що до Декларації поставляться з належною повагою і ті, хто складають сьогодні в Адміністрації Президента чергову схему новітньої української історії.

Принагідно зроблю невеликий відступ. 1964 року українське видавництво «Пролог» надрукувало в Нью-Йорку укладений Богданом Кравцевим збірник «Вивід прав України». Сюди ввійшли найяскравіші й найвагоміші документи української політичної думки. Від знаменитої промови гетьмана Івана Мазепи «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями» — через Конституцію його наступника Пилипа Орлика, через «Книги Буття Українського Народу» Миколи Костомарова, через IV Універсал Центральної Ради та Акт Злуки Українських земель — аж до ухваленної 1944 року Платформи Української Головної Визвольної Ради. Книгу було спеціально видано кишеньковим форматом — щоб її зручніше було переправляти в СРСР. Проте в умовах тодішнього пильного контролю на кордонах познайомитися з нею могли лічені одиниці, та й то переважно з числа охоронців спецховів, до яких скеровували вилучену літературу.

На моє глибоке переконання, ця книга заслуговує на перевидання масовим накладом. Адже саме ця книга, яка має справу безпосередньо з першоджерелами, дає змогу уявити, як упродовж трьох останніх століть провідні уми України мислили собі реалізацію нашої національної ідеї.

Але до сьогоднішнього перевидання я долучив би ще принаймні три документи: Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року й Конституцію України, ухвалену 28 червня 1996 року.

Очевидно, що Декларація ухвалювалася в надскладних суспільно-політичних умовах і не могла не бути наслідком певного компромісу. Кілька положень Декларації і тоді видавалися анахронізмом, як-от постулат про те, що УРСР *«гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР»*.

Проте важили не окремі недоліки тексту, а сам його дух.

А цей дух означав зовсім інше — поступ України в бік здобуття остаточної незалежності. Й це відразу зрозуміли всі уважні спостерігачі — як у нас, так і за кордоном. Ось що писала через два дні після ухвалення Декларації, 18 липня 1990 року Соломія Павличко (цитую за її книгою «Листи з Києва», К.: «Основи», 2000, С. 47):

«Між Декларацією про незалежність і програмою, задекларованою на з'їзді КПРС, — величезна прірва... Декларація проголосила необхідність створення національних збройних сил, а програма наполягає на «винятковій компетенції Союзу» в організації збройних сил і т.ін. І таких суперечностей — океан. То хіба можна знати, що станеться завтра?»

Сьогодні нам уже відомо — ці суперечності між Декларацією і програмою КПРС розв'язав український народ. Причому розв'язав саме на користь Декла-

рації. Вперше це сталося на референдумі 17 березня 1991 р., який М. Горбачов вирішив провести, щоб урятувати приречений Союз. І знову надамо слово Соломії Павличко (її лист за 20—25 березня 1991 року вміщено на с. 147 уже згадуваної книжки):

«Верховній Раді України вдалося прийняти рішення про проведення свого, республіканського референдуму з своїм питанням: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» В ставленні до нього лідери демократичного руху і парламентської опозиції розділилися. Галичани агітували проти будь-якого союзу взагалі. І дехто вважає це серйозним політичним прорахунком. І все ж відповідь «так» перевершила всі сподівання — понад 80 %. Парламент дістав всенародну підтримку Декларації».

Вдруге народ підтримав Декларацію на доленосному референдумі 1 грудня того ж року, проголосувавши переконливою більшістю у понад 90 % за Акт проголошення незалежності України, прийнятий на здійснення Декларації.

Для будь-якої держави суперважливим є питання її легітимності. З цієї точки зору підтримка принципів Декларації двома всенародними голосуваннями і сьогодні робить її нормативно-правовим документом вищої сили, стислим викладом принципів, до яких прагне українське суспільство.

Саме на основі Декларації протягом 1990—1994 років неодноразово вносилися зміни до чинної тоді Конституції УРСР 1978 року. Саме «здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України», Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України, посилення на який, у свою чергу, ввійшло до Преамбули чинної Конституції держави.

І значення Декларації незмірно зростає сьогодні, коли наскрізь фальшивий президентський «референдум» від 16 квітня 2000 року розхитав самі основи правового поля держави, породив у серцях багатьох українців сумніви в дієвості ухваленої 28 червня 1996 року Конституції.

Сьогодні не опозиція, а сам Президент Л. Кучма поставив питання про ревізію тексту Основного Закону. І за таких умов саме Декларація, а не сфальсифікований президентською вертикаллю та олігархами фарс під назвою «референдуму за народною ініціативою» вказує на можливі напрямки конституційних змін.

Тому дозволю собі нагадати текст другого розділу Декларації під назвою «Народовладдя»:

«Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України».

Думаю, в цих положеннях (двічі підтриманих на справді вільних референдумах!) немає нічого, що вказувало б на прагнення українців установити диктатуру однієї «окремої особи» (байдуже, як цю особу зватимуть). Від імені всього народу може виступати виключно демократично обраний ним парламент.

До речі, це зовсім не суперечить статті 106 чинної Конституції, яка закріплює за Президентом право звертатися з посланнями до народу й Верховної ради, представляти Україну в міжнародних відносинах, але ніде не надає йому прерогативи говорити від імені всього українського народу. Натомість саме до компетенції парламенту ця Конституція відносить статтею 85 визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Нагадуючи про це, я зовсім не намагаюся применшити значення інституту президентства. Згідно з Декларацією і Конституцією, влада в Україні діє на основі поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Але для простого громадянина ця влада виявляється як єдиний ланцюг, сила якого, як відомо, дорівнює силі найслабшої його ланки. В інтересах людей гілки влади повинні не поборювати одна одну, а добиватися злагодженої співпраці і взаємного зміцнення.

Отже, пам'ятаймо заповідь мудрих римлян. Шануймо власну історію — і давню, і новітню. А відтак пам'ятаймо, що в низці найвеличніших документів нашої політичної думки, що розпочинається унікально демократичною для своєї доби Конституцією Пилипа Орлика, особливе місце належить Декларації про державний суверенітет України, ухваленій 16 липня 1990 р. Бо саме цьому документові судилося здобути найвищий можливий ступінь легітимності.

Ухвалена 16 липня 1990 р. Декларація не означала негайних змін у правовому статусі тодішньої УРСР. Але вона стала однією з тих краплин, які наповнювали висушену лихоліттями чашу Української незалежності. Чашу, яку досі ще не виповнено по вінця.

Очевидно, той, хто наллє до неї останню краплю, пожне колись заслужені лаври. Але не менші заслуги й тих, хто робив колись перші кроки. То ж пам'ятаймо про Декларацію. Це потрібно не її авторам, а прийдешнім поколінням.

Липень 2000 року.

Павло КИСЛИЙ

Декларація і національно-культурне відродження українського народу

Більшість української національно свідомої інтелігенції почувала себе за Союзу людьми другого сорту. Їх постійно давив тиск великодержавного російського шовінізму. Виховані у дрімучому великодержавному шовінізмі російські інтелігенти і тепер ще дивуються, чому це всі республіки розбіглися, адже росіяни у Союзі жили так само, як і всі інші народи. І тільки окремі інтелігенти розуміють суть справи. Так останній секретар ЦК КПРС з ідеології Яковлев на запитання, чому розпався Радянський Союз відповів чесно: «Від великодержавного шовінізму, що принижував, ущемляв, ображав неросійські народи».

Як людина науки, я нічого не сприймав на віру. Вся фальш російської шовіністичної ідеології для мене була прозорою. Великомудрий «старший» брат справді був наймудрішим, тільки ніде не визнавав, що багато тої мудрості просто поцуплено у молодших «братів» або досягнуто за їх допомогою.

Я, як і більшість моїх колег, могли робити наукову кар'єру, тупо схвалюючи відверту фальсифікацію історії, руйнацію матеріальної культури, штучний голодомор, знищення кращих письменників, істориків, артистів, лікарів, учителів у 30-х роках, за обов'язковою «руськоязичністю» у фаховій діяльності.

Останнє було для мене конфліктним повсяк час, бо віддаляло мене від матері, яку я безмірно любив і поважав. Ще за студентських років, я відповів якось механічно мамі російською мовою. Подивилася вона на мене з неприхованим жалем і сказала: «То це ти, сину, вже мене й не розумієш?» І не було мені більшого сорому на все життя. Мама моя, неписьменна колгоспниця, добре розуміла російську мову, тому заяви росіян, що вони не розуміють української мови сприймалися як зневага до народу, до його мови.

Я думаю, що саме все вищесказане рухало українську інтелігенцію до протесту, до боротьби за самовизначення. І, як відомо, бурхливі події у політичному і громадському житті в Україні почалися з розв'язання мовної проблеми. Гуманітарна інтелігенція була налаштована рішуче на боротьбу за українізацію суспіль-

ства. Вона 11—12 лютого 1989 р. скликала Республіканську установчу конференцію Товариства рідної мови ім. Тараса Шевченка. Конференція відкрилася у Будинку кіно промовою Олесея Гончара. Промова була емоційна і насичена фактами антиукраїнських дій більшовицької влади. Люди слухали і сприймали все як відкриття.

Олесь Терентійович згадав про ренесанс української мови у 20-ті роки, про заганняння Тарасового слова у тайгу і за Соловецькі вежі у 30-ті роки, про злиття мов за брежнівсько-суслівської камарильї, щоб замість мислячих мати послухників. «Щоб після згубних, бракон'єрських літ забезпечити розквіт мови, Верховна Рада прийме закон про мову. Але ж там сидять відомі крутії:

— **Люди добрі! Будьте пильними! Історія дає нам шанс і гріх ним не скористатися!»**

Після Олесея Гончара виступила пані Орлик, яка поздоровила зібрання від імені ЦК КПУ, Верховної Ради, Ради Міністрів і сказала, що закон про мову підготовлений і буде прийнятий Верховною Радою.

Виступив академік В. М. Русанівський, який навів деякі цифри про упослідження української мови: в українських школах навчається 19,3 % учнів, у російських — 73 %, вищі учбові заклади всі російськомовні, все діловодство російськомовне. Мови не зберегти, якщо не буде розвинена соціальна база і за це не буде дбати державний апарат.

Далі виступили Дмитро Павличко, Іван Дзюба, Анатолій Погрібний, Герасимчук (голова колгоспу з Волині), Світлана Лі — корейка, Роман Іванчук — голова товариства рідної мови у Львові, Іван Ющук, Анатолій Мокренко, Юлій Огульчанський, Христина Фріленд з Гарварда, Василь Яременко, Андрій Бурячок, Болеслав Гейченко, Володимир Білецький з Донецька та інші.

Я ретельно готував промову до виступу. Це була моя перша публічна промова перед гуманітарною елітою, національно-патріотичною інтелігенцією і, звичайно, співробітницями КДБ:

«Я хотів було не виступати, бо щодо мови матеріалознавці мало що можуть додати до того, що так емоційно було виголошено. Проте думаю, що вам варто вислухати ставлення до подій вчених технічного напрямку.

Я хочу, щоб ніхто з цього залу і поза залом не думав, що перехід науки на україномовне спілкування призведе до її занепаду. А такі опоненти є!

Я і багато моїх колег вважаємо становище української мови катастрофічним, але не безнадійним!

В Україні існують об'єктивні умови, які призвели до цього стану. І всі ми не настільки наївні, щоб думати, що ці причини невідомі керівникам партії і держави.

В Україні створені умови, за яких українська мова стала непотрібною.

Вона не потрібна, щоб одержати фах!

Вона не потрібна, щоб одержати освіту!

Вона не потрібна, щоб працювати!

А де ж потрібна українська мова?!

Вона потрібна тільки для того, щоб співати хвалу інтернаціоналізму, тобто «російському шовінізму». Йому, бач, незручно самому собі твердити, що все російське — то інтернаціональне, а все українське — то націоналістичне і за змістом, і за формою.

Я думаю, що раз партія оголосила перебудову, революцію зверху, то вона повинна створити нові політичні умови для розвитку мови, національної культури.

Тепер уже недостатньо просто виступати з повчаннями, як це зробив Л. М. Кравчук, доводячи, що все гаразд, що боротьба за перебудову потрібна тільки в рамках того, що є. Якщо так, то і буде те, що є.

Але ж, шановні «запрограмовані солов'ї від ідеології», погодьтеся, якщо 70 років безапеляційного керівництва призвели до кризи української культури і все це засуджується, як наслідок сталінського і брежнєвського правління, то потрібно тепер відмежуватись від терору і застою, ввести суттєві корективи.

Потрібно створити політичні умови, за яких українська мова в Україні стала б необхідною.

- *Мова повинна одержати статус державної.*

- *Усі вузи повинні стати україномовними.*

- *Усі державні і громадські установи повинні перейти на українську мову.*

Який невіглас батько чи мати за таких умов поведуть своє чадо до російського класу?!

Як правило, опоненти намагаються довести, що перехід на українську мову негативно позначиться на науці, науково-технічному прогресі.

Неправда!

Щось не видно, щоб у німців, французів, у значно менших народів шведів, фінів, австрійців наука була у занепаді.

- *Міжнародна мова — англійська, як колись була латина.*

- *Японія, Корея, Сінгапур перебувають на стрижні технічного прогресу, а користуються своїми мовами, а не англійською.*

- *Що стосується науки, то, слава Богу, вчені, як і дурні, говорять всіма мовами світу, а не тільки англійською.*

Висловлюються думки, що потрібно перекладати підручники, а це дорого. Може щось і потрібно перекладати. А краще написати свої нові. Вчені і педагоги є! У перехідний період 3-4 роки можна обійтися і старими підручниками. Студенти всеодно вчать за своїми конспектами.

Потрібні словники?! Їх швидко можна створити!

Не будуть читати технічні і наукові журнали?! Брехня! В них читають тільки потрібні статті! Читають по-англійськи, по-німецьки! А по-українськи — не будуть?!

То ж товариші, опоненти! Не потрібно хитрувати. Русифікація спотворила суспільство. Для відновлення рівноваги потрібна українізація.

Шановні керманічі! Раз ви за перебудову і революція у нас зверху, то беріть все у свої руки і зробіть все як у людей, де держави багатомовні, як у Швейцарії, як у Чехословаччині. Більше нічого не потрібно!»

У 1989 році мовне питання було на стрижні національного руху. На підприємствах, в організаціях виникали осередки Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Згодом, у зв'язку з нагальним поступом РУХу мовні справи не відійшли на другий план. До них просто додалися інші проблеми національно-культурного відродження народу, історичної свідомості і традицій.

На такому тлі загального відродження українського духу відбувалися розробка і прийняття **Декларації про державний суверенітет України**.

Верховна Рада почала розглядати проект Декларації про державний суверенітет 28 червня 1990 р. Тут яскраво проявилася амбіційність і неузгодженість демократів, які подали 4 варіанти Декларації. Комуністична більшість подала один проект Декларації. Його було розроблено відповідно до Резолюції XXVIII з'їзду КПУ. Почалися бурхливі дебати.

1 липня 1990 року я виїхав до Монтекатіні Терм (Італія) на Міжнародний керамічний конгрес, де всім своїм колегам і друзям безперервно розповідав про події в Україні, а сам постійно перебував у напрузі: «Хоч би не прийняли Декларацію за моєї відсутності!» Коли повернувся з Італії, обговорення проекту продовжувалося, радості не було меж.

На мою думку, найбільша заслуга у прийнятті Декларації належить Івану Степановичу Плющу. В цей час відбувався другий етап XXVIII з'їзду КПРС. Уся партійна еліта Верховної Ради була в Москві. Я добре пам'ятаю його колоритний вислів, але, на жаль, навести його тут не можу, а наведу тільки приблизно: вони мене покинули. Прийму Декларацію, яку бажає народ!

Іван Степанович Плющ настояв, щоб Президія Верховної Ради України 13 липня прийняла проект Декларації. Наступного дня він не дозволив на пленарному засіданні продовжувати дебати: «Голосуємо! Президія прийняла Декларацію одногосно!» І 355 депутатів проголосували за Декларацію, у якій були проголошені всі ознаки незалежної держави: верховенство Конституції і законів Республіки на своїй території. У розділі «Культурний розвиток» проголошувалося: **Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.**

Після прийняття Декларації і прийнятого ще Верховною Радою Української РСР XI скликання «Закону про мови» українська мова почала завойовувати тверді позиції. Радіо і телебачення почали дійово пропагувати українську мову. Молодіжний фестиваль «Червона рута» підняв українську пісню на рівень світового

звучання. Я виступив по українському радіо від імені технічної інтелігенції з вітанням «Червоної рути». У своєму зверненні до слухачів я звернув увагу на мовну проблему і в зв'язку з цим прочитав свого вірша «Наші предки»:

*Не губи, мій народе,
Родоводів своїх,
Бо вони — то коріння,
Кров у жилах твоїх.
Хто мурує завзято,
Має хліб нелегкий,
Того в творчій запалі
Підтримує Київ.
Кого тягне за море,
Продавать дари нив,
Тому — щастя чи горе,
Думи Щек полонив.*

*Свій народ боронити
Відчуваєш порив,
Твоїм серцем хоробрим
Володіє Хорив.
Коли з уст лине слово,
Рідна мова жива,
Знай! У серці твоєму
Либідь пісню співа.
Горе в рідному краї,
А тобі не болять,
Ти — манкурт, хай прокляттям
Бус тебе спопелить!*

*Знай! Нема в тебе роду,
Яничаре лихий.
Гнів, презирство народу
На могилі твоїй!*

У своєму виступі я вжив кілька русизмів і тут же по телефону отримав зауваження: русизмів потрібно уникати. Проблеми духовного відродження хвилювали багатьох.

Проте інтелігенція наша виявилася «миршавою», як називала її моя мама. Вона не кинулася розвивати події, а стала потроху саботувати. Вчителі стали заявляти, що не можуть перейти на українську мову викладання, у вузах почали питати студентів, якою мовою ті хочуть слухати лекції. Українізація стала відчуватися назад. Стало ясно, що з нашою елітою не все гаразд.

Отже, на 2000 рік маємо у системі загальноосвітніх закладів 6,65 млн учнів, з яких російською мовою навчається 2,1 млн, що становить 31,7 % (42,7 % — у 1994 році). В окремих регіонах цей показник становить:

- Автономна Республіка Крим — 97,8 %;
- Донецька область — 88,3 %;
- Луганська область — 85,2 %;
- Запорізька область — 58,8 %;
- Одеська область — 55,4 %.

Вищу освіту російською мовою здобувають:

- У вищих навчальних закладах першого-другого рівнів акредитації (технікумах, училищах, коледжах) — 28,0 % студентів;
- У вищих навчальних закладах третього-четвертого рівнів акредитації (інститутах, академіях, університетах) — 34,9 % студентів.

Російська мова домінує у сфері культури. В Україні діє понад 30 російських театрів, 36 — україно-російських. Фонд російських книжок у бібліотеках становить 62 %. Російськомовна друкowana продукція в Україні переважає україномовну.

Надбанням людства є надзвичайно проста істина: Земля належить усім, але тільки той почувається на ній добре, хто володіє її частиною. Це ствердили євреї своєю тисячолітньою історією, це стверджують сьогодні цигани — народ, що не асимілюється і не виборює собі надійного місця під сонцем. Це крайнощі, між полюсами яких є народи, що ладні стояти за свою свободу до останнього подиху, як чеченці, і такі як українці, що мають своє місце під сонцем, завойоване предками, але ладні його позбутися тільки тому, що не усвідомлюють своєї величі, свого «Я».

Чому саме у мого народу така свідомість? Адже за волю він мужньо бився з сарматами, готами, гунами, аварами, булгарами, хозарами, печенігами, половцями, поляками, росіянами, німцями. І не погано бився! Мав державу — Русь, Козацьку Республіку, Українську Народну Республіку, а з 1991 року живе у незалежній Україні. Мав би бути гордим! Адже євреї спромоглися відродити свою державу через 2000 років і щасливі. А мій народ — ні!

Можна дати ствердну і беззаперечну відповідь на поставлене питання. Тому, що український народ не має своєї національно свідомої еліти! Справа в тому, що народ є носієм культури, традицій, мови, свідомості приналежності до нації. Але за національну ідею, за державу повинен боротися той, хто живе за рахунок народу: державна адміністрація, військо, національна інтелігенція, одним словом, еліта. Саме вона повинна відстоювати політичну, економічну і духовну незалежність! А яка еліта у нас? Переважна більшість тих, кого за приналежність до вищих верств суспільства можна було б рахувати елітою, насправді не є елітою українського народу.

Еліта є відповідальною за стан самоусвідомлення нації. Вона відповідає за те, що у нації відсутнє почуття гордості і гідності. А це те, що закладається у генах протягом багато літньої селекції. Аналіз історичних ситуацій, коли нації переходили від національного нігілізму до патріотизму, доводить, що почуття національної гордості, гідності, любові до своєї землі, держави проростає у разі єдності народу і його еліти-інтелігенції і тільки в умовах використання рідної мови у сфері освіти, науки, виробництва і управління. А цього якраз у нас і нема. Еліта до народу байдужа, гордості не має, мови не шанує.

Мовна ситуація в Україні перекособочена. Сфери вживання української мови звужені:

1. Як предмет і засіб навчання — не у всіх школах і вузах.
2. Як засіб міжнародного і міжетнічного спілкування — дуже рідко.
3. Як засіб загальнодержавного спілкування — не цілком.
4. Як засіб наукової і виробничої діяльності — рідко.
5. Як засіб громадсько-політичної діяльності — недостатньо.

6. Як засіб масової інформації — недостатньо.
7. Як засіб справляння релігійних культів — недостатньо.
8. Як засіб державного управління — для пристойності.

Маємо закон «Про мови в Українській РСР», закон держави, якої вже нема. Маємо Програму, що регламентує використання української мови в освіті, культурі, системі державного управління, у збройних силах, у судах. Маємо депутатів у Верховній Раді, які принципово не говорять українською мовою, міністрів і працівників міністерств, що каліченою мовою виступають перед телекамерою, а на роботі користуються виключно російською мовою, викладачів вузів, що запитують студентів, якою мовою читати лекції.

Така мовна ситуація у незалежній державі неприпустима. Наприклад, у Франції за часів французької революції (1789 р.) в результаті перепису населення виявилось, що з 26 млн. французів рідною вважають французьку мову лише 11 млн. чоловік, ще 3 млн. сяк-так нею володіють, а 6 млн. чоловік зовсім її не знають, а знають тільки німецьку, італійську, іспанську, бретонську, баскську, окситанську, каталонську, корсиканську мови. Конвент тоді прийняв перший в історії Закон про використання національної мови. Виступаючи перед Конвентом абат Б. Барер у своїй доповіді сказав: «Федералізм і заботони говорять бретонською мовою, еміграція і ненависть — німецькою, контрреволюція — італійською, а фанатизм — баскською мовами».

В Україні тепер і федералізм, і заботони, і ненависть, і контрреволюція і фанатизм говорять російською мовою. Але про це ніхто навіть не заїкається, зважаючи на те, що не всі росіяни в Україні є шовіністами, а вожді нації не вживають таких слів, як нація, національний, щоб «старший брат», не дай Боже, не звинуватив їх у націоналізмі. Та це суто емоційні причини. Справжніми причинами можуть бути або дрімуче невігластво, або соціальне замовлення Великої імперії чи будівників інтернаціонального раю, що лаконічно і яскраво у простоті душевній було проголошено М. С. Хрущовим у Білоруському університеті: «Чем скорее все мы будем говорить по-русски, тем быстрее построим коммунизм». Сучасні наші вожді, мабуть, думають так само. Для українських підручників, книжок, газет паперу немає, грошей немає, підтримки немає. А вожді — українці?!

Переважає більшість вчених Національної Академії Наук знає українську мову, за винятком дрімучих шовіністів, але нею не користується. Побувайте на засіданнях відділень Національної Академії Наук і прийдете до висновку, що потрапили на збори російської діаспори. Ніякої гордості і гідності! Питають такого вченого за кордоном: «Ви звідки?» — «З Києва!» «А, рашен!» (росіянин) — «Ага, рашен! Рашен!» Рабська психологія українського інтелігента запрограмована в генах. Місце української еліти займають переважно манкурти і яничари, які продукуються цілком природно. Спробуємо підкріпити це твердження на історичному тлі.

Про українську мову можна говорити з певністю, починаючи з п'ятого століття нашої ери. Тоді 1500 років тому на теренах України жили поляни, древля-

ни, сіверяни, дуліби, тиверці, уличі, серби, білі хорвати, що входили до великого племінного союзу під відомою назвою Анти. В цей час в результаті воєн слов'ян з Візантією багато племен переселилося на Балкани, в тому числі серби і хорвати. Ці народи вже 1500 років живуть відокремлено від України, не мають з українцями прямих контактів. Але не зважаючи на це, мови сербів, хорватів, лужичан (лужицькі серби — верхів'я річок Лужиця і Шпрее) дуже споріднені з українською мовою як за лексикою, так і за побудовою. Так О. Стрижак у праці «Серби і Україна» наводить низку суто українських слів, які побутують у сучасній сербській мові: **вабити, важити, вилиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, комин, корисна, крок, лагодити, лаяти, люлька, муляти, паша, гуня, ватра, плахта, послуга, праля, сукня, торба, шкодити**. Це говорить за те, що та мова, з якої розвинулася сучасна українська мова, побутувала на терені України 1500 років тому!

А якою була наша мова 1000 років тому за часів Київської Русі? Населення, що жило на території Русі (землі Київська, Переяславська, Чернігівська — за літописом сюди у Русь їхали з Новгород, Володимира, Рязані, Суздаль) говорило старою українською мовою. Про це свідчать тогочасні писемні джерела, що, звичайно, написані церковнослов'янською (староболгарською) мовою, але їх творці і переписувачі вживали українські слова і робили помилки у староболгарських словах, властиві для українських слів. Це особливо чітко видно з української системи написання імен і вживання кличної форми у літописах і світських творах: Павлові, Петрові, попові Івану, свята Софіє. У «Слові о полку Ігоревім» автор прямо вказує у першому реченні, що почне він повість про похід Ігоря старою мовою. І дійсно, з часу Хрещення Русі (988 рік) до написання «Слова» минуло 200 років і церковнослов'янська мова була вже, без сумніву, старою мовою. Є цьому і пряме підтвердження: на одному з мечів Києва десятого століття виکارбувано: «Коваль Людота».

У Київській Русі була така мовна ситуація: богослужіння у церквах і справи державної адміністрації велися церковнослов'янською мовою. Цією мовою Кирило і Мефодій переклали святе письмо, тому навчання служителів православної церкви і чиновників велося церковнослов'янською мовою. Під впливом тогочасної розмовної української мови у світському житті церковнослов'янська мова розвинулася у літературно-писемну мову, в основі якої лежала церковнослов'янська мова, яка ввібрала в себе фонетичні, лексичні і морфологічні особливості тогочасної української мови. Тому, навіть, такі українофоби, як В. Белінський, зараховували «Слово о полку Ігоревім» до «малорусского наречия».

Літературно-писемну мову Київської Русі російські ідеологи Третього Риму абсолютно безпідставно проголосили давньоруською мовою, тобто мовою міфічного давньоруського народу, з якого утворилися російський, український і білоруський народи.

Ситуація різних мов: книжної і народної залишалася на терені України до І. Котляревського і Т. Шевченка. Але це мало змінило справу, тому що українська мова у Російській імперії практично була заборонена. Нею користувалася лише невеличка громада патріотичної інтелігенції. За часів Радянської імперії ця громада значно виросла у двадцять роки, але потім була поголовно винищена, як ворог комуністичної ідеології, носій ідеології «українського буржуазного націоналізму».

Отже, введення християнства у Київській Русі супроводжувалося введенням писемності, що вивело РУСЬ на шлях цивілізації. Але привнесення церковнослов'янської (староболгарської) мови, як показують уроки історії, мало для українського народу сумні наслідки. Мова писемна і мова народу стали різними. А оскільки мова писемна була мовою святого письма, то мова народу автоматично ставала меншовагартісною. Ця аксіома залишилась рушійною для російської православної церкви до цього часу. Остання не переходить на богослужіння російською мовою, тому що тоді в Україні потрібно переходити на богослужіння українською мовою, а в Білорусії — білоруською. І це зовсім не тому, що церковнослов'янська мова — це мова канонічного письма. Заяви служителів церкви про необхідність використання канонічного письма суперечать вченню творців церкви. Так Апостол Павло у Посланні до Коринтян каже: «Дякую Богові моєму, — розмовляю я мовами більше всіх вас. Але у Церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, а ніж десять тисяч слів чужою мовою» (1 Кор.).

Основним наслідком існування писемної і народної мов у державі було відокремлення інтелігенції, грамотних людей від народу. Той, хто володів грамотою, був вищим, недосяжним, причетним до святого письма! Писемна людина посідала вищий щабель від простолюду і була для останнього особою вищою. Ця ситуація залишалася в Україні тисячу років, тому й не дивно, що розповідаючи про Павла Чубинського наша бабуса говорила: «То був дивний пан. Він говорив нашою мовою». За тисячу років був, звичайно, не один дивак Павло Чубинський. Але переважна більшість інтелігентів творила книжною мовою, а у XVIII столітті перейшла на російську.

Створилася така ситуація, коли знавець російської мови, навіть дуже покрученої, вважався мудрецем. Такий собі Голохвастов був «розумний аж страшно». Ситуація мало змінилася і сьогодні. Загоряють на березі Росії дівчата з Києва. Підходить «русскоязычий» лоботряс:

— *Вы из Киева?*

— *З Києва!*

— *А почему это вы между себя не говорите по-русски?*

Ще приклад. На прилавку продається томик Гі де Мопассана. Бере його дама в руки, вертить сюди-туди:

— *А у вас нету в оригинале?*

— *А вы читаете по-французски?*

— *Почему по-французски? По-русски!*

Негативну роль християнської релігії у створенні потворної мовної ситуації в Україні можна було б вибачити, але те, що ця релігія не слугує тепер справі об'єднання нації, спокійно сприймати не можна.

Всі народи, що звільнялися від імперського ярма, скажімо, Турції, Австро-Угорщини, Росії (Польща, Фінляндія), використовували релігію, як вагомий чинник для об'єднання нації і творення держави. В Україні і цього, фактично, використати неможливо. Маємо не одну православну церкву, а чотири конфесії: Українська православна церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна православна церква, Українська православна церква Московського патріархату, Греко-Католицька православна церква. Яка може бути мова про єднання нації з допомогою Церкви, коли конфесії, а точніше, їхні пастирі до цього не кличуть, а пастирі УПЦ Московського патріархату, взагалі, з імперії не виходять. Тут найтрагічніше у тому, що та імперія знищила православну церкву, зруйнувала храми, розстріляла священників. Певно доктрина царелюбія є найвищою доктриною російського православ'я. То якою є еліта православної Церкви?!

Другою фундаментальною причиною рабської душі українського інтелігента стало трьохсотлітнє життя у Російській імперії. В імперії доступ навіть до незначної посади вимагав знання російської мови. Особи, що її не знали, почували себе приниженими і відмовлялись від рідної мови. Ще за царя Петра українська інтелігенція полізла до столиці імперії, заповонила прикази, школи, зайняла духовні парафії. Інтелігенція покинула свій народ і пішла на службу Імперії. Вона стала гордістю чужого народу. І нема їм числа, манкуртам і запроданцям, що піднесли чужий народ і принизили свій, надавши змогу недругам казати, що не було в Україні мудрих і талановитих. Цікаво було б скласти такий реєстр людей, що слугували Імперії, починаючи, скажімо, з Феофана Прокоповича. А слугували і слугують тепер ці манкурти завзято, самовіддано, щоб не запідозрили їх у тому, що лакеї вони не справжні. Нащо росіянину у російському парламенті шматувати український прапор? Це зробить «рускоязычий» Лисенко з Черкащини, де народився і де живуть його батьки.

А за що стоїть сучасна комуністична еліта? За те ж саме! За об'єднання з Росією, за надання російській мові статусу державної, а отже, за продовження русифікації, нищення української мови. За цим проглядається елементарне ігнорування раніше набутого досвіду. А цей досвід, гадаю, найкраще викладений І. Детковим у журналі «Коммунист» (№ 8, 1988 р). «На жаль, адміністративний запал і сверблячка, догматизм мислення, спрощене розуміння проблем національної культури, історії, мови і понині заважають і шкодять ідеологічній роботі у республіках. Певно, слід рішуче відмовитись від липучої «спадщини» попередніх часів, у тому числі імперських, чиї психологія і стереотипи поведінки раз у раз даються взнаки... Нівелювання, бездумна «інтернаціоналізація», уніфікація — ось що могло б бути найбільшим прорахунком і дурістю соціалізму... Найвищою мірою хибно, коли люди, хоробрі і самовпевнені через малу свою компетент-

ність беруться, наприклад, розмірковувати про неперспективність якої-небудь мови і заснованої на ній культури. А треба б спочатку задуматись, ...що «всяк суцільний» на наших теренах «язик» — явище природи, результат тривалого суспільного розвитку, вмістилище неповторного, унікального народного досвіду, історичної пам'яті і психології. ...Клопочемося про збереження лісів і вод, вчимося цінувати кожну живу частку природи і водночас спокійно, байдуже ставимося до ймовірного зникнення мови або й малої народності».

Прибічники спільного імперського «раю» люблять експлуатувати міф про об'єднання Європи, вбиваючи обивателям у голову, що Європа не роз'єднується, як республіки колишнього Союзу, а навпаки, об'єднується, інтегрується. А чи є в тому об'єднанні хоч мала крихта, яка б принижувала національні інтереси окремих народів? Як у сфері економіки, так і у сфері національних мов і культур кожна європейська держава дбає, передусім, за інтереси свого народу. Так, у Франції ухвалено спеціальний закон «На захист французької мови», відповідно до якого за вживання іноземних слів, для яких є французькі відповідники, можна поплатитися штрафом у розмірі до 20 тисяч франків, ще більші штрафи передбачені за іноземну рекламу, вивіски і т. п.

«Русскоязычим» в Україні не завадило б прислухатися до слів талановитого росіянина В. Максимова, якого насильно депортували комуністи з Союзу: «...кожна країна і будь-який народ мають право захищатися від будь-якої експансії, у тому числі і мовної, всіма засобами, які він має. Мова — гарант нашого національного та державного самозбереження. Втративши її, ми втратимо не тільки батьківщину, а передовсім самих себе». І не завадило б росіянам пам'ятати резюме з приводу української мови, висловлене 1926 року у вірші «Долг Украине» талановитим В. Маяковським: «Говорю тебе: товарищ москаль, на Украину зубы не скаль».

На закінчення хотілося б нагадати слова мудрих людей, які доводять, що різні мови, то одне з великих надбань людства, оскільки мова не передає механічно думку, а є засобом її творення. Про це ще у минулому столітті писав німецький вчений Вільгельм Гумбольдт: «Різні мови — це аж ніяк не різні позначення тієї самої речі, це різні бачення її... Через різноманітність мов нам відкривається багатство світу й різноманіття того, що ми пізнаємо у ньому; і людське буття робиться для нас ширшим, оскільки мови в чітких і дійових рисах дають нам різні способи мислення і сприйняття».

Цю ж думку висловив і наш великий мовознавець О. Потебня: «Нашому століттю належить, однак, відкриття, що мови лише тому слугують позначенням думки, що є засобами перетворення первісних, до мовних елементів думки, через що можуть бути названі і засобами її творення... Мова — це й шлях створення етичних та естетичних ідеалів, і щодо цього розмаїття мов не менш важливе, ніж стосовно пізнання».

Нам не потрібно заперечувати зброєю — ми вільні! І державний службовець, і офіцер, і вчений, і освітянин, і лікар повинні бути щасливими, що їм на-

дана Богом можливість прислужитися на благо своєму народові, як це робить еліта інших народів Землі. Коли настане такий щасливий для мого народу час?! Пророк Мойсей 40 років водив свій народ пустелею, щоб помер останній раб. Хан Отрок 30 років водив половців у горах Кавказу, щоб не народилися у його народі раби. Прискорити цей час можуть тільки освітяни. Але чи є вони елітою?

Тут варто звернути увагу на те, що про біблійного Мойсея і сорокалітні мандри єврейського народу знають усі, а про хана Отрока і тридцятилітні мандри з тією ж метою його народу, який вніс вклад у формування українського народу, в Україні не знає ніхто.

*У степу Половецьким на тихім Дону
Плакали мами і жони,
Різали косу товсту, золоту,
Попіл несли на долоні.
Де наші зав'язці, де наші мужі?
Згинули в чистому полі.
Їх білі тіла у Русі на мечі —
Розплата за потяг до волі.
Боже великий, за що покарав!
Вони ж боронились без страху,
Нащо у грізній борні допоміг
Славу здобуть Мономаху?!
Та раптом над степом, мов грім,
рознеслось,*

*Не плачте, половці, не треба!
Волю і честь добувають в борні,
Не випросиш волю у неба.
Не маємо сили, у гори підемо.
Зросте там нове покоління,
В нім буде відсутня покора раба,
Виросте волі насіння.
Роди піднялися усі, як один,
За Доном лишилися сльози.
І за Отроком пішли молодим
Орди половців в Обьози
(Кавказькі гори).*

Отже, навколо нас тоді жили вільні люди і наш дух був вільним! Це спонукало до боротьби з Тевтонським орденом, татарами, поляками. Це призвело до козаччини і утворення Козацької республіки. Рабська душа українського народу виробилася за 300-літнє рабство в Російській імперії рабів.

Та маємо надію, що рабська душа українського народу врешті-решт щезне! Еліта прозріє! Запорукою цьому є Декларація про державний суверенітет України.

Липень 2000 року.

Віталій МЕЛЬНИЧУК

Суверенна економічна політика України: перші кроки

1990—1991 роки: ЗАКЛАДЕННЯ ОСНОВ, ЩИРИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОМАНТИЗМ

Відразу після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада Української РСР 3 серпня 1990 р. ухвалює Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

Закон встановлює, що, відповідно до Декларації про державний суверенітет, віднині Українська РСР самостійно визначатиме економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку. Вона самостійно здійснюватиме управління економічними процесами та фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну, зовнішньоекономічну політику. Саме з цього часу Україна розпочала розробляти і втілювати власну економічну політику.

На той час Українська РСР, що перебувала в складі СРСР, володіла великим потенціалом: промисловість республіки давала 5 % світової промислової продукції. Україна займала провідне місце в світі з виробництва продукції на душу населення за такими позиціями, як сталь, залізна руда, мідь, трактори, цукрові буряки, картопля, цукор. Україна тоді — це 17 % національного доходу, 18 % промислової продукції, 17 % роздрібного товарообігу колишнього СРСР.

Однак з усіх республік колишнього Радянського Союзу Україна мала найбільш деформовану структуру економіки. Навіть за офіційною статистикою виробництво засобів виробництва складало 65 %, а товарів народного споживання тільки 35 % сукупного обсягу виробництва. А в реальних цінах ця ж пропорція складала 87 до 13, тоді, коли навіть у Польщі, структура виробництва якої теж відносилась до деформованих, це співвідношення становило 35 до 65, не говорячи про країни Європейського Союзу.

Україна несла найбільшу частину із важкого тягаря воєнних витрат колишнього СРСР. Військово-промисловий комплекс зосереджував найкращі основні фонди. Оборонні галузі, поглинаючи левову частку загальнонародних ресурсів

і близько 2/3 науково-технічного потенціалу, робили дуже малий внесок у цивільне виробництво України.

Використання основного капіталу характеризувалось низьким рівнем технологій, високою фондомісткістю продукції та її енергомісткістю.

У той же час, через недостатній рівень розвитку власної легкої промисловості, забезпечення промисловими товарами жителів України було в 1,5–2 рази гіршим, ніж у більшості інших союзних республік. А споживання продуктів харчування в республіці значною мірою йшло за рахунок особистих підсобних господарств громадян, хоча продуктів харчування в розрахунку на одного жителя вироблялося в Україні на 19 % більше, ніж у середньому по Союзу.

За 1985—1990 роки на об'єктах народного господарства трапилась ціла низка аварій та катастроф, у тому числі Чорнобильська трагедія, які супроводжувались людськими жертвами, значними матеріальними збитками.

На той час у промисловості Української РСР союзним органам належало 71,2 % фондів, а 90 % середніх і великих підприємств були підзвітні союзним міністерствам. У союзній власності знаходились залізничний, морський, повітряний, магістральний газопровідний та нафтопровідний транспорт. Навіть у науці і науковому обслуговуванні 3/4 фондів знаходились у союзному підпорядкуванні.

Наведені дані свідчать як про специфічні особливості економіки, так і про межі реального суверенітету України на момент проголошення Декларації про державний суверенітет.

У цих умовах у кінці літа 1990 року в Уряді та у Верховній Раді починається підготовка Програми ринкових перетворень. З боку Уряду цю роботу очолює Прем'єр-міністр Вітольд Фокін, з боку Верховної Ради — Голова Комітету з питань економічної реформи Володимир Пилипчук.

Першого листопада 1990 року Верховна Рада Української РСР приймає Постанову «Про проекти Концепції та Програми переходу Української РСР до ринкової економіки», якою схвалила ці два документи.

Це була перша в історії України, затверджена на державному рівні, Програма переходу від адміністративно-командної економіки, тоді ще Української РСР, до економіки ринкового типу.

Концепція і Програма базувалися на положеннях Декларації про державний суверенітет і Закону «Про економічну самостійність Української РСР», які *«створили необхідні передумови для забезпечення власної політики переходу до ринкової економіки».*

Програмою, як сказано в преамбулі до неї, було передбачено «власну модель переходу України до ринкової економіки». Цитую із Програми:

«Світовий досвід виробив три основних види моделей переходу до ринкової економіки: еволюційну, «шокової терапії», жорсткого регулювання.

Модель еволюційного переходу до ринку, ґрунтуючись на поетапному і поступовому введенні ринкових відносин, припускає надто тривалий шлях переходу (10–15 років), що в умовах гострої кризи економіки є неприйнятним.

Модель «шокової терапії», пов'язана з одночасним введенням у дію всіх атрибутів ринку та одночасним переведенням економіки на ринкові рейки, призводить на першому етапі до надмірної інфляції, безробіття і падіння виробництва. Реальний стан економіки України не дозволяє обрати цей шлях.

Модель жорсткого регулювання переходу до ринкової економіки базується на державному регулюванні цін на найважливіші товари, з одного боку, і доходів населення — із другого. У її основу покладено стимулювання підприємництва і «заморожування» соціальних гарантій. Ця модель вимагає сильних дій уряду і, по суті, зберігає диктат адміністративно-бюрократичної системи, що неприпустимо.

У зв'язку з цим для умов Української РСР, що характеризуються розбалансуванням грошової системи, низьким технічним рівнем виробничого потенціалу, кризовим станом усієї економіки, найбільш реальним буде власний варіант Концепції переходу до ринку. Він передбачає введення своєї грошової одиниці, що надійно забезпечуватиме захист споживчого ринку як від вивозу товарів, так і від ввезення з-за кордонів республіки грошової маси.

Така загальна модель переходу до ринку забезпечить прискорене подолання інфляційних процесів та економічної кризи в цілому, дозволить на наступному етапі перейти до розгортання справді ринкових відносин. Вважаємо, що перехід до ринку цілком реальний протягом 1991—1992 років».

Такими були щирі бажання, настрої та економічний романтизм того часу!

Водночас, як і передбачалось Програмою, в 1991 році було підготовлено і прийнято 35 базових, справді революційних законів, таких як Закони про власність; про оренду; про підприємництво; про підприємство; про банки і банківську діяльність, про господарські товариства та інші, які мали ключове значення в житті країни і заклали правову основу переходу до ринкової економіки.

У березні 1991 року Верховна Рада прийняла рішення про створення Національного банку України. Створюються українські комерційні банки — Промбудбанк, Житлосоцбанк, Ощадбанк, Зовнішекономбанк, Агробанк.

Третього липня 1991 р. Верховною Радою вносяться корективи у Програму — схвалюється Урядова «Програма надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану».

Одночасно, за ініціативи Прем'єр-міністра Вітольда Фокіна, приймається Постанова Верховної Ради «Про часткове припинення на період реалізації «Програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану» дії на території Української РСР деяких законодавчих актів Союзу РСР і Української РСР, постанов Уряду СРСР».

Постанова суттєво обмежувала вплив союзних органів на економіку України шляхом зупинення дії ряду законів СРСР, як було сказано, на період реалізації надзвичайних заходів у 1991—1993 роки, зокрема дії Закону про податки з підприємств (відрахування мали йти тільки до українського бюджету), інших Зако-

нів СРСР з питань оподаткування, Указів Президента СРСР про формування валютних ресурсів та валютних фондів.

Це були серйозні та важливі рішення, спрямовані на реальний економічний суверенітет України. Гадаю, що саме вони стали одним із дуже важливих каталізаторів майбутнього розпаду СРСР.

Водночас, економічні результати 1991 року були непростими. Якщо в 1990 році валовий внутрішній продукт у розрахунках на одного мешканця України становив 2225 доларів, то в 1991 році — 1924 долари. Інфляція збільшилась до 50 %, тоді як у 1990 році вона становила 7,5 %. Мало місце зниження виробництва в галузях машинобудування, початок розвалу ВПК, падіння реальних грошових доходів населення.

1992 рік. СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

Цей рік — перший рік українського незалежного бюджету, формування і початку діяльності перших українських державних інституцій.

Темпи змін були швидкими, хоча розвиток економічних процесів в Україні був ще нерозривно пов'язаний з подіями у Росії — продовжувала діяти єдина грошова система, емісійним центром залишався Центральний банк Росії.

У вересні 1991 року Верховна Рада України доручає Уряду скоригувати Програму ринкових реформ, привівши її у відповідність з Актом проголошення незалежності. І 25 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затверджує подані Урядом «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності».

Суть Програми формулювалася так: *«Україна самостійно визначає і здійснює власну економічну і соціальну політику в інтересах свого народу, формує стратегію і тактику свого розвитку, обирає засоби їх практичного здійснення. Уряд усвідомлює, що необхідно забезпечити економічні гарантії суверенітету, переосмислити шляхи розвитку, які нав'язувались Україні у складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР».*

І хоча ця Програма ще не почала по-справжньому здійснюватися, 21 березня 1992 р. Президент України Леонід Кравчук направляє до Верховної Ради нову Програму під назвою «Основи національної економічної політики». Завдання Програми — радикалізація реформ, перехід до «шокової терапії». Ось головні її тези:

- Україна у своїй економічній політиці йде вслід за Росією: українська економіка керується ззовні через об'єднану фінансову і грошову систему;
- єдина українська особливість — введення купону, проте втягнутого у інфляційний рубльовий обіг;
- зростання грошової маси зменшує життєвий рівень громадян, тобто купон не виконав «захисні» функції, що призвело до збільшення собівартості продукції, зменшення доходів бюджету.

На підставі цього пропонувалося: повний вихід з рубльової зони; введення власної валюти, введення купонів у безготівковий обіг; проведення грошової

реформи; негайна структурна перебудова економіки; реформування економіки на базі прискореної приватизації.

Верховна Рада, не припинивши дію «Основних напрямів економічної політики України в умовах незалежності», схвалила цей документ. Проте Програма не була належним чином реалізована через відсутність необхідних об'рунтувань, розрахунків та декларативність багатьох її положень.

Реальні ж події в економіці, дійсно, багато в чому залежали від подій у Росії і йшли своїм шляхом.

18 березня 1992 р. відбувається значне підвищення цін на енергоносії, що викликало ріст споживчих цін, енергоємності, падіння прибутків. Національний банк України продовжував грошові емісії, що призвело до гонки цін. Тільки за перший квартал ціни збільшились у 4,96 раза, а в цілому за рік у 21 раз, тобто на 2000 %.

Першого липня 1992 р. Росія відділила безготівковий обіг на своїй території від безготівкового обігу на території України, бо інфляція в Україні була більша на той час від інфляції в Росії. Виникла криза платежів через відсутність механізму оплати. Всі платіжні документи, які мали йти в Росію та інші країни «рубльової зони», надходили в Київ в Національний банк України, де було створено спеціальне управління, в якому ці документи сортувались за регіонами Росії і країнами колишнього СРСР і мішками відправлялись у Центральний банк Росії. Цей «механізм» діяв аж до 11 листопада 1992 року.

Одинадцятого листопада 1992 року вийшла спільна Постанова Національного банку України і Кабінету Міністрів про введення українського карбованця у безготівковий обіг, що знаменувало собою створення єдиної грошової системи України.

Українські банки почали відкривати кореспондентські рахунки у банках Росії і навпаки. Розпочалась економічна відлига, налагодження платежів. Національний банк України почав здійснювати котування української валюти до валют інших країн. Курс російського рубля до карбованця визначався безпосередньо Національним банком України, а пізніше Національним банком за результатами торгів на валютній біржі.

1992 рік мав і певні позитивні результати у сфері формування нових, ринкових відносин. Цього року частка недержавних підприємств зросла до 25 % у промисловості, до 34 % у будівництві (проти 3 і 5 % у 1990 році), орендні підприємства у будівництві здійснили 32 % робіт, було створено 14 тисяч фермерських господарств, 21 % торгового обороту забезпечили недержавні торгові фірми, розпочалась приватизація житла. Збільшились обсяги торгівлі на колгоспних ринках. У 1992 році 50 % харчових продуктів реалізовано через ці ринки, що свідчило про розширення сфери застосування ринкових цін.

27 квітня 1992 р. Україна стала членом Міжнародного Валютного Фонду і Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку.

Здійснювалась подальша розробка законодавчої бази.

Одночасно продовжувався економічний спад. У 1992 році ВВП скоротився на 14 %, національний дохід — на 16 %, продуктивність суспільної праці — на 13 %, промислове виробництво — на 9 %. Зменшився зовнішньоекономічний оборот. У 4,4 раза знецінились грошові вклади населення в установах Ощадного банку.

Знецінювався український карбованець. Якщо курс карбованця до американського долара першого жовтня 1992 року за результатами першої в історії України офіційної котировки склав 340 карбованців, то 1 листопада курс вже був 642 крб., а 1 грудня — 715 карбованців.

Порушились господарські зв'язки між суб'єктами економічної діяльності України та країн колишнього СРСР. Роздрібний товарообіг скоротився на 18 %, платні послуги — на 22 %, капіталовкладення — на 25 %. Зросла матеріаломісткість, зменшились прибутки господарських суб'єктів і доходи державного бюджету.

З'явилося офіційне і приховане безробіття. Погіршилась демографічна ситуація — вперше було зафіксовано від'ємний приріст населення України.

У листопаді 1992 р. Верховна Рада вносить зміни до Конституції, якими надає надзвичайні повноваження Кабінету Міністрів — право протягом року видавати декрети, які мають силу законів.

Починаючи із кінця грудня 1992 р. і до 20 травня 1993 р., Кабінет Міністрів видав 73 декрети, з яких 71 регулював економічні відносини.

Декретами ставали проекти законів, які в той час опрацьовувались у Верховній Раді, а саме: з питань оподаткування (податок на прибуток, з фізичних осіб, податок на додану вартість), з питань земельної власності, валютного регулювання, страхування, діяльності довірчих товариств, інвестиційних фондів, інвестиційних компаній та інші.

Цей період мав певні переваги, пов'язані з прийняттям значної кількості законів за невеликий проміжок часу. Однак недоліки були значно більшими, серед яких такі як порушення принципу розподілу влад, «розрив» законодавчого поля держави, низька якість декретів, необ'рунтованість ключових рішень, лобювання через Декрети приватних питань окремих груп людей.

1993 рік: ГШЕРІНФЛЯЦІЯ

В економічному житті України і її громадян 1993 рік був найважчим роком з усіх 20-ти років від часу прийняття Декларації, роком неймовірного росту цін, пустих полиць у магазинах, знецінення українського карбованця, галопуючого зростання бідності всього населення.

Інфляція склала у січні — 73 %, у вересні — 80 %. Всього за рік — 10330 %, тобто ціни в Україні за один рік зросли більше, ніж у 103 рази. Український карбованець знецінився із 740 до майже 40 тисяч карбованців за один американський долар.

Ситуація складалася дуже важка. Ось що відзначав у грудні 1993 року в своїй доповіді про економічну ситуацію в Україні Східно-Європейський інститут міста Мюнхена (ФРН):

«Не піддається точній оцінці, як в цій ситуації вдається забезпечувати людей продуктами харчування, виробництво яких зменшилось на 22 відсотки. (...)

Стрімко зростає дефіцит бюджету, який досяг астрономічної цифри — 40 %. (...)

Національна фінансова система повністю зруйнована безкінечними емісійними кредитами промисловості і сільського господарства. Величина грошової емісії склала 11 трильйонів карбованців, що спричинило інфляцію до 100 % у місяць. (...)

Практично повністю зупинився інвестиційний процес. Державні капіталовкладення в 1992 році зменшилась на 40 %, а в 1993 році — на стільки ж. (...)».

Країна стояла на краю економічної і політичної прірви, соціального вибуху.

У липні 1993 р. Верховна Рада приймає рішення про дострокові вибори Верховної Ради і Президента України, а у вересні 1993 р. йде у відставку Прем'єр-міністр Леонід Кучма.

1994 рік: ПОДОЛАННЯ ГІПЕРІНФЛЯЦІЇ, ЛОКАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ, ДЕМОКРАТИЧНІ ВИБОРИ

Головна проблема року — приборкання гіперінфляції, яка виникла у 1992—1993 роках і яка стала загрозою самому існуванню держави.

13 грудня 1993 р. Урядом, який очолив виконуючий обов'язки Прем'єр-міністра України Юхим Зв'ягільський, вноситься на розгляд Верховної Ради Програма невідкладних заходів щодо подолання гіперінфляції.

У преамбулі невеликої за обсягом програми говорилося: *«Гіперінфляція, що становила 10300 % за рік, загрожує існуванню держави, оскільки призводить до: різкого падіння обсягів виробництва; дефіциту торгового і платіжного балансу, державного бюджету; неконтрольованої грошової і кредитної емісії; росту номінальної заробітної плати без відповідного росту обсягів виробництва і продуктивності праці, загалом падіння реальної заробітної плати; росту цін».*

Пропонувалося: рухаючись послідовно і без затримок до ринку, одночасно погасити гіперінфляцію. Для цього Уряд передбачав: перейти до щоквартального бюджетного планування; здійснювати видатки з бюджету лише в межах реальних надходжень; прийняти мораторій на рішення, що потребують грошової емісії; встановити обмежене регулювання цін; скасувати дотації і субсидії, крім тих, що пов'язані із соціальним захистом населення; здійснити економію паливно-енергетичних ресурсів.

А сам виконуючий обов'язки Прем'єр-міністра з трибуни Верховної Ради говорив: *«Нечесно, обманюючи народ, стверджувати, що із цієї складної ситуації можна вийти легко».*

Легко і не було, але, на відміну від попередніх років, те, що було проголошено, почало реально здійснюватись.

І сталось диво! В січні 1994 року інфляція зменшилась до 19 %, у березні вона склала лише 5,5 %, а в травні взагалі — 2 %!

Почалось зростання реальних доходів населення, збільшення доходної частини бюджетів, зростання національного доходу за рахунок зменшення матеріаломісткості виробництва, суттєве покращення економічної ситуації загалом.

У травні було зафіксовано зростання виробництва більш ніж на 4 відсотки, чого в незалежній Україні ні до, ні потім, аж до 2000 року, взагалі не було. Почали зростати заощадження громадян. Укріпився український карбованець. Ринок наситився промисловими і продовольчими товарами.

Покращення економічної ситуації дало можливість провести демократичні вибори спочатку парламенту, а потім Президента України.

Новим Президентом України став Л. Д. Кучма, який у жовтні 1994 року проголосив програму економічних реформ під назвою «Нова економічна політика», що знаменувало собою і новий етап економічної політики України, про що вже багато написано і сказано і, головне, самим Леонідом Даниловичем.

3 червня 2010 р. Президент України В. Ф. Янукович у зверненні до Українського народу окреслив Програму економічних реформ, «яка має дати змогу державі зробити конкурентоспроможною національну економіку та значно підвищити рівень життя пересічних громадян».

Та маємо пам'ятати, починалося все із Декларації про державний суверенітет, власне, не так і давно, в 1990 році.

2010 рік: УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Аналіз реалій української економічної політики, яка бере свій початок із Декларації про державний суверенітет України, і до сьогоднішнього дня, багаторічна особиста участь автора у цих процесах, результати досліджень, виконаних лідерами світової економічної науки, свідчать: принципові положення економічної політики країн, які перебували в стані занепаду і успішно подолали його, були схожими, незважаючи на певні національні та історичні відмінності.

Все це дає підстави при виборі шляхів розвитку економіки України розглядати принципові положення економічної політики країн, що досягли економічного зростання, як найважливіші, найбільш ефективні засоби стабілізації та розвитку української економіки.

Висновок тут такий: здатність держави сформувати ефективну економіку для досягнення цієї стратегії залежить від того, наскільки продуктивно використовуються національні ресурси, праця, капітал, підприємницький хист людей.

Справа в тому, що економіка, так би мовити, в самому своєму естві продукує фінансові ресурси, створює сукупні, виражені у твердих грошах, доходи суспільства. За рахунок цих доходів задовольняються матеріальні потреби громадян та держави, поступово, крок за кроком, зростають рівень життя та соціальні стандарти.

Якщо в економіці країни переважають підприємства, у структурі ціни товарів яких витрати перевищують доходи, то це призводить до зменшення обігових коштів підприємств, національного доходу і валового внутрішнього продукту країни.

Поруч з витратними підприємствами, є підприємства доходні, у яких доходна частина в обсязі реалізації товарів перевищує витратну. Саме такі підприємства створюють платоспроможний попит на товари, а також ті інвестиційні та кредитні ресурси, які забезпечують економічне зростання країни та підвищення добробуту громадян.

Лише після того, як в Україні буде подолано витратність економіки, вона зможе розвиватися аналогічно до заможних країн. Власне, головні заходи для значного нарощування «виробництва» фінансових ресурсів та забезпечення ефективності їх інвестування мають здійснюватися в двох кардинальних напрямках:

- перший напрям — це зменшення витратності економіки;
- другий напрям — збільшення доходності в діяльності всіх господарюючих суб'єктів.

Ще одна думка — з приводу дискусії про роль МВФ та інших світових інституцій.

Сучасна світова економіка об'єднує глибоко пов'язані між собою національні економіки, і в цьому відношенні вона є глобальною. У цих умовах поява дисбалансів на світових фінансових і товарних ринках неминуче призведе до світової економічної кризи, що ми й побачили в 2007—2009 роках. Тому регулювання глобальної економічної ситуації та реалізація механізмів уникнення світової економічної кризи, так би мовити, покладені на Міжнародний Валютний Фонд, Світовий Банк, Всесвітню Торговельну Організацію. Звідси й вимоги цих міжнародних фінансових організацій до економічної політики урядів усіх країн світу: жорстка монетарна політика, лібералізація валютного курсу, зовнішніх економічних зв'язків та ціноутворення. Дотримання цих вимог, які є практично однаковими для всіх країн, саме по собі не створює чинників для розвитку економіки чи для її деградації, вони носять рамковий характер та окреслюють певні межі для державної економічної політики. Але в цих рамках доходні економіки мають умови для довготривалого безкризового розвитку, а витратні економіки приречені на неперервну депресію (стагнацію).

Тому, якщо ми творимо національну економіку України як частину світової економіки, мусимо рахуватися із цими вимогами, як із об'єктивною реальністю, ідучи при цьому власною дорогою збільшення доходності та зменшення витрат-

тності національної економіки, непростною дорогою, однак єдино можливою. Бо, як сказав у свій час Вацлав Клаус, на той час Прем'єр-міністр, а нині Президент Чеської Республіки: *«Перебудова будь-якого суспільства — це складний і динамічний процес, а не просто вправи з прикладної економіки чи політології»*.

Саме таким шляхом — непростим, болісним, драматичним від часу прийняття Декларації про державний суверенітет і йде наша країна до сучасної ринкової економіки...

Отже, наша економічна доля лише в наших руках, головах, душах.

Червень 2000 року — червень 2010 року.

Олександр БАНДУРКА

Шлях до Конституції України

28 червня 1996 року Верховною Радою України була прийнята Конституція України.

Процес створення нового Основного Закону нашої держави розпочався 16 липня 1990 р. В цей день Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларація приймалася у гострій політичній боротьбі національно-патріотичних сил з комуністичною партійною номенклатурою, яка була представлена у Верховній Раді групою «239», активним членом якої був і я. Декларація ввела замість УРСР сучасну назву держави — Україна. В Декларації було проголошено офіційне поняття «національна держава», «національна державність», «самовизначення української нації», підкреслювалась приналежність до народу України (єдиного джерела державної влади) громадян всіх національностей, стверджувалось верховенство Конституції і законів республіки на своїй території, розподілялась влада на законодавчу, виконавчу і судову, громадянам було гарантовано рівність перед законом, права і свободи передбачені як Конституцією УРСР, так і нормами міжнародного права.

Вперше проголошувалось територіальне верховенство і недоторканість кордонів, економічна самостійність і рівний захист всіх форм власності, економічна безпека і національно-культурне відродження українського народу. Україна проголосила право мати власні збройні сили, внутрішні війська і органи державної безпеки, бути нейтральною, позаблоковою і без'ядерною державою. Декларація затверджувала принцип безпосередніх і рівноправних взаємовідносин з іншими учасниками співтовариства, визнавала пріоритет загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права над національним законодавством.

У змісті Декларації відобразилось протистояння різних політичних сил, в першу чергу прорадянських, комуністичних та опозиційних, які об'єдналися в Народну Раду і ставили за кінцеву мету вихід України з Радянського Союзу.

Зрозуміло, Декларація не була б прийнята, якщо б за неї не проголосували комуністи, які погоджувались на прийняття Декларації під тиском опозиції як у

парламенті, так і під тиском багатотисячних мас народу, які щодня збиралися біля стін Верховної Ради України. Найгострішими були дебати з питань самовизначення української нації, майбутнього членства України в Союзі, розробки нової Конституції і Союзного договору.

Комуністи проголосували за другий розділ Декларації «Самовизначення української нації» після мого виступу з пропозицією прийняти цей розділ без змін. Мною опановували складні почуття. З одного боку, я розумів, що життя народу необхідно змінити, що далі так жити не можна, а з іншого були сумніви щодо непередбачених наслідків виходу з Союзу. Коли Декларація була прийнята, я вийшов до першого мікрофону і заявив депутатам, що вони прийняли документ про вихід України із СРСР. У відповідь депутат з Народного Руху Дмитро Чобіт сказав, що я не помиляюсь: саме це і було їхньою метою.

В Декларації відобразилися взаємні вчинки протиборствуючих політичних сил, тому вона несе в собі і відповідну невизначеність, і рішучість на наступні політичні кроки у становленні української державності. Згідно з Декларацією зберігався принцип подвійного громадянства — УРСР і СРСР, проявлялась готовність укласти новий союзний договір, а стосунки України з іншими радянськими республіками передбачалося будувати на підставі угоди з дотриманням основ рівноправ'я, поваги і невтручання у внутрішні справи. У Декларації проголошувався намір України стосовно вилучення своєї долі з загальносоюзного надбання, а саме з валютного, алмазного та золотого запасів. На сьогодні ці наміри так і залишилися невиконаними не з вини України, як залишаються неподіленими і інші матеріальні цінності, у створенні яких український народ брав участь. Нічого не лишилося Україні від закордонних будівель і споруд, у яких розміщалися численні представництва й організації Радянського Союзу. Я сам бачив, які величезні території і скільки будинків займали посольства СРСР у Сполучених Штатах Америки, Федеральній Республіці Німеччині, у Франції, у Швейцарії і Бельгії, в Англії, Ірані і ряді інших країн. Коли ж в Україні виникла потреба відкривати свої посольства і представництва за кордоном, як у Вашингтоні, Парижі, Відні, у Лондоні і Тегерані та в інших столицях, довелося усе починати з оренди окремих квартир або дешевих офісів.

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада України створила першу Конституційну Комісію як орган парламенту. Спочатку її очолив Леонід Макарович Кравчук — Голова Верховної Ради УРСР, а після обрання його 1 грудня 1990 р. Президентом України співголовою Комісії став ще й Іван Степанович Плющ. Важливим етапом політичного процесу було проведення загальносоюзного референдуму та опитування населення УРСР з питань збереження Союзу РСР.

13 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про проведення на території Української РСР референдуму з питань збереження Союзу РСР...». У зв'язку з чим групою депутатів, до складу якої входив і я, було підготовлено проект постанови, прийнятої Верховною Радою УРСР 27 лютого 1991 р. (№ 738-ХІІ)

ПОСТАНОВА
Верховної Ради Української РСР
Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року

У зв'язку з проведенням 17 березня 1991 року загальносоюзного референдуму з питань збереження Союзу РСР та з метою з'ясування громадської думки населення України щодо змісту майбутнього Союзу Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки

п о с т а н о в л я є:

1. Провести 17 березня 1991 року одночасно з загальносоюзним референдумом опитування населення Української РСР для виявлення думки громадян щодо змісту майбутнього Союзу.

Включити до бюлетеня таке формулювання питання і варіанти відповіді на нього:

«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України».

«Так» або «Ні»

2. Підготовку опитування населення Української РСР у зазначеному питанні, підрахунок поданих голосів та підведення результатів голосування покласти на дільничні, окружні та Центральну республіканську комісію референдуму СРСР.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. Кравчук

Проведенню референдуму передували багаточисельні мітинги та демонстрації як у великих містах, так і в інших населених пунктах. Частина мітингів готувалась обкомами і райкомами, інші — осередками Народного Руху та іншими опозиційними силами. Зрозуміло, що на перших звучали заклики про збереження Радянського Союзу, на інших висувались вимоги про надання незалежності Україні. Мені теж доводилось виступати як депутату Верховної Ради і як Начальнику Управління внутрішніх справ, і у своєму виборчому окрузі, і в центрі Харкова, на підприємствах та в різних трудових колективах. Пам'ятаю і бачу у своїх робочих записках, що з 27 лютого по 17 березня такі виступи відбувались щодня. Я виступав за незалежність України і входження її до складу оновленого Союзу як суверенної держави. Це викликало в обласному комітеті Комуністичної партії, членом якого був і я, певне занепокоєння. Та обком партії на той час уже не був цитаделлю влади, а я користувався довірою і повагою як серед про-радянських груп населення, так і серед національно-патріотичних політичних сил. Я був серед тих, хто міг реально впливати на політичну ситуацію в обласному центрі з метою її стабілізації і зі мною рахувались як партійні керівники, так і провідники опозиційних сил.

На загальносоюзному референдумі 25,2 млн. громадян Української РСР (80,2 % від тих, хто отримав бюлетені) висловились за входження УРСР до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах положень Декларації про дер-

жавний суверенітет України, а 22,1 млн. (70,16 %) — за збереження СРСР. Але депутати Верховної Ради уже в травні 1991 року висловились по-іншому: за входження до Союзу суверенних радянських республік проголосувало 217 депутатів, менше половини загального складу Верховної Ради, а за Союз Радянських Соціалістичних республік — лише 86 депутатів.

Верховна Рада України в лютому — липні 1991 року прийняла цілу низку законів, які свідчать, що Україна намагається вирішувати свої внутрішні проблеми та питання зовнішніх зв'язків самостійно. В цей час було прийнято закони «Про власність», «Про підприємництво», «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про підприємства», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та інші.

Бурхливі події серпня 1991 року прискорили вихід України із Радянського Союзу. 24 серпня 1991 року Верховна Рада України, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, прийняла Акт проголошення незалежності України. Цей акт підтверджував положення Декларації про неподільність і недоторканість території України та проголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. 12 вересня 1991 року законодавчим органом був прийнятий закон «Про правонаступництво України». Він перетворював Верховну Раду УРСР на Верховну Раду України, встановлював кордони, надавав право громадянства всім особам, які постійно мешкали на території України за станом на 24 серпня 1991 року, тобто на день проголошення незалежності та до прийняття нової Конституції визнавав дію Основного закону УРСР 1978 року.

Проголошення незалежності проходило в напруженій ситуації. Ніхто не знав, як буде реагувати Москва. Україні напередодні із Політбюро ЦК КПРС погрожували катаклізмами і розрухами. Націонал-патріоти, навпаки, стверджували, що тільки проголосивши незалежність, Україна заживе щасливо і багато. Як показали наступні роки, і ті, і інші помилялись. Про серпневі дні і про їх перебіг на Україні та мою особисту участь в них розмова буде вестись окремо, а нині — про проголошення незалежності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України зібралась на позачергове засідання. Пам'ятаю свій від'їзд до Києва. Майже всі, з ким доводилось спілкуватись у виборчому окрузі і в Управлінні внутрішніх справ, висловлювались за проголошення незалежності. 23 серпня в кінці робочого дня я зайшов порадитись у справах в області до Сташиса Володимира Володимировича, першого проректора юридичної академії, який зустрів мене словами: «Голосуйте за незалежність! Іншого виходу немає». Зібрались вчені-юристи, зав'язалась дискусія, як юридично правильно оформити незалежність. Та в мене і не було сумнівів щодо своєї позиції на завтрашньому засіданні. Після ранкового засідання і гострих дебатів за круглим столом щодо подій в Москві, в кабінеті Голови Верховної Ради зібрались за дорученням фракцій сім депутатів: Д. Павличко, І. Драч,

В. Яворівський, І. Юхновський, О. Бандурка, О. Коцюба і Л. Кравчук. Обговорювався текст Постанови Верховної Ради і Акт проголошення незалежності України. Особливих розходжень поглядів щодо змісту не було. Д. Павличко запропонував в Акт проголошення незалежності вставити слова: «Виходячи із смертельної небезпеки...», були інші зауваження, які в основному стосувались самої процедури винесення на голосування. Було домовлено, що від другого мікрофону я буду вносити пропозицію про прийняття Постанови і Акта, пропонувати «групі 239» та всім депутатам проголосувати «за», а Д. Павличко буде виступати з трибуни. Дмитро Чобіт в книзі «В парламенті нової України» пише: «Під час дискусій на позачерговій сесії Верховної Ради України, яка проходила 24 серпня 1991 року, народний депутат О. Бандурка від другого мікрофона владно сказав: Україна повинна жити власним розумом, і Росія нам — не указ! Давайте робити власні кроки. Я прошу сьогодні вирішити два кардинальні питання: прийняти Акт проголошення незалежності України і Постанову Верховної Ради.

У цей день Олександр Бандурка голосував за Акт проголошення незалежності України разом з 346-ма народними депутатами».

Виступивши і відійшовши від мікрофону, я побачив, як Д. Павличко чомусь пішов від трибуни, не отримавши слова. Я став кричати йому, що ми домовились про спільну пропозицію. Не знаю, чому Д. Павличко не виступив: чи то головуючий Л. Кравчук не надав йому слова, чи він передумав, отримавши від своїх однодумців інші настанови. Представники Народної Ради, основної опозиційної групи, побоювались, що комуністи проголосують за незалежність з єдиною метою: залишитись при владі і зберегти комуністичний режим. Такі побоювання висловлювали В. Чорновіл і Г. Алтунян. Я впевнений, що всі вони виступали за проголошення незалежності, але сумнівались, що цього можна досягти таким чином. І. Юхновський запропонував провести республіканський референдум щодо підтвердження Акта проголошення незалежності.

Верховна Рада Української РСР конституційною більшістю прийняла Постанову про проголошення незалежності України і Акт проголошення незалежності України.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла і інші важливі для ствердження незалежності України постанови, а саме: «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту», «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про надання додаткових повноважень Голові Верховної Ради України», «Про військові формування на Україні». Як велику цінність я зберігаю екземпляр Акта проголошення незалежності України з поправками, які вносились під час його обговорення і голосування у Верховній Раді.

У відповідності до Постанови Верховної Ради про проведення референдуму 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому 28,8 млн. гро-

мадян або 90,32 % з тих, хто взяв участь у голосуванні, підтвердили Акт проголошення незалежності. Якщо врахувати те, що на референдум прийшло 31,9 млн. з 37,9 млн., які мали право на участь у референдумі, то побачимо, якою високою була політична активність і одностайність українського народу.

Спираючись на рішення свого народу, Україна, першою з колишніх радянських республік, 5 грудня 1991 року заявила, що вважає Договір 1922 року про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік недійсним і нечинним стосовно себе, а 8 грудня в Біловезькій Пущі щойно обраним Президентом України Л. Кравчуком була підписана угода про припинення існування Радянського Союзу як держави.

Сьогодні значення референдуму 1 грудня 1991 р. якимсь недооцінюється і політиками, і вченими, і пересічними громадянами незалежної України. Історичне значення референдуму, на мій погляд, полягає в тому, що саме тоді українці прийняли свідоме загальнонаціональне рішення про своє майбутнє, заявили про себе як про народ, який має свою державу. Без референдуму 1 грудня 1991 р. не було б Конституції України 1996 року.

1 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Постанову про винесення проекту Конституції на всенародне обговорення. Проект Конституції розглядався на сесіях Рад народних депутатів всіх рівнів, трудовими колективами, вченими, політичними партіями, громадськими організаціями та рухами. В обговоренні взяли участь більше 180 тисяч громадян, було внесено десятки тисяч пропозицій і зауважень. Обговорення розбудило громадську думку, підвищило політичну активність народних мас, але черговий проект Конституції не став тим остаточним варіантом, який задовольнив би всіх.

Політична боротьба, пов'язана з виборами 1994 р. до Верховної Ради, відсунула питання прийняття нової Конституції на два роки. В серпні 1992 р. і в лютому 1994 р. на базі Університету внутрішніх справ пройшли науково-практичні конференції під моїм головуванням щодо проблем конституційного процесу в Україні. На обох конференціях я виступив з основними доповідями. В ході проведення конференцій були розроблені рекомендації щодо проекту Конституції, які були направлені до Конституційної комісії. В 1992 році в журналі «Розбудова держави» виступив (у співавторстві) з статтею «Проект Конституції потребує вдосконалення» («Розбудова держави», № 5, с. 49–51).

В серпні 1992 р. в збірнику наукових праць, присвячених розробці Основного закону України, вийшла моя стаття «Конституція України: якою їй бути?». У квітні 1994 р. журнал Верховної Ради «Віче» опублікував мою статтю «Кому ж приймати Конституцію України?» Пишаюсь тим, що я не був в стороні, коли розроблялась Конституція України, що ряд моїх пропозицій, висунутих на науково-практичних конференціях, у виступах на засіданнях Верховної Ради та в засобах масової інформації, в подальшому були враховані і знайшли відбиток у Конституції.

Як перехідний документ у червні 1995 р. було підписано Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади діяльності державної влади і місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції». Як би критично не ставились окремі політики до Конституційного договору, його значення велике, завдяки йому вдалось прискорити конституційний процес в Україні та встановити тимчасові «правила гри» між різними гілками влади.

Політична напруга досягла вершини після виходу в світ Указу Президента України про винесення на всеукраїнський референдум проекту Конституції у редакції Робочої групи від 11 березня 1996 р. У складі Робочої групи було по чотири представники від Верховної Ради та від Президента і два від судової влади, що не могло претендувати на широке представництво політичних сил, громадськості, органів влади. Верховна Рада відразу прийняла рішення працювати у режимі одного засідання доти, доки роботу над проектом Конституції не буде завершено.

28 червня 1996 р. о 9 годині 18 хвилин після 24-годинної безперервної роботи Конституцію України було прийнято і введено в дію Верховною Радою. За Конституцію проголосували 321 народний депутат, утримались — 12, не голосували — 17.

В преамбулі Конституції ми записали наступне:

«Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленим 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію — Основний Закон України».

В ст. 1 Конституції записано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». В ст. 2 відзначено: «Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою». Горді і священні положення, які визначають долю українського народу на віки.

День прийняття Конституції оголошено державним святом. Та й настрої депутатів, які приймали Конституцію України, був святковий, хоча всі були стомлені, пом'яті і неголені. Один одного поздоровляли, в парламент прибув Президент України Кучма Л. Д., який виступив із привітанням. Після засідання одні пішли фотографуватись, інші — до буфетів, маючи на це повне право.

У зв'язку з прийняттям Конституції України, я отримав багато поздоровлень від своїх виборців, від колег по службі і від людей, особисто мені не знайомих, але тих, хто знав мою позицію в парламенті і участь у підготовці Конституції. Серед них було поздоровлення від Світового Конгресу українських юристів.

(Об'єднання правових організацій та окремих юристів, засноване в Києві, Україна, 1992 року. Члени в Австралії, Аргентині, Бельгії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Парагваю, Польщі, Сполучених Штатах Америки, Україні, Франції).

Сьогодні є ті, хто закидає нам, мовляв, прийняли Конституцію «однієї ночі», поспіхом. Так може говорити той, хто не знає, яку величезну роботу було проведено по підготовці проекту Конституції за 5 років від проголошення незалежності до прийняття Конституції 28 червня 1996 року. Сам особисто ознайомився з конституціями 19 країн Європи і можу стверджувати, що в Конституції України врахований кращий досвід як вітчизняний, так і зарубіжний. І якщо норми Конституції в якійсь частині не виконуються, то винити слід не положення Конституції, а тих, хто має їх виконувати. Більше трьох років минуло з дня прийняття Конституції. Український народ живе за її нормами, обравши демократичним шляхом у 1998 році Верховну Раду, а в 1999 — Президента України. Права і свободи людини і громадянина та їх обов'язки, проголошені Конституцією, стали невід'ємним атрибутом життя українського народу. Я щасливий тим, що розробляв Конституцію і голосував за неї. Авторами Конституції України є всі народні депутати, які її приймали як законодавці. Не буду говорити про парламентарів, які в той відповідальний час покинули засідання, кого викликали серед ночі з дому, хто не голосував чи утримався. Гадаю, що їм сьогодні соромно за свою поведінку. Не робить честі окремим політикам лівого блоку заява про те, що вони Конституцію не приймали і не визнають її. Мені шкода тих депутатів, які при виконанні державного гімну не встають, шкода, що вони нічому не навчились, мають низьку політичну і особисту культуру. Від того велич Української держави, проголошеної Конституцією, не зменшиться.

Якщо людина, маючи всі ознаки цивілізованості, не має паспорту, то її не можна назвати повноправною, бо без документу, який засвідчує особу, вона не зможе повною мірою використати свої права і свободи. Так і держава, маючи населення, назву, територію, кордони, столицю, герб, гімн і прапор та інші ознаки державності, не буде завершеною в своєму будівництві без Конституції. Конституція України є.

Липень 2000 року.

Володимир КРИВОЛАП

Вихід на арену державотворення

Починаючи з 1987 року, на партійних пленумах і у виступах в ЗМІ М. Горбачов застосовує термін «перебудова». Йдеться про курс на прискорення соціально-економічного та суспільного розвитку країни. В Постанові січневого (1987) Пленуму ЦК КПРС відмічено:

«Кінцева мета перебудови — це оновлення всіх сторін життя нашого суспільства, надання соціалізму самих сучасних форм суспільної організації, найбільш повного розкриття творчого потенціалу соціалістичного ладу». Визначення поняття «перебудова» все частіше з'являється на шпальтах газет, на радіо і телебаченні. Поступово цей вислів стає повсякденним.

«Перебудова», охопивши у кінці 80-х років усі сфери суспільного життя, досягла результатів у оздоровленні суспільно-політичного життя, демократизації суспільства. Вище партійне керівництво наважилось на повернення з горьківського заслання до Москви Андрія Дмитровича Сахарова — всесвітньо відомого правозахисника, радянського фізика-теоретика, батька водневої бомби, лауреата Нобелівської премії миру.

Відтак почалося подальше звільнення політв'язнів, проте звільнення репресованих за «націоналістичну» і «антирадянську» діяльність в Україні сталося пізніше.

Будучи головним ідеологом Львівщини — центру націоналістично-самостійницького руху, осередку боротьби з комуністичним режимом, В. Ю. Маланчук згодом став секретарем ЦК КПУ по ідеології. Він публікує низку статей, брошур, книг, спрямованих на боротьбу з українським «буржуазним» націоналізмом.

В Україні Маланчук не самотній, сподвижників вистачає. Їх ідеологія і вдача, нав'язувана українцям десятиліттями, вкарбувала в уяву людей страх та ненависть не лише до «бандерівців» і до мешканців західних регіонів України, а й відібрала у людей віру у власну значимість, віру в себе і свій народ. Вони сприяли подальшій русифікації українців, тим самим майже знищили вживання української мови. Сьогодні, на десятому році незалежності України, дуже важко про-

гнозувати, коли у свідомості громадян України зникне розподіл людей на західняків і східняків. Коли настане примирення між вояками УПА і воїнами радянської армії. Бур'ян, засіяний маланчуками на терені нашої землі для знеособлення українців, проріс настільки щільно, що полоти його доведеться не одному поколінню.

Українські політв'язні перед звільненням одержували, як правило, пропозицію написати прохання про помилування. Це означало б визнати неправомірність своєї попередньої діяльності і помилковості своїх поглядів та переконань. Що в свою чергу виправдовувало би владу. Серед політв'язнів знаходились такі, що приставали на таку пропозицію і їх по-людськи можна виправдати: умови в радянських таборах були нестерпні. Про умови життя у таборах ГУЛАГу в своїх творах писав російський письменник О. Солженіцин «*Один день Івана Денисовича*», «*Раковий корпус*», «*Архіпелаг Гулаг*», за що був виселений із Радянського Союзу. До речі, видворення О. Солженіцина із Радянського Союзу теж є яскравим прикладом фальші, що пронизувала всю комуно-советську систему.

Січневий пленум (1987) ЦК КПРС прийняв постанову про перебудову в кадровій політиці партії. (Як тепер пишуть деякі історики, працівники апарату партії, виконавці рішень з'їздів, пленумів, засідань політбюро, комітетів різних рівнів, від верху до низу, мало не повсюдно також прагнули змін. Незадоволення апарату зростало. Всі розуміли необхідність перетворень. Дехто наївно стверджує, що партапаратники в душі свято вірили в свою непричетність до негативних явищ і процесів занепаду партії. Звинувачували вищих сановників і хотіли кадрових змін. Хоча саме вони своїми вірнопідданськими діями, мовчазною згодою з діяннями «самого» створювали під'рунтя для зміцнення тоталітарної системи).

Рішення пленуму наче й свідчили про те, що причини кризи усвідомлюються. З'являється поняття «механізм гальмування». Відбувається оновлення апарату, ведуться пошуки виходу з кризи.

На початку 1987 року були звільнені зі своїх посад декілька перших секретарів обкомів партії України з мотивацією: «за допущені недоліки в роботі» і «ослаблення керівництва». Такі заходи населення України зустріло з оптимізмом. Було введено практику виборів партійних керівників на альтернативних засадах і таємним голосуванням.

Партійне керівництво держави вибраний курс вважало правильним. М. С. Горбачов у своїй доповіді на ХІХ-й Всесоюзній конференції КПРС «Про хід реалізації рішень ХХVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови» про це сказав так:

«Процесс революционного обновления все глубже проникает в решающую сферу жизни — экономику. Мы взяли за глубокую, поистине радикальную по своим целям и масштабам реформу системы управления народным хозяйст-

вом. Значительная часть первичных звеньев экономики осваивает принципы полного хозрасчёта и финансирования в соответствии с Законом о государственном предприятии». Якби ж це відповідало дійсності в масштабах Союзу і завдяки перебудові почали здійснюватись не на словах, а на ділі радикальні економічні реформи...

М. Горбачов, вдаючись до аналізу стану суспільства, сказав про бюрократизування державних структур, про те, що діюча політична система десятиліттями пристосовувалась не до організації суспільного життя в рамках закону, а, головним чином, до виконання вольових розпоряджень і вказівок. Проголошення демократичних принципів на словах і авторитарність на ділі, трибунні заклики про народовладдя, але волюнтаризм та суб'єктивізм на практиці, балаканина про демократичні інституції і реальне погнання норм соціалістичного способу життя, дефіцит критики і гласності — все це досить широко розповсюдилось, укоренилось в житті суспільства...

На конференції було вирішено «відновити» повновладдя Рад народних депутатів, прийнято інші рішення, спрямовані на демократизацію хворого суспільства і влади. В руслі цих спроб були ухвалені такі резолюції:

1. О некоторых неотложных мерах по практическому осуществлению реформы политической системы страны.
2. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению перестройки.
3. О демократизации общества и реформе политической системы.
4. О борьбе с бюрократизмом.
5. О межнациональных отношениях.
6. О гласности.
7. О правовой реформе.

За ходом XIX Всесоюзної партконференції спостерігали всі, кому не байдужа доля суспільства. Конференція розставила акценти на основних напрямках політичного і суспільного життя.

Події розгортались з блискавичною швидкістю. На всенародне обговорення виносились доленосні законопроекти, які потім ухвалювались Верховною Радою СРСР. У їх контексті Верховними Радами союзних республік приймалися власні закони. Політичне життя країни і республік активізувалось. Поступово суспільство починає переборювати страх.

Пригадую випадки, за які у попередні часи можна було поплатитися кар'єрою, волею і одержати тавро ворога народу — це вихід із лав комуністичної партії за власним бажанням та ще із формулюванням: не згоден з діями і політикою партії. Не можу утриматися від спокуси розповісти про один із таких епізодів.

В локомотивному депо ім. Т. Г. Шевченка у м. Смілі на Черкащині я працював з 1972 року. Починав учнем слюсаря по ремонту дизель-поїздів, потім помічником машиніста дизель-поїзда, помічником машиніста тепловоза, машині-

стом дизель-поїзда. На початку 1989 року у руслі демократичних перемін у суспільстві трудовий колектив колони дизель-поїздів (після певного протистояння керівництва депо) обрав мене на посаду машиніста-інструктора локомотивних бригад цієї колони.

Сповнений довірою трудового колективу, оптимізмом і енергією, я розпочав активну діяльність по створенню кадрового резерву для колони та підвищенню професійного рівня своїх підлеглих. На наполегливе клопотання перед керівництвом локомотивного депо про надання можливості підвищення кваліфікації машиністів моєї колони начальник відділу кадрів Рогов Анатолій Петрович, людина компетентна і активна, спромігся вирішити цю проблему з керівництвом Управління Одеської залізниці. До Одеської технічної школи машиністів локомотивів для підвищення класності кваліфікації відрядили групу машиністів на чолі зі мною.

Під час перебування в Одесі у вільний від навчання час ми заводили розмови про виробничі, політичні та інші проблеми сьогодення. Одного разу розмова торкнулась діяльності комуністичної партії. В цій розмові брав участь наш колега, машиніст дизель-поїзда Романець Валерій Андрійович — людина розумна, вихована, тактовна. Свого часу він був обраний парторгом цеху. Цех експлуатації налічував близько тисячі чоловік, переважна більшість працюючих були комуністами і комсомольцями, як і скрізь у ті часи.

В. Романець вболівав за доручену йому справу і прагнув охопити своєю увагою комуністів цеху — робив так, як він це розумів під впливом ідеології, що насаджувалась радянським громадянам засобами масової інформації, літературою, кінематографом, іншими можливими засобами. Проте з часом він зрозумів, що його старання марні, все робиться і виглядає не зовсім так, як говориться і пишеться. Згодом він залишив цю посаду.

За переконанням я антикомуніст, позапартійний, навіть не був у комсомолі, часто висловлювався негативно стосовно комуністичної партії і комуністів, звинувачуючи саме їх у часом несвідомому сприянні всьому тому негативному, що відбувається у партії зокрема і у суспільстві в цілому. Валерій мені заперечив, мовляв, не можна всіх стригти під одну гребінку. Бо рядовому комуністові важко щось змінити в партійній системі. На що я відповів: так навіщо тоді перебувати у цій партії і своїми внесками підготовувати її. Валерій промовчав, відтак пристрасті уляглись.

По закінченні навчання ми повернулися до роботи. Через деякий час у нашому локомотивному депо проходила конференція партійної організації підприємства. Після короткої аргументації комуніст В. Романець поклав на стіл президії партійний квиток, наголосивши, що залишає лави комуністичної партії свідомо. Пригадуючи попередні репресивні часи, він сказав про готовність відповідати за свій вчинок, єдине прохання — родину не чіпайте.

На той час це був мужній крок. Такі дії рядових комуністів 1989 року вже були не поодинокі і свідчили про внутрішні процеси протидії КПРС в середині

самої партії. Розпочавши процеси перебудови відразу в усіх напрямках, Михайло Горбачов вважав, що він спроможний контролювати ситуацію і з ентузіазмом все глибше та глибше занурювався у реформи. Спостерігаючи за подіями знизу, люди, не стільки не байдужі до політичного і економічного життя, скільки одурені перебудовою — камуфляжем історичного процесу розпаду недієздатного Союзу РСР, запитували, що ж відбувається в країні. Як продукт системи, вони мислили з позиції системи, яка їх породила. Мовляв, якби не все і зразу почав реформувати М. Горбачов, якби в усьому, що діялось в країні, дотримуватись принципу поступовості, системності, то все було б гаразд. А так у державі наростає хаос.

Якби реформування відбувалось поступово, «системно», то ситуацію в СРСР можна було б і підкорегувати? Звичайно ж, ні. Проте широкі маси ще перебували в полоні ідеологічних схем: втрата партією авангардної ролі — економічний занепад — розвал Союзу.

ЦК КПУ, очолюване В. В. Щербицьким, як і слід дисциплінованому молодшому братові, взяло на озброєння настанови Всесоюзної партконференції. Проте оцінюючи темпи перетворень в Україні, можна було зробити висновок про те, що Київ без особливого ентузіазму відтворює московські події. В. Щербицький — досвідчений партапаратник, керівник республіки із значним стажем, призвичаєний до політичного життя держави за режиму Й. Сталіна та його прибічників, за часів правління М. Хрущова, Л. Брежнєва, Ю. Андропова, К. Черненко, не міг не відчувати, що таке реформаторство Горбачова може призвести до усунення авангардної ролі комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили, до економічного занепаду країни та розвалу Радянського Союзу.

Відчувши лібералізм центральної влади, в республіках швидкими темпами почали створюватись і виходити з підпілля неформальні організації. В прибалтійських республіках ріс, немов на дріжджах, національно-визвольний рух. За ініціативою партійного комітету Спілки письменників України було організовано Народний Рух України за перебудову. Виходить з конспіративних квартир УГС (Українська Гельсинська Спілка), формуються інші громадські організації.

Дозволений центральною партійною владою політичний плюралізм українське партійне керівництво сприймає з великими потугами. Конструктивного діалогу з новими неформальними політизованими громадськими організаціями України у інтернаціоналіста, прихильника марксистсько-ленінського вчення В. В. Щербицького не відбулось. Партійні бонзи під керівництвом першого секретаря ЦК КПУ вдалися до гальмування історичного процесу. Ідеологічне забезпечення протидії утворенню Народного Руху України за перебудову забезпечував Л. М. Кравчук — секретар ЦК КПУ по ідеології.

Затіяна Горбачовим бурхлива перебудова була вже не під силу В. В. Щербицькому. На вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК Компартії України Щербицький подає у відставку. Пізніше чисельні його соратники за «30 срібняків» без жодних

проблем змінять червоно-лазуровий «костюм» на синьо-жовтий, доведуть державу і народ до глибокого економічного, соціального і морального занепаду.

Вересневий (1989 р.) Пленум ЦК КПУ на альтернативній основі обирає першим секретарем ЦК Компартії Володимира Антоновича Івашка.

Виконуючи рішення Всесоюзної партійної конференції, Верховна Рада Радянського Союзу приймає новий Закон СРСР про вибори народних депутатів СРСР.

За парламентськими баталіями у Москві спостерігали, мабуть, усі, кому було не байдуже майбутнє. На голови бідних громадян посипалася, немов град, різноманітна інформація, про яку раніше і подумати не вистачало духу, а тут такий спектр усіляких подій. Словом, захурделило.

ЦК КПУ, Верховна Рада УРСР одинадцятого скликання, здійснюючи рішення, прийняті на партконференції про розподіл функцій між партією і Радами, розпочали роботу над новим законом про вибори.

Демократичні процеси, що відбувалися в СРСР, позитивно і з ентузіазмом сприймалися в усіх республіках. Тому політично активні громадяни України включалися у ці процеси. Юрист Олександр Коцюба під час читання серії лекцій у Спілці письменників України висловив думку про доцільність і можливість розробки та подання альтернативного проекту Закону про вибори. Ця пропозиція зацікавила групу народних депутатів СРСР від України. Вони підтримали ідею і запропонували О. П. Коцюбі розробити такий проект. Після спільного доопрацювання текст альтернативного проекту Закону про вибори було опубліковано спочатку в місцевих, а згодом і в республіканських центральних газетах. Проект знайшов позитивний відгук і підтримку громадян. Люди підтримували закладені у проекті принципи народовладдя і демократичну процедуру виборів.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки ПРО ВИБОРИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР, прийнятий Верховною Радою УРСР 27 жовтня 1989 р., ввібрав у себе понад сорок відсотків норм альтернативного проекту Закону про вибори і був дійсно прогресивним демократичним законом. За всіма параметрами він перевершив аналогічний союзний закон.

Вперше в історії Радянської України 4 березня і 18 березня 1990 р. відбулися вибори народних депутатів Української РСР за новим демократичним законом, на альтернативних засадах. Ці вибори дозволили істотно оновити депутатський корпус в порівнянні з минулими скликаннями. Серед народних депутатів Української РСР членів КПРС було 85 %, членів ВЛКСМ — всього п'ять осіб (1,1 %), 13,9 % позапартійних.

Саме у такому складі Верховна Рада Української РСР дванадцятого скликання розпочала нову сторінку українського парламентаризму.

Саме цим складом Верховна Рада Української РСР і прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Доленосному кроку в новітній історії України, яким стало прийняття Декларації, передували бурхливі політичні події в республіках колишнього Союзу РСР на ґрунті міжнаціональних відносин. Ці події і змусили Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова вдатися до ідеології лібералізації національних відносин. У докладі на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов зробив висновок: «Нынешний этап самоопределения наций ставит в повестку дня значительное расширение прав республик, решительное устранение искажений и деформаций, которые имели место в прошлом и пагубные последствия которых до сих пор дают о себе знать в различных сферах жизни нашего общества. Предлагается прежде всего комплекс мер, направленных на укрепление политической самостоятельности союзных республик, наполнение реальным содержанием их суверенитета.»

Для чого я так детально цитую М. Горбачова? Справа в тім, що вже сьогодні, коли ще живі учасники історичних подій 1990 року, деякі історики і політики, на мій погляд, не зовсім об'єктивно висвітлюють те, що відбувалось в Україні на межі 80-х — 90-х років. Наприклад, Орест Субтельний в своїй книзі «УКРАЇНА. Історія» наголошує, що саме «Демократичний блок» — фракція опозиції у Верховній Раді Української РСР була ініціатором прийняття Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Мені, народному депутату України 1-го (12-го) скликання Верховної Ради, члену «Демократичного блоку» (згодом перейменованого у Народну Раду), що брав участь у прийнятті Декларації про державний суверенітет Української РСР, хочеться більш правдивого відтворення цього процесу.

Завдяки зусиллям членів «Демократичного блоку» Декларація була наповнена тим радикальним змістом, який ухвалений Верховною Радою, проте щодо ініціативи прийняття Декларації, то тут справа виглядає дещо по-іншому.

Міжнаціональні загострення і національно-визвольні виступи, що активізувались за часи перебудови, змусили реформатора-ліберала Горбачова визнати право націй на самовизначення. Наведу ще одну цитату М. Горбачова з його виступу на тому ж вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС:

«Прежде всего следует подчеркнуть, что партия будет последовательно проводить в жизнь ленинскую национальную политику, включая такой ее основополагающий принцип, как право наций на самоопределение. Бесплодны и заслуживают осуждения попытки утверждать, якобы самоопределение народов СССР не состоялось, сводит его только к отделению, тем самым обедняя этот универсальный принцип решения национального вопроса. Весь наш, и не только наш, опыт говорит о необходимости рассматривать самоопределение не только как единовременный акт, связанный с осуществлением права на отделение. Это — сложный, многоплановый процесс утверждения национального достоинства, развития языка и культуры, укрепления политической самостоятельности, экономического и социального прогресса».

В руслі пленумів Центрального Комітету КПРС проводились республіканські пленуми. Відповідно до компартійного статуту матеріали пленумів ретельно вивчали всі низові ланки партійної структури і брали на озброєння для виконання.

Новий перший секретар ЦК КПУ В. А. Івашко, на відміну від В. В. Щербинського, був прихильником і послідовником демократичної політики М. Горбачова. На березневому (1990 р.) Пленумі ЦК КПУ під проводом В. А. Івашка обговорюється проект «Програмних принципів діяльності Компартії України», в якому декларується:

- утвердження національної державності, демократичної організації політичної влади, повне народовладдя, яке ґрунтується на законності і самоврядуванні;

- ефективна і динамічна соціально зорієнтована економіка, яка базується на сучасних досягненнях науково-технічного прогресу, різноманітних формах власності;

- різноманітний розвиток духовної культури, мови українського народу, всіх національних груп, що проживають на території республіки тощо.

Але з уточненням, що це може бути досягнуто лише за умови забезпечення реального суверенітету республіки у складі СРСР. На пленумі ухвалюється Резолюція «Про політичний і економічний суверенітет України». Тези резолюції згодом знайдуть відображення у проекті «Декларації про державний суверенітет Української РСР» Верховної Ради УРСР.

Помиляються ті автори, які вважають, що ініціатива прийняття Декларації про державний суверенітет Української РСР належала Демократичному блоку у Верховній Раді 1-го (12-го) скликання.

Прийняття Декларації стало закономірним результатом історичних процесів, що призвели до розпаду СРСР і відновлення державності колишніх союзних республік, які входили до складу комуно-російської імперії.

Березень 2000 року.

Віктор БЕДЬ

Перший крок до України

АКТ ІСТОРИЧНОЇ ВАГИ

16 липня 1990-го Верховна Рада (іше Української Радянської Соціалістичної Республіки) 355 голосами «за» ухвалила Декларацію про суверенітет України. Четверо народних депутатів: О. М. Дунтау (член КПРС, м. Ізмаїл), О. О. Причкін (член КПРС, другий секретар Запорізького ОК КПРС), Ю. С. Романов (член КПРС, м. Одеса), С. П. Цеков (безпартійний, м. Сімферополь) проголосували «проти». 26 народних депутатів, перебуваючи у Верховній Раді, не голосували; понад 80 нардепів були відсутні під час голосування за Декларацію.

Слід зауважити, що до числа тих, хто не віддав свій голос за Декларацію про державний суверенітет України, входять і такі экс-народні депутати, як Л. Д. Кучма (нині Президент України), М. Ю. Волощук (колишній перший секретар Закарпатського ОК КПРС–КПУ, нині пенсіонер), В. Р. Марченко (нині лідер Прогресивної соціалістичної партії, народний депутат України), Б. С. Олійник (письменник, нині лідер КПУ, народний депутат України), В. П. Пустовойтенко (експрем'єр-міністр України, нині міністр транспорту України), В. А. Івашко (колишній перший секретар ЦК КПУ, перший заступник Генерального секретаря ЦК КПРС), В. В. Шепя (нині народний депутат України) та інші — з причини відсутності у Верховній Раді України під час голосування.

Тому деякі політичні спекуляції навколо того, що Л. Кучма чи, наприклад, В. Шепя не підтримали Декларацію про державний суверенітет, є безпідставними і надуманими. Оскільки з тих чи інших причин вони, як і ще близько 80 народних депутатів України, в день голосування взагалі були відсутні у Верховній Раді.

З плином часу історичне і політичне значення Декларації затінено іншими, подальшими державотворчими актами та подіями в державі. Однак саме Декларація про державний суверенітет України, прийнята в умовах існування імперії Радянського Союзу і тоталітарно-комуністичного режиму, стала першою і вагомою перемогою (ще в 1990 році) національно-демократичних сил на шляху

ху до проголошення державної незалежності України і першою великою ідеологічною поразкою правлячої Комуністичної партії.

Де-юре 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР під тиском національно-демократичної опозиції Народної Ради проголосила державну незалежність України, остаточне утвердження якої де-факто відбулося в серпні 1991 р. У Декларації, зокрема, зазначалось:

1. Верховна Рада Української РСР... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах (див. Преамбулу).

2. Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення (див. розділ I).

3. Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя (див. розділ III).

4. Українська РСР має своє громадянство... (див. розділ IV).

5. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території (див. розділ V).

6. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал... є власністю її народу... (див. розділ VI).

7. Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю (див. розділ VI).

8. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими... (див. розділ X).

Голосуючи 16 липня 1990 р. за Декларацію разом з національно-демократичною опозицією (Народною Радою), комуністична більшість у Верховній Раді України, у подальшому — «група 239», самовпевнено не усвідомлювала всієї політичної значущості змісту задекларованих принципів на шляху до здобуття державної незалежності.

З великою проблемою — та й тільки після кількох спроб повторного голосування, комуністичній «групі 239» вдалося провести у другому читанні (яке було кінцевим голосуванням), за пропозицією нардепа України О. Коцюби, доповнення такого змісту: «Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору». І все. Національно-демократичні сили, працюючи у Верховній Раді в умовах опозиції до тоді ще правлячого комуністичного режиму, існуючої імперії — Радянського Союзу, зробили все можливе і неможливе, щоб не допустити навіть згадування в Декларації про держа-

вний суверенітет України положень статей Конституцій СРСР та УРСР про керівну і спрямовуючу силу — Комуністичну партію Радянського Союзу. Так само жодним словом не було згадано і про Союз Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого де-юре і де-факто станом на 1990 рік Україна іще входила.

Розробка та прийняття Декларації про державний суверенітет України, яка за своїм змістом відкинула комуністичну ідеологію, відійшла від державно-політичної концепції космополітизму КПРС і однозначно задекларувала намір України проголосити свою державну незалежність, стали можливими за певних об'єктивних і суб'єктивних історичних обставин. Ті, хто слідкував за політичними баталіями в Україні початку 90-х і за роботою Верховної Ради УРСР того часу, мають пам'ятати жорстку політичну боротьбу і протистояння між комуністичною більшістю («групою 239») та національно-демократичною опозицією (Народною Радою), які нерідко закінчувались навіть рукопашною. Тож логічне запитання: яким чином ця ж Верховна Рада УРСР ухвалила 16 липня 1990 р. вищезазначений текст Декларації про державний суверенітет України?

НА ШЛЯХУ ДО ДЕКЛАРАЦІЇ

На той час у багатьох східноєвропейських державах (Чехословаччина, Німечка Демократична Республіка, Угорщина, Польща) стався крах комуністичних режимів і до влади прийшли представники національно-демократичних партій, які скасували конституційні положення про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. У березні 1990 р. Новообрана Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». 12 червня 1990 р. з ініціативи Б.Сльцина Декларацію про державний суверенітет Росії прийняла Верховна Рада Російської Федерації. У Верховній Раді УРСР на питанні про прийняття Декларації про державний суверенітет України постійно наполягала національно-демократична опозиція — Народна Рада. Серед громадян України все відчутнішими стають національно-патріотичні вимоги до Верховної Ради УРСР.

За цих умов керівництво ЦК КПУ–КПРС та комуністичне керівництво Верховної Ради УРСР (голова — В. Івашко, перший секретар ЦК КПУ–КПРС) розуміли, що процес розробки і прийняття Декларації про державний суверенітет України не слід затягувати, а краще спрямувати його у своє русло. У червні 1990 р., попередньо ухваливши рішення в ЦК КПУ–КПРС, Президія Верховної Ради України (що складалася переважно з комуністів — номенклатури ЦК КПУ–КПРС) прийняла рішення про представлення законопроектів Декларації та початок їх обговорення.

28 червня 1990 року Верховна Рада УРСР під головуванням першого секретаря ЦК КПУ–КПРС В. Івашка розпочала розгляд та обговорення проекту Декларації про державний суверенітет України. Першому від комісії з питань дер-

жавного суверенітету і комуністичної більшості слово було надано нардепу України С. Дорогунцову. Не спинятимусь на цьому виступі, але зазначу, що у великому словоблудстві Дорогунцова про суверенні права України через абзац звучало:

«Україна розглядається як суверенна держава у складі Союзу...»

«...в проекті Декларації про державний суверенітет Української РСР формулюється принципова позиція республіки при розробці нової Конституції УРСР та нового союзного договору».

«...в Декларації про державний суверенітет слід було б наголосити на гарантуванні всім прав і свобод... передбачених... Конституцією СРСР...»

«...Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу на засадах, визначених союзним договором».

«...положення проекту Декларації про державний суверенітет Української РСР... ми проголошуємо їх як нашу державну позицію в роботі над новим союзним договором...»

Одним словом, ЦК КПУ–КПРС та їх провідники у Верховній Раді УРСР виробили таку тактику: потрібна націонал-патріотам Декларація про державний суверенітет — ми її приймемо, але за своїм змістом вона буде фікцією, як і Союзний договір 1922 року. Ця позиція прослідковувалась в усіх виступах народних депутатів України — комуністів.

Та не так воно сталося, як гадалося... Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, і група комуністів у складі 63 нардепів, обраних делегатами з'їзду, на чолі з В. Івашком від'їхала до столиці СРСР. Комуністичний корпус нардепів зразу осиротів — там не стало перших секретарів міськкомів, райкомів, обкомів, ЦК КПУ–КПРС та до них подібних. Отож, Верховна Рада України на певний період позбулася номенклатурно-командної еліти Компартії, яка не давала можливості рядовим комуністам — нардепам голосувати у згоді з власною совістю. Тим більше, багато нардепів України — комуністів, будучи дітьми українських матерів і батьків, у глибині душі поділяли погляди націонал-демократів у Верховній Раді.

Від'їжджаючи до Москви, керівництво ЦК КПУ–КПРС дало вказівку, щоб до їх повернення питання про Декларацію тільки обговорювалось, але не виносилось навіть на перше голосування. Та Народна Рада виробила свою тактику: скористатися благополучною ситуацією і за будь-яких умов проголосувати за Декларацію про державний суверенітет України бодай у першому читанні і в редакції, яка справді відповідала б національним інтересам України та її народу. З цією метою до складу Комісії з розробки законопроекту Декларації, яку очолював нардеп України М. Шульга — зав. відділом національних відносин ЦК КПУ, було додатково введено цілий ряд нардепів від Народної Ради.

День і ніч націонал-демократична опозиція працювала над текстом законопроекту Декларації, враховуючи пропозиції Народної Ради і викидаючи з тексту

будь-яке слово, яке б могло обмежити державний суверенітет України, або згадку про СРСР чи КПРС. І в цій ситуації ставленик КПУ–КПРС М. Шульга не міг нічого зробити. Більше того, поспішаючи провести голосування за Декларацію в першому читанні під час відсутності у Верховній Раді «зубрів» від Компартії, Народна Рада розпочала політичну акцію невдоволення тим, що коли вирішується доленосне питання про державний суверенітет України і подальшу долю її народу, комуністична еліта з числа нардепів «прохолоджується» на своїх партійних з'їздах та, як і раніше, ігнорує інтереси української нації і ставить інтереси своєї партії вище інтересів усього українського народу. Мета Народної Ради була одна — під політичним тиском змусити Верховну Раду прийняти Декларацію про державний суверенітет України бодай у першому читанні — за умов відсутності номенклатури ЦК КПУ–КПРС у парламенті. Так, уже 5 липня 1990 р. за дорученням Народної Ради виступив нардеп України В. Чорновіл. Обговоривши законопроект про державний суверенітет України і відшліфувавши його текст у дусі проголошення державної незалежності, Народна Рада була готова перейти до постатейного голосування та прийняття Декларації у першому читанні.

Але частина комуністів на чолі з М. Шульгою і головуючий у Верховній Раді І. Плющ (перший заступник Голови) робили усе для того, щоб перенести голосування з даного питання до приїзду групи нардепів-комуністів зі з'їзду КПРС. Та звернімося до стенограми засідання Верховної Ради України від 5 липня 1990 р.

Чорновіл В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область): «Іване Степановичу, я думаю, що сьогодні треба закінчити обговорення і завтра постатейно голосувати, якщо у нас буде кворум. Явне затягування. Так, багато ми говоримо, що нас чекають справи скрізь на місцях. Справді, і мене чекають, і всіх нас чекають справи.

Давайте завтра будемо постатейно голосувати. Більше не тягніть. Ви явно затягуєте голосування».

Головуючий (І. Плющ — *авт.*): «В'ячеслав Максимович, я тільки щоб до кінця бути чесними. Давайте ми подумаємо щодо кворуму. Я ще раз доповідаю сесії, що в Москві на з'їзді — 60 депутатів. (Шум у залі — *авт.*). Ні, ви послухайте.

А нас 450. Десять відсутні з поважних причин. Тобто це вже 70, 450 мінус 70, це — 380. Дивіться на табло. Де вони? Давайте разом розбиратися. (Шум у залі — *авт.*). Ви там, у комісіях і депутатських групах, розберіться, де вони, тому що мені, якщо по кожному, то потрібно буде півтори години доповісти, де вони.

Так, будь ласка, третій мікрофон».

Бедь В. В., адвокат Тячівської юридичної консультації (Тячівський виборчий округ, Закарпатська область): «Шановні депутати! Звичайно, що приймати Декларацію про суверенітет не можна наскоком. Тут треба зважити, обдумати і до цього підготуватися. Але одночасно я хотів би звернути увагу, що складається

враження, наче хтось чи плановано, чи неплановано завжди ніби намагається зірвати роботу Верховної Ради. 70 чоловік відсутні з поважних причин, але в залі відсутні майже 100 чоловік. Тому я вимагаю, щоби була проведена поіменна реєстрація і щоби були опубліковані списки тих людей, які безвідповідальні до виконання своїх обов'язків. Бо через те, що їх немає, немає кворуму, не можна розглядати навіть інші питання, які можуть виникати на Верховній Раді. Прошу з цим питанням якось розібратися, Іван Степанович, і поставити на поіменну реєстрацію, хто відсутній на сьогоднішній день у Верховній Раді, і опублікувати ці списки для виборців. (Оплески)».

Головуючий (І. Плющ — В. Б.): «Товариші депутати, надійшла конкретна пропозиція, яка, на наш погляд, не потребує обговорення. Тому прошу визначитися щодо внесеної пропозиції шляхом голосування. Хто за те, щоб провести поіменну реєстрацію, прошу голосувати.

“За” — 261. Рішення приймається. Я прошу всіх зайняти місця, біля мікрофонів, або давайте ми пізніше проведемо? (Шум у залі — *авт.*). Зараз? Займіть місця тоді, депутати, які стоять біля мікрофонів, займіть місця, ми будемо проводити поіменну реєстрацію. Я прошу зайняти місця для проведення поіменної реєстрації. Товариші депутати, прошу підготуватись, проводимо поіменну реєстрацію. Прошу зареєструватися, нажавши на кнопку “за”.

“За” — 304, “проти” — 1, хтось перевіряє машину. Утримались — 2, не голосували — 5».

Таким чином, де-юре було відновлено належний кворум у Верховній Раді.

ЯК ІВАШКО ОБРАЗИВСЯ НА ВЕРХОВНУ РАДУ

6 липня 1990 року від імені Народної Ради — націонал-демократичної опозиції у Верховній Раді виступив В'ячеслав Чорновіл: «Народна Рада констатує, що вдруге на тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту — комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КПРС. В їх числі — Голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України.

Відзначаємо деструктивний характер ведення сесії, що виключає можливість прийняття будь-яких рішень, у тому числі — з гострих, наболілих політичних та соціальних проблем, поставлених шахтарями України. Це підтверджується тим фактом, що дводенна дискусія з приводу справедливих вимог шахтарів, яких повністю підтримує Народна Рада, закінчилася безрезультатно. Проекти конструктивних постанов навіть не були поставлені на голосування. По суті «шахтарське питання» було хитро використане тільки для блокування прийняття Декларації про незалежність, яка є основною і для вирішення поставлених шахтарями проблем.

Іншим фактом, що засвідчує блокування прийняття повноцінної Декларації про незалежність, є замовчування розгляду цього питання у пресі.

У зв'язку з цим пропонуємо.

Перше. негайно відкликати всіх депутатів УРСР — делегатів з'їзду КПРС — для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У разі ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховної Ради.

Третє. Закликаємо виборців дати належну оцінку діяльності своїх депутатів, що ігнорують у цей відповідальний момент роботу сесії.

Четверте. Відрядити в шахтарські регіони групи депутатів Народної Ради для зустрічей з шахтарськими колективами. Дякую за увагу. (Оплески)».

Під впливом загальної політичної ситуації в Україні, та й у Верховній Раді, 291 народний депутат 6 липня 1990 р. проголосували за відкликання народних депутатів-комуністів зі з'їзду КПРС.

Уперше націонал-демократична опозиція і представники комуністичної більшості у Верховній Раді України проголосували солідарно. І це була чергова і велика перемога Народної Ради.

11 липня 1990 р. головуєчий І. Плющ зачитав заяву нардепа України, першого секретаря ЦК КПУ–КПРС В. Івашка, в якій останній засудив рішення Верховної Ради про відкликання з ХХVІІІ з'їзду КПРС його як Голову Верховної Ради і делегатів з'їзду — нардепів. Зокрема В. Івашко заявив: «Повинен зважити і на те, що за мій негайний приїзд до Києва проголосувало 200 членів партії, на найвищому форумі якої я присутній не тільки як делегат, але і як член Політбюро Центрального Комітету. Не можу не звернути увагу і на незрозуміло пасивну позицію у всій цій справі представників ЦК Компартії України, що входять до складу народних депутатів.

Зважаючи на все сказане, приходжу до висновку, що зараз не маю у Верховній Раді УРСР надійної опори для здійснення програми економічного, соціального і культурного відродження України, як я її собі розумію. Оголошую про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР з сьогоднішнього дня — 9 липня 1990 року».

Більшого подарунку для посилення позицій націонал-демократичної опозиції у Верховній Раді в 1990 р. Компартія та її лідер зробити не могли.

Таким чином, самим керівництвом ЦК КПУ–КПРС було суттєво деморалізовано комуністичний корпус у Верховній Раді, що дозволило до приїзду всієї делегації комуністів-нардепів з ХХVІІІ з'їзду КПРС більшістю голосів проголосувати постатейно в першому читанні фактично вже підготовлений Народною Радою текст Декларації про державний суверенітет України.

ЗАДЕКЛАРОВАНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Повернувшись після з'їзду КПРС, комуністична номенклатура вже не могла вплинути на переробку змісту Декларації і була змушена в другому читанні приєднатись до більшості Верховної Ради і де-юре задекларувати державну незалежність України.

До повного проголошення де-юре і де-факто державної незалежності України залишалось трохи більше одного року. Про цей майбутній день, 24 серпня 1991 року, у Верховній Раді 16 липня 1990 року не знав іще ніхто.

Та 24 серпня 1991 року вже було визначено в історії української нації Господом Богом...

Липень 2000 року.

Станіслав ГУРЕНКО

Про ДКНС і не тільки про нього*

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Фарисейська, лицемірна за формою і смертельно небезпечна для радянського суспільства за змістом «перебудова» на кінець 80-х років породила трагічну суспільно-політичну ситуацію. Союз Радянських Соціалістичних Республік небезпечно розхитували відцентрові — розривні сили. Трагізм явища полягав у тому, що в зону руйнації державу штовхали соціальні групи абсолютно різної, діаметрально протилежної політичної орієнтації.

Перша група умовно об'єднувала маси трудящих, у тому числі й членів КПРС, що, не сприймаючи шкідливої «перебудови», не бачили реальної можливості вплинути на зміну політики Горбачова та його найближчого оточення. Всі вони, як і більшість громадян СРСР, виступали за збереження та зміцнення Союзу, про що переконливо свідчать результати всесоюзного референдуму в березні 1991 р. Водночас їхні настрої виявлялися не тільки в заявах рядових членів партії на зразок: «Не хочу бути в одній партії з Горбачовим!», але й у прагненні багатьох обраних у 1989—1990 рр. народних депутатів переглянути Союзний договір і Конституцію СРСР, забезпечити суверенітет республік, не чекаючи рішення «згори».

Друга група, в цілому менш численна, але набагато агресивніша, ніж перша, представляла чітко виражені правонаціоналістичні, антирадянські інтереси, орієнтовані на вихід республік зі складу СРСР, ліквідацію Союзної держави.

У складній ситуації опинилася КПРС. Зміна редакції шостої статті Конституції СРСР відсторонила партію від важелів політичного управління країною. При цьому законодавче закріплення конституційного статусу партії, що перемогла на виборах до Рад, штучно затягувалося ідеологами «перебудови». Народ не зміг і не хотів сприймати такі зміни у тандемі «партія — держава». Свої вимоги щодо наведення порядку в країні люди звично звертали до партійних ор-

---

* Стаття опублікована в газеті «Комуніст» 9 серпня 2001 р.

ганів, що вже втратили вплив на виконавчу владу. «Ми їх — згори, а ви їх — знизу!» — закликав до розгрому парткомів антикомуніст номер один. Він же, за сумісництвом, — Генсек ЦК КПРС. Ті товариші, які за переконанням залишилися в поріділих рядах партійного активу, стали заручниками політики горбачовців. Заручниками без видимої перспективи звільнення.

Як не гірко визнавати, КПРС була втягнута в глибоку кризу. Витоки кризи, на мою думку, лежать за межами періоду перебудовного розгулу. А Горбачов і горбачовщина — аж ніяк не причина, а наслідок кризи партії. Звичайно, легко і просто пояснювати всі невдачі помилками керівників партії, недоробками окремих парткомів і т. ін. Але могутня — 19-мільйонна (!) КПРС зобов'язана була нейтралізувати і попередити ці помилки. Влітку 1991 р. партія чекала позачергового з'їзду, на котрому одні сподівалися поставити КПРС на чолі процесів з виходу з тупика, куди рулювали Горбачов і К°, інші жадали остаточно розколоти і знищити партію. Треті — і таких, на мою думку, була більшість — сподівалися на чудо. Мовляв, скинемо Горбачова з поста Генсека, і процес піде правильним шляхом.

Водночас слід зазначити, що КПРС і Компартія України, наші прихильники в трудових колективах і в роки перебудови не залишалися пасивними споглядальниками розвалу країни. І результати до певного періоду були вагомими та вражаючими.

З 1980 р. мені довелося працювати у керівництві Ради Міністрів УРСР, а з 1987 р. — секретарем, з 1989 р. — другим секретарем ЦК КПУ. У червні 1990 р. на XXVIII з'їзді Компартії України був обраний першим секретарем ЦК Компартії України, у липні того ж року на XXVIII з'їзді КПРС — членом Політбюро ЦК КПРС. Був народним депутатом СРСР і депутатом Верховної Ради УРСР. З 25 серпня 1991 р. протягом більш як півтора роки разом із групою секретарів ЦК та обкомів КПУ, працівників апарату ЦК перебував під слідством у кримінальній справі, порушеній прокурором Української РСР «...для перевірки причетності окремих посадових осіб України до змови з метою захоплення влади в країні так званим ДКНС 19—21 серпня 1991 р. за статтею 56 КК УРСР (зрада Батьківщині)». У т. зв. справі ДКНС допитувався слідчим з особливо важливих справ Прокуратури РФ, виступав свідком у засіданні Військової колегії Верховного Суду РФ у справі Генерала армії Валентина Івановича Варенникова.

Будучи знайомим із багатьма подіями не з чуток, хочу висвітлити деякі відомі мені факти, пов'язані з т. зв. справою ДКНС.

Хочу обмовитися, що йдеться не про детальний виклад подій тих днів чи про якісь мемуари. Пишу про те, що, на мій погляд, слід пригадати або ще раз нагадати на користь нашій загальній справі. Для підвищення ролі і зміцнення авторитету Компартії України в ім'я інтересів народу.

Розпочну з окремих зауважень, що стосуються періоду кінця 80-х — початку 90-х рр.

НАПЕРЕДОДНІ

Початок горбачовської перебудови я зустрів, маючи за плечима п'ятилітній стаж роботи заступником Голови Ради Міністрів УРСР і понад двадцять років роботи в Донецькій області. З квітня 1980 р. був присутній практично на всіх засіданнях Політбюро ЦК Компартії України і Пленумах ЦК. Можу засвідчити, що в цей період ЦК проводив постійну і цілеспрямовану роботу із соціально-економічного розвитку УРСР. Не все залежало від керівництва республіки. Україна була частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР, багатьма підприємствами керували союзні відомства. Україна одержувала з Центру за низькими цінами газ, нафту, кольорові метали, бавовну, лісоматеріали, а також електроніку, верстати, устаткування, товари народного споживання та ін.

Міжреспубліканський обмін товарами давав економіці УРСР прямий щорічний прибуток не менш як 7 млрд. дол. США у світових цінах 1990 р. До цього треба додати ще солідний обсяг централізованих капіталовкладень, еквівалентний, мінімум, 100–120 млрд. гривень, що в десять разів перевищує теперішній річний обсяг інвестицій в економіку України.

Таким був фінансовий показник «гноблення» УРСР з боку московських «колонізаторів». Хочу особливо підкреслити: ці потужні вливання — не кредит, що треба повертати з відсотками, і не подачка за політичну лояльність. Це — законна частка УРСР із Союзного бюджету. До речі, жодна карпатська смерічка після відбудови України від фашистської розрухи не була зрубана для потреб, наприклад, вугільної промисловості, хоча видобуток сотень мільйонів тонн вугілля потребував мільйонів кубометрів лісу. З огляду на унікальну роль українських Карпат, «колонізатори» ешелонами везли в Україну уральський та сибірський ліс. Це тепер «патріоти» України під наглядом рухівських міністрів довели Карпати аж до щорічних катастрофічних повеней.

На фоні теперішньої розрухи досягнення економіки УРСР 80-х років просто вражають. А якою була програма будівництва житла — по 20 млн. кв. метрів щорічно, із них не менше 12 млн. кв. метрів — безплатного! Село, що перебувало під особливою опікою ЦК, давало в 1986—1990 рр. у середньому за рік по 47,4 млн. тонн зернових, 43,8 млн. тонн цукрового буряка, 4,3 млн. тонн м'яса (у забійній вазі), 24,1 млн. тонн молока та 11,1 млрд. штук яєць.

У 1989 й 1990 рр. урожай зернових культур перевищив рубіж 50 млн. тонн. У агросекторі УРСР практично не було збиткових господарств.

Пишу про це ще й для того, щоб показати, що соціально-економічне становище УРСР наприкінці 80-х було досить стійким і керованим. Республіка була так само далека від кризи, як теперішня Україна від вступу до Європейського Союзу.

Комуністи України не чекали манни небесної й у такому складному питанні, як використання досягнень науково-технічної революції. Протягом 70-х—80-х років у партії точилися розмови про майбутній Пленум ЦК КПРС з науково-

технічного прогресу, де будуть вирішені всі аспекти цієї проблеми у державному масштабі. Але спочатку проведенню Пленуму заважав горезвісний застій, потім — так звана п'ятирічка пишних похорон, а потім — Горбачов, що «забалакав» цю проблему остаточно. Тим часом в Україні під безпосереднім політичним керівництвом В. В. Щербицького було розроблено і результативно задіяно державну науково-технічну програму підвищення ефективності виробництва на основі принципу комплексного ресурсозбереження. Восени 1985 р. ми показували діючу систему партійно-господарському активу всього Союзу.

Катастрофа на ЧАЕС поставила перші серйозні перепони цій роботі. У тому ж ряду — шахтарські страйки 1989 р., один із найбільш отруйних плодів діяльності горбачовців. Страйки завдали страшених збитків розвитку економіки, серпень 1991 р. поставив на розвитку хрест. Але розроблені тоді програми і сьогодні не втратили своєї актуальності, от тільки у колишньому кабінеті В. В. Щербицького вже десять років обговорюють, у натурі, зовсім інші проблеми.

Навесні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. Горбачов і його ставленики найжорстокішим чином контролювали установку на повне відсторонення партійних комітетів від участі у виборчій кампанії. В результаті такої «мудрої» політики мені, приміром, довелося боротися за депутатський мандат із робітником, головою Ради трудового колективу Запорізького моторобудівного заводу. Розпал боротьби доходив до того, що директор заводу дав команду не пускати мене на територію підприємства. Якщо врахувати, що на той час я був другим секретарем ЦК КПУ, можна легко уявити всі нюанси цього процесу.

Третій надзвичайний З'їзд народних депутатів СРСР у березні 1990 р. на хвилі «демократичних» настроїв виключив із Конституції СРСР положення, що закріплювали керівну і спрямовуючу роль КПРС у політичній системі держави. Рішення про необхідність переходу до реальної багатопартійності, прийняте під гаслами демократизації суспільства, відразу позбавило Радянську інтернаціональну державу політичного каркасу, дало небачені переваги для розвитку сепаратистських, буржуазно-націоналістичних настроїв і рухів. Тільки тверда державна політика центру могла зберегти Союз, але таку політику горбачовці проводили і не збиралися. На московських держдачах, потай від партійного активу, вигадувалися варіанти переведення СРСР на ринкові рейки, старанно виписувалася примарна програма «500 днів». Саме за такий термін тоді ще мало кому відомий Г. Явлінський зі старшими вченими товаришами вважали за можливе перевести СРСР від планового соціалізму до ринку. Без чіткого плану дій, без належного громадського обговорення Союз почали зіштовхувати у ринкову економіку.

Навесні 1990 р. Політбюро ЦК Компартії України прийняло постанову, в якій висловило свою незгоду з оголошеною Союзним урядом лібералізацією роздрібних цін, і направило цей документ у ЦК КПРС. Але все одно ціни були відпущені на волю.

Весна 1990 р. залишила ще один пам'ятний карб в історії України. Вибори Верховної Ради УРСР XII скликання проходили в умовах фактичної багатопартійності. Минулого року в ФРН мені випадково довелося зустрітися з одним з іноземних спостерігачів, які працювали на тих виборах в УРСР. Він дотепер пам'ятає, наскільки сильно іноземців тоді здивував ступінь демократичності виборчої кампанії і процесу голосування. Результати виборів зафіксували переконливу перемогу представників Компартії України; на той момент у складі народних депутатів їх було близько 80 відсотків. Але вже в середині квітня ми в ЦК відчули різницю між перемогою партії і перемогою представників партії. Спочатку наші товариші відмовилися створювати єдину партгруппу і з перших днів роботи спробували встановити такий порядок, коли народні депутати — члени КПУ дають установки й оперативні завдання і секретарям, і апарату ЦК. У першій декаді липня 1990 р. депутати — члени КПУ підтримали підкинаний «демократами» ультимативний проект постанови ВР про негайне відкликання з Москви депутатів — делегатів ХХVІІІ з'їзду КПРС. Інакше — відставка Голови Верховної Ради УРСР Володимира Антоновича Івашка. Без голосів комуністів проект просто не пройшов би, тому що всіх антикомуністів, об'єднаних у т. зв. «Народну Раду», було у ВР усього 110 чоловік. Логічні мотиви такого голосування відсутні. Кризовий розрив між партійними «верхами» і «низами»? Але серед депутатів були десятки секретарів обкомів, міськкомів і райкомів. У наявності — відверта відсутність партійної єдності, одна з найлиховісніших ознак кризи організації.

В. А. Івашко сприйняв цю постанову як глибоку незаслужену образу і подав у відставку. Через деякий час на посаду Голови ВР УРСР був обраний Л. Кравчук.

Перший етап ХХVІІІ з'їзду Компартії України, що пройшов у другій половині червня 1990 р., відбив увесь спектр настроїв у партії і в суспільстві. Лунали пропозиції перейменувати партію, змінити «застарілі» девізи і символіку, розібратися з «привілеями» партноменклатури й т. ін. У спеціальному Зверненні до комуністів республіки з'їзд відзначив реальну небезпеку наростаючої політичної інертності, громадянської пасивності і байдужості серед членів партії. Разом з ідейними хитаннями, падінням дисципліни та відповідальності, втратою порозуміння й партійного товариства, якщо не дати цим явищам своєчасної і рішучої відсічі, така ситуація може призвести до загибелі партії як організованої політичної сили, говорилося в Зверненні. З'їзд закликав усіх членів партії до єдності, міцної свідомої дисципліни й до невідкладної практичної роботи.

На з'їзді було прийнято спеціальну резолюцію «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки». З'їзд доручив комуністам — народним депутатам Української ССР прискорити прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет УРСР, активно брати участь у розробці нового Союзного договору.

Для довідки відзначимо, що на момент прийняття цієї резолюції Російська Федерація вже десять днів перебувала у статусі суверенної республіки. Відпові-

дно до прийнятої ВР РРФСР Декларації про державний суверенітет, російські закони одержали пріоритет над союзними актами.

Профілактика горбачовців призвела до того, що Росія очолила парад суверенітетів. Тим самим під загрозу було поставлене існування, як мінімум, єдиного народногосподарського комплексу СРСР, тому що Росія була найбільшим ресурсним донором економіки Союзу.

Декларація про державний суверенітет України була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Заключна фраза Декларації говорить: «Принципи Декларації використовуються для укладення союзного договору».

Протягом минулих десяти років думки тисячі разів повертали мене до рішень XXVIII з'їзду Компартії України. Головним своїм завданням я і мої однодумці вважали збереження партійної єдності. Ми сподівалися відродити бойову активність партійних мас і поставити її на службу справі зміцнення соціалістичної Радянської України. Рішення з'їзду були об'рунтованими і правильними. Що перешкодило їхній повній реалізації? Детальний аналіз усіх цих питань ще попереду.

Багато комуністів покладали великі надії на XXVIII з'їзд КПРС. Але з'їзд не став поворотною подією в подоланні внутріпартійної кризи. Заснувавши і зайнявши пост президента СРСР без рекомендації партійного з'їзду, Горбачов, як глава держави, став фактично незалежним від вищого керівного органу партії. Кулуарні наради під час роботи з'їзду показали відсутність спільного уявлення делегацій про кандидатуру Генерального секретаря. За результатами опитування делегатів з'їзду на першому місці — понад 30 відсотків голосів — йшов Горбачов, на другому — з великим відставанням — вірний горбачовець В. Бакатін. Той самий, що через рік видасть американцям надтаємні дані КДБ СРСР. Енергія делегатів з'їзду була витрачена на марне заслуховування звітів усіх членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС та на суперечки про зменшення розміру членських внесків. Горбачову вдалося протиснути до складу ЦК КПРС декілька десятків активних «перебудовників» і зберегти номінальне керівництво партією, перекинувши всі питання партійного життя на плечі заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. На цей пост був обраний В. А. Івашко.

Обстановка всередині партії й у країні продовжувала розпалюватися.
До створення ДКНС залишався рівно рік.

Серпень 2001 року.

Георгій КРЮЧКОВ*

«Парад суверенітетів» — як він сприймався народними депутатами СРСР у Москві

Події, що відбувалися в союзних республіках, звичайно, діставали відгук у роботі з'їздів народних депутатів СРСР, Верховної Ради Союзу РСР. Союзний парламент, реагуючи на настійні вимоги життя, нагальні потреби реформування радянського суспільства, прагнув створити належну правову, законодавчу базу для докорінного оновлення радянської федерації, яка фактично перетворилася на унітарну, суперцентралізовану державу, викорінення викривлень усіх помилок, що допускалися в національно-державному будівництві в минулому, забезпечення суверенних прав республік та інших національних утворень, підвищення їх економічної самостійності.

На це були спрямовані, зокрема, низки постанов з'їздів, ухвалені Верховною Радою СРСР закони «Про засади економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік» та «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації», «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СРСР», «Про Вільний національний розвиток громадян СРСР, які проживають за межами своїх національно-державних утворень або не мають їх на території СРСР», «Про посилення відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР», «Про мови народів СРСР» та «Про громадянство СРСР». На з'їздах народних депутатів, засіданнях Верховної Ради, у комітетах і комісіях неодноразово розглядалися питання, пов'язані із розробкою проекту нового Союзного Договору, врахуванням у ньому положень декларацій про державний суверенітет республік.

Та створювалося враження — і чим далі, тим більше, — що союзний парламент, найвище політичне керівництво Союзу РСР не упереджують події, а пле-

---

* Крючков Г. К. у липні 1990 р. був народним депутатом СРСР від Української РСР.

нтаються за ними, б'ють, як кажуть, по хвостах... Обстановка в країні все більше виходила з-під контролю і впливу союзних органів.

Серйозного удару цілісності Союзної держави було завдано ухваленими 10—12 березня 1990 р. Верховною Радою Литовської РСР рішеннями про «відновлення незалежності Литовської держави», відміну дії Конституції Литовської РСР і Конституції СРСР на території республіки та подібні рішення, прийняті згодом у Латвійській і Естонській республіках. Позачерговий Третій З'їзд народних депутатів СРСР, підтвердивши право кожної союзної республіки на вільний вихід із СРСР, як це було передбачено статтею 72 Конституції СРСР, в ухваленій після гострих, бурхливих дискусій 15 березня 1990 року постанові визнав односторонні рішення Верховної Ради Литовської РСР такими, що порушують статті 74 і 75 Конституції СРСР, і тому недійсними, такими, що не мають законної юридичної сили. Однак це вже не змінило ходу подій. Литва фактично вийшла зі складу Радянського Союзу, започаткувала його розпад.

Наступним ударом по Союзу РСР, як федеративній державі, стало прийняття Верховною Радою РСФСР 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет Російської Федерації, проголошення верховенства російських законів над загальносоюзними, що прискорило процес розпаду Союзу РСР. Росія фактично вийшла з-під підпорядкування союзним органам.

Для мене, як і для багатьох інших народних депутатів СРСР, уже тоді ставало все очевиднішим, що російський лідер Б. М. Єльцин заради задоволення особистих амбіцій, диктаторських устремлінь не зупиниться ні перед чим, у тому числі і перед зруйнуванням Союзної держави. Так воно і сталося. Б. М. Єльцина, його спільників менш за все турбувала доля Росії, росіян, про яких він так охоче говорив при будь-якій нагоді, тим паче доля громадян інших республік. Жадоба необмеженої влади, бажання «поквитатися» з М. С. Горбачовим, іншими членами Політбюро ЦК КПРС за «наругу», як вважав Б. М. Єльцин, вчинену над ним у жовтні 1987 року, коли він був звільнений з посади першого секретаря Московського міськкому партії і виведений зі складу кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС, — ось що рухало цією людиною.

Дорогою ціною довелося заплатити за це народам Радянського Союзу. Започаткований рішеннями Верховної Ради Російської Федерації «парад суверенітетів» супроводжувався «війною законів» — союзних і республіканських, розладженням економічних, наукових, інших зв'язків між центром і республіками та між республіками, а невдовзі і міжнаціональними, в тому числі збройними конфліктами. Сумгаїт, Фергана, Тбілісі, Вільнюс, Ош, Карабах, Південна Осетія, Придніпров'я — ось не повний перелік «гарячих точок», де пролилася кров, загинули люди, десятки і сотні тисяч позбавилися домівок, поповнювали лави біженців.

За дорученням керівництва Верховної Ради СРСР мені, разом з іншими депутатами, довелося двічі побувати в місті Ош Киргизької РСР після того, як там

відбулися трагічні події, а також у Вільнюсі та деяких інших містах Литви. На власні очі переконався, що несла народам СРСР некерована руйнація великої держави.

В країні утверджувалася обстановка правового нігілізму, некерованості, неприязні. Очевидна неспроможність державного керівництва навести в державі елементарний порядок, забезпечити своєму народу мир і спокій, вирішити проблеми, що їх висуває життя, посилювала відцентрові тенденції, зміцнювала позиції тих, хто виступав за ліквідацію Союзу РСР.

Таких у депутатському корпусі було меншість, але поводити вони себе активніше і, як б сказав, нахабніше. Оскільки їх дії не діставали чіткої оцінки і реагування з боку передусім Президента СРСР М. С. Горбачова, а Союзний Уряд виявляв розгубленість і нерішучість, це викликало глибоке занепокоєння, тривогу мільйонів радянських людей. Я гостро відчув це, працюючи в Секретаріаті Другого та Четвертого з'їздів народних депутатів СРСР і знайомлячись з листами громадян, що тисячами надходили щодня на адресу З'їзду.

Фактично розколотою була і українська депутація. Частина народних депутатів СРСР від нашої республіки входила до складу так званої «Міжрегіональної депутатської групи», яка повністю і в усьому підтримувала Б. М. Єльцина (а той грав свою гру) і робила все, аби зірвати укладення нового Союзного Договору і прискорити остаточне зруйнування Радянського Союзу. Інші (їх було більше), вважаючи утвердження державного суверенітету, відмову від бюрократичної надцентралізації, обмежень і ущемлень повноважень суб'єктів Союзу РСР закономірним етапом у розвитку багатонаціонального радянського суспільства, рішуче виступали проти заміни унітаризму сепаратизмом, всевладдя авторитарно-бюрократичного центру — створенням аморфного, крихкого державного утворення, проти розриву країни на частини на догоду честолюбним політикам націоналшовіністського 'атунку. Як зазначалося в одному із звернень, на яке я за дорученням Секретаріату Четвертого з'їзду народних депутатів СРСР послався у повідомленні на засіданні 22 грудня 1990 р., це все одно, що намагатися чумою лікувати холеру. До такого навіть найдрітучіші коновали не додумались.

Хотів би у зв'язку із цим послатися на деякі виступи зі з'їздивської трибуни народних депутатів СРСР від України. Коли на згаданому засіданні депутат Г. М. Петрук-Попик з Тернопільщини заявив, що «форсована підготовка до укладення нового Союзного Договору — це зухвалий великодержавний виклик народам, парламенти яких прийняли декларації про державний суверенітет своїх країн», і запропонував «денонсувати Союзний Договір 1922 року, визнати передчасним укладення нового Союзного Договору, призупинити дію Конституції СРСР і союзних законів», йому відповів народний депутат А. С. Даниленко, який тоді ще був головою колгоспу імені Бузницького на Київщині: «Сьогоднішній виступ депутата Петрука-Попика і вчорашній виступ депутата Черняка не відображають сподівань і дум українського народу... Наш український на-

род, наші люди... дійсно виступають за вільний розвиток, за суверенітет республіки. Однак, разом з тим, подумайте, наскільки тісні зараз наші економічні зв'язки. Тому я заявляю протест проти виступів депутатів Петрука-Попика і Черняка, які говорили, буцімто український народ не хоче укладати Союзний Договір. Це не так, це неправда».

А Голова Ради Міністрів Української РСР В. П. Фокін, який тоді теж був народним депутатом СРСР, у своєму виступі (між іншим, це був один з дуже небагатьох виступів керівників республіки з трибуни З'їзду) говорив: «Тільки, вибачте, дурень може не розуміти, що утворення Союзу суверенних держав на руїнах унітарної держави — процес обумовлений і закономірний». Український прем'єр пристрасно говорив про те, що «не сепаратизм республік спричинився до зруйнування єдиного народногосподарського комплексу. Не нами, — наголошував він, — вигаданий удільний князівський госпрозрахунок для кожного селища і хутора, який, будучи помножений на необ'рунтовану самостійність підприємств, призвів до розриву не лише раціональних, а й просто життєво необхідних господарських зв'язків. Це плоди діяльності наших славних економістів, які справляють незрозумілу, часом гіпнотичну дію на керівництво країни».

Ситуація для нашої республіки ускладнювалась тим, що тодішнє українське політичне керівництво в особі Л. М. Кравчука і І. С. Плюща, на словах виступаючи за Союзний Договір, час від часу беручи участь у зустрічах М. С. Горбачова з керівниками республік у Ново-Огарьові, насправді торпедували цей процес, фактично грали на користь небезпечних планів Б. М. Єльцина, який прагнув за будь-яку ціну зруйнувати Радянський Союз.

10 липня 2001 року.

Володимир ШЛЕМКО

Від Декларації — до української цивілізації

Катастрофічний стан, до якого доведена Українська держава за десять років своєї незалежності, спонукає до наукового осмислення історії українського державотворення, особливо подій, пов'язаних з розробкою та прийняттям Декларації про державний суверенітет України. Досі в Україні відсутні серйозні дослідження, які б неупереджено і правдиво висвітлювали новітню історію українського державотворення, вказували на істинні причини соціально-економічного краху, злиденного стану українського суспільства, кризи національної ідентичності.

«Парад суверенітетів» республік колишнього СРСР був підготовлений насамперед розвитком перебудовних процесів, започаткованих зверху правлячою КПРС на чолі з її генсеком М. Горбачовим. Українська РСР особливо не поспішала зі своєю суверенізацією і вперто чекала, коли це зробить «старша сестра» — Російська Федерація та деякі інші союзні республіки.

Робоча група з розробки проекту Декларації про державний суверенітет Української РСР була створена на підставі рішення Президії Верховної Ради УРСР 11 скликання і протягом квітня—травня 1990 року підготувала проект цього важливого документа. Отже, незалежно від персонального складу депутатського корпусу Верховної Ради УРСР 12 скликання та розстановки у ній політичних сил, прийняття Декларації було об'єктивно обумовлено. Питання лише в тому, наскільки, за умов іншого розкладу у парламенті політичних сил, ухвалена Декларація відповідала б духові часу та національним інтересам України.

Слід сказати, що, згідно з Конституцією УРСР, ухваленою в 1978 році, «Українська Радянська Соціалістична Республіка — **суверенна** (виділено мною — *В. Ш.*) радянська соціалістична держава». Однак у радянському праві інститут суверенітету трактувався досить своєрідно. Так, у 1988 році провідні українські вчені-правознавці, які і сьогодні є світилами у галузі права, а один навіть суддя Конституційного суду України, доводили, що передача частини повноважень

союзної республіки соціалістичній федерації жодним чином не ущемляє «суверенний статус» цієї республіки, оскільки «по-перше, суверенітет, як соціально-політична якість держави, пов'язаний не з кожним конкретним повноваженням, в залежності від наявності чи відсутності якого він збільшується чи зменшується, а з певною мірою повноважень, відсутність якої повністю позбавляє державу такої якості, як суверенітет; по-друге [...], передача нею частини повноважень федерації великою мірою компенсується тим, що тепер гарантом суверенітету республіки є не лише вона сама, але і вся соціалістична федерація в цілому; по-третє, перерозподіл компетенції між органами Союзу та союзної республіки, що відбувається в процесі розвитку, неправильно пов'язувати зі зміною їх суверенного статусу» [1, с. 228]. Якщо керуватися компетентною думкою цих вчених, то Українська РСР була цілком суверенною державою, а тому надання їй якихось додаткових повноважень аж ніяк не вплинуло б на зміну її суверенного статусу. На щастя, народні депутати керувалися не офіційними пропагандистськими кліше, а реальним становищем України в складі тоталітарної імперії, яка безцеремонно розтоптала суверенні права республіки, перетворивши її фактично в колонію.

Напередодні суверенізації союзних республік Верховна Рада СРСР здійснила низку превентивних законодавчих заходів, покликаних звести нанівець державницькі устремління республік. Особливо «плідним» у цьому плані виявився квітень 1990 року. Щоб республіки не плекали ілюзій максимально незалежити себе від Центру і забезпечити верховенство республіканського законодавства над союзним, з'являється Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» (26.04.1990 р.), де чітко сказано, що, «в разі суперечності Конституції союзної, автономної республіки Конституції СРСР, діє Конституція СРСР». Для унеможливлення виходу республік з Союзу їх «порадували» Законом СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» (03.04.1990 р.), задля нейтралізації економічних суверенітетів республік прийняли Закон СРСР «Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік» (10.04.1990 р.), а щоб республіки не дуже тішились наданням своїм національним мовам державного статусу, «ощасливили» їх Законом СРСР «Про мови народів СРСР» (24.04.1990 р.), покликаним закріпити безроздільне панування в республіках «общепонятного язика». Однак така законодавча агресія Союзу викликала спротив республік і лише посилила їхнє прагнення швидше звільнитись з цупких обіймів Центру і почати самостійно порядкувати на своїй землі.

Загалом існувало три підходи до розуміння народними депутатами суті державного суверенітету України, які умовно можна визначити як псевдосуверенітет, повний суверенітет, обмежений суверенітет.

1. Псевдосуверенітет. Передбачалось, що деякі повноваження суверенної Української держави, зокрема оборона, будуть передані до відання оновленого

Союзу, в складі якого щасливо перебуватиме Україна. Таким бачили суверенітет народні депутати від комуністичної більшості (група «239»).

2. **Повний суверенітет.** Прихильниками такого суверенітету були деякі народні депутати від Народної Ради, зокрема частина колишніх політв'язнів, які прагнули бачити Україну самостійною державою за межами СРСР. Депутатів-«самостійників» було найменше.

3. **Обмежений суверенітет.** Це був компромісний варіант, який примирив комуністичну більшість (група «239») і опозиційну «Народну Раду».

Власне, прийнята Верховною Радою Декларація про державний суверенітет України — це варіант дещо обмеженого суверенітету. Про це свідчать такі невиразні, компромісні формулювання, як «має право на власні Збройні Сили», «гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР» і, нарешті, те, що «принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору» [2, с. 8]. Зрештою, такі невиразні формулювання відбивали сум'яття у поглядах більшості українських виборців, які в той час ще не уявляли Україну поза межами СРСР, про що красномовно свідчать результати Всесоюзного референдуму, що відбувся 17 березня 1991 року. До речі, прикінцеве положення Декларації щодо укладення союзного договору перегукується з відповідним положенням Четвертого Універсалу Української Центральної Ради щодо федеративного зв'язку «з народними республіками колишньої Російської держави» [3, с. 72], що свідчить про схожість поглядів на державний суверенітет політичних еліт України, яких розділяє в часі майже 70 років.

Серед народних депутатів було два принципово відмінних розуміння генези української державності, що знайшло своє відображення в підготовлених ними проектах Декларації.

1. Прихильники першого підходу пов'язували державність України лише з радянським періодом. При цьому ігнорувались тисячолітні традиції українського державотворення, особливо в ХХ столітті. Таку позицію відстоювала компартійна більшість (група «239»).

2. Прихильники альтернативного розуміння генези української державності пов'язували набуття державного суверенітету з *відновленням* української державності, існування якої було перервано в зв'язку з більшовицькою окупацією України у 1918 р.

За формулювання щодо *відновлення* незалежної Української держави виступали деякі представники опозиційної Народної Ради. Проте їхні пропозиції стосовно відображення в преамбулі Декларації основних етапів українського державотворення не були підтримані більшістю народних депутатів. Таким чином, історична пам'ять схваленої Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України сягає лише радянського періоду існування декларативної української державності. Не вдалося також змінити назву держави, яка так і залишилась Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Нехтування тра-

дицією, історичним досвідом позбавляло Українську державу самотності, спадкоємності і чіткої перспективи розвитку.

Порівняльний аналіз законодавчих актів, пов'язаних з проголошенням державного суверенітету деякими союзними республіками, з Декларацією про державний суверенітет України свідчить, що українські законодавці недостатньо врахували досвід своїх колег з інших республік. Наприклад, Латвія, Литва і Естонія, на відміну від України, засудили насильницьке включення цих республік до складу СРСР і *відновили* свою державність. До того ж, ці прибалтійські республіки з тактичних міркувань розділили здобуття незалежності на два етапи: спочатку добились від Союзу надання їм економічного суверенітету, а невдовзі проголосили і політичний суверенітет, тобто незалежність. Водночас слід відзначити, що Декларація про державний суверенітет України є більш радикальною порівняно з Конституційним Законом Азербайджанської РСР «Про суверенітет Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки» (23.09.1989), де республіка делегувала частину своїх повноважень СРСР і Декларації «Про державний суверенітет Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки» (12.06.1990), де заявлено про рішучість створити демократичну правову державу в оновленому Союзі РСР.

Оголошений мною на сесії Верховної Ради 29.06.1990 р. власний варіант проекту Декларації про державний суверенітет України був найкоротший і звучав так: «Український народ! Майже через тисячу літ неволі, рабства і наруги ти отримуєш повну самостійність у вирішенні всіх питань свого буття в самостійній, соборній державі, яка віднині отримує назву Українська Республіка». Тобто мова йшла про набуття Україною цілковитої незалежності. У моєму виступі, зокрема, наголошувалось, що спочатку «Україна повинна стати вільною, самостійною державою, а вже потім вирішувати, на яких засадах будувати свої відносини з іншими державами» [4, с. 183].

У кожного народного депутата був свій шлях до розуміння державного суверенітету України. Ще у червні 1988 року в моєму зверненні до XIX Всесоюзної конференції КПРС та Генерального Секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова було проаналізовано на 25 сторінках стан розвитку української культури, освіти, економіки, піддано гострій критиці антиукраїнську політику комуністичного режиму і викладено шляхи набуття Україною культурного, економічного та політичного суверенітету. Після спрямування XIX партійною конференцією мого листа для відповідного реагування в ЦК КПУ та обком партії, мене, безпартійного, викликали в обком партії, а представники місцевої філії КДБ провели бесіду-допит, намагаючись в'язати, чи не стоїть за мною якась підризна антирадянська організація.

Слід сказати, що люди, які посміли стати на прою з комуністичним режимом, вже не могли розраховувати на офіційне здобуття знань, пов'язаних з державним будівництвом. Наприклад, моє прагнення отримати такі знання в Москов-

ському інституті міжнародних відносин виявилось абсолютно марним, оскільки пустили мене лише на поріг цього елітного закладу, заявивши, що без направлення обкому партії тут немає що робити. Для безпартійної і політично «неблагонадійної» людини також нереальним був вступ на юридичний факультет будь-якого радянського вузу, куди так само практикувалось направлення компартійних та комсомольських органів, не кажучи вже про особливий відбір у вищі партійні школи, які «кували» еліту комуністичного режиму. То ж залишалось покладатися лише на власні сили і самостійно, по крихтах, здобувати знання у галузі державного будівництва, вкрай необхідні для осмисленої боротьби за державну незалежність України. Лише після проголошення незалежності України мені вдалося здобути у вузах фах правознавця і державного управління. Проте кадрова політика пануючого в незалежній Україні антиукраїнського режиму спрямована не на залучення у сферу державного управління фахівців-патріотів, а на формування численної армії національно-байдужих чиновників — «цепних псів» правлячого режиму.

За повідомленням голови Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин Шульги М. О., станом на 5 липня 1990 р. Комісія розглянула проекти Декларації, внесені Президією Верховної Ради, народними депутатами Ю. Гнаткевичем, С. Головатим, М. Косівим, С. Семенцем і Т. Яхєвою, С. Хмарою, В. Шлемком, тобто сім проектів. Крім цього, свої проекти Декларації запропонували народні депутати О. Коцюба, Л. Лук'яненко, депутатська група «Незалежність», проект якої мені вдалося розшукати у власному архіві. Водночас зі слів Л. Лук'яненка випливає, що спільний проект цього документа розробили також народні депутати І. Калинець і Л. Скорик [5, с. 137]. Очевидно, що проектом Декларації також можна вважати Резолюцію XXVIII з'їзду Компартії України «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки». Таким чином, нараховується дванадцять проектів Декларації, що відображали різні погляди та підходи як розробників, так і певних політичних сил.

Хоча в Народній Раді було обмаль юристів, не кажучи вже про фахівців у галузі державного права, саме представники опозиції проявили найбільшу активність, розробивши низку альтернативних проектів Декларації. Водночас, відсутність єдиного варіанту проекту Декларації від опозиції свідчить про відсутність у неї єдиної позиції стосовно окремих аспектів державного суверенітету. Що стосується компартійної більшості, то її керівник, перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко заявив під час обговорення проекту Декларації, внесеного Президією, що в ньому «відображено позицію Комуністичної партії України щодо державного суверенітету» [4, с. 167].

У засіданнях Комісії з питань державного суверенітету брали участь також і народні депутати з інших комісій, які вносили свої пропозиції як в усній, так і в письмовій формі. Водночас інші комісії Верховної Ради на своїх засіданнях та-

кож формували пропозиції до проекту Декларації. Цікаво, що в Комісії з питань державного суверенітету виник певний баланс політичних сил, представлених народними депутатами від компартійної більшості під промовистою назвою «За Радянську суверенну Україну» (група «239») і від демократичної опозиції — «Народної Ради». Налаштованість членів цієї Комісії на конструктивну роботу давало можливість приймати рішення не лише шляхом голосування, але й консенсусом. Узгоджений текст проекту Декларації вносився головою Комісії Шульгою М. О. на розгляд сесії Верховної Ради, де народні депутати приймали остаточне рішення.

Розгляд проекту Декларації відбувався в умовах загострення соціальної та суспільно-політичної ситуації в республіці, на тлі шахтарських страйків, компартійного з'їзду, законодавчої агресії Центру проти суверенізації республік, ажіотажу навколо його спроб нав'язати підписання нового союзного договору. Дебати у Верховній Раді прикували до радіоприймачів та екранів телевізорів мільйони українських громадян, які своєю підтримкою сприяли прийняттю Декларації, втіливши в цьому доленосному документі волю українського народу до своєї державності.

Досі залишається нереалізованою частина положень Декларації про державний суверенітет України, серед яких можна виділити такі:

— Україна розвивається як «суверенна **національна** (виділено мною — *В. Ш.*) держава» (розд. I);

— здійснення «повновладдя народу України» (розд. II);

— Україна «**самостійна** (виділено мною — *В. Ш.*) у вирішенні будь-яких питань свого державного життя» (розд. III);

— держава «виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян» України, які перебувають за її межами (розд. IV);

— Україна «має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема, в загальносоюзних алмазному та золотовалютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу України» (розд. VI);

— держава забезпечує «функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» (розд. VIII).

Для багатьох представників партноменклатури, які опинились біля керма Української держави, її незалежність не була вистраждана і належним чином не усвідомлена, проте нахабно і по-злочинному використана для власного збагачення за рахунок народу. Відмова правлячого режиму від побудови Української держави як національної свідчить про ігнорування ним засадничого положення Декларації та позбавлення титульної української нації свого права на повноцінне самовизначення. Конституція України, яка повинна була б ґрунтуватися на засадах Декларації, проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, однак ніде не називає її національною державою. На угоду антиукраїнським силам та особам, які хочуть прихо-

вати свою національність, українців позбавлено навіть можливості виявити свою національну ідентичність шляхом відповідного запису в паспорті. Це нововведення не сприяло, як дехто сподівався, консолідації українського народу та формуванню української політичної нації. Держава не захищає права українців і не дбає про розвиток їхньої мови та культури, а тому за своєю суттю є антиукраїнською. Кількомільйонне скорочення за роки незалежності населення України за своїми масштабами і катастрофічними наслідками є справжньою війною держави проти власного народу. Не за таку незалежність України голосували народні депутати 16 липня 1990 року. Така антиукраїнська Українська держава не має права на існування.

Згідно зі ст. 102 Конституції України, «гарантом державного суверенітету» України є Президент України. Вдруге обраний Президентом України Л. Кучма, складаючи присягу, запевняв, що зобов'язується «усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян [...], виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників [...]» [6, с. 45]. Проте Президент порушив присягу, знехтувавши інтересами народу та віддавши країну на пограбування. Створена Президентом політично безвідповідальна влада відстоює не національні інтереси України, а інтереси зграї олігархів та кримінальних злочинців, здебільшого неукраїнського походження, які нажили свої фантастичні багатства на горі і стражданнях українського народу. Корумпований антиукраїнський режим здійснює фактично геноцид власного народу, створює реальну загрозу суверенітету та національній безпеці України, дискредитує її в очах світового співтовариства. Через 10 років після проголошення незалежності України ми можемо констатувати гостру кризу української державності, дискредитацію священного поняття «незалежність», глибоку деморалізацію і політичну апатію значної частини українського суспільства, його зневіру у власні сили та втрату відчуття перспективи.

Український народ, як джерело державної влади, фактично позбавлений можливості здійснювати своє народовладдя, як це передбачає, зокрема, Декларація про державний суверенітет України. Нещодавно, інспірований владою, так званий Всеукраїнський референдум за народною ініціативою показав, що правлячий режим, завдяки адмінресурсові, новітнім виборчим технологіям та фальсифікації результатів голосування, спроможний провести через референдум, заручившись, таким чином, волевиявленням народу, будь-яке важливе для своїх інтересів рішення, аж до позбавлення цього народу суверенних прав.

Унеможлиблює здійснення народовладдя також криміналізація парламенту, місцевих рад, виконавчих органів влади, судів, прокуратури, відірваність депутатів усіх рівнів від народу. Недарма у проекті Декларації під назвою «Про народовладдя й суверенітет України», розробленому О. Коцюбою, основна увага приділялась саме створенню в Україні умов для всебічного здійснення народо-

владдя, а проект, поданий С. Головатим під назвою «Декларація про суверенітет і самоврядування народу України», ґрунтувався на концепції суверенітету народу, на відміну від офіційного проекту, в основу якого покладено концепцію державного суверенітету.

Не сприяє здійсненню народовладдя і багатопартійна система України, оскільки сучасні партії, створені здебільшого штучно, не відображають інтереси широких суспільних верств, а вносять в українське суспільство розбрат, служать інтересам кланово-олігархічних кримінальних угруповань і використовуються ними як механізм для завоювання влади. Існують різні типології політичних партій, однак в Україні всі партії можна звести до чотирьох типів: єврейська, мусульманська, російська, українська, за якими стоять відповідні кримінально-спекулятивні капітали, інтереси окремих країн та світової закуліси. Обмежена у своїх ресурсах, українська партія не є партією влади і позбавлена належного впливу на політичне життя в країні. Серйозну загрозу національному суверенітету становлять повзуча сіонізація та ісламізація України. Із зрозумілих причин, з цього приводу не б'ють на сполох ні провідні вчені, ні правоохоронні органи, та й націонал-патріоти цілком засліплені лише загрозою з боку північного сусіда, не помічаючи інших серйозних небезпек і не розуміючи, зокрема, що російський етнос, незважаючи на панування російської мови, опинився в Росії у ще більш критичній ситуації, аніж український в Україні.

Проголосивши незалежність, Україна залишилась не самостійною у вирішенні багатьох питань свого державного життя, а тому не може вважатись цілком суверенною. Колишній диктат союзного центру перейшов після проголошення незалежності до МВФ, Світового банку, Європейського Союзу, НАТО, США, світової закуліси і того ж таки самого Кремля, тільки вже не союзного, а російського, які нав'язують Україні здійснення внутрішньої й зовнішньої політики, економічних реформ, що відповідають їхнім, а не нашим інтересами.

Неспроможність керівництва України домогтись реалізації закріпленого в Декларації права України на частку загальносоюзного багатства негативно вплинула на її стартові можливості як незалежної держави та на міжнародний престиж. Нав'язаний Україні російською стороною так званий «нульовий варіант» розв'язання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР суперечить національним інтересам України і позбавляє належної їй частки (16,37 %) золотого запасу, алмазного та валютного фондів. Водночас Росії вдалося домовитись із Паризьким та Лондонським клубами кредиторів про реструктуризацію на досить тривалий час усіх боргів колишнього Союзу. Досі Російська Федерація зволікає з передачею Україні відповідних об'єктів закордонної власності колишнього СРСР, що змушує нашу державу виділяти значні валютні кошти на закупівлю приміщень для закордонних представництв. Не проявляє держава й волі до повернення в Україну коштів українських громадян, що зберігались на рахунках установ Ощадбанку СРСР,

розміщених в Україні, і були безпідставно забрані Москвою до 01.01.1991 р. в обсязі 84,3 млрд. руб. (близько 150 млрд. доларів США). Не виборювала Україна і свого права, якщо вже не на 16,37 % усього флоту СРСР, то принаймні на весь Чорноморський флот. Також російською стороною ігнорується вирішення питань, пов'язаних з поверненням незаконно привласнених Москвою культурних цінностей України.

Незважаючи на значний вклад Народної Ради в розробку та прийняття Декларації, пропозиція одного з її членів — Голови Народного Руху України І. Драча — щодо без'ядерного статусу України призвела до її ядерного роззброєння, що, на мою думку, завдало непоправної шкоди обороноздатності та національній безпеці України. Внесена цим поетом-депутатом пропозиція щодо необхідності дотримання Україною «трьох неядерних принципів — невиготовлення зброї, непоширення і незастосування її» [5, с. 258] була похапцем і до того ж неправильно перекладена з англійської мови, а тому після уточнення перекладу звучала вже як «[...] відмова від вироблення, придбання і випробування ядерної зброї» [5, с. 305] і була проголосована на слух народними депутатами. Однак в опублікованому офіційному тексті Декларації з'явилося уже дещо інше визначення трьох неядерних принципів: «[...] не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [2, с. 7].

Чи був сенс, навіть не розібравшись у суті неядерних принципів і ядерного роззброєння, «ощасливити» ними Україну, щоб та, не встигнувши навіть опанувати ядерну зброю, змушена була відмовитись від неї? Тож довелось Україні, що була третьою у світі державою за потужністю ядерного потенціалу, нищити за свій рахунок під наглядом натовських генералів унікальне ракетне устаткування, шахтні пускові установки, відправляти в Росію ядерні боєголовки. Однак такий миролюбний крок України так і не став прикладом для наслідування з боку ядерних держав.

Цікаво, що генеза української без'ядерності сягає... Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову (вересень 1989 р.). Уперше думка про без'ядерний статус зародилася за чиєюсь «мудрою» підказкою в головах деяких рухівських пацифістів, які втілили свої «цінні» думки в проекті Резолюції Установчого з'їзду НРУ «Про демілітаризацію України і проголошення України без'ядерною зоною». Палаючи непереборним бажанням якнайшвидше позбутися Збройних Сил СРСР, що перебували на території України разом з їхньою смертоносною зброєю, розробники проекту Резолюції записали: «Народний Рух України виступає за виведення з України зброї масового знищення (ядерної, хімічної, бактеріологічної тощо), носіїв цієї зброї, засобів її збереження та проголошення України без'ядерною зоною, вільною від зброї масового знищення». Ці миролюбні слова, виголошені доповідачем, потонули в бурі оплесків делегатів з'їзду. А щоб щирість у намірах українців ні у кого в світі не ви-

кликала сумнівів, у Резолюції запевнялося, що Рух виступає «за виведення з України усіх військових частин, спрямованих на агресію чи наступ» [8, с. 408]. Ось таким було незадовго до прийняття Декларації розуміння націонал-патріотами принципів військового будівництва: розпочати творення української армії з чистого паперу. Однак, якщо у Програмі НРУ, схваленій на його Установчому з'їзді, взагалі не йшлося про створення в Україні Збройних сил, то вже в кінці червня 1990 року Велика Рада НРУ заявила, що «Рух, як антимілітаристська організація, рішуче виступає за світ без воєн, зброї і насильства, за мінімальні Збройні сили, потрібні лише для оборони кордонів [...]» [9, с. 21], тобто вважає за достатнє обмежитись лише прикордонними військами. На жаль, подібні пацифістські настрої запанували згодом і у головах деяких високих українських урядовців, які цілеспрямовано розвалювали могутній військовий потенціал, що дістався Україні у спадок від СРСР. Така ситуація дуже нагадує дії Центральної Ради, яка не вважала за необхідне сформувати для захисту Української держави боездатну армію, а тому замість опанування підрозділами російської армії, укомплектованими з українців, розпустила їх, сподіваючись на миролюбність північного сусіда.

Після десятирічного періоду незалежності можна з сумом констатувати, що суверенна мафіозно-кримінальна Українська держава в результаті здійснення антинародної політики остаточно утвердила свою незалежність від українського народу, позбавивши його суверенності і перетворивши в свого заручника. Маніпуляція свідомістю українських громадян, нагнітання атмосфери страху, політичні репресії дозволяють правлячому режимові утримуватись при владі і вести Україну у безвихідь.

Усі законотворці і державотворці, причетні до проголошення та утвердження державного суверенітету України, повинні позбутися псевдонезалежницької ейфорії і усвідомити свою відповідальність перед Нацією, тобто всіма мертвими, живими і ненародженими співвітчизниками; перед пам'яттю українських героїв, розіп'ятих за нашу свободу і незалежність; перед мільйонами старих і немічних людей, цинічно «списаних» з життя і кинутих у пекло державної незалежності від моралі, честі і совісті; перед сотнями тисяч зганьблених українських дівчат і жінок, проданих у сексуальне рабство та відправлених у найми за кордон; перед безпритульними і духовно покаліченими українськими дітьми, позбавленими майбутнього і приреченими стати на злочинний шлях; перед десятками тисяч доведених до відчаю українців, які свідомо пішли з життя, не бажаючи жити у віртуальному світі псевдонезалежності, брехні і лицемірства; перед мільйонами ненароджених українських дітей, убитих у череві їхніх зневірених і деморалізованих матерів; врешті скласти звіт перед Богом і власною совістю: чому ми дозволяємо політичним шахраям, негідникам і «шашелям» трухлявої державності дискредитувати національно-державний суверенітет України, глумитися над честю і гідністю нації.

Шлях до утвердження суверенітету українського народу, його національної гідності, самоповаги, величі неодмінно мусить пролягти через усвідомлення народом свого національного приниження і сорому.

Значну загрозу для національно-державного суверенітету України становить тотальна світова глобалізація, що насувається на людство. Гряде грандіозна глобальна революція, масштаби якої значно перевищують усі попередні революційні катаклізми. Світовий уряд, єдина світова держава, глобальна людина, позбавлена свого національного коріння, глобальне управління, влада глобального капіталу, тотальний контроль над свідомістю і діями людини — це далеко не повний перелік того, що може чекати на людство, в тому числі і на Україну, в не такому й далекому майбутньому.

Нав'язування Україні міжнародними фінансовими організаціями, підконтрольними США, хибної соціально-економічної трансформації призвело до деградації колись могутнього економічного та військового потенціалу, масового зубожіння населення і поставило Україну на грань національної катастрофи. Такі агресивні дії Заходу свідчать про те, що він не зацікавлений в існуванні сильної і процвітаючої України, а тому його довгострокова руйнівна стратегія покликана перетворити Україну в покірного васала і сировинний придаток.

Україні штучно нав'язується вибір між Заходом і Сходом, що призводить до протистояння і розбрату в суспільстві. Ті націонал-патріоти, які ще недавно категорично виступали проти входження України в оновлений Союз, нині з усіх сил намагаються втягнути її в НАТО та Європейський Союз, тобто в більш цивілізоване і витончене ярмо. Однак їхні сподівання на те, що в цих міжнародних структурах Україна знайде своє щастя і перетвориться у процвітаючу державу, абсолютно марні. В чужій для себе Західноєвропейській цивілізації Україна завжди буде мар'їналом, позбудеться свого суверенітету і перспектив розвитку.

Нині, на основі інтеграції ментально споріднених суверенних країн, відбуваються тектонічні процеси формування нових світових цивілізацій, зокрема таких, як Західноєвропейська, Північноамериканська, Латиноамериканська, Ісламська, Африканська, Індійська. Об'єктивно повинна утворитися і Слов'янська цивілізація, що має перспективу стати наймогутнішою, простягнувшись від Адріатичного моря до Тихого океану. Однак противники Слов'янської цивілізації намагаються всіляко перешкодити її формуванню. Військова агресія НАТО проти Югославії — це яскравий приклад патологічної ненависті світових мондіалістських сил до нескореного сербського народу і загалом до слов'янства. Така ж агресія може бути спрямована і проти України та інших слов'янських держав, якщо вони адекватно не відреагують на виклики часу і не об'єднаються. Особливо підступним і небезпечним є світовий сіонізм, що є формою расизму і прагне встановлення світового панування «богообраного» єврейського народу, а тому спонукає до рішучої протидії не лише з боку українців чи слов'ян, а всіх народів світу.

Дивно, що цинічна агресія проти Югославії не лише не викликала засудження з боку національно-демократичних сил в Україні, але, навпаки, посилила їхнє прагнення за будь-яку ціну втягнути Україну в Євроатлантичний альянс. Західноєвропейська цивілізація небезуспішно інтегрує деякі центральноєвропейські слов'янські країни, що в перспективі загрожує втратою ними свого суверенітету і перетворення на сателітів ментально чужої цивілізації.

Історична місія України полягає у тому, що саме їй призначено стати об'єднавчим центром могутньої Слов'янської цивілізації. Саме в межах слов'янської цивілізації Україна має унікальну можливість сформувати власну самобутню цивілізацію, засновану на історичних традиціях, природних архетипах, гармонії Людини з Природою і Космосом, науково-технічних досягненнях. Однак ідея слов'янської єдності, скомпрометована комуністами і російськими шовіністами, які вульгарно звели її лише до союзу трьох братніх народів, звичайно, під егідою Росії, а також категорично відкинута націонал-демократами, які вбачають у ній загрозу незалежності України, вимагає глибокого наукового осмислення. Зрозуміло, що об'єднавча місія буде під силу лише могутній і внутрішньо інтегрованій Українській державі, яка має глобальні національні інтереси і вміє їх захищати, прагне до культурної та інформаційної експансії.

Бідкання Президента Л. Кучми, що національна ідея в Україні «не спрацювала», свідчить про те, що правлячий режим і не збирався втілювати її в життя, натомість нав'язуючи українцям сурогат цієї ідеї. Світовий досвід вчить, що нікчемна еліта може сформувати лише нікчемну національну ідею, під прапором якої може постати лише нікчемна держава. Продажна лихварсько-гендлярська й компрадорська «еліта» України — це зашморг на її національно-державному суверенітеті. Тож формування національної еліти є для України одним з найважливіших завдань. Тільки великі цілі можуть покликати до життя могутню, сучасну Українську державу. Це можливо лише за умов зміни існуючого режиму і приходу до влади не проросійських чи проамериканських політиків, а патріотів-професіоналів, здатних усвідомити національні інтереси, загрози національній безпеці, чітко сформулювати національну ідею і об'єднати навколо неї націю.

Україні необхідно повернутися до власного історичного досвіду, традицій, національної міфології. Лише усвідомивши своє минуле і збагатившись його життєдайною енергією, можна здобути силу і волю до зміни парадигми розвитку Української держави. З метою уникнення національної катастрофи Україна повинна відмовитись від нав'язаної їй руйнівної західної трансформаційної стратегії і втілити в життя власну національну стратегію трансформації і розвитку, що відповідає національним інтересам України та її історичній місії.

Національну ідею треба розбудовувати не на рецептах Міжнародного Валютного Фонду, а на власних національних святинях, на яких постала праукраїнська цивілізація і які допомогли українцям зберегти свою національну ідентичність. Етногенез на теренах священної української землі творився протягом

багатьох тисячоліть. Українська земля стала колыскою найдавнішої світової цивілізації — Аратти, а на стінах Кам'яної могили знайдено найдревніший на Землі літопис, розпочатий ще 10 тисяч років тому. Безпідставно замовчувана «Велесова книга» з її 20-тисячолітньою історичною пам'яттю, відтворенням історії українського родоvodu, досі не стала настільною книгою українців. Трагедія нації розпочалася майже тисячу років тому, коли Дажбожі онуки раптом визнали себе рабами жорстокого іудео-християнського бога Єгови, забувши про своє божественне походження і прадавнє індо-арійське коріння. Заради утвердження чужого Святого Письма всі праукраїнські Священні Книги були знищені, а обдурений і обкрадений народ позбувся своєї історичної пам'яті. Настав час українцям повернути собі втрачені цінності та історичну пам'ять.

Отже, Декларація про державний суверенітет України — це історичної ваги концептуальний політико-правовий документ, що заклав основи для побудови новітньої Української держави. Декларація правильно вказала шлях на побудову саме національної за змістом держави, що згодом на угоду антиукраїнським силам було піддано ревізії і не знайшло свого втілення ні в Конституції України, ні в практиці державного будівництва. Декларація з'явилася в критичний для України час, коли духовно надломлена українська нація опинилась на межі втрати своєї національної ідентичності і потребувала власної державності, яка б допомогла їй відродитись і стати суверенним господарем на своїй споконвічній святій землі. Феномен Декларації про державний суверенітет України лежить не так у її правовій, як у духовно-політичній площині, в життєдайній націотворчій і державотворчій енергетиці. Лише сильна духом, сконсолідована новітня українська нація зможе дати належну відповідь на виклики часу і створити власну самобутню цивілізацію.

1. *Козюбра Н., Оксамытний В., Давыдов Р. и др.* Конституция УССР: реализация ее принципов и норм. — К., 1988.
2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. — К., 1990.
3. [IV] Універсал Української Центральної Ради // Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.
4. Перша сесія Верховної Ради Української РСР (дванадцятье скликання). 15 трав.—3 серп. 1990 р.: Стеногр. звіт. — К., 1992. — Т. 5.
5. Там само. — Т. 6.
6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1997.
7. *Ходос Е.* Моя борьба. Как это было. — Харьков, 1999.
8. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. — К., 2000.
9. Про політичну ситуацію в Україні та завдання Руху: Ухвала 5-ї сесії Великої Ради Руху // Вісник Руху. — К., 1990. — № 5.

Серпень 2001 року.

Марія ГУМЕНЮК (КУЗЕМКО)

Історичні паралелі 40-х і 90-х років ХХ століття

Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., виникла не на голому ґрунті. Вона мала свою історичну тяглість і переємну спадковість протягом багатьох віків то вільної (Київська Русь, Козацька держава), то підневільної (Російська імперія — Радянський Союз) української нації, яка у різний час різним формулюванням висувала Ідею Української Незалежності як основу Української Національної Ідеї. Набираючи різноманітних форм вираження, вона, у глибинній суті своїй, була єдина і мала одну мету — Українську Соборну Незалежну Державу. Таку мету ставила перед собою Конституція Пилипа Орлика, Четвертий Універсал Української Народної Республіки, Програма Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери та Декларація про державний суверенітет України. Усе це — ланки одного ланцюга.

Останні два документи (Програма ОУН-р (*революційна*) під проводом Степана Бандери та Декларація про державний суверенітет України) — найближчі за Часом, Духом, Ідеєю. Вони — Український Голос ХХ століття! Відомо, що найважливішою засадою боротьби за незалежність є воля народу, і саме ці обидва документи на цьому наголошують.

Згадаймо, що в пункті першому «**Акта відновлення Української держави**», проголошеного у Львові 30 червня 1941 року, записано: «**Волею Українського Народу** Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери *проголошує відновлення Української Держави*, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України».*

Тотожне знаходимо і в Преамбулі «Декларації про державний суверенітет України»:

---

* Наведена цитата і всі подальші цитати витягів з документів ОУН-р узяті з книги: Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. — Л.: СПОЛОМ, 2006. — 736 с.

«Верховна Рада Української РСР, *виражаючи волю народу України, проголошує державний суверенітет України*».

Щоб осмислити цю надзвичайно важливу фразу в обох документах великої історичної ваги, сьогодні потрібно звернутися до правдивої історії України.

Вище згадувалося, що кожен національний рух за державну незалежність виражає волю народу і в своїх діях спирається на народ. В Україні про це свідчать визвольні змагання:

Козацької держави, Української Народної Республіки, Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери з його військовим формуванням — Українською Повстанською Армією під керуванням головнокомандувача Р. Шухевича, Народного Руху України, що виникали на ґрунті прагнень українського народу отримати волю. **Чотири вищеназвані визвольні народні рухи як історичні віхи і стали основою для преамбули «Декларації про державний суверенітет України» як новітнього вираження волі народу кінця ХХ століття.**

Ця надзвичайно важка боротьба за незалежність України зазнавала як перемог, так і поразок. Але оскільки кожна з них міняла свідомість народу і піднімала її на вищу (патріотичну) сходинку, продовжувала, хоч уже стихнула, але ходу визвольну, то навіть те, що ми називаємо поразкою, таким не було. Згадаймо хоча б запеклу боротьбу УНР і ОУН-р, потоплену в крові окупантами. Неперервність цієї боротьби виявилася у тому, що коли «замовкла» УНР, «подав свій голос» ОУН-р: «Концепція *власної боротьби*, — писав С. Бандера, — *власних змагань, власними силами* — це єдина реальна визвольна концепція. Тільки вона може бути змістом української самостійницької політики і провідною настановою всієї політичної дії. Ні на що не здадуться навіть найкращі нагоди й готовність допомогти, якщо сама нація не виборює й не кує своєї долі власною боротьбою». Відомо, що складність боротьби ОУН–УПА була в тому, що вони боролися водночас проти трьох окупантів: польських, російських та німецьких. І тільки завдячуючи масовій підтримці народу, український повстанський рух ОУН–УПА міг чинити опір російській окупації аж до 1952 року. За інших умов це було б неможливо.

Перерва відкритої боротьби українського народу з російською окупацією (40-і та 90-і рр.) не означає її згортання, а лише перехід в іншу форму — 60-ництво. І, нарешті, — доленосні дев'яності, що завершили народно-визвольну потугу й увінчали її «Декларацією про державний суверенітет України». Подальші кроки («Акт проголошення незалежності України», Всенародний референдум 1 грудня 1991 р. та Конституція України) довершили українську справу. Історична місія української нації у здобутті державної незалежності була виконана. Народний Рух України став останньою ланкою в ланцюгу історичних визвольних рухів, ствердивши, що всі повстанські рухи за незалежність України були народними і виражали волю народу.

Цікаво звернути увагу на ще один аспект «Декларації про державний суверенітет України». У преамбулі читаємо про прагнення «**створити демократичне суспільство**». Паралель знаходимо і в «Програмі Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН-р», прийнятого в серпні 1943 р. в час боротьби проти німецької окупації: «**ОУН-р бореться за демократичний устрій** та справедливий соціальний лад у майбутній Українській Самостійній Соборній Державі».

Декларація також піднімає дуже важливе питання про «**забезпечення прав і свобод людини**». З цього приводу С. Бандера свого часу писав: «Наші прапорні гасла є незмінні: **свобода народам, свобода людині**». Мабуть, тільки зараз, майже через сім десятиріч можна належним чином оцінити усю актуальність, прогресивність та людяність як програми ОУН-р, так і великої кількості статей та виступів С. Бандери. Наприклад, у Програмній постанові ОУН-р (пп. 11, 12, 13) особливу увагу приділено різним формам вияву свобод, якими на сьогодні керуються усі справді демократичні суспільства:

– «за **свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду**. Проти офіційного накидання суспільності світоглядних доктрин і догм;

– за **свободу політичних і громадських організацій**;

– за **повне право національних меншин** плекати свою власну за формою та змістом національну культуру;

– за **рівність усіх громадян України незалежно від їхньої національності** в державних і громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок» тощо.

Саме такі історичні документи як Програма ОУН-р дають українській нації повне право використовувати власний демократичний досвід, а не запозичувати в інших народів, адже ми були переважно (згадаймо хоча б написання Пилипом Орликом першої у світі Конституції!) попереду започаткування гуманних і демократичних засад мирного співжиття людства на Землі.

У цьому ж руслі згадувана вже Програма ОУН-р розглядає й питання рівності та поваги до кожної нації («ОУН бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб **кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі**. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, системи вільних народів у власних самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливе розв'язання національного і соціального питання у цілому світі»), яке Декларація, пунктом «**шануючи національні права всіх народів**», майже через півстоліття змістовно повторює його.

Не можна оминати також питання умов розвитку, такі важливі для кожного народу. Декларація, приміром, пише, що держава має дбати про «**повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України**» аналогічно до Програми ОУН-р, в якій зазначається, що «в Українській Державі влада вважатиме за **найвищий обов'язок інтереси народу**, спрямує усі економічні ресурси та всю людську енергію на побудову демократичного державного

порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу».

Можна продовжувати і продовжувати цей порівняльний аналіз двох визначних історичних документів — документів справді епохальної ваги! Адже відрадно констатувати, що українська нація має настільки сильний потенціал, що навіть за найгірших, репресивних умов вона зберегла свої найкращі демократичні національні традиції, які об'єднали тих, хто боровся й загинув, з тими, хто із священним трепетом і радісним щемом у серці тиснув на кнопку «за» «Декларацію про державний суверенітет України» у Верховній Раді ще РСР, яка згодом стала Верховною Радою України першого скликання.

Незабутніми й досі залишилися слова: «Верховна Рада Української РСР **проголошує державний суверенітет України** як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

За ці святі слова поклали свої героїські голови великі сини й дочки України. Вони загинули, щоб ми жили у вільній незалежній державі. Тож вшануймо їхню пам'ять, вплетімо й свою частку праці у вінок розбудови України. Пам'ятаймо, що наша «Декларація про державний суверенітет України» виросла з героїзму тих, хто йшов перед нами. Не було б УНР, ОУН–УПА — не було б нашої незалежності. Ми реалізували мрії мільйонів українців багатьох поколінь!

Менталітет нації, яскраво відображений у двох останніх документах 40-х і 90-х рр., є свідченням того, що русифікаторський гніт, яким був заповнений часовий простір між цими документами, не зумів зламати дух нації та її волю до свободи. Етнічні особливості — закорінені в глибинах народної пам'яті, їх можна на певний час пригнітити, але неможливо викоринити. Нація, ця Велична Божественна Монада, створюється в тих надземних і високих сферах, куди земній людині чи ворожій силі не добратися. **Зло дуже сильне, але Бог — сильніший.** Вище невідкладне нижчому: Дух, який віками літав над українською нацією, промовляв до кращих її представників одними й тими ж словами — Українською Національною Ідеєю. Цим і пояснюється ідентичність названих двох документів (Програми ОУН-р і Декларації), вчитуючись у які, з'ясуєш для себе невмирущість українського Духу.

Занурюючись у паралелі цих двох документів, їхні тексти, не відчуваєш часової розірваності. Її не існує. Тому й не дивує, що написане в 30—40-х рр. виглядає так, ніби писалось сьогодні! Перед нами одні й ті ж думки, фрази, формулювання... Вони живі й сучасні, суголосні внутрішньому наповненню нації **колись-тепер-і-завжди**, яка почасти свідомо, почасти підсвідомо, але твердо стоїть на Ідеї Державної Незалежності.

Порівняльний аналіз двох історичних зрізів збройної боротьби українського народу в лавах ОУН–УПА першої пол. ХХ ст. і мирної боротьби Народного Руху України останнього десятиліття ХХ ст. показує:

– що ці національні рухи виплавились в одному котлі національної боротьби за державну незалежність, витворивши єдину Ідею Української Нації;
– що в часовому проміжку між їхньою діяльністю нічого не вмирало і не зникало навіть у підневільних умовах;
– що національна свідомість жила, і це було не що інше як Національний Шлях України від одного документа (Програми ОУН-р 40-х рр.) до іншого (Декларації 90-х рр.), — шлях, який українська нація пройшла, незважаючи на тотальне винищення її народу.

Тому для нас сьогодні є знаменним проголошене у квітні 1941 року Постановою Другого Великого Збору ОУН-р, що «організація Українських Націоналістів бореться за **Суверенну Соборну Українську Державу, за владу українського народу на українській землі**». Адже і проголошена Верховною Радою УРСР у липні 1990 року «Декларація про державний суверенітет України» також основним своїм пунктом висунула, що Україна — **«суверенна національна держава»**, яка **«розвивається в існуючих кордонах»**.

«Декларація про державний суверенітет України» була першим державним документом, що вводив у дію Ідею та основні засади першої у світі демократичної Конституції Пилипа Орлика, Четвертого Універсалу УНР та Програми ОУН-р. під проводом Степана Бандери. Ці чотири документи являють собою ідентичний ментальний відбиток свідомості української нації, у них вкладені віковічні прагнення українців до незалежного самоврядування у своїй українській хаті. Це були перегуки віків.

15 квітня 2010 року.

Олесь ШЕВЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПЛКА: від Декларації принципів — до Декларації про державний суверенітет України

Весна 1987-го. Повернулися з концтаборів і заслань українські політв'язні. У серпні 1987 р. вони організують перше незалежне від влади громадське об'єднання, дають йому камуфляжну назву — Український культурологічний клуб (УКК), і діяльність клубу, першого паростку весни відродження, від самого початку має політичне забарвлення. Це публічні громадські вечори «Білі плями в українській історії», тема Голодомору в Україні 1932—1933 років, пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію Києво-Могилянської академії, альтернативне відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси, перший громадський вечір пам'яті ще забороненого Василя Стуса, перша в Радянській Україні несанкціонована (і розгромлена міліцією) демонстрація на другу річницю Чорнобильської трагедії.

УКК став тими дріжджами, на яких зростала ідея створення першої опозиційної політичної організації. Водночас у Львові В. Чорновіл відновлює видання «Українського вісника». Поступово формуються два самостійних і тісно пов'язаних між собою опозиційних центри — у Києві та у Львові.

Коли говорити про звільнених українських дисидентів-антирадянщиків, то це були люди з потроєною енергією, з потроєним досвідом, винахідливі, ініціативні, безстрашні, не обтяжені турботою про матеріальний комфорт. Це — людина високої одухотвореності й енциклопедичних знань, письменник і філософ, один із залізних стовпів, які тримали і тримають українське небо, Євген Сверстюк; суперамбіційний лідер фантастичного темпу життєдіяльності В'ячеслав Чорновіл; журналіст із глибоким знанням історії, приклад точності, працьовитості і обов'язковості Віталій (Ничипорович) Шевченко; одвічний романтик підпільної боротьби Анатолій Лупиніс; категорична й неприступна для ор-

ганів окупаційного режиму Ольга Гейко-Матусевич; насмішкуватий в усьому, крім своєї родини, Сергій Набока; його колега по судовій справі Леонід Мілявський — єврей, який виступив з першою публічною доповіддю про злочинний голодомор в Україні; їхні відважні подруги-студентки, а після відсидки — милі дружини, Інна Чернявська і Леся Лохвицька; шляхетний лемко, вчитель музики і поет Микола Горбаль; невтомний і в наш час, людина надзвичайної скромності і кришталевої принциповості, правозахисник Василь Овсієнко; нагороджений долею на свій день народження Днем Незалежності України, дитинної душі, нерозстріляний Левко Лук'яненко; фанатично відданий дослідженню діяльності славної родини Симиренків журналіст Павло Скочок із села Острів, що над Россю; незламний січеславець поет Іван Сокульський; безвідмовний виконавець наших перших гасел і транспарантів, колишній молодий повстанець Василь Гурдзан; владна «козацька мати» Оксана Мешко, яка доводила кагебістів до шаленства.

Зрозуміло, такі люди швидко знаходили один одного. Перебуваючи під пильним негласним наглядом КГБ, вони спочатку спілкувалися на кухнях своїх квартир, на прогулянках віч-на-віч, на офіційних, а потім не офіційних зібраннях УКК і, зрештою, відчули момент, коли вже час було наважитися на створення політичної, а не лише культурологічної, опозиції.

Після попередніх таємних обговорень у Львові, потім у Києві, тексту та варіантів назви програми майбутньої політичної організації вона була оприлюднена. В'ячеслав Чорновіл зателефонував до мене зі Львова і повідомив про грандіозний мітинг 7 липня 1988 р. перед Львівським університетом імені Івана Франка, на якому була зачитана викінчена ним спільно з Зеновієм Красівським, Михайлом Горинем і Богданом Горинем Декларація принципів Української Гельсінської Спілки (УГС). При цьому повторив мені свою пропозицію узятися за створення столичної філії УГС. Я до цього внутрішньо й організаційно вже був готовий і тому одразу запросив В'ячеслава приїхати на перші збори УГС. За тиждень збори Київської філії УГС відбулися на лавах шкільного стадіону на Русанівці. На пропозицію В'ячеслава Чорновола головою Київської філії УГС обрали мене. Перші дві обласні філії УГС (Львівську очолив Богдан Горинь) почали діяти.

У Києві сміливців уже не бракувало. Восени 1988-го на черговому зібранні УКК була дружно проголосована пропозиція увійти до УГС повним складом клубу. Відновлена на початку того року Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) заявила, що складає свої повноваження і повним складом входить в Українську Гельсінську Спілку.

Сучасні політики й журналісти нерідко плутають аббревіатури УГС і УГГ. Відмінність Української Гельсінської Спілки від Української Гельсінської Групи полягала в тому, що УГГ, — яка постала і діяла дванадцятьма роками раніше, — була чисельно невеликою групою готових до самопожертви правозахисників,

які взяли на себе сміливість контролювати виконання Радянським Союзом зобов'язань по третьому (гуманітарному) кошику підписаного в Гельсінкі 33 країнами Європи, США і Канадою Заключного Акта Наради з безпеки та співпраці в Європі від 1 серпня 1975 р. А УГС — через 12 років — стала першою в Українській РСР опозиційною політичною організацією, прообразом першої некоммуністичної і антикоммуністичної політичної партії, яка керувалася у своїй діяльності ідеалом державного суверенітету, бачила своє завдання у захисті прав нації і громадянина, у всебічній суспільній активізації громадян.

Декларація принципів Української Гельсінської Спілки стала першим начерком прийнятої рівно через два роки Декларації про державний суверенітет України. Мета появи УГС була вмотивована в Декларації принципів правдиво й відверто:

«УГС вважає необхідним визначити основним напрямком своєї діяльності захист національних прав, насамперед права націй на самовизначення, передбаченого ст. 1 ратифікованого Радянським Союзом Пакту про громадянські і політичні права, — “Всі народи мають право на самовизначення. В силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток”.

Бо без свободи нації і справжнє забезпечення свободи особи неможливе. Якщо людина — не засіб для реалізації тих чи інших ідеологічних концепцій, а мета і вінець творіння, то нація — єдине природне соціальне середовище, в якому особа може всебічно розкрити свої здібності і виконати своє призначення на Землі.

Як показав досвід 66-річного перебування України у складі СРСР, ні уряд УРСР, який насправді ніколи не був суверенним урядом, а тільки виконавчим органом центральної влади, ні Комуністична партія України, що є всього лиш регіональним підрозділом КПРС, не могли і здебільшого не бажали захистити населення України від тотального голоду, від варварського нищення продуктивних сил та інтелектуального потенціалу нації, від денаціоналізації українців та неросійських меншостей, від штучної зміни етнічного складу населення України.»

Поширення через самвидав політичної Декларації УГС було сприйняте керівними органами кагебістсько-коммуністичної тоталітарної системи як нечувано зухвалий виклик, кинутий владі колишніми в'язнями політичних концтаборів, як замах на те, що вважалося вічним і непорушним: «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки великая Русь» — цими словами гімну починався кожен день у московській імперії. І влада миттєво відповіла тиском КГБ та масованою погромною кампанією на шпальтах коммуністичної преси, вичікуючи, коли нарешті надійде з Москви дозвіл «брати» зухвальців.

Кістяком, що цементував УГС, робив її цілеспрямованою і безстрашною, були ті антирадянщики, які пройшли і витримали кагебістські й табірні тортури, а тепер здійснювали свої плани вперто, хоча й поступово, не відриваючись

більш як на крок уперед від дозрівання громадської думки, підтягуючи її все далі й далі та подаючи громаді приклад долання страху.

Вже впродовж року своєї діяльності УГС підготувала ґрунт для виникнення таких нових демократичних громадських організацій, як Товариство української мови імені Тараса Шевченка, «Зелений світ», «Меморіал», Товариство політв'язнів, Народний Рух України за перебудову. Саме під ідейним і кадровим впливом УГС Народний Рух через рік після свого установчого з'їзду радикалізував свою програму, знявши зі власної назви слова «за перебудову» й зазначивши своєю метою відновлення державної незалежності, і це відіграло свою історичну роль під час проведення знаменитого Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Від липня 1988-го промине всього лише два роки — і вперше обрана на демократичних виборах Верховна Рада Української РСР, до складу якої прийдуть із мажоритарних виборчих округів 11 найактивніших лідерів УГС, ухвалить епохальний документ — «Декларацію про державний суверенітет України», у якій будуть відображені основні програмові принципи УГС — провісниці Української Незалежності.

Після профілактичних затримань, викликів і завезень до міліції та прокуратури на районному рівні, тепер мені вже у міській прокуратурі було пред'явлено офіційне письмове попередження про неприпустимість продовження з мого боку антирадянської діяльності. Такі ж попередження були винесені ще кільком лідерам УГС. Ми добре пам'ятали про те, як у 70-х роках аналогічне попередження було пред'явлене у Москві академікові-правозахиснику Андрію Сахарову перед тим, як його відправили в заслання у закрите для іноземців місто Горький. В Україні ж щодо нас про заслання не йшлося. Тепер, у час горбачовської перебудови, влада розглядала два варіанти — запроторити до в'язниці чи видворити за межі СРСР. Погромні статті центральних та обласних партійних газет, написані на замовлення сексотами-журналістами, готували відповідну «громадську думку».

У Листку прес-служби УГС № 13 від 30 серпня 1988 р. я відповів «Радянській Україні»:

«Ні, не приймеш сьогоднішнього читача добірками листів обурених трудящих. Читач іще не забув, як у сімдесятих роках центральні газети рясніли листами обурення щодо антирадянської діяльності академіка Сахарова, підписаними десятками учених, митців, письменників, які публіцистичних праць Сахарова ніколи не бачили в вічі. Нині видатного вченого повернуто із заслання. Час було б уже почати партійній пресі публікувати покайнні заяви тих, хто запроторював чесних людей до тюрем, концтаборів та спецпсихушок. Знайшлося б тоді місце на газетних шпальтах і для борзописців, які організовували так звані листи трудящих і власним пером культивували атмосферу тотального морального терору, прикриваючи її засадами марксизму-ленінізму.»

Щоб спростувати брехливі звинувачення в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, було вирішено поширити Звернення УГС «До національних меншин, які мешкають в Україні». Це звернення продемонструвало і владі, і громадськості політичну зрілість, державницьку мудрість і серйозність намірів опозиційної політичної сили. Двадцять два роки, що минули після його опублікування в самвидаві, не зменшили його громадянського і політичного значення:

«В ім'я сумнівної мети створення єдиного радянського народу, однонаціонального суспільства, інтернаціоналізму без націй, приносяться в жертву інтереси десятків народів. Пропаганда цієї ідеї підкріплюється адміністративними заходами: проводиться перемішування населення під приводом економічних потреб, усіяно стимулюється зросійщення, внаслідок чого українська мова витиснута зі сфер управління, науки, вищої школи й інших важливих галузей життя. Різко скорочене число українських шкіл і особливо дитячих садків. У таких великих містах, як Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Чернігів, Миколаїв, їх одиниці або взагалі немає.

Ви складаєте в Україні п'яту частину всього населення і є повноправними громадянами. Тому на вас лягає не менша, чим на українців, відповідальність за все, що відбувається в республіці. Проживаючи серед українців, на їхній рідній землі, неможливо і неприпустимо з байдужістю споглядати сподівання і болі українського народу. Саме життя жадає від вас виявляти активну участь у боротьбі за припинення процесу денационалізації України. У цьому полягає елементарна порядність і просто людяність.

Українська Гельсінська Спілка бачить вихід з економічної і національної кризи у відновленні української державності. Наша діяльність викликає злісні нападки в пресі, а також погрози правоохоронних органів. Нас обвинувачують у пропаганді міжнаціональної ворожнечі. Уся ця пропагандистська кампанія має на меті дезінформувати громадськість і викликати до нас ненависть. Нам не притаманне почуття ненависті до якого б то не було народу, ми виступаємо лише проти тих осіб (незалежно від їхньої національності), хто ратує за збереження існуючих суспільно-політичних умов у республіці, які привели до занепаду української культури, хто бажає подальшого витиснення української мови і насадження серед українців ідеології національного нігілізму, лицемірно називаючи це інтернаціоналізмом.

Не будьте пасивними учасниками злочину! Україна в біді! А вона не тільки наша, але також і ваша Батьківщина.

Українська Гельсінська Спілка, 24 липня 1988 року».

Пішла боротьба нервів. Слабкішими вони виявилися в київській владі. Терпець їй урвався. Адже УКК не тільки не піддався партійному контролю та кагебістським залякуванням, а перетворився на відверту політичну опозицію у вигляді Київської філії УГС у самісінькій столиці радянської республіки. І ось 24 липня, в день появи Звернення УГС до національних меншин, на наш намір про-

вести на площі Жовтневої Революції о восьмій вечора мітинг за звільнення решти українських політв'язнів влада вирішила відреагувати жорстко. На активістів цього заходу, з метою його недопущення, ще вдень було організовано напади оперативників «у цивільному» на кожного окремо в різних районах міста — всього було схоплено й вивезено поодиноці в безлюддя далеко за межі міста шістнадцятьох членів УКК–УГС. 26 липня 1988 р. на ім'я М. Горбачова була надіслана телеграма протесту за підписами: «Голова правління Українського культурологічного клубу Сергій Набока. Голова Київської обласної філії Української Гельсінської Спілки Олесь Шевченко».

Наступний рік — 1989-й — був роком протистояння в Українській РСР між старим комуністичним режимом і національно-демократичними силами, які розросталися й радикалізувалися під домінуючим впливом УГС.

Підтримка дій УГС постійно наростала як в Україні, так і в міжнародній opinio. Київ і Львів стали двома провідними центрами українського руху опору. Влада скаженіла.

20 січня 1989 р. УГС оголосила перший склад вищого керівного органу — Всеукраїнської Координаційної Ради УГС: Лук'яненко Левко Григорович, почесний голова (перебував на засланні); Барладяну Василь Володимирович, Одеса; Горбаль Микола Андрійович, Київ; Горинь Богдан Миколайович, Львів; Горинь Михайло Миколайович, Львів; Горохівський Левко Теодорович, Тернопіль; Гребенюк Григорій Степанович, Краматорськ; Зісельс Йосиф Самуїлович, Чернівці; Лесів Ярослав Васильович, Івано-Франківськ; Марусик Петро Степанович, Івано-Франківськ; Муратов Микола Федорович, Москва; Набока Сергій Вадимович, Київ; Овсієнко Василь Васильович, Житомир; Пронюк Євген Васильович, Київ; Сапеляк Степан Євстахійович, Харків; Семенюк Мелетій Федорович, Луцьк; Сокульська Оріся Василівна, Дніпропетровськ; Титаренко Володимир Васильович, Хмара Степан Ількович, Львів; Чорновіл В'ячеслав Максимович, Львів; Шевченко Віталій Ничипорович, Київ; Шевченко Олесь Євгенович, Київ.

2—4 лютого 1989 року у Києві відбулася довгождана зустріч членів Всеукраїнської Координаційної Ради УГС Горбала Миколи, Лесіва Ярослава, Набоки Сергія, Пронюка Євгена, Чорновола В'ячеслава, Шевченка Віталія, Шевченка Олесь з головою УГС Левком Лук'яненком, прибулим на початку року із заслання. «Учасники зустрічі дійшли повного порозуміння щодо подальшої стратегії і тактики УГС, — повідомляв Обіжник № 3 для місцевих філій УГС. — Для конструктивнішої праці засідання ВКР вирішено в подальшому проводити закрито, із запрошенням окремих осіб з активу». Політична й організаційна діяльність УГС набирала нового характеру.

З ініціативи команди Горбачова у грудні 1988 р. було внесено зміни до Конституції СРСР та виборчого законодавства. На березень 1989 р. було призначено вибори народних депутатів СРСР на 3'їзд народних депутатів СРСР — со-

юзний парламент. Для комуністичної партії завбачливо затвердили обов'язкову квоту в 100 місць. Уперше за 70 років радянської влади виборці отримали можливість голосувати — частково — на альтернативній основі. Крім того, вже дозволялося агітувати як за, так і проти будь-якого кандидата і проведення агітації не регламентувалося визначеним місцем.

Ми, київські угаєсівці, одразу використали нові юридичні можливості для агітації проти комуністичних вождів. Наші виступи на 'анку київського головноштамту привертали увагу багатьох киян і гостей міста. Професор Тарас Гунчак зі США згодом розповідав мені, як сам стояв серед слухачів і поділяв їхнє захоплення сміливістю виступів.

У лютому 1989 року очікувався візит до Києва М. Горбачова. Він мав прибути 20 лютого, а ми з Миколою Горбалем, який з вересня, після повернення з ув'язнення, теж став одним із лідерів УГС, вирішили провести свою виборчу контрагітацію напередодні, 19 лютого. Та ще й де — на площі Жовтневої Революції перед пам'ятником Леніну! На мені був прив'язаний плакат з чотирма прізвищами, перекресленими навхрест: В. Щербицький, В. Шевченко, К. Масик, В. Згурський (перший секретар ЦК КПУ, голова Президії Верховної Ради УРСР, перший секретар Київського міськкому КПУ і голова Київського міськвиконкому). Сотні людей дослухалися до наших слів, мегафонів іще в нас не було. Дослухався і підполковник міліції Шапошник, який суворо застеріг мене:

— Гражданин Шевченко, я вас офіційно попереджаю: если вы не прекратите нарушать общественный порядок, то будете доставлены туда, откуда вас недавно выпустили!

— А в мене ось газета «Известия» і в ній указ, що можна агітувати, де завгодно і проти кого завгодно!

— А нам «Известия» не указ!

Потім, відвернувшись, у рацію, що за пазухою (мобілок тоді і в міліції ще не було):

— Он не реагирует!

Команди на арешт чи розгін так і не надійшло — міліція побоювалася зіпсувати собі репутацію перед прибуттям до Києва лідера перебудови, а ми на це якраз і розраховували.

Варто відзначити, що агітаційна кампанія УГС у Києві увінчалася успіхом: Масик і Згурський на виборах у Києві були провалені, а Щербицький і Валентина Шевченко «пройшли» у периферійних округах, як пройшли — не важко здогадатися. Натомість були обрані союзними депутатами економіст Володимир Черняк, науковець Сергій Рябченко, хірург Микола Амосов, Валерій Гришук від молоді університету, письменники Ю. Щербак та В. Яворівський. УГС визначилася з підтримкою саме цих кандидатів, тому що вважала їх компромісними фігурами, які знайдуть достатню підтримку, щоб перемогти партійних вождів.

11—12 ютого 1989 р. в Києві відбулася установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка, яку відкривав Олесь Гончар.

4 березня відбулася Установча конференція Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Наступного дня перед Республіканським стадіоном на мітингу «Меморіалу» мав нарешті свій перший публічний виступ у Києві голова УГС Левко Лук'яненко.

Червоний кафтан соціалістичного табору тріщав по всіх швах. Сині кагебістські погони на ньому вже нікого не здатні були паралізувати страхом. Командно-адміністративна система економіки остаточно вичерпала свої обмежені можливості. Огидний потворний дракон був смертельно хворий, і його пазурі розслаблювалися.

У Польщі уряд генерала Ярузельського був змушений розпочати Круглий стіл із Солідарністю, який тривав два місяці — від 6 лютого до 5 квітня. Вибори до парламенту в червні 1989 року принесли комуністам нищівну поразку. Кандидати Солідарності здобули 160 місць в Сеймі (майже всі мандати, які могли отримати за квотою 1/3) і 99 місць у стомандатному Сенаті. Такий результат виборів означав у Польщі кінець комунізму. Президентом Польщі став лідер опозиційної «Солідарності» Лех Валенса.

У Чехословаччині першими ініціативу виявили студенти, влаштувавши 17 листопада 1989 р. масову демонстрацію, яку комуністична влада жорстоко розігнала з допомогою органів державної безпеки. Дисидентські групи скористалися ситуацією і 19 листопада організували «Громадянський форум», який став найпотужнішим і наймасовішим чинником політичного життя країни — чинником здійснення «оксамитової революції». Після перших Вільних виборів у червні 1990 року до федерального та обох національних (чеського та словацького) парламентів було прийнято так званий люстраційний закон, що діє й дотепер і забороняє керівним функціонерам колишньої комуністичної партії (від районного секретаря й вище), а також усім офіцерам, агентам та інформаторам колишньої служби державної безпеки займати вищі посади в державному управлінні, за винятком виборних посад. Президентом було обрано відомого інтелектуала-дисидента, політв'язня Вацлава Гавела.

В Угорщині влітку 1989 року політична еліта, що була при владі, та опозиція також за Круглим столом розпочали переговори щодо демократичних перетворень, результатом яких стала домовленість про запровадження плюралістичного парламенту та встановлення багатопартійної системи, а також про проведення весною 1990 року вільних парламентських виборів.

Далекі від «оксамитової революції» були події в Румунії. У місті Тимішоара в ніч з 16 на 17 грудня 1989 року було розстріляно мирну демонстрацію. Падіння румунського диктатора Ніколае Чаушеску було кривавим. Він і його дружина після короткого 2-годинного суду були розстріляні.

У ніч з 9 на 10 листопада 1989 року впала 5-метрової висоти, увінчана колючим дротом Берлінська стіна, і це було початком падіння комуністичного режиму в Німецькій Демократичній Республіці.

У листопаді 1989 року до Києва було перевезено в цинкових трунах тіла трьох українських політв'язнів, які загинули в концтаборі особливо суворого режиму в селищі Кучино Пермської області, — Василя Стуса, Олекси Тихого і Юрія Литвина. 20-тисячна, ще не бачена в Києві похоронна процесія мала загрозливий характер. Кагебісти на Володимирській, 33, тремтіли, коли вона проходила перед їхніми вікнами. Учасники процесії і водії трьох автобусів-катафалків виконували мої команди, а не команди міліції. Зроблені нами фотознімки траурної процесії, надіслані у США Надії Світличній, облетіли весь український світ.

Влада УРСР зрозуміла — з цією силою вона мусить рахуватися. Діячів УГС уже не арештовували, але, коли треба було, їх «прибирали» з дороги. Так, наприкінці 1989 року прибулий до Києва Прем'єр-міністр Канади Малруні мав покладати квіти до пам'ятника Т. Шевченку. Члени Київської філії УГС вирішили зустріти державного лідера країни перебування чисельної української діаспори квітами і гаслами. Влада, яка була поінформована агентурою в рядах УГС, вжила заходів, відгородивши членів УГС від парку Шевченка. Мене ж перед центральним входом червоного корпусу університету безцеремонно схопили, втягнули в міліцейську машину й відвезли у відділок на провулку Рильського, де тримали кілька годин, доки пан Малруні залишив Київ.

Загальнонаціональне піднесення викликала кампанія виборів до Верховної Ради УРСР, розгорнута на початку 1990 року. Наші колеги не могли бути зареєстровані кандидатами від УГС, оскільки УГС не була офіційно зареєстрована. Тому реєструвалися від Товариства української мови імені Тараса Шевченка, а у виборчій кампанії об'єдналися у Демократичний блок. Виборча система базувалася тоді на мажоритарній основі.

Мене висували кандидатом у депутати загальні збори Інституту математики АН УРСР, потім загальні збори Інституту біохімії АН УРСР, де я зняв свою кандидатуру, а зупинив свій вибір на результатах загальної конференції викладачів і студентів Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Висунення кандидатів на вибори на цій конференції проходило у два тури, обидва за таємного голосування. Із 16 кандидатів у другий тур потрапили двоє: ректор КДУ, академік і член ЦК КПУ В. Скопенко після підрахунку голосів виявився другим, а переможцеві — недавньому політв'язню, тепер опозиціонеру-угаєсівцю, належало конкурувати й надалі із серйозними фігурами. Протягом двох місяців виборчої кампанії кагебістські негідники тероризували погрозами по телефону мене і членів моєї родини. І все ж таки, виборці Голосіївського округу № 5 віддали перевагу у другому турі виборів до Верховної Ради УРСР лідеру столичної УГС, а не юристці Л. Пановій, активними довіреними особами якої були В. Яворівський та залучені ним знамениті московські юристи Гдянян і Іванов — трійця неабияка (і хтозна, хто кого там залучав)...

Обрання до Верховної Ради голови «екстремістської» столичної організації УГС виглядало політичною сенсацією.

Комсомольські газети та орган ЦК КПУ «Радянська Україна» (5 квітня 1990 р.) оприлюднили «прохання» ЦК ЛКСМУ до Мандатної комісії Верховної Ради УРСР не підтверджувати повноваження депутата О. Шевченка, якого висувала на вибори конференція Київського університету. Основним аргументом цього прохання було звинувачення О. Шевченка в організації студентської демонстрації проти несення військової служби українськими призовниками за межами України. З цього приводу Київська організація Української студентської спілки заявила: «УСС має всі підстави вважати, що народний депутат УРСР користується широкою підтримкою серед молоді, особливо студентської... У випадку, якщо гоніння на депутата О. Є. Шевченка будуть з боку офіційних органів продовжуватись, УСС буде змушена закликати до проведення офіційного протесту, до громадської непокори включно».

Під час реєстрації депутатів 15 травня 1990 року на першій сесії новообраної Верховної Ради, ставлячи підпис про прибуття, я почув привітний голос за своєю спиною:

— Дозвольте привітати вас з початком роботи у Верховній Раді.

— Дякую, — відповів я одразу, а потім випростався, простягаючи до потиску руку, і... побачив перед собою статечну даму з приємно нафарбованими повними губами у сяючій світлобірюзовій сукні — це була ще діючий Голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко.

Вона теж не передбачала, хто саме стане об'єктом її привітання, але ми — двоє таких різних Шевченків — гідно і стримано видержали іспит несподіваної зустрічі.

До Верховної Ради було обрано 11 членів УГС. Важливо відзначити, що успіх демократичних сил, і зокрема лідерів УГС, став можливим тільки завдяки тому, що була вже підтримка свідомої української молоді — так само як у Чехословаччині, Польщі, Німеччині.

Представники Демократичного блоку об'єдналися в Народну Раду, комуністична більшість — у «Групу-239» на чолі з Олександром Морозом. У складі Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин нам вдалося створити демократичну більшість, завдяки чому був розроблений і висунутий на розгляд сесії проект Декларації про державний суверенітет України.

Прийняття цієї Декларації 16 липня 1990 року стало вирішальним ударом по російській імперії, від якого вона так і не змогла опритомніти. Ми з Богданом Горинем, вже народні депутати України, співавтори цього світлоносного документу, вели 16 липня з цієї нагоди багатотисячний мітинг на площі Жовтневої Революції, де на мою пропозицію проголосувати за перейменування цієї площі на Майдан Незалежності злетіли вгору десять тисяч рук. А через лічені дні це голосування було освячене офіційним рішенням першої демократичної Київради.

Рік 1990-й став в історії роком грандіозного краху комуністичної імперії, а 1991 рік — ганебним фіналом цього краху. Мета УГС — відновлення державної незалежності України — була досягнута. Попереду на нас чекав тяжкий період державного будівництва, у якому доля нам відвела... знову місце в опозиції.

25 травня 2010 року.

Анатолій ТКАЧУК

Хроніки великого розпаду

Декларація про державний суверенітет України як головний чинник ліквідації Радянського Союзу

Кінець 80-тих років минулого століття був дуже драматичним для Радянського Союзу — «наддержави», яка уособлювала для одних потугу комунізму, для інших була «імперією зла».

Соціалістична власність на засоби виробництва, плановий характер радянської економіки, формування «новой исторической общности — советского народа» — все, що завжди на уроках та лекціях з наукового комунізму, політекономії, історії партії викладалось як беззаперечна перевага соціалістичного ладу над «загниваючим капіталізмом», почало давати збої. Періодично з і так бідних прилавків магазинів, почали щезати найнеобхідніші товари: то щезли мило і пральний порошок, то макарони, не кажучи вже за м'ясо чи масло. Промтовари — це завжди дефіцит, до якого усі звикли. І навіть сатира Аркадія Райкіна про «дифцит» та найвпливовіші фігури «завсклад» та «завмаг» не викликала додаткової уваги «компетентних органів», які продовжували слідкувати за всім та всіма.

Зріла соціальна буря, але також назрівала і буря національна. На фоні дефіциту, тотальної «служки» і дуже цікавої кадрової політики в національних республіках появляються нові тенденції: пошук тих «хто з'їв наше м'ясо», за чим неодмінно приходять інші запитання, «чи могло бути краще, якби ми були без Москви». Це також зрозуміле запитання, оскільки той, хто після Жмеринки побував у Москві, відразу робив для себе висновок — Москва забирає все собі (в Москві дійсно у порівнянні з будь-яким іншим містом було все).

Знищення будь-якої довіри та поваги до комуністичних вождів та самої комуністичної системи, яка була зроблена тими ж комуністами, неодмінно мала викликати і викликала до життя нові «некомуністичні рухи», які відразу ставали національно-демократичними.

Протягом 1990 року Радянський Союз отримав «парад суверенітетів», на який спочатку мало звертали уваги, аж до того часу, коли державний суверенітет проголосила Україна, найбільш відданий та найважливіший бастион Радянського Союзу.

Україні, правда, було в кого вчитись. Передусім це була Прибалтика, як у нас називали Литву, Латвію та Естонію.

Хоча тоді з комунікаціями було складно, але і в Україну доходили російськомовні газети з цих республік, з яких ми, тодішні молоді націонал-демократи, черпали перші ази національного державного будівництва.

Ось деяка хроніка подій, які сьогодні можна назвати «великим розпадом великої імперії».

16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР приймає Декларацію про суверенітет Естонської РСР

«Верховный Совет Эстонской ССР видит лишь один выход из трудного положения — дальнейшее развитие Эстонии должно происходить в условиях суверенитета. Суверенитет Эстонской ССР означает, что ей в лице ее высших органов власти, управления и судебных органов принадлежит высшая власть на своей территории. Суверенитет Эстонской ССР един и неделим. В соответствии с этим дальнейший статус республики в составе СССР должен быть определен Союзным договором.

Верховный Совет декларирует верховенство законов Эстонской ССР на территории Эстонской ССР.

Изменения и дополнения в Конституции СССР на территории Эстонской ССР вступают в дальнейшем в силу после их одобрения Верховным Советом Эстонской ССР и внесения соответствующих изменений и дополнений в Конституцию Эстонской ССР.»

Естонська Декларація була першою, дуже короткою, але водночас дуже змістовною. Не зважаючи на реверанс в бік Союзного договору, Естонія визначила, що на її території мають верховенство саме естонські закони. Фактично відбувся перший великий розрив правового поля Радянського Союзу. В межах його території з'явилися землі, де діє інше правове регулювання! Але тоді на це не дуже звертали увагу. Естонія маленька, та й естонців там менше половини від складу населення!

Другою стала Латвія. Маленька республіка, де більшість населення проживала у російськомовній Ризі. **28 липня 1989 р.** Верховна Рада Латвійської РСР приймає «Декларацію про державний суверенітет Латвії».

Як не дивно, наступними стали Азербайджан та Грузія. **23 вересня 1989 р.** — Верховна Рада Азербайджанської РСР приймає Закон про суверенітет республіки.

Найбільшими радикалами тут виступили грузини. На відміну від усіх вище названих актів, де мова йшла про хоча б якесь членство республік у СРСР, **9 березня 1990 р.** Верховна Рада Грузії денонсує договір 1921 року та Союзний договір 1922 року.

Прибалтика в цей час активно розбудовувала свої національні інститути і відразу після Грузії почала оголошувати повну незалежність від СРСР.

11 березня 1990 р. Верховна Рада Литви приймає акт про відновлення незалежності Литовської держави і скасовує дію Конституції СРСР на території Литви.

30 березня 1990 р. Верховна Рада Естонської РСР приймає постанову про державний статус Естонії, якою стверджується:

«Верховный Совет Эстонской ССР утверждает, что оккупация Эстонской Республики Союзом ССР 17 июня 1940 г. не прервала существование Эстонской Республики де-юре. Территория Эстонской Республики является оккупированной до настоящего времени.

Верховный Совет Эстонской ССР ... признает незаконной государственную власть Союза ССР в Эстонии с момента ее установления и провозглашает начало восстановления Эстонской Республики (restitutio ad integrum);»

4 травня 1990 р. Верховна Рада Латвії приймає Декларацію про відновлення незалежності Латвійської республіки:

«Верховный Совет Латвийской ССР постановляет:

2. Объявить декларацию Сейма Латвии от 21 июля 1940 года “О вступлении Латвии в Союз Советских Социалистических Республик” не имеющей законной силы с момента ее принятия.

3. Возобновить действие принятой Учредительным собранием 15 февраля 1922 года Конституции Латвийской Республики на всей территории Латвии».

На фоні швидкого юридичного виходу Прибалтики та Грузії з СРСР приймається 12 червня 1990 р. Декларація про державний суверенітет РСФСР. Ось тут виявились різні підходи до наповнення суверенітету реальним змістом. На відміну від інших Декларація про державний суверенітет Росії жодним чином не передбачала існування РСФСР поза Радянським Союзом:

«Первый Съезд народных депутатов РСФСР,

– сознавая историческую ответственность за судьбу России,

– свидетельствуя уважение к суверенным правам всех народов, входящих в Союз Советских Социалистических Республик,

– выражая волю народов РСФСР,

торжественно провозглашает государственный суверенитет Российской Советской Федеративной Социалистической Республики на всей ее территории и заявляет о решимости создать демократическое правовое государство в составе обновленного Союза ССР».

Отже, в червні 1990 р. Україна мала визначити долю СРСР. Тобто вона або стає в стрій «самостійників», таких як прибалти та грузини, або залишиться серед тих, які зберігатимуть СРСР до останнього, як це пропонувала зробити Росія.

Україна, друга за людським та економічним потенціалом республіка в СРСР, член ООН, могла своїм рішенням змінити ситуацію у будь-яку сторону.

І Україна обрала свій шлях.

Декларація про державний суверенітет України, реально стала актом української Незалежності.

На відміну від парламентів Литви, Латвії, Естонії чи Грузії, перша Верховна Рада Української РСР складалась у своїй більшості з депутатів-комуністів, які на-вряд чи знали про Українську Народну Республіку. Багато з них не могли б до-пустити навіть у страшних снах відновлення держави, яка уособлювалась з Петлю-рою, «жовтоблакітниками» та «самостійниками». Але абсолютна більшість де-путатів-комуністів у Верховній Раді 1990—94 рр. були саме «українськими кому-ністами», для яких «українськість» та «українство» не були порожнім звуком, і ця їхня українськість була розбуджена при обговоренні проекту Декларації.

16 липня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет було ухвалено. Це була справжня бомба. Україна виходить із складу СРСР! Саме такі коментарі з'явилися у пресі і вони мали рацію.

Перегортаючи сторінки Декларації, з часової відстані вчитуючись у її зміст, можна бачити, яким чином матеріалізувались усі її основні положення.

Фактично Декларація стала визначальним, головним джерелом права у но-вій Україні на багато років наперед.

В Декларації все було вперше: визнане право української нації на самовизна-чення, визнано, що саме народ, а не партія, як це було раніше, є єдиним джере-лом влади; закладено принцип поділу влади на три гілки — законодавчу, вико-навчу та судову.

Декларація запровадила принцип українського громадянства, основу еко-номічної самостійності, впровадження власної валюти та власної армії.

Звичайно у цьому тексті не обійшлося без певної радянської архаїки, як, на-приклад, загальний нагляд для прокуратури чи відсутність поняття місцевого самоврядування. Але ж тоді серед депутатів не було достатньої кількості профе-сійних юристів-конституціоналістів, та й навіть апарт Верховної Ради був до-сить малочисельним і недосвідченим, оскільки більшість проектів українських законів або спускались з Москви у вигляді «основ законодавства СРСР» або розроблялись в Центральному Комітеті КПУ.

Певною проблемою, яка досі використовується як прихильниками, так і про-тивниками незалежності України, є проблема нейтрального та безядерного ста-тусу України.

Одні стверджують, що відмовившись від ядерної зброї, Україна прирєкла себе на маргінальність та дала можливість сусідам не зважати на українські інтереси. Інші переконані, що Україна просто не здатна утримувати ядерну зброю, тому й змушена була її віддати.

Обидва твердження не є аксіоматичними.

Згадані положення про нейтральність та ядерну зброю з'явилися нібито й спо-нтанно, їх було запропоновано внести до тексту з голосу. Але деякі депутати, озву-

чували цю позицію в кулуарах задовго до її оприлюднення. Суть їх аргументів була досить простою. Доки на нашій території є ядерна зброя, доти ми не отримаємо незалежність, оскільки така зброя контролюється Москвою, і навіть Америка не підтримує незалежність України, аби ця зброя не розповзалась по Землі.

Аргумент був досить переконливим, хоча серед багатьох націонал-демократичних депутатів нейтральність та роззброєння викликали незадоволення.

Тим паче, що ми мали змогу поспілкуватись з вищими офіцерами-ракетниками та найкращими інженерами і науковцями з Дніпропетровська та Харкова, які аргументовано підтвердили не тільки можливість українського персоналу утримувати у безпеці цей арсенал, але й гарантували створення системи нового кодування пусків та самих ядерних боєприпасів.

Тому, відверто кажучи, для мене пропозиція щодо нейтральності та неядерності прозвучала досить несподівано, але вона була підтримана практично усіма, оскільки і противники і прихильники незалежності не вірили в можливість виводу ядерної зброї у недалекому майбутньому...

Події навколо ядерної зброї, які розгорілись відразу після проголошення незалежності України, особливо секретне, надшвидке вивезення в Росію тактичної ядерної зброї, підтвердили можливість управління цією зброєю українськими спеціалістами і бажання США та Росії назавжди залишитись ядерними гігантами.

Про реалізацію норм Декларації в законодавстві, а головне в зміні геополітичного середовища в Європі можна говорити багато.

Адже факт залишається фактом: попри те, що Декларація про державний суверенітет України не виглядала так радикально, як акти про відновлення незалежності деяких радянських республік, але саме українська декларація стала реальним початком великого кінця Радянського Союзу.

Саме тому в вересні 1990 року Александр Солженіцин в програмовій статті «Как нам обустроить Россию?» допускав вихід з СРСР практично усіх, крім українців.

«В Австрии и в 1848 галичане еще называли свой национальный совет — «Головна Русска Рада». Но затем в отторгнутой Галиции, при австрийской подтравке, были выращены искаженный украинский ненародный язык, наипитоганный немецкими и польскими словами, и соблазн отучить карпатороссов от русской речи, и соблазн полного всеукраинского сепаратизма... Но откуда этот замах: по живому отрубить Украину (и ту, где сроду старой Украины не было, как «Дикое Поле» кочевников — Новороссия, или Крым, Донбасс...».

Навіть сьогодні, через 20 років після ухвалення Декларації про державний суверенітет України, питання існування незалежної української держави для деяких наших «братів» не є остаточно вирішеним. Саме тому вірність Декларації, вірність Конституції, вірність прагненням незалежності наших дідів та прадідів є реальним гарантом існування української держави та української нації, яка народила Незалежну Україну.

8 червня 2010 року.

Частина друга

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

*Законопроекти, стенограми, голосування
щодо прийняття
Декларації про державний суверенітет України*

**ПЕРША СЕСІЯ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

ДВНАДЦЯТОГО СКЛИКАННЯ

ПРОЕКТИ ДЕКЛАРАЦІЇ*

ПРОЕКТ

Внесений Президією Верховної Ради
Української РСР

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,
виражаючи суверенну волю народу України,
пам'ятаючи про величезні жертви українського народу у його споконвічній боротьбі за свободу і державність України,
констатуєчи факт відновлення національної державності України з 1917 року,
нагадуючи, що в 1922 році Українська Республіка Рад разом з радянськими республіками Росії, Білорусії та Закавказзя об'єдналась у Союз РСР на основі Союзного Договору,
засуджуючи порушення основоположних принципів Союзного Договору часів сталінізму і застою, яке супроводжувалось обмеженням суверенних прав Української РСР,
вітаючи демократичні перебудовні процеси у Союзі РСР,
виходячи з необхідності всебічного забезпечення прав і свобод, підвищення добробуту і створення гідних людини умов життя громадян республіки,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток народу України,
прагнучи до відродження, збереження та розквіту самобутності, національної гідності, культури і мови українського народу та всіх національних груп, що проживають в республіці,
маючи на меті утвердити суверенітет Української РСР та створити надійний політико-правовий механізм його захисту,

---

* Примірники проектів Декларації про державний суверенітет України — від Президії Верховної Ради УРСР, від постійних комісій, від депутатських груп, від народних депутатів Української РСР — надані Редакційній раді народним депутатом України I—IV та VI скликань ВРУ Іваном Зайцем та народним депутатом України I-го скликання ВРУ Миколою Істратенком.

п р о г о л о ш у є :

Державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність республіки у зовнішніх зносинах. Державний суверенітет Української РСР втілюється у суверенних правах республіки.

I

САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

1. Українська РСР як суверенна держава склалась і розвивається на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення.
2. Українська РСР є неподільною демократичною суверенною республікою в існуючих кордонах.
3. Будь-які дії проти державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються Законом.

II

НАРОДОВЛАДДЯ

1. Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.
2. Вся повнота державної влади на території України належить Верховній Раді Української РСР. Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада Української РСР.
3. Будь-яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III

ГРОМАДЯНСТВО

1. Українська РСР має своє громадянство. Підстави набуття і втрати статусу громадянина Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство. Відповідно до національних інтересів українського народу республіка регулює і контролює міграційні процеси.
2. Українська РСР забезпечує рівність перед Законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.
3. Верховенство державної влади Української РСР поширюється на всіх осіб, які перебувають на території республіки.
4. Українська РСР проявляє турботу і здійснює захист громадян Української РСР, які перебувають за межами республіки.

IV ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

1. Суверенітет Української РСР поширюється на всю територію республіки, яка є недоторканою і в межах якої її органи державної влади здійснюють територіальне верховенство.

2. Територія Української РСР не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР вирішує всі питання адміністративно-територіального устрою республіки.

3. Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, підприємства, установи й організації на території Української РСР зобов'язані додержувати законодавства Української РСР.

V ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

1. Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки та порядок використання природних ресурсів.

2. Українська РСР забезпечує екологічну безпеку народу республіки, гарантуючи екологічні права громадян:

право на екологічно чисте і безпечне навколишнє середовище;

право на екологічно чисті продукти харчування і екологічно безпечні предмети повсякденного вжитку;

право на екологічно безпечні умови праці;

право на отримання і поширення вірогідної інформації про стан навколишнього середовища, про здоров'я населення, якість продуктів харчування і предметів повсякденного вжитку, умови праці.

3. Українська РСР в особі своїх органів державної влади і управління здійснює екологічний контроль за функціонуванням всіх підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, розташованих на території республіки.

4. Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів в разі виникнення загрози екологічній безпеці або порушення природоохоронного законодавства республіки.

VI ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та морської економічної зони, а також весь нагромаджений економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал є виключною власністю народу республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних та духовних потреб громадян республіки.

Власність народу Української РСР на землю, її надра та інші природні ресурси, а також основні засоби виробництва у будь-якій сфері народного господарства є матеріальною основою державного суверенітету республіки та самостійної організації її економічного життя.

2. Підприємства, установи, організації та інші об'єкти, належні Союзу РСР, іншим союзним республікам, іноземним державам та їхнім громадянам, міжнародним організаціям на території Української РСР, можуть розміщуватись та використовувати природні ресурси України лише за згодою відповідних органів державної влади Української РСР і в межах умов такої згоди.

3. Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу республіки і використанню Союзом її природних, інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів.

4. Українська РСР самостійно формує свій бюджет, визначає порядок і джерела надходжень.

Підприємства, установи та організації будь-якої належності, розташовані на території Української РСР, зобов'язані вносити плату за використання землі, усіх інших природних та трудових ресурсів, а також сплачувати податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до Закону відраховуються державі підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до бюджету республіки.

Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу РСР на засадах, визначених Союзним Договором. Українська РСР може вносити до бюджету Союзу цільові платежі, призначені для фінансування спеціальних союзних програм, у здійсненні яких заінтересована республіка.

VII КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

1. Українська РСР суверенна в питаннях культурного і духовного розвитку української нації.

2. Українська РСР гарантує національно-культурне відродження українського народу, збереження його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

3. Українська РСР гарантує всім національностям право вільного національно-культурного розвитку.

4. Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки.

5. Національні культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключною власністю народу республіки. Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність українського народу національних культурних та історичних цінностей, що свого часу були вивезені або залишилися за межами нинішньої території Української РСР.

VIII УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. Українська РСР здійснює безпосередні зносини з іноземними державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необ-

хідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній, спортивній сферах.

2. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

3. Українська РСР визнає переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрідержавного права.

ІХ

НЕВІД'ЄМНІ СУВЕРЕННІ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

1. До невід'ємних суверенних прав Української РСР, зокрема, належать:

- 1) право на визначення свого суспільного, державного і правового ладу;
- 2) право на встановлення свого громадянства та визначення основних прав і обов'язків громадян;
- 3) право на прийняття своєї Конституції, встановлення власної конституційної системи, визначення порядку захисту конституційних інститутів;
- 4) право на визначення форм організації держави, її найменування, державної мови;
- 5) право на встановлення державної символіки та право визначати столицю;
- 6) право на недоторканість території республіки, непорушність її кордонів і забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки республіки;
- 7) право на визначення порядку використання землі, її надр та інших природних ресурсів в межах території республіки;
- 8) право на самостійне здійснення на всій території законодавчої, виконавчої і судової влади, на пріоритетність законів республіки;
- 9) право на визначення своєї внутрішньої і зовнішньої політики та правових, екологічних, економічних, соціальних, культурних засад свого розвитку;
- 10) право на забезпечення національної самобутності українського народу;
- 11) право на визначення свого міжнародно-правового статусу і здійснення зовнішніх зносин;
- 12) право на об'єднання з іншими державами, визначення свого конституційно-правового статусу в них та вільного виходу з цих об'єднань.

2. Будь-які зазіхання на невід'ємні суверенні права Української РСР та порядок їх реалізації є втручанням у внутрішні справи республіки.

Х

НОВИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР

При укладанні нового Союзного Договору Верховна Рада Української РСР вважає за необхідне виходити з того, що:

1. Визначення державного статусу Української РСР в Союзі належить виключно народу України та обраній ним Верховній Раді Української РСР.

2. Здійснюючи свої суверенні права, Українська РСР може делегувати Союзу повноваження, що їх буде визначено Верховною Радою Української РСР і зафіксовано в новому Союзному Договорі, або повернути собі ті чи інші повноваження, делеговані Союзу в порядку, передбаченому в Союзному Договорі.

3. Українська РСР бере участь у здійсненні повноважень Союзу РСР.
4. Формування органів управління Союзу має відбуватись на основі відповідних квот для кожної союзної республіки.
5. Конституція Союзу та закони, що вносять до неї зміни, набувають чинності на території республіки після ратифікації Верховною Радою Української РСР.
6. Відносини Української РСР з Союзом поза межами повноважень, переданих республікою до відання Союзу, будуються на договірній основі.
7. Будь-який нормативний акт союзного органу державної влади чи управління, що виходить за межі повноважень Союзу, визначених Союзним Договором, і порушує суверенітет Української РСР, має бути оголошено в установленому порядку недійсним.
8. Спірні питання у взаємовідносинах між органами державної влади і управління Української РСР та відповідними органами влади та управління Союзу вирішуються шляхом переговорів або за допомогою арбітражних комісій.
9. Відносини Української РСР з іншими союзними республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.
10. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу із Союзу відповідно до порядку, встановленого в Союзному Договорі.
11. Спірні питання між Українською РСР та іншими союзними республіками вирішуються шляхом переговорів або в іншому порядку, погодженому між сторонами спору.

XI

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції Української РСР і визначає позиції республіки при укладанні нового Союзного Договору.

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР І. Ю. Валенею

**ДЕКЛАРАЦІЯ
про суверенітет України**

Україна є суверенною державою — неділимою демократичною республікою в нинішніх кордонах. Вона забезпечує рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, національності чи релігії. Девіз Української Республіки — Свобода, Рівність, Братерство. Основний принцип — правління народу, народом і для народу. Національні символіка та герб визначаються після необхідного публічного обговорення через референдум українського народу.

II

Українська Республіка заперечує монополії на власність, владу та істину. Жодна частина народу, ніяка окрема особа не можуть бути виразниками інтересів усього народу, крім тих його представників, які вибрані в процесі вільних виборів.

III

Носієм суверенітету та джерелом державної влади є український народ. Суверенітет здійснюється народом через своїх представників у Радах та шляхом референдуму.

Українська Республіка проголошує право всіх громадян на вільні об'єднання, організації, партії, які дотримуються принципів суверенітету та демократії.

IV

Питання про границі межі самостійності України може вирішувати лише її народ шляхом референдуму при 2/3 голосів «за».

V

Здійснюючи право на самовизначення, Україна на основі Договору може об'єднуватись у Союз з іншими республіками (державами).

Для досягнення загальних цілей Союзу, визначених і узгоджених у Договорі, Україна делегує Союзу у особі його центральних органів відповідне коло повноважень.

Рагіфікуючи положення Договору, Україна приводить своє законодавство у відповідність з ним.

Акти, які приймаються Союзом, не повинні суперечити Договору та Конституції Республіки. Якщо акти Союзу виходять за межі наданої йому компетенції, то Україна не виконує їх.

Поза повноваженнями, делегованими Союзом, Україна самостійно здійснює внутрішню та зовнішню політику, свою державну владу. Україна зберігає за собою право вільного виходу з Союзу у відповідності з Договором.

VI

Земля, її надра, акваторії, природні ресурси, будівлі, спорудження, транспортні та інженерні комунікації, інтелектуально-культурні цінності у межах Української Республіки є її власністю і не можуть використовуватись іншими державами, у тому числі членами Союзу, без її згоди.

VII

Українська Республіка, виражаючи волю народу, може ввести відмінний від теперішнього внутрішній поділ на території, що вільно керуються виборними Радами у відповідності до Конституції Республіки.

VIII

Усім іншим національностям, які компактно проживають в Україні, гарантується право на вільний національно-територіальний та культурний розвиток.

IX

В Україні встановлюється єдине республіканське громадянство. Ніхто не може бути позбавлений громадянства.

X

Принцип розподілу влад (законодавчої, виконавчої та судової) визначає структуру та діяльність органів Республіки.

XI

Найвища мета Республіки — забезпечення прав людини. Українська Республіка гарантує права та свободи, що передбачені нормами міжнародного права та Конституцією Республіки.

XII

Народ Української Республіки має намір прийти до вільного самоврядування та демократичного ведення своїх власних справ.

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР Ю. В. Гнаткевичем

УХВАЛА

**про державну незалежність
Української Радянської Соціалістичної Республіки**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,
виражаючи волю народу України,
пам'ятаючи про величезні жертви українського народу у його споконвічній бо-
ротьбі за свободу і незалежність,

констатуєчи факт відновлення національної державності України з 1917 року та
нагадуючи, що в 1922 році Українська Республіка Рад разом з радянськими республі-
ками Росії, Білорусії та Закавказзя об'єдналась у Союз РСР на основі Союзного До-
говору, який пізніше був порушений сталінською клікою, внаслідок чого Союз РСР
перетворився в унітарну державу, а суверенні права Української РСР були знехтувані,

опираючись на демократичні перебудовні процеси у Союзі РСР,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і культурний розви-
ток народу України,

прагнучи до відродження та розквіту самобутності і національної гідності україн-
ського народу та всіх національних груп, що проживають в республіці,
ставлячи мету утвердити історичну справедливість,

п р о г о л о ш у є :

**державну незалежність Української РСР як самостійність, повноту і не-
подільність влади республіки в межах її території та незалежність у зовніш-
ніх зносинах.**

Проголошуючи державну незалежність України, Верховна Рада республіки уроч-
исто заявляє:

1. Українська РСР є неподільною демократичною суверенною республікою в існу-
ючих кордонах. Будь-які дії проти державності України з боку політичних партій, гро-
мадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб будуть переслідуватися За-
коном.

Суверенітет Української РСР поширюється на всю територію республіки. Тери-
торія Української РСР є недоторканою і не може бути змінена та використана без її
згоди.

2. Українська РСР є республікою народовладдя, а народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

3. Українська РСР має своє громадянство, яке регулюватиметься Законом. Відповідно до національних інтересів українського народу республіка контролює міграційні процеси.

Українська РСР забезпечує рівність перед Законом усіх громадян Республіки незалежно від мови, походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

4. Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та морської економічної зони, а також весь нагромаджений економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал є власністю народу республіки.

5. Віднині Українська РСР самостійно здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності ООН та інших міжнародних організацій.

Як член ООН Українська РСР виступатиме рівноправним учасником міжнародного спілкування, безпосередньо братиме участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Україна вступатиме в міжнародні товариства та союзи, що служитимуть справі безпеки народів світу та національним інтересам України. Україна готова вступити в переговори про укладення Союзного договору з тими республіками, що були частиною Союзу РСР, які цього побажають.

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР С. П. Головатим

**ДЕКЛАРАЦІЯ
про суверенітет і самоврядування народу України**

ВЕРХОВНА РАДА

Української Радянської Соціалістичної Республіки,

- виражаючи суверенну волю народу України,
- прагнучи створити самоврядне суспільство на основі демократії,
- визнаючи необхідність побудови правової держави,
- дбаючи про повноцінний економічний, політичний, соціальний і культурний розвиток народу України,
- виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
- маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

п р о г о л о ш у є

СУВЕРЕНІТЕТ І САМОВРЯДУВАННЯ НАРОДУ УКРАЇНИ:

- СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ — *національний суверенітет* — як повновладдя української нації у вирішенні усіх питань її національного життя, утворення самоврядної національної держави, визначення національно-державної організації та взаємовідносин з іншими націями і народностями;
- СУВЕРЕНІТЕТ НАРОДУ УКРАЇНИ — *народний суверенітет* — як повновладдя народу України в організації життя суспільства і держави;
- СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — *державний суверенітет Української РСР* — як верховенство, самостійність і повноту державної влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах;
- ДЕМОКРАТІЮ як форму організації політичних, державних, громадських і трудових об'єднань членів суспільства і як форму організації їхньої діяльності;
- САМОВРЯДУВАННЯ НАРОДУ УКРАЇНИ як його самостійну діяльність по упорядкуванню суспільних відносин на основі демократії.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як самоврядна національна держава склалася і розвивається в існуючих кордонах на основі здійсненого українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за Законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

В Українській РСР уся влада народу України, як організуюча першооснова розвитку суспільства і держави, є незалежною.

Законодавча влада народу України втілюється у Радах народних депутатів Української держави — органах державної влади Української РСР.

Виконавча влада народу України втілюється у виконавчих і розпорядчих органах Української держави — Раді Міністрів Української РСР та інших республіканських, а також місцевих органах державного управління.

Прокурорська влада народу України втілюється в органах прокурорського нагляду Української держави — Прокуратурі Української РСР та її місцевих органах.

Судова влада народу України втілюється в органах правосуддя Української держави — Верховному Суді Української РСР, обласних (міських) і народних судах.

Законодавча, виконавча, прокурорська і судова влади народу України, втілені у відповідних державних органах, незалежні одна від одної: організація їхньої роботи і їхня діяльність ґрунтуються на засадах демократії і самоврядування.

III. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Єдиною владою на території Української РСР є влада народу України.

Територія Української РСР є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки.

Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, підприємства, установи й організації на території Української РСР зобов'язані додержувати законодавства Української РСР.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство. Підстави набуття і втрати статусу громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство Української РСР.

Відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси.

Верховенство державної влади Української РСР поширюється на всіх осіб, які перебувають на території Республіки.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА

Система і принципи діяльності найвищого органу державної влади Української РСР — Верховної Ради Української РСР, а також місцевих Рад народних депутатів, їхня компетенція, виборча система визначаються Конституцією Української РСР та іншими законами Республіки.

Кожна Рада народних депутатів самоврядна у своїй роботі і незалежна від вищої Ради, якщо вона діє у межах своїх повноважень, а також здійснює діяльність, не заборонену Законом.

Українська РСР забезпечує на своїй території верховенство Конституції та законів Республіки.

Верховна Рада Української РСР ратифікує закони Союзу РСР, дія яких поширюється на територію Української РСР, і які зачіпають інтереси Республіки.

Закони, прийняті Верховною Радою Української РСР, мають вищу юридичну силу на території Республіки у разі розходження між нормами республіканського і союзного законодавства, спрямованими на регулювання в Республіці однакових за своїм змістом правовідносин, а також за наявності в союзному законі норм, спрямованих на регулювання внутріреспубліканських суспільних відносин.

VI. ВИКОНАВЧА ВЛАДА

Система і принципи діяльності виконавчих і розпорядчих органів Української РСР, їхня компетенція і порядок утворення визначаються Конституцією Української РСР та іншими законами Української РСР.

Виконавчі і розпорядчі органи Української РСР підзвітні органам державної влади Республіки.

VII. ПРОКУРОРСЬКА ВЛАДА

Організація прокурорського нагляду в Українській РСР визначається Конституцією Української РСР, Законом про прокуратуру Української РСР та іншими законами Республіки.

Прокурор Української РСР призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради — Президії Верховної Ради Української РСР.

Вищий нагляд за точним і єдиним виконанням законів Української РСР покладається лише на Прокурора Української РСР.

VIII. СУДОВА ВЛАДА

Судоустрій Української РСР визначається Конституцією Української РСР та іншими законами Республіки.

Організаційне керівництво судами Української РСР здійснюється Верховною Радою Української РСР, Радою Міністрів Української РСР і Міністерством юстиції Української РСР.

Цивільні і кримінальні справи та справи про адміністративні правопорушення, розгляд яких передбачено відповідними Кодексами Української РСР, підвідомчі лише судам Української РСР.

Вищий нагляд за судовою діяльністю судів Української РСР здійснює Верховний Суд Української РСР.

Вищий нагляд за додержанням законів Української РСР при розгляді судами справ покладається на Прокурора Української РСР.

Конституційний нагляд за відповідністю проектів законів, законодавчих і підзаконних актів та рішень обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів Основному Закону Української РСР, а також конституційний захист прав і свобод громадян Української РСР покладається на Конституційний суд Української РСР.

Рішення Конституційного суду Української РСР є остаточним.

ІХ. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має національні військові формування — Збройні Сили Української РСР, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Створення Збройних Сил стратегічного призначення, а також військових об'єктів, що мають значення для функціонування національних Збройних Сил Республіки, може бути віднесено Українською РСР за новим Союзним Договором до компетенції Союзу РСР.

Громадяни Української РСР перебувають на дійсній військовій службі в Збройних Силах Української РСР.

Громадяни Української РСР можуть перебувати на дійсній військовій службі у Збройних Силах стратегічного призначення та на військових об'єктах союзного підпорядкування, що мають значення для функціонування національних Збройних Сил Республіки.

Х. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також весь економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал є загальнонародним добром — власністю Української держави — і використовуються з метою забезпечення матеріальних та духовних потреб громадян Республіки. Загальнонародне добро є матеріальною основою суверенітету та самоврядування народу України.

Підприємства, установи, організації та інші об'єкти Союзу РСР, союзних республік, іноземних держав та їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України лише за рішенням відповідних органів державної влади Української РСР і в межах умов такого рішення.

Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, створену трудовими зусиллями народу Республіки та шляхом використання Союзом її природних, інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну та грошову системи Республіки, формує свій державний бюджет, визнає порядок і джерела його надходжень.

Підприємства, установи та організації будь-якої належності, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних та трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються державі підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до державного бюджету Республіки.

Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу РСР на засадах, визначених Союзним Договором. Українська РСР може вносити до бюджету Союзу цільові платежі на фінансування союзних програм, у яких заінтересована Республіка.

XI. САМОВРЯДУВАННЯ НАРОДУ УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР вживає заходів до забезпечення екологічної безпеки народу Республіки та гарантування екологічних прав громадян:

— право проживати у навколишньому середовищі, безпечному для здоров'я людини;

— право на екологічно чисті продукти харчування і екологічно безпечні предмети повсякденного вжитку;

— право на екологічно безпечні умови праці та відпочинку;

— право на отримання і поширення вірогідної інформації про стан навколишнього середовища, про здоров'я населення, якість продуктів харчування і предметів повсякденного вжитку, умови праці.

Українська РСР в особі своїх органів державної влади і управління здійснює екологічний контроль за функціонуванням усіх підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, розташованих на території Республіки.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.

XII. САМОВРЯДУВАННЯ У ГАЛУЗІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Українська нація самоврядна у питаннях науки, освіти, культурного і духовного розвитку.

Українська РСР гарантує національно-культурне відродження українського народу, збереження його історичних традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує усім національностям, що проживають на її території, самоврядування у галузі їхнього національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національно-культурні та історичні цінності на території Української РСР є загальнонародним добром. Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність

Української держави національних культурних та історичних цінностей, що свого часу були вивезені або залишилися за межами нинішньої території Української РСР.

ХІІІ. САМОВРЯДУВАННЯ У ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Українська РСР самостійно, виходячи з засад самоврядування, здійснює безпосередні зносини з іноземними державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрідержавного права.

* * *

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції Української РСР, проектів Законів Республіки і визначає позиції Української РСР при укладанні нового Союзного Договору.

Проект Декларації про суверенітет і самоврядування народу України підготовлений народним депутатом Української РСР Головатим Сергієм Петровичем і старшим науковим працівником Інституту держави і права АН УРСР, кандидатом юридичних наук Тимченком Іваном Артемовичем.

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР М. В. Косівим

ДЕКЛАРАЦІЯ
про державний суверенітет Української РСР

Конституція Української РСР (ст. 68) проголошує Українську РСР суверенною соціалістичною державою.

Для реалізації конституційних положень Верховна Рада Української РСР
п о с т а н о в л я є :

1. Українська РСР здійснює державний суверенітет на своїй території, керуючись принципом розподілу властей, через систему органів державної влади, Голову Верховної Ради республіки, систему органів державного управління і правосуддя. Республіка, як суверенна держава, проводить самостійно економічну, екологічну, соціальну і культурну політику, гарантує громадянам правову захищеність від переслідувань з політичних, національних, релігійних та інших мотивів. Нагляд за дотриманням законності в республіці здійснює Генеральний Прокурор Української РСР, який призначається і підзвітний Верховній Раді УРСР.

Територія Української РСР не може бути змінена чи використана без згоди Верховної Ради Української РСР.

2. Закони Української РСР на території республіки мають пріоритет перед загальносоюзними законами, крім випадків передбачених Союзним договором, є обов'язковими до виконання всіма підприємствами (об'єднаннями), організаціями і установами, громадянами Української РСР, громадянами інших республік і держав, особами без громадянства, які проживають чи перебувають на території республіки.

3. Комісії законодавчих передбачень Верховної Ради Української РСР розробити і подати на наступну сесію проект Закону УРСР «Про громадянство Української РСР», керуючись даною Декларацією, Загальною декларацією прав людини, інтересами всіх соціальних груп, націй і народностей, що населяють і постійно проживають у республіці, враховуючи негативні наслідки інтенсивних міграційних процесів.

4. Власність народу Української РСР становлять: земля, надра, повітряний простір над територією республіки, внутрішні і територіальні води, ліси, ресурси, зони Чорного і Азовського морів, що прилягають до території республіки, та інші природні багатства.

Раді Міністрів Української РСР до 1991 р. вивчити і підготувати відповідні пропозиції про повернення республіці власності, що знаходиться на її території та в інших республіках.

5. Раді Міністрів Української РСР протягом 1990 року розробити і подати Верховній Раді Української РСР проект Закону УРСР «Про господарювання в умовах ринкової економіки», сформувавши фінансово-бюджетну і банкову системи республіки, здійснити організацію справедливого ціноутворення, що сприяло б еквівалентному обміну між союзними республіками та іноземними державами.

Домогтися повернення Банкові Української РСР відповідної частини золотого запасу Банку Союзу РСР, створення національної конвертованої валюти, організації комерційних банків.

6. Раді Міністрів Української РСР:

– забезпечити охорону національних культурних цінностей, керуючись рекомендаціями міжнародних правових норм;

– забезпечити повернення національних святинь українського народу з інших союзних республік та іноземних держав.

7. Уряду Української РСР у своїй зовнішній політиці виходити з державного суверенітету республіки, будувати відносини з іншими республіками і державами на основі дотримання принципів суверенної рівності; непорушності кордонів і територіальної цілості; невтручання у внутрішні справи; співробітництва між державами, загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів. Забезпечити відкриття дипломатичних представництв — посольств і консульств у країнах, де республіка має будь-які інтереси.

8. Комісії законодавчих передбачень Верховної Ради Української РСР підготувати нову Конституцію (Основний Закон) Української РСР, виходячи із даного Декрету і подати її Верховній Раді Української РСР на обговорення і затвердження.

ПРОЕКТ

Внесений народними депутатами
Української РСР
С. В. Семенцем, Т. М. Яхєвою.

**ДЕКЛАРАЦІЯ
про державний суверенітет Української РСР**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, виражаючи суверенну волю українського народу, маючи на меті утвердити суверенітет Української держави та створити надійний політико-правовий механізм його захисту,

п р о г о л о ш у є :

Державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність республіки у зовнішніх зносинах.

I. Державно-політичний устрій Української РСР

1. Українська республіка, як суверенна держава, формується і розвивається на основі здійснення народом України його невід'ємного права на самовизначення, виражає волю й інтереси всіх соціальних груп населення незалежно від національності, віросповідання, політичних переконань.

2. Українська держава є найвищим проявом буття українського народу.

Народ України є єдиним джерелом і носієм суверенітету. Народ України реалізує свій суверенітет через вибори своїх представників до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів, а також через участь у всенародних референдумах в порядку, передбаченому Конституцією Української РСР.

3. Конституція Української РСР є найвищим законом, на основі якого будується все законодавство республіки.

4. Основою державного устрою є Ради народних депутатів. Вищим органом влади є Верховна Рада Української РСР. Вся повнота державної влади на території Української РСР належить виключно Верховній Раді Української РСР.

5. Українська РСР є неподільною демократичною суверенною державою в існуючих кордонах. Суверенітет Української РСР поширюється на всю територію республіки.

6. Державна влада в республіці здійснюється на основі принципу розподілу властей, через систему органів державної влади, Голову Верховної Ради Української РСР, систему органів державного управління і правосуддя.

7. Політичні партії, громадські організації мають рівні перед Законом права. Вони реалізують свої програмні цілі у відповідності з Конституцією Української РСР та через вибори своїх представників до Верховної Ради Української РСР, місцевих Рад народних депутатів.

8. Будь-яка частина народу, політична партія, громадська організація чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу. Від імені народу України виступає виключно Верховна Рада Української РСР.

9. Закони Української РСР на території республіки носять пріоритетний характер. Всі інші правові акти набувають чинності на території Української РСР тільки після ратифікації їх Верховною Радою Української РСР.

10. На території Української РСР діє незалежна система судочинства. Вищим судовим органом є Верховний Суд Української РСР, члени якого призначаються Верховною Радою Української РСР. Окремо діє незалежний Конституційний Суд.

11. Нагляд за додержанням законів на території Української РСР покладається на прокуратуру Української РСР на чолі з Генеральним прокурором УРСР, який призначається і підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

12. Нагляд за діяльністю армії та КДБ на території Української РСР здійснює комітет при Верховній Раді Української РСР.

II. Економічний устрій. Природокористування та екологічна безпека

1. Земля, засоби існування та засоби праці, які знаходяться в земній корі, гідро-сфері, атмосфері та біосфері в межах території УРСР, її територіальних вод, повітряного простору, континентального шельфу та морської економічної зони, а також результати праці науковців, діячів літератури та мистецтва, інших галузей культури є виключною власністю народу України і становлять матеріальну та інтелектуальну основу державного суверенітету Української РСР.

2. Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

3. Українська РСР визнає всі форми власності і забезпечує їх рівноправне функціонування на території республіки.

4. Діяльність всіх підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, розташованих на території Української РСР, регламентується законами Української РСР.

5. Українська РСР є гарантом створення вільних можливостей економічної діяльності своїх громадян та захисту їх соціальних прав.

6. Українська РСР самостійно формує свій бюджет, визначає порядок і джерела надходжень, проводить податкову політику на своїй території.

Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу РСР на засадах, визначених Союзним Договором. Українська РСР може вносити до бюджету Союзу цільові платежі.

7. Держбанк Української РСР є вищою кредитною установою республіки, підзвітною лише Верховній Раді Української РСР.

8. Розрахунки по зовнішньоекономічних операціях та інші валютні розрахунки на території республіки здійснює зовнішньоекономічний Банк Української РСР, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

9. Українська РСР розглядає як свою виключну власність частку загальносоюзного багатства, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу республіки і використанню Союзом її природних, інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів.

10. Українська РСР забезпечує раціональне природокористування, зберігаючи для прийдешніх поколінь землю та інші природні ресурси, як гарантію їх економічного розвитку та екологічної безпеки.

11. Українська РСР забезпечує екологічну безпеку народу республіки, гарантуючи екологічні права громадян.

12. Використання природних ресурсів на території Української РСР, діяльність підприємств, установ, організацій та громадян регламентується екологічним законодавством та іншими законами Української РСР.

III. Зовнішньополітичні повноваження та участь у міжнародних відносинах

1. Українська РСР як суверенна держава, що є суб'єктом міжнародного права, входить до ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, підтримує дипломатичні відносини з іноземними державами, бере активну участь у всіх сферах міжнародного життя.

2. Українська РСР самостійно і на незалежних засадах здійснює зовнішньополітичне забезпечення свого державного суверенітету.

3. Зовнішньополітична діяльність Української РСР будується на засадах загальнолюдських цінностей.

4. Міжнародна діяльність Української РСР відповідає усім загальновизнаним принципам міжнародного права. Українська РСР віддає перевагу нормам міжнародного права перед внутрідержавним.

5. Функція захисту державного суверенітету і територіальної цілісності Української РСР належить до невід'ємних прав республіки, яка може делегувати їх до союзної компетенції на засадах, визначених відповідним договором.

IV. Культурний та духовний розвиток

1. Українська РСР гарантує національно-культурне відродження українського народу, збереження його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

2. Українська РСР гарантує всім народам, що проживають на її території, право вільного національно-культурного розвитку і сприяє задоволенню національно-культурних потреб представникам інших націй.

3. Українська РСР зобов'язується сприяти задоволенню національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки.

4. Українська РСР гарантує відродження та збереження культурних та історичних цінностей, що знаходяться на її території, а також залишає за собою право повернення національних святинь, що знаходяться за межами республіки.

5. Українська РСР гарантує всім своїм громадянам свободу совісті, свободу творчості та свободу слова.

V. Держава і особа

1. Українська РСР має своє громадянство. Підстави набуття українського громадянства визначаються законом Української РСР «Про громадянство». Ніхто не може бути позбавлений громадянства Української РСР.

2. Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

3. Верховенство державної влади Української РСР поширюється на всіх осіб, які перебувають на території республіки.

Відповідно до національних інтересів українського народу республіка регулює і контролює міграційні процеси.

4. Українська РСР проявляє турботу і здійснює захист громадян Української РСР, які перебувають за межами республіки.

5. Державний суверенітет Української РСР є необхідною умовою забезпечення прав і свобод людини, передбачених Декларацією прав людини ООН та іншими міжнародними правовими документами.

VI. Новий Союзний Договір

1. Українська РСР залишає за собою право вступу і виходу із договірних зв'язків з іншими союзними республіками.

2. Здійснюючи свої суверенні права, Українська РСР може делегувати частину своїх суверенних прав до компетенції Союзу. Українська РСР залишає за собою виключне право повернути собі делеговані до Союзу повноваження в порядку, встановленому Союзним Договором.

3. Українська РСР буде свої відносини з іншими союзними республіками на основі договорів і може відносити ті чи інші питання до їх спільної компетенції.

4. Українська РСР наголошує на недопустимість вживання Союзом права преференції в питанні формування вищих органів союзної влади.

5. Українська РСР укладає Союзний договір на певний термін, зберігаючи за собою право його оновлення, продовження або припинення дії.

6. Українська РСР визнає Союзний Договір як Основний Закон Союзу РСР.

* * *

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції Української РСР і визначає позиції республіки при укладанні нового Союзного Договору.

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР С. І. Хмарою

ДЕКЛАРАЦІЯ
про суверенітет УРСР

Декрет про владу

Враховуючи нескориме природне і справедливе прагнення українського народу бути господарем на власній землі;

— пам'ятаючи про віковічні демократичні традиції і невіддільність українського народу від загальноєвропейського процесу цивілізації;

— розуміючи, що тільки за умов демократії і гарантії прав людини кожного громадянина України можливо забезпечити найкраще самовиявлення народу, участь в уселюдському поступі, Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є :**

1. Вся повнота влади на території України належить єдиному суверенові — народові України, який здійснює її через делегованих представників до Рад всіх рівнів, обраних на вільних демократичних виборах.

2. Жодна політична організація чи соціальна група не має права монополізувати політичну і державну владу.

3. Тільки на загальних демократичних виборах політичні партії можуть отримати тимчасовий мандат на державно-політичну владу, якщо на таких виборах вони отримують більшість.

4. З метою реалізації народовладдя влада поділяється на законодавчу, виконавчу, судову.

5. На всій території України діють тільки закони, створені Верховним органом влади Республіки. Жодні закони іншої держави чи міжнародної організації не можуть бути чинними в Україні без схвалення Верховним органом влади Республіки. Будь-яке втручання в законодавчий процес Верховного органу влади Республіки із зовні вважається актом політичної агресії.

6. Народ може достроково розпустити обрані ним органи влади (Ради), визначивши свою волю на загальнонародному референдумі.

7. Для реалізації суверенних прав народу Верховний орган влади Республіки створює необхідні атрибути державності, які надають Україні властивостей повного суб'єкта міжнародного права.

8. Цей декрет стає концептуальною основою для створення Нової Конституції Української Республіки.

Маніфест про незалежність (суверенітет) Української РСР

I. Загальні принципи

1.1. Нормальний духовний, економічний розвиток та фізичне виживання народу України може забезпечити тільки незалежна демократична Українська держава, на шлях побудови якої вступає український народ.

1.2. Українська держава будується, як механізм захисту нації в цілому і особистості зокрема, за принципом: держава — для нації, а не нація — для держави.

Законодавство, включно з Основним Законом, узгоджується з міжнародними правовими актами. Вся правова система, функціональні державні органи творяться і діють з метою забезпечення громадянам України прав, проголошених Загальною декларацією прав людини.

1.3. Український народ опинився перед небезпекою біологічного виродження, фізичної та духовної загибелі, а його споконвічне середовище проживання — українська земля — під загрозою цілковитої руйни. Причиною такого стану України і її народу стало колоніальне становище і тоталітарна комуністична суспільно-політична система, нав'язані Україні із зовні шляхом військової агресії більшовицької Росії у 1918—1920 рр.

1.4. Виходячи з того:

— що союзний договір 1922 р. де-юре закріпив колоніальне становище України, яке де-факто стало наслідком військової анексії Української Народної Республіки більшовицькою РРФСР;

— що договір нав'язаний Україні в умовах окупації і стану війни РРФСР з УНР, уряд якої усунено від влади військовою силою;

— що договір підписували представники маріонеткового уряду УРСР, який не мав повноважень від народу України, а був створений окупаційною владою;

— що навіть маріонетковий уряд УРСР при укладанні договору був поставлений перед доконаним фактом і знаходився в нерівноправних умовах;

— що договір 1922 р. звужував права УРСР як державного суб'єкта і перетворював її фактично в об'єкт центрального імперського уряду СРСР, тобто був несправедливим і не вигідним для народу України,

Верховна Рада УРСР денонсує союзний Договір 1922 р. і заявляє, що УРСР більше не зв'язана умовами цього договору.

1.5. Економічні стосунки УРСР з іншими республіками СРСР здійснює шляхом укладання прямих взаємовигідних торговельних угод з цими республіками, а також через прями стосунки між економічними суб'єктами УРСР і цих республік, без посередництва союзних структур.

II. Політична система

2.1. Верховна Рада УРСР проголошує республіканську форму правління, яка здійснюється органами влади на різних рівнях, що вибираються на загальних прямих таємних виборах.

2.2. Виконавчі державні органи республіки формуються вибраними демократичним шляхом Радами і підзвітні тільки їм (уряд, армія, прокуратура, міліція, КДБ).

2.3. На території України діють закони, створені і ухвалені тільки Верховною Радою республіки.

2.4. Республіканські закони узгоджуються з відповідними міжнародними правовими актами з метою якнайкраще гарантувати своїм громадянам основні права людини.

2.5. Всі громадяни республіки, незалежно від їх національної приналежності, політичних поглядів, релігійних переконань, є рівними в правах.

2.6. Громадяни України мають право об'єднуватися в політичні, громадські, культурні організації.

Жодна політична чи громадська організація не може посідати привілейоване становище в суспільстві.

2.7. Організації, що проповідують людиноненависницькі ідеї, в своїй діяльності застосовують насильство, посягають на територіальну цілість республіки, забороняються законом.

III. Економічна система

Враховуючи світовий досвід і розуміючи, що при існуючій командно-адміністративній системі неможливо вийти з кризового стану, забезпечити розвиток економіки та краще життя народу, Верховна Рада УРСР буде проводити економічну політику, яка повинна привести до встановлення ринкових відносин в народному господарстві.

Новостворені закони повинні:

3.1. Забезпечити право і юридичні гарантії різним формам власності. Створювати пріоритетні умови для приватної і кооперативної власності.

3.2. Демоніполізувати (роздержавити) економіку. Державний сектор залишається в розумних межах, враховуючи загальнореспубліканські інтереси.

3.3. Вивести економіку України з-під контролю відомств СРСР.

3.4. Забезпечити трудовим колективам господарську самостійність і право розпоряджатися плодами своєї праці.

3.5. Створити незалежну республіканську фінансову і банківську системи.

3.6. Перетворити колгоспи і радгоспи в сільськогосподарські кооперативи і передати основний виробничий фонд — землю — у власність цих кооперативів.

Гарантувати право членам цих кооперативів на вільний вихід з них, з отриманням землі в приватне користування, за умови, якщо вони побажають засновувати індивідуальні господарства.

3.7. Право володіння власністю на Україні іноземним (республіки СРСР та інші країни) економічним і державним суб'єктам надається регіональними органами влади, координується і контролюється Верховною Радою республіки.

3.8. Гарантувати соціальний захист громадянам республіки.

IV. Відновлення незалежної Української держави є процес, який передбачає створення:

4.1. Нової Конституції республіки.

4.2. Пакету найважливіших законів як необхідної правової основи для перетворення України в повний суб'єкт міжнародного права.

4.3. Виконавчих структур і механізмів, підпорядкованих республіканським органам влади, для реалізації державної незалежності:

- республіканські збройні сили;
- органи держбезпеки;
- прокуратура;
- митна служба;
- республіканське громадянство;
- дипломатичні та економічні стосунки з іншими державами.

До завершення цього триєдиного процесу побудови незалежної держави, Україна не зможе виступати як рівноправний суб'єкт міжнародного права і тому не вступатиме в жодні політичні союзи з іншими державами (республіки СРСР, інші країни).

V. Державна назва і державні символи

Верховна Рада УРСР постановляє:

1. Змінити державну назву республіки з Українська Радянська Соціалістична Республіка на — Українська Республіка.

2. Підтвердити ухвалений УНР у 1918 р. державний статус української національної символіки:

- Жовто-блакитний Прапор;
- Герб — Тризуб;
- Гімн — «Ще не вмерла Україна» (опис державної символіки подається в додатку).

ПРОЕКТ

Внесений народним депутатом
Української РСР О. П. Коцюбою

ДЕКЛАРАЦІЯ

«Про народовладдя і суверенність України»

Народні депутати Української РСР 1-ї сесії Верховної Ради УРСР 12-го скликання в ім'я щастя і миру на Україні та між народами на основі п р и н ц и п і в :

СУВЕРЕННОСТІ України; ВЕРХОВЕНСТВА волі народу і діяльності Рад народних депутатів над усіма іншими видами і формами влади, політичної і громадської діяльності; НЕДОТОРКАНОСТІ юридичних, економічних прав та свобод людини, сім'ї і народу; ПРЕЗУМПЦІЇ невинності; ВИБОРНОСТІ органів народовладдя і самоврядування; ПДПОРЯДКОВАННОСТІ держави, економіки і права інтересам людини, сім'ї і народу; ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ усіх сфер суспільного життя; ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ розвитку виробництва, обміну і розподілу продукції; РІВНОПРАВНОГО співвідношення різних форм виробництва і власності; РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ на законодавчу, виконавчу, судову; ЕКОЛОГІЗАЦІЇ галузей виробництва і умов життя; ДЕВОЄНІЗАЦІЇ суспільного і державного устрою України; МИРНОГО СПІВІСНУВАННЯ людей, націй і народів; СВОБОДИ совісті, друку і творчості,

п р о г о л о ш у ю т ь :

I. СУВЕРЕННІСТЬ ОСОБИ, СІМ'Ї І НАРОДУ

1. Гарантію прав, свобод і захист інтересів людини, сім'ї та народу України. Декларація закладає правову основу про:

- правовий статус громадянства, сім'ї і народу України;
- процесуальну юридичну реалізацію особистих і соціальних прав та свобод людини, сім'ї і народу;
- гарантії здійснення виробничих, економічних і духовних прав, які забезпечують гідні людини, сім'ї і народу умови існування;
- право кожної людини на безкоштовне навчання і лікування, безперешкодне заняття духовною і науковою діяльністю на Україні та за її межами;
- рівні, незалежно від раси, національності й ідеологічних переконань, політичні і юридичні права та свободи громадян і їх формувань, асоціацій, трудових колективів тощо;
- судовий захист інтересів осіб;

— забезпечення волевиявлення народу України у створенні суверенної держави з територіальною, національною, економічною, політичною самостійністю в союзі з іншими республіками і державами на основі повноправного членства в ООН.

II. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

2. Недоторканність національно-державного і адміністративно-територіального устрою України. Як суверенна держава вона має національне і територіальне верховенство, існує і розвивається в межах діючих кордонів з невід'ємним правом народу на самовизначення. Всім націям і народностям гарантується самобутність, народовладдя, збереження і розвиток духовної і матеріальної культури.

3. Пріоритетність законів України і ратифікованих нею норм права на території республіки.

III. ВИБОРНІСТЬ НАРОДОВЛАДДЯ

4. Виключність права народу України на повноту влади в суспільстві лише шляхом виборів народних депутатів, інших представницьких органів народовладдя і Президента України. Основними демократичними принципами виборчого права народовладдя є:

— незалежність і свобода реалізації виборчих прав, рівність: один громадянин – один голос;

— альтернативність висунення і обрання не менше як з двох кандидатів у народні депутати і керівників представницьких органів Рад народних депутатів;

— пряме виборче право, всезагальність, таємниця голосування, гласність організації і проведення виборів, демократичність, виборність, самовисунення;

— економічна і технічна забезпеченість виборчого права, звітність перед виборцями і підконтрольність народу;

— юридична відповідальність за порушення норм виборчого права.

IV. РОЗПОДІЛ ВЛАДИ

5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову з основоположними началами:

а) **Законодавча влада** відноситься до компетенції Верховної Ради України під контролем народу.

б) **Виконавча влада** концентрується в Президента України, Президії Верховної Ради України (для системи Рад), Ради Міністрів України, місцевих Радах народних депутатів та інших органах державної влади і управління. Забезпечення правопорядку і боротьба із злочинністю здійснюється органами виконавчої влади. Всі виконавчі органи підзвітні Радам народних депутатів.

в) **Судова влада** реалізується Конституційним Судом України і Верховним Судом України.

6. Формування Прокуратури України, Комітету державної безпеки України, Верховного Суду України (в його складі Колегії з господарських справ) затверджується Верховною Радою України.

7. Створення національних і стратегічних Збройних сил України здійснюється на принципах мирного співіснування держав і народів. Національні Збройні сили викону-

ють оборонні функції виключно на території України, а стратегічні Збройні сили — в залежності від міжреспубліканських і союзних та міжнародних угод.

V. ОСНОВИ НАРОДОВЛАДДЯ І СУВЕРЕННОСТІ

8. Всенародне надбання соціальних, виробничих, економічних і духовних основ розвитку України як багатівікового потенціалу матеріального і інтелектуального розвитку народів України. Власністю народу України є: земля, її надра, води, ліси та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, її континентальний шельф і його природні ресурси, морська економічна зона, науково-технічний та інтелектуальний потенціал України. Власністю громадян, асоціацій і колективів можуть бути предмети і засоби виробництва, які надбані працею, а земельні ділянки в розмірах, що необхідні для житла і господарських споруд.

9. Право власності на частку загальносоюзного багатства, яка створена трудовими зусиллями народу України і за рахунок його природних ресурсів, визначається за домовленістю із союзними республіками. Забезпечується повернення у власність народу національних культурних та історичних цінностей, які вивезені або знаходяться за межами нинішньої території України.

10. Самостійне формування Україною банкової, фінансово-кредитної, валютної та грошової систем, джерел матеріально-технічних і фінансових надходжень та складання бюджету.

11. Суверенне укладання Україною договорів з іноземними державами, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, ведення зовнішньої політики в усіх сферах діяльності і рівноправне представництво України як члена ООН в європейському та світовому процесах міжнародного розподілу праці. Визнання переваг загальнолюдських цінностей над класовими, релігійними, партійними і вузьконаціональними.

12. Забезпечення екологічних умов життя і діяльності людей, реалізації права на екологічно чисті продукти харчування, побут, безпеку праці тощо. Ведення Україною самостійного екологічного контролю, який діє незалежно від будь-яких відомих систем.

VI. НАЦІОНАЛЬНУ І ДЕРЖАВНУ СИМВОЛІКУ

13. Встановлення Україною, після проведення всенародного референдуму, національної і державної символіки: герба, прапору, гімну тощо. Столиця України — місто Київ.

VII. КОНСТИТУЦІЙНІСТЬ НАРОДОВЛАДДЯ І СУВЕРЕННОСТІ

14. Визнання Конституції України Основним Законом, життя людини, сім'ї і народу України. Прийняття конституційних та інших правових актів лише на основі Конституції України.

VIII. ЮРИДИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

15. Встановлення юридичної відповідальності за порушення конституційних норм. Основними принципами дії юридичної відповідальності є:

- невідворотність покарання і незастосування позовної давності за вчинення злочинів проти прав і свобод людини, сім'ї і народу України;
- всесторонність об'єктивного правомірного розгляду справ;
- притягнення до юридичної відповідальності не інакше як за вироком або рішенням суду та компетентних державних органів;
- взаємовідповідальність держави і громадянина та особи;
- презумпція невинності і правозахищеність.

16. Розгляд організованої злочинності як одного з найтяжчих державних злочинів, спрямованих проти народовладдя і суверенності України.

* * *

Проголошена Декларація є основою для Концепції і проекту нової Конституції України, визначення основних напрямків формування положень міжреспубліканських, союзних і міжнародних угод України.

ПРОЕКТ

Внесений депутатською групою
«Незалежність»

ДЕКЛАРАЦІЯ
про державний суверенітет України

Спираючись на невід’ємне право кожного народу на самовизначення, задеклароване у міжнародному пакті «Про громадянські та політичні права» від 16 грудня 1966 року та «Прикінцевому акті наради з безпеки та співробітництва у Європі» від 1 серпня 1975 року, підписаних УРСР, а також на право виходу республіки із складу СРСР, закріплене Конституцією УРСР;

— враховуючи віковічне прагнення українського народу до власної державності, яке було реалізоване в часи Київської Русі, Української Козацької Республіки (першого в Європі демократичного державного устрою) у 16—17 ст.ст., в часи пореволюційного відродження української державності в УНР у 1917 р., в проголошенні державної самостійності України у 1918 р. та з’єднанні українських земель у єдиній суверенній соборній державі — Українській Народній Республіці у 1919 р.;

— усвідомлюючи, що законне право українського народу мати свою самостійну державність було грубо порушено з боку більшовицької Росії у 1918—1920 рр., що призвело до утвердження в Україні монопольної влади більшовиків та входження України до складу Радянського Союзу на основі союзного договору;

— зважаючи на те, що записані у договорі права України на збереження суверенності (національної армії, самостійного здійснення міжнародних зв’язків та ін.) були порушені односторонньо з боку Союзу і тим самим зробили договір недійвим;

— враховуючи, що політика Союзу під керівництвом ВКП(б) та КПРС від 1922 р. привела до страхотливого геноциду українського народу в роки сталінської колективізації, голодомору 1932—1933 рр., масових розстрілів і примусових депортацій мільйонів українських громадян в Сибір та Середню Азію в 30-ті, 40-ві та 50-ті роки, до масових міграцій на територію України неукраїнського населення, до репресій, вчинених в стосунку до української інтелігенції у 30-тих, повоєнних та 70-тих роках;

— усвідомлюючи, що перебування у складі новітньої тоталітарної імперії СРСР і під керівництвом КПРС призвело Україну до найстрахотливішої за всю історію світу екологічної катастрофи;

— розуміючи, що теперішня політична, соціально-економічна і культурна криза на Україні є наслідком колоніального становища у складі СРСР;

— не бачачи для України виходу із кризової ситуації в межах СРСР, всі складові частини якого республіки дійшли до повного господарського і духовного занепаду;

— виходячи з необхідності забезпечення гідних умов життя, прав і свобод громадян, політичного, економічного, соціального і духовного відродження народу України, цією Декларацією Верховна Рада України проголошує:

1. Віднині Україна є вільною, незалежною, самостійною державою, яка сама визначає характер своїх зв'язків із будь-якою країною на основі договорів.

2. На території України мають верховенство лише закони Української Республіки, приведені у відповідність до міжнародних угод про права людини і народу.

3. Носієм суверенітету і джерелом верховної влади є народ Української Республіки. Повновладдя народу здійснюється в рамках Конституції України через народних представників у верховних органах самоуправління та шляхом референдуму.

4. Основою структури і діяльності органів держави є принцип розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади.

5. Українська Республіка має своє громадянство і забезпечує рівність перед законом усіх громадян України незалежно від їх походження, політичних поглядів, національності чи релігії.

6. Громадяни України мають право на створення політичних партій та громадських організацій, що дотримуються Конституції Республіки.

7. Українська Республіка має власну національно-територіальну армію.

8. Земля, її надра і всі природні ресурси, культурні та історичні цінності, що знаходяться на території республіки, весь економічний та інтелектуальний потенціал є виключно власністю народу України: порядок використання природних та матеріально-технічних ресурсів України регулюється законами Української Республіки.

9. Українська Республіка самостійно формує свій бюджет, визначає порядок і джерела надходжень.

10. Українська Республіка самостійно встановлює і забезпечує порядок і джерела екологічного захисту народу і гарантує екологічні права громадян.

11. Українська Республіка гарантує національно-культурне відродження українського народу і національно-культурний розвиток всіх національних груп.

12. Вища мета Республіки — забезпечення прав людини і народу. Українська Республіка гарантує права і свободи, передбачені нормами міжнародного права і закріплені в Конституції України.

Ця Декларація набуває сили негайно після її прийняття сесією парламента України і є невід'ємною частиною Конституції України.

СТЕНОГРАМИ

обговорення проектів Декларації
на пленарних засіданнях Верховної Ради Української РСР
та на засіданнях Президії ВР УРСР*

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ ТРЕТЄ

*Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.
28 червня 1990 року. 16 година.*

Головує Голова Верховної Ради Української РСР депутат **ІВАШКО В. А.**

ГОЛОВА. Шановні народні депутати!

Прошу сідати, зареєструватися. (Й д е р е є с т р а ц і я). Хто не зареєструвався, шановні депутати? В залі явно більше народу.

Продовжуємо роботу сесії. Вечірнє засідання оголошую відкритим. Президія Верховної Ради розглядала, як нам краще працювати надалі. І тому вирішили вже сьогодні розпочати, я б сказав, обговорення, скоріше представлення документів щодо Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Нагадаю спочатку, що напередодні сесії група народних депутатів України із залученням вчених працювала над цим документом, проект був вам розданий три тижні тому. Після цього до Комісії з питань державного суверенітету надійшло ще 6 варіантів документів. Здається, всі вони є у вас на руках. Тому вирішили зробити так: виступити з інформацією по законопроекту, який був розданий, першим — Сергій Іванович Дорогунцов, а потім з виступами, з обґрунтуванням тих документів, які були роздані як додаткові варіанти, інші представники депутатів, які брали участь у цій роботі.

Мається на увазі, що після цього пройде обговорення і будуть подані додаткові пропозиції, які надійдуть сьогодні і завтра в постійну Комісію з питань державного суверенітету, яка займеться їх опрацюванням. І ми висловлювали таку надію і таке доручення давали, щоб до майбутньої середи вже можна було вийти з проектом з

---

* Стенограми наводяться за публікацією на офіційному Web-сайті Верховної Ради України — <http://www.rada.gov.ua> та за матеріалами Архіву Верховної Ради України.

урахуванням усіх точок зору. І вже далі йти постатейно з урахуванням усього, що надійде від депутатів, крім того, що вже надійшло. Тому я зараз надаю слово депутату Дорогунцову Сергію Івановичу.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). Шановний Голово! Шановні народні депутати! Дозвольте мені за дорученням Голови Верховної Ради Української РСР представити вам проект Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Проект є результатом копіткої колективної праці провідних вчених і фахівців-юристів нашої республіки, які увійшли до складу робочої групи, утвореної з цією метою Президією Верховної Ради Української РСР попереднього скликання. Активну участь у розробці проекту брали народні депутати, причому велика група народних депутатів.

Положення, що викладені в Декларації, народжувалися в процесі творчого осмислення сучасного етапу розвитку нашої республіки, завдань, що виникають на шляху утвердження її справжнього суверенітету.

Ми стояли на ґрунті реалій сьогодення, зверталися за порадою до історії і з надією та оптимізмом дивились у майбутнє. Це дістало свій вияв насамперед у вступній частині проекту Декларації, а далі пролягло крізь усі розділи.

При розробці проекту Декларації група виходила з того, що підготовка та прийняття Декларації є об'єктивно необхідним і виключно важливим історичним актом на шляху утвердження державного суверенітету України, її державно-правового статусу.

Необхідність прийняття Декларації про державний суверенітет України викликана тим, що республіка, формально проголошена суверенною, фактично була позбавлена можливості реалізувати цілий ряд прав, притаманних суверенній державі.

Сьогодні ті чи інші правові акти про державний суверенітет мають кілька союзних республік. Нещодавно, як ви знаєте, на з'їзді народних депутатів Російської Федерації прийнята Декларація про державний суверенітет Росії.

При складанні проекту Декларації про державний суверенітет УРСР робоча група спиралася на ряд концептуальних підходів і настанов, про найважливіші з яких я хочу вам нагадати.

Насамперед ідеться про те, що державний суверенітет — це не право або дарунок, наданий республіці ззовні, а внутрішньо притаманна невід'ємна властивість її влади, її народу. Державний суверенітет або є, або його немає.

Суб'єктом суверенітету є народ, в ролі офіційного представника якого виступає держава. Державний суверенітет Української РСР визначається Декларацією (і я просив би звернути вашу увагу на це) як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність республіки у зовнішніх зносинах.

По-друге, Декларація не тільки проголошує суверенітет, а й визначає гарантії (економічні, політичні, національні, правові, організаційні) його забезпечення та здійснення. У сфері політичній — це верховенство влади народу України на своїй території. У сфері економічній — це виключне право власності народу України на національне багатство республіки. У сфері культури — це виключна власність народу республіки на національні, духовні та історичні цінності. В галузі правовій — це принцип пріоритетності верховенства законів республіки.

По-третє, Україна розглядається як суверенна держава у складі Союзу з іншими республіками. Нічим і ніким не обмежений державний суверенітет України виступає як первісна, висхідна основа можливості її добровільного входження у принципово новий союз суверенних держав.

Хочу підкреслити, що не всі принципи, закладені в проект Декларації, повною мірою узгоджуються з діючою Конституцією України і Союзу та іншими законодавчими актами. Робоча група виходила з того, що в проекті Декларації про державний суверенітет Української РСР формулюється принципова позиція республіки при розробці нової Конституції УРСР та нового союзного договору.

Проект Декларації, крім вступу, включає 11 розділів. Хочу привернути вашу увагу до деяких правових норм, що складають основну суть цього справді історичного документа, що об'єктивно започатковує новий етап розвитку України.

Всебічно розкриваючи зміст державного суверенітету України, Декларація (мається на увазі її проекти) констатує, що УРСР склалась і розвивається як суверенна держава на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення. Статус Української Радянської Соціалістичної Республіки визначається тим, що вона є неподільною демократичною суверенною республікою в існуючих кордонах. У проекті засуджуються будь-які дії проти державності України.

У проекті Декларації утверджується народовладдя як політичний фундамент суверенності, підкреслюється, що єдиним джерелом і носієм державної влади в республіці є народ України. Його повновладдя реалізується або через участь громадян у всенародних голосуваннях, або через вибори своїх представників до Рад народних депутатів. Тільки Верховна Рада Української РСР може виступати від імені всього народу України.

Я привертаю до цього вашу увагу, шановні товариші. Тільки Верховна Рада Української РСР має право виступати від імені всього народу України. До проекту Декларації включено ряд принципових положень, пов'язаних з громадянством Української РСР. Передбачається, що підстави набуття і втрати статусу громадянина Української РСР визначатимуться Законом Української РСР про громадянство. В проекті підкреслено, що верховенство державної влади УРСР поширюється на всіх осіб, які перебувають на території республіки. І це є важливою ознакою суверенності Української Радянської держави.

У майбутній Декларації уточнюється конституційна норма про захист і про покровительство громадянам УРСР за кордоном з боку Радянської держави і тепер формулюється так: Українська РСР проявляє турботу і здійснює захист громадян УРСР, які перебувають за межами республіки. Не за кордоном, а за межами. Зрозуміло, що мова тут йде вже конкретно про захист з боку Української держави і, як я уже сказав, не лише за кордоном, але й на території інших республік. Це важлива властивість суверенності.

Проект Декларації проголошує територію УРСР недоторканою і закріплює в її межах територіальне верховенство органів державної влади республіки, утверджує принцип, за яким територію республіки не може бути змінено або використано без її згоди.

Треба сказати й про те, що в проекті Декларації наголос робиться на тому, що всі, хто знаходяться на території УРСР, зобов'язані додержуватись законодавства України. Думаю, що в Декларації про державний суверенітет слід було б наголосити на

гарантуванні всім прав і свобод, передбачених Конституцією Української РСР, Конституцією СРСР та загальновизнаними нормами міжнародного права.

Значне місце в проекті Декларації відводиться екологічній безпеці. В сучасних умовах ці питання, як ви розумієте, надзвичайно актуальні. Саме тому, виходячи з суверенітету республіки, Декларація проголошує, що Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки та порядок використання природних ресурсів. Забезпечує екологічну безпеку народу, гарантуючи екологічні права громадян, зокрема (що особливо важливо) право на екологічно чисте і безпечне навколишнє середовище, право на екологічно чисті продукти харчування і екологічно безпечні предмети повсякденного вжитку та інші.

З цією метою проект Декларації передбачає право органів державної влади і управління Української РСР здійснювати екологічний контроль за функціонуванням усіх підприємств, установ і організацій та інших об'єктів, розташованих на території Української РСР, а також право забороняти будівництво і припиняти функціонування тих з них, які створюють загрозу екологічній безпеці або порушують природоохоронне законодавство республіки.

Хочу підкреслити, що проголошені тут екологічні права народу і громадян України мають виключно важливе значення для нинішнього і майбутніх поколінь і уособлюють державний суверенітет республіки.

Найповніше своє втілення суверенітет знаходить в економічній самостійності держави. Бо не може бути й мови про державний суверенітет, якщо він не спирається на власну, незалежну могутню економічну базу. Інакше суверенітет не що інше, як фікція, марево. Тому у проекті Декларації зазначено (я прошу на це звернути увагу), що земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та морської економічної зони, а також увесь нагромаджений економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал є виключною власністю народу республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних та духовних потреб громадян республіки.

Власність народу Української РСР на землю, її надра та інші природні ресурси, а також основні засоби виробництва у будь-якій сфері народного господарства є матеріальною основою державного суверенітету республіки та самостійної організації її економічного життя.

В цьому розгорнутому і водночас лаконічному формулюванні закладено найглибші і найсуттєвіші гарантії державного суверенітету Української РСР. Тут йдеться про власність не лише на територію, землю та природні ресурси, а й (що не менш важливо) про власність на нагромаджений всіма поколіннями народу України економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал.

У проекті Декларації проголошується принцип, за яким підприємства, установи, організації та інші об'єкти, що належать Союзу РСР, іншим союзним республікам, іноземним державам та їхнім громадянам, міжнародним організаціям, можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати її природні ресурси лише за згодою відповідних органів державної влади Української РСР і в межах умов такої згоди. Це набуває виключної ваги у протидії експансії союзних міністерств і відомств.

Проект Декларації проголошує загальну настанову, за якою Українська РСР самостійно формує свій бюджет, визначає порядок і джерела надходжень коштів. Вка-

зується, зокрема, на надходження від усіх підприємств плати за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також відповідних податків. До бюджету мають спрямовуватись валютні ресурси підприємств у частині, що відповідно до закону відраховується державі. У проекті передбачено, що Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу на засадах, визначених союзним договором. На таких загальних підвалинах має ґрунтуватись правовий механізм захисту економічних інтересів республіки, організації господарських зв'язків з іншими союзними республіками та зарубіжними країнами. Цей механізм повинен знайти своє втілення в пакеті законів про економічну самостійність Української РСР. Зокрема, в тому проекті закону, до обговорення якого ми маємо приступити уже на цій сесії.

Важко переоцінити доленосне значення, що його мають проголошені в проекті Декларації про державний суверенітет основоположні засади суверенності України в сфері культурного і духовного розвитку української нації.

Мені уявляється необхідним привернути вашу увагу до проголошеного в проекті принципу національно-культурного відродження українського народу, збереження його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, вільного національно-культурного розвитку всіх національностей, що гарантується Українською РСР. Не менш важливе значення має положення про те, що республіка виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за її межами.

Декларація, проект якої ви маєте, включає тезу про виключну власність народу України на національні, культурні та історичні цінності, що є на території республіки, а її органи влади вживають заходів щодо повернення українському народу національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами території УРСР.

Важливе значення має розділ проекту Декларації, в якому сформульовані принципи суверенності України в галузі міжнародних відносин, що охоплюють національний інтерес республіки в сфері політики, економіки, екології, науки, техніки, культури і спорту.

Проголошується, що УРСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, бере безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

У проекті підкреслено, що УРСР визнає переваги загальнолюдських цінностей над класовими і груповими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрідержавного права.

Треба сказати, що в цих положеннях знайшли відображення нові концептуальні підходи, нове мислення, започатковане перебудовою, і в цій частині підготовлений документ цілком узгоджується з діючим законодавством.

Велике місце в Декларації відведено, і це цілком закономірно, невід'ємним суверенним правам Української РСР. Власне, в 9-му розділі проекту Декларації зміст державного суверенітету України, принципи суверенітету розглядаються через призму суверенних прав, серед яких виділяється право на вибір свого суспільного, державного і правового ладу, право на встановлення свого громадянства, право на визначення форм організації держави, право на визначення національної самобутності українського народу, право на визначення свого міжнародно-правового статусу тощо.

Хочу привернути увагу і підкреслити важливість пункту 8-го цього розділу, в якому проголошується право на самостійне здійснення на всій території законодавчої, виконавчої і судової влади, на пріоритетність законів республіки над усіма іншими законами. Згадані настанови мають принципове значення як вияв державної суверенності.

Разом з тим треба зауважити, що тут лише посередньо визначається розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади. А в деяких інших проектах, які надійшли пізніше, це положення розгорнуто ширше. І я думаю, що нам потрібно спеціальним пунктом включити в Декларацію принцип про розподіл влади.

У проекті Декларації особлива роль відведена формулюванню принципів, на яких має укладатися новий союзний договір. Звичайно, тут дістали відображення лише найважливіші засади, на яких повинен будуватися договір.

У цьому контексті в проекті Декларації пропонується: тільки народ Української РСР та обрана ним Верховна Рада можуть визначати державний статус України в Союзі. Тільки вони можуть делегувати Союзу повноваження, що належать Українській РСР як суверенній державі, або повернути собі ті чи інші повноваження. Українська РСР бере участь у здійсненні повноважень Союзу РСР.

Для забезпечення суверенних прав України, як і інших членів Союзу, пропонується правило, за яким Конституція Союзу та закони, що вносять до неї зміни, набувають чинності на території республіки тільки після ратифікації Верховною Радою України.

В проекті Декларації зафіксовано, що будь-який нормальний акт союзного органу державної влади чи управління, який виходить за межі повноважень Союзу (зверніть увагу — визначених союзним договором) і порушує суверенітет УРСР, оголошується у встановленому порядку недійсним.

Пропонується певний порядок розв'язання спірних питань, що виникають між органами державної влади і управління Союзу і відповідними органами України, а також між союзними республіками.

Принципове значення має правова формула, у відповідності з якою УРСР зберігає за собою право вільного виходу із Союзу відповідно до порядку, встановленого в союзному договорі.

Такі, власне, основні положення проекту Декларації про державний суверенітет Української РСР. Ми проголошуємо їх як нашу державну позицію в роботі над новим союзним договором, який має бути вироблений на основі консенсусу всіх союзних республік.

З метою реалізації Декларації про державний суверенітет робоча група підготувала проект Звернення Верховної Ради Української РСР до найвищих органів державної влади усіх союзних республік з пропозицією скликати конференцію повноважних делегацій для вироблення і укладення нового союзного договору.

У цьому Зверненні, проект якого у вас є, йдеться про основні процесуальні принципи, на яких має ґрунтуватись робота такої конференції, а саме: одна республіка — один голос, по чергово головування на конференції глав делегацій республік і ухвалення рішень конференції лише на основі спільної згоди, консенсусу.

Пропонуючи такі принципи, ми виходили з того, що тільки спільна згода всіх республік, що укладають новий союзний договір, підведе надійну правову базу під функціонування нового Союзу РСР.

Вважаю необхідним підкреслити, що, працюючи над цими документами, ми виходили з того, що утвердження справжнього, реального суверенітету кожної з союзних республік є об'єктивною передумовою, фундаментом повноцінного політичного, економічного, соціального і культурного розвитку їх народів, забезпечення прав і свобод громадян, підвищення добробуту людей, створення їм гідних умов життя.

Третій документ, що я подав на ваш розгляд, — це проект постанови Верховної Ради Української РСР «Про порядок здійснення Декларації про державний суверенітет Української РСР».

Виходячи з того, що Декларація про державний суверенітет Української РСР має стати основою для вироблення нової Конституції Української РСР, проект постанови передбачає утворення Конституційної комісії, а також визначає порядок її формування і роботи.

Проект постанови містить положення, за яким Голові Верховної Ради Української РСР доручається внести на розгляд Верховної Ради пропозиції про склад повноважної делегації Української РСР на конференцію по укладенню нового союзного договору після того, як буде визначено дату проведення такої конференції.

У згаданому проекті міститься доручення постійним комісіям Верховної Ради Української РСР розпочати розробку проектів законодавчих актів, що забезпечуватимуть суверенітет Української РСР.

Сподіваюсь, що ви будете проінформовані про зустріч в Москві представників Верховних Рад або Президій Верховних Рад республік, що відбулася кілька днів тому. Шановні народні депутати!

На закінчення хочу коротко зупинитися на питанні про юридичну силу Декларації. Це дуже важливе питання, оскільки нерідко можна почути, що Декларація — це ні для кого не обов'язкове проголошення, яке має характер заяви, в кращому випадку, заяви про наміри.

Однак все залежить не тільки і не стільки від назви документа, скільки від статусу суб'єкта, який ухвалює Декларацію, та цілей, які при цьому переслідуються. В даному випадку Декларація має бути ухвалена Верховною Радою Української РСР, яка є найвищим органом державної влади республіки. Декларація має бути оформлена її постановою, яка є юридично обов'язковим нормативним актом. Це означає, що всі положення Декларації мають юридичну обов'язкову силу і повинні беззастережно виконуватись Головою Верховної Ради Української РСР, його заступниками, Президією, постійними комісіями та будь-якими іншими органами Верховної Ради Української РСР, а також органами державного управління республіки. Дякую за увагу.

ГОЛОВА. Дякую. Сідайте, будь ласка.

Слово надається депутату Гнаткевичу Юрію Васильовичу. Юрій Васильович вносив такий документ. Він називається «Ухвала про державну незалежність Української Радянської Соціалістичної Республіки». Це він — автор, тому знайдіть цей документ. Будь ласка. Хвилин десять досить? До десяти хвилин.

ГНАТКЕВИЧ Ю. В., завідувачий кафедрою іноземних мов Київського політехнічного інституту (Індустріальний виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати, я просив звернути увагу, що над заголовком стоїть не проект Декларації, а варіант проекту Декларації про суверенітет УРСР. Як це слід розуміти?

Я ознайомився з офіційним проектом Декларації, який був запропонований Президією, колишньою Президією Верховної Ради Української РСР, і в мене він не викликав

принципових зауважень, хіба що крім одного, про яке я скажу. Я сам філолог і на кожний текст дивлюся як людина, що має певний досвід редакторської роботи, як людина, інтереси якої наукові і лежать також у колі інформатики і прийому, переробки інформації. І мені здалося, більше того, я переконаний, що текст, якщо він претендує на велику і хорошу інформативність, має бути не дуже довгим. Він має бути коротким. Він, як тепер кажуть, має бути читабельним. Людина не може читати і не хоче читати, особливо зараз, великих текстів. Це перше.

Мені здалося, що в цьому тексті є надто багато повторів. Тобто є речення, які практично тією чи іншою формою дублюють речення із попереднього пункту. А кожну думку, як кажуть психолінгвісти, можна викласти буквально тисячами варіантів. Нам потрібен один варіант. Мені здається, що окремі розділи цього проекту є просто зайвими. Скажімо, якщо ми проголошуємо верховенство, незалежність, самостійність, то це, очевидно, і має означати, що свої екологічні проблеми ми маємо повне право вирішувати на своїй території. Мені у зв'язку з цим здавалося б, що, скажімо, проблема екології могла б бути викладена у якійсь спеціальній окремій заяві, а ще краще, у нашому спеціальному екологічному законі.

Крім того, мені цей варіант нагадав наш Закон про мови, де в кожному абзаці все дуже добре і гарно сказано. І в той же час зроблено один невеличкий реверанс, коли-нче зроблено, скажімо, на угоду якоїсь частини населення. Перша частина цього абзацу трошки лякає. Ось і мені тут здається, що надто багато є вживань слова «СРСР». Тобто ми констатуємо і продовжуємо констатувати залежність від союзних міністерств і відомств. Я хотів би сказати: попередній доповідач зауважив, що ми маємо тут записане в цьому, наприклад, офіційному варіанті: Україна має право будувати свій власний, самостійний бюджет. Само собою зрозуміло, якщо вона проголошує себе самостійною. І в той же час реверанс, що вона вкладає, бере участь у розробці і всесоюзного бюджету, що, як кажуть німці, є теж... (н е з р о з у м і л о), якщо такий договір союзний буде заключено.

Окрім того, шановні товариші депутати, ви, очевидно, звернули увагу на назву мого варіанта проекту. Відверто кажучи, я депутат народний, живу біля Володимирського ринку, часто туди ходжу. І ось на мене одна жіночка накинулась і каже: «Що ви там так довго робите і що ви родите, і що ви там засідаєте?» Я кажу: «Не переживайте, ми скоро приймемо серйозний документ, називається Декларація про суверенітет України». А вона каже: «Дитино моя, а що ж то таке? Що таке облігація, я пам'ятаю, а от що таке декларація — не знаю». Я говорю: «Ну, то така заява про суверенітет». А що то таке суверенітет?

Мені здається, шановні депутати, що наша українська мова така багата, а наш український народ ще буває місцями такий недосвідчений і може неграмотний, ще є старе покоління людей, що воно воліло б мати у назві такого серйозного документа прості і зрозумілі всьому народові слова. Не біймося цього. Я вважаю, що слово декларація, що означає на міжнародній мові — заява, можна було б так і назвати — заява. Або, скажімо, ухвала, або навіть наше слово — постанова. Не слід цього боятися, і люди б це зрозуміли.

Крім того, слово суверенітет. Ви знаєте, я прочитав у словнику, і що ж там написано? Що слово суверенітет походить від німецького, від французького слова і означає — державна незалежність. Отже, видуманий, як мені здалося чи хтось сказав,

Борисом Єльциним термін про суверенітет людини є юридично некоректним. Він коректним може бути лише до держави, до нації. А означає він — державна незалежність. А в нас вийшло б, якби ми сказали державний суверенітет, державна незалежність, тобто масло масляне. Я розумію, що якщо ми скажемо державна незалежність, то для України це було б дуже таке, ну, інформативне, я б сказав, слово, а особливо ще, якщо б його перекласти російською мовою, то було б, скажімо, «Постановление о государственной независимости Украинской ССР». Я побачив в одному із варіантів проєктів з представлених шести таких: «Декларація про незалежність (суверенітет) Української РСР». На такий варіант я міг би погодитись.

Є принципове зауваження, яке хочу вам викласти. Про що йдеться? Я вже сказав, що тут є ряд зайвих положень, і ви звернете увагу, які я викинув.

Мені здавалось би, що слід нам нагадати про новоутворення — «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Але все-таки треба народові сказати, що пізніше Союзний договір, на який українські більшовики йшли щиро і з надією, був порушений сталінською клікою. Мені здається (і це в першому варіанті, який я бачив ще раніше, таке було), треба сказати, що права України були знехтувані, суверенні права. Крім того, шановні депутати, кожна людина, приймаючи для себе якесь важливе рішення, керується двома феноменами. Перший — це її власний життєвий досвід. І другий — це ті реальності, з якими вона має справу. Кожна нація і кожна держава, приймаючи якесь своє рішення, керуються своїм історичним досвідом, а також обов'язково тими реальностями.

На жаль, досвід нашої України сумний. Ми двічі уклали договір з Росією, але правлячі, панівні кола Росії, її правителі двічі обманювали український народ. Багато-багато (350) років назад ми заключили з ними військовий союзний договір — вони загнали український народ у кріпацтво. Ми в 1922 році, Комуністична партія України, українські більшовики, уклали договір, але сталінська кліка знову нас зрадила і загнала в нове безправ'я як національне, так і інше. І тому, безумовно, нам слід дуже обережно підходити до укладання союзного договору, дуже обережно. Ми повинні мати чіткі і надійні гарантії того, що те, що ми підпишемо на папері, буде дотримане будь-ким, хто б не стояв на чолі Росії.

І тому мені здається, що ми повинні враховувати ті реальності, які маємо. Ви їх добре знаєте. Тому мені здається, що останній пункт — «Новий союзний договір» — слід звідси усунути. Я думаю, що спочатку нам потрібно проголосити незалежність, самостійність Української держави. А так, як ця держава — самостійна, то вона може мати права укладати договори, в тому часі й з Радянським Союзом. Тому я в кінці написав, що ми готові вступити в такі переговори і такий документ — союзний договір міг би бути окремим і увійти в наше звернення. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Головатому Сергію Петровичу.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Через Секретаріат ви отримали розмножений варіант нової редакції проєкту Декларації про державний суверенітет Української РСР, який носить назву — «Декларація про суверенітет і самоврядування народу України». Проєкт цієї редакції підготовлений старшим науковим співробітником Інституту держави і права Академії наук Української РСР, кандидатом юридичних наук Іваном Артемовичем

Тимченком і мною. І Іван Артемович Тимченко, і я брали участь у роботі робочої групи, утвореної Президією Верховної Ради Української РСР по укладанню проекту: Тимченко — як член робочої групи, я — як народний депутат.

На засіданнях робочої групи виникало кілька підходів, кілька концепцій майбутнього нашого документа. Але в завдання робочої групи входило одне — підготувати один. Тому, що це є офіційний проект, робоча група не могла винести на розгляд Верховної Ради кілька проектів. Отже, був підготовлений один — офіційний проект, який був внесений Президією Верховної Ради.

Плюралізм думок можна перевірити через практику. І тому на ваш розгляд виноситься нова редакція проекту Декларації, яка виходить з офіційного проекту і десь наполовину збігається поки що з редакцією тією, яка представлена робочою групою. Що є принципово новим і чому виникла потреба в укладенні нової редакції?

По-перше, нас підганяв, нас на це спрямував час, тому що робоча група Президії працювала місяць. Питання те виникло влітку чи весною десь несподівано, і вона працювала місяць. Ми вже працюємо у Верховній Раді два місяці. Два місяці дещо змінили в житті нашої держави, України. Два місяці змінили життя і в Союзі РСР, а тому виникають нові ідеї.

В основі концепції, з якою виступають ці співавтори, лежить концепція суверенітету народу України. Сьогодні Сергій Іванович — офіційний доповідач — дуже часто посилався на те, що народ є суб'єктом суверенітету, що від народу походить влада, що все визначає і має визначати народ. Отже, ми виходимо у своєму проекті з концепції суверенітету народу, тому що суверенітет народу означає: тільки народ є джерелом усієї влади, яка має бути репрезентована у відповідній конструкції держави. Саме суверенітет народу — це основа і джерело державного суверенітету, ідея якого закладена у концепції офіційного проекту.

Суверенітет же правової держави (а ми з вами розпочали будівництво правової держави) — це форма виявлення теж суверенітету народу. Тому ми вважаємо, що концепція державного суверенітету Української РСР є, на наш погляд, фрагментарною, оскільки не покриває всієї повноти суверенітету народу. Отже, ми пропонуємо все-таки проголосити суверенітет народу України і його самоврядування на своїй землі.

Суверенітет — це всього лише якість, властивість верховної влади, тієї чи іншої організаційної структури. Тобто, це є статика. А в такого роду документі як Декларація слід сказати і про динаміку суспільства, його надбудовних категорій. Це й можна впровадити через інститут самоврядування народу. Для нас — самоврядування народу України, тобто, його самостійну діяльність по впорядкуванню суспільних відносин на основі демократії.

Отже, якщо суверенітет — це властивість влади народу, то самоврядування — це можливість, механізм реалізації даної якості суверенітету у практиці суспільних відносин. З огляду на це у відповідні розділи офіційного проекту Декларації і закладено динаміку самоврядування у найважливіші сфери суспільного життя республіки.

Ще один мотив, який змусив нас притримуватись концепції суверенітету і самоврядування народу України. Справа в тому, що українська правова школа завжди мала свій почерк, свій стиль, свою самобутність. Навіть у радянські часи, у 20-ті роки, галузеві кодекси, зокрема кодекс адміністративного права, були укладені українськими правниками, і вони запозичувались іншими республіками. Навіть можна привести

приклад вам, хоч і недосконалого, Закону про мови, прийнятого Верховною Радою Української РСР. Все-таки його концепція була запозичена і використана у Верховній Раді Союзу РСР.

Отже, постає питання: чи варто нам сьогодні компіювати те, що є вже в інших республіках? Мова йде про декларації про державний суверенітет і Азербайджанської РСР і Росії, і так далі. І компіювати те, що не видається досить досконалим з точки зору юридичної техніки та й у концептуальному відношенні... Гадаємо, що саме в цьому випадку наш український законодавець, тобто ми всі разом — український парламент — міг би мати своє оригінальне слово, підтвердивши тим самим оригінальність української юридичної школи, українського законодавства.

Отже, в основі концепції, закладеної в проект Декларації про суверенітет і самоврядування народу України, лежить триєдиність: національного, народного і державного суверенітетів. Національний суверенітет — це повновладдя нації, політична свобода, володіння реальною можливістю цілковито розпоряджатися своєю землею, у першу чергу здатність політично самовизначатися, тобто утворювати самостійну національну державу. Повновладдя нації виявляється саме в реальній можливості вирішувати питання стосовно її національної свободи, тобто стосовно національної державно-правової організації.

Національний суверенітет набуває реального значення тільки тоді, коли реалізується право нації на самовизначення. Отже, право нації на самовизначення це — юридична форма виразу національного суверенітету. В залежності від конкретних історичних умов нація може бути суверенною чи не суверенною. Незалежно від стану своєї суверенності нація всеодно лишається носієм прав, пов'язаних з її суверенітетом, з її суверенним існуванням, розвитком, лишається суб'єктом усіх національних стосунків. Що стосується національного суверенітету, то ним нація може володіти, а може і не володіти. Коли нація володіє національним суверенітетом, то вона є суверенною. Коли нація не володіє національним суверенітетом, то вона й не є суверенною. Отже, виходячи з того, що до цього часу українська нація не є суверенною, пропонується проголосити в Декларації національний суверенітет Української нації.

Якщо у вас є на руках проект Декларації, зверніть увагу на перший розділ Декларації. Народний суверенітет — це суверенітет народу, тобто його повновладдя. Повновладдя народу виявляється через діяльність державних органів. Повновладдя в динаміці є таким розвитком суспільних стосунків, коли усіма справами суспільства і держави управляє тільки народ суверенний. Суб'єктом державної влади, єдино суверенною може бути тільки держава. Державна влада є головним виразником повновладдя народу. Тому ми пропонуємо відповідно до цього проголосити і народний суверенітет, тобто суверенітет українського народу, який здійснює своє повновладдя через державну владу, через органи державної влади.

Національний суверенітет і народний суверенітет складають основи суверенітету державного. Триєдиність трьох видів суверенітетів — національного, народного і державного — являє собою своєрідний трикутник. В основі його лежить національний і народний суверенітет. Вершину цього трикутника складає держава, утворена нацією в результаті реалізації права нації на самовизначення.

Суверенні властивості державної влади знаходять практично реалізацію в діяльності органів держави: законодавчих, виконавчих, судових тощо. Відповідно до цього

ми пропонуємо (відповідно до розділу 2, де розкривається народовладдя народу України, відповідно до розділів 5, 6, 7 і 8 нашого проекту): у відповідних державних органах втілюються законодавча, виконавча, прокурорська і судова влади народу України, які мають бути, на наш погляд, незалежними одна від одної.

На жаль, офіційний проект — той, що внесений робочою групою, не розкриває і зовсім обходить зміст народовладдя. Ми вважаємо, що без законодавчого закріплення, розподілу законодавчої, виконавчої, прокурорської і судової влад народу України, без законодавчого закріплення незалежного статусу як по відношенню одна до одної, так і по відношенню до інших влад інших держав, ми не зможемо досягти того стану, який ми називаємо державним суверенітетом Української РСР. Виходячи з внутрішнього і зовнішнього верховенства державної влади в республіці, ми пропонуємо закріпити в Декларації принцип верховенства Конституції і законів республіки на території України. На відміну...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Сергію Петровичу, вибачте, ми оговоримо регламент.

Шановні товариші депутати! У 25 пункті нашого Тимчасового регламенту для співдоповідей і доповідей надається до 20 хвилин.

ГОЛОВАТИЙ С. П. У мене менше...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я закінчу. Але, так як ми домовились, що у нас немає ні доповідей, ні співдоповідей, то ми просимо доповідачів все-таки зберегти час до 15 хвилин.

Так, Сергію Петровичу. Будь ласка.

ГОЛОВАТИЙ С. П. У мене менше було. Я разраховував на співдоповідь.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, давайте наберемося терпіння, вислухаємо.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Ми пропонуємо закріпити верховенство Конституції і законів Української РСР на своїй території, а не пріоритет. Принциповим є положення нашого проекту, за яким система і принципи діяльності органів законодавчої, виконавчої, прокурорської і судової влади визначаються лише Конституцією і законами Української РСР. А також ті положення нашого проекту, які передбачають призначення Верховною Радою УРСР прокурора і утворення Конституційного суду УРСР, рішення якого є остаточним.

Я не буду зупинятися на тих розділах, по яких ми згодні з проектом робочої групи. Єдине тільки — пройду по тих розділах, які є новими.

Я хочу сказати, що ми пропонуємо структурно розділ про громадянство перенести після територіального верховенства тому, що воно впливає з нього. Єдине, що хотілося б тут зауважити стосовно територіального верховенства, то саме територіальне верховенство держави передбачає, зокрема, її суверенне право вільно розпоряджатися своїми природними ресурсами. Відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права націоналізація природних ресурсів і багатств, рівно як і націоналізація землі, водних і морських частин державної території, є безумовним правом кожного народу. А порядок встановлення користування цим усім — це є виключною компетенцією нашої держави. Із суверенітету нашої держави впливає її право націоналізувати розміщене на її території майно, виробничі та інші об'єкти іноземних держав.

Цілковто новими, крім розділів п'ятого, шостого, сьомого і восьмого, є розділ дев'ятий, який стосується однієї з визначальних ознак державності — наявності власних збройних сил республіки. Свого часу це питання мало своє юридичне підґрунтя. Ви знаєте, що 1 лютого 1944 року сесія Верховної Ради СРСР створила відповідний

Закон, згідно з яким надала право республікам мати свої Національно-територіальні військові формування і мати свої республіканські наркомати з цього питання.

Саме виходячи із суверенного права будь-якої держави на оборону, у дев'ятому розділі проекту Декларації пропонується зафіксувати право Української РСР мати національні військові формування, підпорядковані Верховній Раді, у яких би громадяни України відбували дійсну військову службу. Цим самим аж ніяк не заперечується можливість створення збройних сил стратегічного призначення на засадах, які визначають Українська РСР та інші республіки шляхом переговорів і укладуть з цього приводу спеціальні угоди. Тим самим не заперечується можливість перебування на дійсній військовій службі громадян України у збройних силах стратегічного призначення, утворених шляхом переговорів і укладання спеціальної угоди.

Стосовно розділу дев'ятого «Невід'ємні суверенні права». Ми пропонуємо цей розділ вилучити з проекту Декларації, аж ніяк не ототожнюючи поняття державного суверенітету з суверенними правами. Ми говоримо, що суверенні права реалізуються і виявляються при реалізації державою її суверенітету, але ми не можемо укласти вичерпний перелік усіх суверенних прав держави. І тому ми не можемо себе заганяти у глухий кут, роблячи якийсь перелік. Все, що буде робити держава, маючи суверенітет, тобто маючи верховенство своєї влади усередині і маючи верховенство, незалежність своєї влади ззовні, то і буде складати суверенні права. Ми пропонуємо вилучити з проекту Декларації і розділ, що стосується нового союзного договору. І ось чому. Ми вважаємо, що предмет союзного договору, питання союзного договору не може бути предметом Декларації. Декларація має стосуватися тільки проблеми суверенітету України. А що стосується союзного договору, то це окреме питання і воно має входити предметом до іншого документа.

І ще кілька заключних положень. Декларація — це програмний, а точніше програмно-нормативний документ. Тому ті його положення, які розходяться з чинним законодавством (а вони є такі в нашому проекті, вони є такі в інших проектах), це річ закономірна. Йдеться, зокрема, про прокуратуру, судову владу, національні збройні сили тощо. Але це, я закінчую, не слід розцінювати як підставу до відхилення таких положень. Навпаки, враховуючи наш перехідний період, враховуючи саме перехідний період нинішнього етапу розвитку Української держави і суспільства як період такий, що значить собою перехід від обмеженого суверенітету до повноцінного, від монопольних суб'єктів влади до розподілу влад, від тотального режиму до демократії і самоврядування, слід покласти закріплені Декларацією норми, принципи в основу не тільки опрацювання нової Конституції республіки, як-то пропонується і в офіційному проекті, ай в основу всієї законодавчої, законотворчої роботи нашого парламенту.

Цим самим уже наперед уникнемо можливих розбіжностей між новою Конституцією і тими законами, які ми будемо найближчим часом приймати. Отже, внесений на ваш розгляд, шановні народні депутати, проект Декларації про суверенітет і самоврядування народу слід сприймати як програмно-нормативну основу для майбутнього законодавства і організаційних структур суспільства і держави на Україні.

Що стосується укладання союзного нового договору, то можна його розпочати і треба розпочати тільки після того, як ми приймемо нову Конституцію, положення якої повною мірою закріплять, зафіксують і розкриють повноцінний державний суверенітет України. До того часу, поки Україна не набуде суверенного статусу, не набудуть її

органи влади верховенства на своїй території і незалежності стосовно інших суб'єктів міждержавних стосунків, новий договір укласти не можна, тому що його може укласти повноцінний суверенний суб'єкт міждержавних стосунків.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Косіву Михайлу Васильовичу, за ним буде виступати депутат Семенець.

КОСІВ М. В., науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (Пустомитівський виборчий округ, Львівська область). Вельмишановні народні депутати! Я запропонував свій варіант Декларації про державний суверенітет Української РСР тому, що та Декларація і ті документи, які запропонувала робоча комісія, видаються мені морально застарілими. Події розвиваються так, що кожний день приносить нам якісь нові і нові перспективи у постановці таких важливих державних документів.

У найважливіших розділах запропонованої робочою групою Декларації, як мені здається, закладена концепція дуалізму. З одного боку, проголошується державний суверенітет, а з другого боку, усе передбачається і робиться для того, аби Союз Радянських Соціалістичних Республік залишився просто в оновленому варіанті, але щоб він залишився незмінним.

Я гадаю, що історична преамбула, яку дають автори Декларації, зокрема про те, що в 1922 році Українська Радянська Республіка разом з іншими радянськими республіками об'єдналася у Союз РСР на основі Союзного договору, а тільки потім цей Союзний договір був порушений за часів сталінізму, не відповідає дійсності.

Цей договір з самого початку був нерівноправним, цей договір був нам нав'язаний зверху.

Я гадаю також, що якщо ми залишимо в такому вигляді, як нам пропонується, найважливіший розділ 6 про економічний розвиток, тобто про економічний суверенітет, то двоїстість такої постановки питання також від нашого суверенітету абсолютно нічого не залишить тому, що якщо у пункті 1-му проголошується теза, з якою цілком можна погодитися, нормальна теза про те, що земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах нашої республіки, належать народові українському і що український народ є повноправним господарем цих багатств, то далі у пунктах 2-му, 3-му і 4-му допускається наявність на нашій території підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які належать Союзу РСР.

Якщо ми розуміємо, що весь пакет основного капіталу, оборотного капіталу, увесь пакет матеріально-технічних засобів належить центрові, то коли ми допустимо хоча б якусь найменшу можливість існування на нашій території всесоюзних міністерств і відомств, їхньої власності чи власності економічних промислових концернів, про суверенність знову ж таки мови бути не може.

В третьому пункті також говориться про те, що ми маємо право на частку загальносоюзного багатства. Отже, допускається існування і надалі такого багатства на нашій території. Говориться також, що підприємства будь-якої належності, розташовані на території нашої республіки, які використовують наші природні багатства, мають платити нам за використання тих природних багатств і за використання трудових ресурсів. Отже, знову ж таки ми допускаємо існування всесоюзної власності на нашій території. Те ж саме і про формування бюджету, у якому наша республіка буцім-то має право брати участь. Але знову ж таки при збереженні нинішньої ситуації ця наша

суверенність мені нагадуватиме відому байку Крилова «Вовк та Ягня». Ми їм будемо говорити про свою суверенність, а вони будуть мати і здійснювати свою мораль.

Я не знаю, як при такій ситуації, при такій заформалізованості і при такій моделі майбутньої суверенності ми зможемо здійснювати своє право на визначення суспільного, державного і правового ладу України. Тим паче, що в запропонованому проекті нічого не говориться про утворення збройних сил Української РСР, про що вже говорив Сергій Головатий. Нічого не говориться про суверенність прокурорської влади і про структуру самої прокурорської влади, яка буде на нашій території. Навіть нічого не говориться про таку дрібницю, яка, як ми оце щойно, в обід, переконались, для багатьох людей обертається трагедією. Де мають відбуватися покарання ті люди, які порушили закон? Поки що вони перебувають дуже часто поза територією нашої республіки.

Отже, виходячи з цього, я пропоную, щоб, затвердивши пріоритет нашої влади на природні багатства, які знаходяться на території Української РСР (про що вже тут була мова), ми пішли далі і доручили Комісії в законодавчих передбачень нашої Верховної Ради розробити і подати на затвердження наступної сесії Верховної Ради УРСР проект Основного закону Української РСР, тобто нової Конституції.

Тільки тоді, коли ми будемо мати нову Конституцію нашої республіки і коли в ній будуть реалізовані всі засади нашої суверенності, ми можемо виробляти механізм входжень у договірні стосунки з іншими республіками так само, як і з іншими іноземними державами.

Я вважаю, що без такої попередньої роботи говорити так, як це робиться у запропонованому нам документі, і стверджувати про невідкладне скликання конференції, яка мала б укласти новий союзний договір, суверенітету Української РСР ми не досягнемо.

Наступне. Я вважаю, що дві конституції в одній державі діяти не можуть. Навіть визнання пріоритету республіканських законів над всесоюзним є нонсенс. Конституція має бути одна. Конституція нашої республіки. Союзний договір, який ми укладаємо після створення Конституції, якраз і буде тим регулюючим документом, який буде замінити нам Конституцію.

Я не буду повторювати того, що говорив Сергій Головатий. Скажу лише, що ми мали б доручити Раді Міністрів Української РСР протягом нинішнього року розробити і подати Верховній Раді на затвердження проект про господарювання в умовах ринкової економіки. І в цьому законі про господарювання в умовах нової ринкової економіки ми мали б передбачати і показати механізм переходу загальносоюзних підприємств у власність нашої республіки.

Разом з тим ми б мали розробити закон про громадянство Української республіки, закон про владу і вказати там про розмежування влади законодавчої, виконавчої і влади прокурорського нагляду. Ми мали б розробити закон про формування республіканських військових формувань. І тільки після того ми могли б приступити до створення комісії, яка б могла піти і працювати над проектами нового союзного договору.

Я не претендую на те, аби саме якісь авторські проекти були розглянуті і схвалені. Але мені здається, що цей варіант Декларації міг би розглядатися просто як перший, стартовий варіант. Наступний варіант — це є варіант той, який запропонував Сергій Головатий. Частково його пункти містяться і у моєму варіанті, і у варіанті

інших авторів. Я нагадую, що всі ці варіанти треба звести докупи, сісти нам у Комісії у справах суверенітету Української РСР і десь через кілька днів дати один з'єднаний. Йдеться, знову кажу, не про чийсь амбіції. Йдеться тільки про те, щоб жоден з важливих пунктів і важливих думок, які пропонують автори, не був обійдений увагою. Дякую вам за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! У нас залишилось два такі проекти. Я оголосив депутата Семенця, але він не наполягає на коментуванні у зв'язку з тим, що проект розданий, і він завтра буде у виступі коментувати. Є проект депутата Хмари. Наполягає депутат Хмара на виступі? Ні. Тому переходимо до обговорення проектів.

Слово надається народному депутату Гуренку Станіславу Івановичу, першому секретарю ЦК Компартії України.

За ним буде виступати депутат Бедь.

ГУРЕНКО С. І., перший секретар ЦК Компартії України (Іванківський виборчий округ, Київська область). Шановні народні депутати!

Повністю поділяю думку, яка вже не раз висловлювалася в цьому залі. Подолати кризові явища у соціально-економічній та політичній сфері сьогодні можна лише на шляхах ствердження справжнього державного суверенітету республіки.

Запропонований на розгляд Верховної Ради УРСР проект Декларації про державний суверенітет республіки, який доповів тут народний депутат Дорогунцов, на мій погляд, враховує різноманітні позиції, узгоджує різнопланові підходи.

Проте ті проекти і пропозиції, які ми вислухали у наступних виступах тих народних депутатів, що тільки що були на цій трибуні, на мій погляд, сьогодні вселяє у всіх нас надію, що поєднання слухних, я б сказав, навіть дуже слухних думок і пропозицій, які були в кожному, на мій погляд, проекті сьогодні, може мати плідні наслідки.

Якщо так, як тут пропонувалося, створити узгоджувальну комісію і створити спільний документ з тим, щоб жодна думка не була обійдена увагою, я думаю, що це буде, можливо, перший приклад у роботі нашої сесії, коли спільна праця дасть плідний результат.

Хотів би звернути вашу увагу на деякі принципові моменти, які, на мій погляд, є визначальними не тільки у виробленні, а й, головне, у практичній реалізації Декларації про державний суверенітет. Насамперед хотілось би відзначити, що в проекті Декларації відображена позиція Комуністичної партії України щодо державного суверенітету. Товаришам хотів би нагадати, що наша позиція сформульована в резолюції березневого (цього року) Пленуму ЦК, а також у Резолюції XXVIII з'їзду Компартії України, перший етап якого щойно закінчився. Перш ніж ми приймемо останнє рішення, перш ніж ми узгодимо ті пропозиції, які надійдуть до нас від комісії, я думаю, що треба кожному чесно визначитися: про суверенітет якої держави йде мова. Чи про ту республіку, яка існує за межами будь-якої співдружності народів, чи про ту республіку, яка буде повноправним членом вільного союзу суверенних соціалістичних держав.

І хотів би тут наголосити, що позиція більшості комуністів-депутатів (а вона нам відома, і я скажу пізніше чому) в цьому питанні сьогодні така: ми за державний суверенітет України. Але, хотів би підкреслити, в оновленій федерації. Я поділяю думку, що це не може бути та незмінна федерація, в якій ми сьогодні знаходимося, це повинна бути оновлена федерація.

Хотів би висловити свою думку. Думаю, що це може співпадати з корінними інтересами багатьох верств українського народу. Чому? Я думаю, що тут знайшли б своє відображення і особливості нашого історичного розвитку, і рівень та характер діючих економічних, науково-технічних та культурних зв'язків, що склалися з іншими союзними республіками. Саме такий підхід (на мою думку, це особливо важливо) буде запорукою того, що на шляху до державного повного суверенітету ми зможемо уникнути небезпечних соціальних зрушень і утримаємо стабільним політичний процес.

Шановні депутати, Декларація про державний суверенітет має відобразити позицію республіки і при розробці та укладенні нового союзного договору. Я думаю, на відміну від деяких товаришів, які виступали до мене, що цю роботу слід прискорити. Отже, зволікання в цій справі може негативно відбитися на перебудовних процесах і викличе посилення небажаних відцентрових тенденцій.

На наш погляд, договір — це єдиний надійний конструктивний спосіб досягти загальної згоди з таких кардинальних питань, як розподіл компетенції між центром та республіками, створення механізму розв'язання суперечностей між ними, розмежування союзної і республіканської власності, порядок виходу з Союзу РСР. Тільки договір відкриває можливості для прийняття республіками рішень на основі компромісів, рівності сторін, дозволить подолати всевладність діючої ще адміністративно-командної системи. І ми самі, самі народні депутати України, повинні визначити, які ж саме владні функції ми віднесемо до компетенції республіки, а які знайдемо за можливе передати центру.

Прийняття Декларації буде надзвичайно важливим політичним моментом і водночас це буде початком великої роботи по створенню дійового механізму забезпечення державного суверенітету України. Під цим кутом зору належить обновити і (тут я згоден з товаришами) республіканське законодавство. І в першу чергу, дійсно, Конституцію УРСР.

Невідкладним є також і досягнення справжньої економічної самостійності республіки. Тому вважаю, що одним із першочергових наших завдань буде розробка і прийняття такого закону, який би чітко визначив виключне право республіки самостійно розпоряджатися всіма своїми багатствами та результатами праці, визначив шляхи децентралізації та демонополізації економіки, забезпечення самостійності трудових колективів, бо без цього не буде суверенітету. Проекти такого документа, як відомо вам, уже були в пресі і могли б бути взяті за основу.

Думаю, що нам належить також прийняти законодавчі акти про місцеве самоврядування, закони, які б активізували участь громадян у політичному житті республіки, закони про пресу, про свободу совісті, про громадські організації, об'єднання та інше.

Створення механізму реалізації суверенітету включає в себе докорінне оновлення принципів діяльності нашої виконавчої влади, тобто Уряду республіки. Я закликаю всіх вас провести його формування оперативно, але сумлінно, прискіпливо, принципово розглянути всі пропозиції вже обраного голови Уряду — Голови Ради Міністрів УРСР.

Важливо підкреслити, що утвердження державного суверенітету Компартія України пов'яже з удосконаленням національно-державного устрою республіки, забезпеченням політичних прав усіх національних груп, які тут проживають. На нас лягає повна відповідальність за відстоювання інтересів і прав росіян, білорусів, євреїв, молдова-

нів, болгар, поляків, угорців, румунів, греків і, хай пробачать мене, інших національних груп, які я не називаю за малим регламентом. Повага і доброзичливість до представників усіх націй і народностей (я думаю, що всі погодяться зі мною) — це добра традиція українського народу.

Шановні народні депутати, шлях до утворення державного суверенітету України вимагає налагодження відкритого і широкого діалогу, конструктивного співробітництва всіх здорових сил, які ставлять загальнонаціональні інтереси вище особистих амбіцій, групових намагань. У цій роботі є місце, і це ми бачимо сьогодні, всім політичним партіям, всім рухам, кожному громадянину. Ми повинні об'єднуватися в ім'я збереження самобутності української нації, всіх народів, для яких Україна стала Батьківщиною. Час робити вибір: або національна згода, а значить, демократія, соціальна справедливість, рівність або — конфронтація і, отже, втрата історичної перспективи, політична нестабільність, економічний і духовний занепад.

З цього приводу я хотів би вам сказати, що велика група депутатів має намір об'єднати свої зусилля саме під девізом “За Радянську суверенну Україну». Сьогодні таких депутатів — уже 239 чоловік. Я хотів би сказати, що ці народні депутати доручили сказати мені, що ми будемо виступати за консолідацію депутатського корпусу на здоровій і взаємоприйнятній основі, яка б найповніше враховувала інтереси виборців, потреби і запити народу. За прийняття законів, які сприяли б утвердженню державного суверенітету України, будівництву правової держави, розв'язанню гострих політичних, соціально-економічних, екологічних та інших проблем. За верховенство законів, за розподіл влади, за гарантію прав і свобод, за повагу до думки меншості. Ми виступаємо проти всього того, що заважає конструктивній роботі нашої сесії, нашої Верховної Ради.

Для реалізації цієї програми ми використаємо весь свій політичний, життєвий, професійний досвід. Ми прагнемо згуртувати навколо цієї ідеї всіх, кому не байдужа доля республіки, хто бажає щастя і добра її народу. Ми розраховуємо на підтримку, добру волю і відповідальність усіх народних депутатів УРСР перед майбутнім і закликаємо їх приєднатися при бажанні до цієї групи. Повний текст заяви я передам до Президії. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Хмарі Степану Іллічу. За ним буде виступати депутат Бедь. Я прошу вибачення, Хмара підійшов — по проекту.

ХМАРА С. І., лікар-стоматолог Червоноградської міської стоматологічної поліклініки (Індустріальний виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! Приймаючи Декрет про суверенітет, ми повинні визначитися насамперед концептуально: в якій ситуації ми знаходимося і чого ми хочемо?

Власне, виходячи з цього, я вважав би за потрібне свій проект запропонувати, тому що перший проект, про який тут мовилося, я вважаю, закладає якийсь комплекс неповновартості, бо в ньому вже як даність, як аксіома мовиться про обов'язковість союзного договору. А це означає, що тут ми вступаємо в суперечність.

Якщо ми незалежні, вільні, то ми не можемо говорити про те, що буде, чого ми ще не маємо зараз. Чи будемо ми укладати договір, чи ні, це — справа пізнішого часу, і поки ми не стали повним суб'єктом міжнародного права, ми не можемо виступати рівноправним партнером для того, щоб вступати в якісь політичні союзи з ким би то не було.

Власне, цього не сказано в першому проекті. І ми крім того повинні сказати всю правду про те, в якому стані знаходяться Україна і її народ, і вказати на причини, які до цього привели: чи це якесь стихійне лихо, чи це — наслідки тих чи інших політичних подій і реалій.

Так ось — у першому проекті сказано таке: нагадуючи, що в 1922 році Українська республіка разом з радянськими республіками (Росія, Білорусія та Закавказзя) об'єдналася у Союз РСР на основі Союзного договору... Якщо ми хочемо творити щось добре для свого народу, то ми повинні пам'ятати, що насамперед повинні відштовхуватись від історичної правди. Насправді в 1922 році ми не об'єдналися, бо вже в той час ми входили в ту політичну структуру, в той державний організм, який лише юридично був зафіксований Договором 1922 року. Бо ми опинилися, як колонія, яка на недовгий час визволилася і проголосила свою незалежність, намагалася її реалізувати в рамках Української Народної Республіки. І ми повинні сказати, що проти тої республіки був вчинений акт агресії сусідньої держави, тобто більшовицької Росії, який закінчився у 1920 році, і ми де-факто опинилися знову в колоніальному становищі. Ми не мали повних прав, нам був нав'язаний Договір 1922 року, несправедливий ні з моральної, ні з політичної точки зору. Бо, якщо ви пригадуєте, то співвідношення було таке: 11 мандатів закріплювалося за РРФСР, 4 — за Україною, 3 — за Закавказькою Федерацією і один — за Білорусією. Тобто вже навіть тут можна було говорити про те, що той, хто розв'язав попередню агресію проти Української Народної Республіки, повністю мав змогу продиктувати свою волю, що і сталося. І навіть той уряд, який, звичайно, не був виявом суверенної волі українського народу (бо він був сформований за межами України і потім в обозі окупаційних військ прийшов на Україну), був поставлений в нерівні умови. І треба сказати на їх честь і захист, що ці люди, яких тоді репрезентували, досить різко виступали проти того договору, який їм нав'язувався.

Враховуючи це, я вважав за потрібне власне дати саме таку оцінку договору 1922 року. Я буду цитувати дослівно.

Виходячи з того, що Союзний договір в липні 1922 року, який де-факто став наслідком військової анексії Української Народної Республіки більшовицькою РРФСР, закріпив колоніальне становище України; що договір, нав'язаний Україні в умовах окупації і стану війни РРФСР з УНР, уряд якої усунуто від влади військовою силою; що договір підписував маріонетковий уряд УРСР, який не мав уповноваження від народу України, а був створений окупаційною владою; що навіть маріонетковий уряд УРСР при укладанні договору був поставлений перед... фактом і знаходився в нерівних умовах, — Договір 1922 року звужував права Української Радянської Соціалістичної Республіки, бо так вона тоді називалася, як державного суб'єкта і перетворював її фактично в об'єкт центрального імперського уряду СРСР. Тобто був несправедливим і не вигідним для народу України.

Тому в своєму проекті я пропоную з цього приводу прийняти окрему постанову, якою надати оцінку тому договору, яка повинна звучати так: «Верховна Рада України денонсує союзний договір 1922 року і заявляє, що УРСР більше не зв'язана умовами цього договору. Економічні стосунки з іншими республіками СРСР Україна здійснює шляхом укладання прямих взаємовигідних торговельних угод з цими республіками, а також через прямих стосунки між економічними суб'єктами УРСР і цих республік без посередництва союзних структур».

Я вважав за потрібне сказати про ту державну систему, яку ми хочемо побудувати. Тобто якщо ми хочемо будувати Українську демократичну державу, то ми повинні намагатися наші закони творити, виходячи з принципів, проголошених в загальній Декларації прав людини.

Верховна Рада УРСР проголошує республіканську форму правління, яка здійснюється органами влади на різних рівнях, що обираються на загальних, прямих, таємних виборах.

Друге. Виконавчі державні органи республіки формуються виборним демократичним шляхом Радами і підзвітні тільки їм. Сюди входять: Уряд, армія, прокуратура, міліція, КДБ.

На території України діють закони, тільки створені і ухвалені Верховною Радою республіки. Про верховенство я не вважав за потрібне говорити тому, що якщо говорити про верховенство, то значить вже в контексті закладено, що є ще якийсь закон і тут, власне, звужує поняття незалежності або по-французьки — суверенітету.

На території України республіканські закони узгоджуються з відповідними міжнародними правовими актами, з метою якнайкращого гарантування своїм громадянам основних прав людини. Всі громадяни республіки незалежно від їх національної належності, політичних поглядів, релігійних переконань є рівними в правах.

Громадяни України мають право об'єднуватись у політичні, громадські, культурні організації. Жодна політична чи громадська організація не може посідати привілейоване становище у суспільстві. Організації, що проповідують людиноненависницькі ідеї, у своїй діяльності застосовують насильство, посягають на територіальну цілісність республіки, забороняються законом. Я вважав за потрібне теж вказати, яку ми хочемо мати економічну систему. Я не буду перераховувати окремі пункти, але скажу лише про те, що Українська республіка вибирає шлях, який веде до ринкової економіки. Також повинні проголошуватись повні суверенні права власника, тобто народу України, на землю, надра, повітряний простір над територією України та прибережні води і морський шельф.

Новостворені закони повинні забезпечити право юридичної гарантії різним формам власності, створювати пріоритетні умови для приватної і кооперативної власності, демонополізувати економіку, тобто роздержавити її. Державний сектор повинен залишатися в розумних межах, враховуючи загальнореспубліканські інтереси. Вивести економіку з-під контролю відомств СРСР, забезпечити трудовим колективам господарську самостійність і право розпоряджатись плодами своєї праці. Створити незалежну республіканську фінансову і банкову систему. Перетворити колгоспи, радгоспи у сільськогосподарські кооперативи і передати основний виробничий фонд — землю — у власність цих кооперативів, гарантуючи права членам цих кооперативів на вільний вихід з них і право отримання землі за умови, якщо вони готові закладати індивідуальні господарства.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Степане Іллічу, ми домовились так, щоб за 10 хвилин...

ХМАРА С. І. Я вважав за необхідне теж наголосити на тому, що необхідно сказати про зміну назви республіки, тому що в назві залишається «соціалістична». То, поперше, ми прив'язуємо республіку до якоїсь чіткої, однієї системи, а системи можуть змінюватися. Ми повинні дивитися ширше. І, по-друге, слово «соціалістична» асоціюється з тим соціалізмом, який 70 років у нас будувався, і всі ви добре знаєте, до чого

він призвів. Тому я пропоную змінити саму назву республіки. Просто — Українська Республіка.

Для того щоб Україна стала суверенною, необхідно три умови. У Декларації, тільки я називаю свою не декларація, а маніфест незалежності, ми повинні проголосити свої бажання і наміри: якою ми хочемо бачити, що ми хочемо створити і в якій державі ми хочемо жити.

Я вважаю, що відновлення незалежної Української держави — це є процес, який передбачає створення нової Конституції республіки, найважливіших законів як необхідної правової основи для перетворення України в повний суб'єкт міжнародного права та створення виконавчих структур і механізмів, підпорядкованих республіканським органам влади для реалізації державної незалежності. Себто: республіканські збройні сили, органи держбезпеки, прокуратура, митна служба, незалежна фінансова система, республіканське громадянство, дипломатичні та економічні стосунки з іншими державами. До завершення цього процесу ми не можемо навіть ставити питання про заключення будь-яких політичних союзів з будь-ким, про що я вже говорив на початку. Бо тоді знову ми можемо собі поставити юридичну пастку, за яку будемо розплачуватись. Не лише ми, а й наші нащадки. І будуть згадувати нас недобрим словом.

Я вважаю також, що, як кожна держава, Україна повинна мати свої символи, оскільки ви знаєте, що ті державні символи, які поки що в нас є і ми їх поважаємо, але ми повинні пам'ятати, в яких умовах ці символи були нав'язані в 1949 році, коли український народ конав під сталінським режимом. Отже, цю символіку, яка нині є державною, можна вважати фіктивною. Але це ми повинні закріпити відповідним законодавчим актом. Крім того, ті, хто в 1949 році творив нам нові символи, навіть забули про те, що Українська Народна Республіка в 1918 році відповідним законодавчим актом закріпила державну символіку. Це жовто-блакитний стяг-прапор, герб-тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна». В 1949 році ці атрибути державних символів були скасовані. І я вважаю, що ми лише повинні підтвердити їх наявність і признати їх.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

ХМАРА С. І. Я бачу, що аудиторія неоднозначно сприймає ці мої думки, але хочу сказати, що ми не повинні жити сьогоднішнім днем, а набратися терпіння, заглянути вперед, подивитися, що ми хочемо. Ми всі повинні бажати Україні добра і, якщо ми не будемо керуватись лише цими поняттями, а виходити з тих нерівноправних реалій, в яких ми знаходимось, і дивитись на сусідів — чи дозволять нам чи ні, то ми нічого доброго не зуміємо створити.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Бедю Віктору Васильовичу.

БЕДЬ В. В., адвокат Тячівської юридичної консультації (Тячівський виборчий округ, Закарпатська область). Шановні депутати! Дорогі виборці! Сьогодні наш парламент приступає до розгляду одного з найважливіших документів, які ми маємо прийняти у цих стінах. Від того, яким ми його приймемо, буде залежати доля цілої України, цілого народу, доля нашої економіки, політики, держави.

Тому мені б здавалося, що, підходячи до цього питання, в першу чергу ми повинні відійти від нашої партійності і в першу чергу думати про інтереси народу і про ті його споконвічні прагнення до незалежності, волі і могутності України.

Сьогоднішнє становище СРСР є настільки важким, що навіть те, про що ми говоримо сьогодні, може не відповідати дійсності, що нас чекає завтра. Союз є надзвичайно динамічний. Ми маємо приклад республік Прибалтики, ми маємо Закавказзя, ми маємо РРФСР. Дещо незакінчені засідання Верховних Рад, дещо незрозуміле, який статус дані республіки займуть і яке їхнє відношення буде до укладення тих чи інших договорів? Тому, не забігаючи вперед, про те, чи ми маємо укладати союзні договори чи ні, роздумуючи над тим, що ми сьогодні називаємо «оновлена федерація», хоч, по суті, мова йде про конфедерацію. Тому що коли ми говоримо, що союз суверенних держав — це не є федерація, це (за юридичними термінами) є конфедерація, то давайте виходити з тих реалій, які нас сьогодні чекають.

Від того, який суверенітет ми приймемо, буде залежати і наша економічна ситуація. Тому що ми всі, наша Україна надзвичайно глибоко зв'язані з економікою СРСР в цілому, тобто з диктатом союзних відомств.

Зупиняючись на деяких проєктах, я хотів би звернути увагу на те, що, звичайно, банально говорити про ті суверенні права, які ми будемо вимолювати. Тому що суверенність, державність вже включає все, що робиться на території держави. Це є виключне право цієї держави, і вона не повинна кожний раз декларувати, що вона просить суверенність на політику, на економіку, на культуру і т. д.

Але ми змушені сьогодні про це говорити тому, що Україна реального суверенітету поки що не має. Тому я хотів би звернути увагу на те, що Україні звичайно має належати повний незалежний державний суверенітет. Це має бути незалежна, самостійна держава, яка розпоряджається всім тим, що знаходиться на її території, і вирішує всі питання, які вона вважає за потрібне і які входять до її компетенції.

При цьому я хотів би звернути вашу увагу на пункт 2 шостого розділу основного проєкту, який був внесений першим, де передбачено, що розміщення установ, підприємств, організацій і т. д. Союзу чи інших республік дозволяється, так би мовити, з дозволу окремих відомств державного підпорядкування. Мені здається, що це має відбуватися тільки за згодою Верховної Ради або відповідних Рад народних депутатів. Хотів би також звернути увагу на те, що в галузі економіки Україна повинна мати свої національні банки, свою грошову одиницю, яка є незалежною.

Зокрема, насторожує мене в проєкті і те положення, де передбачено верховенство українського Закону. З одного боку, це позитивна тенденція, так і має бути. Але поряд з тим у пункті 7-му десятого розділу вказується, що не визнаються Україною тільки ті закони, прийняті Союзом, які вийшли за межі його компетенції.

А що це значить? Зверніть увагу на Закон про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації і ви побачите, що вже на сьогоднішній день Союз узяв до своєї компетенції режим кордонів, систему державних банків, єдину грошову одиницю, загальносоюзні податки і збори, управління, транспорт, інформацію і так далі.

Може вийти таке, що Союз буде так і далі нав'язувати нам свої основні стратегічні плани, а ми навіть не будемо мати права їх скасувати або нератифікувати тільки за тієї умови, що вони вже віднесені до компетенції Союзу.

Де ж тоді, питається, суверенність нашої держави, якщо вона не зможе подолати ці перепони? Тому я виступаю за те, що до тих пір, доки не буде проголошений повний суверенітет держави, поки не буде нова Конституція, доки ми не визначимося як суб'єкт міжнародних, міждержавних відносин, мова про якісь союзні договори не може

йти. І тому питання про союзний договір має бути виключено з Декларації, тому що ми приймаємо спочатку Декларацію про суверенітет. От як ми її приймемо, тоді лише ми можемо ставити питання про укладення тих чи інших союзних договорів. Одночасно на закінчення я б хотів звернути увагу і прошу замислитись над тим, що якщо ми говоримо і хочемо забезпечити внутрішню і зовнішню недоторканність України, то Україна, звичайно, має мати і свою армію. Вона має мати свої незалежні Комітет державної безпеки, Міністерство внутрішніх Справ, свою незалежну Прокуратуру і свої судові органи, які б не підпадали під диктат новоутвореної федерації або так званої конфедерації.

Що стосується мене, я, звичайно, враховую ті реалії, що сьогодні ми будемо йти до укладення союзного договору так чи інакше. Я б хотів, усім би серцем хотів, щоб Україна була вільна, незалежна, поза всякими державними блоками для того, щоб спочатку стати на ноги. Але враховуючи ті реалії, сьогодні цього не станеться. Я тільки сподіваюсь, що за свого життя я ще доживу до того часу, я вірю, що народ знайде в собі ті сили, щоб відновити свою незалежність, і з допомогою Господа Бога Україна стане незалежною, могутньою і вільною. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Васильєвій Галині Іванівні.

ВАСИЛЬЄВА Г. І., заступник голови виконкому Білоцерківської міської Ради народних депутатів (Білоцерківський виборчий округ, Київська область). Шановні народні депутати! Наша сесія приступила до розгляду дуже важливого питання державного суверенітету України. Це — центр наших турбот, наш біль і наша надія. Україна сьогодні може успішно розвиватися тільки як суверенна держава, і в цьому я вбачаю державне самовизначення українського народу. Саме державне, якщо дійсно дбаємо про повноцінний політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток народу України.

У нас сьогодні повинні бути всі реальні атрибути незалежності, свої політичні, економічні, культурні структури. Не тільки свої прапор, герб та гімн, але й своя тверда самостійна політика. Суверенітет України — це володіння всіма формами і реальними правами і можливостями для того, щоб самостійно розпоряджатися своїми матеріальними та духовними надбаннями в інтересах народу України. При цьому форми володіння повинні бути вибрані такі, які б у найбільшій мірі відповідали потребам і побажанням народу. Крім того, вважаю, що чим ефективніша система народовладдя, тим міцніший суверенітет України.

Неможливо суверенно і разом з тим результативно вирішувати питання державного і громадського життя суспільства, якщо у нас не мають необхідних прав і матеріальних коштів органи народовладдя, починаючи від сільських Рад і закінчуючи Верховною Радою. Ми можемо без кінця говорити «вся влада Радам», але толку не прибавиться, якщо Ради не одержать кошти і реальну власність. Саме в цих питаннях особливо боляче проявляється розрив між правами і можливостями України при вирішенні економічних і соціальних питань. Займаючись соціальними проблемами, місцеві Ради практично позбавлені можливості впливати на розміщення на їх території підприємств і організацій.

Багаторазово проголошений принцип комплексного підходу до соціальної, економічної сфери існував тільки на папері. Ні для кого не таємниця, що міністерства, відомства, особливо союзні, по своїй суті екстериторіальні, мета яких — побільше галузевого ефекту при мінімальних затратах.

Прикладів багато. Так, місто Біла Церква — значний промисловий центр з 200-тисячним населенням, з обсягом промислової продукції 1 млрд. карбованців у рік. 80 відсотків цього обсягу виробляють підприємства союзного підпорядкування. Річний прибуток — 900 мільйонів карбованців. Але що залишається місту? Місту залишається 30 мільйонів, що складає 7 відсотків. До цих відсотків додається щорічно п'ятдесят тисяч тонн викидів шкідливих речовин в атмосферу, 360 тисяч кубічних метрів забрудненої води у нашу, колись оспівану Нечуєм-Левицьким красуню Рось. До цього слід додати обезлюднені прилеглі села і перенаселене місто з 14-тисячною чергою на квартири.

Складається враження, що свідомо планувалося погіршення життя людей, накопичення соціальних проблем. Так, за попередніми підрахунками, створення одного робочого місця для міста повинно коштувати 14 тисяч. Фактично міністерства вкладалися у 5–6 тисяч. Це тільки вистачало на будівництво «малосімейок». І це тоді, коли ми постійно говорили про сильну соціальну політику. А за всі ці життєві незгоди відповідають місцеві органи влади — такі як Рада, які безправні практично. Тому в фінансово-бюджетній системі України головне місце повинні зайняти місцеві бюджети, які будуть формуватися знизу, зосередивши у собі фінансові ресурси, достатні для здійснення місцевими Радами основних функцій.

Шановні депутати! Приймаючи сьогодні Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада як законодавча влада не має права на помилки, бо це основа нової Конституції України, основа нових проектів законів республіки, а також позиції України при укладенні нового Союзного договору. Я уважно вислухала всі проекти і підтримую депутата Косіва. За основу треба взяти проект робочої групи, зібратись всім авторам і представити Верховній Раді через декілька днів новий проект. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

Шановні товариші депутати! У нас залишилось декілька хвилин. Я хочу просити вашої уваги з тим, щоб зараз бути уважними до табло. Там будуть висвітлені об'яви. Ми надамо слово депутату Зінченку Арсену Леонідовичу, після цього буде проведено закрите засідання Верховної Ради. Без перерви.

ЗІНЧЕНКО А. Л., доцент кафедри загальної історії Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського (Замостянський виборчий округ, Вінницька область).

Шановні депутати! Шановний головуючий! Сьогодні у всьому Союзі РСР і в Україні діячі культури проводять вимушений обставинами захід, пов'язаний з катастрофічним станом, у якому перебуває культура. Якщо литовці кажуть, що вони ходять в руїнах культури, то що вже говорити нам. У полемічному запалі в сьогоднішній публіцистиці ставиться навіть проблема, чи є українці європейською нацією, прогляньте журнал «Київ», номер 5.

По суті, сьогоднішня школа поставлена поза рамками культури. Україна обмежена у своїх контактах зі світовою культурою. Я люблю цитувати слова поета Павличка: «На мене віє іскрами здалека, пергаментів згорілих чую дим. Людей питаю з голосом сідим: де Ярославова бібліотека?» А справді, де все те, що ми загубили, всі ті набутки, які ми загубили протягом століть, де знищене свідомо і напівсвідомо?

Я хочу звернути вашу увагу і на дійсно занедбаний стан наших бібліотек, на злиденну заробітну плату і пенсії працівників бібліотек і музейних працівників. Хочу зве-

рнути увагу на те, що в нашій великій республіці немає заводу грамплатівок, на кризовий стан українського кіно, українського театру, на мізерну оплату загалом працівникам культури, на злиденне фінансування культури. Це теж все наші проблеми. А відтак, у всіх наших питаннях ми (хоча на цій сесії не маємо можливості прямо поставити безпосередньо це питання) мусимо звертати увагу на цю проблематику.

Скажімо, розглядаємо проблему відродження села — подбаймо і про культуру села (і про традиційну, народну і професійну, пов'язану зі сферою релігії, церкви). Розглядаємо проблему формування Уряду — подбаймо і про забезпечення незалежності цієї сфери як від втручання центру, так і від надмірного втручання контролю чиновництва. Розглядаємо бюджет — підійдімо з увагою і до питань культури, як це вимагає сьогоднішній день. У Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин подбаймо про відродження культури всіх народів.

Нарешті, пам'ятаймо про те, що працівники культури мають бути звільнені і від застарілих ідеологічних кліше. Лише за умови нашої з вами щонайсильнішої уваги до проблем культури ми зможемо вирішувати всі інші проблеми і рушити вперед наше суспільство. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Я уже оголосив, що відбулось засідання Президії Верховної Ради УРСР. Сьогодні розглянуто декілька питань, які ми вважаємо за необхідне погодити з Верховною Радою. Тому вечірнє засідання Верховної Ради Української РСР оголошується закритим. Прохання всіх запрошених залишити зал засідань Верховної Ради. Ми проведемо закритє засідання Верховної Ради. Прохання до кореспондентів, а також робітників, які обслуговують технічні засоби, інших товаришів залишити зал.

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

29 червня 1990 року. 10 година ранку.

Головує перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доброго ранку, шановні товариші депутати. Прохання реєструватись.

Шановні товариші депутати, ранкове засідання Верховної Ради Української РСР оголошується відкритим.

Дозвольте від Секретаріату та Президії оголосити таку заяву:

«Робітникам, колгоспникам, службовцям, усім громадянам Закарпатської області.

Шановні товариші! 45 років тому, враховуючи перше рішення першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України і волевиявлення широких верств населення краю, уряди Радянського Союзу і Чехословаччини підписали Договір про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Ця знаменна подія, що була одним із підсумків перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років, уособила в собі торжество історичної справедливості, увінчала віковичну боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання зі своїми братами по той бік Карпат, стала важливим кроком до завершення процесу возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі.

Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, у складі Союзу РСР переконливо засвідчило життєву силу ідей інтернаціональної солідарності й братерства трудящих області з усіма народами СРСР, сприяло здійсненню на Закарпатті глибоких соціальних і економічних перетворень, ліквідації національної і політичної дискримінації, практичній реалізації багатовікового прагнення українського народу жити, працювати й творити єдиною національною сім'єю, відстоювати свою мову, культуру, гідність, нарощувати трудові здобутки в ім'я нинішнього і майбутніх поколінь.

Щиро й сердечно поздоровляємо робітників, колгоспників, народну інтелігенцію, всіх трудящих області з 45-річчям возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Бажаємо вам, шановні товариші, успіхів у забезпеченні економічного і соціального розвитку області на шляхах перебудови в умовах утвердження державного суверенітету Української РСР, щастя, добра і процвітання багатонаціональній сім'ї Радянської України у складі оновленого Союзу РСР.

Верховна Рада Української РСР». (О п л е с к и).

Шановні товариші депутати! Продовжуємо обговорення порядку денного — Декларації про державний суверенітет Української РСР. Вчора ми заслухали ряд інформацій по внесених проектах з питань державного суверенітету. Не всі товариші висловились щодо проектів. У нас не виступили по проектах депутат Семенець і ще там є співавтори, а також наполягає депутат Шлемко.

Прохання таке. Ми для альтернативних проектів, так будемо говорити, надавати мемо слово поза чергою, а слово для виступів по обговоренню цих проектів будемо надавати згідно з чергою. Доводимо до вашого відома, що в Секретаріаті виникли деякі недоречності. Секретаріат формував список з того часу, як надходили записки по обговоренню з цього питання. І тому вчора ряд депутатів висловили незадоволення тим і просили Секретаріат формувати списки для виступів з часу обговорення питань; коли розпочато обговорення питання, тоді й формується список для виступів. Ми будемо враховувати і ті, й інші пропозиції і будемо доходити згоди з цього приводу. Будь ласка.

Слово надається депутату Шлемку.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Довгим був у мене шлях до цієї трибуни. Півтора місяця я йшов сюди і ось нарешті дійшов.

Шановні товариші, добродії і панове депутати! Сьогодні вирішується найважливіше питання нашого буття — розглядається документ, який повинен стати основою нашої парламентської діяльності. Я не дарма звернувся до присутніх: «Товариші, добродії і панове», — хоча прекрасно розумію, що останнє слово у багатьох викликає алергію. Але за цими словами стоять не лише різні форми звертання, а перш за все, різні люди — і за своїми поглядами, культурою, і за розумінням самого поняття суверенітету. Товариш Гуренко, добродій Юхновський і пан Чорновіл вкладають у слово «суверенітет» зовсім різні поняття.

Поема Івана Франка «Мойсей» починається такими словами: «Народе мій, замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорожку... « Сьогодні не лише ми з вами, а весь наш народ стоїть на роздоріжжі. Хто тільки не брав на себе роль Мойсея для українського народу! Це і татарські, і турецькі, і польські, і московські сатрапи. Водили вони нас від одного роздоріжжя до іншого із зав'язаними очима, з кляпом у роті і кайданами на руках.

Останні 73 роки роль Мойсея взяла на себе наша «шановна» Комуністична партія Радянського Союзу та її бойовий філіал — КПУ. Довго вони водили нас історичними манівцями і, врешті-решт, довели до «ручки». І коли ми натиснемо на цю «ручку», то відкриються перед нами не райські ворота, за якими постане задеклароване в програмах КПРС безкласове комуністичне суспільство, а величезна бездонна прірва. Оце і є та сама «розрита могила», про яку писав колись Тарас Шевченко.

Вся наша Україна — це розрита могила. Обшарпана з усіх сторін територіально, по-варварськи випотрошена матеріально і понівечена духовно. Радіаційний цвинтар і чорнобильський саркофаг — достойний пам'ятник всій нашій суспільно-політичній системі, яку годилося б назвати не розвинутим соціалізмом, а розвинутим маразмом. Зрештою, я думаю, що наші нащадки дадуть їй більш достойну назву.

Історія має властивість рухатися по спіралі і повторюватися через певний час знову, але вже в новій якості. «Березневі статті» 1654 року проголошували самоуправління України в складі Російської держави. Універсали Центральної Ради 1917 року проголошували Українську Республіку в складі федеративної Росії.

Через п'ять років після «Березневих статей» в 1659 році з'являються «Переяславські статті», які вже забороняли гетьману вступати в стосунки з іноземними державами. Так само через п'ять років після відомих подій 1917 року маріонетковій, мертвонародженій Українській Соціалістичній Радянській Республіці, насажденій Москвою на руїнах суверенної Української Народної Республіки, в 1922 році був нав'язаний союзний договір, який позбавляв її права мати свою національну армію, вступати в міжнародні відносини, вести самостійно зовнішню торгівлю.

Катерина II знищила Запорозьку Січ — останню надію на волю для українського народу. У цьому році в Москві було прийнято закон, який в народі справедливо назвали «законом про невихід із Союзу». Цей драконівський закон — труна для нашого суверенітету. Але, яку б велику труну не змайстрували в Москві, наш суверенітет туди все одно не поміститься.

Імперія захиталася, хоча епіцентри народного невдоволення знаходяться поки що на її окраїнах. Москва прискорює підписання нового Союзного договору, а тому на Україну покладаються особливі надії. Якщо Росія — це каркас тюрми народів, союзні республіки — все, що на ньому навішано, то Україна — це фундамент імперії. Будова може існувати без вікон, без дверей, але, коли фундаменту набридне тримати на собі важкий тягар, імперія розвалиться. Ми не маємо права прогавити цей історичний момент, як це мало місце в 1917—1918 роках, а вирішити раз і назавжди: чи станемо повноправними суверенами своєї долі, чи, як дехто пропонує, будемо делегувати її в Москву. Обіцянки Президента Горбачова наповнити наш суверенітет новим змістом — не що інше, як чергова спроба приспати нашу пильність. За 73 роки наш суверенітет уже і так вщерть заповнили брехнею. Годі — наїлися!

Я знаю, що комуністична більшість нашого парламенту досить прихильно ставиться до підписання нового Союзного договору, який буде покладений в основу нової Конституції СРСР. Саме тому я хочу нагадати їм, що Скрипник, Раковський та деякі інші комуністи були категорично проти самого поняття «Конституція СРСР» і пропонували обмежитись Договором між союзними республіками. Вони також виступали проти ленінсько-сталінського формулювання, згідно з яким республіки об'єднуються в одну союзну державу. Автори українського проекту, обстоюючи державний суверенітет союзних республік, домагалися залишити в їх компетенції ратифікацію міжнародних договорів, зовнішні зв'язки, керівництво збройними силами, зовнішню торгівлю. Автори також виступали проти союзного громадянства і пропонували замінити його громадянством союзних республік. Як бачимо, деякі попередники наших сучасних комуністів були набагато радикальнішими в питаннях державного будівництва, але все це було тоді нереальним в умовах відродження імперії.

30 грудня 1922 року відбувся Перший з'їзд Рад Союзу РСР — неіснуючий орган неіснуючої держави. Згідно з нормами міжнародного права в договорі мало б зазначатися, що він набуває чинності лише після його підписання або ратифікації державами, які домовляються між собою. Але такий пункт в договорі був відсутній. Також не

було зафіксовано, на який строк укладається договір, що фактично перетворювало його на угоду про вічне кріпацтво.

Згідно з Конституцією кожна республіка має право на вихід з Союзу, але, як слушно зауважив Сталін, для того, щоб республіки цього не захотіли, у них існують комуністичні партії. Ленін, Сталін та їхні прибічники прекрасно розуміли, що без українського хліба, вугілля, залізної руди Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка просто перестане існувати. Недарма Ленін говорив, що Донбас — це основа всієї нашої економіки. Але що говорити про Україну, коли в головах комуністичних фанатиків кипіла ідея всесвітньої соціалістичної революції.

Договір 1922 року, нав'язаний українському народу Москвою, можна вважати як такий, що не відповідає міжнародним правовим нормам, і тому недійсний.

Пропоную утворити парламентську комісію, яка б детально вивчила все, що пов'язане з цим договором, і подала свої висновки сесії Верховної Ради. А ми повинні повернутися до 1918 року і керуватися IV Універсалом, який проголошував незалежність Української Республіки.

Декларація про державний суверенітет, запропонована Президією Верховної Ради, націлює нас на підписання Союзного договору, чим дискредитує саме поняття суверенітету. Україна повинна стати вільною, самостійною державою, а вже потім вирішувати, на яких засадах будувати свої відносини з іншими державами.

Державний суверенітет неможливо здійснити без суверенітету Українського народу, з якого тоталітарна система по краплині вичавлювала українця. На державному рівні йшла інтенсивна робота по виведенню особливого виду гомо сапієнса — «советского человека». Наша біда в тому, що ми — раби рабів, і, лише усвідомивши це, зможемо зробити крок вперед до суверенітету.

Чи спроможна наша теперішня Верховна Рада як найвищий законодавчий орган вибороти для України повний суверенітет? Тут переважна більшість комуністів твердо стоїть на платформі ЦК КПРС, себто на платформі єдиної неподільної союзної держави, і тому сподіватися на повний суверенітет не доводиться. Швидше за все треба сподіватися, що буде прийнято такий суверенітет, який без кінця і краю доведеться чимось наповнювати.

Було б дуже символічно, щоб через 500 років після заснування Запорозької Січі і 215 років після її зруйнування в Декларацію про державний суверенітет було включено пункт про створення національних збройних сил.

Тут пропонувалися різні варіанти Декларації про державний суверенітет. Я теж хотів би запропонувати свій варіант, який умістився в одному реченні і звучить так: «Український народ! Майже через тисячу літ неволі, рабства і наруги ти отримуєш повну самостійність у вирішенні всіх питань свого буття в самостійній соборній державі, яка віднині отримує назву Українська Республіка». Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Петрову Віктору Михайловичу. За ним буде виступати народний депутат СРСР Щербак.

ПЕТРОВ В. М., директор Лубенського заводу лічильних машин (Лубенський виборчий округ, Полтавська область). Шановні депутати! Шановна президія! Шановні гості! Скажу відразу: я переконаний прихильник суверенітету України. Як і всі промовці переді мною, вважаю, що ми повинні прийняти відповідну Декларацію, хоча б з тих причин, що це вже зробили інші республіки.

І я думаю, що ми занадто багато часу витрачаємо тут на обговорення різних термінів. Мабуть, доцільніше було б, якби ці терміни обговорювалися все-таки попередньо в постійних комісіях.

Я вважаю, що головне все-таки, може, навіть не в термінах, а в тому змісті, який ми в ці терміни будемо вкладати. Через те, що у будь-якої медалі є два боки, мені здається, і в проголошенні суверенітету є теж два боки. Один — парадний, так би мовити, святковий, а другий — прозаїчний, але про нього теж треба говорити.

У мене є велике занепокоєння від тієї ейфорії, яка зараз часто виникає не тільки на Україні, але й в інших республіках від цього самого слова «суверенітет». Адже дуже багато хто думає таким чином: досить проголосити суверенітет, і одразу настане щасливе життя, всі будуть нагородовані, взуті, одягнені.

І в той же час в багатьох республіках, аналізуючи цю інформацію, можна прийти до висновку, що, на жаль, багато хто шлях до щастя бачить за принципом — рятуйтесь хто як може. Багато хто веде про те, що треба рвати налагоджені зв'язки, то мені все ж таки здається, що нам необхідно проявити хоч якийсь професіоналізм. Від гарних слів все-таки перейти до справи, а вже провівши півтора місяця в цьому залі, ми, на жаль, ні на крок не наблизилися до того, щоб дати чітку, конкретну оцінку: а в якому ж становищі перебуває зараз наша Українська республіка? Тим більше, після проголошення суверенітету наша доля буде залежати тільки від нас. Ми не володіємо ні єдиною цифрою, яка б могла дати порівняння становища України з іншими країнами світу, приблизно такими самими за розмірами, за населенням, розвинутими та й не дуже розвинутими. Всі ми жертви недостатньої інформації, всі ми знаходимося в тому становищі, про яке наш відомий сатирик казав, що інтуїція нам замінює інформацію. Так от з тієї наполовину інтуїції, наполовину інформації, мені здається, таке порівняння буде не на нашу користь.

Давайте глянемо на прикладах сьогодення, що може чекати нас попереду. Адже зараз величезна нестача пального. Через нестачу паперу не друкується багато газет. Що буде надалі, як розвиватимуться стосунки наші з іншими суверенними країнами, яку базу має Україна для розвитку свого суверенітету?

Ми бідні на енергетичні ресурси. Говоримо про те, що республіка має страшенно зношені основні фонди, вкрай напружена екологічна обстановка. Скільки ж треба нам коштів для подолання хоча б цих двох основних факторів, які буквально через декілька років можуть паралізувати все життя республіки? Ніхто про це не говорить. Звідки можна знайти ці кошти? Багато хто виголошує, що ці кошти можна знайти шляхом налагодження еквівалентного обміну між республіками. Але яким чином це можна налагодити, адже всі у нас монополісти, всі, так би мовити, диктують іншим свої умови, і чи не буде у нас все ж таки боротьба на виживання? Чи не вийде так, що та сама Росія, маючи багатющі запаси нафти та газу, одержить за ці запаси продукти харчування десь з іншого боку? А чи знайдеться багато покупців на наші продукти харчування? Про це ми не говоримо, цього ми не аналізуємо.

Я ще раз говорю, товариші, треба проголошувати Декларацію, але боюсь, що в цьому залі, де сидить понад чотириста осіб, дуже важко знайти якесь конкретне рішення. Насамперед я вважаю, необхідно, щоб уряд, наукові організації республіки в як найкоротший термін все ж таки дали нам інформацію, яку ми могли б обговорити на поетапних комісіях, зробити висновки, найголовніше, що на нас чекає далі. Як про-

гнозувати хоча б подальший розвиток подій після того, як Україна стане суверенною, бо я боюся, що це знову тільки можливий варіант. Чи ми, пройшовши через великі поневіряння, зазнавши великих жертв, не повернемося до тих самих міжреспубліканських відносин, які ми маємо зараз? Це теж, я повторюю, всі ми — жертви недостатньої інформації, але варіанти ці всі необхідно якось продумати.

І нарешті, мені здається, досить уже говорити про те, що хтось когось об'їдає. Ми, мабуть, все-таки повинні прийти до висновку, що всі республіки потерпіли від тієї бюрократичної, адміністративної, не будемо змагатися в подальших дефініціях, системи. І що проголошення суверенітету перш за все потрібне нам для того, щоб створити на Україні таку систему, яка б дозволила вільно розвиватися економіці. На жаль, в цьому залі знову за отими красивими парадними словами практично нічого не говориться про те, якою ж буде далі система в цій суверенній Україні.

І закінчуючи, що хочеться сказати. Знову через те, що я — палкий прихильник суверенітету республіки, знову я кажу: я бачу суверенітет як засіб розвитку України. Я бачу суверенітет як засіб, щоб набуті українським народом кошти не витрачалися на нікому не потрібні шалені військові витрати. Я бачу це як засіб, щоб набуті українським народом кошти не викидалися в повітря для того, щоб повернути ріки, будувати всілякі, різні, нікому не потрібні проекти віку.

Ось такою я бачу суверенну Україну. Але все ж таки я вважаю: нам необхідно сказати людям, що проголошення суверенітету — це не панацея. Цілком можливий такий розвиток подій, коли нас чекатиме погіршення становища. Але треба сказати, що все-таки в подальшому свою долю український народ буде вирішувати сам. Буде вирішувати своє вміння працювати, а в тому, що в українського народу таке вміння працювати є, я не маю сумніву.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається...

ПЕТРОВ В. М. Я вибачаюсь, Іване Степановичу, у мене там є ще декілька секунд. Може, не затримаю. Але потрібно сказати. За півтора місяця перебування нас у цьому залі, мабуть, вже не в одного народного депутата був день народження. Може, все ж таки варто витратити декілька секунд для того, щоб один одного люди могли поздоровити, знати про такі події. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Приймається така пропозиція? Тоді прохання до Секретаріату Верховної Ради і до Секретаріату сесії визначитися з цими датами і давати своєчасно пропозиції до Президії.

Шановні товариші депутати! Слово надається Щербаку Юрію Миколайовичу, народному депутату СРСР. За ним буде виступати депутат Правденко.

ЩЕРБАК Ю. М. Шановні народні депутати України! Невблаганний історичний процес виніс свій вирок унітарній псевдосоціалістичній імперії Сталіна—Брежнєва. Прокинувшись від летаргічного сну диктатури, народи СРСР, у тому числі і братній російський народ, зрозуміли, що теперішня модель зазнала краху, що тільки на шляхах відновлення національної честі, гідності, державного суверенітету, історичних традицій, незалежного буття і децентралізації зберігається останній і єдино можливий шлях порятунку від остаточного занепаду і саморозпаду. Призабуте слово «суверенітет» раптом стало наймоднішим, найпопулярнішим політичним поняттям останнього часу, воно стало символом віри й надії на краще життя широких народних мас, великих і малих націй.

Що ж таке державний суверенітет? Якими мають бути його сучасні параметри? Якого суверенітету бажаємо для Республіки Україна? Саме таку назву я пропоную обрати для нашої держави. Нагадаю, що згідно з угодою про права і обов'язки держав, підписаною в 1933 році в Монтевідео, серед міжнародно визнаних ознак суверенної держави є: встановлена територія, постійне населення, влада, що самостійно управляє територією і населенням, політична і правова дієздатність укладати договори і вступати у відносини з іноземними державами, а також дипломатичне і міжнародне визнання держави іншими.

Якщо з такими правовими мірками підходити до сучасної України, то слід об'єктивно визнати, що УРСР сьогодні не є повноцінним суб'єктом міжнародного і внутрішнього союзного конституційного права. Україна сьогодні — це напівдержава із чверть суверенітетом. Досить прочитати союзний договір 1922 року, Конституції СРСР і УРСР, дотеперішні закони Союзу РСР, щоб переконатися в цьому. А якщо до цього додати ганебну колонізаторську практику центральних міністерств і відомств, які перетворили Україну на сировинний придаток імперії, на ядерний полігон, на зону екологічного лиха, а уряд УРСР — на групу бригадирів, котрі безвідмовно виконують накази своїх хазяїв, то стане зрозумілим справжній стан речей і причини нашого зубожіння.

Разом з тим слід об'єктивно визнати, що Україна як член ООН і ряду інших міжнародних організацій, як могутній, хоч і хворий, економічний організм з великим науково-технічним та духовним потенціалом, ще не винищеною до кінця національною культурою; як політичне утворення, яке не повністю зникло з європейських карт, отож така Україна має непогану стартову позицію для досягнення суверенітету. Сьогодні, можливо, є останній шанс в історії перестати бути провінційною губернією Південно-Західного краю, а стати нормальною, правовою європейською державою, керованою народом в ім'я економічного, соціально-екологічного і духовного відродження народу. Скинувши з себе тягар імперської величі, яка нічого народу не давала, крім злиднів, Україна може вважатися державою, що розвивається, тобто країною, яка може сподіватися на допомогу світового співтовариства.

Визнаючи, що представлені проекти документів про державний суверенітет України можуть стати реальною основою для обговорення, хочу висловити ряд концептуальних пропозицій.

Перше. Пропоную прийняти спеціальний документ про необхідність негайної розробки законодавчої та урядово-виконавчої програми здобуття суверенітету. Пропоную вже зараз наголосити на верховенстві законів Республіки Україна над існуючими й діючими сьогодні законами Союзу РСР. Пропоную також уже на цій сесії Верховної Ради України прийняти ухвалу про нечинність щойно схвалених Верховною Радою СРСР законів про розмежування повноважень між Союзом РСР та суб'єктами федерації, про вихід союзної республіки із складу СРСР, про мови народів СРСР як актів, що перекреслюють суверенні права союзних республік, зміцнюють центристські начала побудови СРСР і позбавляють Верховну Раду УРСР та уряд республіки реальних можливостей щодо здійснення влади на території республіки.

Друге. Потрібна негайна розробка нової концепції побудови законодавчої, судової і державно-виконавчої влади України. Група народних депутатів СРСР і УРСР пропонує нову структуру управління, яка б відповідала новій політичній і економічній ситуації, а це було б механічним віддзеркаленням бюрократичних структур Центру. Вра-

ховуючи те, що ми стоїмо напередодні фінансової катастрофи, треба вжити негайних заходів і припинити перекачування мільярдів карбованців у Центр. Треба створити власну розвинену банківську систему, включаючи валютний банк, створити золотий фонд і здійснити грошову реформу.

Прочитайте уважно, товариші, документ, який тут розповсюджено нашими банкірами, товаришами Матвієнком, Гетьманом і Носовим. Прочитасте, ви жахнетеся. Переконаний, що впровадження ідей суверенітету в життя стане можливим лише тоді, коли буде створено Уряд народного довір'я Республіки Україна. Уряд нових ідей і нових людей, фактично — коаліційний уряд.

Третє. Існує велика небезпека від того, що Україна, як уже не раз бувало, знову почне бити рекорди провінційності і тупцювання на місці в реальному розвиненому соціалізмі, в той час коли в Росії Єльцин здійснить радикальну реформу економіки. На мою думку, економічний суверенітет України не повинен означати панування адміністративно-удільних князів районного, обласного і республіканського масштабу над існуючим, промисловим і аграрним потенціалом. Є велике слово — свобода. Справжній суверенітет немислимий без політичної та економічної свободи, без вільного підприємництва, без створення вільних економічних зон у Львові, Одесі, Ужгороді, Івано-Франківську, Черкасах, Києві, інших містах і областях республіки. Треба всіляко заохочувати вільні інтеграційні процеси в економіці, надавши повну свободу підприємствам, кооперативам, приватним особам. Спроба замкнутися у власній українській автократичній хаті, створити замкнений економічний простір є згубною.

Ми повинні подолати економічну зневіру і вдихнути надію народів на покращання життя. Днями я розмовляв з одним бізнесменом, який переконував мене в тому, що Україна уже сьогодні має великі можливості для експорту зерна. Він навів такий приклад, Греція вирощує зерна менше, ніж Херсонська область, але годує свій народ хлібом і ще експортує зерно, а на зароблені гроші купує сою, чим різко поліпшує білковий баланс у тваринництві.

Таких прикладів можна навести багато. Треба лише перестати бути байдужими до всього, не бути невірниками абсурдної ідеологічної й економічної систем.

Четверте. Шановні депутати! Чи не трагічно, коли претенденти на посаду прем'єр-міністра України у своїх програмах навіть не згадували про міжнародну політику України. Хто може дозволити собі існувати без закордонної політики — Франція, Польща, Бангладеш? А забули вони про це тільки тому, що ми не мали досі власної міжнародної і зовнішньоторговельної політики. Парадокс, але якщо казати строго юридично, то Україна не є членом Варшавського Договору; немає під тим договором, як і під рядом інших важливих міжнародних угод, підпису України.

Якщо хочемо бути повноцінним суб'єктом міжнародного права, слід негайно встановити прямі дипломатичні відносини з сусідами України — Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Болгарією, Туреччиною, вступити з ними у взаємовигідні торговельні відносини і союзи. Конче треба покінчити з реліктом «брежнєвської» епохи і встановити дипломатичні й торговельні відносини між Україною і державою Ізраїль. І це треба нам зробити напередодні трагічної 50-ї річниці масового вбивства фашистами євреїв у Бабиному яру, що відзначатиметься у вересні 1991 року. Нам треба негайно підвищити рівень відносин з Канадою, США, Англією, ФРН, Аргентиною, Бразилією, тобто країнами значного впливу української діаспори.

П'яте. Враховуючи критичну екологічну ситуацію України і наявність численних зон екологічного лиха і зони глобальної екологічної чорнобильської катастрофи, треба негайно розробити концепцію екологічного суверенітету України. Слід створити дійсний державний орган захисту довкілля, Міністерство захисту навколишнього середовища та природних ресурсів і незалежну національну комісію ядерного регулювання, а також створити при президенті України національну раду екологічної безпеки. Необхідний також комітет у справах чорнобильської катастрофи. Ці структури повинні очолювати заступники Голови Ради Міністрів УРСР.

І, нарешті, шосте. Вважаю за необхідне вилучити з офіційного проекту Декларації про державний суверенітет України розділ 10 про «Новий союзний договір». Гадаю, що це окреме питання надзвичайної історичної ваги, питання доленосне і вирішувати його треба окремо, спеціальним державним актом, що став би справжнім волевиявленням народу України. Висловлюючи своє особисте ставлення до цього питання, скажу, що від самого початку своєї діяльності як народний депутат СРСР я стояв на позиціях створення вільного і взаємовигідного Союзу держав, а не єдиної невідомої союзної держави. Ця позиція була мною і моїми колегами засвідчена на другому З'їзді народних депутатів СРСР у резолюції депутатського клубу України про Союз РСР. Збагачені страшним досвідом сталінського існування кривавої імперії, мусимо виявити величезну обережність і ясне розуміння національних інтересів України. Враховуючи геополітичні і стратегічні реалії сьогодення, ми повинні діяти відповідально й розважливо, уникаючи провокації, що здатна призвести до загострення обстановки, до лібанізації, бейрутизації, тобто до встановлення військової диктатури і громадянської війни.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваш час закінчується.

ЩЕРБАК Ю. М. Я закінчую, півхвилини. Не дай боже повторити нам фатальні помилки 1917—18 років, коли Україна була втягнена у громадянську братовбивчу, безплідну війну, в результаті чого так і не здобула реального суверенітету. Разом з тим, мусимо діяти сміливо й нестандартно, пам'ятаючи, що напередодні ХХІ століття з'являються нові форми державних утворень і виникає принципово нове розуміння державного суверенітету в умовах міжнародної економічної інтеграції.

Надихаючим прикладом для нас може стати Європейське економічне співтовариство, яке на нашій очах перетворюється на нову європейську супердержаву.

Шановні депутати, історія і час дивляться на вас, народ чекає від вас вибору. Хай живе вільна, незалежна, демократична Республіка Україна!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, у президію надійшла записка: «Записавшихся виступать много, необходимо дать слово всем. Установите регламент для конкретных предложений и выступлений до трех минут». Але прохання все-таки до товаришів дотримуватись регламенту й економити час.

Слово надається депутату Правденку Сергію Макаровичу.

ПРАВДЕНКО С. М., власний кореспондент газети «Економика и жизнь» (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні народні депутати, шановна президіє, шановні товариші виборці! Я вважаю за потрібне звернутися й до виборців, тому що ті поправки до Декларації, які я запропоную, обговорювались мною ще тоді, коли я балотувався кандидатом у депутати. І оскільки я переміг, це означає, що люди їх підтримували.

Вчора і сьогодні вирішуємо те питання, яке визначає політичне обличчя кожного з нас, позицію кожного з нас і розуміння відповідальності за майбутнє України.

Коротко в преамбулі скажу так. Я хотів би, щоб майбутнього Президента України, якого ми оберемо в наступному році, зустрічали не як губернатора Каліфорнії чи Квебеку, а трьома родами військ в будь-якій країні, з розгорнутими прапорами і виконанням Гімну, як це належить.

Тепер по пунктах Декларації. Я брав за основу Декларацію робочої групи і пропоную такі зміни: розділ 6 «Економічний розвиток», пункт 2 викласти в такій редакції: «На території республіки не можуть знаходитися підприємства, організації, установи та інші об'єкти, належні Союзу РСР, крім магістральних трубопроводів, чітко визначених в кількості військових баз та оборонних підприємств, перелік яких затверджується Верховною Радою УРСР. За розміщення цих об'єктів Союз сплачує Україні обумовлені суми щорічно. Все інше, що розміщено на Україні, є тільки її власністю. Претензії союзних міністерств щодо цього не приймаються.

За підприємства союзного підпорядкування республіка більш ніж достатньо заплатила землею, на якій вони розташовані, екологічною кризою та відрахуваннями до союзного бюджету. За окремими угодами на території республіки можуть розміщуватися підприємства, установи, організації, об'єкти інших союзних республік, інших країн, а також спільні підприємства. Всі вони платять податки місцевим Радам, а також у загальнореспубліканський бюджет, яким розпоряджається виключно Верховна Рада Української РСР».

З 1 липня 1990 року Українська РСР залишає у своєму розпорядженні прибутковий податок, податок з обороту та податок з автотранспорту.

Пункт 3 у такій редакції пропонується: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яка створена і створюватиметься завдяки трудовим зусиллям народу республіки, участю республіки у загальносоюзних програмах. Розміри цієї участі визначаються щорічно Верховною Радою Української РСР, виходячи з пропозицій союзного та республіканського урядів». Пункт 4, останній рядок другого абзацу в такій редакції: «Сплачувати податки виключно до місцевих та республіканського бюджетів».

Пункт 4, третій абзац у такій редакції: «Підприємства, організації, установи, розташовані на території Української РСР, вносять передбачені законодавством республіки податки від зароблених ними валютних ресурсів виключно до бюджету місцевих Рад та республіканського бюджету».

Пункт 4, четвертий абзац у такій редакції: «Українська РСР бере участь у формуванні бюджету Союзу РСР тільки цільовими платежами, призначеними для фінансування союзних програм, у здійсненні яких заінтересована республіка. Верховна Рада УРСР має право контролю за виконанням цих програм у рамках участі республіки в них».

І цей же пункт пропонується доповнити таким абзацом: «Підприємства, організації та установи, розташовані на території Української РСР, припиняють будь-які виплати з своїх прибутків союзним міністерствам і відомствам, а також виплату орендної плати з 1 жовтня 1990 року. Всі відрахування з прибутків, нормативи яких потрібно переглянути, як і скорегована орендна плата, залишаються в розпорядженні місцевих Рад та Верховної Ради УРСР».

Розділ 8 «Участь у міжнародних відносинах». Пункт 1 пропоную доповнити таким абзацом: «Українська РСР відповідає за зовнішні займи й інші борги по торгових, комерційних та інших операціях СРСР лише в тому обсягу, який безпосередньо направлений на задоволення її потреб і затверджений Верховною Радою УРСР. Водночас Українська РСР віддає пріоритет власному вирішенню таких питань».

Розділ 9 «Невід’ємні суверенні права Української РСР» я пропоную викласти коротко у такій редакції. У нас тут права, справді, я б сказав, хай не ображаються товариші, дещо з школярською запопадливістю перелічені, я пропоную тільки два рядки: «Суверенними правами Української РСР є всі права, якими користується кожна суверенна держава».

Грозділ 10 щодо нового союзного договору. Пропоную це у такій редакції: «Рішення про укладення нового союзного договору приймає Верховна Рада УРСР по тих напрямках, які нею визначено. Договір укладається на певний строк. Верховна Рада УРСР також може прийняти рішення про неукладення такого договору або про припинення його дії до обумовленого строку».

Я мав на увазі те, що ми не маємо права заганяти себе союзним договором у глухий кут і повинні думати і про тих, хто прийде в цей зал після нас і що про нас подумає. Тобто не Закон про вихід з СРСР, який я, чесно кажучи, не визнаю, навіть мої московські колеги журналісти цинічно, але правдиво назвали його «Законом про невихід з СРСР», то як же можна його визнавати? А припинення дії союзного договору в односторонньому порядку — це і буде фактично вихід або невихід залежно від того, як вирішить Верховна Рада, якщо потрібно — то й референдум.

Я вважаю також, і для мене це є незаперечним, що самостійними повинні бути в республіці Прокуратура, Суд, Комітет державної безпеки, Міністерство внутрішніх справ, армія, банківська система. Нам не потрібні всесоюзні наглядачі, я вважаю, з будь-яких питань, бо це принизливо для суверенного народу.

Як журналіст, який дещо розуміється на економіці, я розумію, що справжній суверенітет неможливий без самостійної грошової одиниці, до якої треба йти не завтра, але йти треба до цього твердо.

Зроблено те, чого тут деякі виступаючі торкалися, навіть питання символіки. Я хотів би внести корективу. Червоний прапор — це не сталінський прапор, це прапор трудящих. І так це треба трактувати.

Я думаю, що ми під час заключення договору повинні бути готовими до різних неприємностей. Ми повинні правильно оцінювати навалу, не побоюєсь цього слова, шовінізму, який нині є в Росії, і небезпеку, про яку попереджував і Володимир Ілліч Ленін. Йдеться вже зараз і про те, що деякі підприємства Росії, ну ось радіо вчора повідомило, що Житомирській птахофабриці не дають уже картону, давай тільки за валюту. Тобто, куди пакувати яйця, вже невідомо, де ж ту валюту взяти?

З огляду на це ми не повинні навіть транспорт республіки передавати у союзне відання. Транспорт республіки — це кошти республіки, це й прибутки. Я знаю, скажімо, скільки може заробити валюти тільки Чорноморське пароплавство. То нам вона буде потрібна для того ж картону і так далі...

Віддавати транспорт — це значить висмоктувати його знову і доводити до нинішнього ганебного стану. Скажімо, морський транспорт. Що, у нас найстаріший флот у світі? 15 років тому він був наймолодшим. Ось наскільки далекоглядна союзна політика і до чого вона призводить.

Я ще раз підкреслюю, що ми, я — за союзний договір з певних конкретних питань, зокрема космос, паливні питання і так далі. Але за те, щоб ми були розумні і склали справді рівноправний договір.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Юхновському Ігорю Рафаїловичу. За ним буде виступати депутат Марченко.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р., керівник Львівського відділення статистичної фізики Інституту теоретичної фізики АН УРСР (Червоноармійський виборчий округ, Львівська область). Шановні товариші депутати! Про те, що цю суперцентралізовану державну систему потрібно в корені змінити, було чітко сказано Михайлом Сергійовичем Горбачовим у виступі на З'їзді Компартії РРФСР, і ці зміни ми повинні провести.

Єдиним виходом є утворення суверенних республік з притаманним кожній політичним устроєм і способом господарювання.

Нам запропоновано декілька цікавих проектів державного суверенітету Української Республіки. Я зупинюсь на одному з них, назвемо його основним, створеним групою наших видатних юристів, про який говорив професор Дорогунцов.

У цілому проект відстоює частково незалежну, частково — залежну державу і потребує певних поправок. Я хочу назвати саме ті поправки, які, на мою думку, потрібно внести. Це знайшло своє відображення у тому проекті, який був представлений Головатим і Тимченком, і остаточно в тому новому варіанті, який був спрацьований ще Скорик і Зайцем.

Отож я скажу про ці поправки.

Спершу такі зауваження. Преамбула є в усіх деклараціях. В преамбулі до Декларації Російської Федерації виражається повага до суверенних прав народів, що входять до складу Радянського Союзу. Отже, усі в Союзі за суверенітет республік. Суть питання полягає в тому, що ми маємо розуміти під суверенітетом нашої України, з якого рівня будемо стартувати, готуючи нову Конституцію республіки і новий союзний договір. Ми вважаємо, що таким рівнем має бути повна національна, політична й економічна незалежність Української Республіки як вихідна основа для скріплення двох- і багатосторонніх договорів з союзними республіками. Сукупність цих договорів є наповненням документа, що називається союзним договором.

Держава — результат самовизначення нації. Українська РСР — української нації, Російська РФСР — російської нації, Грузинська РСР — грузинської нації і так далі. Українська Республіка має бути республікою, де кожна інша нація може вільно плекатися свою національну культуру в такій мірі, що не суперечить розвиткові української культури і культури інших націй. Це означає, що росіяни плекають свою російську культуру, черпаючи її джерела в РРФСР, євреї — єврейську культуру, поглядаючи на культуру Ізраїлю, греки — грецьку, дивлячись на розвиток Еллади, поляки — польську, спираючись на впливи Польщі, угорці — мадярську, користуючись здобутками Угорської Республіки, — і все це має наповнювати своїм багатством культуру України, культуру, відкриту для усього світу.

Українці й інші нації, що живуть на території республіки, складають народ України. Він — єдине джерело і носій державної влади, все це відноситься до мого виступу.

А тепер поправки до основного проекту. На території України проголошується верховенство Конституції Української РСР і законів Української РСР. Не існує Конституції Союзу РСР. Це перша суттєва поправка до чотирьох пунктів розділу 10.

Можуть існувати лише певні акти Союзу, які виникають в результаті союзного договору. Вони впливають з тих повноважень, які передаються республіками у відання Союзу. Усі акти Союзу набирають чинності на території республіки тільки після їх ратифікації Верховною Радою УРСР. Таке формулювання відповідає змістові Декларації про суверенітет Російської Федерації.

Друга поправка стосується економічного боку суверенітету. Основою економічного суверенітету є власність цієї республіки на землю і все, що знаходиться на її поверхні і під її поверхнею. Тут ми стикаємося з основною економічною реальністю Союзу, яка знищила країну і призвела її на межу економічної і соціальної катастрофи.

Перше — з так званою всенародною власністю на землю, її надра, ліси, моря і повітряний басейн. Друге — з союзною власністю на виробничий і інтелектуальний капітал. Третє — із централізованим союзним плануванням економіки. Результатом першого було катастрофічне знищення урожайності земель, лісів, пасовищ, морських територій і річок, до крайності волюнтаристське вичерпування природних ресурсів, що здійснювалось і здійснюється організаціями і населенням. Результатом другого стала безграмотна, утопічна форма роботи виробництв з найнижчим у світі рівнем заробітної плати, з мінімальним відрахуванням на модернізацію виробництва, на соціальний розвиток і екологію, з неприпустимо високими податками з обороту і неприпустимо високими залученнями прибутків.

До цього потрібно ще додати повний волюнтаризм цін. Номінальні ціни у Союзі фактично нічого не відбивають. Гори статистичних даних є пам'ятником марно затрачених зусиль, пам'ятником дезінформації суспільства і міжнародної спільноти. Але ж вони є і джерелом тіньової економіки.

Не менш жахливим є монополізм на ідеологію. Союз переживає страшну культурно-освітню трагедію, коли ми стаємо нацією недоучених спеціалістів. І оце все потрібно ламати. Ми повинні створити Україну як державу правди, правди виробничої, економічної, культурної. Що для цього потрібно? В економіці — перехід усіх підприємств республіки у власність тих, хто на них працює. Це тривалий процес. З чого він має зараз початися? З негайного розрахунку з усіма республіками, усіма установами республіки, з собівартості їх продукції у світових цінах, у доларах, я звертаюся до всіх керівників підприємств, при цьому беру до уваги світові ціни на природні ресурси, воду, повітря, землю, сировину, на комплектуючі, на мінімальну заробітну плату, міжнародну, робітника даної спеціальності. Відрахувань на соцстрахування, на отримання й експлуатацію обладнання та інші витрати. Ми відзначимося таким чином на міжнародному ринку, бо Україна має відкрити себе світові й заключити нормальні торговельні відносини з РРФСР, іншими республіками. І у зв'язку з тим друга поправка:

а) усі підприємства союзного підпорядкування переходять у власність республіки й у власність тих, хто на них працює;

б) існує незалежна фінансово-бюджетна система республіки, де рух надходжень від прибутків і оподаткування йде від районного бюджету до обласного бюджету, до республіканського бюджету, і на тому кінець. Республіка сплачує видатки в рамках союзного договору на утримання озброєнь і стратегічної армії космічних досліджень тощо;

в) існує свій банк і свої гроші;

г) існують різні форми власності, існує конкуренція й антимонопольний закон;

д) закріплення суверенітету.

Децентралізація, що зачепила усі боки життя суспільства, торкнеться й армії. Україна як незалежна держава повинна мати свою національну армію. Армія Союзу складатиметься з двох частин: однієї — національної, що підкоряється Міністерству оборони республіки, і другої — стратегічної, професійної армії Союзу РСР. Контингент останньої набирається з контингентів республіканських армій і утримується відповідними внесками республік.

Такий розподіл Збройних Сил дасть змогу суттєво покращити матеріальне і моральне становище у нашій армії. Це є третій суттєвий додаток до основного документа.

І тепер четвертий додаток. Республіка має свій суд. І мова йде про верховенство нагляду за дотриманням законів. Якщо воно не буде належати виключно республіці, то не існує жодного суверенітету, ні економічного, ні політичного. Тому я формулюю: верховний нагляд за дотриманням законів у республіці здійснює виключно Генеральний прокурор республіки, призначений Верховною Радою.

І, нарешті, п'ята поправка про союзний договір. Цей пункт опускається з договору. Тут є два боки питання: попередні переговори для укладання союзного договору і підписання союзного договору. Переговори, які до цього відносяться, потрібно починати негайно. Вони мають торкатись укладання торгових договорів як результат великої кількості попередніх переговорів між підприємствами України, Союзу і союзних республік, переговорів про майно, про статус Збройних Сил, про державну безпеку і так далі.

Далі Україна має прийняти нову Конституцію. І коли все це буде завершено, то підсумком має стати новий союзний договір. Тому до остаточного державного договору ще далеко, але попередні переговори потрібно вести вже зараз.

Шановні товариші, якби Михайлу Сергійовичу Горбачову вдалося створити Радянський Союз як союз незалежних держав, зв'язаних між собою взаємовигідними договорами, захищених спільною обороною, то за всю історію Росії і України не знайшлося б більш великого державного діяча. Дуже не хочеться, щоб програми дій нових перших секретарів Компартії Росії і України суперечили цій великій меті.

Закінчуючи, хочу сказати, що, як і ви, я прикро засмучений тими кількома фразами у моєму вчорашньому виступі. Хочу лише пояснити чого... (н е ч у т и) на підставі сказаного депутатом Гуренком, який на зборах партгруппи заявив, що сфальсифіковано було не два, а близько сорока бюлетенів. Цей факт потрібно простежити. Загальна конфронтація нам, безумовно, ні до чого. Я переконаний, що надалі ми будемо все глибше проймаєть великою місією, покладеною на нас історією і спрямованою на побудову незалежної Української держави, і нас це об'єднає. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Потебеньку Михайлу Олексійовичу. За ним буде виступати депутат Філенко.

ПОТЕБЕНЬКО М. О., прокурор Української РСР (Новобузький виборчий округ, Миколаївська область). Шановні товариші депутати! Ми приступили до обговорення одного з важливих документів життя і діяльності нашої республіки — Декларації про державний суверенітет, прийняття якої потребує найсерйознішого підходу.

Цей документ об'єднує досить широке коло питань, і всі вони мають велике значення. Але мені хотілося б звернути увагу на ті, які лежать в основі фундаменту побудови суверенної республіки, від яких залежить немало — її соціально-економічний, суспільно-політичний стан.

Перш за все я бачу питання, пов'язані з правом на самостійне здійснення на всій території економічної політики, культурного розвитку, законодавчої, виконавчої і судової влади. Забезпечення інших невід'ємних прав Української Радянської Соціалістичної Республіки і, безумовно, те, що прийняття Декларації про державний суверенітет повинно прискорити розробку договору про взаємовигідне розмежування повноважень між Союзом РСР і республікою, що закріпить пріоритет законів республіки, якщо союзні закони будуть виходити за межі укладеного договору.

Вирішення цього питання буде відповідати інтересам суверенітету законодавчої ініціативи республіки, і, якщо буде досягнуто єдності під час укладання договору щодо законодавства, це допоможе уникнути головного — беззаконня і безпорядку, оскільки наявність протиріччя в законодавстві, безумовно, до цього призводить.

Важливими є розробка і прийняття нової Конституції, яка перш за все має закріпити, на мій погляд, економічно і політично виправдані форми власності. Але не слід забувати, що для законодавчого закріплення основ, які повинні відіграти значну роль у стабільності розвитку економічної, політичної й соціальної проблем, міцних правових основ усіх сторін життя, теж-таки не можна допускати поспішності.

Основний Закон республіки, як інші законодавчі акти, має бути всебічно виваженим з урахуванням розвитку суспільних відносин не лише в республіці, а й в цілому в країні, того процесу, який проходить, оскільки правова держава, якщо ми хочемо поставити її на міцний фундамент, потребує перш за все стабільності в Конституції.

Основний Закон не повинен створюватися під емоційним впливом внаслідок тимчасових потреб, інакше він втрачає своє призначення. А оскільки Декларація заклала основу для майбутньої Конституції, то і до неї ці вимоги повинні теж відноситись.

До того ж, не слід забувати, що одних хороших законів мало, якщо не буде створено механізму для забезпечення їх виконання, єдиного підходу до їх застосування.

Особливо це важливо тепер, при поширенні зовнішньоекономічних зв'язків, коли інтереси республіки, окремих груп чи осіб потребують захисту від диктату союзних міністерств й інших суб'єктів федерації.

Те саме стосується захисту осіб, організацій республіки від злочинних дій організованої і корумпованої злочинності, яка нерідко тягне свої щупальці від інших республік або вчиняється на їх території стосовно громадян чи організацій Української республіки.

Такий орган повинен бути незалежним від будь-якого впливу, якщо ми домагаємось зміцнення права; він повинен мати реальні можливості для досягнення єдиного підходу і виконання законів всіма без винятку. Якраз забезпечувати виконання інтересів суверенної республіки, її громадян і повинна прокуратура.

Але ж якщо говорити про реальне здійснення цих повноважень, то це можливо лише при збереженні все-таки, я вважаю, тієї побудови системи, яка існує на даний час. Вона гарантує єдність і незалежність прокурорського нагляду, дає змогу прокуророві республіки нерідко вирішувати питання за межами республіки за допомогою Генерального прокурора СРСР. І це підтверджується багатьма життєвими прикладами, з якими навіть сьогодні ми зустрічаємося.

Друге, що хотілося б зауважити. Чим більше прокуратура буде незалежною від місцевих органів і подій, тим реальніше буде забезпечуватись нагляд за виконанням законів всіма без винятку і тим реальніше оберігатимуться права й інтереси республіки та її громадян у цілому.

Тому вільне тлумачення побудови системи органів прокуратури тут якраз, мені здається, недопустиме, і воно не повинне переходити здоровий глузд. Прокурор повинен переслідувати одну мету — домогтися дотримання чинного законодавства. Якщо буде прийнято інший закон, прокурор також зобов'язаний забезпечувати нагляд за його виконанням. І тому він повинен бути вільний від всілякого тиску й залежності.

Саме сьогодні, коли ми будуємо правову державу, ці принципи найбільш вдалі. І якщо ми справді домагаємося забезпечення єдиного підходу до розуміння і виконання законів, то зовсім не зрозуміла позиція тих, хто намагається підпорядкувати органи прокуратури. Навіщо ця ідея і кому вона потрібна — це питання має бути винесено на розсуд депутатів. Але слід зазначити, що, виходячи з усього сказаного, потреб розвитку процесів, які відбуваються у житті, Верховною Радою Союзу лише 26 квітня 1990 року було прийнято Закон про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації, яким ще раз закріплено, що встановлення єдиної системи прокурорського нагляду в СРСР і Збройних Сил є винятковим повноваженням Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Цей Закон, як і Конституція СРСР, Закон про прокуратуру СРСР, ще раз підтвердив діючу систему побудови органів прокуратури, коли Генеральний прокурор призначається Верховною Радою Союзу РСР, а всі інші призначаються Генеральним прокурором, що спрямовано на незалежність прокурора під час виконання ним своїх повноважень та забезпечення діючого законодавства, виключення фактів нігілістичного ставлення до закону.

Я розумію, що ці питання, безумовно, якщо вони виникають, повинні вирішуватись за договором між республікою і Союзом. Виходячи зі сказаного, вважаю, що слід повністю погодитись з текстом проекту Декларації про суверенітет щодо названих питань, запропонованого Президією Верховної Ради республіки, який відповідає часу і потребам республіки та її економічним можливостям.

Нам не слід, товариші, все-таки повторювати, це на мій твердий погляд, литовський варіант закону щодо затвердження Прокурора Верховної Ради республіки, який був відмінений президентським законом. Подібні рішення, безумовно, не прибавлять дивідендів ні правовій культурі, ні авторитету нашому парламенту. Мені здається, що ми повинні все ж таки свої пропозиції обмірковувати, виходячи з економічних можливостей республіки на даний період. Не відриватися і не перебувати в стані прострації.

Щодо альтернативних проектів декларацій, які розповсюджуються серед депутатів, і пропозицій до них, то я не можу з ними погодитись, оскільки вони вступають у протиріччя з принципами створення законодавства і їх реального забезпечення, не витримують ні юридичних, ні етичних принципів.

І якщо слово «реалії» деки часто використовується, то мені здається, що ми все-таки повинні і в цьому питанні виходити, враховуючи реалії.

Думаю, що в подальшому життя покаже справедливість такої позиції. Головне повинно бути в тому, щоб закони відповідали потребам в цілому всього суспільства, як і діяльність органів, які повинні їх забезпечувати. Думаю, для цього повинна бути конструктивною робота всіх народних депутатів.

Щодо 6 розділу — про економічний розвиток. Я пропоную звернути увагу на пункт, де сказано, що нагромадження науково-технічного потенціалу є виключно власністю народу республіки. Оскільки багато що зроблено за рахунок коштів інших республік,

я вважаю, що це питання необхідно вирішувати тільки після договору з республіками і Союзом, оскільки це може загострити стосунки між республіками. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Філенку.

ФІЛЕНКО В. П., секретар парткому радгоспу імені Гагаріна Готвальдівського району (Готвальдівський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати, шановна президіє! Перш ніж перейти до свого виступу, я хочу сказати, що я глибоко переконаний, що Прокурор у нас повинен бути свій, український.

Враховуючи розбіжність думок з нашого основного питання, я довго шукав цей шлях, найбільш вірний. Я думаю, що яке б питання ми не розглядали, що б ми не обговорювали, основним відправним питанням є реальне підвищення добробуту нашого українського народу. Мене, як і кожного українця, підкуповує і повністю влаштовує думка про повний суверенітет республіки. Це є головним, і це — однозначно.

Але є ще друге. Вирішивши це питання, домігшись реального суверенітету, ставши, нарешті, самостійними, ми тільки потім повинні подумати, чи бути новому союзному договору, чи бути нам в цьому союзі, чи ні. Я думаю, що перше — це суверенітет, а потім уже все інше. В наступну кабалу ми завжди встигнемо влізти. Ми повинні використати можливості цього часу, історичного часу, щоб врешті-решт хоча б раз в історії побути незалежними. Потім від цього вже йти до нового союзу.

Я глибоко при цьому впевнений, що ми ніколи не зможемо розвинутися відокремленими від всього земного суспільства. Згадайте Китай, який мав 2–3 тисячі років тому найбільш розвинену цивілізацію, а потім відгородився «китайською стіною», і що потім там сталося, ви знаєте.

Згадайте приклад Європи, яка спочатку розмежувалася, кожна нація утворила свою державність, а тільки потім стала йти і поступово йде до нової спільності, до європейського союзу.

Ми повинні також враховувати і реалії сьогодення, реальні зв'язки і, в першу чергу, зв'язки економічні, які склалися на сьогодні між союзними республіками.

Виходячи з цих міркувань, перейду до конкретних документів, їх у нас три, основних. Це декларація і цілий ряд пропозицій, проектів, заява і постанова. Тих депутатів, які не читають листи, газети і не складають депутатські запити, я просив би взяти ці документи. Вважаю, що кожен з документів має в собі раціональне зерно. Мені здається найбільш вдалим проект, запропонований вельмишановним депутатом Гнаткевичем. І ось чому.

Він короткий, досить урочистий і, найголовніше, насичений і інформативний. Вибачте за такі фрази, але наші люди вже наїлися московських законів. Їх уже нудить від кожного з цих законів, котрих уже майже ніхто не читає. Якщо ми підемо таким шляхом, то не прочитають і нашу Декларацію.

Я думаю, що цей проект можна і навіть потрібно зробити ще коротшим. Він повинен нести в собі два основних пункти. Це такі пункти. Пункт перший і головний: ми самі собі господарі. Все, що тут є, все наше. Пункт другий: бути цьому чи іншому Союзу, про що я говорив уже вище, а якщо бути, то що ми делегуємо, що ми віддаємо тому Союзу. Все інше ми повинні, вибачте, прискіпливо і виважено записати в нову Конституцію, яку ми рано чи пізно підготуємо і внесемо на розгляд нашої сесії.

Тепер що стосується конкретних пропозицій щодо цього проекту. Я все-таки вважаю, треба записати — не державна незалежність, а суверенітет. Бо це поняття більш широке, ніж державна незалежність. Це поняття юридичне, це поняття світове.

Щодо пункту 5 преамбули. Або його взагалі прийняти як дещо декларативного, або слова «перебудовні процеси», слово «перебудовні» викинути. Бог його знає, ми пишемо документ надовго, як через кілька років ця перебудова буде оцінюватися, хай залишається — демократичні процеси.

Тепер є такий документ — наше звернення. Я пропоную в цьому зверненні після 5 абзацу записати приблизно так: Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки пропонує всім союзним республікам скликати конференцію, — мається на увазі конференцію про укладення союзного договору, — в місті-герої Києві. І ось чому. Декілька аргументів.

Аргумент перший. Історично Київ — це «мать городов русских», а три слов'янські республіки — кістяк нашого Союзу — це факт. Друге. Якщо республіки погодяться, то новий договір увійде в історію як Київський Договір. А Київ може стати дипломатичним центром цього нового Союзу. (О п л е с к и).

Третє. Третє і головне. Шановні колеги!

Третє і головне. Їхати зараз до Москви для укладення нового договору, — повірте мені, не щось інше, як розписуватися ще раз в одному і тому самому загсі. Тим більше, що авторитет Москви досить підмочений у цьому питанні. Отже, рівні їдуть до рівних. (О п л е с к и).

Ну і ще одне. Навіть, якщо ця пропозиція не буде прийнята республіками і все-таки ми туди поїдемо, то і наш заклик дасть змогу дати нам плюси за дипломатичну активність, за пошук якихось виважених рішень, за гостинність і все таке інше.

Прошу, щоб ця пропозиція не загубилася, не пішла у пісок і рано чи пізно була проголосована. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Свідерському Федору Феофілаковичу.

СВІДЕРСЬКИЙ Ф. Ф., начальник технологічного бюро Нововолинського виробничого об'єднання «Оснастка» (Нововолинський виборчий округ, Волинська область). Шановні депутати, шановні виборці! З цієї високої трибуни звертаюся до всіх людей доброї волі і в цьому залі, і в цілій нашій знедоленій Україні. Зараз ми можемо, не втративши двох найближчих років, врятувати нашу землю, повітря, воду, нашу духовність, культуру і наше майбутнє, і майбутнє наших дітей і внуків. Забудьмо про свої партійні, корпоративні інтереси, об'єднаймо наші здорові сили в цьому одному-єдиному напрямі, який врятує всіх нас.

Учора історичний момент створення нашої справжньої державності почався не зовсім добре, бо після тривалого марафону з виборами Голови Ради Міністрів ми не відчували урочистості цього моменту. Тому хочу настроїти вас ще раз на урочистість і історичну відповідальність тих хвилин і днів, які почала наша історія саме вчора. Аналізуючи проект Декларації, внесений Президією Верховної Ради, роблю висновок, що він дасть нам половинчастий і декларативний суверенітет тому, що визнається і в майбутньому належність підприємств до власності СРСР, формування бюджету СРСР на засадах, визначених союзним договором. Цілий розділ відведено новому союзному договору. Вважаю, що найбільш повно, хоч, може, і занадто детально розроблено проект Декларації, запропонований Головатим і Тимченком. В ньому відображено найголовніші ознаки суверенності, а особливо такі: повнота і розподіл законодавчої, виконавчої і прокурорської, судової влади. Прокурор України призначається Верхов-

ною Радою України. Введено розділ про Збройні Сили України. Вважаю, ми повинні розуміти, що без прийняття саме цих найголовніших розділів Декларації суверенітет неможливий. Ми повинні створити свій Комітет безпеки з переглядом його функцій, свої органи МВС, власну банкову систему і власну грошову одиницю.

Найбільш стисло й коротко викладено проект Степана Хмари, в якому пропонується зміна назви: замість УРСР — Республіка Україна. Пропоную, про це говорив також депутат Щербак, щоб зовсім позбутися історичних асоціацій з нашими назвами, які зазначали історичну хибність нашого розвитку і колоніальну приналежність, назвати нашу державу найкоротше — Україна. Щоб цим самим раз і назавжди і в назві держави передбачити її незалежність як від союзу республік, так і від нового союзного договору.

Вважаю особливо важливими розділи проекту Хмари про символіку держави. Перше, прапор національний буде державним синьо-жовтим. Друге, герб — «Володимирський тризуб». Третє, гімн — «Ще не вмерла Україна». Якщо ряд республік вже прийняли свої історичні символи як державні, то нам негоже і сьогодні прикриватись зотлілим лахміттям пропаганди. Треба сказати велике спасибі нашому народу, що в нас є ці світлі символи і є сьогодні, а наше історичне завдання зробити їх разом з тим державними і без будь-якого оновлення, з посиланням на новітню історію. Тільки після прийняття Декларації про суверенітет, Декрету про владу, створення нової Конституції України ми повинні надати мандат делегації України на будь-які переговори і комісії по союзних справах. І це треба відобразити в Декларації.

І ще одне. Ми бачимо останнім часом, як дипломатична служба Президента Горбачова, використовуючи всі засоби пропаганди, крім блокади економічної, веде ще й політичну, і інформаційну блокаду Литви, вимагаючи мораторію на суверенітет як передумову переговорів.

Ми знаємо блокаду Ленінграда з історії, з документів, з кінофільмів. Тепер наш товариш Президент, мандат якому дав тільки з'їзд депутатів, хоче своїми президентськими указами зупинити, задушити будь-який поступ республік по шляху визволення. Після таких дій Президента ми всі бачимо, наскільки це антигуманно і аморально, бо страждають від цього не тільки народи в Литві, а взаємозв'язані робітники підприємств в Ленінграді, Білорусії, Україні, Росії. Холодний і безжалісний розрахунок поставив заслони на суші, на морі, щоб поставити вільний народ і його уряд на коліна. Це в завтрашньому зразок, як і нас хочуть поставити теж на коліна. Ми всі боремось за наш суверенітет і першим нашим проявом його і кроком на цьому шляху повинно бути визнання Литви і економічна допомога Литві на основі взаємовигідних прямих договорів.

Уже фактично розповсюджуються путівки по оздоровленню наших дітей у Литві. Ці перші наші договори стануть паростками вільного, взаємовигідного існування рівних незалежних держав. Чи будемо ми рівними партнерами з Росією Єльцина — залежить від усіх нас, кого вибрав народ України, залежить від нас тут, в цей урочистий момент. Будьмо ж гідними своєї нової історії, щоб нам не було соромно перед прийдешнім, бо це буде рано чи трохи пізніше, і я думаю, що цього разу нам не доведеться соромитись перед нашими дітьми і внуками за ту історію, яку ми творимо сьогодні. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні депутати, перш ніж надати слово депутату Гетьману дозвольте оголосити таку записку. «Доведіть, будь ласка, до відома депутатів, скільки ви відвели годин, днів, місяців для обговорення даного питання».

Я доводжу до відома, а вчора ми домовлялися, що ми сьогоднішнє засідання присвятимо обговоренню цього дуже важливого питання. Якщо в депутатів будуть пропозиції, прохання надсилати їх до Секретаріату.

Слово надається народному депутату Гетьману Вадиму Петровичу. За ним буде виступати депутат Заєць.

ГЕТЬМАН В. П., голова правління Українського республіканського банку Агропромбанку СРСР (Уманський виборчий округ, Черкаська область).

Шановні депутати! Я переконаний, що сьогодні в цьому залі немає жодного, хто не хотів би бачити нашу рідну Україну процвітаючою, суверенною республікою.

Як професійний економіст-фінансист я маю всі підстави заявити, що не може бути економічної незалежності республіки, якщо банки, фінанси, ціни — найважливіші економічні підйоми — і надалі залишаться в руках союзних відомств, якщо елементарні питання економічного життя будуть регламентуватися згори.

Візьміть банки. Замість розширення прав республіки новий проект реформи банківської справи передбачає подальшу централізацію в руках Держбанку СРСР усіх кредитних ресурсів, розрахунків і грошового обігу. Депутати отримали мій лист і відповідні матеріали з приводу проектів законів про банки. Скажу відверто, більш консервативних проектів законів за останній час я не бачив, все тягнеться в Центр. Республіка позбавляється навіть тих елементарних прав, які вона має на сьогодні. Тому я прошу уряд республіки, наших колег — депутатів Верховної Ради СРСР сказати категоричне «ні» намаганням Центру зберегти і надалі свій контроль над економічним життям суверенної республіки.

Справді, чому республіка, що утворює в себе майже 100 мільярдів кредитних ресурсів, не має права сама ними розпоряджатись і змушена за плату купувати у Держбанку СРСР близько 60 процентів, щоб хоч деякою мірою задовольнити республіканські потреби.

Ще до значно серйозніших наслідків може призвести рішення Держбанку СРСР про зосередження у своїх руках розрахунків усіх банків шляхом створення так званих розрахункових центрів Держбанку СРСР. Це, товариші, нові структури, які ось-ось з'являться в республіці. Згадайте, з чого почалося утихомирювання Литви. Спішно було прийнято рішення союзного уряду про передачу в ведення Держбанку СРСР операції Ощадного банку СРСР і утворення в Москві розрахункового центру з усіх платежів з цією республікою. Мета зрозуміла — зосередити всі ресурси за розрахунки в руках Центру і взяти під контроль усі економічні зв'язки.

Тепер в очікуванні аналогічних процесів в інших республіках Держбанк СРСР поспішає накинути таку ж вуздечку й на інші регіони. Вже дано вказівку Українському банку, Держбанку спішно створити близько 200 розрахункових центрів у нашій республіці, подібних до Прибалтики. Звертаю вашу увагу на те, що при цьому навіть не робилась спроба отримати дозвіл республіканського уряду.

В проекті законів про банки передбачається передати Держбанку СРСР функції єдиного касового центру. Можливо, небагатьом тут відомо, що ті численні затримки з видачею готівки з кас банку, включаючи затримки з виплатою заробітної плати, відбуваються насамперед тільки тому, що сьогодні Державний банк країни здійснює щоденне, підкреслюю, щоденне емісійне регулювання на рівні кожного району. В цьому відсутній елементарний здоровий глузд. Це справжній анахронізм, притаманний

тільки нашій країні. Останньою в світі від такої практики відмовилась навіть Монгольська Народна Республіка.

Кажучи так, я зовсім не виступаю проти підвищення ролі національного банку як банку банків. Національний банк є всюди, але його функції обмежені контролем за дотриманням акціонерними і комерційними банками встановлених законів в галузі грошово-кредитної політики. Національно-емісійний банк України має бути підпорядкований безпосередньо тільки Верховній Раді республіки.

Або, товариші, візьмемо ціни й ціноутворення. І зараз, і в концепції переходу до регульованої ринкової економіки Центр прагне залишити за собою право і надалі визначати істину в останній інстанції. Хіба можна і далі миритися з тим, що Центр своїми інструкціями, в основу яких покладено принцип так званого аналогу, встановив порядок, який не дозволяє збільшувати випуск життєво важливих товарів першої необхідності, оскільки цінова політика робить їх виробництво нерентабельним для промисловості. Ось тільки короткий перелік збиткових і низько рентабельних виробів місцевої промисловості, яких немає сьогодні в продажу. І з такою, з дозволу сказати, ціновою політикою ми їх не будемо мати і в майбутньому. Це — м'ясорубки, хлібниці, духовки пічні, все пічне лиття, кришки для консервування, соковарки, ящики посилювальні, гаражі металеві, школярсько-письмове приладдя, скоб'яні вироби.

І я такий список міг би продовжити. Ну скажіть, яким чином Дніпропетровському місцевпрому відновити випуск того ж керогазу, що користується необмеженим попитом у населення, якщо собівартість виробу 9 карбованців, а органи ціноутворення, керуючись союзною інструкцією, встановлюють йому роздрібну ціну 6 карбованців 50 копійок. Ну хто з 35-процентними збитками буде збільшувати випуск виробництва цих товарів?

І все це робиться, так би мовити, в ім'я народу, з метою дотримання стабільності цін. Ну, не блюзнірство це: поліці порожні, зате ціни стабільні?..

А ось зовсім свіжий приклад. На словах, в умовах ринку і нової економічної політики республіка одержує самостійність в галузі встановлення договірних цін на нові товари, але тут же навздогін у квітні 1990 року — замітьте, тобто, зовсім недавно — виходить інструкція шести союзних міністерств на 62 сторінках. Ознайомтесь з нею і ви побачите, що права промислових підприємств з цих питань знову поставлені під невсипуще око Центру. Усі договірні ціни і всі матеріали за номенклатурою Держкомцін СРСР, як і раніше, повинні направлятися в Союз для перевірки і подальшого контролю. Який же це суверенітет? В моєму розумінні, органи ціноутворення мають бути виведені з союзного підпорядкування. Суверенна, незалежна, самостійна Україна спроможна сама оцінити товар, який вона виробляє, і, якщо треба, знайти покупця на союзному ринку.

Нарешті, фінанси. Порядок тут такий: від народногосподарського комплексу республіки надходить 60 млрд. крб. доходів, з яких республіканський, місцеві бюджети становлять 39 млрд. карбованців. Але слід зауважити, що кожний третій карбованець — це фінансування вже утворених боргів у вигляді різниці в цінах на сільськогосподарські товари і виплати надбавок... низькорентабельним і збитковим господарствам. Тобто, справедливніше було б сказати, що наш бюджет не 39 млрд. карбованців на рік, а тільки 26 млрд. То хіба можна залишати нам якісь надії на краще майбутнє з таким злиденним бюджетом.

Дійсний стан фінансів, деякі галузі мені легше проілюструвати на прикладі агропромислового сектора республіки. Він, кажучи образно, злидений. Тільки в системі Держагропрому на початок року 9 тис. підприємств мали недостачу оборотних коштів на 7,4 млрд. крб. У нас є цілі області, наприклад Миколаївська, господарства яких мають неліквідний баланс. Сподіваюсь, мені не треба заглиблюватися в суть цього поняття. Іншими словами — це економічна катастрофа.

Товариші, тому я вношу пропозицію, щоб в нашій Декларації записати: Українська РСР створює свою банкову, цінову, фінансову систему і формує свій державний бюджет. Це дещо перегукується з пропозицією депутата Головатого, але що стосується створення своєї грошової системи, то, на мій погляд, це задача з багатьма невідомими, і є справою майбутнього. Дякую вам за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Зайцю Івану Олександровичу. За ним буде виступати депутат Михайлюк.

ЗАЄЦЬ І. О., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! В українського поета-донеччанина Володимира Сосюри, в його славній поемі «Мазепа» є слова: «Не досягли ми тих висот, що сяють іншим в морі слави, бо помиляється й народ, коли не має ще держави».

Я навів ці слова не для того, аби сказати, що український народ не має власної держави. Держава у нас є. Наша держава склалася у ході визвольних змагань 17—18-х років на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення. Згадаймо УНР — Українську Народну Республіку. Ці слова Сосюри показують нам виняткове значення суверенної держави в житті нації, в житті народу. Лише та нація має майбутнє, яка має самостійну суверенну державу. Наявність власної держави — то є вищий ступінь розвитку нації, гарант прав людини, добробуту її народу.

Якщо справедливі ці слова, то в чому ж причина нещастя нашого народу? Треба зрозуміти і, нарешті, визнати, що головним джерелом тих бід є несаможиттєвість, підлеглість, васальність нашої держави. Неповна суверенність обмежила зв'язки з зовнішнім світом. Світ не знає нас як націю, не знає про наш внесок в скарбницю світової культури і не хоче визнавати нас як державу. В економіці Україна стала класичною банановою республікою. Печать неповноцінності, вторинності, периферійності тяжіє над культурою, над психологією наших людей. Наша держава настільки понівечена, що вже фактично втратила основні ознаки суверенності. І тому ми мусимо прийняти Декларацію про державний суверенітет.

Особливістю нинішнього моменту є те, що широкі верстви народу усвідомили це раніше, ніж керівництво нашої України. Згадаймо зустріч з прем'єр-міністром Великобританії Маргарет Тетчер, яка під схвальні оплески цього залу поставила Україну за державним статусом в рівень з провінціями Канади чи американськими штатами. А мені хотілося провалитися крізь землю, мені стало шкода нашого народу, що він має таку владу. І хіба це не трагедія, коли мова йде про п'ятдесятимільйонний народ в центрі Європи і державу, яка є фундатором і членом ООН. Єдине полегшення, що у залі переважно знаходились представники уряду та Секретаріату Верховної Ради. І дуже мало було депутатів, але досить було тих, хто аплодували дуже схвально.

Або ж згадаємо вчорашній виступ Першого секретаря ЦК КПУ, голову правлячої партії депутата Гуренка. Коли Президент говорить про СРСР як майбутній союз су-

веренних держав, то товариш Гуренко ще агітує нас за оновлену федерацію. Це дивина якась! А що говорив сьогодні Прокурор Потебенько. Він говорить, що нам не треба йти литовським шляхом, не треба призначати свого прокурора, треба отам ще в'яснити, в союзному договорі, а потім будемо це робити. Який це рівень державної свідомості, люди добрі, давайте все-таки задумаємося!

Я розумію, що низький рівень нашої державної свідомості зумовлений не низьким рівнем вітчизняної культури, а паралізуючою атмосферою тоталітарної імперської держави. Маємо усвідомити, що всі голодомори, розкуркулювання, репресії проти українського народу були освячені певним прагненням вибити в українців потребу у суверенній державі, позбавити її відчуття, а зараз потрібні величезні зусилля для відновлення державної свідомості народу, для відновлення нашої суверенної України. І саме життя ставить перед нашою Верховною Радою вимогу — належно відповісти на рух людей до суверенної державності.

Нам сьогодні треба усвідомити надзвичайну відповідальність кожного з нас за долю України. Саме на основі відродження державної незалежності має відбутися консолідація всіх прогресивних сил у нашому парламенті. З позиції такої консолідації я пропоную обговорити концепцію Декларації про державний суверенітет, бо ми знову робимо одну і ту ж помилку. Говоримо про окремість, а ніяк не хочемо виробити саму концепцію, самі підходи до цього важливого документа.

Вже з самого початку треба дати відповідь на запитання, в чому полягає роль і значення цього документа. Декларація є вияв волі народу України до відновлення повноцінної державності, до повної реалізації невід'ємного права на самовизначення. Декларація має закласти основу і стати підставою для розробки нової Конституції та всієї правової системи, а також утвердити Україну разом з усією правовою системою повноправним суб'єктом міжнародних відносин, зокрема, при укладанні рівноправних і взаємовигідних політичних і економічних угод з республіками СРСР.

У проектах, які внесені на наш розгляд, незважаючи на ряд розбіжностей у формулюваннях, чітко простежується два принципово різні підходи. Згідно з першим підходом Україна має існувати в рамках федеративної держави, згодившись на обмеження свого суверенітету в обмін на вигоди економічної кооперації, які нібито ми будемо мати і які допоможуть подолати нинішню кризу якнайшвидше, тобто гіпотетично стверджується, що саме у рамках Радянського Союзу ми зможемо найшвидше вийти на стежку людського, цивілізованого поступу. Для цього пропонується негайно приступити до укладання нового союзного договору, який і є справжньою метою реалізації такого підходу.

Декларація відіграє тут лише підрядну роль. І вона фактично нічого для реального суверенітету не дає. Саме такий підхід, як мені здається, і пропонується нам. Якщо ви добре проаналізуєте звернення Верховної Ради УРСР до найвищих органів державної влади союзних республік, то самі переконаєтеся в цьому.

Тут є такий пункт — Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що тільки союз вільних і рівноправних суверенних республік є запорукою їхнього всебічного розвитку.

Укладання нового союзного договору без Конституції, без механізму реалізації положень, без оцінки місця України в міжнародному розподілі праці фактично означає його неправомірність. Отут би нам і здалася доповідь нашого прем'єр-міністра Ма-

сола про місце і роль України, тобто, в яких же координатах ми знаходимося. Тільки в тому разі ми можемо говорити про якийсь союзний договір. Адже без цих чинників ніякий уряд, ніяка Верховна Рада не може мати повноважень народу України на участь у цьому договорі. До того ж лише суверенні держави можуть бути справжніми суб'єктами таких угод. Нагадаю, що союзний закон про вихід з СРСР вимагає тривалого періоду та референдумів. А повноваження на укладання нового союзного договору в сучасних умовах, це вступ до СРСР, пропонується надати простим голосуванням у Верховній Раді. Хіба це не парадокс? Це ж і є ловка упаковка імперського мислення, наживка, за яку ми не маємо права вхопитись.

Якщо підемо цим шляхом, то ми приречені на повторення 1922 року з його наслідками. Фактично цей підхід спрямований на закріплення існуючого державного статусу України.

Другий підхід полягає в необхідності повної реалізації права нації на самовизначення. Тільки реалізація цього права створює передумови для реальної політичної, економічної, культурної незалежності України, утвердження повноцінної держави, як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. Лише така держава може від імені народу укладати угоди, вступати в союз і з іншими державами.

Але не забуваймо, що досягнення повної незалежності держави є складним процесом. Якщо закон про мову пропонується вводити в дію мало не до 2000 року, то укладання нового союзного договору незалежної країни навряд чи доцільно здійснювати до 1991 року. Нам треба зосередитись на виробленні механізму реалізації повної державності України через досягнення політичної, економічної та культурної незалежності. Без такого механізму Декларація стане просто оповідкою про наші наміри.

Декларація має бути негайно доповнена цілим пакетом законодавчих актів, з їх розробкою треба поспішати. В першу чергу мають бути прийняті: Декрет про владу, Декрет про власність, де, зокрема, має бути розробленим вступ у власність усіх підприємств на території України; Закон про економічну самостійність, про громадянство і т. д.

Українська держава має утвердити всі належні суверенній державі атрибути, і це не дрібниці. Мають значення і дипломатичні представництва, і Збройні Сили, і символіка, і назва республіки. Нинішня до краю централізована й уніфікована назва не відповідає ні народним, ні загальнонародським, загальним демократичним традиціям.

Пропоную назву — Республіка Україна або Українська Республіка. Виходячи з усього сказаного, вважаю, що лише другий підхід є послідовним для української державності, а консолідація демократичних сил нашого парламенту і України може відбутись на його основі.

Ще раз хочу підкреслити, що політична, економічна незалежність не означає ізоляції республіки. Навпаки, вона дасть змогу створити нову відкриту систему взаємовідносин, а значить, стійкий політичний та економічний союзи. Давайте відмовлятись від стереотипів, від ідей вторинності національного перед соціальним, зрозуміймо, що пануюча ідеологія не змогла пояснити національних рухів, під знаком яких проходить історія ХХ століття. Створення незалежної Української держави вивільнить величезний заряд енергії народу. У нас перед очима успіхи демократичних національних держав, створених одночасно з Україною. Наприклад, Фінляндія. Чи навіть пізніше, Ізраїль чи Сінгапур.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Закінчуйте, Іване Олександровичу.

ЗАЄЦЬ І. О. Зараз закінчую. Ну, добре, дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Михайлюку Василю Петровичу.

МИХАЙЛЮК В. П., голова Васильківської міської Ради народних депутатів (Васильківський виборчий округ, Київська область). Шановні товариші народні депутати! Україна сьогодні має всі матеріальні і духовні можливості для успішного розвитку в складі оновленої федерації, тільки як самостійної і суверенної держави. Проблеми національного розвитку, як відомо, зараз набули особливого значення. І причини цього не слід шукати у демократизації нашого життя, а перш за все у всевладді Центру, у нехтуванні прав цілих націй і народів, що призвело до економічної кризи, екологічних бід, небувалої злочинності, занепаду людських ідеалів.

Закріплений у Конституції суверенітет республік, їх право на самовизначення, рівність усіх народів Союзу протягом десятиріч залишались тільки надіями цих народів, і щонайменші спроби наповнити ці конституційні положення реальним змістом оцінювались як прояви націоналізму, а ще більше — шовінізму.

В результаті цього ми вже всі тут правильно говоримо, що ми прийшли до унітарної держави. Безумовно, державний устрій Союзу в тому вигляді, в якому він дістався нам від недавнього минулого, надалі залишатися таким не може. Але ми всі не маємо права не рахуватися з тим, що уже сьогодні 6 чи 7 союзних республік фактично ігнорують Конституцію Союзу, порушують виконання союзних відносин. Який шлях, які наші дії на перспективу? Думаю, що це питання сьогодні не тільки кожного парламентарія, а всіх людей, які проживають на Україні.

Сьогодні було б правомірно поставити усім нам таке питання: а за яку таку незалежність сьогодні гинуть наші діти, які перебувають у Збройних Силах? За незалежність Вірменії чи Узбекистану? Чи сьогодні ці республіки переживають за стан нашого національного відродження, чи за економічний стан нашої української землі? Я, може, висловлю категоричну думку, але вважаю, що ми всі повинні бути зацікавлені у щонайшвидшому прийнятті нового союзного договору, і це вимога і реалії часу.

Можна сьогодні сперечатися, коли його укладати: чи до поправки і прийняття нової Конституції, чи після цього. Це вже предмет іншої розмови. Але ми сьогодні не можемо зволікати з новим союзним договором. В ньому кожна республіка повинна повному самовизначитися і не потрібно схищувати списи навколо федерації чи конфедерації, взагалі, то все завуальовується навколо цього. Ми розуміємо, що був такий період, коли ми жили в умовах конфедерації, і то вже інша розмова і інша справа, чи ми перейшли, чи ми переродилися від конфедерації до федерації, то вже інший стан справ, але давайте оцінимо цю ситуацію, яка склалася у світовій цивілізації. Чи залишився сьогодні конфедеративний державний устрій у світовій цивілізації? Так, ми маємо такий приклад поки що, може, на одній Швейцарії.

Давайте будемо вести пряму, відверту розмову в цьому залі, а то ми схищуємо списи, якраз не говорячи конкретно саме про цю ситуацію, про конфедеративність, федеративний наш устрій.

Я хочу внести конкретну пропозицію щодо 6 розділу Декларації.

На мою думку, він більшою мірою (н е ч у т и) ...пріоритет власності України, аніж концепції економічного суверенітету республіки.

Вважаю, що в даний розділ слід чітко записати, що «Україна як суверенна соціалістична держава самостійно проводить економічну, соціальну і культурну політику шляхом встановлення взаємовигідних відносин з іншими союзними республіками і зарубіжними країнами...». І далі в цьому розділі: «...Оскільки державний суверенітет базується на власності народу Української РСР, то вона повинна самостійно визначати економічну структуру, форми організації і управління суспільним виробництвом, виробляти принципи, на яких ґрунтуються економічні відносини республіки...».

Слід також виділити найголовніші пріоритети, яким буде сприяти економічна самостійність республіки на національному рівні.

Шановні товариші! Зростання національної самосвідомості особливо гостро реагує на нагромаджені у сфері міжнаціональних відносин та національно-державного будівництва у нашій країні у минулі десятиріччя деформації, породжені бажанням бюрократичної системи, уніфікації все і вся — економіку, культуру, законодавство, що різко гальмувало процес реалізації суверенних прав республіки. Ось чому у нас сьогодні є можливо єдиний історичний шанс рішуче подолати деформації, а для цього необхідно радикально оновити Радянську федерацію, надавши Союзу і зміст, і форму, як союзу справді рівноправних суверенних держав.

Наповнення суверенітету України реальним економічним, політичним, правовим змістом, що відповідає характеру перебудови і сучасному рівню національної самосвідомості людей, буде проходити дуже важко, але лише на цьому шляху можливі рівноправність і співдружність з нацією народностей нашої України, збереження і зміцнення оновленої Радянської держави, оскільки вона починається саме з визнання за кожним народом права бути самим собою. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Вчора ми з вами домовлялися, що Голова уряду Віталій Андрійович Масол внесе пропозиції щодо формування частини, так будемо... Давайте надамо йому слово.

Віталій Андрійович, просимо вас внести пропозиції. Товариші, дуже важлива пропозиція, тому нам до перерви потрібно послухати.

МАСОЛ В. А. Голова Ради Міністрів Української РСР (Чернігівський виборчий округ, Чернігівська область). Шановні народні депутати! Я вчора просив вас, вашої згоди про призначення першого заступника Голови Ради Міністрів, який буде керувати галузями сільського господарства.

Вчора ми зустрілися з двома комісіями, які були створені парламентом, були присутні також і представники інших комісій і всі, хто бажав. Після обговорення було прийнято таке рішення і згода — пропозиція про призначення першим заступником Голови Ради Міністрів товариша Ткаченка Олександра Миколайовича, який сьогодні працює Головою Держагропрому. Він 1939 року народження, має сільськогосподарську освіту, працював три роки головою Тернопільського облвиконкому і з 1985 року працює Головою Держагропрому.

Чому саме про нього йде мова? З точки зору кваліфікації я повинен сказати, що це дуже компетентна людина. В нього є такі маленькі риси характеру, ми йому про це вчора сказали, щоб, як кажуть, більше мав часу і терпіння послухати людину, якщо вона хоче висловити свої думки за 30 хвилин.

Справа в тому, товариші, в чому я сьогодні прошу і вас прийняти рішення з цього питання, що сьогодні в сільському господарстві є дуже багато важливих питань, які потрібно вирішувати і які сьогодні, як кажуть, покладаються на Голову уряду.

Я наведу маленький приклад. Сьогодні існує дуже складна проблема з цигарками, а цигаркові фабрики знаходяться в підпорядкуванні Держагропрому, і треба закінчити їх капітальний ремонт. Це і в Києві, і в Сімферополі. Тому я хочу сьогодні, щоб була ваша згода призначити першим заступником товариша Ткаченка.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Як ми з вами й домовлялися, Віталій Андрійович вніс пропозицію. Ми просимо о 12 годині 5 хвилин Президії, тобто головам постійних комісій, зібратися в залі засідань Президії і домовитися про розгляд кандидатури, внесеної Головою уряду. Ми будемо обговорювати цю кандидатуру в постійних комісіях. І коли вони з цим визначаться, то внесуть пропозицію.

Шановні товариші, дозвольте до перерви розглянути деякі питання. По-перше, до президії надійшло зауваження щодо оголошення записок, мовляв, потрібно називати прізвища депутатів, котрі подають записки. Це зауваження приймається. Оголошувалася записка, скільки ми відводимо часу, її підписав депутат Бабій. В подальшому будемо зачитувати.

Тепер вчора і сьогодні надійшли прохання від депутатів, аби дещо змінити регламент нашої роботи сьогодні. Вноситься така пропозиція, щоб сьогодні обідню перерву зробити на одну годину. Вечірнє засідання розпочати о 15 годині і закінчити його о 17 годині. Оскільки це зміни до Регламенту, прошу визначитись з цього приводу шляхом голосування. (Ш у м у з а л і).

Прошу, хто за цю пропозицію, прошу голосувати.

Шановні товариші депутати! Я так розумію, що не всі готові.

(Ш у м у з а л і). Не приймається?

Товариші, процедурне питання приймається більшістю голосів. В залі — 327 присутніх, 219 — «за», рішення приймається. Хвилинку. Гарязд, Сергію Петровичу, це не процедурне питання.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це на один день, ми не змінюємо Регламенту.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Іван Степанович, це не процедурне питання, це питання Регламенту. В ньому записано, як ми працюємо.

Процедурне — коли надавати слово, коли припиняти слово; обговорення — це зовсім не те. Рішення не прийнято.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати, я це підкреслив тому, що це записано в нашому Регламенті. Ми регламент Тимчасовий не змінюємо, це стосується тільки сьогоднішнього засідання. Тому ми вважаємо це як процедурне питання. Для того, щоб ще раз визначитися, прошу переголосувати. Хто за внесену пропозицію, прошу голосувати... «За» — 220.

Шановні товариші депутати! Луганська делегація просить нас виконати їхнє прохання і поздоровити нашого колегу Остапенка Олександра Федоровича, народного депутата Української РСР, з першим п'ятдесятиріччям, що ми з задоволенням виконуємо.

Оголошується перерва на 30 хвилин.

(П е р е в а)

Головує перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, прохання реєструватись і займати свої місця.

У нас дуже багато бажаючих виступити, а ми самі себе обкрадаємо. В часі, мається на увазі.

Шановні товариші депутати! Продовжуємо нашу роботу. Я хотів довести до вашого відома, що від Секретаріату і депутатів, котрі чергують біля «гарячих» телефонів, надходять наполегливі прохання, щоб в залі люди ходили менше, щоб менше читали газет, щоб менше розмовляли. Дивуються нашій поведінці, і це не один день, це не тільки сьогодні. Тому я прошу врахувати це зауваження від наших телеглядачів, а головне — від наших виборців, тому що нам перед ними потрібно звітувати.

Слово надається народному депутату Терехову Володимиру Павловичу. За ним буде виступати депутат Півень.

ТЕРЕХОВ В. П., письменник, член Спілки письменників СРСР (Центральний виборчий округ, Кримська область). Уважаемые коллеги! Декларация о государственном суверенитете УССР, мне кажется, — это более декларация о суверенитете украинской нации. И это, в общем, нормально. Это справедливо для мононациональных держав. Но такие вот мононациональные государства на земле — скорее исключение, чем правило. Мы с вами ратуем за свободное развитие наций и в том числе наций, проживающих на территории Украины. Ратуем за равное и свободное участие во всех сферах жизни, за соответственное, справедливое представительство во всех институтах общества и государства. А между тем в Декларации умалена многонациональная сущность Украины. Многократно употребляемое сочетание слов «народ Украины» имеет два смысла. С одной стороны — украинцы, ну, не с одной, не с другой, а украинцы, скажем, и население Украины. В Декларации нет четкого разграничения этих понятий. И это приводит к ощущению, будто Декларация касается только этнических украинцев. В Декларации налицо невнимание к точным формулировкам положений, касающихся этносов и представителей неукраинской нации.

Ни разу я, например, не встретил, перечитывая все варианты Декларации, такого сочетания: «народы Украины». Ни разу не встретил. Это огорчает. И вот что касается неукраинских, так сказать, народов. Вот на странице 1. Там есть упоминание о национальных группах. Я не думаю, что, скажем, 15 миллионов русских — это всего лишь этническая или национальная группа. Это гораздо больше.

Или, скажем, там, где речь идет о культуре, сказано о том, что обеспечивается культурное развитие нации и групп. Это все-таки вскользь, этого мало, и все. Не разработано кто, что, как обеспечивает и защищает права неукраинцев. Мы с вами печемся о деруссификации. И это справедливо. Но налицо дефицит внимания к такому вопросу, чем гарантируем недопущение украинизации или, скажем, татаризации неукраинского населения. Как, чем обеспечим гармонию межэтнических отношений?

Вот здесь, в зале, прозвучали такие слова: в 1990 году татарскому населению, возвращающемуся в Крым, будет выделено в Крыму 4 тысячи участков под индиви-

дуальное строительство и более тысячи квартир в государственных и ведомственных домах. Усадьбы — ладно, но и тут, понимаете, нынешнее население просит участки — не дают. Приезжий, скажем, возвращенный житель Крыма, пожалуйста, получает.

А что касается домов государственных и ведомственных, то ведь тут каждая квартирка уже распределена на несколько лет вперед. Теперь приходится рушить очередь, по-видимому. Ты стоял, ждал — все, подожди, потерпишь еще. Я думаю, что справедливость, дела во имя справедливости не должны приводить к новой несправедливости. А ведь в Крыму еще есть семьи, потерявшие кого-то в боях с оккупантами и добровольческими формированиями. И эти вопросы для этих семей очень болезненны. Такое решение проблемы к межэтнической гармонии не приведет.

Так, многое в других республиках сейчас решается за счет русского населения, покинутого на произвол судьбы Москвой. Я думаю, что нужно найти средство. Украине негоже думать лишь о своих кровных детях и не замечать приемных. Нужно участвовать в решении и этой проблемы. Негоже устраняться: мол, не мы выселяли — не нам исправлять. Это удобная, но несправедливая позиция. Ведь государство, мы так говорили, СССР — это ведь и мы. Я не думаю, что до сих пор спасенные утопающих остается делом рук самих утопающих. Я очень боюсь, не готовим ли мы, я понимаю, что это невольно может оказаться, национально-унитарную державу. Я очень боюсь, что великодержавный шовинизм, как здесь звучит иногда и многие считают, мы можем заменить, невольно, я повторяю, в азарте, некоторым шовинизмом малодержавным, от которого может пострадать многомиллионное население.

Забота о неприкосновенности границ, которая проявляется в Декларации, не является ли попыткой ликвидировать возможность развития народов и национальных групп? Я употребляю термин, который там есть, — «вплоть до образования автономных территорий». Я думаю, чтобы обеспечить гарантии развития неукраинцев, нужно предусмотреть двухпалатный парламент, нужно обеспечить если не федеративную структуру уже вот сейчас, то хотя бы возможность развития республики, федерализации. Все равно этот процесс идет и его, я думаю, остановить невозможно. И в очереди на автономию Крым первый.

Действительно, решения, которые действенны, решения — только те, которые опережают, профилактируют события и процессы, а не те решения, которые плетутся в хвосте.

Вот мы печемся о своих правах, об обязанностях. Еще один документ: любое общежитие без обязанностей не жизненно. Даже совершенно чужие друг другу страны тем или иным чем-то обязаны, а вот республики, которые живут столько лет рядом, конечно же, тоже чем-то друг другу обязаны. Есть обязанности и долги, и это, безусловно, отрицать невозможно. Кстати, вот слова «советский человек». Ведь они звучали и так: «радянська людина». А вот теперь в час демократии очень мало сказано о том, как сберечь богатство интернациональной дружбы, которое мы нажили за столетия и десятилетия. Ведь потомки нас не поймут, если мы выбросим наследство, доставшееся нам от предков, надругаемся. Ведь мы надругаемся и над предками, которые шли к братству.

Вот моя мама — украинка, отец — русский, и я не хочу быть предателем по отношению к ним. Давайте хорошо подумаем над этими вопросами.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Півню Миколі Івановичу. За ним буде виступати депутат Червоній.

ПВЕНЬ М. І., голова колгоспу імені 118 загиблих комунарів Шахтарського району (Макіївський-Советський виборчий округ, Донецька область). Уважаемые товарищи депутаты, в спорах рождается истина, и широкое свободное обсуждение всех проблем необходимо. Пути назад уже нет. Проснувшаяся активность масс почему-то выливается по вопросам процедур, митингов, блокад, вплоть до оскорблений. Конечно, в определенных рамках это может быть оправдано и полезно... Но, если посмотреть с другой стороны, уже необходимо активно включаться в работу по улучшению нашей жизни, хотя бы на скромных направлениях, в вопросах, которые мы сегодня рассматриваем — это о государственном суверенитете УССР, обеспечивающем политические, экономические, правовые гарантии для полноты власти при решении всех вопросов государственной и общественной жизни народа.

Депутаты УССР должны решать принципиальные вопросы развития нашей республики, как наш богатейший край использовать для людей. Мы устали от обещаний райской жизни, нельзя улучшить жизнь рядового труженика, не поменяв всю систему взаимоотношений как в республике, так и в Союзе. И в этом виновна, мы все говорим, партия, все ее осуждают. Мы, коммунисты, говорим, что не партия виновна, а лидеры партии. Я 21 год нахожусь в партии, я ничего плохо не сделал так, как и мои товарищи по партии. И директора, и рядовые рабочие — мы все говорили о том, что мы должны жить самостоятельно, чтобы никто не вмешивался в наш коллектив.

Здесь виновна хозяйственная... элита и сами трудовые коллективы, которые все видели, но мер не принимали: чего-то все сидели, отсиживались, а сегодня друг на друга начали наговаривать.

Мы с вами талантливейший народ, мы должны и можем жить лучше. Давайте же решимся в корне изменить уклад своей жизни. У нас имеются проекты нескольких деклараций: о государственном суверенитете УССР, и уже поступали предложения, я их поддерживаю, чтобы взять за основу первый проект от рабочей группы и дополнить хорошими предложениями, они сегодня звучали, чтобы этот документ был емким по содержанию и небольшим по размеру. Чтобы все слои населения могли бы его четко понять — от малого до старого. Мне непонятно, почему все декларации, которые сегодня принимают в союзных республиках, краткие, емкие, а мы расписали на 6-ти страницах и все вносим, вносим, вносим... Чем больше напишем, от того толку не будет. Он должен быть сжатым, четким и понятным всеми.

Мы сегодня должны рассматривать и Закон о власти параллельно. Ведь это необходимо. Необходимы правовые акты республики, которые принимаются в рамках ее ведения и не нуждаются в одобрении союзных органов.

Однако разрывать связи сегодня нельзя. И я поддерживаю выступление депутата Михайлюка, который об этом говорил, не буду повторяться. Мы все хотим, чтобы поделить все, что сегодня есть в Союзе, вплоть до золотых запасов, как говорил народный депутат Щербак. А ведь если нам предложат те долги, которые есть, нам нужно их возвращать. Не лучше ли будет сегодня выработать нам программу, чего мы все-таки хотим в этом Законе или Декларации, наметить то, что у нас имеется, и, соответственно, приступить к ее выполнению.

Товарищи! Нельзя на этой трибуне на всю республику говорить о том, что может одна область такая, как Херсонская, прокормить всю Украину. Необходимо считать, думать, потом только говорить.

Товарищи! Несмотря на то, что народ сегодня ждет от нас решений, мы еще постоянно друг друга агитируем за то, что необходимо повернуться лицом к народу. Так и депутат Зайцев говорит, что стыдно за наш бедный народ.

Я ежедневно с ним работаю, с этим бедным народом. Я ежедневно вижу его успехи, с ним нахожусь и горжусь, что он есть у нас такой, что он выполняет те задачи, которые стоят перед ним.

Я — председатель колхоза, и как бы вы тут не говорили на площадях, как бы вы меня не уговаривали в том, что «вільна Україна», я за нее, за свободную Украину, за то, чтоб наш народ, чтоб мы жили сегодня свободно. Но для этого нужно, чтобы мы и работали, прежде всего, произвели блага для себя, а потом все оставили для будущего нашего поколения. Сегодня у нас нет технологии, сегодня у нас ничего нет, но мы говорим о бедном народе. Мы сами бедные, необходимо нам работать, но не ждать, что кто-то за нас будет работать, и давайте, наверное, вот эти все вопросы прекращать.

Мне 40 лет. Я еще немного сделал. И стыдно слышать, когда люди, которым по 60 лет, говорят о какой-то командно-административной системе и что при заключении договора необходимо покончить с этой системой. Я не пойму, что такое командно-административная система. Мы говорим, что это виновен товарищ Ивашко или Масол и прочее. Что это, командиры? Но это ж не то.

Выступает он, говорит обратное, что виновна командно-административная система. Вот давайте этот договор заключим емкий так, чтобы была независимость нашей республики четко и ясно отражена в договоре и больше чтобы мы не цитировали.

Следующее. Реальный суверенитет зависит от его реального экономического обеспечения. Я понимаю, кое-кому не нравится это. Но я же выслушиваю постоянно. Прошу тоже выслушать мысль. В этой связи хочу остановиться на последнем абзаце пункта 4 раздела 6 проекта Декларации, где речь идет о формировании союзного бюджета. Величина отчислений от прибыли в бюджет Союза рассматривалась недавно в Верховном Совете СССР. Отмечу три момента. Первое. Величина отчислений. Легкость, с какой цифра общего отчисления — 55 процентов — превратилась в 45 при обсуждении в Верховном Совете Союза, свидетельствует о ее необоснованности и даже пахнет авантюризмом.

Мы должны точно знать, как устанавливаются и куда затем будут использованы эти суммы: оборона, общественные проекты, общесоюзный резерв и тому подобное. Думается, что суммы, отчисляемые в союзный бюджет, не должны превышать расчетные.

Второе — форма изъятия для дальнейшего использования. Нам предлагают перечислять в союзный бюджет значительную часть прибыли каждого предприятия. Потом Центр будет решать, кому, когда, на какие нужды и сколько выделить. Вот где реальная власть. Считаю, что все, что предполагается направить в дальнейшем на нужды республики, должно поступать в ее бюджет непосредственно, без захода в Союз. Так как это предусматривает решение Верховного Совета РСФСР в части,

например, средств налога на строительство дорог. Отчисления в бюджет должны быть максимально целевыми. Это позволит в дальнейшем контролировать их использование.

И последнее. Принципы формирования союзного бюджета должны быть оговорены на стадии подготовки нового союзного договора и закреплены им.

Предлагаю последний абзац пункта 4 раздела 6 проекта Декларации изложить в следующей редакции, положив во главу целевой принцип: «Украинская ССР принимает участие в формировании бюджета Союза ССР путем внесения целевых платежей, предназначенных для финансирования специальных союзных программ и затрат, в осуществлении которых заинтересована республика, на условиях, определенных союзным договором».

Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! У нас залишився один проект Декларації про державний суверенітет. І два автори наполягають на слові. Це депутати Семенець і Яхєєва. Прохання до них — по 5–7 хвилин.

Слово надається народному депутату Семенцю Сергію Володимировичу. За ним буде виступати депутат Яхєєва.

СЕМЕНЕЦЬ С. В., перший секретар Ічнянського райкому ЛКСМ України (Борзнянський виборчий округ, Чернігівська область). Вельмишановні депутати, перш ніж коротко репрезентувати проект декларації, яку ми розробили спільно з депутатом Яхєєвою, я хотів би сказати, що, беручись за розробку цього проекту, ми ставили собі за мету проголошення реального суверенітету Української держави як найвищого прояву буття українського народу, єдиного джерела і носія суверенітету. Чим же нас не влаштувала концепція, закладена в основу проекту, внесеного Президією Верховної Ради?

Перш за все ми вважали, що ця концепція є половинчатою. І втілення її в життя не дасть того реального суверенітету, до якого ми всі сьогодні прагнемо. Суверенітет, концепція суверенітету цього проекту, на мій погляд, це концепція територіального верховенства, а не реального державного суверенітету. І тут мені на пам'ять приходить такий період в історії Франції, коли кожен крупний феодал був сувереном на своїй території, водночас, будучи в останній залежності від тих, хто стояв вище. Скажімо, в ієрархічній структурі — барони, графи, герцоги, королі — були одночасно і суверенами, і васалами, одночасно маючи повну владу відносно своєї території і народу, з іншого боку — підпорядковуючись вищестоячим рівням влади, зрештою королю, який, у свою чергу, був у васальній залежності від імператора Священної Римської імперії. Така концепція декларації, на наш погляд, не може бути сприйнятною. Звичайно, в ній є позитивні моменти, які увійшли, в тому числі, і до нашого проекту. Розробляючи цей проект, ми виходили з того, що ця Декларація розрахована на перехідний період становлення України як суверенної держави. Враховуючи те, що Україна сьогодні де-факто має статус колоніальної країни, тому ми розглядали Декларацію як свого роду концепцію розвитку і становлення суверенітету України.

Кінцевою точкою такого перехідного періоду було б прийняття пакету законів, які забезпечили б основу суверенітету економічного, культурного, політичного і так далі, прийняття нової Конституції України як вищого закону незалежної української держави. І цей перехідний період був би тим шляхом, яким ми повинні були пройти від ко-

лонії до незалежної, суверенної держави. Виходячи з того, що Декларація повинна бути основою нової Конституції (і це визнають автори проектів усіх запропонованих декларацій, також, думаю я, всі депутати, принаймні, більшість з них, які сидять в залі), ми вважали, що вона повинна структурно відповідати побудові Конституції, тобто концептуально висвітлювати основні розділи Конституції, в яких розкриті основи державного устрою, політичної системи, економічної системи, з природокористування, екологічної безпеки, зовнішньополітичних повноважень української держави, й участі в міжнародних зносинах, а також принципи відносин держави і суспільства. Після довгих вагань ми ввели до кінцевої редакції нашої Декларації розділ про новий союзний договір, про що я поясню пізніше, коли перейду до нього.

Таким чином, не вдаючись до детального аналізу концепції, зважаючи на обмеженість часу і прохання головуючого, я хотів би коротко спинитись на тих ключових її моментах, які суттєво відрізняються від інших альтернативних проектів і від офіційного проекту Декларації. Я хочу сказати, що в преамбулі, в констатуючій частині, ми, як і автори більшості декларацій, проголошуємо державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність її в зовнішніх зносинах.

В першому розділі, в якому висвітлюється державно-політичний устрій нашої української держави, ми проголошуємо концепцію народного суверенітету, перекликаючись цим із концепцією Декларації, розробленої Сергієм Головатим.

Ми вважаємо, що концепція народного суверенітету, а не національного, як в офіційній Декларації, є поняттям більш ширшим, що закріплює право різних національностей, котрі проживають на території України, бути рівними суб'єктами суверенітету, незалежно від політичних переконань, від віросповідання та належності до тих чи інших соціальних верств населення.

При цьому ми наголошуємо, що українська держава розглядається нами як вищий прояв, я наголошую, буття українського народу, є юридичною реалізацією його суверенітету через вибори своїх представників до найвищого органу державної влади — Верховної Ради, а також через участь у всенародних референдумах.

Законодавчо це закріплюється Конституцією України, яка є найвищим законом республіки, і жодна інша конституція на території України діяти не може. Адже не можуть на одній території існувати дві одночасно суверенні держави.

Основою державного устрою ми бачимо Раду народних депутатів, найвищим органом державної влади — Верховну Раду Української РСР. Причому вся повнота влади належить виключно Верховній Раді Української РСР.

Ми визнаємо принцип розподілу властей — законодавчої, виконавчої і судової. До речі, я хотів би звернути увагу на термінологію. Ми в проекті Декларації використовуємо ту термінологію, ті терміни, які закріплені нині діючою Конституцією, маючи на увазі, скажімо, Рада народних депутатів чи Українська Радянська Соціалістична Республіка. Але це зовсім не значить, що ми розглядаємо їх як щось стале і незмінне.

Я вважаю, що Верховна Рада Української РСР має повне право вирішувати питання зміни назви республіки, державної символіки, інших атрибутів тощо. В основу політичного устрою Української РСР ми поклали принцип рівності всіх політичних партій, громадських організацій перед законом. При цьому політичні партії, громадські організації реалізують свої програмні цілі відповідно до Конституції України та через

вибори своїх представників до найвищих органів державної влади й до місцевих Рад народних депутатів. При цьому жодна політична партія не може виступати від імені всього народу. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР.

Ми визнаємо, що будь-які інші правові акти, крім тих, що виробляються та приймаються Верховною Радою Української РСР, договори, угоди і все інше набувають чинності та території республіки тільки після ратифікації їх Верховною Радою республіки.

Ми вважаємо за необхідне введення в практику інституту конституційного суду. При цьому ми вважаємо, що нагляд за діяльністю армії, Комітету державної безпеки здійснюється спеціальним комітетом при Верховній Раді Української РСР. Незалежно від того, чи це будуть самостійні структури, чи, якщо вирішить Верховна Рада і на основі союзного договору, ці функції будуть передані, скажімо, до Союзу. Я маю на увазі функцію оборони. Я вважаю, що Комітет державної безпеки республіка повинна мати тільки свій. Той, що нині діє, повинен бути розпущений або оголошений поза законом. При цьому цей орган повинен виконувати функції тільки ті, які йому належать, і не бути при цьому політичною поліцією.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, вже 9 хвилин...

СЕМЕНЕЦЬ С. В. Я не буду спинятись на другому і третьому розділі, в якому висвітлюється концепція економічного розвитку, культурний та духовний розвиток. Про це докладніше розповідь співавтор, депутат Яхєєва.

У розділі третьому ми констатуємо, що Україна як суверенна держава є суб'єктом міжнародного права, входить до Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій, підтримує дипломатичні зв'язки з іншими державами, бере участь в усіх формах міжнародного життя. При цьому Україна самостійно і на незалежних засадах здійснює зовнішньополітичне забезпечення свого державного суверенітету, спираючись на принципи загальнолюдських цінностей, переваги норм міжнародного права над внутрісоюзними і так далі. Функція захисту суверенних прав республіки належить до невід'ємних прав української держави і може за рішенням Верховної Ради передаватися.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваш час закінчився.

СЕМЕНЕЦЬ С. В. ...до компетенції інших суб'єктів міжнародного права або реалізуватися самостійно...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Закінчуйте, десять хвилин уже минуло, не сім, а десять. Слово надається депутату Яхєєвій Тетяні Михайлівні. За нею буде виступати депутат Мельник.

ЯХЄЄВА Т. М., доцент Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту (Деснянський виборчий округ, Чернігівська область). Шановні колеги депутати! На мою долю випало доповісти вам по тому розділу проекту нашої Декларації, який визначає реальність нашого державного суверенітету, тобто по розділу: економічний розвиток та природокористування в республіці. Ми виходили з того, що в офіційному проекті Декларації розділ про економічний розвиток республіки має фрагментарний характер, тому ми вважали б за необхідне висловити свою думку.

Ми також не претендуємо на всеосяжність і абсолютну непогришимість свого бачення проблеми і сподіваємось, що воно наштовхне наших колег на цікаві думки, і вони висловлять їх в ході обговорення.

Згоджуючись з тим пунктом Декларації, або офіційного проекту Декларації, що всі природні ресурси та засоби праці на території республіки становлять матеріальну основу державного суверенітету України, ми вводимо поняття інтелектуальної основи суверенітету, до якої відносимо результати праці науковців, діячів літератури та мистецтва, інших галузей культури, чого нема в жодному проекті.

На наш погляд, це необхідно, бо розвиток науки, мистецтва дедалі більше виступає як один з найважливіших факторів розвитку суспільства, як його інформативна база.

Крім того, результати інтелектуальної праці, перш за все запатентовані технології, розробки та відкриття, перетворюються на один з основних і дорогих товарів міжнародної торгівлі. На жаль, зараз частка Радянського Союзу, який в цілому має великий інтелектуальний потенціал, в світовій патентно-ліцензійній торгівлі становить десь близько одного процента. Визнаючи Україну не тільки суб'єктом міжнародного права, але й частиною світової економіки і стоячи на порозі розробки і прийняття законів про інтелектуальну власність, про винахідництво, про патентну діяльність і торгівлю, ми вважали б за необхідне ввести цей пункт в Декларацію, бо в майбутньому ми бачимо в цьому потужне джерело прибутків української держави і українського народу.

Право України. Ми вводимо такий пункт, як право України самостійно визначати свій економічний статус. Це, по-перше, узгоджується з положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого ООН, та іншими міжнародними документами. По-друге, це дає можливість самостійно сформувати галузеву структуру нашої економіки, податкову, фінансову, грошову та інші системи, використовувати необхідні механізми регулювання економіки, впроваджувати різні форми господарювання і т. д. І, по-третє, це забезпечує верховенство законів республіки в економічній сфері.

Республіканські закони мають регламентувати діяльність усіх підприємств на території республіки. Не можуть бути підприємства самостійні або у складі різного типу об'єднань, у тому числі й як складова частина таких об'єднань, підприємства які розміщені за межами республіки. При цьому механічний розрив зв'язків, що склалися, неприпустимий. Підприємство має само визначитися, чи вигідно йому, знаходячись на території республіки і діючи згідно з її законами, перебувати у складі цього об'єднання чи шукати собі інші шляхи для існування. Я допускаю не тільки створення спільних підприємств з іноземними фірмами, але й розміщення ними своїх підприємств на території республіки, якщо вони знайдуть економічні і правові умови для цього сприятливими. Це можна розглядати як один із шляхів залучення вкладів іноземного капіталу в розвиток економіки республіки.

Пункт про визнання всіх форм власності може викликати ряд питань, тому я мушу дещо пояснити. Доки існує якась причина, вона неминуче продикує свої наслідки. Доки є причини існування приватної власності такі, як суспільний розподіл праці, технологічна (н е ч у т и) економічна відокремленість виробничих ланок, а звідси — й необхідність еквівалентного обміну між ними, а значить, і товарно-грошових відносин, доти вона і буде існувати.

Можуть змінюватися лише форми приватизації і суб'єкти приватизації — від окремого індивіда, колективу, зараз це кооперативи, товариства, в тому числі акціонерні, асоціації і т. д., і до держави. Всі ці форми ми повинні визнати як об'єктивно необхідну основу для створення ефективно діючого економічного організму.

Ефективна економіка, на наш погляд, неможлива, коли людина в ній, з одного боку, не має необхідних можливостей для розвитку своїх задатків, а з іншого — не має можливості для реалізації свого таланту та набутих знань і умінь. Це є порушенням суверенних прав людини, про це ми маємо пам'ятати. Гарантуючи громадянам республіки свободу творчості, свободу слова, вільну реалізацію себе в економічній сфері, Україна повинна дати їм можливість отого повного і всебічного розвитку, про який ми так довго говорили, а собі забезпечити міцну основу прогресом.

На питанні формування бюджету я спинитися не буду, бо бюджет має формуватись самостійно, тут уже дублюються підходи багатьох моїх колег. Я спинюсь на деяких інших питаннях.

Я згодна з депутатом Гетьманом, що необхідною умовою підкріплення суверенітету України є існування свого державного банку, підзвітного лише Верховній Раді УРСР. Цей банк, що виконує всі функції емісійного центру республіки, має бути на першому етапі нашої реформи головною кредитною і контрольною установою. На цьому ж етапі треба мати свій спеціалізований банк для обслуговування зовнішньоекономічних операцій, якщо ми збираємося їх самостійно здійснювати.

Не випадково в цю частину нашого проекту Декларації включені питання раціонального природокористування та екологічної безпеки. Екологічна безпека народу республіки...

(Ш у м у з а л і).

...Всі, всі казали спочатку про одне, що ми кажемо про політичні моменти нашого суверенітету і нічого не кажемо про економіку. Коли пропонується підхід саме економічний і економічне забезпечення нашого суверенітету, то ми починаємо відволікатись. Мені це дуже прикро.

Значить, екологічна безпека народу республіки має забезпечуватись екологічним законодавством, суворість якого не відрізнялась би від аналогів у розвинутих країнах. Це не дасть можливості розглядати Україну як зону екологічної експлуатації з боку будь-якої іншої держави. Крім екологічного законодавства, податкова система та інші регулятори мають стимулювати підприємства, установи та громадян до раціонального природокористування як передумови збереження землі і природи для наступних поколінь. Рентні виплати, встановлені на основі економічної оцінки природних ресурсів, стануть не тільки стимулом до раціонального природокористування, але й додатковим джерелом надходжень до республіканського бюджету. Я прошу вибачити мене за детальний розгляд цієї частини Декларації, але я вважаю за необхідне сказати, що реальність наших політичних рішень залежить від того, наскільки економічно вони будуть підкріплені.

Ще я хочу сказати кілька слів з приводу виступу депутата Терехова. Мабуть, він не загострив свою увагу на деяких положеннях нашого проекту. Ми такі претензії передбачали, і тому у нас є кілька моментів, які, на мій погляд, могли б зняти оце питання, щоб не створювати напруженості між народами, національностями, які проживають на території України.

По-перше, проектом визнається рівність усіх громадян, всіх соціальних груп незалежно від національності, від релігійних поглядів, від майнового стану. Рівність перед законом і рівні можливості для реалізації себе в державно-політичному житті.

Крім того, в розділі «Культурний та духовний розвиток» ми записали: «Українська РСР гарантує всім народам...». Адже якщо ми навіть будемо розглядати Україну чи

в складі Радянського Союзу, чи як окрему державу — всеодно матимемо близько 15 мільйонів населення, що не належить до української національності. Тим більше, що частина цього населення, яка належить до інших національностей, має місця компактного проживання. Тому їх треба розглядати як частину українського народу, але як таку, що має свою специфіку, і етичну, і культурну, і має право на свою культуру; національні традиції, має право на вільний культурний, національний розвиток і на участь у всіх заходах, які відбуваються на території республіки.

Щодо представників тих національностей, які не мають місць компактного проживання, то Україна може тільки сприяти задоволенню їх національно-культурних потреб. Тобто, якщо є місця компактного проживання представників тієї або іншої національності, то може бути визначено і відкриття національних шкіл, і випуск газети, і створення товариств, і навіть, скажімо, створення національно-культурних автономій. А якщо цього компактного проживання немає, то можна казати тільки про сприяння задоволенню національно-культурних потреб. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! До президії надійшла записка такого змісту: «Я записався на виступлення под номером 33. Вы лишили меня слова незаконно в нарушение Регламента. Я протестую против этого, и в Крыму предали гласности этот факт как ущемление прав депутатов. Народный депутат Демидов».

Щоб подібних записок не було, ми від президії повідомляємо депутату Демидову та іншим депутатам: в нашому Регламенті записано, що головуючий створює рівні можливості для депутатів в обговоренні того чи іншого питання. Це ми і намагаємося робити. Дійсно, депутата Демидова записано після депутата Терехова. І це не ми робимо, а Секретаріат і машина. Терехов, а далі — депутат Демидов. Ще не всі області взяли участь в обговоренні. Ми не можемо підряд надавати слово від однієї області кільком депутатам, якщо вони не внесли такого проекту, про який тільки що доповідали два депутати. Прошу взяти це до відома.

Слово надається депутату Мельнику. За ним буде виступати депутат Піскун.

МЕЛЬНИК Б. П., заступник начальника Головного планово-економічного управління Одеського облвиконкому (Тарутинський виборчий округ, Одеська область). Уважаемые товарищи депутаты! То, что наше общество тяжело больно комплексом различных болезней, отмечалось многими депутатами на нашей сессии. Хотя не очень четко слышалось, что прогрессирующие болезни уже подвели наше общество к катастрофе. К сожалению, глубина пропасти, в которую мы катимся, нами до конца не осознана. В то же время падение столь стремительно, что вряд ли нашему Верховному Совету придется просуществовать отведенное ему время, если он в первые же месяцы своей работы не примет законы, которые позволят осуществить действительно революционные преобразования во всей общественно-экономической системе.

В этой связи главнейшим актом, рассматриваемым сегодня Верховным Советом, с которого, без сомнения, начнутся эти преобразования, является Декрет о суверенитете нашей республики.

Не останавливаясь на всех его аспектах, так как свои замечания я направил в Комиссию, считаю необходимым остановиться на вопросах, четко связанных и вытекающих из Декларации, а также подчеркнуть те важнейшие права, которые мы приобретем как суверенная держава. Как известно, это право выбора политической системы и экономических основ жизнедеятельности общества. Определяя полити-

ческую систему, мы обязаны помнить, что более 70 лет развития нашей страны в новой общественно-политической формации завели ее, по существу, в тупик. Состояние общества сейчас такое же, как и в начале пути, на который мы стали в 1917 году. Это состояние характеризуется усиливающимся относительным обнищанием народа, отсутствием политической культуры, неспособностью осмысления путей выхода из кризиса, отсутствием многопартийности, монополизмом на идеологию и т. д.

Поэтому с принятием Декларации, утвердив право определять политическую систему, мы должны приступить к реализации этого права и следующим своим актом внести изменения и дополнения в отдельные статьи действующей Конституции УССР, в том числе в положение о недопустимости совмещения любых партийных должностей с должностями в Советах всех уровней.

Этот вопрос не новый, он обсуждается в стране уже несколько лет, и острота его не снята и сегодня. Люди уже не просят, а требуют не делать вид, что в этом никакой проблемы нет. Поступает масса обращений, телеграмм, в том числе и сюда, в Верховный Совет. И это мнение не отдельных людей, а всех тех, кому безразлична судьба нашего государства.

Я не буду развивать эту тему, об этом говорилось достаточно. Но скажу вот что. Уважаемые товарищи депутаты, давайте поможем партийным организациям, их руководителям в этом сложном для них выборе и законодательно запретим совмещение должностей. С этим неразрывно связана необходимость принятия уже на этой сессии закона о партиях. Этот закон должен поставить все партии в равные условия, упростив до предела процедуру их реализации. Думаю, что закон должен определить механизм, с помощью которого КПСС поделится с другими партиями своей материально-технической базой, которая создавалась на средства народа и возвращение которой народу в лице новых партий будет справедливым.

Принятие закона о партиях в самое короткое время диктуется и событием, свидетелем которого мы недавно все стали. Я имею в виду работу XXVIII съезда Компартии Украины, который проходил по старому, хорошо заученному сценарию. На съезде утверждалось, например, как и раньше, что КПСС — это единственная политическая сила, способная вывести общество из кризиса, как будто не она его туда завела. Кроме того, следует подчеркнуть, что многопартийность — это путь к приданию любому закону необходимого авторитета, это поможет вернуть закону никем не разрушаемую силу. Ведь не секрет, что в условиях однопартийности любой закон легко блокируется по необходимости, именно поэтому наши законы в стране практически никогда не выполнялись. И потому еще раз именно этим диктуется необходимость принятия закона о партиях впереди всех других законов. Однако переход к многопартийности создаст лишь условия для нашего будущего развития.

Сегодня же ситуация настолько тревожная, что мы не можем себе позволить ждать, когда общий плод созреет до необходимой политической культуры. Поэтому, создав предпосылку для более демократического выбора путей выхода из кризиса, Верховному Совету необходимо следующим своим актом принять закон о президентском правлении.

В обстановке, когда объективно ожидается дальнейшее ухудшение экономического положения, усиление межнациональных конфликтов и дестабилизация хозяйственных связей на межреспубликанском и внутреннем уровне, трудно ожидать, что

Верховный Совет, являющийся коллегиальным органом, способен прочувствовать и нести всю полноту ответственности перед народом за быстрое и эффективное решение проблем развития республики.

Давайте скажем, положив руку на сердце, кто из нас выйдет к народу в ближайшем будущем и скажет, что он повинен в бедах, возникших в силу медлительности, непродуманности, а то и просто в силу личной неспособности. Всю полноту ответственности может и должен нести лишь Президент, избранный народом на основе прямого тайного голосования. Избирая его в условиях многопартийности, народ на основе четкой программы действий претендента может проявить определенное терпение и предоставить Президенту на фиксированное время всю полноту власти. Это позволит избавиться от пустых дискуссий, топтания на месте, принятия запоздалых решений, от саботажа их на местах. Подобное изменение в системе управления общества следует провести на всех региональных уровнях.

Народ должен избрать своих конкретных лидеров, способных нести всю полноту ответственности за повышение жизненного уровня людей, проживающих в регионе. Изменив кардинальным образом политическую систему, наш Верховный Совет, уважаемые товарищи депутаты, мог бы перейти к рассмотрению и принятию группы законодательных актов, вытекающих из Декларации, важнейшее место в которой должно принадлежать изменению экономической структуры народнохозяйственной системы. При реорганизации экономической структуры необходимо, по моему мнению, руководствоваться следующим положением. Главной задачей общества, как мы знаем, на любом его этапе было, есть и будет обеспечение развития производительных сил.

Опыт нашей страны, других социалистических стран, а также некоторых капиталистических, в которых национализирован ряд отраслей, показывает, что эффективное их развитие может быть только на основе частной собственности, на основе частного капитала. Поэтому следующими актами нашей законотворческой деятельности должно стать принятие законов о собственности, о земле, аренде, налогообложении и целого ряда других, которые должны обеспечить проведение экономической реформы, создать условия экономического понуждения к труду, к развитию способности человека, к развитию инициативы, повышению интенсивности труда, к появлению творчества, повышению заинтересованности и т. д. То есть поможет нам решить проблему, которую безуспешно мы пытались решать за все годы Советской власти.

И в связи с этим на основании изложенного мне представляется, что мы должны пересмотреть повестку дня сессии с тем, чтобы перед созданием правительства УССР рассмотреть программу его предстоящей деятельности, принять законы, о которых говорилось выше. Это поможет правильно разработать программу, четко определиться тем, кто готов взять на себя бремя ответственности в правительстве. Ибо отсутствие законодательных актов по-прежнему будет связывать правительство, каким-бы прогрессивным по составу оно не было.

И последнее. Возвращаясь к Декларации о суверенитете, хочу подчеркнуть, что мы должны четко себе представлять: сводим ли мы в конечном счете суверенитет к отделению от СССР или нет? Я же разделяю точку зрения, что наша концепция суверенитета на этом этапе не должна ориентироваться на выход из Союза. Не сомнева-

юсь в том, что, исходя из Декларации, нами будет разработан целый ряд правовых норм, позволяющих каждому региону, всей республике иметь гарантию самостоятельного решения своих проблем. А это означает не самоизоляцию, не разрушение горизонтальных социально-экономических, культурных и других связей между республиками внутри Союза, а их сохранение и развитие с учетом радикальной перестройки. Оздоровление и укрепление этих связей помогут нашей республике скорее преодолеть нынешнее кризисное явление и выйти на качественно новые уровни прогресса. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Піскуну Олександрю Іллічу.

ПІСКУН О. І., старший викладач кафедри історії КПРС Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна (Зарічний виборчий округ, Сумська область). Шановні депутати, шановний голово! Питання, яке ми сьогодні розглядаємо, мені здається, має об'єднати всіх нас. І та дискусія, що ведеться другий день у цьому залі, підтверджує цю думку. Ще в жодному виступі ми не почули аргументів проти Декларації про суверенітет України. Це питання піднімалося нами, кожним з вас і мною теж у виборчій кампанії. Це питання порушується нашими виборцями і сьогодні.

Справді, це питання історичного значення, і тому ми його розглядаємо. Я член комісії з питань державного суверенітету. Ми це питання розглядали на комісії. Заслухали ряд авторів проектів, котрі вже виступали тут перед вами.

Другий день дискусій дає можливість мені сьогодні спинитися вже на деяких концептуальних проблемах обговорення, дискусії. Жоден виступаючий не сказав, що він проти суверенітету України, але є моменти, які найбільше дискутуються. На мій погляд, це питання про те, включати чи не включати питання союзного Договору в Декларацію про суверенітет України.

Це важливо. І мені здається, що в Декларації про державний суверенітет ми не повинні навіть згадувати Союзного Договору ні 1922 року, ні майбутнього, і я як історик хочу аргументувати, чому це потрібно, на історичному прикладі договору 1922 року.

Тривалий час історіографія створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік трактувалася таким чином. До революції В. І. Ленін був за принцип федерації, після революції він переглянув свої погляди — був за принцип автономізації. До революції, вибачаюсь, після революції переглянув свої погляди і став на принцип федеративного об'єднання. Але коли підійшли до утворення Союзу РСР, проект готував тодішній нарком національностей Сталін. Він підготував так званий проект автономізації. За цим проектом всі республіки повинні були входити до Росії. Ленін, тяжко хворий, повертається до роботи, читає цей проект і різко критикує Сталіна. Ряд документів, які це підтверджують, я вам можу навіть зачитати. І далі, наші всі підручники досі пишуть таке: покритикувавши сталінський проект автономізації, 30 грудня 1922 року був прийнятий договір про Союз як федеративну організацію, на принципі федерації.

Насправді це не так. Колись мене вразив початок знаменитого листа Леніна щодо питання з національності чи про автономізацію — це Ленінський заповіт з національного питання, який починається такими словами: «Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився в сумнозвісне питання про авто-

номізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про Сюз Радянських Соціалістичних Республік».

Якщо не знати, коли продиктовано цього листа, то ці слова ні про що не говорять, а ці слова продиктовані тяжко хворим Леніним 30 грудня 1922 року, тобто у день утворення СРСР. Чому ж виникає питання. Ленін Союз, який ми називали федеративним, називає питанням сумнозвісним питанням про автономізацію, офіційно називаємо питанням про Союз Радянських Республік?

Справа в тому, що навіть ленінські рекомендації були проігноровані. Я вам це доведу зараз документом. Ленін, прочитавши сталінський проект про автономізацію, різко його критикує. Є відомий лист від 26 вересня, в якому він пише: «Товарищ Каменев, Вы, наверное, получили уже от Сталина резолюцию... о вхождении независимых республик в РСФСР. По-моему, вопрос архиважный. Сталин немного имеет стремление торопиться, надо вам, вы когда-то имели намерение заняться этим и даже немного занимались, подумайте хорошенько, и Зиновьеву тоже». Нагадую, Каменев і Зінов'єв — заступники Леніна по Раді Народних Комісарів. «Одну уступку Сталин уже согласился сделать, в параграфе 1 сказать вместо «вступление в РСФСР» — «формальное объединение с РСФСР — Союз Советских Республик Европы и Азии». Дух этой уступки, надеюсь, понятен, мы признаем себя равноправными с Украиной и другими и вместе и наравне с ними входим в новый Союз, в новую Федерацию — Союз Советских Республик Европы и Азии». Тоді така назва пропонувалася.

Ленін це різко критикує, і далі питання розглядається в аспекті ленінських рекомендацій. 6 жовтня 1922 року на Пленумі ЦК РКП(б) це питання розглядалося і фактично на цьому пленумі був затверджений проект майбутнього договору. І я хочу вам зараз на слух показати першу статтю цього договору в проекті від 6 жовтня 1922 року і як він був прийнятий. Вставлено три слова які зовсім змінили суть цього договору.

Читаю з проекту від 6 жовтня 1922 року: «Признать необходимым заключение договора между Украиной, Белоруссией, Федерацией Закавказских республик, РСФСР об объединении их в Союз Социалистических Советских Республик». І тепер читаю цей же текст уже 30 грудня 1922 року, а Ленін 30 грудня не зміг бути на цьому з'їзді, він захворів 18 грудня, на з'їзді не був, і там уже Сталін проводив політику. І у союзний договір ця стаття потрапила у такому варіанті. Читаю прямо, в мене ксерокопія: «Российская Социалистическая Федеративная Республика (ну, це скорочую — Россия, Украина, Белоруссия), Закавказская Федерация заключают настоящий союзный договор об объединении (три нових слова) в одно союзное государство — Союз Советских Социалистических Республик». Здавалося б, невинні три слова, які повністю змінили суть цього договору. Фактично не федеративний принцип, фактично був закладений унітарний принцип об'єднання.

Тому Ленін і пише, зараз це є зрозумілим, чому Ленін диктує цього свого листа. І в цьому листі, до речі, згадайте, це 45 том, який можна читати як художню літературу, там Ленін пише в кінці цього листа: «... нам ні в якому випадку не варто зарікатися від того, щоб повернутись на наступному з'їзді до питання про незалежність суверенних республік». І цей лист було покладено в основу XII з'їзду партії. Резолюція, пункт 8 її, зачитую ще один документ, на підставі ленінського листа записала таке, в оригіналі: «Одним из ярких выражений наследства старого следует считать тот факт, что Союз Республик расценивается значительной частью советских чиновников в центре

и на местах не как союз равноправных государственных единиц, призванный обеспечить свободное развитие национальных республик, а как шаг к ликвидации этих республик, как начало образования так называемого единого неделимого».

На жаль, після 12-го з'їзду партії аж до 19-ї партконференції національні питання не розглядалися, партію не хвилювали. Національне питання у нас було вирішено раз і назавжди, і тому ми сьогодні маємо те, що маємо. Звідси в мене і аргументи, що коли навіть Володимира Ілліча Леніна, тоді Голову Ради Народних Комісарів і визнаного лідера партії, обманули, то ми зараз ні в якому випадку не повинні піддаватися на те, щоб в нашу Декларацію записати якесь положення, там пункт 10, про союзний договір. Цього не повинно бути. У Декларації про суверенітет України новий союзний договір згадувати чи обумовлювати не слід ніяким чином. Декларація може бути основою лише для Конституції України і ні в якому разі — мандатом для переговорів щодо нового союзного договору, як цього дехто дуже хоче сьогодні.

Основою для переговорів, якщо цього захоче народ України, щодо підписання нового союзного договору може бути лише нова Конституція України.

І тепер ще декілька деталей. Я вважаю, що в Декларації має бути обумовлено питання суверенітету української науки і освіти. В проекті, запропонованому Президією, цього немає, а ми на сьогоднішній день зазначаємо, що із 148 вузів України 33 підпорядковані центральним органам управління в Москві, в тому числі два університети, два медичних вузи, всі сільськогосподарські вузи та інші. А згадайте Вищу атестаційну комісію, яка затверджує наші дисертації, які ми навіть з історії України, з української філології змушені писати російською мовою. Який же це суверенітет!

І останнє, що я хочу сказати. Суверенітет — це не панацея, ці слова вже звучали тут, але це об'єктивна можливість власною працею вийти з кризи, створити суверенну державу. Історія дає нам цей шанс і ми не повинні його впустити. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Скорик Ларисі Павлівні. За нею буде виступати депутат Марков.

СКОРИК Л. П., доцент кафедри архітектури Київського державного художнього інституту (Артемівський виборчий округ, м. Київ). Шановне товариство, ми так часто чуємо слова «так історично склалось», що мені хотілось би звернутися до одного історичного документу, а саме до Виводу прав України 1710 року — першої в світі демократичної конституції, в якій (автор, ви знаєте, Пилип Орлик) є такі слова: «Стани України вільно обирають собі гетьманів по своїй уподобі». Цей факт установлено і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними. Найсильнішим і найпереконливішим аргументом і доказом суверенності України, пишеться в тій конституції, є урочистий і союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем та гетьманом Хмельницьким і станами України у 1654 році.

Цей урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди встановити спокій вільності і лад на Україні.

Але Україну... зрадливо позбавили прав козацького суверенітету. Та які б не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права Москві щодо України. Бо народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути свої вживання стародавніх прав, коли матиме на це слухний час. Так було записано в тій конституції.

Той слухний час настав, як ви знаєте, після 1917 року. Після революції квітневої, коли Українська демократична державність була відроджена в Українській Народній

Республіці. І це відродження, на жаль, було дуже коротким. Наступ з боку більшовицької Росії знову кинув Україну у склад уже оновленої імперії. Тепер уже за ініціативою окупаційної влади і на основі так званого союзного договору. Другий союзний договір.

До чого це привело Україну, загальновідомо. Я хочу сказати зараз декілька слів про одну дуже поширену оману. Бо коли йдеться про радісну перспективу оновлення федерації на основі оновлення союзного Договору, то треба було б сказати, що це — є неможливим не лише тому, що це є безперспективно для всіх республік, але й тому, що ніякого союзного договору, який міг би бути оновленим, насправді не існує.

Спираюсь на юридичний аналіз правовиків шановних і дуже кваліфікованих, які наполягають на тому, що, згідно з юридичним принципом, за яким кожен закон автоматично відміняє попередній, якщо вони присвячені одному об'єкту правового регулювання, Союзний Договір 1922 року як джерело радянського конституційного права втратив свою силу уже 6 липня 1923 року, коли увійшов складовою частиною до цієї першої Конституції. А остаточно перетворився в легенду уже з прийняттям сталінської Конституції 1936 року. Саме тоді союзна федерація повністю втратила свій договірно-правовий характер. Надто нікчемна і сама договірно-правова основа договору 1922 року.

У 1922 році уповноваженими представниками радянських, тоді ще не союзних, республік було підписано договір про утворення Союзу. А процедура затвердження договору, передбачена його 25 пунктом, довірялась лише З'їздові Рад уже Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Це затвердження, тобто надання договору законної сили, відбулося на Першому З'їзді Рад СРСР, тобто органом тієї держави, яка лише тільки мала бути створена на основі самого договору. І саме підписання його відбулося теж на цьому ж З'їзді Рад. Тобто один із варіантів вступу договору в законну силу, які лише існують у світі, а таких варіантів є тільки два, що договір може набувати чинності тільки або по варіанту після його підписання, що було віднесено оцим параграфом 25 і або після обміну ратифікаційними грамотами тих суб'єктів, які вступають в договори.

Ні один, ні другий варіант не був здійснений. Отже, юридичної основи вважати нині існуючу так звану союзна федерацію договірно-правовою немає ніякої. Так само, як і абсолютно ненадійної й історичної основи.

Одне слово, зараз ми стоїмо перед проблемою знову надягнути на себе, вірніше не знову, а знову уже втретє, надягнути на себе ярмо нового, третього уже, союзного договору. І хто ж сьогодні наполягає на створенні цієї оновленої федерації чи оновленої імперії, в якій Україна стане оновленою колонією? Думаю, ні для кого не є секретом, що цим ініціатором є центр — Парламент Союзу, уряд Союзу, а також Комуністична партія Союзу, яким без існування самого Союзу просто немає куди дітись.

Парадоксально, але факт. Щоб порятувати цю катастрофічну ситуацію, в якій опинилась влада Союзу, можна було б її потішити тим, що її існування може бути якось продовжене на якийсь невизначений час. Якщо хоча б дві республіки погодяться на підписання союзного договору, то такий Союз може ще якось існувати, але я вважаю, що в їх числі не повинна бути Україна, хоча б тому, що об'єктивні дані України дають їй змогу вже сьогодні проводити набагато більш радикальніші реформи ніж всій решті Радянського Союзу.

Обіцянки розширення суверенітету в рамках Союзу нездійсненні, хоча б в аспекті міжнародних відносин. Бо тільки Союз як нова держава, якщо утворить цей новий союзний договір, володітиме повністю державним суверенітетом, який відповідатиме змісту повної міжнародної правосуб'єктності, а союзні республіки не зможуть бути просто повноцінними суб'єктами міжнародного права.

Ідея загальносоюзної власності на транспортні зв'язки. Чим погано, наприклад, вирішуються такі проблеми у всіх країнах Європи і, напевно, з набагато меншою кількістю катастроф, запізень поїздів чи глобальних проблем придбання залізничних квитків, які існують у нас? Але зате як просто єдиному власникові Союзу — перекрити всі життєві крани будь-якій непокірній республіці, як, наприклад, ось малесенькій Литві, заборонивши перевезення залізничними та автобусними шляхами всіх життєво необхідних вантажів. Як просто здійснити найганебніший акт тиску на народ, котрий прагне свободи, влаштувавши йому повну блокаду.

Я думаю, якщо ми хочемо справді бути державою незалежною, демократичною і гуманною, нашим обов'язком, обов'язком українського парламенту уже сьогодні є визнати право Литви на відновлення її державності, простягнути їй руку дружби і співпраці, так, як це пристало у цивілізованому світі і як нам показала приклад Молдавія.

Я хочу нагадати тут два слова про той суверенітет, який нам пропонує прокурор Потебенько.

Шановний народний депутат! І як можна взагалі говорити про здійснення справжнього прокурорського нагляду на Україні, якщо прокурор і надалі буде призначатися із Москви? У офіційному проекті Декларації є дуже багато недоречностей. Про це ми подали зауваження і письмово. Але найбільшою недоречністю в ній є розділ 10 «Новий союзний договір». Я хотіла б тут уточнити. Вельмишановний Ігор Рафаїлович Юхновський, коли казав про необхідність створення представництва на підписання нового союзного договору, висловлював свою думку. І в Народній Раді немає, так би мовити, не було зроблено такого висновку, і навпаки.

Ми вважаємо, що Україна має прийняти не лише Декларацію. Вона має прийняти нову Конституцію і цілий пакет нових законів. Вона має стати незалежною державою де-юре, де-факто. А тепер їй було б доречно лише встановлювати договори, підписувати договори між іншими республіками про економічну та інші співпраці.

Не біймося свободи, хоч ми з вами її ще не відчули. Ми зазнали неволю і знаємо, до чого вона нас запровадила. Щоб вижити і мати майбутнє, ми мусимо мати цю свободу.

Я хочу тільки тут відповісти два слова шановному депутату Терехову з Криму, який побоювався, що тут не можна буде вирішити національні проблеми на Україні, якщо Україна буде незалежною і суверенною. Я хочу нагадати вам слова великого громадського діяча і вченого України, батька другого нашого державного відродження Михайла Грушевського. Він казав, що Україна не тільки для українців, вона для всіх, хто живе на ній, а живучи — любить її, а люблячи — хоче працювати для блага її і її людності. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Маркову Борису Івановичу. За ним буде виступати депутат Тарасенко.

МАРКОВ Б. І., головний економіст управління по праці і соціальних питаннях виконкому Херсонської обласної Ради народних депутатів (Суворовський виборчий

округ, Херсонська область). Ми отримали декілька варіантів Декларації і зараз повинні серед них визначитись, що ж відібрати до тієї однієї, яку ми виголосимо і для нашого народу, і на весь світ. Я пропоную для цього взяти, думаю, у переважної більшості є оцей варіант, і по ньому йти. Він уособлює все те позитивне, що було в Декларації, яку нам розробила Президія минулого скликання і з якою виступав шановний депутат Дорогунцов, і ті ідеї, які були викладені в деяких інших варіантах, в тому, що розробляв Головатий і наші науковці.

Але для того, щоб цей варіант якраз взяти, я хочу декілька слів сказати по тому офіційному, який нам з самого початку був запропонований. Якщо ми його приймемо в тому вигляді, в якому він нам запропонований, то це буде не Декларація про суверенітет України, а декларація про колоніальний статус України, не більше. Думаю, ті, хто почитав, не полінувався, положення про колонії Португалії від 30-го року (нам тут роздавали), звернув увагу, що там більше суверенітету, ніж в тому офіційному нашому проекті. (О п л е с к и). Чому ми не можемо взяти за основу той офіційний проект? В ньому, тут прекрасно сказано, немає економічної незалежності, немає ні банків, немає власної фінансової системи, немає нічого. А так, йде мова. Територіальне верховенство — воно у нас було, коли були раднаргоспи. Республіка дуже сильно володіла, розпоряджалась своєю власністю. Але тільки-но раднаргоспи зникли, і це все зразу в нас згинуло.

Потрібно політичне і інше наше верховенство. І потрібна своя автономна система, і банківська, і фінансова. Це не означає, що трудовий колектив — завод — не може укласти договір, він може і зобов'язаний його укласти з країнами й іншими республіками. Але верховенство нашої влади над територією повинно розповсюджуватись на всі трудові колективи і на все.

Щодо цього він і не підходив, Піскун довів вже по союзному договору. Я хочу лише одне обумовити. Якщо ми в Декларації згадуємо союзний договір, то це не Декларація про суверенітет, коли вона чимось обумовлена. Коли вже ми тут кажемо, що ми вільні, але все-таки ми раби. Так не піде. Виникає ще такий сумнів: може, ми економічно не виживемо, може, не втримаємось? Але думаємо так, що це буде вірно. Якщо нас так тримають, так заманюють, як нам так багато обіцяють, — тільки не йдять, виходить, вони мають зиск з цього, виходить, вони зацікавлені, виходить, 3 мільйони тих керівників, які сидять у Москві і довели нас до ручки, зацікавлені, щоб і далі ми залишались в цьому Союзі. Якби ми були їм чимось не корисні, якби це ми не могли самі вижити, то вони б нас відіпхнули десять разів, щоб ми потім прийшли і приповзли на колінах, а так заманюють в Союз.

Втримаємося, 150 країн більше в світі тримаються. Фінляндія, яка не мала нічого, і ви знаєте, що вона собою являла, коли отримала незалежність, сьогодні для всіх нас є гарним дороговказом, як треба вирішувати питання.

Захищаючи природу, офіційний проект не захищає нашу державу. В ньому немає згадки про наші Збройні Сили. В цьому варіанті вони є, але тут, мені здається, дещо агресивно настроєні були ті люди, які його розробляли. В них якісь амбіції трохи, мені здається, завеликі. Може, я помиляюсь, тому я дозволю собі зачитати так, як я бачу цей розділ, а без нього ми не можемо бути.

«Збройні Сили Української РСР. Українська РСР має національні військові формування. Збройні Сили Української РСР підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Громадяни Української РСР перебувають на дійсній військовій службі у Збройних Силах республіки», — це з того, що повинно залишитись, не більше. Ніяких стратегічних і інших речей тут не повинно обумовлюватися.

А далі я ще хочу сказати. Нам, позначеним Чорнобильською зіркою, сам бог велить явити світові приклад першої ядерної держави, яка відмовиться від ядерної зброї. І тому я пропоную цей розділ додати таким. «Виражаючи волю народу до миру, Україна проголошує політику вічного нейтралітету, неучасті у військово-політичних блоках, відмови від застосування сили в міжнародних відносинах, дотримання трьох неядерних принципів».

І останнє. Тут виникали сумніви, що Декларація про незалежність України зашкодить тим народам, які з нами живуть, — неукраїнцям. Але якраз відсутність нашої незалежності їм більше шкодила завжди. Разом з нами вони страждали в 20-х роках, гинули. Разом з нами вони страждали в 30-і роки, коли гинули від голоду. Разом з нами вони на собі відчували всю ту хімію, яку сюди в 60-ті роки було пересунуто, і від західних кордонів до східних вся Україна оцяцькована хімічними заводами. Разом з нами вони відчували на собі дихання Чорнобиля, тому що наш народ не міг себе захистити і не захищав і їх. А до їх захисту, тут вже згадували шановного депутата Терехова, я з повагою ставлюся до нього, але все ж таки зачитаю: «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усім громадянам республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин». Всі ми рівні перед Законом України. Люди чекають від нас покращення свого життя. Мої виборці, значна частина яких живе сьогодні в радіоактивних будинках, чекає, що ж ми зробимо для них конкретно. І ми можемо це зробити, і повинні зробити, але першим кроком для цього, я думаю, стане наш суверенітет — повна незалежність Української держави. Дякую вам за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Тарасенку Олександрю Григоровичу.

ТАРАСЕНКО О. Г., голова Знам'янської міської Ради народних депутатів, перший секретар Знам'янського міськкому Компартії України (Знам'янський виборчий округ, Кіровоградська область). Шановні товариші депутати! Розглядаючи питання суверенітету новостворюваної Української держави, а це якраз нам треба психологічно усвоїти, ми все-таки повинні чітко зрозуміти, чого ми від цього хочемо, що від цього матиме народ республіки і конкретно виборці кожного з нас.

Я вважаю, що Декларація повинна бути такою, як документ, який послужить основою вироблення нової Конституції нашої республіки. Суверенітет, або він є, якщо він повний, або, якщо він частковий, то його немає. Але як би ми не змагались у своїх виразах, у словосполученнях, в оцінках минулого, хто в чому винуватіший, ми не повинні йти шляхом сепаратизму, національної замкнутості, як тут дехто закликає, тим більше я проти всякого шовінізму, націоналізму в будь-яких його неозабарвленнях.

Зараз об'єднується весь світ в боротьбі за виживання людства, за збереження нашої планети Земля. Тому, роз'єднуючись, ми й повинні об'єднатись новим союзним договором, внаслідок якого буде посилена відповідальність і народу нашої республіки, і кожної республіки за долю майбутнього як нашої республіки, так і в цілому нашої країни.

Товариші! Нашому народу історично притаманні такі дуже багаті риси, як дружбелюбність, інтернаціоналізм, гостинність, доброта. Це невід'ємні риси нашого народу, як і його національна гордість. І якраз завдяки цим рисам наш народ здійснив чимало і ратних, і трудових подвигів. Свідченням цього є незаперечні факти історії, які нікому не дозволено і не вдасться перекреслити. Це і повалення монголо-татарського іга, і вигнання з українських земель шведських королів, польської шляхти, кайзерівської Германії. А подвиг нашого народу, який визнано всім світом в період Великої Вітчизняної війни!

Все це має місце лише завдяки дружбі народів, яка має глибоке історичне коріння. Тому я відмежовуюсь від виступів тих депутатів, які бачать історію лише в чорних барвах. З нас за рубежем уже сміються з цього приводу. Цікаво, що такі депутати будуть говорити через п'ять років своєї діяльності? Чи не так, як, завойовучи депутатські мандати, розвінчували так звані привілеї і як вчора настійливо за них боролися тут, у цьому нашому парламенті. Час і люди розсудять нас, товариші. (О п л е с к и).

Кілька конкретних пропозицій. Я вважаю, що проект Декларації, розроблений групою вчених і депутатів, що його проголосив депутат Дорогунцов, можна взяти за основу. Тому, враховуючи раціональні зерна інших проектів, його треба доопрацювати в кожній з комісій, обговорити тут і прийняти як документ.

Що хочеться, товариші, знати для остаточного прийняття Декларації про суверенітет. Я тут уже виступав з цієї трибуни, але ми, товариші, вміємо часто не слухати, про що йдеться. Я звертаюся до нового Голови уряду Віталія Андрійовича Масола. І я думаю, що за цю пропозицію треба нам сьогодні проголосувати, і вношу таку пропозицію. Ми всі повинні знати, що республіка має, що ми відправляємо за межі республіки, в тому числі із надр республіки, із продовольства, із сировини. Скільки перераховуємо коштів у союзний бюджет і скільки чого завозимо. Я думаю, що такі відомості повинен знати і народ України, тому що це все його суверенне право, і я наполягаю на тому, щоб ми це все знали, і якраз відстоювали економічний суверенітет. А ми цього не можемо, бо не розуміємо сьогодні, що маємо, а чого не маємо.

І, товариші, інша пропозиція. Другий і третій розділи «Народовладдя» і «Громадянство» вважаю за необхідне об'єднати і в цьому новому розділі йти від суверенітету людини, трудового колективу, суверенітету міста, району, області і так далі. Тобто, в основу суверенітету покласти людський фактор, лише частину свого суверенітету людина делегує державним структурам.

Я, товариші, вважаю: враховуючи те, що частина депутатів є делегатами XXVIII з'їзду КПРС, а документ вкрай важливий, розглянути його в повному складі Верховної Ради Української РСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Згідно з нашою домовленістю оголошується перерва до 15-ї години. Вечірнє засідання відкривається о 15-й годині.

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ П'ЯТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

29 червня 1990 року. 16 година.

Слово для виступу надається депутату Ткачуку. За ним буде виступати депутат Горохівський.

ТКАЧУК А. Ф., інженер-конструктор Хмельницького радіотехнічного заводу (Заводський виборчий округ, Хмельницька область). Шановні депутати! Нарешті ми підійшли до такого моменту нашої сесії, задля якого можна було витерпіти цей довжелезний передвиборний марафон з надзвичайною напругою фізичних та духовних сил, ці безкінечні сесійні дебати, відірваність від сім'ї, своїх друзів і близьких. Ми розглядаємо проблему державного суверенітету України. І від того, як ми вирішимо це питання, залежить, як буде згадувати нашу Верховну Раду народ України. З пошаною чи презирством, славою чи ганьбою. Я, як і частина депутатів нашої сесії, хотіли б, дуже хотіли, щоб ми прийняли цю Декларацію на самому початку нашої роботи, до виборів головних посадових осіб республіки, до прийняття такого документа Російською Федерацією. Але, на жаль, цього не сталося. І знову ми позаду всіх. Ситуація розвивається бурхливо. Республіки декларують свою самостійність, але кожна по своєму. І це цілком закономірно. Яким же буде український варіант?

Шановний депутат Дорогунцов виклав нам варіант проекту, внесений Президією Верховної Ради. Так от, у цьому проекті Союз згадується 16 разів, Союзний Договір — 9 разів. Хочеться запитати: це Декларація про суверенітет України, чи словесна еквілібристика навколо слів Союз і Союзний Договір.

Але дуже приємно, що проект Президії Верховної Ради не єдиний. Ми маємо ще ряд варіантів більш радикальних, без комплексу малороської неповноцінності, які, на відміну від першого, не бояться говорити про верховенство республіканської, судової влади і прокурорського нагляду, про власні Збройні Сили і органи держбезпеки.

І мені особисто незрозуміло, чому у проекті Президії Верховної Ради є розділ 10 — посилання на союзню Конституцію. Адже це не є питанням Декларації про суверенітет, тим більше, що це дуже невдячна справа — бути пророком в рідній Батьківщині. Адже ми ще не знаємо, який буде у нас Союз і чи буде він взагалі.

Російська декларація про суверенітет — уже реальність. І я б дуже не хотів, щоб авторитет старшого брата задавив здоровий глузд нашої Верховної Ради. У Росії своя ситуація, свій лідер, свої погляди на суверенітет, і я повністю згоден з депутатом Головатим, що у нас повинна бути своя, українська Декларація, і притому краща від усіх інших. Невже ми хоч один раз не спроможні видати такий документ, який би був

взірцем для всіх інших республік і народів? Мені особисто імпонує проект, розроблений Тимченком і Головатим. Але є багато складних моментів і в інших варіантах. І всіх їх ми повинні втілити у той єдиний проект, який після прийняття стане знаменом нашої республіки.

За волю України поклали голови мільйони наших співвітчизників. Ми повинні розуміти, що ті жертви лежать у фундаменті нашого відродження, і тому немає у нас права не використати можливості для побудови української держави. Розумію, багатьох із нас дещо шокують радикальні положення проектів. Наприклад, щодо армії. Але те, що наші хлопці зараз проливають кров у різних республіках, які не можуть або просто не хочуть вирішувати своїх внутрішніх проблем, абсолютно ненормально і просто злочинно. У нас повинні бути свої війська, які б були підпорядковані тільки нам і вирішували свої завдання тільки в межах України.

Я вважаю, що сьогоднішня дискусія дуже корисна. Вона повинна висвітлити всі думки щодо суверенітету України, які б дозволили нашій Комісії, я працюю в Комісії по державному суверенітету, запропонувати вам найоптимальніший варіант. Але мені особисто не хотілося б, щоб у нас було стільки реверансів у сторону Союзного Договору і майже закликів до його термінового підписання, які ми тут почули у виступах депутатів Дорогунцова і Михайлюка. Поки у нас не буде нової Конституції, поки не буде оновлення, якнайшвидшого і найповнішого наповнення суверенітету реальним змістом, не може бути і Союзного Договору.

Тут вже багато говорилося про те, як ми можемо зайти з цим договором в глухий кут. Зараз є різні думки щодо того, якою повинна бути Декларація. Деякі говорять, що вона надто велика, її треба вмістити в кількох рядках. Я категорично проти цього, тому що, хочемо ми чи не хочемо, але, напевно, хтось поїде в Москву на переговори. І коли та Декларація буде надто маленька, це дасть можливість якось варіювати на цих переговорах і не будуть мати тилу наші представники, щоб протистояти пресінгу. А пресінг буде, напевно, зі сторони нашої центральної влади і Президента, Тому Декларація повинна бути повна і на її основі повинна вироблятися наша Конституція.

Депутат Петров говорив: де ми візьмемо кошти для реконструкції України без Союзу? Але ж і в Союзі у нас коштів не було, і ніякої немає гарантії, що в Союзі комусь не прийде в голову побудувати новий БАМ де-небудь в тундрі. І знову будуть заморожені всі будівництва, як вже це в нас було, а гроші потечуть на нову будову віку.

Про всяк випадок я також маю конкретні пропозиції до цього варіанту, який представлено Президією. Але я вважаю, що не можна його брати за основу. І краще було б за основу вже взяти той документ, який буде пророблений у нас в комісіях, — в Комісії по державному суверенітету, по законності тощо, а потім вже тут його голосувати постатейно.

Пройде декілька днів, і Декларацію про суверенітет ми приймемо. І я був би дуже щасливий, якби справа державності України поєднала зараз і лівих, і правих, комуністів і республіканців, більшість і меншість. І після голосування, коли там висвітяться цифри, ми могли б з полегшенням сказати: слава богу, слава Україні, що ми ще живемо! Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Горохівському. За ним буде виступати депутат Квасов.

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. (Бережанський виборчий округ, Тернопільська область). Шановні депутати, у нашій сесії настав вирішальний момент, коли на карту поставле-

но долю нашої республіки. І від того, з якими критеріями і з яким сумлінням ми підійдемо до цієї актуальної проблеми, залежатиме майбутнє українського народу.

Процес становлення суверенності знаходиться на початковій стадії і мусить пройти довгий еволюційний шлях від психологічного позбавлення нав'язаних фальшивих стереотипів до повної політичної самостійності. До цього прагнули і прагнуть всі цивілізовані і не позбавлені національної гідності народи.

Тому, зважаючи на пропоновані різні концепції, пропозиції, а також аналогії — наприклад, Декларація про державний суверенітет Російської Федерації, які відстоюють Союзний Договір, хочу заявити, що ми на цей договір не маємо ніякого права — ні морального, ні юридичного. Цей договір — самообман і насильство над самим собою. Адже йдеться про договір між суверенними державами, і ця суверенність має бути не лише проголошена, а й впроваджена в усі сфери життя республіки.

Коли ж поза Конституцією СРСР проаналізувати економічні зв'язки України, політичну ситуацію, національні та екологічні руйнівні процеси, то статус нашої республіки визначається як колоніальний. Все ж, незважаючи на аксіому, — не може бути ніякого договору, який перетворює нас на жебраків. Компартія України виробила свою модель державного суверенітету Української РСР, яка наріжним каменем ставить Союзний Договір. Можна було б не згадувати про цей момент, бо існує плюралізм думок, якби депутат Гуренко не підкреслив, що за цей проект голосуватиме 239 комуністів, а це 53 проценти від загальної кількості депутатів. То ж для чого ми обговорюємо Декларацію про суверенітет, для чого ми сушимось в Комісії по державному суверенітету, коли результат наперед запрограмований? Але, щоб якось запобігти диктату правлячої партії, яка підпорядкована Москві, в даній ситуації ми мусимо голосувати і приймати рішення щодо Декларації лише двома третинами голосів від загальної кількості депутатів.

Шановні депутати! Ми зібралися сюди, щоб шукати і знайти вихід з катастрофічного становища, в якому опинилася Україна через централізацію і тоталітарність влади. І цей вихід — відновлення політичної незалежності України. Геноцид українського народу, його виродження, тотальна русифікація, економічне закабалення призвели до того, що корінному населенню республіки загрожувало зникнення до сьогоднішнього дня.

Депутат Терехов підкреслював, що при самовизначенні України буде втрачене, мовляв, вікове братство. Ні. Воно лише зародиться, бо до нинішнього дня підлегли завойовані народи лише розчинялися серед братнього російського народу, тепер великого. Про продовження цього процесу говорить навіть те, що кілька мільйонів українців в Радянському Союзі, які живуть на своїх етнічних територіях, поза адміністративними межами України не мають жодної української школи, жодної газети. Вони стали жертвою русифікаційної колоніальної політики. Навіть на Східній Україні українську мову втрачено на 80–90 процентів. Але українці на своїй землі ставилися завжди толерантно до різних національностей, і в майбутній Україні рівноправність всіх національностей гарантована.

Повернувшись до суверенітету, хочу сказати, що у вересні 1918 року в Бресті був підписаний мирний договір між урядом більшовицької Росії при посередництві зарубіжних країн, який визнавав українську державу самостійною. Але вже через кілька місяців Червона Армія вторглася на територію України. Отже, договір 1922 року був підписаний не з суверенною державою, а з анексованою. Це ще один аргумент проти

Союзного Договору. А вже після підписання 23 серпня 1941 року пакту Рібентропа — Молотова Західну Україну було теж окуповано. Історія нас вчить, що сусіди ніколи не рахувались з інтересами українського народу, бо він не мав своєї держави. Проголошуючи Декларацію про суверенність, треба позбутись страху від психологічного тиску імперської політики і продовжити економічні зв'язки із сусідніми республіками не за союзним політичним договором, а за майбутніми взаємовигідними економічними угодами. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. Мені від групи народних депутатів Тернопільської області доручено довести до відома сесії Верховною Ради таке: в засобах масової інформації республіки прозвучало, що нібито в Тернопільській області обраний новий голова обласної Ради. Це не відповідає дійсності, так як частина процедури виборів проходила при відсутності кворуму. І голова Ради не обраний.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Це — не по темі. Слово надається депутату Квасову Володимирі Іллічу.

КВАСОВ В. І., генеральний директор виробничого об'єднання «Луганськтепловоз» (Ватутінський виборчий округ, Луганська область). Товарищи депутаты, уважаемые избиратели! Полная драматизма история развития Советского государства, исторический опыт других стран и демократий убедительно подтверждают катастрофические последствия пренебрежения в политической жизни, в управлении государством вообще принципами приоритетных общечеловеческих ценностей.

Достаточно сказать, что в период сталинизма именно пренебрежение этими принципами превратило классовый подход в орудие террора, безудержной диктатуры и насилия. И вполне закономерно, что политика перестройки в СССР Михаилом Сергеевичем Горбачевым начала формироваться на основе именно этого принципа, согласно которому пересматриваются сегодня не только политические действия, но и качество социально-политических структур.

Такое положение всеми воспринято как само собой разумеющееся, и при всей разноголосице безграничного плюрализма мнений до сих пор не слышно ни одного сколько-нибудь весомого голоса, который бы возразил против.

Вместе с тем нельзя не заметить, что в последнее время этот принцип намеренно ретушируется и отодвигается на второй план. Гораздо более остро и эмоционально сегодня выдвигаются призывы восстановить историческую справедливость, суверенитет, независимость.

Более того, подогреваемые национал-экстремистскими идеями возникли и продолжают возникать кровавые межнациональные конфликты. Я россиянин, 37 лет живу на Украине и никогда не испытывал тревоги за свое будущее по национальным мотивам. Наверное, потому что и сегодня помню яркую, убедительную демонстрацию единства в Луганске в 1954 году в честь 300-летия воссоединения Украины с Россией. Сегодня тревога многих — и не только россиян, а и украинцев — людей других национальностей в республике есть.

Безусловно, национальное самоопределение и суверенитет нации — это неотъемлемая часть живой, действующей демократии. Но при одном условии, что при этом не только декларируются, а и гарантируются равные права для всех наций и народностей и для каждого отдельного их представителя независимо от места его проживания, как

впрочем, и от политических убеждений Можно ли обеспечить законодательно организационную сторону этого требования? Конечно, но для этого нужны взвешенный подход, кропотливая, сложная, продолжительная работа по выработке соответствующих нормативных актов, изменение организационно-экономических структур.

Вместе с тем, появляющиеся, как грибы после дождя, различные национально-сепаратистского уклона организации и партии, автоматически присваивающие себе названия «народная», «демократическая», предлагают другое решение. Вопрос суверенитета по их мнению, решается собственным отделением республики от Союза и созданием своего государства. Но позвольте спросить, какой ценой и во имя чего и кого это будет делаться?

Здесь депутат Петров отметил отсутствие экономических выкладок. Однако совершенно ясно, что в хозяйственно-экономической сфере это шаг назад. Ведь республике придется пройти непростой период перестройки структуры народного хозяйства. Для восполнения отстающих производств и неизбежный в связи с этим отток ресурсов на капиталовложения в промышленности и строительстве. И, естественно, не перестраиваться с целью обеспечения народного хозяйства, а ориентироваться на операции с другими республиками и внешнюю торговлю. Тогда зачем отделяться?.. В рамках республиканского хозрасчета, учитывая общую денежную единицу, значительно проще товарообмен и торговля.

Да и практика международных торгово-экономических отношений свидетельствует об этом. К примеру, Европа в ближайшее время собирается ввести единую денежную единицу, снять таможенные ограничения. Некоторые специалисты прогнозируют перспективы распространения этого процесса и на СССР. Наше руководство излишними амбициями и пытаясь выдать идею отделения Украины от Союза за мнение широких масс, которых пока никто не спрашивал, пытается толкнуть в противоположную сторону.

И если уж говорить о выдвигаемых аргументах в пользу отделения, как восстановление исторической справедливости, возвращение национального самосознания, других национально-патриотических категорий, то с учетом сложившейся в республике и стране ситуации, реальности сегодняшнего дня, нужно признать, что отделение республики от Союза не только не решит, но и создаст новые, более сложные проблемы межнациональных отношений.

Считаю, что реальности сегодняшнего дня, происходящие в обществе процессы демократизации вкладывают в принципы национального суверенитета и понятия более глубокие и гибкие, чем те, которыми манипулируют сторонники отделения Украины от СССР.

Национальное самоопределение следует понимать как самоуправление в сфере национальных отношений, на основе экономического суверенитета, осуществляемого в рамках единой страны, но и по самым различным направлениям. В области национально-государственных отношений, сфере культуры, языка, национальных обычаев, традиций и так далее, естественно, должны обеспечиваться и гарантироваться равные права и возможности представителям всех наций и национальностей. Концепция суверенитета Украины, которую изложил профессор Дорогунцов Сергей Иванович, на мой взгляд, может быть принята за основу, доработана в комиссии и внесена на постатейное обсуждение. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, слово надається народному депутату СРСР Мартиросяну. За ним буде виступати депутат Поличко.

МАРТИРОСЯН В. А., народний депутат СРСР. Спасибо, що предоставили мне слово. Дорогие товарищи! Полтора года тому назад, в своей предвыборной платформе, когда мы называли слово «суверенитет Украины», некоторые лидеры нашей партии прописали нас «врагами народа». Как вы видите, сегодня уже в нашем парламенте ставится этот вопрос. Это вопрос судьбы нашей республики. Мы знаем о том, что Украина является членом ООН, и она является как слаборазвитая страна, как многие слаборазвитые страны.

Нам кажется, что Россия сегодня в экономических и других вопросах занимает одно из последних мест в стране. А я скажу, как человек, который уже, как народный депутат СССР, который был во многих селах, был во многих городах, сравнивая все это, мы гораздо более отсталые, чем Россия.

Я служил в Забайкалье. Это самая отсталая окраина нашей страны. Сравнивая деревни, села, и сравнивая наши села на Украине, они далеко еще различаются.

Украинский народ — трудолюбивый, украинский народ смирный, это народ, как скажешь, так и сделает. Поэтому сегодня решается судьба — быть или не быть. Поэтому сегодня надо принимать именно тот закон, который был бы гораздо лучше, чем те, которые принимались на сессии, принимались на съезде России. Почему Украина всегда должна плестись в хвосте, так давайте хоть один раз окажемся впереди. Необходимо здесь и одновременно закон принять, не закон, а декрет о власти, пора уже. Настало время, когда уже надо расставлять все точки над «і», пора уже каждому заниматься своим делом. Нам кажется, что мы продвигаемся вперед, нам кажется, что во всем вина прогрессивной силы, но в частности на Украине, считаю, что во всем вина то, что у нас в безобразии виноватили Рух.

Товарищи! Сегодня во всем вина это тех же лиц, которые фактически за всю жизнь привели к развалу нашу страну. Они под маркой, как будто они инициаторами сегодня выступили перестройки нашей страны, а на самом деле — как гробили, так и продолжают гробить. Сегодня именно единственная сила — это прогрессивные демократические силы, которые кое-где взяли власть в свои руки. Они как раз — это движущая сила, которая может вывести нашу республику из той ситуации, в которой мы оказались.

Дорогие товарищи! Нельзя упускать время, история потом не простит. Я понимаю, многие переживают, многие боятся, многие привыкли к тому, что кто-то должен подсказать. Делайте решительный шаг, делайте этот шаг, обязательно, шаг к тому, чтобы принимать такой закон о суверенитете, который в самом деле удовлетворял бы украинский народ.

В предвыборной кампании мы все дали слово — все делать для того, чтобы улучшить материальное благосостояние нашего народа. Мы дали слово все делать для того, чтобы любыми путями Украина была процветающей. Вот сегодня настало это время. Не упускайте это время. Товарищи! Как военный человек я не могу говорить о той ситуации, которая сейчас создалась в стране. Если кто хорошо помнит выступление генерал-полковника Макашова (командующий Приволжским — Уральским военным округом), он говорил о том, что мы, мол, тоже не лыком шиты. Это не значит, что он говорил от имени всех Вооруженных Сил. Многие офицеры, прапорщики, солдаты, сержанты не поддерживают его точки зрения. Это его выступление

призывает к тому, что мы, военные, можем в любой момент времени путем силы поставить некоторых на свои места.

Товарищи! Я просто хочу сегодня как военный человек, как командир полка предупредить: не исключено, что может все быть. В один прекрасный день вдруг объявится Макашов, или такой как Макашов, собственно, который поддерживает Лигачева, Полозкова и так далее, и скажет о том, что власть уже в наших руках, сделаете все, что вам скажем, за невыполнение — расстрел на месте.

Для того, чтобы этого не было, постарайтесь принять закон, именно декрет о власти, чтоб каждый занимался своим делом.

Я, как военный человек, выступаю и буду выступать за деполитизацию Вооруженных Сил, потому что мы не имеем права дать привилегии какой-нибудь партии. Я, командир полка, когда Калмыкову задал вопрос: «Скажите, пожалуйста, после принятия сейчас закона, — а вы знаете, в первом чтении мы уже приняли Закон об общественных организациях, — что мне делать, если у меня в полку будет многопартийная система? Один офицер будет состоять в одной партии, другой — в другой партии и так далее. Что мне, как мне командовать таким полком, когда будет объявлена тревога? Один скажет: а моя партия мне рекомендовала не участвовать в этих маневрах. Второй скажет: а моя партия рекомендовала совсем другое. Как мне командовать, как мне поддержать боевую готовность?»

Для этой цели мы должны, соответственно, быть вне партии. Армия должна подчиняться Верховному Совету и Президенту СССР, больше никому. Точно так и наши товарищи из КГБ, правоохранительных органов, войска МВД, — у всех должно быть, соответственно, тоже приостановлено членство в партиях.

Если мы сегодня это не сделаем, то потом будет поздно уже. Многие боятся, а мы всегда боимся, а почему? Потому, что нам начертил Ленин, сказано — это ленинский путь, идите, дорогие товарищи. Я очень уважаю Владимира Ильича Ленина, но мы пошли по этой линии и пришли, соответственно, к пропасти, поэтому нам надо сейчас искать другой путь. И обойти кое-где надо вот эти линии. Поэтому я еще раз, как человек немножко более опытный в парламентских играх и других вопросах, чем здесь сидящие, я просто рекомендую, смело идти, не бояться ничего и всегда стараться защищать интересы того народа, за который вы несете ответственность. И как председатель совета национальностей Народного руха Украины я хочу просить, чтоб во всех документах в обязательном порядке было отражено положение о дружбе народов, которые проживают на Украине.

Начиная с моего первого выступления на съезде Народного руха Украины по сей день меня еще терроризируют, почему я, полковник Советской Армии, нахожусь в Рухе, почему я, полковник Советской Армии, соответственно, оказался с этими экстремистами? Спрашивается, что плохого, что полковник Советской Армии, армянин по национальности является председателем совета национальностей на Украине.

Наоборот, вместо того, чтобы приветствовать, что я не националистический экстремист, как мне преподносят, а я именно человек, который будет поддерживать именно дружбу всех народов, которые проживают на Украине. Поэтому я убедительно прошу, необходимо сделать все для того, чтобы народ, населяющий Украину, знал о том, что в самом деле главное — это единая дружба всех народов. А аппарат сегодня пытается во что бы то ни стало чернить, приподнести обстановку как будто до того серьезной, что Рух притесняет всех.

После выступления товарища Секретарюка на партийной конференции Прикарпатского военного округа мне пришлось поехать проверить достоверность этих слов. В своем выступлении он приподнес так, что поддержку нашел в лице Вооруженных Сил, именно коммунистов, что руховцы притесняют, угрожают русским и коммунистам. Пришлось мне беседовать с рабочими — с русскими, с евреями и с другими представителями. Ни одно слово первого секретаря Львовского обкома партии не подтвердилось. О чем это говорит? Это говорит о том, что аппаратные игры как были, так и продолжают соответственно вестись. Поэтому, товарищи, я еще раз прошу вас, надо делать доброе дело, только это доброе и останется. Надо делать, чтобы след оставить. А в ваших руках сегодня оставить след. Поэтому я желаю вам удачи, чтобы был принят отличный закон о суверенитете нашей Украины. Спасибо. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Поличко Андрію Васильовичу. За ним буде виступати депутат Котик.

ПОЛИЧКО А. В., голова виконавчого комітету районної Ради народних депутатів (Виноградівський виборчий округ, Закарпатська область). Шановні депутати! Згідно статті 76 Конституції Союзу РСР наша, як і будь-яка інша союзна республіка, є суверенною соціалістичною державою. Це підтверджується і статтею 68 Конституції України. Чому тоді ми, депутати України і депутати інших союзних республік, питання про суверенітет ставимо так категорично? І в порядку денному нашої сесії воно стоїть першим по відношенню до тих, вирішення яких, на думку окремих депутатів, нагадує Україну.

Відповідь тут може бути лише однозначною. Проблема суверенітету — це проблема свободи і незалежності України як держави, без вирішення якої продовольча, екологічна, соціальна та інші проблеми є марна надія. І якщо ми хочемо бути сьогодні правдивими перед українським народом і визнаємо, що бути суверенною державою — це значить мати верховну владу у себе на Україні, мати можливість незалежно від будь-якого зовнішнього втручання встановлювати на Україні єдиний правопорядок, наділяти відповідними правами і обов'язками державні органи, громадські організації і громадян Української РСР, мати вільні, з будь-яких питань, зносини з іноземними державами на основі міжнародного права, то ми мусимо визнати, що суверенітету ми не мали, і без усвідомлення нами важливості і жахливості цього факту мати не будемо.

Напередодні сьогоднішньої сесії, вивчаючи розстановку сил у Верховній Раді, нас, народних депутатів, запитували: якому суверенітету ми надаємо перевагу — економічному чи політичному? На мою думку, це все одно, що запитати, яка вода смачніша, з воднем чи з киснем. Адже ясно, що суверенітет і держава, тобто політична влада — поняття в принципі ідентичні, або вони є, або їх зовсім немає.

Звичайно, можна говорити, що той, хто є власником, той і має в кінцевому рахунку владу. Хто платить, говорять у нас в Закарпатті, той і музику замовляє. Проте Україна сьогодні немає чим платити, та й музика така, що народу не до танців.

Звідси висновок: політичний суверенітет є ціль і засіб відродження економіки України, вирішення всіх її бід. Інша справа, який шлях до цього суверенітету ми оберемо. При всіх інших умовах, ніж ті, в яких опинилась Україна на 73 році соціалістичного будівництва, можна зробити дуже простий і такий, що повністю відповідає Конституції СРСР і міжнародним нормам крок, — це вихід із СРСР.

Всі народи мають право на самовизначення, — говориться у статті 1 міжнародного пакту про громадські і політичні права, який прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в 1966 році і ратифікований у Президії Верховної Ради України в 1973 році. На підставі цього права вони «вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток».

Проте сьогодні не можна забувати й про інший факт. За роки існування федерації ми, безперечно, багато чого досягли при всіх перекрученнях соціалістичного ладу і злочинах проти українського народу. УРСР визнана в світі як реальна сила, як суб'єкт міжнародного права із значним економічним і науковим потенціалом. Тому навіть при найблагоприятніших цілях і ненависті до того, що ми зараз називаємо сталінізмом, говорити про повний розрив федеративних стосунків було б неправильно.

І справа тут не лише в економічних розрахунках типу — скільки коштує нам тонна нафти від СРСР чи РРФСР і скільки коштуватиме вона на світовому ринку в разі повного виходу із Союзу? Свобода — це цінність, навіть непорівнянна із цінами на золото. Справа, на мою думку, повинна виходити з того, щоб значна кількість економічних та інших зв'язків була вигідна Україні, а ті, які не є нам на користь, мають бути розірвані.

Щоб зрозуміти, чому Україна та всі інші республіки опинились у такому скрутному становищі, треба зробити екскурс в історію. Відомо, що основна суперечність між Леніним і Сталіним щодо форм національної державності полягала в тому, що Сталін, на відміну від Леніна, не бачив різниці між федерацією суверенних республік і федерацією на основі автономії. В перші роки після революції перемогла і була зафіксована в Декларації і договорі про утворення Союзу РСР ленінська позиція. І в договорі між УРСР і РРФСР 1922 року і наступних Уряд і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет не тільки робили спроби створення законодавчих гарантій суверенності молодій соціалістичній республіці, а й добивалися цього на практиці. Посудіть самі. Наркомати відомства РРФСР були зобов'язані відправляти на погодження повноважного представника України всі законопроекти, що мали загальнофедеративне значення, і вносили їх Раді Народних Комісарів. Про це ж терміново мав інформуватися Уряд України.

Що торкається постанов центральних органів по питаннях, які були залишені договором за Україною, то вступали в силу вони лише після їх реєстрації у ВУЦВК чи РНК республіки. Без погодження з Україною можна було видавати лише постанови, прийняття яких обгрунтовувалося військовою чи іншою необхідністю.

В силу відомчих причин всі гарантії суверенності були зведені нанівець, при чому під різними приводами проголошувалися в інтересах республік. І жодному міністру в Москві навіть і в голову не приходило і зараз не приходиться погоджувати сьогодні ту чи іншу свою постанову з республікою, не кажучи уже про Уряд, хоча є Закон про всенародне обговорення з найбільш важливих питань і майже 13 років в Конституції записано право референдуму.

Ми мусимо визнати, що теорія про федерацію як ефективний засіб зближення соціалістичних націй і народностей, скомпрометувала себе. І як сьогодні ми не можемо сказати, який соціалізм ми збудували, так і не можемо ми відповісти, а чи ми мали взагалі федерацію? Те, що ми мали до цих пір, більш схоже на казарменно-унітарний соціалізм, ідеї якого ми критикували.

Таким чином, історія поставила нас перед проблемою, вирішення якої для народу України буде куди більш важливим, ніж будь-який інший наказ, який дали нам виборці. Кожному з нас, народних депутатів, хотілося б для народу України тільки блага. Різнимось ми, можливо, лише в тому, який вбачаємо шлях до цього блага. Користуючись повноваженням депутата, пропоную вихідними принципами Декларації про суверенітет України закласти такі питання.

Українська Радянська Соціалістична Республіка проголошується суверенною державою, бере на себе всю повноту політичної влади і повноваження особисто вирішувати всі питання економічно-культурного розвитку республіки. Вона визнає Декларацію і договір про утворення Союзу РСР від 31 грудня 1922 року такими, що втратили свою чинність і були скомпрометовані відвертою неповагою до прав суверенної України політикою сталінізму і брежнєвщини.

Українська РСР проголошує, що її суверенність може бути обмежена лише волею українського народу, вираженою шляхом референдуму.

Україна проголошує, що за умовою нового Союзного Договору до відання Союзу РСР можуть бути передані лише ті повноваження, які визнає за необхідне передати сама республіка. Будь-який законодавчий акт з питань, які можуть бути передані Українською РСР Союзу, вступає в дію на території республіки після його ратифікації в установленому республікою порядку. До укладення нового Союзного Договору будь-яке питання, яке торкається економічних, політичних чи інших інтересів України, може вирішуватись Союзом лише після обговорення та прийняття його Верховною Радою УРСР. Без попереднього розгляду в республіці за Союзом РСР залишається лише право приймати рішення з питань відвернення війни та ядерної загрози. Суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, державної безпеки і таможні повинні перейти у виключне відання Української РСР. Збройні Сили Української РСР, які формуються з військовозобов'язаних громадян України і проходять дійсну військову службу на її території, є складовою частиною Збройних Сил СРСР.

Права громадян інших республік на території України зберігаються остільки, оскільки вони не обмежені республікою відповідно до вимог міжнародних правових норм.

То далеко не повний, товариші, але, на мою думку, важливий перелік принципів, які мають проходити через Декларацію про суверенітет Української Радянської Республіки і мали б послужити на користь нашої України. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Котику Богдану Дмитровичу. За ним буде виступати депутат Панасюк.

КОТИК Б. Д., голова виконкому Львівської міської Ради народних депутатів (Радянський виборчий округ, Львівська область). Шановна Верховна Радо, шановний голову! Чи можна собі уявити, що знайдеться в світі хоч би один садівник, який би інтенсивно поливав дерево, не сподіваючись отримати від нього плоди. Таким деревом став Союз Радянських Соціалістичних Республік, який вичерпав свої життєві сили, його коріння омертвіло, а зів'ялу крону точать економічні, екологічні, соціальні і національні болячки. І немає засобу на те, аби його оживити чи то авторитарним президенським правлінням, чи новою Конституцією, чи так званою «оновленою» федерацією, чи тою величезною обоймою нових законів, які останнім часом так інтенсивно продукувала Верховна Рада СРСР.

Вихід тут тільки один — виростити нові дерева суверенних незалежних держав. Таким ґрунтом, на якому ми будемо плекати дерево державності і суверенності України, повинна бути Декларація про суверенітет Української РСР. Думаю, що проект цього документа, винесений Президією Верховної Ради, особливо з доповненнями альтернативних пропозицій, законів, може бути цією основою для обговорення.

Проте в основній Декларації, в багатьох її розділах та статтях суверенітет розглядається, як великий всеосязний «пиріг», окремі шматки якого зверхньо дозволяється надкушувати. Як уже не один раз тут говорилося, суверенітет або є, або його немає, третього не дано. Отже Україна, як сказано в першому розділі, другому параграфі, є неподільною демократичною суверенною республікою і повинна мати не тільки задеклароване право на прийняття своєї Конституції та пріоритетні закони республіки. Вона повинна визнавати верховенство лише своєї Конституції, виступати проти будь-яких спроб мати ще одну чи то союзну, чи федеративну Конституцію. Бо ж не може бути суверенною державою та, яка має свою Конституцію і постійно буде оглядатися на ще одну, спущену їй зверху.

Ми повинні також заявити, що форма президентського правління СРСР є зазіхання на суверенні права республік, обмежує їх національні і державні інтереси.

З березня цього року, тобто з того часу, як ми з вами були обрані народними депутатами, Верховна Рада Союзу прийняла ряд важливих законів, а саме: про основи економічних відносин СРСР, союзних і автономних республік, про впровадження офіційної мови, про громадянство. Немає часу детально аналізувати ці закони щодо їх узгодженості з суверенними правами республік. Але буквально побіжний аналіз не залишає жодних сумнівів відносно намагання центру зберегти монополію законів, влади і прав.

Так, надання статусу офіційної російській мові вибиває всілякий ґрунт з-під державності української мови. Незважаючи на встановлення відповідним союзним законом громадянства республік, всі права щодо його надання чи позбавлення віддані в компетенцію Президента Союзу РСР.

А які ж права залишає за собою центр і які милостиво віддає нам згідно з законом про економічні відносини між СРСР і республікою? У віданні Союзу зосереджуються законодавчі основи господарської діяльності, податкової системи, політики формування цін, фінансів, кредиту, грошового обігу, функціонування... (н е ч у т и) служби, транспорту, енергетики, зв'язку, інформації. Політика в сфері зайнятості... (н е ч у т и).

Можна ще продовжувати, але, очевидно, немає потреби, і так ясно, що при такому збігу обставин поля для законотворчої діяльності нашої Верховної Ради уже не залишається, а для нашого уряду функціональних обов'язків також не знайдеться.

У зв'язку з цим згадаємо, як не було про що звітувати Уряду шановного товариша Масола перед нашою Верховною Радою. Бо це й зрозуміло, адже він ніколи не був Урядом в повному розумінні цього слова, а лише виконавцем рішень, які приймалися в інших кабінетах. При такому розвитку подій таким він залишиться і на наступні 5 років. З огляду на останнє вважаю за принципове визначити, що не центр повинен надавати нам ті чи інші права, а ми повинні йому делегувати певні функції. Тому в Декларації слід однозначно заявити, що республіка делегує певні повноваження центру, а не навпаки.

А щодо законів, які прийняті і які готуються Верховною Радою СРСР, зокрема, наші українські фінансисти аналізували проект закону про фінансову систему, це ж крик душі — з чим нас залишають уже в цьому підготовленому проекті. А щодо

законів, які приймаються, то це не що інше, як правовий каркас унітарної казарми, в якій республікам відводиться роль камер з своїм власним самоврядуванням. Думаю, що з таким станом справ ми не маємо просто права як законодавці України.

Пропоную з цього питання прийняти Заяву Верховної Ради республіки, проект якої підготовлено, я передам в кінці виступу до президії. І прошу поставити його на головування.

Шановні товариші депутати! Державний суверенітет України можна наповнити реальним змістом лише із забезпеченням економічної самостійності. Зараз Союз тримає в своїх руках найважливіші підйоми економіки. Яким же чином будуть при цьому враховані інтереси і права республіки? На жаль, ні гарантії, ні механізму забезпечення цих прав не передбачено в Законі про розмежування повноважень між Союзом і суб'єктами Федерації.

Економіка починається з закону про власність, відповідно до якого національне багатство, засоби виробництва повинні належати конкретним виробникам. Для забезпечення цієї вимоги існує єдиний шлях — це цілковита відмова від відомчої системи, надання підприємствам свободи саморозвитку на основі об'єктивних економічних законів. Тільки тоді почнеться раціональне використання всіх ресурсів, предметів праці, нормальний саморозвиток виробництва.

Ведучи мову про власність, не можна не торкнутися такого складного її аспекту, як наявність на території України власності Союзу чи його органів. Вже йшлося на нашій сесії про те, що коли ми укладемо новий договір і делегуємо Союзові функції оборони, то оборонні об'єкти залишаться у власності Міністерства оборони СРСР, і, зокрема, тут мова йшла про військову базу на Чорному морі. Але якщо це усе буде робитися за такою аналогією, то чужими на нашій землі будуть залізниці, аеропорти, всі комунікації, нафто- і газопроводи, лінії електропередач, зв'язку. Закономірно напрашується висновок: чи не маємо ми тут справу з горезвісним брежнєвським постулатом обмеженої суверенності? Питання повинно стояти тільки так: жодної чужої власності на території республіки, вся власність належить українському народові.

А якщо буде укладено договір, коли ми виробимо свою Конституцію, і згідно цього договору будуть створені певні державні органи, то Україна як суверенна держава могла б передати у користування, повторюю, передати у користування або навіть в оренду окремі об'єкти чи підприємства, залишаючи все-таки їх своєю власністю.

Думаю, що цей принциповий аспект треба чітко сформулювати у Декларації. Одноразово у Декларації потрібно заявити про необхідність створення української грошової та фінансово-банкової системи, здійснення самостійної зовнішньо-економічної діяльності та утворення власної митної служби, своєї армії, КДБ, прокуратури. Дуже прикро, що сьогодні у виступі шановного депутата Потебенька не сподобалося йому призначення прокурора республіки нашою сесією Верховної Ради. Чомусь більше з руки бути призначеним з Москви Генеральним прокурором і вести нагляд за нашою законотворчістю і виконанням законів. Дуже прикро, бо це не реальний суверенітет, а, пробачте, — це суверенітет по Потебеньку.

Обговорюючи Декларацію про державний суверенітет України, ми не виключаємо можливості її спілки з іншими державами. Але пропонується нам оновлена федерація — не що інше, як фікція, засіб збереження унітаризму. Що за тим стоїть, нас повинен би навчити гіркий 68-річний досвід Радянської федерації.

Ми можемо вступати у спілку з іншими державами лише на вигідних для України умовах. Нам не треба ні союзної Конституції, ні Союзного Договору до становлення своєї Конституції. Нам потрібні рівні, справедливі, взаємовигідні політичні, економічні, культурні та інші відносини, без фігового листка братньої взаємодопомоги. Тому дозволю собі зауважити, що намагання певних політичних сил зберегти федеративний устрій Союзу суперечить інтересам українського народу. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Панасюку Федору Тимофійовичу. За ним буде виступати депутат Соболев.

ПАНАСЮК Ф. Т., голова Чуднівської районної Ради народних депутатів, перший секретар Чуднівського райкому Компартії України (Любарський виборчий округ, Житомирська область). Шановні товариші депутати, шановна Президіє! Я не готовився завчасно до глибокого аналізу проєктів Декларації. Рішення прийняти участь, висловити свої думки з приводу обговорення даного питання визріло в ході проведення сесії сьогоднішнього засідання.

Я цілком поділяю думки і почуття персональної міри відповідальності кожного з нас, в цілому Верховної Ради за долю нашого українського народу, за долю нашої республіки. Зрозуміло, що весь наш народ, всі ми прагнемо своїми діями, висловленими почуттями стверджувати вірність нашим виборцям в прийнятті таких державних документів, які б чітко визначали позицію, роль, місце нашої республіки, домогтися поліпшення життєвого рівня нашого народу. Разом з тим хочу стверджувати, що внесено багато конструктивних серйозних пропозицій відомими нашими правовиками, людьми з високою підготовкою в правовому плані, які не можна відхилити.

На превеликий жаль, все те корисне, яке прозвучало з виступів депутатів, переплітається із спробами звести рахунки з минулим і сучасним, звалити вину на ті всі біди, на те горе, на незадовільний стан соціально-економічного розвитку в республіці, на злополучний союз, на монополію інших республік, на соціальну і правову несправедливість. «Імперія», «тюрма народів», «брехливий суверенітет», «вічне кріпацтво», «комуністичні, фанатики», «раби рабів», вісім хвилин бруду і одна тільки пропозиція депутата Шлемка Володимира прозвучала з цієї трибуни.

Я, товариші, розумію, що в кожного з нас свої почуття і підходи до справи. Разом з тим, напевно, буду у вас просити згоди розділити мої думки. Не можна звалювати, чорнити все минуле. Розцінювати це все, як історичне надбання старшого покоління в силу тих причин, що вони не були депутатами Верховної Ради, що ми настільки сьогодні прозріли, зримо бачимо обстановку. Що те покоління, яке в важкі часи, починаючи з 1917 року, важкі часи вібудови народного господарства, даремно викинуло свої сили і здоров'я, свій творчий ентузіазм і запал, все те, чим багата була людська натура. І сьогодні зводити, чорнити все минуле, мені здається, немає підстав.

Я далекий від оптимізму, від того всього, що можна було б назвати сьогодні правильно вивіреном курсом. Слухаючи виступи окремих депутатів, які зводять все до того, що чітко на сьогоднішній день уявляють самостійну Україну без тісних зв'язків з іншими республіками, мені здається, що, на превеликий жаль, перевагою в виступах є емоції, бажання бачити кращим життя. Але погодьтесь: немає на сьогоднішній день у виступах ні тих людей, хто б займався підготовкою проєктів Декларації, ні з числа виступаючих, які були за трибуною, жодного економічного обґрунтування, на якому економічному базисі знаходиться республіка, що є на сьогодні більше, ніж ми хочемо

відказатися від того, що можна здобути в рамках співжиття з Союзом. Я вношу декілька пропозицій. Перше. Я вважаю, що тенденції розвалити тісні зв'язки з братніми соціалістичними республіками Союзу необґрунтовані і просто їх на сьогоднішній день потрібно відкинути.

Думаю, що тісне переплетіння економічних зв'язків з Росією та з іншими братніми республіками на сьогоднішній день — крайня необхідність. Рахував би за необхідне доручити Президії Верховної Ради залучити вчених, які б могли глибоко проаналізувати економічну обстановку в республіці і дати серйозний вихід з економічним балансом.

Я, на превеликий жаль, сьогодні можу констатувати розмову з донеччанами... Україна визначається в рамках самостійності, а багато промислових підприємств, які поставляють продукцію в республіку, відмовляються виконувати договірні зобов'язання.

Я рахую, що такий підхід до справи конфронтації, або звалювати причини на наш... рівень, може бути наслідком того, що життя людей за цей період час від часу буде усугублятися. На превеликий жаль, економічних обґрунтувань немає.

Відносно визначення незалежності України. Врахуємо приклад Литви. Не така велика держава, як Україна, не такий великий обсяг національного прибутку, не така велика кількість народу, але як важко на сьогоднішній день вдається відрегулювати найпростіші, елементарні взаємовідносини, національні питання, виведення військ або питання обороноздатності нашої держави.

Вважаю за необхідне, пропонував би, припинити обговорення декларацій всіх разом, так як видано проекти, ми, напевне, достатньо в цьому плані обізнані. Зупинитися на одному з запропонованих проектів Декларації і назвати не «Про державний суверенітет», суверенітет у нас уже був. На мою думку більш краще — державна самостійність або незалежність, яка ближче для сприйняття народом.

Друге. В плані проектів декларацій, які видані Верховною Радою Української Республіки, після слів «проголошую» визнати, що закони Верховної Ради УРСР мають верховенство над усіма іншими законами. Відзначити також в економічному розвитку, що природні ресурси її континентального шельфу та морської і економічної зони або також повітряного простору ввести в економічний потенціал, далі за текстом залишити слова ті, які є.

Українська Радянська Соціалістична Республіка має власну банківську систему. Я погоджуюсь із сказаними словами товариша Гетьмана в цьому відношенні — надзвичайно важко буде виправити фінансову обстановку, якщо ми не приймемо радикальне рішення.

Всі державні закони на території республіки — доповнити по завершенню шостого розділу Декларації, запропонованої Верховною Радою, — ратифікуються договором Верховної Ради.

Новий Союзний договір набирає чинності після його затвердження Верховною Радою. З приводу прийняття звернення Верховної Ради Української Радянської Республіки до найвищих органів державної влади союзних республік пропоную доповнити словами «і також до Верховної Ради Союзу», де конкретно визначитися з запропонованими строками проведення конференції. Відмітити, що Верховній Раді Союзу взяти на себе організацію скликання та проведення конференції.

Поставити на голосування пропоную те, щоб взяти за основу проект Декларації, підготовлений Президією Верховної Ради. Працювати над його насиченням цінними пропозиціями депутатів Юхновського, Щербака, цілого ряду інших, які внесли конкретні пропозиції.

Узагальнити й виробити проект Президії для того, щоб можна було після перерви роботи сесії визначитись на конструктивних напрямках для підготовки для голосування і розгляду його по кожному пункту і доповіді сесії. Доручити це Комісії з питань державного суверенітету. Право на обговорення даного проекту, мені здається, Іван Степанович, повинно бути рівним. Ми в багатьох випадках, відверто кажучи, сприймаємо критику, претензії амбіційного характеру і нападки в більшій мірі, ніж відстоюємо питання, за які звинувачуємо в багатьох моментах Демократичний блок. І хотів би, просто для ясності, звернутися за розумінням даного питання до виборців наших, до всіх депутатів.

Шановні депутати! Не звинувачуйте комуністів в тих всіх гріхах і бідах, які є на сьогоднішній день в повній мірі. Я розумію, що кожним із нас керує прагнення зробити краще, більше для нашого українського народу. Але разом з тим я не бачу серед своїх товаришів-колег, комуністів-депутатів, жодного виклику, жодної якоїсь конструктивної позиції, яка б йшла врозріз інтересів нашого українського народу. Ми всі — за єдину суверенну державу, за єдиний правильний підхід, за те, щоб республіка наша вийшла з такого важкого економічного стану, в якому знаходиться. В цьому плані, звичайно, повинна бути консолідація і взаєморозуміння. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Соболеву Сергію Владиславовичу.

СОБОЛЄВ С. В., викладач Запорізького педагогічного училища № 1 (Хортицький виборчий округ, Запорізька область). Я хотів би почати свій виступ з статті 68 нашої нині діючої поки що Конституції, в якій записано: «Українська Радянська Соціалістична Республіка — це суверенна Радянська Соціалістична держава». Так от, на мій погляд, той документ офіційний, який у нас є, якраз дає можливість ще раз декларувати саме про те, що наша держава є суверенною державою, але чи буде вона суверенною після прийняття цього документа, то вже питання. Офіційний проект Декларації, перш за все, передбачає щодо проголошення суверенітету заяву про новий Союзний Договір. Цим пронизана практично кожна стаття цієї Декларації. І на перший погляд здається, що відбувається прийняття нового союзного договору, а не Декларації про суверенітет України. Коли чути, що треба проголошувати суверенітет хоча б тому, що інші республіки вже його проголосили — це свідчить про те, що саме поняття суверенітет ми розглядаємо дуже і дуже в широкому змісті: від незалежної соборної України до так званої оновленої федерації.

Сьогодні Декларація про суверенітет — це не бажання тих чи інших депутатів, це реальність сьогодні. Це єдина можливість виходу з прірви, в яку ми потрапили. Саме тому необхідно чітко визначити такі положення.

По-перше. Проголошення суверенітету до зміни Конституції залишається саме проголошенням. До прийняття верховенства наших законів над законами Союзу, що знову ж таки неможливо без зміни статей відповідних Конституції — це також проголошення.

По-друге. Проголошення суверенітету української нації повинно бути підкріплено проголошенням права на національно-територіальні автономії для інших націй. Ще до

початку 30-х років такі автономні утворення, наприклад, існували на території нашої Запорізької області — це і німецька, і болгарська, і єврейська, і російська автономії, що були знищені в сталінські часи. Суверенітет українців ніколи не буде гарантований без гарантії суверенних прав національних меншостей України.

По-третє. Союзний Договір, якщо ми його підпишемо, чи прийдемо до його підписання, як об'єктивної реальності, повинен виходити з таких принципових позицій: економічна вигода, політична та військова необхідність і культурні зв'язки.

Єдина можливість для формування дійсно міцного союзу суверенних держав, на мій погляд, якраз дає нам шлях, яким іде зараз Європа. Але коли наводять приклади європейських держав, забувають про те, що вони йшли до цього протягом десятиліть. І коли ми пройдемо шлях нашої держави, ми побачимо, що за якихось 5 років, саме з 17 по 22 ми вже змогли укласти той договір, який ми маємо зараз, і який зараз практично не діє на суверенітет жодної з цих держав.

Тому мені здається, що дуже важливим питанням оскільки я є членом КПРС і членом Демократичної платформи в партії, є якраз те положення, про яке жоден комуніст, який виступав з цієї трибуни, ще не сказав. А це — положення, в якому знаходиться зараз КПРС і Комуністична партія України. Я хочу доповнити, що так звана Комуністична партія України. Оскільки нема федеративного принципу побудови комуністичної партії, ми все ще маємо інтернаціональний принцип побудови партії, де українській партійній організації відводиться лише статус обласної організації. Про який же реальний суверенітет ми можемо вести зараз мову, якщо і на Україні, у нас в парламенті, і в Росії, і в Білорусії, я не буду перераховувати інші республіки зараз комуністів більшість, який же це може бути суверенітет, якщо кожна партія є лише обласною організацією КПРС?

І останнє. Збройні Сили. Порядок їх формування викликає в цей дуже важкий час, коли ми бачимо воєнні дії у Вірменії, в Азербайджані, коли ми бачимо напруження міжнаціональних стосунків в Узбекистані, коли ми бачимо, що Литовська республіка одержала незалежність, викликає сумнів нинішній порядок формування цих Збройних Сил. І коли у нас, в Запоріжжі, було створено товариство жінок і близьких, які проходять службу в рядах Збройних Сил зараз саме на території Вірменії та Азербайджану, мені здається, якраз постало те питання, яке вже пролунало з цієї трибуни щодо створення власних національних Збройних Сил. Саме тому, мені здається, всі ці питання повинні знайти відображення в тій Декларації, але все ж таки це повинен бути закон, бо декларація залишиться декларацією, а до нової Конституції нам ще чекати не менше як рік і саме ці положення повинні увійти в новий наш головний закон.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, слово надається народному депутату Червонію Василю Михайловичу. За ним буде виступати депутат Бортник.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Ленінський виборчий округ, Ровенська область). Нарешті, наприкінці другого тисячоліття людство рішуче рушило шляхом демократії і утворення національних держав. Відійшли в небуття рабовласницькі тоталітарні супердержави, розпадаються ідеологізовані імперії. І це об'єктивний, закономірний процес, якого не уникне і наша Україна. І як би ми тут не заперечували, Україна все одно буде вільною, незалежною від Москви державою. Я би навіть сказав так: Україна приречена на незалежність. Це, звичайно, не означає, що ми тут повинні сидіти, склавши руки, і спостерігати за тим, як

Україна рухається до незалежності. Ми мусимо сприяти цьому процесові, а не штучно гальмувати його. І саме з цього повинні виходити при укладенні Декларації про суверенітет, відкинувши всі перепони сьогодні, щоб саме життя не відкинуло ці перепони завтра. А такі перепони, на жаль, вже є. Це новий Союзний Договір, який нам зараз нав'язують. В той час, коли ми ще не прийняли ні Декларації про суверенітет, ні нової Конституції України, ні реалізували цей суверенітет, його вже намагаються включити в Декларацію. До чого це може призвести, ми знаємо.

1654 рік і 1922 рік нас добре навчили. Що нав'язує КПРС і Рада федерації, тобто президентська влада, чому нав'язує? Тому що при здійсненні реального суверенітету республіками влада Президента, а заодно і апарату ЦК КПРС, всесоюзних міністерств і відомств звужається до меж Садового кільця. Саме по цій причині, аби врятувати багатомільйонний всесоюзний апарат, парторганізації союзних республік в один голос вирішили прискорити прийняття і підписання нового Союзного Договору, аби врятувати для центральної влади те, що ще можна врятувати.

Який же Союз нам готують? Прочитайте уважно закон, нові закони СРСР, які зараз, як то кажуть, штампують один за одним, про суб'єкти федерації, про порядок виходу, або точніше, невиходу із СРСР, про мови і ви побачите, яку оновлену кабалу нам готують. Перший секретар ЦК Компартії України депутат Гуренко вчора закликав до суверенітету в рамках федерації, лякаючи нас посиленням відцентрових тенденцій. Про якийсь розрив налагоджених зв'язків між братніми республіками говорили депутати Петров, Панасюк та інші.

Друзі, давайте розберемося, для чого нам потрібен суверенітет і чи потрібен нам зараз новий Союзний Договір. Може, для того нашому народові пропонують цей договір, щоб зробити його незалежним і багатшим? Ні. Народ заможнішим не стане, якщо буде і далі годувати багатомільйонний всесоюзний бюрократичний апарат, який прагне зберегти за собою якомога більше функцій в новому Союзі. Розриву яких зв'язків боїться дехто з депутатів? Можливо економічних, так ні. Горизонтальні економічні угоди між республіками є зараз, вони будуть укладатися і надалі, так що економічні зв'язки між республіками, а у майбутньому — між незалежними державами, не лише не зникнуть, а піднімуться на більш високий рівень.

Але навіщо нам економічні зв'язки з Москвою. Хіба в Кремлі качають нафту чи сіють хліб, то ж чи варто нам знову платити десятки мільярдів карбованців в рік за те центру, що він є посередником у наших зв'язках з іншими союзними республіками, а точніше — посередником чи прямим ініціатором грабунку України.

Те саме стосується інших зв'язків між республіками. Вони також піднімаються на більш високий рівень. Міжреспубліканські або міждержавні зв'язки на рівень обміну послами, спортивні зв'язки — на рівень обміну національними командами і таке інше.

Новий Союзний Договір за ініціативою Москви — це політичний і військовий союз, а не економічний. Народу такий союз буде економічно не вигідний. Нам потрібен такий економічний союз, як ЄС у Європі. Так що не потрібно, шановні депутати, ті про яких я говорив, боятися, що ми намагаємося розірвати зв'язки з братніми республіками. У нас зв'язків з братніми республіками немає. Ми якраз їх збираємося встановити. Але ми дійсно збираємось розірвати економічні, я перепрошую, політичні зв'язки, вертикальні, ті, по яких у нас з України викачують мільярди і мільярди карбованців, це

ті прибутки, які ми вправі віддати і зобов'язані віддати своєму народові. Ось ці зв'язки нам дійсно не потрібні. Але не лише нам, я думаю, і всім союзним республікам.

Я думаю, що саме цих розривів політичних вертикальних зв'язків з Московським центром боїться КПРС і боїться вона налагодження горизонтальних економічних зв'язків з республіками, державних, культурних, спортивних, інших зв'язків, бо тоді сам центр стане непотрібним, а не мільйони працівників центрального бюрократичного апарату. А їм треба їсти хліб. Ось цього і вони бояться.

Отож, друзі, я пропоную шановному депутату Дорогунцову вилучити десятий розділ із першого варіанту Декларації про новий Союзний Договір. Пропоную також ввести окремий розділ — Збройні Сили України. Без армії немає суверенітету. Це розумів навіть батько Ленін, коли заявляв «революція должна уметь захищатся». А хто ж буде захищати нашу Україну, якщо ми хочемо її зробити незалежною? Може, знов всесоюзне військо, так як воно захищає КПРС в Литві, але партій у нас буде багато, яку ж тоді партію буде захищати наша армія? Пропоную також ввести окремий розділ — прокурорська влада, особливо після того, як виступив наш шановний депутат прокурор Потебенько.

Я особисто обурений його виступом, коли він заявив, що треба зберегти союзні підприємства і призначати прокурора України з Москви. Пробачте, якщо буде у нас всесоюзне підприємство і там буде працювати директор, призначений з Москви, якщо він скоїть злочин, який позбавить життя тисячі наших людей і якщо український суд його засудить, що буде далі? Він звернеться до Верховного Суду СРСР, який його може скасувати, це рішення українського суду, Україна звернеться до прокуратури Московської і прокуратура відхилить нашу скаргу. Невже нам потрібен такий суверенітет?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Я вже зараз буду закінчувати. Шановні депутати, ми будемо приймати, без перебільшення, історичної ваги документ. І тому я пропонуватиму поіменне голосування по кожному розділу Декларації. Нехай народ наш знає, яку йому долю готують його обранці і нехай результати поіменного голосування будуть підставою для відкликання тих депутатів, які не виправдали довір'я своїх виборців.

І останнє. Мені дуже жаль, що в такий важливий момент на сесії відсутні біля 60 депутатів, які поїхали до Москви на черговий з'їзд КПРС і не почують цих виступів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, все. Це вже не по темі.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Але тут, я закінчу, останнє речення. Але тут нічого не зробиш. Для них...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату... Депутат Червоній, це не по темі, ви десять хвилин просили.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Проблеми збереження єдиної і неділимої КПРС для них важливіші, ніж доля України. Тому я пропоную для них і для тих виборців, котрі не почули нас сьогодні і вчора, надрукувати всі виступи в газеті «Радянська Україна». Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Я вношу ясність. Депутат Червоній просив 5 хвилин. Я стежу за цим і тому не показуйте мені на регламент. Слово надається депутату Бортнику Володимирі Федоровичу, за ним буде виступати депутат Барабаш.

БОРТНИК В. Ф., начальник головного управління матеріально-технічного постачання Держагропрому УРСР (Ізяславський виборчий округ, Хмельницька область).

Шановні товариші депутати! Розгляд питання про державний суверенітет Української республіки, як одного з найважливішого на нинішній сесії Верховної Ради, є свідченням того, що соціальна напруга в суспільстві зростає. Невпевненість у завтрашньому дні, нестабільність і погіршення економічного стану, і, як результат, зниження рівня життя досягли своєї кульмінації. Все популярнішим стає слово «незалежність». Незалежність економічна, політична, незалежність особи. Слідом за прибалтійськими республіками, З'їздом народних депутатів Росії, парламентами інших союзних республік приймається рішення про відродження державних суверенітетів, що свідчить про зростання відцентрових настроїв. З відродженням державного суверенітету люди покладають надії на швидші економічні перетворення, збільшення свого достатку.

Народ стомився від постійних труднощів, зростання виробництва заради виробництва, у нього є бажання працювати та жити краще.

Сьогодні стає всім ясно, що форма державного устрою, яка на протязі 68 років, з моменту підписання Союзного договору, існує в нашій країні, вичерпала свій потенціал і дійшла до тієї межі, переступивши за яку ми можемо мати непередбачені результати.

Непросто, але дуже важливо розібратися з тими суперечливими процесами, що проходять зараз у суспільстві. Чому республіка, яка займає лише два і сім відсотків території країни і виробляє 16,1 відсотка національного доходу, опинилась на узбіччі прогресу і достатку.

Без аналізу тих причин, точного діагнозу хвороби, яку ми називаємо кризою, без чіткого уявлення, які структури законодавчої і виконавчої влади не спрацьовують, ми не можемо будувати свою суверенність, тому що ризик повторити ці помилки дуже великий.

Як відомо, політика і економіка в сучасному суспільстві тісно переплетені. Особливо це стосується нашого суспільства, де економіка була фактично додатком ідеології, розвивалась не за своїми об'єктивними законами, а за волінням тих чи інших угруповань людей.

Економіка — це базис, основа нашого життя, тому досягти реального суверенітету в усіх сферах нашого життя неможливо без докорінної перебудови економічних відносин в республіці, враховуючи особливості сьогоденної економічної кризи. Перша особливість — це... (н е ч у т и), яка була побудована на єдиній державно-монополістичній власності, вивести країну з тупика.

Відчуження трудящих мас від засобів виробництва практично позбавило їх стимулу для більш ефективної праці, зниження витрат виробництва.

Приймаючи Декларацію про державний суверенітет Української республіки, ми повинні виходити з необхідності скорішої плюралізації економіки республіки, створення умов для функціонування різних форм власності, законодавчого гарантування їх. Виходячи з цієї тези, необхідно в Декларації передбачити, що в Українській РСР гарантується рівноправний розвиток різних форм власності.

Друга особливість — це керуюча система народним господарством, яка була створена в кінці 20-х — на початку 30-х років і яка привела, по-перше, до всевладдя союзних міністерств та відомств на території республіки, а по-друге, поділила суспільство на так звані верхи і низи. В основі такого розподілу є відношення до розподілу матеріальних благ — хто розпоряджається, то і є верхи, а той, хто жде, яку йому

долю верхи дають, то є низи. До чого призводить така схема, проілюструю лише одним прикладом.

Питома вага середньорічної вартості продукції сільського господарства республіки в союзному виробництві становить 22 відсотки, валового збору зерна — 23 відсотки, поставки в союзний фонд м'яса, молока, яєць — 22–24 відсотки, а ресурсів агропромисловий комплекс республіки отримує лише 12–18 відсотків від тих, що споживаються АПК країни.

Вважаю, що одним із найважливіших завдань нашої суверенної республіки повинно бути якнайскоріше вирішення продовольчої проблеми, створення умов зміцнення потенціалу агропромислового комплексу з урахуванням усіх форм його багатокладності. Нагадую, що ще в далекому 1917 році, коли було проголошено Українську Народну Республіку, в Третьюму універсалі було записано: «Справа продовольча — це є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час». Чим же сьогоднішній час менш відповідальний, чи він набагато легший?

Я вважаю, що Українська РСР повинна самостійно визначати обсяги продажу продуктів харчування тільки після першочергового задоволення в них потреб населення республіки і еквівалентного обміну між союзними республіками згідно укладених договорів. Вирішення продовольчої проблеми в республіці повинно бути пріоритетним напрямом в роботі Верховної Ради.

Окремо хочу спинитись на екологічних проблемах в республіці. Чорнобильська біда примусила нас всіх задуматись над тим, якщо ми хочемо продовжувати життя на цій землі, за чистоту її рік, лісів і повітря треба боротись. І в цій боротьбі повинен бути один принцип: якщо виробництво шкодить людині, навколишньому середовищу, воно має бути закритим. І в першу чергу це стосується атомних електростанцій, що збудовані на території республіки.

Виступаючи за повне припинення будівництва і виведення з експлуатації Хмельницької та інших атомних електростанцій на території республіки, я думаю, що в Декларації не зовсім вдало передбачено, що Українська РСР має право заборонити та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів в разі виникнення загрози екологічній безпеці. Але це тільки право, можна ним скористатись, а можна й не скористатись, скажімо, під тиском того ж центру. Тому необхідно, щоб було записано в Декларації, що республіка зобов'язана припинити це. Це, по-перше, значно підвищить відповідальність без всяких альтернатив, по-друге, створить юридичні основи для припинення експлуатації діючих атомних електростанцій.

І ще одне питання, що стосується порушень в експлуатації атомних електростанцій, точніше, відшкодування тих збитків, яких вони завдають. Про це в проекті декларації немає жодного слова.

Важливим питанням встановлення дійсно державного суверенітету є відносини між союзним і республіканським законодавствами. В проекті декларації це питання вирішується таким чином, що в межах повноважень Союзу, які визначені Союзним Договором, пріоритет віддається союзному законодавству, а в питаннях повноважень республіки — республіканському. Гадаю, що з цим можна було б погодитись тільки за умови, що ці закони ратифікуються Верховною Радою УРСР. Треба також встановити, що законодавства на території Української РСР повинні дотримуватись не лише

особи без громадянства та іноземні туристи, але й громадяни інших союзних республік, і про це треба зробити відповідні доповнення до Декларації.

Я рахую, що Декларацію про державний суверенітет Української РСР потрібно все-таки прийняти з зауваженнями, які сьогодні висловили депутати, і доручити новоутвореним постійним комісіям доопрацювати ці всі проекти, а також визначити позиції республіки щодо заключення нового Союзного Договору і внести свої пропозиції для затвердження сесією Верховної Ради України. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Барабашу Олександрю Леонідовичу. За ним буде виступати депутат Толубко.

БАРАБАШ О. Л., начальник технологічного бюро цеху № 6 заводу «Електрон» (Жовтневий виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні депутати, шановний голову! Я наполягав на сьогоднішньому виступі тому, що вважаю за необхідне поділитися з вами своїми сумнівами і міркуваннями щодо одного принципового питання Декларації, причому саме в концептуальному плані, в розділі «Економічний розвиток». Для початку відзначу, що у мене і в тих моїх виборців, яких мені вдалося ознайомити з офіційним проектом, немає принципових заперечень до інших розділів Декларації. Найбільш привабливим мені уявляється проект, внесений Сергієм Головатим. Його можна взяти за основу. В ньому, на мій погляд, найбільш чіткі юридичні і політичні формулювання. Я їх підтримую. Хоча деякі розділи повинні бути більш стислими. Ну, звичайно, розділ про Збройні Сили на сьогодні, як мінімум, дискусійний. Я концепцію поділяю, але на сьогодні це скоріше теоретичні і перспективні проблеми.

Тепер про економічний розділ. Я чудово усвідомлюю, що моя точка зору не для всіх буде прийнятною. У нас в Комісії з економічної реформи запеклі дискусії на цю тему виявили різні підходи, але відповідальність історичного моменту зобов'язує нас серйозно попрацювати над кожним моментом, що викликає сумнів. Конкретно мова зараз йде про власність на засоби виробництва. Звичайно, не викликає сумніву теза про виключність права власності українського народу на землю, надра та інші природні ресурси. А от чи потрібно декларувати власність українського народу на основні засоби виробництва у будь-якій сфері, тут треба ще раз подумати. Мене тривожить однастайність підходів до цього питання всіх проектів, де вона згадується, в тому числі й у резолюції XXVIII з'їзду КПУ про державний суверенітет.

Так, до речі, нерідко трапляється в історії, коли в деяких принципових питаннях крайні позиції сходяться, а що вони крайні, не викликає сумніву. З одного боку, ідея державної незалежності, з іншого, так звана оновлена федерація. Тому природно, що тези про власність на засоби виробництва включаються принципово різні, різний зміст. Я з повагою ставлюсь до державної незалежності і її прихильників, але виходячи з реальності сьогоднішнього дня, у своєму підході керуюсь насамперед соціально-економічним... (н е ч у т и), який, на мій погляд, не найсильніший.

Більш того, я вважаю, що однієї державної незалежності недостатньо для виходу суспільства із кризи. Країнам Східної Європи ніколи не бракувало державної незалежності. Потрібна докорінна реформа всієї системи політичної, економічної. І заміна однієї державної власності, загальносоюзної, іншою, республіканською, не наблизить до цієї мети. Тут не може бути сумнівів, що власність цього народу, це ми вже проходили, є власність держави, яку уособлюють відомства.

Я чудово розумію, що у мене зараз дуже невдячна роль, бо виглядає так, начебто я захищаю союзні міністерства, зовсім ні. Але було б доцільним з цим явищем розібратися не на емоційному рівні, яких на нашій сесії більш чим достатньо, а на рівні серйозного економічного і політичного аналізу. Я працював у своєму житті тільки на підприємствах і в установах союзного підпорядкування, трохи знаю цю систему зсередини. Цілком підтримую методологічний підхід відомого радянського економіста Віктора Ярошенка. Профспілкові відомства... читайте журнал «Новий мир» № 2 за цей рік. І все ж таки переконаний що полемічна війна, що йде в нашому парламенті проти союзних відомств, то... (н е ч у т и). Бо переконаний, що союзні відомства то є зміст, а не лише економічна форма існуючої, як зараз модно казати, тоталітарної політичної системи. Причому, це майже єдина можлива форма, на якій, як на міцному фундаменті, може базуватися монопольна політична влада однопартійної системи. Історія 20—30-х років яскраво це свідчить. Жорстока політична боротьба за монополію на владу супроводжувалася і базувалася на нещадному винищуванні всіх конкуруючих економічних форм і небувалому зростанні кількості і влади галузевих відомств.

До речі, в першому наркоматі Леніна було усього 13 комісаріатів, в тому числі жодного галузевого, крім землеробства. Тому одна заміна рівня державної власності на засоби виробництва союзного рівня на республіканський без змін у політичній системі не дасть нічого. А сама постановка питань у рішеннях XXVIII з'їзду КПУ одночасно про передачу власності на засоби виробництва на рівні республіки і про наполягання на авангардній ролі КПУ і збереження партійних органів на виробництві, в органах прокуратури і суду, в армії, КДБ, МВС яскраво свідчить про дійсне наповнення цієї тези.

Мова може йти тільки про зміну рівня управління. З союзного рівня на республіканський. І в доповіді Голови Ради Міністрів Верховній Раді 24 травня тов. Масола, до речі члена Політбюро ЦК КПУ, розшифровано цей тезис гранично і відверто. Цитую: «Найголовніше завдання нового Уряду — це вирішення питання про поступову передачу у підпорядкування республіки всіх підприємств і організацій, що розташовані на її території, окрім тих, які будуть обумовлені договором з центром». А рівень економічного суверенітету Голова Ради Міністрів вимірює відсотком підприємств республіканського підпорядкування. Цій думці відповідає реакція одного з вугільних керівників: «Правительству надо четко определиться. Надо нас забирать к себе». На підставі цього я вважаю, що це ілюзія, — сподіватися, що передача власності на засоби виробництва із Союзу в республіку може стати передумовою їх роздержавлення, ні. Замість передачі власності як передумови роздержавлення ми отримуємо передачу власності замість роздержавлення. Уявімо собі на хвилинку ситуацію реально. Припустимо, з 1 липня, згідно з нашою Декларацією всі засоби виробництва переходять у власність народу України. Це означає, що союзні міністерства з цього дня втрачають повноваження на управління. Вони і не стануть управляти, тим більше, що проблем в цих галузях вистачає. Але вся система організації економіки з фондовим розподілом постачання залишається. Потрібні будуть негайно нові структури управління. Мені здається, що такої реорганізації наша економіка вже просто не витримає.

В ній немає ніякого здорового глузду. Це не означає, що потрібно зберегти відомчу систему. Ні, я категорично за невідкладну денационалізацію як головний напрям

економічної реформи. Тільки робити це прямо, без проміжного етапу передачі власності республіці.

Якою мені вбачається економічна основа суверенітету? Думаю, що питання про власність на засоби виробництва в Декларації потрібно свідомо випустити. Якщо ми дійсно беремо курс на різні форми власності, то зараз проголошувати модифікацію державної власності не слід, треба орієнтуватись на світовий досвід, на суверенітет держави... (н е ч у т и) власністю на засоби виробництва, які можуть бути: приватні, державні, іноземні. Економічною основою суверенітету республіки має бути, на мій погляд, економічний суверенітет виробника — чи то підприємства, чи то кооперативу, чи то індивідуала, чи то приватника, а також економічний суверенітет Рад народних депутатів.

Економічний суверенітет виробника — це, по-моєму, насамперед, повна власність (н е ч у т и) труда при будь-якій формі господарства. Це означає: виробляй, що хочеш, як хочеш, продаєш, кому хочеш, і по ціні, якій хочеш. Доход розподіляю, як хочу. Питання про власність на засоби виробництва не має зараз чіткого вирішення. Тут величезний погляд (н е ч у т и...) ідеологічних, досліджень боротьби ще на багато часу, а принцип власності виробника на продукти труда можна було б проголосити у Декларації зараз. Саме цей принцип і є основою для реальної ринкової економіки. Відношення виробника з суспільством будуються на податковій основі, на основі законодавства, соціальних, екологічних та інших питань.

І цей момент — верховенство законів республіки в економічній сфері слід у Декларації підкреслити. Констатую, що з цього принципового питання я цілком згоден з депутатом Івашком, з його передвиборною доповіддю, що згуртуватися підприємству потрібно не навколо органу управління, а навколо випуску готової продукції. Це, правда, на мій погляд, дещо розходиться з Марксом, але збігається з потребами життя. Економічна основа суверенітету республіки, таким чином, це виключне право встановлювати форми економічної діяльності, регулювати податки, здійснювати власну фінансово-кредитну систему, бути суверенним у формуванні і використанні бюджету. Причому, рівень республіки — вищий рівень оподаткування. Всі союзні програми фінансуються республікою за її розсудом на постійній або цільовій основі, але обов'язково добровільно. У фінансово-кредитній політиці треба прямо вказати на право республіки на власну грошову систему. Власна валюта, на мій погляд, має зараз для республіки дві привабливі риси. По-перше, це цивілізований, економічно грамотний засіб захисту власного ринку. По-друге, спосіб фінансового оздоровлення методом впровадження паралельної грошової одиниці за прикладом видатної економічної реформи Сокольникова у 1922 році.

І ще один важливий момент. У багатьох виступах на нашій сесії звучала красива теза: все те, що вироблено в Україні, повинно належати її народам. Вважаю дуже і дуже її небезпечною. За цією красивою тезою знову ж таки, криється, на мій погляд, підміна нормальних ринкових взаємовідносин розподільчою системою.

Кілька слів про конверсію. Дуже тривожить відсутність чіткої програми у керівників Уряду. Немає її, на жаль, і у нас, у Верховній Раді. Вважаю, що проблеми конверсії нам слід розглядати саме через призму Декларації. Адже величезний інтелектуальний, технічний потенціал, нагромаджений оборонною промисловістю, — це визначне надбання всього народу України, важливі умови, джерело для технічного прогресу республіки.

Але зараз галузь опинилась у надзвичайно важкому стані. З одного боку — різке скорочення замовлень, в цілому для народу — благо. З іншого — різке погіршення інвестиційних процесів. І вважаю, що наша позиція має відбитися у відповідній постанові або навіть у розробці закону про конверсію.

І останнє міркування. Чи заключати нам негайно Союзний Договір? На мій погляд, обов'язково. Я розумію своїх колег-гуманітаріїв: це було б чудово — розробити нову Конституцію, а може, і лише потім вступати в будь-які угоди з ясним відчуттям своєї незалежності, самостійності. Але ця теоретично бездоганна система не має сьогодні права на життя. Треба позбутися трохи ейфорії, глянути, що діється за межами нашого будинку.

Затримка з укладанням нового Союзного Договору кожного дня посилює руйнівні процеси в економіці. Підприємства чекають, коли ми остаточно визначимося. І не знають, як складати плани на 1991 рік. Рвуться по-живому економічні зв'язки з підприємствами інших республік. Щойно мені зателефонував директор ремонтного заводу сільськогосподарської техніки. Вірменія припинила постачу гумово-технічних виробів, Латвія — прокладок, Росія — поршнів. Наближається економічний колапс. Тому так робити реформу державного устрою СРСР неможливо. Цей метод ми вже проходили — «весь мир насилья ми разрушим до основанья, а затем...». Але ж, «а за тем», як показує історія, при такій методі, як правило, не наступає. Тому вважаю, що конституційні міркування, безумовно, важливі, на них необхідно зважувати, а оптимальним варіантом було б негайне укладання нового Союзного Договору на обмежений строк — 2–3 роки, за яких остаточно...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, все. Слово надається народному депутату Толубку Володимирі Борисовичу, за ним буде виступати депутат Бондарчук.

ТОЛУБКО В. Б., військовослужбовець (Первомайський виборчий округ, Миколаївська область). Уважаемые товарищи депутаты! Мы продолжаем второй день обсуждать вопрос суверенитета Украины, поэтому прекрасно понимаем, наверное, все здесь присутствующие 450 человек в зале, которые являются депутатами, что все мы за то, чтобы Украина была суверенной. За то, чтобы законы Украины имели приоритет над общесоюзными законами на территории Украины. И в этом нет сомнения.

В чем мы хотим друг друга убедить? Я вот сижу и никак не пойму, понимаете? Я за то, чтобы был декрет о власти. Но, товарищи, давайте посмотрим, что же у нас делается? Некоторые выступающие выходят и начинают: вначале обгаживали все, начиная с 1917 года, теперь мы уже дошли до 300-летней давности. И говорим, что наши все предки, все буквально, были глупые, буквально все. Это 500 лет назад и более. А мы вот, наконец-то, собралась тут группа у нас умных и которая судит этих людей, понимаете, начиная с 1917 года. Но неужели, товарищи, у нас были все глупые, а мы родились теперь от них умными, это же парадокс. (О п л е с к и).

Теперь, товарищи, здесь усиленно дискутируется вопрос о партийном диктате. Но, товарищи, давайте поставим в конце концов точку над «і». XXVIII съезд Компартии Украины прошел. Сказано, что Компартия Украины будет на равных бороться за то, чтобы выражать свои интересы через парламент, как и другие партии, общественно-политические формирования. Сказано? Сказано. Ну так что еще надо? (Ш у м у з а л і). Я, товарищи, тоже за многопартийность. Хотя говорят, что тут военные и партократы, они только для того, чтобы давить тут кого-то. Товарищи, у

меня есть опасение, что у нас на Украине вернется батрачество, против которого все здесь выступают, и будут тогда у нас уже настоящие паны. Давайте, товарищи, теперь посмотрим еще на некоторые вопросы. Вернемся к военному вопросу. Говорят, что нам теперь не от кого защищаться. Я вам приведу данные, опубликованные в газете «Правда» только по одному показателю «Стратегические наступательные силы» по трем параметрам, это по пусковым установкам наземного базирования, морского базирования и по тяжелым бомбардировщикам — носителям ядерного оружия. Если сравнивать СССР и США, то всего Соединенные Штаты Америки могут доставить на территорию Советского Союза 12 тыс. 20 блоков, а Советский Союз — 10 тысяч блоков. Спрашивается, есть нам от кого на сегодняшний день защищаться? Что, НАТО уже нет? Есть, наверное. Так я не пойму, товарищи, почему многоуважаемая премьер-министр Тетчер, которая здесь выступала, которую уважают все — и коммунисты, и демблок — понимаете, она в своих выступлениях неоднократно говорила, что ядерное оружие является гарантом стабилизации мира? Это ее слова, не мои. Так, товарищи, почему же мы здесь искажаем, почему мы огульно начинаем здесь предлагать различные решения, не учитывая мнения таких уважаемых руководителей государств, как Тетчер? Товарищи из демблока, я вот не пойму этого. (Ш у м у з а л і).

Товарищи! Я один раз выступал, мне не дали выступить, я имею право выступить, чтобы было тихо. Послушайте, пожалуйста.

Товарищи, я военнослужащий, коммунист и хочу вам сказать, что офицеры и прапорщики несут боевое дежурство 10–11 суток в месяц. И вот эти люди в серых шинелях с оружием в руках на сегодняшний день лишены морального равновесия. Ведь в части служит более 50 национальностей. Мы же давайте будем как-то, пока мы не решили окончательно, чьи же будут Вооруженные Силы — Союза, Украины — или что.... ну хоть как-то не будем нарушать моральное равновесие этих людей, будем их жалеть и не будем лишать этих людей морального равновесия. Давайте договоримся, потом уже им скажем: Товарищи! Все разъезжайтесь по своим национальным квартирам, или как мы решим. Ну нельзя же их долбить, все долбим и долбим.

Сегодня меня заставило выйти на трибуну только одно — выступление товарища Мартиросяна, я про него вам дальше скажу.

Мы сейчас говорим о суверенитете, а суверенитет предусматривает и военное равновесие. Суверенитет любой республики, как и любого государства, — это и военный суверенитет. В то время, когда Восточная Европа, на которую мы ссылаемся и говорим, что мы пойдем по ее пути, сейчас открывает границы, делает единые денежные знаки, интеграцию производства, мы, товарищи, наоборот же делаем. Мы сейчас рассоединяемся, устанавливаем границы, предлагаем делать свои денежные знаки, лишиться интеграции производства. Товарищи, как же мы на них тогда ориентируемся? Мы только ориентируемся по отдельным вопросам, по религии, и по отдельным вопросам.

Религия тоже у нас в стране не запрещена, у нас есть хорошая православная религия, у нас один представитель православной церкви здесь есть и то его, извините, когда он выходит на улицу, здесь прибывшие называют его «Иуда». Что это за политическое (противостояние?). Как это можно дойти до этого? (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прохання до уваги!

ТОЛУБКО В. Б. Товарищи! Мне непонятно, почему депутат Союза Советских Социалистических Республик полковник Мартиросян прибыл на сессию к нам, в укра-

инский парламент? Почему он не поехал в Армению, в армянский парламент? Не могу понять.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Толубко, все, закінчуйте... Депутат Толубко закінчуйте, ми вам не даємо слова.

ТОЛУБКО В. Б. Подождите, дайте минутку, у меня еще время есть. Я, товарищи, считаю...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Толубко, залиште трибуну... Залиште трибуну, депутат Толубко...

Шановні товариші депутати, слово надається депутату Бондарчуку. Займіть свої місця товариші...

Слово надається депутату Бондарчуку. Залиште трибуну, депутат Толубко.

ТОЛУБКО В. Б. Подождите, я не уйду, я имею право выступить такое, как и вы. Да вы подождите, вы ж тут больше говорили... Подождите... Чего вы на меня навалились? Дайте выступить.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Толубко, займіть своє місце. (Ш у м у з а л і). Депутат Толубко, залиште трибуну. Займіть свої місця, товариші.

ТОЛУБКО В. Б. Подождите, дайте сказать до конца.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви другий раз уже зриваєте...

ТОЛУБКО В. Б. Я имею право говорить десять минут.

(Ш у м у з а л і). (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу депутатів. Да что это такое!

(Ш у м у з а л і).

ГРИНЬОВ В. Б. Товарищи, давайте займем свои места.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вас прошу, займіть своє місце.

Вигуки. Заберіть його з трибуни! (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Московка, чого ви тут стоїте? (Ш у м у з а л і). Депутат Толубко, залиште трибуну, я вас дуже прошу. Ви другий раз зриваєте засідання. Сядьте. Залиште трибуну.

Слово надається депутату Бондарчуку. Проходьте на трибуну. Займіть свої місця, шановні товариші депутати!

Залиште трибуну, Толубко, ми вас позбавляємо слова, ми пізніше пояснимо, чому...

До уваги, товариші депутати! Слово надається депутату Бондарчуку Андрію Івановичу, власному кореспонденту газети «Правда України» по Волинській і Ровенській областях.

БОНДАРЧУК А. І. (Горохівський виборчий округ, Волинська область). Шановні депутати! Я розумію, що після такого бурхливого сплеску емоцій мені важко буде говорити, але я спробую сказати те, що хотів.

Питання про суверенітет — це проба парламенту на політичну зрілість, на вірність не лозунговій, а реальній перебудові, на вірність українському народу.

Проект, внесений Президією, на мою думку, дуже обережний. Проголошує, по суті, напівсуверенітет. А поняття таке не може мати права на життя.

Сподобалось мені багато положень, викладених в інших проектах депутатів. Я цілком підтримую депутата, який виступав вчора і пропонував замінити багатьом таке незвичне слово суверенітет на просте, зрозуміле народові — незалежність, і цей документ також пропоную назвати — Декларація про державну незалежність республі-

ки Україна. Це, товариші, не данина політичній моді, бо надмірна політизація виявилася і в назві — Радянська, ще й Соціалістична Республіка. Що Українська Радянська, що вона добровільно стала такою, нехай, як і право на символіку, про це доводять історики. Але якщо у нас керують Ради, то навіщо ще підкреслювати, що вони керують. Ніде не говориться, коли в якійсь країні є муніципалітет, чи мерії...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу вибачення, депутат Бондарчук. Шановні товариші депутати, ми цей інцидент доручимо розглянути Комісії з питань депутатської етики. Вони прослухають плівку, зважать всі обставини і зроблять повідомлення з цього приводу. А зараз продовжуємо роботу сесії. Прошу до уваги. Будь ласка, депутат Бондарчук.

БОНДАРЧУК А. І. То ніде не говориться, що це муніципальна чи якась інша, наприклад, бундестагна республіка. І з словом — соціалістична — взагалі не можна погодитися, бо це означає, що соціалізм у нас побудований. Ми це незаперечно констатуємо. А де ж він? Будували ми його в 30-х роках, після війни, а тепер наші партійні лідери їздять вивчати шведський, фінський, німецький соціалізм. Якось ці та інші держави обійшлися без назви — капіталістична. Наприклад, Капіталістична Федеративна Республіка Німеччина. Ніхто не називає, або Капіталістична Швеція. Збудували вони свій соціалізм, хоч ми рахуємо їх капіталістичними. А самі ми вже нібито й жили в комунізмі, у зрілому, розвинутому соціалізмі, тепер боремося за демократичний, гуманний соціалізм, що, на мою думку, словесно є тавтологією, бо демократизм не можна уявити без гуманності. Чому ми і тут опинились на такому низькому щаблі благополуччя і соціальної захищеності людини? Бо нехтували законами розвитку суспільства.

Недавно, як ви пам'ятаєте, пройшла хвиля землетрусу. Трусило, як кажуть, однаково різні держави, однаково Секретаріат Руху і Політбюро, однаково правоохоронців і засуджених. Закони природи не можна переступити, як і закони розвитку суспільства.

Епоха Богдана Хмельницького і 1922 рік не принесли повного національного визволення українському народу, а на Україні також перед тим не дістав повного розвитку капіталізм. А ми взялися будувати соціалізм. І зараз через 72 роки проголошуємо ті ж лозунги, що й у 1917 році «Вся влада — Радам», «Земля — селянам», «Фабрики — робітникам», і ніхто зараз не візьметься дати назву суспільству, яке ми збудували.

Ми звинувачуємо в усьому систему, а в цю систему входить і поняття суверенітету, яке вже зараз часто стали називати, але міряють його різною міркою. Думаю, що той, хто говорить про оновлену федерацію, як про суверенітет, в полоні ілюзії. Бо всі знають, що федерація повинна мати єдиний центр, що означає диктат. І наскільки треба оновлювати федерацію — на 5, на 10, 55 чи 99 %.

Ми, як кажуть у народі, ходимо як кіт біля сала і не можемо сказати, що повний суверенітет — це і повна самостійність України. Вийти з Союзу при збереженні економічних зв'язків з республіками — лише тоді можна говорити про союз рівноправних держав. Ми тут доволі наслухалися прикладів, який диктат ми маємо з Союзу.

У всіх проектах слабо відображено і фінансову незалежність республіки, на що треба було звернути увагу. Є ще один вид суверенітету, про який в проектах говорить побічно. Це суверенітет у концепції держава—партія. Ми знаємо, що принесло зрощення партійного і державного апарату, і завдало воно величезної шкоди народові.

А про які страшні речі говориться у «Комсомольской правде» від 20 червня, почитайте. Я також підтримую пропозицію, яка звучала тут, про деполітизацію органів

КДБ, МВД, армії, прокуратури. І про те, що кадри, якими відає до цього партія, не її сугубо монопольне право.

Зараз жодна партія не може взяти на себе великої відповідальності і сказати словами Леніна, що є така партія, яка може витягти з прірви нашу державу.

У одному з пунктів, де говориться про це, я пропоную вилучити слова «насильницькі дії», бо втручання партії, як правило, не насильницьке, але, проте, це йдеться, вважаю, «вести руйнівну роботу». Спасибі за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прошу звернути увагу на табло, де зараз буде висвітлено оголошення щодо подальшої роботи окремих комісій та інші оголошення.

До президії надійшло багато записок з приводу того, що виступило вже більше 40 депутатів, в багатьох виступах депутатів повторюються пропозиції.

Ми, на жаль, не змогли надати слово всім депутатам, бажаючим взяти участь в обговоренні цього надзвичайно важливого питання. Тому, як ми й домовлялися, прохання до депутатів передати всі пропозиції і зауваження до парламентської Комісії, яку вже створено. Були пропозиції створити ще якусь Комісію. Але створено Комісію з питань державного суверенітету, і вона буде дуже уважно опрацьовувати все це. І прохання до всіх депутатів, які мають зауваження, пропозиції, не тільки передати їх, а й взяти участь у роботі цієї Комісії. А також доручити їй узагальнити всі проекти, всі пропозиції і внести на розгляд сесії проект Декларації про державний суверенітет, який ми з вами будемо розглядати постатейно.

Тому до відома усіх депутатів, щоб не вважали, що на цьому припиняється обговорення — ми припиняємо концептуальне обговорення.

Слово щодо подальшої роботи Верховної Ради Української РСР, для інформації щодо подальшої роботи надається заступнику Голови Верховної Ради народному депутату Гриньову.

ГРИНЬОВ В. Б. (Індустріальний виборчий округ, Харківська область). Товарищи, минуточку внимания! Я прошу минуточку внимания. Мы будем обсуждать Декларацию столько, сколько будет необходимо для того, чтобы мы получили нормальный, объективный, соответствующий нашему парламенту документ. Никто сегодня не говорит о времени, которое мы потратим на Декларацию, не определяет его. Я говорю о порядке работы на следующей неделе. Этот порядок мы сегодня обсуждали на Президиуме Верховного Совета, и вносится следующее предложение на ваше рассмотрение.

У нас есть три вопроса, требующие интенсивнейшей работы комиссий, а именно: о кандидатуре на пост Первого заместителя председателя Совета Министров, Декларация о суверенитете и Временное положение об обеспечении деятельности народных депутатов. Все эти три вопроса чрезвычайно важны, мы просто не можем двигаться дальше, если над ними не поработают детально комиссии.

Сегодня с председателями комиссий технология работы обсуждалась, я не буду о ней сейчас говорить. Мы пытались учесть все возможные варианты. Просьба одна. Понедельник, вторник, среда — это минимальное время для того, чтобы эти все вопросы детально обсудить в комиссиях при условии, если народные депутаты явятся на заседания комиссий в понедельник, вторник, среду. Председатели комиссий вовсе не уверены, что народные депутаты явятся. Вот до чего мы дожили, я вам скажу. Жизнь такова, что нет уверенности. Поэтому предлагается во вторник в 10

часов утра провести в этом зале регистрацию, контрольную регистрацию. Если хотите, давайте в понедельник проведем регистрацию с тем, чтобы начать работать в комиссиях. Комиссии должны, я повторяю, комиссии должны проработать уже квалифицированно все эти три позиции. Первый заместитель Предсовмина, Декларация о суверенитете, Положение об обеспечении деятельности должны оформляться соответствующим протоколом и этот протокол должен передаваться Президиуму.

Только сейчас начинается самая важная сфера деятельности нашего парламента — работа комиссий. Поэтому у меня большая просьба — передать это тем, кто отсутствует, и самим присутствующим в зале учесть это обстоятельство. За понедельник, вторник, среду если мы успеем, то тогда в четверг состоится пленарное заседание по этим вопросам. Если нет, то тогда продолжим работу.

От состояния работы в комиссиях будет зависеть дальнейшая работа парламента, в смысле его пленарных заседаний.

Второй момент. Президиум рассмотрел интегральное время работы нашей весенней сессии.

Предлагается продлить работу весенней сессии, она уже летняя, до конца июля с тем, чтобы рассмотреть хотя бы часть вопросов. Мы не уверены, что все запланированные вопросы на первой сессии нам удастся рассмотреть. Но есть вопросы, которые больше нельзя откладывать, — это вопросы о правительстве, это законы о местных Советах и т. д., их много очень.

Поэтому просьба еще раз на комиссиях обсудить и эту ситуацию, 31 июля — срок окончания нашей работы, возобновим — по мере готовности.

И последнее. После 31 июля — 36 дней отпуска, парламентские каникулы на 36 дней, как в нашем Временном регламенте записано.

Что я еще хочу сказать как заместитель Председателя, как народный депутат. Дорогие товарищи, то что сегодня происходит в этом зале, я не знаю, как это трактовать, но давайте мы поймем тот нравственный императив Вальтера — я ненавижу то, что говорит мой коллега по парламенту, но я отдам жизнь, чтобы он имел право это сказать. У нас есть много способов высказаться против, много способов. Но не давать возможности говорить в парламенте — такого не должно быть, не должно, даже если это самые неприятные вещи. Давайте мы поймем такую простую истину: кому-то не нравится — это не значит, что мы должны заткнуть рот, пусть каждый скажет то, что он думает, плохо это, хорошо, но дать возможность высказаться. Если мы пойдем на то, что будем затыкать рот по какому-то поводу, мы деградируем, мы развалимся как парламент. (А п л о д и с м е н т ы).

У меня предложение такое: рассмотреть эту ситуацию с тем, чтобы мы не допускали неэтичное поведение на местах: хихикать, простите, когда выступает кто-то, или кричать с места — недопустимо, кто бы это ни был. То есть, комиссия по этике должна обсудить сегодня этику нашего поведения в парламенте и нарушители этой этики, мы давайте подойдем к этому делу жестко, нарушители этики должны у нас перед глазами быть. Иначе мы не будем работать.

Спасибо за внимание!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! На цьому вечірньому засіданні сесії оголошується закритим. Сесія продовжить роботу в понеділок, після реєстрації в цьому залі, в постійних комісіях Верховної Ради Української РСР. На все добре.

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

4 липня 1990 року

Головував **ПЛЮЩ І. С.**

ПЛЮЩ І. С. Добрий день!
Який настрій у нашої Президії?
Ігорє Рафаїловичу, який настрій у Президії?
ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. Хороший!

ПЛЮЩ І. С. Чудовий! Віталій Андрійович, ідіть сюди. Віталій Андрійович, сюди сідайте, на оцей стілець, як члени Президії, немає заперечень, щоб запросити Голову Ради Міністрів до нашого столу? Віталій Андрійович, ідіть сідайте.

Ми домовлялися на попередньому засіданні, що стіл не зовсім відповідає умовам праці, тому що треба держати голову, воно і кровообіг не той і лікарі говорять, що не стимулює праці така позиція.

Так, із 20 членів Президії, немає шести. Кворум є, ми не можемо розпочинати роботу Президії.

Які будуть думки? Можна розпочати? Почати негайно. Інші думки будуть? Ні. Вважаємо засідання Президії Верховної Ради Української РСР відкритим.

Які запитання?

Перше. Я хочу доповісти членам Президії про те, що Володимир Антонович Івашко не зміг приїхати, тому що його обрали головою редакційної Комісії XXVIII з'їзду КПРС.

А для редакційної Комісії стільки праці там, що практично неможливо приїхати. Ви бачите як там проходить робота з'їзду. Скільки вносять пропозицій і зауважень, скільки там виникає різних питань, скільки збираються прийняти заяв, декларацій і інших документів і всі через кожний пункт доручити редакційній Комісії, доручити редакційній Комісії. І тому до вчорашнього дня він думав, що зможе все-таки виїхати коли там стільки доручень було, зібралася Комісія і просили, щоб він все-таки там був. Тому він доручив провести це засідання мені і ми попросили Віталія Андрійовича Масола — Голову Уряду, щоб він також взяв участь у роботі Президії і щоб ми з вами визначилися щодо організації подальшої нашої роботи.

І з приводу пленарного засідання сесії, про яке ми домовлялися тоді не зовсім конкретно, і з приводу активізації роботи постійних комісій, і з приводу визначення строків прискорення утворення нашого Уряду. Тому що ми всі розуміємо ці обстави-

ни, що в липні якось потрібно вже було сформувати, щоб було кому працювати і було кому відповідати.

Отакі питання. Пропонується побудувати роботу нашу так. Я Шульги Миколи Олександровича не бачу. Він же по списках є і він повинен бути тут.

Леонід Єгорович, пошукайте його.

Пропонується такий порядок: я хочу вислухати ваші думки з приводу того як нам організувати роботу депутатів? Завтра, післязавтра і на наступному тижні. Наскільки відомо, ми кожен день з Миколою Григоровичем перемовлялися про те, що постійна Комісія з питань суверенітету опрацювала ті шість чи сім варіантів, які в нас були офіційно внесені на сесії. І ці зауваження і пропозиції, які були висловлені 43 з лишнім депутатами при обговоренні. Але ми з вами пам'ятаємо про те, що при закритті вечірнього засідання було багато невдоволених з приводу того, що вони не одержали слово з цього питання у виступах. І ми їм тоді обіцяли, що ми не зможемо зразу всім надати слово, а вже коли буде внесено проект цієї декларації, і коли ми перейдемо до ретельного її обговорення, то тоді вони зможуть взяти участь.

Після цього ми обмінювалися думками і прийшли до такого висновку, що питання надзвичайно серйозне і тому ми не можемо не надати слово тому чи іншому депутату, який вважає за потрібне про це сказати. Це перше.

Друге. Щодо Уряду. Я просто хочу вислухати друге. Друге, щодо Уряду. За цей час Віталій Андрійович мав можливість визначитися із структурою попередньою, концептуальним підходом до структури нового Уряду і я думаю, що було б дуже доречно, щоб ми обмінялися думками, щоб Віталій Андрійович розказав Президії як він має будувати цей Уряд. Яким він його хоче бачити, які потрібно першочергові заходи, які потрібно внести зміни до Конституції і аж потім визначитися, щоб ми обмінялися з цього приводу і потім у кінці визначилися з чого ми розпочинаємо завтра пленарне засідання.

Чим ми будемо зайняті, якими питаннями будемо займатися в п'ятницю і як ми організуємо роботу на наступному тижні.

Я хочу вам сказати, що ми змогли б більше зібрати. Ви знаєте, що 62 депутати, делегати ХХVІІІ з'їзду. Так, Микола Григорович?

ХОМЕНКО М. Г. 62 і три не з'являються.

ПЛЮЩ І. С. Пропонується регламент, сьогодні його роздали, але не можна вважати, що він буде таким сталим. Ви бачите, що там також багато питань не вкладається в регламент, але так може скластися, що в суботу будуть вибори Генерального Секретаря, а в понеділок можуть бути вибори заступника. Це уже як там з'їзд буде вирішувати.

Тобто, на ті дні, коли буде голосування, ми ніяк не зможемо забрати депутатів. Це перше.

Друге. Все-таки у нас в комісіях роботи занадто багато, оце все те, що я хотів сказати.

Порядок такий. Зразу про суверенітет, але так як немає Шульги Миколи Олександровича, то може ми спочатку розглянемо питання про Уряд, щоб не держати Віталія Андрійовича. І я думаю, що це буде змістовна і цікава розмова. От дивіться, товариш Ткаченко, про що ми домовлялися? Що дружно і обережно призначимо цього заступника, тому що йдуть жнива, дуже багато питань, які не вирішуються, і ко-

мусь оперативно треба працювати. От дали цей список. То якщо ми так будемо працювати, то ми й до нових віників не створимо Уряду.

Питання законодавства і законності — не визначалися. З питань правопорядку і боротьби із злочинністю — не визначилися, і вибачте, ну я не думаю, що він такий порушник.

У діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування не визначилися, з питань планування, бюджету, фінансів і цін, також не визначилися. Чотири Комісії: з питань економічної реформи, управління народним господарством — «проти», з питань розвитку базових галузей народного господарства — «проти», з питань будівництва і архітектури та житлово-комунального — «за», з питань агропромислового — «за», з питань відродження села — «за» соціальної політики і праці — «за».

Тобто, ви пам'ятаєте, ми домовлялися, що все-таки будемо по напрямках обговорювати, то основні ніби — «за».

У питаннях екології — «проти», у питаннях здоров'я людини — «проти», з питань народної освіти — «проти», з питань культури та духовного відродження — «проти», у справах жінок, охорони сім'ї, материнства, дитинства — «проти», у справах ветеранів, пенсіонерів інвалідів — «за», у справах молоді — «не визначилась», у правах людини — «проти», з питань гласності та засобів масової інформації — «проти».

Я не бачу Чорнобильської, Володимир Олександрович. Чорнобильська — «за».

Давайте, критикуйте нас. Я визнаю, за ці дні, і ми просимо вибачення у членів Президії, що не можемо, так склалися обставини, ви вибачте, але давайте обміняємося думками як нам поліпшити цю роботу. Пропоную розпочати роботу з Уряду. Я думаю, що Віталій Андрійович скаже як він вважає за потрібне про роботу над створенням Уряду, а потім питання, відповіді, пропозиції. Так, Ігор Рафаїлович, не буде заперечень?

Віталій Андрійович, ви не заперечуєте проти цього. Будь ласка.

МАСОЛ В. А. Ми кілька днів працювали в Москві. В цілому маємо деякі можливості поліпшити роботу, створити новий Уряд.

Як ви розумієте, новий етап розвитку економіки вимагає створення такої структури управління, яка забезпечувала б державний суверенітет України, давала б можливість планувати за допомогою економічних важелів всю роботу підприємств, об'єднань і організацій. І перш за все, на збільшення суспільного продукту, національного доходу як основи підвищення рівня життя республіки.

Справа в тому, що я вважаю це найголовнішим питанням. Якщо ми не будемо спрямовувати нашу роботу на збільшення обсягів виробництва, національного доходу, то ми ніяких питань більше вирішити не зможемо.

Я хочу ще раз підкреслити, що я вважаю перехід до ринкових відносин чи до підприємництва, як єдиний шлях виходу економіки республіки з кризи. Але цей перехід повинен бути зважений і вивірений на кожному кроці. Необхідно в найкоротші строки здійснити розробку економічного механізму входження та функціонування народного господарства в умовах ринку. На цьому шляху чи не найважливішим фактором є подолання відчуженості трудівника. Це є могутнім стимулом. Тому потрібно надавати трудовим колективам широкі права. Я вважаю, що ми повинні поступово переходити. Це головне завдання нової структури управління. Вона повинна також сприяти широкому розвитку різних форм власності, створенню нових мобільних підприємств і посиленню на цій основі конкуренції ринку товарів і послуг.

У зв'язку з цим, у зв'язку з переходом до ринку я повинен сказати, що міністерства і відомства повинні перетворитися з директивних органів управління, якими були до цього часу, в економічні центри з принципово новими функціями і орієнтирами. Перш за все, на задоволення потреб людини, визначення напрямів науково-технічного прогресу, визначення кон'юнктури ринку, активізацію зовнішньо-економічних зв'язків, розв'язання міжгалузевих завдань, вдосконалення розміщення продуктивних сил і координацію зусиль підприємств на збереження навколишнього середовища.

Хочу підкреслити, що на зміну одним управлінським органам, потреба в яких буде поступово відпадати, мають прийти інші. Я вважав би, що першим кроком ми повинні здійснити відміну держприймання та інших структур, про що вже я говорив.

Враховуючи те, що ми ще не розробили пакет необхідних законопроектів та нормативних актів щодо переходу до ринкової економіки, які передбачали б надійний захист громадян України, то вважаємо, що цю роботу треба буде проводити поступово. Необхідно поступово діючи структури витискувати новими, в яких буде потреба. Потрібно не ліквідувати, а витискувати.

Тому ми вважаємо, що потрібно ліквідувати близько двадцяти чи чотирнадцяти міністерств і відомств і створити нові. Перш за все, ми вважаємо, що треба створити комітет по економіці, чи по економічному розвитку.

Головне завдання — розробка цілісної системи економічних регуляторів, координація переходу республіки до ринку, визначення його кон'юнктури, основних напрямів комерційної діяльності, формування системи соціального захисту всіх верств населення, розробки балансу суспільного продукту, національного доходу, визначення фінансових і матеріальних ресурсів республіки та встановлення нових зв'язків з республіками і загальносоюзним ринком. Ми вважаємо, що це потрібно покласти на нові економічні органи, які будуть займатися цими питаннями.

Якщо вважаєте потрібним, то ми повинні теж, перш за все створити Комісії по зовнішньоекономічних зв'язках, створити Український зовнішньоекономічний банк і Українське управління.

Ми будемо створювати банківську систему. Пропонується підприємства житлового, комунального господарства, побуту, місцевої промисловості передати в підпорядкування місцевих Рад, якщо вони будуть готові, щоб надалі поступово створити комітет місцевого господарства.

Ми будемо розробляти нові економічні важелі. Це справа дуже велика, як кажуть, одна половина засідала, а друга по міністерствах, бачить як вирішуються питання, в тому числі цигарок немає, але почули, що 10 мільйонів знайдуть. Це дуже складна справа, але я хочу вирішити це питання, щоб ми вирішили в цілому цю проблему в республіці, щоб ми не залежали від Болгарії. Справа в тому, що ми вважаємо, що треба створити комітет місцевого господарства.

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ ШОСТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

5 липня 1990 року. 10 година ранку.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прохання реєструватись.

Оскільки комісії за цей час не встигли підготувати звернення (обіцяють дати проект тексту пізніше), тому пропонується на ваш розгляд такий порядок. Пам'ятаєте, минулого разу на пленарному засіданні ми обговорювали Декларацію про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Виступило у нас тоді близько 40 чоловік, але після того депутати наполегливо пропонували і вимагали, я не боюсь цього слова сказати, що це надзвичайно важливе питання і тому продовжити пленарне засідання по обговоренню цього питання і надати слово. Багато записок з того разу залишилось. У нас сьогодні вже є новий список з чотирнадцяти депутатів, які бажають взяти слово з обговорюваного цього питання.

Ми будемо дотримуватись все-таки того принципу, щоб надавати рівну можливість народним депутатам і територіально, і від груп депутатських, але прохання дотримуватись регламенту. Тоді ми домовились з вами перейти на п'ятихвилинний регламент, тому що у нас було дуже багато повторень, і ми з вами визначились по п'ятихвилинному регламенту.

Який ми сьогодні приймемо з вами регламент? П'ять хвилин? Товариші, потрібно голосувати? Перша пропозиція — дотримуватись п'ятихвилинного регламенту. Проголосували, це більшість присутніх, так що ця норма приймається більшістю присутніх, «За» — 218. Рішення приймається. Більшістю присутніх там написано.

Товариші, переходимо до обговорення питання про Декларацію про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Слово надається народному депутату Крижанівському Володимирі Петровичу, за ним буде виступати депутат Демидов.

КРИЖАНІВСЬКИЙ В. П., начальник відділу Українського науково-дослідного інституту «Проектстальконструкція» (Лівобережний виборчий округ, м. Київ). Взагалі я думав виступати дещо інакше, тому що на той час був дещо інший текст Декларації про суверенітет. А зараз ми вже отримали текст, який підготувала і затвердила Комісія з питань державного суверенітету.

Що можна сказати про цю Декларацію, про її необхідність і про те, як вона звучить в цьому варіанті. Багато децю було враховано порівняно...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Володимире Петровичу, вибачте, будь ласка. шановні товариші депутати, ми продовжували обговорення тоді шести проектів, які були внесені. Після цього ми з вами передали в Комісію всі ці проекти і всі ті зауваження і пропозиції, які були внесені депутатами під час обговорення. Тому, якщо не буде заперечень, Володимир Петрович, ви вже щодо розданого проекту хочете виступити?

КРИЖАНІВСЬКИЙ В. П. Ну, взагалі я готовий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будемо обговорювати розданий проект. Тоді я прошу вибачення у Володимира Петровича, і пропонується такий порядок. Надати слово від постійної Комісії голові Комісії Шульзі Миколі Олександровичу. Він від Комісії доповість, а потім приступимо до обговорення.

Микола Олександрович, скільки вам потрібно хвилин? До 15 хвилин? Слово надається голові Комісії з питань державного суверенітету народному депутату Шульзі Миколі Олександровичу.

Будь ласка. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Ми отримали проект, ми не обговорювали в комісіях, а ми вже зачитуємо і починаємо обговорювати. Ми ж у постійних комісіях його не читали.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте послухаємо голову Комісії.

ШУЛЬГА М. О., завідувачий відділом національних відносин ЦК Компартії України (Лутугинський виборчий округ, Луганська область). Шановний головуючий! Шановні народні депутати!

За дорученням Верховної Ради Української РСР Комісія з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин розглянула запропоновані проекти Декларації, які були внесені Президією Верховної Ради УРСР, народними депутатами Гнаткевичем, Головатим, Косовим, Семенчуком, Яхєвою, Хмарою, та була така пропозиція, буквально в одному реченні, це була пропозиція народного депутата Шлемка.

Крім того, Комісія розглянула всі пропозиції і зауваження, які були висловлені народними депутатами при обговоренні цього питання на сесії Верховної Ради попереднього разу, коли ми обговорювали майже два дні. Для цього була проаналізована стенограма. Вилучені звітні зауваження та пропозиції зайняли 55 сторінок тексту, це тільки одні зауваження і пропозиції. Ще один пакет склали ті пропозиції, які надійшли в Комісію від народних депутатів у письмовому вигляді, це ще 30 сторінок. Як бачите, документальна база для узагальнення була досить солідною. Проте банк ідей до нашого документа цим не обмежувався.

В роботі Комісії брали активну участь багато народних депутатів, які входять до інших постійних комісій. Це кілька десятків чоловік. Вони зробили свої зауваження в усній формі. Заради економії часу дозвольте мені не називати назв комісій та прізвищ народних депутатів, які брали в цьому участь.

Велику допомогу в роботі Комісії надали вчені-юристи Київського державного університету та Інституту держави і права Академії наук Української РСР. Це доктор юридичних наук Василенко, кандидати юридичних наук Мартиненко і Тимченко.

Як ви пам'ятаєте, товариші, серед 6 проектів за обсягом 2 були найбільш повними. Це проект, внесений Президією Верховної Ради, та проект, підготовлений народ-

ним депутатом Головатим. Комісія прийняла рішення, що при узагальненні вона буде спиратись саме на ці 2 проекти. Ну, звичайно, аналізуючи всі інші проекти і пропозиції, які надійшли.

До цього ж додаю, що проект, внесений народним депутатом Головатим, був частково доопрацьований групою народних депутатів — членів нашої Комісії. От саме з цих документів ми і виходили, коли узагальнювали всі інші пропозиції. До всіх проектів і пропозицій ми ставились однаковою мірою, підходили до них дуже уважно.

Складність роботи полягала в тому, що з багатьох питань пропозиції не тільки відрізнялись, а досягали діаметральної протилежності, тобто прямо протилежні були думки з одного і того ж питання. Після тривалого обговорення кожного з положень ми намагались дійти консенсусу. Це був основний принцип роботи нашої Комісії. І в багатьох випадках ми його досягали. Однак були і такі випадки, коли дійти згоди між усіма членами Комісії не вдавалось. Тоді ми застосовували голосування. І в проект потрапляв той текст, за який проголосувала більшість.

Тепер дозвольте спинитись на змістовних питаннях проекту Декларації. Про структуру. Було вирішено дотримуватись поділу документа на розділи, кожен розділ має свій заголовок. Назва документа. Цей пункт викликав велику дискусію. Смісл її полягав у тому, що одні пропонували назвати Декларацією про суверенітет, інші — про незалежність, а треті — про незалежність і самостійність. Згоди дійшли в такому варіанті, як у вас є. Дуже непростим було й питання про суб'єкт суверенітету. Тобто про незалежність чи суверенітет кого, УРСР чи Української Республіки, як пропонувалось у деяких виступах на нашій сесії. Остаточо визначились записати: Про державну незалежність (суверенітет) України.

Вступна частина. Порівняно з варіантом документа Президії і Головатого вона скорочена. Як ви помітили, у цій частині знятий історичний сюжет, залишені лише ті моменти, які визначають мету Декларації та певні вихідні позиції.

Перший розділ. **Самовизначення української нації.**

У цьому розділі було узгоджено різні пропозиції, які головним чином доповнювали, уточнювали одна одну. Ми їх узгодили і так подали, як вона тепер у вас є.

Другий розділ. **Народовладдя.**

Цей розділ був виділений, щоб підкреслити джерело влади, а саме — народ.

І окремо був виділений розділ третій: **повновладдя держави.** Саме в цьому розділі в узагальненому вигляді сформульовано положення про всю повноту влади Української РСР на своїй території. Про верховенство її Конституції та законів. Відзначено поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Сюди внесено також положення принципного характеру про Генерального прокурора УРСР.

Четвертий розділ. Він присвячений **громадянству** республіки. Треба сказати, що особливих змін у цьому розділі порівняно з проектами не відбулось. Оскільки принципних розходжень у запропонованих проектах щодо цього розділу практично не було.

П'ятий розділ. **Територіальне верховенство.** В ньому також зроблено редакційні правки. Проте є невеличкий додаток, який має дуже велике значення. Він з'явився у третьому абзаці розділу. В реченні: Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки. В цьому реченні додано: та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. Гадаю, що всім зрозуміла важливість цього додатка.

Потім йде розділ — **економічна самостійність**. Як бачите, тут змінено назву розділу. І якщо порівняти з проектом Президії, то цей розділ піднявся на ще один щабель вгору. Комісія вважає, що логічно спочатку сказати про економіку, а потім вже говорити про екологічну безпеку.

Економічний розділ вийшов у нас найбільшим. Намагання зробити його більш компактним результату не дало. Це пов'язано, мабуть, з тим, що саме у сфері економіки питання самостійності відчувається найбільш гостро. В цьому ми сьогодні з вами впевнились при обговоренні першого питання. Тому, незважаючи на те, що документ, який ми розглядаємо, має декларативний характер, вже в цьому розділі проявилася тенденція до конкретизації. До речі, на цьому наполягали народні депутати, які працюють в Комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством. Вони брали активну участь в обговоренні всіх проектів, які було подано до Комісії.

Були пропозиції щодо включення до змісту Декларації питання про право республіки на частку в загальносоюзному алмазному та валютному фондах, золотому запасі, і це положення увійшло до проекту.

Сьомий розділ. **Екологічна безпека**. В ньому викладено узагальнені підходи до цієї сфери. Це порядок організації охорони природи і гарантії прав громадян на екологічну безпеку.

Далі йде розділ — **Культурний розвиток**. Суттєвих змін в ньому, порівняно з проектами, які надійшли, немає. Знову ж таки тут в основному були зроблені редакційні правки.

Дев'ятий розділ. Він присвячений **Збройним Силам**. Як ви знаєте, думки з цього приводу розділилися у авторів проектів. У одних проектах такий розділ був, в інших не було. В проекті Комісії такий розділ є, він зберігся.

Останній розділ. **Міжнародні відносини**. Щодо нього, то практично не було розбіжностей думок з принципових питань. Надходили пропозиції, які тільки деталізували його, щось уточнювали, і так далі. Тому тут всі принципові моменти збережені так, як вони є в попередніх проектах.

Тепер щодо розділів, які були в проекті Президії Верховної Ради і не увійшли до проекту комісії.

Розділ «Невід'ємні суверенні права Української РСР». Цей розділ було визнано недоцільним залишати в Декларації, оскільки його положення в трансформованому і більш компактному вигляді викладені в інших розділах, тому ми його просто-напросто викреслили. Всі основні позиції є в інших розділах.

Розділ «Про новий Союзний Договір» не увійшов до проекту документа. Більшість членів Комісії висловились проти його включення. У зв'язку з цим з цього питання у деяких членів Комісії є особлива думка, і гадаю, що вони висловлять самі свої відношення до цього.

Особлива думка з цього питання і також щодо доцільності розділу про Збройні Сили є і в мене.

Отже, шановні товариші, Комісія передає на ваш розгляд узагальнений проект документа. Ми розуміємо його важливість, необхідність якомога ширшого обговорення. Вважаємо, що він може бути тепер уже предметом обговорення в комісіях. І не тільки може бути, але ми вважаємо, що він і повинен бути обговорений саме в комісіях. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

Слово надається народному депутату Крижанівському Володимирі Петровичу. За ним буде виступати депутат Демидов.

КРИЖАНІВСЬКИЙ В. П. Шановні депутати! Ми, мабуть, присутні зараз при самому хвилюючому і суттєвому моменті роботи нашої Ради. Тому що те, що буде закладено в цей невеличкий клаптик паперу, оте і буде головним, оте і будуть пам'ятати наші виборці і ті покоління, що прийдуть за нами, що зробила ота Верховна Рада.

Цей документ — наріжний камінь нової будівлі. І це наша справа — чи то буде наріжний камінь в прибудові флігеля до панського палацу, чи то буде наріжний камінь в новій будівлі, на фасаді якої буде написано «Республіка Україна». Дивлячись на оцей новий варіант, затверджений Комісією, я б хотів сказати: багато дещо в ньому звучить надзвичайно добре і може бути сприйнято як належить і покладено в основу державного суверенітету України.

Що мене дещо дивує. Згоджуюсь з тим триєдиним підходом до суверенітету нації української, до суверенітету народу України, до суверенітету держави України. Я б хотів зазначити ось що: мені просто навіть не подобається та назва, де йдеться про державу, про повновладдя держави. Мені здається, що головним у всьому має бути суверенітет і влада народу. Народ має вручити владу державі. Тут таке враження, що начебто народ все ж таки залишився десь позаду, і мені здається, навіть в назві треба трошки якимось іншим чином придати це звучання для того, щоб ми не розуміли так, що начебто все ж таки повновладдя те є у держави.

Далі. Що б я хотів ще сказати: в питаннях, де йдеться про долю і те, як ставиться Верховна Рада України до долі інших народів України, інших націй, що населяють Україну, можливо, було б дещо підсилити те, що Україна вважає своїми дітьми всі народи, що населяють Україну, і ставиться до них з однаковою пошаною.

Треба, можливо, було б підкреслити, що не тільки ми маємо дбати про наше спілкування і дбати про українців, які живуть поза межами України, але й сприяти всіма методами спілкуванню тих національностей, які проживають на території України, їх спілкуванню з їх етнічною батьківщиною, з Росією, з Білорусією і з іншими частинами Радянського Союзу, з іншими республіками, з іншими державами. Можливо, треба якимось чином це підкреслити. Щоб всі інші національності України чітко розуміли, що це суверенітет, і однаково шанобливе ставлення до всіх поселенців цієї землі, всіх, хто тут мешкає. Хоча ми повинні чітко розуміти, що все-таки про суверенітет нації може йти мова, саме про суверенітет української нації. Деяких чомусь це лякає.

Я хочу вас запевнити: це абсолютно вірно і абсолютно справедливо — єдине місце в світі, де українська нація може стверджувати про свій суверенітет, це оця земля, це Україна. Це не говорить про те, що при цьому буде якимось чином заподіяно якусь шкоду другим народам, що вони будуть мати якісь менші права. Абсолютно ні. І це викладено в суверенітеті. Ви повинні чітко зрозуміти, що це бажання врешті-решт відродити українську націю. І це ми маємо пам'ятати, що жодна нація у нас в Союзі не мала справжнього суверенітету. І ті ж самі росіяни, і ті ж самі білоруси, і всі інші національності не мали. І ми, стверджуючи нашу Декларацію, повинні дбати про суверенітет української нації, повинні дбати про права всіх інших народів. Але ми думаємо, що й інші республіки, інші держави, що склали до цього часу Союз, повинні теж зробити це.

І ви бачите — це зробила Росія, це зробила Молдова. І я думаю, що ми повинні, не лякаючись, абсолютно чітко підійти до цього питання, бо багатьох чомусь це трошки хвилює.

І є єдине, чого я не розумію. Я за те, щоб... про Збройні Сили. Ви розумієте, є сотні листів матерів, які налякані. Вони кажуть, що їх більше хвилює доля наших дітей у Вірменії і Азербайджані, чим, можливо, раніше в Афганістані. І ми хочемо, щоб наші діти служили тут. І я не бачу нічого страшного і чогось такого, що нам має не сподобатись. Це добре.

Я не знаю, чому Комісія випустила те, що було в Декларації про суверенітет, де авторами були Тимченко і депутат Головатий. Це про те, що можуть бути створені і ще якісь війська на основі наступних після цього утворюваних договорів, війська, які будуть охороняти якісь союзи, чи союз якихось республік.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Демидову Григорію Вікторовичу. За ним буде виступати депутат Швайка.

ДЕМИДОВ Г. В., прокурор відділу загального нагляду Азово-Чорноморської природоохоронної прокуратури (Ленінський виборчий округ, Кримська область). Товарищи депутати, я орієнтовался на 10 минут, поэтому мне придется на ходу сокращаться, прошу извинить за несостыковки.

Мы действительно обсуждаем вопрос исключительной важности, от решения которого зависит, получают ли народы Украины право самостоятельно решать вопросы своего политического и социально-экономического развития или эти вопросы по-прежнему будут решаться за пределами Украины наднациональной, бюрократической, управленческой надстройкой.

Принимая Декларацию о государственном суверенитете Украины, нам необходимо учесть уроки собственной истории и подойти к ней объективно, не идеализируя ее, но и не занимаясь огульным очернительством. Это касается прежде всего Октябрьской революции и деятельности В. И. Ленина. Как бы мы ни лукавили, но в настоящее время речь идет, по существу, о реализации идей Октябрьской революции. Мы говорим о передаче земли крестьянам, фабрик, заводов — рабочим и служащим, власти — Советам, самоопределения — народам. Почему эти идеи не были реализованы? Потому что в период гражданской войны и агрессии империалистических государств произошла централизация управления экономикой и страной, породившая огромный бюрократический аппарат управления.

После окончания войны этот аппарат сделал попытку перенести на мирное время те же методы управления, директивное командование. Это вызвало вооруженное восстание крестьян, которые требовали самостоятельности распоряжаться землей, сельхозпродукцией. Это вызвало забастовки рабочих, отстраненных от управления предприятиями. Это вызвало национальное движение в республиках, сопротивлявшихся аппаратной идее включения республик в РСФСР на принципах автономизации.

Кризис был преодолен комплексом решительных реформ начала 20-х годов. Крестьяне получили право самостоятельно распоряжаться землей, сельхозпродукцией после уплаты продналога. Предприятия были выведены из подчинения наркоматов, переведены на коммерческий хозрасчет и также получили право самостоятельно распоряжаться своей продукцией. Число наркоматов было резко сокращено, изменены функции и методы управления с командных на экономические. В результате вме-

шатательства Владимира Ильича Ленина была отвергнута идея автономизации, и республики объединились в Союз ССР.

Для преодоления бюрократической централизации управления Владимир Ильич предлагал на уровне Союза оставить только вопросы обороны, иностранных дел. Но после его смерти, в 1924 году в центре было собрано все-таки 9 Наркоматов. Но вместе с тем, правительство, наркоматы, т. е. исполнительные органы были поставлены под контроль выборных законодательных органов в противовес исполнительным органам и Съезда Советов, и Центрального Исполнительного Комитета Съезда.

Центральный Исполнительный Комитет Съезда был прообразом парламента. Он состоял из двух палат, насчитывавших около 500 депутатов, и контролировал деятельность исполнительных органов.

В дальнейшем бюрократический аппарат исполнительных органов взял реванш. К 1937 году вместо 9 наркоматов центральных стало 62, и это всего лишь за 13 лет. Путем насильственной коллективизации у крестьян отобрали землю, была ликвидирована хозяйственная самостоятельность госпредприятий и многоукладность в экономике.

В результате предоставления в 1930 году Совнаркому СССР права переводить предприятия из подчинения местных Советов и республик в союзное подчинение была подорвана экономическая самостоятельность местных Советов и республик.

Процесс усиления бюрократической надстройки исполнительных органов завершился в 1937 году принятием новой Конституции СССР. В соответствии с Конституцией упразднились Съезд Советов и Центральный Исполнительный Комитет, то есть те органы, которые контролировали Совнарком, исполнительные органы. Вместо них образованы декоративные представительные органы власти.

Верховный Совет СССР собирался на 1-2 дня два раза в год для утверждения и принятия законопроектов, подготовленных Совнаркомом, исполнительными органами. В перерывах между сессиями Верховного Совета функционировал Президиум Верховного Совета из 36 депутатов, вместо 500, как было в Центральном Исполнительном Комитете. И из этих 36 — 15 Председателей Президиумов Верховных Советов союзных республик постоянно находились в республиках.

Таким образом, национальные республики потеряли постоянное полномочное представительство в союзных органах власти, федерация превратилась в унитарное государство, в котором вопросы его политического и социально-экономического развития решались за спиной народов единолично или узким кругом чиновников. Партийный аппарат сросся с аппаратом государственных исполнительных органов и поэтому его деятельность направлялась и направляется на сохранение административной системы. Тем самым в 1937 году был завершён переворот, в результате которого у крестьян отобрали землю, хозяйственную самостоятельность предприятий, отобрали у рабочих и служащих предприятия и у Советов отобрали власть, у республик — суверенитет.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Регламент закінчився.

ДЕМИДОВ Г. В. Я прошу предоставить мне возможность высказаться. Есть конкретное предложение, Иван Степанович. Вы незаконно меня лишили слова на прошлом заседании, прошу дать мне 2 минуты.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, це дійсно так. Пам'ятаєте, на минулому засіданні. Давайте дві хвилини дамо йому. Будь ласка, тільки не більше.

ДЕМИДОВ Г. В. Без реформы, без слома административно-командной системы невозможна демократизация общества. Но для слома административно-командной системы нужен рычаг, а поэтому нужна реформа политической системы. Мы должны восстановить власть Советов сверху донизу и поставить под их контроль все остальные органы — КГБ, Прокуратуру, МВД, армию. Нужно создать независимую судебную систему, нужна многопартийность.

В сфере экономики необходимо развивать многоукладность в видах собственности. Однако, многоукладность не панацея, если в госсекторе останется административно-командная система, то, пользуясь экономическим могуществом, она восстановит политическое влияние, как это было в 20-х годах. Таким образом, нужно принять Закон о Совмине и местных органах управления, реформировать их, сократить, изменить функции методов управления, чтобы обеспечить действительно самостоятельность предприятий, многоукладность экономики, самостоятельность регионов и суверенитет республики. Кроме того, нужно реформировать государственную собственность, включить членов трудовых коллективов в права отношения собственности на предприятия через аренду, ассоциации, акции, кооперации и так далее.

То же самое в агропромышленном комплексе. Реформа межнациональных, межреспубликанских отношений является элементом общего процесса демократизации политической системы. Нужно восстановить суверенитет республик с тем, чтобы они самостоятельно решали все вопросы политического и социально-экономического развития, сами определяли, в какие договорные отношения вступать и какими полномочиями наделять союзные и межреспубликанские органы. Нельзя допустить диктата тех органов над республиками. Вместе с тем нельзя ликвидировать унитарное государство с центром в Москве и создавать унитарное государство с центром в Киеве. Если уже в США и ФРГ созданы федеративные государства по территориальному признаку, то нам на Украине в условиях многонационального состава с компактным проживанием в наших регионах сама жизнь велит использовать национально-государственные, национально-территориальные самоопределения, формы самоопределения в рамках УССР и дополнить это региональным самоуправлением. Это тем более необходимо для тех регионов, которые раньше незаконно были лишены государственности. Я имею в виду Крым. Он ранее был автономной республикой, имел Конституцию, два государственных языка, одиннадцать национальных районов. Но 30 июня 1945 года автономия была незаконно упразднена Указом Президиума Верховного Совета СССР, который Конституцией не уполномочен решать такие вопросы. Историческая справедливость требует возвращения депортированных народов и установления автономной республики.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Швайці Михайлу Андрійовичу. За ним буде виступати депутат Ванєсв.

ШВАЙКА М. А., старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР (Золочівський виборчий округ, Львівська область). Шановні народні депутати! Шановний головуючий! Верховна Рада приступила до розгляду питання, на вирішення якого з нетерпінням чекає весь наш український народ. Бо від цього залежить наша доля. Чекає не рік і не два. Те, що ми пережили, і винищення інтелігенції, мозку нації, і голодомор 1932—1933 років, і канібалізм, і вивезення до Сибіру мільйонів наших людей, і загибель в катівнях НКВС мільйонів громадян —

усе це наслідок відсутності у нас власної незалежної держави, здатної нас захистити, організувати політичне і економічне життя.

Гадаю, що не лише нашим нещастям, нашим горем, а й нашою ганьбою є те, що ми досі не добилися своєї суверенності. Не лише в Європі, але й в Африці, в Азії немає такого багаточисельного народу, який не був би суверенним і перебував би на становищі безправного раба. Народ, як дівчина, не може допустити легковажності в поведінці. На жаль, наша історія надто багата помилками, прорахунками і обманом.

Особливо прикрим є наш обман, що мав місце двічі після визвольної війни 1648—1654 років. Російський уряд поневолив Лівобережну Україну та повернув польським магнатам Правобережну. Виконавши короточасну роль інтелектуального донора при здійсненні петровських реформ і прослуживши якийсь час військово-політичним бундером у змаганнях на Південному Заході з турками і поляками, Україна, нарешті, перетворилася на глуху провінцію, безкраю імперську житницю, заселену не вільними, як колись, селянами, а кріпосними рабами. Нащадки освічених людей, що вражали в минулому приїжджих мандрівників майже повсюдним вмінням читати і писати, виростили під скіпетром російського царизму неписьменною масою.

Відомий не лише в Європі багатомільйонний український народ, у кого були своє військо, церкви, школи і академії, література і мистецтво, архітектура і музика, конституція і вільності, під егідою російських самодержців перетворився у химерне недорікувате плем'я, що забуває своє походження, свою самотню сутність, мову, історію.

Далекі надії на своє національне відродження український народ пов'язував з революцією 1917 року, однак ця його надія не збулася. Наявні хороші можливості для надання народам, які входили до складу колишньої Російської імперії, свободи і встановлення справжньої рівноправної співпраці народів були випущені. Прикрашення фасаду імперії положеннями нової ідеології, наприклад, вченням про злиття націй в єдину мову, створення загальнодержавної власності, єдиний план, хоч і сприяло попередженню розвалу імперії, однак не призвело до її перетворення в новий якісний стан — Союз вільних республік і народів. Нас не стільки цікавить, хто саме — Ленін, Троцький, Сталін чи хтось інший, доповнив марксову схему такими новими елементами, як ЧК, ГПУ, НКВС, КДБ, концтабори, а ті мотиви і жорстокості, за допомогою яких мордували наш народ, винищували його кращі сили.

Шульгін відразу замітив, що під червоними прапорами відновлюються старі порядки. Друг царя і царський чиновник Рошаківський конаючи на нарадах, з радістю вигукував: «Є лише одна сила зберегти єдину і неподільну. Це — більшовики». Він був безмірно радий і щасливий, побачивши тюрми, набиті комуністами, євреями, представниками національних культур, які не розуміють, що з ними відбувається. Думали, що трапилася помилка, а відбувалось становлення великої Російської держави.

Вихід у нас таким чином є один — створення вільної, незалежної України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Регламент.

ШВАЙКА М. А. Я вже закінчую. Саме я хочу... (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, давайте дослухаємо.

ШВАЙКА М. А. Ми не хочемо, щоб хтось вирішував нашу долю, управляв нами і командував. Ми не хочемо працювати на когось, ми не хочемо працювати даремно, ми не хочемо, щоб результатами нашої праці, нашими багатствами, нашою долею розпоряджалися інші.

Для цього нам треба проголосити лише одне магічне слово, щоб зробити нас вільними, радісними і щасливими. Це — свобода. Політична, економічна і духовна. Отже, хай живе свобода, хай живе вільна незалежна Україна! Слава її працелюбному народу, слава Україні! (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Прохання дотримуватись регламенту. А до залу прохання: не потрібно так уже дуже реагувати. Давайте будемо з більшою повагою ставитися до кожного з нас.

Слово надається народному депутату Ванєєву Геннадію Івановичу. За ним буде виступати депутат Байрака.

ВАНЄЄВ Г. І., професор Чорноморського вищого військово-морського училища імені П. С. Нахімова (Гагарінський виборчий округ, місто Севастополь). Уважаемые товарищи!..

ГОЛОВУЮЧИЙ. Геннадій Іванович, вибачте будь ласка, перший мікрофон з процедури. Я обіцяв і...

МАРЧЕНКО І. Д., директор Артемівського машинобудівного заводу «Победа труда» (Артемівський виборчий округ, Донецька область). Иван Степанович, уважаемые депутаты! Мы очень много заслушали эмоциональных выступлений, нам известна вся история, мы проработали 6 предложений по суверенитету в комиссиях и лично давали предложения. Я прошу, все хотят выступить, я прошу, чтобы выступающие, это можно, касались вот той декларации, которую нам раздали. Если есть замечания, пусть выскажет депутат, что лучше, что хуже, что сделать. Но вот я прослушал двух уважаемых депутатов перед этим, это опять исторический экскурс. Я очень прошу это учесть, чтобы все получили слово, кто записался.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Приймається? Приймається. Будь ласка, Геннадій Іванович.

ВАНЄЄВ Г. І. Уважаемые товарищи депутаты! Уважаемый товарищ председатель! Здесь уже выступающий передо мной товарищ сказал, что действительно у нас идет очень много поднятия истории, притом, правдивой и не правдивой, а кое-где сфальсифицированы факты, и события. А говорить в действительности нужно о сегодняшнем документе — о Декларации. Слов нет, что этот документ очень важный, необходимый, и его ждут народы Украины. И не только народы Украины, а если говорить конкретно о предложенном сегодня варианте, то мне кажется, надо исходить из того, что первый неотложный шаг к утверждению суверенитета, самостоятельности республики заключается в создании правовой основы и надежного механизма защиты интересов нашего народа, механизма, прекращающего произвол союзных ведомств на территории республики при сохранении целостности государства.

Однако в проекте, предложенном комиссией, который отличается от проекта, предложенного Президиумом Верховного Совета, почти ничего об этом не говорится. Если взять даже укрепление межреспубликанских хозяйственных связей, то по вопросу создания и необходимого быстрого подписания нового союзного договора нет и звука. Закономерно ли это? На мой взгляд, нет. Давайте посмотрим мы на свою республику по данным всех наших официальных органов.

В 1988 году из 64 важнейших видов промышленной продукции по 27 объемам ввоза были больше вывоза. Общее превышение ввоза над вывозом составило 2,9 миллиарда рублей в мировых ценах. Основными предметами ввоза являются продукты

нефтедобычи, нефтепереработки, газовой промышленности, лесоматериалы, продукция целлюлозно-бумажной и деревообрабатывающей промышленности, цветной металлургии, каучук, хлопок, готовые ткани и так далее.

Ведь только на ввоз до 60 миллионов тонн нефти, это действительно для того, чтобы ее приобрести на мировом рынке, надо израсходовать более 8 миллиардов долларов. А мы сегодня как-то очень просто обо всем говорим. Даже в тех сферах производства продукции, где наша республика практически является монополией, например, магистральные тепловозы, кукурузоуборочные комбайны и другие, имеется большая зависимость от предприятий других союзных республик по поставкам электрооборудования, силовых двигателей, радиотехники, аппаратуры и т. д.

Утверждение суверенитета мы должны рассматривать непосредственно в связи с подготовкой перехода к рыночной экономике. Если это так, то мы должны видеть сегодня, что регулировать отношения на союзном рынке могут соответствующие органы не основе нового союзного договора.

Разноречивость мнений в депутатских группах и комиссиях, в т. ч. и в нашей комиссии, по социально-экономической политике и труду. Разноречивые мнения в вопросах о сроках заключения нового договора с Союзом и союзными республиками. Некоторые депутаты считают, что это возможно только после принятия новой Конституции республики и целого пакета законодательных актов как правовой основы для превращения Украины в субъект международного права. Отсюда вытекает, что нужны собственные Вооруженные Силы, органы безопасности, Прокуратура, таможенная служба и т. д. Думается, что такой подход нереальный. Более того, он чреват серьезными политическими и экономическими последствиями. Ведь уже сегодня не единичны случаи разрыва традиционных связей между предприятиями-смежниками, что ставит под угрозу выполнение производственной программы и обеспечение народного хозяйства крайне необходимой продукцией.

Большие сложности, особенно на селе, возникли из-за непоставки горючего. Не может не вызывать озабоченности и то, что практически во всех республиках стали высказываться не совсем здоровые мысли, что кто-то живет за счет нас.

И о Вооруженных Силах. Я должен сказать, что требование создания Вооруженных Сил, на наш взгляд, необосновано.

Надо разработать, принять и выполнить социальную программу по обеспечению шахтеров. По отзывам специалистов, эта программа потребует ни много ни мало где-то... (н е ч у т и) миллиардов рублей. И вы хотите ее сейчас в одиночку взять на себя — это только под силу союзному бюджету. Кроме того, Вооруженные Силы... Будете закупать ракеты стратегического назначения или будете покупать корабли — надводные и подводные? Не спешите, товарищи! А что сделаете вы, как планируете, с Черноморским Флотом, который относится к трем республикам — Российской Федерации, Украине и Грузии? Может быть, начнем крупные надводные и подводные корабли делить или пилить? К этому, может быть, идем? На мой взгляд, такой подход совершенно необоснованный и надо немного быть критичнее и отнестись объективно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Байраці Михайлу Миколайовичу. За ним буде виступати депутат Ізмалков.

БАЙРАКА М. М., заступник генерального директора Криворізького металургійного комбінату «Криворіжсталь» імені В. І. Леніна (Дзержинський виборчий округ,

Дніпропетровська область). Шановні депутати! Шановний голово! Розглядаючи Декларацію, яку винесла Комісія Верховної Ради з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, я її цілком підтримую, але хотів би висловити декілька зауважень, що торкаються самої Декларації. На мій погляд, в шостому розділі, де йдеться про економічну самостійність, я б виніс на ваш розгляд таке положення: 1, 2, 3 і 4-й пункти шостого розділу залишити, а 5, 6, 7, 8 і 9-й пункти цього розділу виключити, тому що це буде вже стосовно того закону про економічну самостійність, який ми повинні прийняти на нашій сесії. Тому, щоб ця Декларація була така, щоб її могли читати всі, я пропоную 5, 6, 7, 8, 9 пункти в шостому розділі про економічну самостійність виключити.

Далі, по 9-му розділу «Збройні Сили». Я підтримую цей пункт і думаю, що всі наші громадяни Української РСР приймуть таку заяву, яка тут записана, що громадяни Української РСР відбувають військову службу на території республіки.

До мене, як до народного депутата, прийшло, звернулося на днях багато виборців, підписів зібрали 2652, де вони звертаються до нас і кажуть: «Уважаемые товарищи депутаты! Наши дети посланы служить в опасные регионы страны, где льется кровь на международной основе. Навести порядок в республиках — дело правительств этих республик и его народа. Наши же дети призваны в Советскую Армию для защиты Отечества от посягательств на ее независимость извне, а не выполнять функции жандарма и этим еще больше усугублять международную бойню. Еще не утихла боль и не высохли слезы матерей от трагедии Афганистана, а мы и сейчас с тревогой ожидаем писем от наших детей. Нам довольно невинно пролитой крови и искалеченных молодых жизней. За чью-то политическую бездарность мы должны расплачиваться жизнью наших детей?! Почему в мирное время мы не можем спать спокойно, тревожась за судьбы наших детей?»

Мы, жители ингулецкого города Кривого Рога, выражаем категорический протест и требуем немедленно вывести наших детей из опасных регионов страны, таких как Армения, Азербайджан, Грузия и хотим, чтобы наши дети-военнослужащие исполняли свой священный долг на территории республики. Тогда наша Советская Армия вернет себе любовь и уважение всего нашего многонационального народа. Промедление с решением будет стоить многих жизней наших детей, которые лягут на вашу совесть».

Товариші! Я думаю, що Комісія все-таки мудро зробила, записавши, що відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. І тому я думаю, що, якщо ця Декларація буде прийнята нашою Верховною Радою, то в постанові про затвердження Декларації ми повинні доручити Комісії розглянути питання укладення тих договірних стосунків, які були між нашою республікою та іншими союзними республіками. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Ізмалкову Валерію Миколайовичу. За ним буде виступати депутат Нечипоренко.

ІЗМАЛКОВ В. М., військовослужбовець (Хортицький виборчий округ, Запорізька область). Уважаемые товарищи депутаты! Все законы хороши для определенного времени. Так и у нас — сегодняшняя Декларация готовится для определенного времени. Это — как подготовительный документ к созданию новой Конституции.

Если мы примем сегодня эту Декларацию, то на завтра мы суверенной республикой все равно не станем. Потому что каждая строчка в этой Декларации должна быть подтверждена определенным законом, определенным положением или постановлением Верховного Совета. Работа эта очень большая. Это работа не одного дня. Но то, что это значительный шаг в определении суверенитета, самостоятельности республики — это однозначно.

Здесь бы я хотел сказать, что Декларация до такой степени не похожа на первый проект, и до такой степени соответствует моим предвыборным обещаниям, что я, за исключением некоторых положений, готов за нее проголосовать. Об этих положениях я и хочу сказать.

Первое, что меня беспокоит — это некоторые положения относительно украинской нации.

В преамбуле указано — «уважая национальные права всех народов». Всех народов. А дальше, в первом разделе, — «Украинская ССР развивается на основе осуществления украинской нацией своего неотъемлемого права на самоопределение». Получается в таком случае, что такие же древние народы на своей земле, как, допустим, греки, живущие в Херсонской, Запорожской областях еще со времен Эллады, или крымские татары, проживающие на своей территории, уже таким правом не пользуются. Поэтому я бы хотел сказать, что здесь необходимо записать слова не «украинской нации», а «народов Украины».

Или вот в разделе восьмом указано, что Украинская ССР самостоятельна в решении вопросов науки, образования, культурного и духовного развития украинской нации. Остальным народам предоставляется всего лишь право свободного культурного развития. Вот поэтому я хотел в тех местах, где пишется исключительно «нация», как представитель Украины, в этих моментах заменить на «народы Украины».

Второй раздел. Второй вопрос, который меня интересует, — это вопрос Вооруженных Сил. Он до такой степени сложный, что я хотел бы напомнить, что есть такие моменты, когда политические решения оборачиваются такими огромными людскими потерями, что этого предположить никто не может. Я могу сказать, что политическое решение, — росчерк под решением о вводе войск в Афганистан — обошлось миллиардными убытками и большой людской ценой. Поэтому я бы хотел сказать, что этого вопроса в той части, как здесь сказано, о собственных Вооруженных Силах, может быть, пока не надо ставить. Здесь мы можем говорить об участии Украины в управлении войсками, расположенными на ее территории. Каким образом?

Старшие начальники, генералы могут вас проинформировать, что в военные советы округов входят определенные представители гражданских органов. Допустим, мы могли бы каким-то своим постановлением этих людей назначать в военные советы и таким образом осуществлять управление войсками. Точно таким же образом, тем же самым постановлением, приглашать на учения представителей Верховного Совета или местных органов, если это касается маленьких полигонов или небольших учений. Поэтому тезис о том, что необходимо создание своих Вооруженных Сил, я бы пока рассматривать не рекомендовал. Потому что никто сейчас не сможет сказать, в какую цену это все обойдется. Никто не может сказать.

А мы сегодня два часа обсуждали, где взять средства для того, чтобы решить проблемы горняков. А на повестке дня другие вопросы. Готовят забастовки, по край-

ней мере, я знаю, по шевченковському району Запорозжя работники дошкільних учреждень, добиваясь підвищення заробітної плати і так далі. Значить, це другої момент.

І третій момент. По Союзному Договору. Здець я хотів би сказати так, що заключення договору не з Москвою в частині союзу, а з Москвою як представительницею Росії і представителями інших республік. Таким образом, визначив дець, які функції ми отдаємо к общему управленію, нужно з цими повноваженнями і отправити своїх представителів на підписання цього договору. І когда республіки, скілько там буде желающих — 10 или 15, соберутся, вот тогда и определится вопрос. Я хочу закончить словами Винниченко из первого универсала: «Пусть будет Украина вольной. Не отделяясь от всей России, не порывая с государством Российским, пусть народ украинский на своей земле имеет право сам распоряжаться своей жизнью». Вот эти слова.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Нечипоренку Олександрю Лавровичу, за ним буде виступати депутат Шкарбан.

НЕЧИПОРЕНКО О. Л., адвокат юридичної консультації № 1 Залізничного району м. Києва (Києво-Святошинський виборчий округ, м. Київ). Шановні товариші депутати! Шановний головуєчий! Виступи деяких народних депутатів, особливо в минулі четвер і п'ятницю, мені нагадали один із творів нашого геніального земляка Гоголя, який описує, що коли козацька старшина поїхала в Москву і потрапила на прийом до імператриці, то залякла на колінах. Вона їх приймала, там були розмови певні. А потім вона їм каже: «Встаньте», а вони кажуть: «Ні, матушко, не встанемо». І мені пригадався оцей епізод. (О п л е с к и).

І мені цей епізод пригадався, коли я слухав виступи деяких наших старшин. І зараз, в цю пору, уже не імператриця просить — станьте, а народ вимагає — встаньте з колін! І це не той народ, як казав один чоловік, «із Заходу», а це люди ближчих регіонів.

На минулому тижні я був на мітингу-зустрічі в місті Вишневому Києво-Святошинського району. Ці люди, основна маса — робітники із заводу імені Артема, яких було там понад 250 чоловік, одноставно вимагають відстоювати незалежність України. Саме в розумінні незалежності, повної незалежності.

І я хочу сказати, що саме ця Декларація, яку нам пропонує і робоча група, і Комісія, вона найбільш повно відображає мої погляди на вирішення цієї проблеми.

Однак у мене є деякі незначні зауваження. Перш за все це — відносно Збройних Сил. Дійсно, ознакою суверенітету будь-якої суверенної країни є наявність Збройних Сил. Але й мені думается, що треба було б цей розділ відредагувати, сказати, що спочатку, на перших етапах, це стосується військ Міністерства внутрішніх справ, що першим етапом створення національних Збройних Сил є необхідність проходження служби на території Української РСР. Тобто цими двома положеннями, я думаю, доцільно було б доповнити розділ 9.

Мені думается, що абсолютно доцільним є виключення розділу, який пропонувався Президією про перелік тих суверенних прав, які має республіка. Є суверенітет, є і всі права. Повинні бути. Тому вилучення цього розділу абсолютно правомірне. Крім того, я вважаю недоцільним у Декларації про суверенітет будь-яку згадку про Союзний Договір. Сама згадка вже якось відсікає суверенітет, його укорочує. І мені дума-

ється, у зв'язку з цим, хай на мене не сердяться представники партійного керівництва, все-таки це позиція Компартії України, що Союзний Договір, положення про Союзний Договір займає ледь не основну частину положення про суверенітет.

Документ, який сьогодні роздано депутатам — «Резолюція з'їзду КПУ», також підтверджує, що позиція КПУ в основному зводиться до роботи над укладенням нового Союзного Договору. Я чекав, що з'їзд КПУ заторкне питання про суверенітет КПУ. Мені думается, що коли відбуватиметься друга частина з'їзду, то потрібно делегатам підняти питання про суверенітет КПУ. Тому що єдина можливість зберегти авторитет і, зокрема, на цьому етапі розвитку України, коли розглядається її суверенітет, це коли Українська Комуністична партія буде незалежною від союзної Комуністичної партії. Тоді вона зможе об'єктивно проводити політику державного суверенітету України. Я вам покажу оцю цілу паку грошей двадцятих років. Це гроші союзних республік. Не треба боятися, що перехід на свою грошову одиницю займе багато часу і забере багато коштів. Тут і гроші міста Одеси, міста Житомира і Далекосхідної республіки. Так що не треба боятися суверенітету. Дякую. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, другий мікрофон.

БАТІГ М. І., редактор Львівської обласної газети «Молода Галичина» (Буський виборчий округ, Львівська область). Шановний Іване Степановичу! Шановні депутати! Якись злі язики весь час сіють смуту і чвари в наші парламентські ряди. Хтось намагається, на мою думку, скомпрометувати в очах виборців депутатську групу «За Радянську суверенну Україну», яку очолює Станіслав Іванович Гуренко. Це по процедурі.

Сьогодні і вчора ввечері поширилась така чутка, що нібито вчора в Центральному Комітеті Компартії України були зібрані координатори цій групі і що там вони отримали сувору вказівку провалити в тому Проекті, який ми обговорюємо, Декларацію про суверенітет України такі положення:

- а) про те, що Прокурора України призначає Верховна Рада України;
- б) про республіканські Збройні Сили;
- в) про власну республіканську фінансово-банківську систему.

І остання вказівка — підтримати ідею негайного прийняття нового Союзного Договору.

Я думаю, ми всі розуміємо, що суверенітет без таких істотних ознак державної незалежності, без власних грошей, прокурора, армії — це не суверенітет, а «фількина грамота».

Переконаний, що це чудово розуміє керівництво ЦК КПУ. І хотів би попросити керівництво групи «За Радянську суверенну Україну», щоб виступили товариші і спростували ті чутки, які поширились вчора серед депутатів.

Переконаний, що всі члени цієї групи, яка про суверенітет України сказала навіть у своїй назві, теж розвінчають цю плітку і голосуватимуть за справжній суверенітет, в тому числі з грішми, армією і прокурором. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам з усією відвертістю доповідаю, що мені про таку зустріч нічого невідомо. Ми закінчили вчора засідання Президії Верховної Ради о 8 годині ввечора, навіть пізніше — о 9. Я не маю ніякої інформації. Будь ласка, перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідувач аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область).

Я був учора у ЦК на зустрічі, про яку говорив тільки що депутат. Я хочу сказати, що те, що він сказав, це провокація, це, вибачте мені, брехня придумана. Тому що там якраз говорилось про те, що Прокурор республіки повинен бути затверджений Верховною Радою республіки. У своєму виступі я можу детальніше про це сказати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Шкарбану Миколі Івановичу. За ним буде виступати депутат Московка.

ШКАРБАН М. І., голова колгоспу «Радянський» Кобеляцького району (Кобеляцький виборчий округ, Полтавська область). Шановні депутати! Шановна президія! Український народ! Сьогодні ми обговорюємо важливе питання. Бажано, щоб це обговорення відбувалося як робочий порядок, а не як мітинг — це моя точка зору. І кожний сказав свою точку зору відносно суверенітету України.

Перше. Чому я попросив слово? Я працював у Комісії, у мене було дві-три пропозиції, які я хотів би висловити.

Що, у нас суверенітету не було? Ми його втратили? Стаття 68 Конституції 1977 року, стаття 70 Конституції СРСР говорить, що республіки суверенні, і в той же час сьогодні предметом розмови є обговорення поняття суверенітету.

Тому у мене перше. Розбіжність у Комісії була. Я один, який поставив питання. Розмова повинна бути про відновлення суверенітету. Оце перше питання.

Питання друге — про державний суверенітет. Я один із кількох депутатів, який ставить питання, що треба говорити ширше не про державний суверенітет, а розширити його до суверенітету всього українського народу. Хоч там і сказано, але питання суверенітету народу — це ширше, ніж суверенітет держави. Тому що поняття суверенітету держави звужує суверенітет народу. Хотів би зачитати одну з статей з Римського права. Ця стаття говорила — «за образу величі народу — смерть». І з того часу, коли цю велич народу перенесли на Тіберія, республіка впала, стала імперія. Велич українського народу була (н е ч у т и) республіки і цю велич потрібно відновити.

Тому я цими фактами і розповідаю, це моя така точка зору, що повинна мова йти за відновлення суверенітету. Не будемо заглядати в глибину, але, скажемо, сьогодні сама президентська влада ображає велич українського народу, якщо вона дає право ввести президентську владу і навіть зупинити дію парламенту як представників народу. Така є стаття 127, шістнадцятий пункт.

Цей приклад говорить, чи являємось ми суверенними, чи ні. Тому, хто тут сумнівається, які нам закони приймати, то я хотів ще раз сказати, що держава являється тоді суверенною, якщо вона вирішує самостійно будь-які питання внутрішньої і зовнішньої політики, і у неї не існує законів другої держави без ратифікації, а якщо в нас існують закони іншої держави, є інші конституції, то це держава не суверенна. Ми повинні такі закони прийняти.

І питання по дискусії. Виходить, що нам треба всю Європу сьогодні прийняти у Союз, бо ми туди качаємо нафту і газ. Це відповідь для деяких депутатів. (О п л е с к и). Це нормальні економічні відносини, коли суверенна держава, яка спочатку стане суверенною, тоді укладе договори. Для того, щоб укласти договір про новий Союз, потрібно стати суверенною державою. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Московці Володимирі Миколайовичу. За ним буде виступати депутат Башкіров.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область).

Я хочу почати з того, що тут вже оголошувалось, що ми, мабуть, всі з вами дещо по-різному розуміємо поняття суверенітет. І треба сказати, що мається на увазі саме незалежність українського народу і української держави. Оце й відображає резолюція ХХVIII з'їзду Компартії України. Вона також в основних своїх положеннях трактує розуміння суверенітету і як право на самостійне здійснення законодавчої, виконавчої, судової влади на своїй території, виключну власність народу України на землю, надра, недоторканість території республіки, встановлення інституту громадянства, право народу України на відродження, становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин, право на об'єднання з іншими державами і таке інше. Але в усьому цьому якось, як тіньова сторона цього документа, вбачається, що все це можливе тільки в рамках нового Союзного Договору. Але ж це хибна позиція, на мій погляд. Бо не може... А якщо нам запропонують такі умови Союзного Договору, що будуть неприйнятні для нас, що тоді нам не потрібний державний і народний суверенітет України?

Я вважаю, що ставати на такі позиції не можна. Тому оцей проект документа, який розроблений Комісією з державного суверенітету, я вважаю, ми маємо прийняти за основу і за винятком деяких тут зауважень я можу голосувати за нього і в цілому.

Зауваження торкаються кількох позицій. Про те, що прокурор має бути дійсно підпорядкований Верховній Раді республіки, тут я думаю, ні у кого сумнівів уже не виникає, бо не може йти мова про суверенітет, якщо нагляд за додержанням державних законів буде здійснювати людина, яка є. Говорячи російською мовою, «наместником Генерального прокурора ССРСР». Я прошу прощення, що не підібрав зразу слово.

Інша позиція — про економічну самостійність. Тут говориться, що підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщувати на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР. Це дійсно так. Бо на сьогоднішній день на руках у мене є, докази того — це конкретний приклад: вилучення Білоцерківським шинним заводом із користування понад 300 гектарів українських чорноземів, а рішення про це приймалося спочатку Міністерством хімічної промисловості СРСР, узгодили з Міністерством сільського господарства СРСР, а обласну Київську Раду вже поставили перед фактом і вона мусила згодитися з цим. Тим самим замість того, щоб мати кілька тисяч тонн хліба щороку, мають сотні тонн сажі в повітрі. Отакий конкретний приклад.

І останній пункт. Це Збройні Сили. Дійсно, ми мусимо мати свої Збройні Сили, якщо хочемо бути суверенною державою, суверенним народом. Але якщо ми укладемо новий союзний Договір, то певні стратегічні сили будуть у цій союзній державі, у цьому Союзі, і тоді ми розглянемо питання, яким чином ми будемо своїх громадян... (н е ч т и) до служби у цих Збройних Силах. Тому цього питання, я вважаю, лякати не потрібно. Отже, я ще раз наголошую на тому, що пропоную прийняти представлений нам сьогодні документ, розроблений Комісією, за основу і приймати вже постатейно далі. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Башкірову Михайлу Володимировичу.

БАШКИРОВ М. В., голова виконкому Миколаївської обласної Ради народних депутатів (Снігурівський виборчий округ, Миколаївська область). Уважаемые народные депутаты! Наверное, в этом зале нет ни одного человека, для которого важность документа, который мы сегодня обсуждаем, нужно розъяснить. У нас есть единство понимания необходимости принятия Декларации о суверенитете и, к сожалению, в силу расстановки политических сил в парламенте нет единства подхода к понятию этого суверенитета, и мнения самые разные. И прежде всего — это по узловым моментам. Вопросы отношения к Вооруженным Силам, формирования собственной валютно-банковской системы, Прокуратура, отношения с Союзом.

К сожалению, решения принимаются политиками, а отвечает за них народ. Это истина, она тоже известна и мне кажется, что решение о суверенитете это дело даже не нас с вами, а прежде всего народа. И правильно было бы, если бы мы сегодня располагали возможностью провести по этому вопросу референдум, чтобы мы не натворили бед. Мы с вами выступаем от имени народа, но давайте вспомним, когда мы две недели назад приняли решение о переводе стрелок часов на один час.

Все тогда мы почти единогласно за это дело проголосовали. Масса писем с предприятий города Николаева говорит о том, что мы сделали глупость с вами. Хотя мы тогда отражали вроде бы адекватное мнение народа. А это вопрос, который определяет развитие нашей республики или страны в дальнейшем, на ближайшую и дальнейшую перспективу. И мы хотим одним махом принять. Поэтому надо давать себе отчет в том, что мы сегодня творим еще и потому, что вот этот внесенный проект на сегодня для нас многих является новшеством, потому что мы обсуждали массу других проектов.

Прежде всего хотелось в части 4 (может быть, это текст подчеркивания национальных интересов украинского народа, потому что республика у нас не мононациональная) последнее предложение по 5 разделу — территориальное верховенство — где идет речь о гражданах Украинской ССР, нужно было бы, может, перенести в 4 раздел.

Правы депутат Крижановский и депутат Шкарбан в том, что все-таки мы должны провозгласить прежде всего полномочия народа, а затем уже какую-то часть власти отдать государству. Потому что государство, как мы убедились на протяжении нашей истории, тоже может быть хорошим эксплуататором. И в этом смысле для нас, наверное, все-таки принять реальное решение о суверенитете, а не прокукарекать на весь мир о нем, как это сделала, допустим Литва. Сегодня она вынуждена приостановить свои принятые решения, и в этом мы не должны идти таким путем.

В условиях цейтнота времени я бы считал нужным предложить следующее. В связи с тем, что нам заявлен политический ультиматум шахтерами, это нужно в комиссиях сегодня и завтра еще обсуждать с тем, чтобы мы могли дополнить и изменить отдельные положения. Затем, может быть, продлить работу на субботу и воскресенье, и только после интенсивной работы выйти с единым решением.

Об отношении к Вооруженным Силам. Вам известно, что XXVIII съезд нашей республиканской партии провозгласил согласие с мнением нашего населения о том, что мы не должны отпускать на службу за пределы, в особенности внутренние войска, наших детей для подавления межнациональных конфликтов. Вместе с тем следовало бы обратить внимание на мнение военных специалистов, которые говорят нам об осторожности в подходе к этому вопросу.

И хотел, как сопредседатель парламентской группы «За Радянську суверенну Україну», сказать, что это заявление депутата Батига безусловно носит провокаци-

онный характер. Да, вчера мы совещались по вопросу отношения к проектам о суверенитете. Мы, во всяком случае, тоже изучаем обстановку из жизни. Вот я, будучи в области, переговорил с большинством руководителей районных Советов. И все сегодня говорят о том, что Декларация о суверенитете и сам суверенитет — это, прежде всего, важнейший вопрос, и нам некуда деваться, когда о нем уже пошла речь на нашей сессии и во всем Союзе.

Хочу сказать в отношении призыва к забастовкам. Особенно когда они раздаются из уст председателей постоянных комиссий. И если мы из стен Верховного Совета будем призывать к забастовкам, то при том положении в экономике, сельском хозяйстве недалек тот час, когда, может быть, не этот, а другой уже парламент будет обсуждать вопросы голодомора, но не 32—33 годов, а уже голодомора 92—93 годов, потому что мы приведем к развалу нашу и без того уже нестабильно работающую экономику. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, другой мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Відносно провокаційних нібито заяв депутата Батога. В залі розповсюджено, правда не всі одержали, але групи депутатів одержали такий документ «К вопросу о государственном суверенитете Украинской ССР». Я себе не назвал. Депутат Чорновіл, 264 округ. Це вже для нашої стенограми, бо там пишуть: депутат себе не назвал.

Так от це документ, де сказано про «отношение партийной организации республики к суверенитету Украинской ССР от имени партийной организации республики». У цьому документі заперечуються не тільки власні Збройні Сили, але й органи безпеки, Прокуратура, митна служба, до речі вона вже створюється, республіканські, дипломатичні, економічні відносини з іншими державами. Написано, «думается, что такой подход нереален». В цьому документі заперечується приватна власність як одна з форм власності — «прежде всего надо изучить мнение народа», далі йдеться про те, що це призведе до відродження експлуатації найманої праці і демонтажу системи соціальної захищеності. Чому? Не зрозуміло. Ми сьогодні не маємо якраз соціальної захищеності.

Далі. Оспорується фінансово-кредитна необхідність власних банківських і фінансово-кредитної грошової системи: «кажется, что это, по крайней мере, нецелесообразно».

Ось цей документ, розповсюджений від імені Компартії. Я й запитую президію і присутніх депутатів, я хочу знати, хто розповсюдив цей документ, який збігається з тим, що говорив депутат Батіг. Ми його не розповсюджували, це видається як позиція Компартії України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зрозуміло.

Депутат не представився. Вансєв його цитував, депутат Вансєв цитував звідси цілі фрази. Спитайте у депутата Вансєва.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Дійсно, я тримаю в руках цей документ, але за цей час, поки депутат Чорновіл показував цей документ, з якого цитував депутат Батіг, я запросив тільки що служби, звідки він взявся у залі. Від імені Президії, Секретаріату, комісії нікуди він не надходив. Я тримаю цей документ, він на 6—7 сторінок, ми будемо... Я дуже прошу, шановні товариші, заяву, репліку ми беремо до уваги і будемо з'ясовувати, звідки пішов цей документ і потім дамо відповідь.

Час закінчився.

Оголошується перерва до 16 години.

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ СЬОМЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

5 липня 1990 року. 16 година.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прохання зареєструватися.

Товариші депутати! Дозвольте вечірнє засідання Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим. Продовжуємо обговорення питання про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки.

До Президії надходять записки і усні запитання такого змісту: «Скільки я буду писати до Секретаріату і до вас про своє прохання виступити?». Є такі записки, а є інші записки: «Вношу предложение обсуждать Декларацию о суверенитете по пунктам разработанным комиссией».

Є така записка: «Буде доцільно оголосити план розгляду питання. Після доповіді прийняти у першому читанні, а потім обговорювати в Комісії», — це член Президії — голова постійної Комісії Ігор Рафаїлович Юхновський.

Є й інші записки, в яких говориться, щоб сьогодні продовжити обговорення, з тим, щоб надати слово депутатам від комісій, а завтра передати цей проект у постійні Комісії. У вас з цього приводу? Будь ласка. Третій мікрофон.

ПУШИК С. Г., письменник, голова Івано-Франківського товариства української мови імені Тараса Шевченка (Коломийський виборчий округ, Івано-Франківська область). Скажіть, будь ласка, головуючий, приблизно коли ми будемо голосувати за суверенітет, коли той день у нас буде?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я так сказати не можу, коли буде цей день, але так, як ми вчора розглядали це питання у Президії, ми домовлялися, що сьогодні день потрати-мо на обговорення і передамо в комісії для підготовки уже проекту суверенітету для обговорення його постатейно. У зв'язку з тим, що ми перші дві години сьогодні, я б не сказав, що ми їх потратили не на суверенітет, тому що більшість виступаючих, переважна більшість, ув'язувала питання із суверенітетом, і те, що стосується становища шахтарів, і те, що стосується становища металургійних працівників, і те, що стосується підземних метробудівників, і таке інше — все це зводиться до того, що ці питання повинні вирішуватися в республіці і для цього потрібно прийняти документ про суверенітет. Це буде залежати від Верховної Ради, коли ми його приймемо, але такий важливий документ ми зможемо приймати тільки тоді, коли в нас для цього

буде достатній кворум. Ви бачите, для обговорення у нас кворум є, тобто більшість, а от для голосування у нас і зараз кворуму немає.

Ми не чекаємо товариша Івашка. Якби ми були готові, то ми б Івашку зараз подзвонили і сказали: ми готові, приїжджайте, але питання в другому. Ви... (н е ч у т и) прийняти постанову, бо такий документ, звичайно, не можна прийняти, не бажано приймати без Голови Верховної Ради. Але це ніяк не означає, що ми не можемо його прийняти.

Товариші, тому вноситься пропозиція: сьогодні продовжити обговорення проекту Декларації про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки, який внесла постійна Комісія. Завтра передати його з урахуванням всіх тих пропозицій, які надійшли під час сьогоднішнього обговорення у постійні комісії. Не у Комісію, а у постійні комісії, тому що він, цей проект, у постійних комісіях ще не був, він не обговорювався. Висновків постійних комісій немає на нього.

І сьогодні ми домовилися з Головою Уряду, що він за сьогодні підготує проект структури Уряду і завтра його також передасть у постійні комісії з тим, щоб постійні комісії висловили свої думки з приводу і першого документа, і другого щодо структури Уряду. А потім ми зберемося на пленарне засідання і будемо обговорювати.

Будь ласка, третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Львівський виборчий округ, Ровенська область). Шановний Іван Степанович! Я вважаю, що ми мали достатньо часу для того, щоб обговорити всі варіанти Декларації про державний суверенітет. Вони нам були видані: якийсь — місяць тому, деякі — тиждень або два тижні тому. Але в принципі нічого нового в цьому узагальненому проекті немає. Всі ідеї ми врахували.

Я гадаю, що члени всіх комісій також уважно вивчили ці законопроекти. І тому я запропонував би такий порядок роботи. Сьогодні ввечері ще раз зберуться комісії і розглянуть свої розділи, до яких мають причетність. І завтра винести на обговорення і затвердження постатейно. Ми все одно, скільки б не говорили, не дійдемо тієї ситуації, коли за кожний розділ будемо всі голосувати на сто відсотків. Все одно ми будемо визначатися і приймати розділи шляхом голосування. Так що ми нічого зараз не виграємо, лише затягнемо час і будемо зволікати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я поділяю вашу думку. Але як нам бути з такими записками? Зачитую: «За якими списками ви надаєте слово? Вам подали записку від групи «За радикальну економіку» з проханням надати слово — не даєте. Крім того, я сам був записаний в Секретаріаті 19-им. І як це виходить, що кожний другий з Демблоку виступає, хоч їх одна третина».

Я можу читати ще, але не хочу гаяти часу. Товариші, більшість наполягає на тому, щоб назвати того, хто написав цю записку, яку я зобов'язаний був зачитати. Це — депутат Єліашевич, виборчий округ 167. Записка, на думку Президії, справедлива. Дійсно, у нас є люди, які записалися з першого дня і не мали змоги виступити. І я думаю, що сьогодні більшість товаришів, які брали участь в обговоренні конкретно виступали по цьому проекту. Тому давайте не будемо витрачати часу. Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Іване Степановичу, я думаю, що

сьогодні треба закінчити обговорення і завтра постатейно голосувати, якщо у нас буде кворум. Явне затягування. Так, багато ми говоримо, що нас чекають справи скрізь на місцях. Справді, і мене чекають, і всіх нас чекають справи. Давайте завтра будемо постатейно голосувати. Більше не тягніть. Ви явно затягуєте голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вячеслав Максимович, я тільки щоб до кінця бути чесними. Давайте ми подумаємо щодо кворуму. Я ще раз доповідаю сесії, що в Москві на з'їзді — 60 депутатів. Ні, ви послухайте. А нас 450. Десять відсутні з поважних причин. Тобто, це вже 70, 450 мінус 70, це — 380. Дивіться на табло.

Де вони? Давайте разом розбиратися. Ви там, у комісіях і депутатських групах розберіться, де вони, тому що мені, якщо по кожному, то потрібно буде півтори години доповісти, де вони. Так, будь ласка, третій мікрофон.

ПЕТРОВ В. М., директор Лубенського заводу лічильних машин (Лубенський виборчий округ, Полтавська область). Мені здається, що разом з Декларацією про суверенітет нам потрібно прийняти звернення до народу України, в якому відзначити, що Декларація проголошується в дуже важкі часи для народу, але надалі доля народу, його майбутнє залежатиме тільки від нього, і це, мабуть, дуже важливо, що ми гарантуємо додержання на Україні всіх міжнародно визнаних прав людини.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Є пропозиція взяти до відома і передати Комісії для підготовки такого звернення. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні народні депутати! Шановний головуєчий! Я все-таки хотів би звернутися до всіх народних депутатів з такою пропозицією. Це надзвичайно важливий документ. Ми з цього документа, коли його розглядали, виділили розділ для окремого обговорення і для окремої акції — це про Союзний Договір. Тобто, ми бачимо, що дуже важливий документ розподілили. Крім того, я бачу, на столи роздали, крім цієї Декларації, яку ми отримали в комісіях, ще документи, які ми не обговорили, бо тільки сьогодні ранком їх роздали. Це — резолюція XXVIII з'їзду, ми ж її в комісіях теж повинні обговорити.

Я знаю, що концептуально ставив питання Сергій Петрович про відстоювання того положення, про яке він говорив. То через це я пропоную продовжити обговорення, передати на комісії, які зроблять свої висновки, узагальнять їх, і тільки тоді вже вирішувати питання про цей надзвичайно важливий документ. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати? Я зачитую записку з такою ж пропозицією: «Есть предложение обговорить в комиссиях сегодня и завтра последний проект о суверенитете. Если нет, дайте мне слово. Пшеничников Анатолий Егорович, Крым».

Не дали йому слова тільки тому, що сьогодні були вже виступаючі з Криму. Якщо буде у нас можливість, надамо слово і депутату Пшеничникову. Будь ласка, другий мікрофон.

РЕВА В. М., перший заступник Міністра транспорту Української РСР (Феодосійський виборчий округ, Кримська область). Иван Степанович! Я поддерживаю предложение, которое высказал депутат Коцюба, потому что мы получили сегодня утром сведенный документ Декларации, которую мы видим впервые. Мы видели 4 или несколько даже больше вариантов, мы их сами сопоставляли, но уже законченный вариант комиссией мы только увидели сегодня впервые. И сегодня с ходу, с лету принимать такой важнейший документ — это будет категорически неправильно. Это мое такое

категорическое мнение. Мы вчера обсуждали этот вопрос в нашей комиссии по базовым отраслям народного хозяйства, и мы считаем, что этот вопрос надо достаточно серьезно обсудить на комиссиях завтра, тем более у нас есть Закон о суверенитете России, есть Декларация Молдавии, надо сопоставить, надо взвесить. Правильно товарищ депутат говорил о том, что мы приняли закон на слух о переносе времени, а сейчас всю республику, я говорю от имени транспортников, лихорадит. Сегодня в областях Донецкой, Днепропетровской, Крымской, Запорожской работает транспорт по московскому времени, а остальные — по местному, значит от пассажиров мы получаем тысячи возмутительных писем. Мы приняли одно необдуманное решение.

Поэтому я поддерживаю ваше предложение и считаю необходимым этот вопрос рассмотреть завтра на комиссиях и поддерживаю предложение о том, чтоб товарищ Масол нам представил для рассмотрения структуру Правительства нашего и управления народным хозяйством, чтобы не получилось, что мы получим его утром в тот же день и рассмотреть серьезно этот вопрос...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон, будь ласка.

БЕДЬ В. В., адвокат Тячівської юридичної консультації (Тячівський виборчий округ, Закарпатська область). Шановні депутати! Звичайно, що приймати Декларацію про суверенітет не можна наскоком. Тут треба зважити, обдумати і до цього підготуватися. Але одночасно я хотів би звернути увагу, що так як складається враження, що хтось чи плановано, чи не плановано завжди ніби намагається зірвати роботу Верховної Ради. 70 чоловік відсутні з поважних причин, але в залі майже відсутньо 100 чоловік. Тому я вимагаю, щоби була проведена поіменна реєстрація і щоби були опубліковані списки тих людей, які безвідповідальні до виконання своїх обов'язків. Бо через те, що їх немає, немає кворуму, не можна розглядати навіть інші питання, які можуть виникати на Верховній Раді. Прошу з цим питанням якось розібратися, Іван Степанович, і поставити на поіменну реєстрацію, хто відсутній на сьогоднішній день у Верховній Раді, і опублікувати ці списки для виборців. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, надійшла конкретна пропозиція, яка, на наш погляд, не потребує обговорення. Тому прошу визначитись щодо внесеної пропозиції шляхом голосування. Хто за те, щоб провести поіменну реєстрацію, прошу голосувати.

«За» — 261. Рішення приймається. Я прошу всіх зайняти місця, біля мікрофонів, або давайте ми пізніше проведемо. Зараз? Займіть місця тоді, депутати, які стоять біля мікрофонів, займіть місця, ми будемо проводити поіменну реєстрацію. Я прошу зайняти місця для проведення поіменної реєстрації. Товариші депутати, прошу підготуватись, проводимо поіменну реєстрацію. Прошу зареєструватись, нажавши на кнопку «за».

«За» — 304, «проти» — 1, хтось перевіряє машину. Утримались — 2, не голосували — 5.

Шановні товариші депутати, я думаю, що ми достатньо витратили часу, давайте перейдемо до обговорення цього важливого питання.

Слово надається депутату Гальцеву Павлу Сазонтійовичу. За ним буде виступати депутат Мостиський.

Депутат Табурянський, ми вам робимо зауваження, займіть своє місце. Я вас прошу, займіть своє місце. Ми вам робимо попередження.

ГАЛЬЦЕВ П. С., голова колгоспу «Більшовик» Білгород-Дністровського району (Білгород-Дністровський виборчий округ, Одеська область). Уважаемые народные депутаты! Уважаемый председатель! Я хотел бы сегодня остановиться на этом очень важном вопросе о принятии Декларации.

Принятие Декларации бесспорно даст нашему государству возможность быть правовым, а каждому из нас социально защищенным. И поэтому мы сегодня, рассматривая это, должны помнить прежде всего, придя с наказами не от имени себя, как говорится, выступать, а выступать от имени избирателей, интересы которых мы выражаем. История нашего государства практически была построена на том, что, признав законы общественно-экономического развития, затем через определенное время нарушив их, через десятки лет оно привело страну к тому, что народ оказался у порога нищеты. И поэтому мы с вами должны взвесить пройденный путь нашим народом, взвесить историю и принять Декларацию такой, какой нам велели наши избиратели.

Я хотел бы, товарищи, остановиться на таких вопросах. В принципе, если рассматривать вопрос о Декларации, у нас есть, собственно говоря, две наметившиеся тенденции, два подхода.

Часть депутатов полностью за то, чтобы Украинское государство вышло из Союза Советских Социалистических Республик. Вторая часть, если так провести границу, за то, чтобы была полная политическая, экономическая самостоятельность государства, но в пределах Союза или конфедерации. И надо с этими двумя позициями, товарищи, считаться. Здесь выступают депутаты, которые за то, чтобы сохранить нашу государственность, чтобы было государство государств, как целый ряд депутатов начинает смеяться и возражает против позиции.

Давайте мы с вами будем говорить о следующем. Каждый должен излагать позицию. Мы должны набраться с вами терпения, выслушать, а когда придет время голосования, вот там и определиться. Это, наверное, будет правильно. Потому что на эмоциях строить работу мы с вами не имеем права, ни я, ни вы, и я хотел бы высказать свое отношение к этому вопросу.

Я представляю тех избирателей, которые за то, чтобы Украина была политической, экономической самостоятельной, чтобы было главенство законов наших, республиканских над союзными, чтобы это действительно было государство. Но я сегодня не могу себе представить вместе со своими избирателями, я недавно с ними встречался, которые видят не только отделение, но и видят: а как же практически начнется повышение благосостояния, через которое время оно придет? И я хотел бы, чтобы мы вместе с вами разделили участь будущей нашей Украины.

Украина развивалась, как и другие союзные республики, на основании договора 1922 года. Мы все с вами знаем, что договор первый не предусматривал того, что сегодня произошло с республиками. Поэтому не нужно отождествлять то время с этим. Я думаю, что мы поверим себе, что мы действительно примем такую Декларацию, которая даст возможность Украине быть самостоятельной. Если решать вопрос, то я от имени избирателей за то, чтобы мы заключили Союзный Договор, передали те полномочия, которые нужны. В соответствии с этими полномочиями нужно в будущем создать и такое правительство, которое будет отвечать этим полномочиям. Тогда мы сможем быстрее решить те экономические задачи, которые стоят.

Решить политические задачи мы можем — вышли, образовали государство и все. А повышение жизненного уровня, когда экономики всех республик тесно переплетены между собой. А почему мы сегодня пренебрегаем желанием, которое есть у других республик, построить свою самостоятельность, войти в договор и решать те вопросы, которые будут необходимы для повышения благосостояния? Почему мы сегодня видим только то, что Москве мы передаем полномочия, и на этом начинается диктат? Ведь мы диктат не передаем, мы от диктата отходим. Хотел бы высказать свое мнение в отношении следующего.

Нужна ли нам армия? Я думаю, что на первых порах не надо нам уходить от этого. Нам нужно решать оборону в составе непосредственно Союза. Дать полномочия и направить комиссию, которая бы уже в ближайшее время занялась вопросом непосредственно заключения Союзного Договора.

Мы сегодня испытываем большие трудности в экономике. Но мы еще не можем предвидеть все, что наступит через определенное время потому, что с каждым днем эти экономические связи все слабее и слабее. Поэтому я предлагаю, товарищи, чтобы мы действительно серьезно подумали над вопросами, связанными непосредственно с тем, заключать нам договор или не заключать.

Я от имени своих избирателей призываю, чтобы мы трезво подумали и выступаю за то, чтобы мы действительно заключили Союзный Договор. И еще раз хочу сказать, что давайте мы будем действовать не за народ, а во имя народа и трезво принимать решения. Спасибо за внимание!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Мостиському Андрію Богдановичу. За ним буде виступати депутат Панченко.

МОСТИСЬКИЙ А. Б., геолог Ковельської геолого-розвідувальної партії (Ковельський виборчий округ, Волинська область), шановні депутати! Я впевнений, що в цьому залі немає людей, яким би була байдужа доля України, доля українського народу. Тому що у протилежному разі, я думаю, вони не сиділи б у цьому залі. І тому, я думаю, ми не повинні надто суворо судити тих депутатів, які виходять на цю трибуну і, можливо, надто емоційно висловлюють свої думки щодо Декларації про незалежність України. Тому що, як ми знаємо, протягом багатьох століть кращі сини та дочки нашого народу віддавали життя за цю незалежність, за суверенітет України. Сьогодні ми маємо таку феноменальну можливість приймати Декларацію про суверенітет в цьому залі, приймати її парламентським шляхом. Мабуть, багато з вас спостерігає сесію Верховної Ради Союзу і дивилися З'їзд народних депутатів Росії і той момент, коли обговорювалось питання про суверенітет Росії.

Я дивився тоді, признаюсь щиро, з болем, тому що, як ви звернули увагу, всі депутати — і ліві, і праві, а там таке саме розмежування, тобто поляризація сил, які у нас, і анархісти, і комуністи, всі вони об'єдналися під ідеєю незалежності і суверенності Росії. Ви зверніть увагу, що кожен з тих депутатів, чи комуніст, чи анархіст — він виходив на трибуну і десятки разів вживав слово Росія, коли говорив про цю Декларацію. І це прекрасно. Я вважаю, що ми, наш парламент, ми, українці, повинні вчитися у росіян любові до своєї Батьківщини, любові до свого народу.

А тепер конкретно про Декларацію. Я вважаю, що, в основному, Декларація є, відповідає часові і з нею можна погодитися, за винятком деяких редакційних змін, які, звичайно, необхідно внести. Я хочу спинитися на двох таких важливих моментах, які,

на мою думку, викличуть найбільші протиріччя при постатейному обговоренні. Це розділ про Збройні Сили і про укладення нового Союзного Договору.

Я думаю, що кожен з нас під час своєї передвиборної кампанії запевняв виборців, особливо жінок, матерів, що їхніх синів не будуть більше посилати в Афганістан чи ще кудись. І що їх звідти не будуть привозити в цинкових гробах, покалічених і знівечених. Я думаю, що питання про Збройні Сили повинно вирішити цей момент. Якщо ви візьмете в руки газету «Молодь України» за сьогоднішнє число, то ви побачите там статтю, яка називається «Екстрений збір». Я прочитаю деякі витяги з цієї статті. «Щосуботи в Запоріжжі збираються солдатські матері, сини яких служать в Закавказзі. Триває збір підписів під листом на адресу Голови Верховної Ради Української РСР Івашка з настійною вимогою — закласти в Декларацію про суверенітет України положення про проходження військової служби юнакам із українських міст і сіл на території України. Під час останніх зборів жінок в парку біля будинку культури «Будівельник» ухвалено звернення до всіх матерів України про необхідність згуртувати свої ряди, аби не допустити участі своїх дітей, призваних до армії, у вирішенні за допомогою зброї міжнародних конфліктів у гарячих точках.

Вісімнадцяти-дев'ятнадцятилітні юнаки, одягнувши військові мундири, не повинні виконувати функції, що не властиві Армії. Орієнтовно 14—19 липня намічено скликати в Запоріжжі екстрений з'їзд солдатських матерів України. Головне питання — негайне повернення синів-військовослужбовців із закавказьких та інших віддалених республік для проходження служби в межах УРСР». Я думаю, що ця стаття та інші доводи допоможуть вам зрозуміти необхідність розділу «Про державну незалежність України», та про «Збройні Сили».

А тепер про укладення нового Союзного Договору. Я вам признаюся щиро, що коли я взяв в руки цей офіційний проект, який підготувала Президія Верховної Ради України, то склалося враження, що це не Декларація про державну незалежність України, а Декларація про укладення нового Союзного Договору. Тому що всі розділи, які передували розділу 10, ніби підводили нас до укладення нового Союзного Договору. Я вважаю, що це є абсурд, тому, що не можна в Декларації про незалежність говорити про те, що ми будемо залежними від якихось наднаціональних, надреспубліканських структур. Я вважаю, що до того часу, поки ми не наповнимо реальним змістом Декларацію про незалежність України, ми не можемо і не повинні говорити про укладання нових союзних договорів. Тим більше, що в цьому проекті, який нам сьогодні роздали, є такий пункт: Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позицію республіки при укладанні міжнародних угод.

Я думаю, що це є той пункт, який нам потрібний. Тобто, тільки наповнивши реальним змістом Декларацію про суверенітет, ми можемо вести мову про укладання нових союзних угод.

І останнє. Шановні депутати! Я бажаю і вам, і собі, щоб ми прийняли таку Декларацію, щоб нам не було соромно перед нашими нащадками. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Панченку Володимирі Євгеновичу.

ПАНЧЕНКО В. Є., відповідальний секретар Кіровоградської обласної організації Спілки письменників України (Ленінський виборчий округ, Кіровоградська область). Шановні депутати! Я хотів би нагадати нам усім про те, що загальна ситуація

у країні і в республіці, ситуація, в якій ми приймаємо Декларацію про суверенітет, дуже суперечлива і навіть парадоксальна. Бо справді хіба це не парадокс, що Президент Горбачов висуває концепцію союзу суверенних держав, а в Доповіді на XXVIII з'їзді він же говорить про те, що у межах Верховної Ради Союзу РСР уже йде підготовка нового союзного договору. Але ж суверенітет не може спускатися згори. Він може приходити тільки знизу, через самовизначення того чи іншого народу.

Або хіба не парадокс те, що ми нібито вже домовилися, що ми ще не жили в умовах федерації, що в нас немає федерації. І разом з тим ми виступаємо за оновлену федерацію, і я думаю, що це неправильно, тому що як можна оновлювати те, чого не існує, як можна оновлювати те, чого немає. У нас є поки що унітарна держава, і казати в сьогоднішній конкретній ситуації про те, що ми виступаємо за оновлену федерацію, це все одно, що казати: ми виступаємо за оновлену унітарну державу.

Трете. Хіба не парадокс те, що республіки приймають сьогодні декларації про суверенітет, а Верховна Рада Союзу РСР приймає нікому не потрібні закони про розмежування повноважень Союзу і республік або про мови? Я все це кажу для того, щоб наголосити на одному: у нас сьогодні перехідний історичний момент, і ми повинні сьогодні, враховуючи цю перехідність історичного моменту, приймати нашу Декларацію.

Оскільки йдеться сьогодні і раніше про новий Союзний Договір, то ми повинні, очевидно, в тому зверненні, яке буде з цього приводу прийматися, домовитися, що цей Союзний Договір не повинен бути ні в якому разі безстроковим. Він повинен бути тимчасовим і укладатися, скажімо, на п'ять років, тому що через п'ять років ситуація може кардинальним чином змінитися.

Я поділяю основні положення нового проекту, який нам сьогодні роздано, і пропоную прийняти його як основу (навіть чи в цьому проекті є положення, які будуть відкинуті більшістю). Я розумію також те, що в цьому проекті є положення полемічні, навколо яких і сьогодні йдуть дискусії. Однак, скажімо, положення про те, хто має призначати прокурора нашої республіки. Здається, вже більшість ораторів схилиється до того, що прокурора республіки має призначати наша Верховна Рада. Проти цього виступив, здається, тільки сам прокурор республіки депутат Потебенько. Я дозволю собі процитувати його аргументацію на користь власної позиції. Депутат Потебенько сказав у своєму виступі таке: чим більше Прокуратура буде незалежною від місцевих органів і подій, тим реальніше забезпечуватиметься нагляд за виконанням законів усіма, без винятку, і тим реальніше оберігатимуться інтереси республіки та її громадян у цілому.

Ви знаєте, ці слова змусили мене вдатися до однієї історичної аналогії. Коли після Полтавської битви на Україні запроваджувалася Малоросійська колегія, то цар Петро, присилаючи сюди чиновників для управління Україною, звичайно, не говорив про те, що він робить насилля над Україною. Він говорив, що це все потрібно для благодіяння над українським народом, що, мовляв, українці звикли чубитися і вони самі не зможуть розібратися. А для об'єктивності їм потрібно прислати, призначити згори. Я через те підтримую ту формулу, яка є в проекті. Генеральний прокурор республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.

Друге. Положення про Збройні Сили УРСР. Я думаю, що всі матері України проголосують за те, щоб їхні сини служили на території республіки. Це одне з тих поло-

жень, я думаю, яке повинно нас усіх об'єднати. На мій погляд, національне військо можливо. Так було в 1654 році, коли приймалася Переяславська угода. Так було в 20-і роки. Якщо утвориться у нас новий союз Суверенних держав, то, очевидно, він, цей новий союз суверенних держав, подбає і про власне військове забезпечення. Я думаю, що якщо є війська Варшавського Договору, то чому в межах Союзу (я тут дозволю собі продовжити одну з пропозицій депутата Філенка), чому в межах союзу суверенних держав не може бути військ Київського договору? В усякому разі в цьому питанні потрібна велика зваженість, продуманість всебічна.

І третє. Принципове значення в новому проекті мають положення Декларації про рівність громадян УРСР незалежно від національності, а також можливі положення про можливість утворення національно-адміністративних одиниць. Наш суверенітет не повинен погано відбиватися на національних потребах інших народів, інших національних груп, не повинен він негативно відбиватися на душевному комфорті людей інших національностей. Про це минулого разу говорив депутат Терехов. Я з ним згоден, я поділяю його думку, але я б ще з більшою охотою розділив його слова, якби в них була хоч якась невелика іскра турботи про ті сотні тисяч українців, які живуть у Криму і не мають нічого — ні української букви, ні української школи.

Нам потрібна справедлива Декларація, а крім того, саме в ці дні мені думається ще й про таке: республіці потрібен такий суверенітет, при якому в фіналі світової футбольної першості могли б зустрітися збірна України і збірна Росії. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Яценку Володимирі Михайловичу. За ним буде виступати депутат Мовчан.

ЯЦЕНКО В. М., голова Коростенської міської Ради народних депутатів, другий секретар Коростенського міськкому Компартії України (Коростенський виборчий округ, Житомирська область). Уважаемые товарищи! Поскольку мне предоставлено слово, я просил бы выслушать, задуматься о важности сегодняшнего исторического момента, взвесить, выслушать всех, посоветоваться в комиссиях еще раз.

Я хотел бы напомнить некоторым депутатам, которые неделю, вспомните, мусолили в буквальном смысле этого слова Временный регламент работы нашего парламента, а когда подошли к самому важному историческому вопросу, хотят за два дня проскочить его на волне прежнего, даже не посчитавшись с мнением, может быть, даже меньшинства.

Тем более сложнее выступать, что я представляю национальное меньшинство — русских. Поэтому я не стану навязывать сегодня свою волю народу Украины. Я хотел, чтобы сегодня наши парламентарии еще раз задумались, еще раз взвесили, прежде чем поднять руку и проголосовать за основное положение этого документа.

Я, как и большинство моих товарищей, за реальным суверенитетом, не бумажным, а реальным, причем хотел бы, чтобы вы все поняли, что это — объективная реальность, это — необходимость, а не чье-то желание, как кто-то себе пытается преподнести, или чья-то идея.

Мы, хозяйственники, председатели городских Советов, партийные работники, в сотни раз, смею вас заверить, в сотни раз больше, острее чувствуем сущность несправедливости административно-командной системы не по газетам, не по статьям, а в своей повседневной жизни. Как мы по министерствам и ведомствам вырываем

буквально все для того, чтобы облегчить жизнь наших людей, чтобы держать городское хозяйство, не дать ему развалиться, чтобы его не разворовали до конца союзные ведомства, чтобы отопить жилье людей и так далее. Мы эту систему чувствуем по 12 и более часов в день, каждой клеткой своего тела. И поэтому мы протестуем против того, что кто-то пытается присвоить себе больший патриотизм, большую любовь к народу, чем наша любовь.

Я еще раз говорю, что кто-то пускает дым в это время на отлежке, кто-то славил партию, а мы работали, работали вместе с людьми. Надо, чтобы всем было понятно и чтобы никто не присваивал себе право быть патриотом большим, чем другие.

Большинство депутатов обливают черной краской все, что было. Но вместе с тем, давайте вспомним и задумаемся, что наши люди жили, растили детей и хлеб, строили дома и детские сады, школы и так далее и кормили, кстати говоря, большинство депутатов, которые сегодня на своих ладонях не имеют мозолей. У многих потому проскакивает желание зачеркнуть последние годы, вычеркнуть из жизни. Почему? Ведь народ, наверное, этого все-таки не хочет. И было счастье у народа, была радость у народа. Если кому-то хочется вычеркнуть историю эту — вычеркивайте, но свою собственную, а не историю народа. Народ эту историю не будет вычеркивать. Это, я думаю, ясно.

Дальше, товарищи. Мы в последнее время стали вместе с вами политиками. И впереди политическое заслоняет нечто большее — человеческое. Я не говорю сегодня о тех экономических убытках, которые придется, если мы сегодня режем иотрежем, как по живому, от наших, скажем, братьев русских, белорусов и так далее. Экономические потери будут и не на два-три года, а может быть, намного больше, нас отбросит это назад. Давайте подумаем о человеке. Вот некоторые народные депутаты СССР пытались все-таки нас учить, как же нам поступать. Не дай бог нам, товарищи, перенять опыт решения депутатами Верховного Совета СССР, в частности, национальных проблем, которое породило уже и тысячи жертв, которое породило уже и до миллиона беженцев. Я еще раз подчеркиваю, не дай бог нам таким образом решать национальные вопросы. Мы должны задуматься о том, товарищи, что в душе многих из нас нельзя поделить на русских, украинцев, белорусов. Невозможно это сделать так просто. И решить этот вопрос, наверное, не нам, а все-таки многонациональному народу Украины. Я за эту формулировку и за многонациональный народ Украины. Путь у нас только один — вместе с вами к свободе, к свободе в плюрализме собственности, плюрализме мнений, к политическому плюрализму и так далее. Мы, партийные работники, тоже за это дело.

Но я все-таки за суверенитет в составе Союза Советских Социалистических Республик. Я все-таки настаиваю на том, чтобы записать: «Украинская Советская Социалистическая Республика выступает за неотложный созыв представителей правительств и парламентов независимых союзных республик для разрешения комплексного вопроса, связанного с миграцией населения, разделения общественного богатства, решения неотложных экономических, военных, административных и других проблем». То есть речь идет действительно о создании нового Союзного Договора. Спасибо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Мовчану Павлу Михайловичу. За ним буде виступати депутат Колінець.

МОВЧАН П. М., письменник, секретар правління Спілки письменників України та Київської організації СПУ (Березняківський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати, шановний голову! Все-таки, можливо, ми будемо не те що милосердними, а справедливими до тих людей, які стоять біля мікрофонів. І я просив би вас і вашої уваги вислухати їх, перш ніж виступлю із словом я, Іване Степановичу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я дуже згодний з Вами, але ми домовились, що ми продовжимо обговорення. Депутат Головатий підписав записку від семи депутатів. Група депутатів від міста Києва просить надати слово депутату Мовчану. Далі. У списку для виступу депутат Головатий записаний, депутат Гудима записаний. Я не розумію, для чого ж ми витратили час на це, до порядку, що нам робити?

(Г о л о с и в з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я можу. Так, товариші депутати! Як нам зробити в цьому випадку?

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші! Давайте ми спокійніше до цього поставимося, ми більше витрачаємо часу. Давайте ми дамо слово депутатам біля мікрофону, а в залежності від того, то вони внесуть, будемо голосувати.

Будь ласка, перший мікрофон.

ГУДИМА О. В., викладач Луцького педагогічного училища імені Ярослава Галана (Луцький-Центральний виборчий округ, Волинська область). Шановні депутати! Я хочу вжити таку метафору. Ми всі любимо український борщ. Це процедура (Ш у м у з а л і)... Всі ви знаєте, як готується ця страва, із скількох компонентів вариться борщ і в якій послідовності, кожна господиня знає, що кидати. Але для всіх депутатів, я хочу зробити наголос, для всіх глядачів, для всіх громадян України ясно, що борщ, який вариться в цьому залі, буде тільки з води і з картоплі і зажарений. В цьому борщі не буде...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Виключіть мікрофон.

ГУДИМА О. В. Не буде квасолі...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Виключіть мікрофон. Будь ласка, третій мікрофон.

ГУДИМА О. В. Іван Степанович...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, третій мікрофон. Депутат Гудима, ми вас позбавляємо слова. Будь ласка, третій мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Іван Степанович! Ми третій день обговорюємо питання державного суверенітету. Я буду говорити не про борщ, а про суверенітет, про те, з чим звертаються до мене виборці. Я отримав дві телеграми і один лист, де вони нарікають нам, що ми допустили порушення принципу гласності, тому що невідомо, хто вирішив не друкувати у ре-спубліканській пресі обговорення питання про державний суверенітет.

Хто приймав таке рішення, я не знаю. Але вас як головуючого сьогодні і голову Комісії з питань гласності Правденко, я хотів би звернути вашу увагу саме на це. Тому, що Укрінформ дав куцу інформацію, кореспонденти дають суб'єктивну інформацію, а громадяни України не можуть ознайомитися з усіма проектами, з усіма ви-

ступами, підходами і концепціями. Це перше, що примусило мене звернути увагу на порушення гласності.

Ще дві телеграми від виборців. Перша — це з Ірпеня, де вони інформують про припинення трансляції засідань Верховної Ради по міській радіотрансляції. Це перша. Друга — це про припинення прямої телетрансляції, яка відбулася раніше при обранні і призначенні Масола на посаду Голови Ради Міністрів УРСР. Був здійснений дзвінок у Держтелерадіо УРСР, і заступник Голови Декаленко сказав, що ми самі вирішуємо, це процедурні питання, і ми виключили. Його було запитано, а хто вирішує, що є процедурним питанням у цьому залі при прямій трансляції, а що є непроцедурним. Він дав відповідь, що у них є інструкція. Отже, я хочу просити вас як головуючого на сесії сьогодні і голову Комісії з питань гласності Правденка звернути вашу увагу на ці факти, розібратися в них і надалі не допускати порушення гласності. А далі, щоб все-таки питання суверенітету дійшло до громадян України через офіційні органи друку, я просив би присутніх депутатів проголосувати за публікацію обговорення цього питання у вигляді стенографічного звіту у центральних органах преси. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Так, я прошу у вас дві хвилини, товариші. Дійсно, зауваження доречне. Для мене також невідомо, що було там з телебаченням. Я приймаю це як до Президії і як до заступника і прошу Комісію з гласності, ми над цим попрацюємо і повідомимо депутатів. Я не бачу у Секретаріаті відповідального за цю справу. Я прошу Секретаріат все-таки теж на своєму засіданні розглянути це питання і, якщо можна, до кінця робочого дня сьогодні повідомити, як це буде у нас вирішуватись з питанням гласності.

Будь ласка, депутат Мовчан.

МОВЧАН П. М. Шановні товариші депутати, шановний голово! Я не буду вдаватися до аргументації на користь того документа, який сьогодні ви одержали. Ми всі разом одержали і ознайомилися з ним. Справа в тому, що ми вже надто довго переконуюємо самих себе у необхідності прийняття цього документа. І, дійсно, це — наша мета і, дійсно, це — наше завдання і, дійсно, це — наші зусилля. І спільні зусилля можуть цей документ прийняти і зробити його правочинним. Я вважаю, що досить нам говорити про те, що і чого там бракує. Все це (буде) доопрацьовано і напрацьовано під час обговорення і вироблення нової Конституції. А для того, щоб нам рухатися, нам необхідно обговорити саме цей документ, в якому закладено всі параметри того, що називається «незалежність українська».

Українська незалежність... Вона не може бути якось відредагована до якихось прийнятних індивідуальних чи колективних формул. Це все народна формула, і тому я вважаю, що найважливіший аргумент на користь цього документа — це саме життя, і це історія, і це необхідність. І я вдаюся сьогодні до термінології члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС Яковлева, який сказав про те, що перебудова відбудеться без партії чи з партією, але вона відбудеться. Відбудеться незалежність України незалежно від того, чи ми сьогодні, чи завтра, чи післязавтра приймемо, але які шляхи її прийняття чекають нас, або кров'ю, або словом. І я вас усіх закликаю бути розсудливими, тому що ми сьогодні, дбаючи про найважливіше, кожен про себе, свій маленький інтерес, повинні поступитися в ім'я великого інтересу і майбуття.

Два дні тому Комісія по чорнобильських наслідках, по наслідках чорнобильської катастрофи зустрічалася з тими людьми, які є жертвами тієї системи, яку хочуть

боронити ще сьогодні. І не тільки в цьому залі, а особливо поза тими залами, у тих зореносних шпилях. Я вважаю, що ті люди, які уже понесли втрати, вони перш за все заслуговують на той повний суверенітет, на повний, тому що те, що чиниться на «зонах» і поза «зонами», — це злочин. Те, що не спроможен зробити ... (н е ч у т и) парламент.

Якщо ми себе усічемо будь-чим, навіть поступимося найважливішим, від чого нас так відлякує (це, скажімо, Збройні сили України), ми поступимося найважливішим — майбуттям. Самі подумайте, що у тій зоні господарюють і далі і викачують, випомповують наші кошти ті відомства, які не збираються поступитися жодним своїм інтересом.

Вибачте мене, коли там планують спільні підприємства поза нашою згодою, спільні підприємства з німцями, з італійцями, я не знаю з ким ще можуть вони робити ці підприємства, то роботизація і все інше, ми будемо спостерігачами і ми (я вдався до такого порівняння), ми є обвішальниками, яких забезпечують у будь-яку пору в той чи інший бік смертю, згубою.

Тому що нам кажуть так: ми не можемо тієї атомної електростанції виключити, тому ще немає документації. Вона можлива тільки через 10–15 років. Хто прискорить оце відключення тих смертоносних реакторів? Хто? Я вас питаю. Що, Москва і той Союзний Договір, якого ми так прагнемо? Люди добрі, мені здається, що вже досить нам переконувати один одного. Я вважаю, якщо сьогодні ми злукавимо, то, подумайте, хто лукавив все життя? Той, хто був на піраміді, на найвищих посадах, як Щербицький? І він проклятий, і він заслуговує тієї «алеї неслави» у місті Чорнобилі разом зі своїм погруддям, як і Валентина Семенівна Шевченко. Це так сказав Яворівський на зустрічі у Славутичі. Я вважаю, що на тих стінах того саркофагу треба вибити імена всіх тих, хто погубив нашу націю за 70 років, і щоб, коли привозили до четвертого реактора, читали імена тих, хто досягав власного благополуччя за рахунок неблагополуччя народу. Через те у мене один аргумент, одне благання — ви подивіться на самих себе, загляньте у свою совість і подумайте про те, як будуть про вас згадувати наші предки? Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається Колінцю Володимиру Володимировичу. За ним буде виступати депутат Артеменко.

КОЛІНЕЦЬ В. В., викладач кафедри російської і зарубіжної літератури Тернопільського державного педагогічного інституту імені Я. Галана (Тернопільський міський виборчий округ, Тернопільська область). Шановні депутати, ознайомившись з остаточним варіантом проекту Декларації про суверенітет, вважаю, що головним його недоліком є відсутність констатуючої частини, яка б мала остаточно вплинути на його сутність.

У цій частині, на мою думку, повинна бути дана об'єктивна оцінка подій на Україні 1917—1920 років, що прозвучала у виступі депутатів Скорик та Хмари. Але ця оцінка повинна бути ключовим моментом, відправним пунктом прийняття цієї Декларації. Бо сьогодні, приймаючи цей важливий документ, ми, як ніколи, повинні пам'ятати про те, що саме уряд Радянської Росії, очолюваний самим Леніним, зразу ж після того, як прийняв Декрет про мир, оголосив війну Українській Народній Республіці, в результаті чого Україна втратила суверенітет.

Сьогодні, як ніколи, ми повинні пам'ятати, що уряд Української Народної Республіки — Центральна рада — у своїй суті був урядом народним, бо з 584 депутатів 444

були робітниками, солдатами і селянами. І навіть такі більшовики, як Скрипник і Затонський говорили, що цей уряд по своїй суті демократичний.

Отже, враховуючи історичні події 1917—1920 років, а саме те, що Україна була суверенною, вихідним пунктом Декларації повинно бути відновлення цієї незалежності в усій її повноті, в тому числі і української національної символіки.

Шановні депутати, замовчування всього цього чи небажання все це зрозуміти може суттєвим чином вплинути на суть цього документа, який ми збираємося прийняти. Бо якби все це було враховано, то першими рядками документа про суверенітет України повинен бути повний, остаточний і довічний вихід із складу СРСР.

Шановні депутати! Я хочу звернути увагу ще на одну деталь, без якої прийнятий документ про суверенітет навіть в ідеальній формі буде політичною фікцією, — це встановлення митних кордонів для України. Якщо цього не буде зроблено, то якого б ми життєвого рівня добробуту не досягали, добро з республіки буде випливати. Не може бути мови про державний суверенітет України при збереженні таких всесоюзних структур, як народногосподарський комплекс, КДБ, МВС, Прокуратура СРСР. Діяльність їх на території України повинна бути оголошена поза законом, в умовах існування тоталітарної держави, якою є СРСР. Суть правоохоронних органів зводиться до нагляду над республіками. Всі вищі чини КДБ, МВС, Прокуратури на Україні по суті є московськими наглядачами, бо замість того, щоб стояти на сторожі суверенітету республіки, її інтересів, інтересів громадян, вони протягом десятиліть ведуть боротьбу з національно-визвольними рухами, патріотично настроєними партіями і громадянами, які проповідують ідею свободи та національної незалежності.

Події останнього часу в Тбілісі красномовно свідчать про те, що головна суть Збройних Сил СРСР у наш час зводиться до боротьби з власним народом. Служба Збройних Сил СРСР позбавлена своєї першооснови, патріотичної суті — захищати Батьківщину. Виражена у своїй суті армія не здатна виховувати сповненого громадянської гідності бійця-патріота. Система муштри, яка нагадує царську муштру, спрямована на те, щоб психологічно зламати юнака, обезличити його, знищити як повноцінну особистість і перетворити в покійного раба, якого можна було б використати для виконання будь-якого аморального наказу. Хочу зачитувати буквально два рядки з листа, який мені надійшов від юнака, що був призваний недавно на службу. «Тут — дурдом, одне, чим тут можна відбитися, то — травкою або таблеток наковтатися. Сьогодні, 14 червня, зарізався вночі пацан із Борівського району. Посвячують нас тут, вирізають по одній царапині лезом на обличчі. У мене вже є дві. Ще має бути 13. От таке воно життя. Отакі військові будні. Львівська область, Нестеровський район, військова частина (є номер)».

Шановні депутати! Стає зрозуміло тепер, чому атмосферою військового життя є знущання, розлад, пияцтво, наркоманія. На жаль, у проекті суверенітету не врахований гіркий досвід українсько-російських стосунків з найдавніших часів, який вчить, що Україна від Москви завжди була, для Москви завжди була об'єктом особливої уваги, що Москва завжди розцінювала Україну, як вікно в Європу, як лакомий шматок, як придаток сировинний для імперії. І таке ставлення з боку Москви до України не змінилось. Почерк Горбачова — це почерк імператора. То ж немає ніяких гарантій, що ми матимемо суверенітет України у складі СРСР, і тому та поспішність, яку виявляють деякі депутати у питанні підписання нового Союзного Договору з центром, у порівнянні, по-іншому як наївністю чи божевіллям я назвати не можу.

Шановні депутати! Понад 70 років тому українські більшовики зробили погану послугу українському народу. Вони безпосередньо спричинили до втрати Україною державності Тож настав той історичний момент, коли цей борг їхні спадкоємці-комуністи України, члени парламенту — повинні українському народу повернути, проголосити Україну незалежною, віддати їй волю. Цього ми від вас, шановні депутати, і чекаємо. Слава Україні!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Артеменку Миколі Михайловичу від групи «За консолідацію». За ним буде виступати депутат Марченко.

АРТЕМЕНКО М. М., генеральний директор науково-виробничого об'єднання «Сад», директор Мліївського науково-дослідного інституту садівництва імені Л. П. Симиренка (Шполянський виборчий округ, Черкаська область). Шановні народні депутати, Президія, шановні виборці, всі люди України. Кожне питання порядку денного сесії дуже важливе і невідкладне, але обговорення Декларації, Закону про суверенітет України виходить далеко за межі звичайних, насамперед новизною принципів, бо вирішуються більш ніж конституційні основи. І, мабуть, вже немає в залі депутатів, які б ставили запитання, бути чи не бути справжньому і найповнішому суверенітету України як держави.

Не дивно тому, що, крім проекту, підготовленого робочою групою, розглядаються проекти депутатів Головатого, Хмари, Гнаткевича, багатьох інших і в кожному є раціональне зерно, не прийняти яке не можна, як і не можна не погодитися з багатьма депутатами вже при обговоренні сьгоднішнього нового проекту, зокрема депутата Крижанівського, ряду інших.

У цьому зв'язку, думається, нам належить сказати щиросердечне «Спасибі» членам робочої групи та іншим авторам, які добре попрацювали над проектами всіх документів, вклали в них не лише знання, а й душу, щоб всі ми легко орієнтувалися в обговореннях, скорочували до мінімуму час. Нам не потрібно відкидати проекти, як ми зробили при прийнятті першою читкою Закону про постійні комісії Верховної Ради, а спочатку вчитатись у кожен позицію тих документів, обдумати і тоді давати правильну їм оцінку і зусиллям депутатів робочої групи, інших депутатів.

Ми тиждень рядок за рядком голосували за Тимчасовий регламент, підготовлений робочою групою, а що змінили в проекті? Десяток рядків. І не сказали жодного слова подяки тим, хто створив це задовго до початку роботи сесії. Тому сьогодні мені хочеться виправити упущене, сказати їм ще раз сердечне «Спасибі». Побажати доброго здоров'я і високої працездатності на майбутнє.

Сьогодні потрібно вітати все, що робить той чи інший депутат для консолідації, для успіху всієї нашої роботи. Обговорюючи будь-який проект, прив'язувати його не лише до віковичної історії, а насамперед до сьгоднішнього дня, дієвості закону в майбутньому, до головного — покращення життя народу, гарантії міцності Української держави від усіх непередбачених і передбачених екстремальностей. Свої пропозиції до обговорення Декларації мені хочеться почати не зовсім у цьому порядку. Ось як звертається до нас, депутатів, самодіяльний поет із міста Сміла Олекса Бакуменко. Прошу тільки не картати мене за немісце поезії на цій трибуні, як може здатися на перший погляд. Він пише:

*«Вельмишановні,
Товариші й панове —*

*Народні депутати!
Головуючому нерви
Металеві б мати,
Щоб всі Ваші емоції
Вгамувати в залі.*

*Та відверто, так і треба,
Щоб дійти до згоди:
І Вам вірять і чекають —
Кращого народи...
І дивлюся — констатую:
Ніби в страшній казці,
Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв —
Мертві винуватці.*

*А сучасні винуватці
І досі при владі —
До пенсії кожний буде
На своїй посаді...
Ми ж віз тягли в світле завтра,
Як робочі коні,
За життя своє щасливе
Ляпали в долоні.*

*І вінок колючий з дроту,
Не троянди — квіти,
Не Леніну на голову —
Нам треба надіти.*

*Запитайте — хто бездушно
Наші гроші тратить —
Чорнобиля на сто років
Оплакуватъ хватить.
Молодь в селах не працює —
В безупиннім русі:*

*І невтомні хлібороби —
Діди та бабусі.
Вам довір'я — вирішувать,
Як нам жити далі,
А потім вже сперечатись
За прапори в залі
І Петлюру воскресати,
«Товариші ви, чи пани» —
Рятуйте рідну Україну,
Без ворожнечі і війни!» (О п л е с к и).*

Так радить розум, люди, що справді вболівають за долю республіки, свою власну долю.

А ось інші принципи, проголошені на з'їзді СНУМу, що проходив нещодавно в Івано-Франківську. Я не дозволив би цитувати їх, якби там виступали тільки юнці, а не люди в роках. «Постійна боротьба націй, ось що повинно стати нашою головною ідеєю. Україна може і здатна диктувати умови всьому світу. Україна може стати володарем усьому світу, тому що ми найкраща нація в усьому світі». Далі в ліс — більше дров. «Бачу, що зерно, яке посіяла і окропила кров'ю ОУН, зійшло. Так, ми не дуже боролися з німцями, коли вони прийшли, бо знали, що вони підуть. Ми берегли сили для боротьби з дикою імперією, за вільну, свободну Україну. Ми заготовляли в запас продукти, одяг, зброю, бо знали, з якою неприборканою силою нам доведеться скоро боротися». Чи потрібні тут коментарі, я думаю, немає потреби коментувати.

І останнє, товариші. Ще одне. Якщо ми говоримо про необхідність заміни зношених з часом знаків символіки республіки, що існують сьогодні, червоно-блакитний прапор, Серп і Молот та Гімн України, то чому ми повинні приймати жовто-блакитний прапор, тризуб та гімн «Ще не вмерла Україна», адже під цими останніми атрибутами, символами — рани народу, які ніколи не гояться.

Нова федерація — нова атрибутика і гімн, які справді символізуватимуть нову Україну. Невже у нас, українців, уже вмерла і вже немає фантазії розробити герб з каштанами Києва чи якогось іншого краю республіки? Хіба вже перевелися на Україні поети, композитори, здатні написати слова і музику гімну, гідні України ХХІ сторіччя?

Було б добре, якби депутати — поети Павличко, Драч, Костенко чи інші — взяли на себе зобов'язання написати слова гімну історично правдивого, надійно перспективного, а композитори створили українську мелодійну музику, і завершення роботи нашої сесії увінчати новим гімном суверенної Української держави. Така нова атрибутика і символи нової суверенної держави вирішать зразу не одне питання, а головне — повинна об'єднати всі фракції, блоки, опозиції в єдиний монолітний народ України, а не розганяти його на багато таборів. Закінчення виступу вимагає сказати: хай живе суверенна, вільна народна Україна, яку чекає її народ! Дякую за увагу. (О п л е к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Марченку Івану Дмитровичу. За ним буде виступати від групи «Незалежність» депутат Поровський.

МАРЧЕНКО І. Д., директор Артемівського машинобудівного заводу «Победа труда» (Артемівський виборчий округ, Донецька область). Уважаемые депутаты! Уважаемый председательствующий!

Сегодня наша сессия рассматривает такой вопрос, и я, может быть, повторюсь, что до этого и после этого нашего рассмотрения мы длительное время не будем рассматривать такого вопроса. И такой вопрос до сегодняшнего, будем так говорить, дня никогда не рассматривался ни на какой сессии Верховного Совета. Поэтому я считаю, что мы все как депутаты Верховного Совета должны очень внимательно подойти к этим вопросам, не торопиться, очень взвешенно подойти к обсуждению предложенных документов с тем, чтобы действительно не семь раз отмерять, а может быть, 15 раз в этой ситуации отмерить, а потом все-таки один раз отрезать, но наверняка.

Хотелось бы подчеркнуть, что разработанные проекты Декларации — это большой труд депутатов, который они вложили. И надо сказать, что многие из них добросовестно отнеслись к этому поручению.

Надо сказать, что уже окончательный вариант Декларации, он в основном, на мой взгляд, соответствует тем вопросам, которые мы должны с вами рассматривать,

хотя и я как депутат и как человек могу с некоторыми вопросами сегодня не согласиться.

Требует, безусловно, детальной проработки, на мой взгляд, по комиссиям, это вопрос о Вооруженных Силах. Я считаю, что вопрос о том, где должны служить юноши нашей республики, это не вопрос. Они должны служить на Украине. Но я считаю, что вопрос все-таки создания общих Вооруженных Сил, это очень серьезный вопрос, который сегодня просто так рубить нельзя.

И считаю, что все-таки там, где мы в Декларации записали, что декларация «е основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позицію Республіки при укладанні міжнародних угод», к этому мы также должны с вами дописать, что эта Декларация является основой для того, когда все-таки мы будем с вами рассматривать Союзный Договор.

Я считаю, товарищи, что сегодня нам, прежде всего, говоря о Декларации, детально надо параллельно проработать и продумать, какой же механизм мы с вами определим по срокам, по времени, если мы примем Декларацию, как же ее осуществлять. Я очень боюсь, чтобы эта Декларация не явилась у нас с вами очередным политическим актом и затем длительное время практически ничего не делалось, действительно, по осуществлению суверенитета нашей республики. Я очень боюсь того, что мы сегодня с вами все призываем ускорить нашу работу по принятию Декларации. Время не терпит, а я с этим согласен, и надо делать. Но я вас не призываю к этому и хочу подчеркнуть, что как бы мы с вами сегодня не трудились над ее совершенствованием, предела совершенствованию Декларации нет. Поэтому в таком варианте, в каком она есть сегодня, с доработкой по комиссиям она может быть принята.

Но я хочу, чтобы мы с вами очень внимательно, принимая эту Декларацию, все-таки нашли выход, как нам посоветоваться с нашим народом, с нашими избирателями, о чем мы с вами очень много говорили.

Вы посмотрите, у нас вот впереди товарищи депутаты говорили, что мы приняли сложный и не очень сложный вопрос о времени и столько имели неприятностей. А не думаете ли вы, что может нас ожидать такая же ситуация, если мы сегодня примем Закон о суверенитете?

Поэтому такой путь найти, или опубликовать в печати проект сегодня или завтра, или такой путь: принять суверенитет, но в последующем, может быть, с дополнением с учетом мнения трудящихся. Но этот вопрос надо обсудить с избирателями, надо посоветоваться с Советами на всех уровнях и, может быть, даже разъехавшись по своим округам, принять вместе участие в обсуждении проекта суверенитета на всех уровнях Советов.

Иначе, товарищи, если получится какое-то отторжение определенных областей, определенных групп людей от того, что мы сегодня с вами здесь делаем, мы с вами успеха не получим. Я хочу это подчеркнуть и с той точки зрения, что мы с вами вот здесь полтора месяца боремся и много правильно сказали слов о диктате сверху, о ведомственном диктате. Но вдумайтесь, товарищи депутаты, не будет ли это диктат 226 депутатов, если не будет у нас никакого обсуждения Декларации и не будет ли эта воля навязана по отдельным пунктам Декларации всему нашему народу нами, 226 депутатами.

Поэтому я бы очень просил продумать этот вопрос: как добиться большей гласности Декларации, как добиться больше обсуждений, чтобы мы приняли документ, который выражал бы не только наши с вами мнения, не только наши единодушные или может быть разные мнения, но этот документ должен отражать мнение хотя бы Советов всех уровней или избирателей наших. Без такой совместной работы я очень сомневаюсь в быстром успехе действий этой Декларации.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Поровському Миколі Івановичу. За ним буде виступати депутат Єліашевич.

ПОРОВСЬКИЙ М. І., відповідальний секретар Секретаріату Народного руху України за перебудову (Ровенський виборчий округ, Ровенська область). Шановні депутати! Шановний добродію головуючий! Декларація про державний суверенітет у варіанті, запропонованому Президією Верховної Ради, на мою думку, не повинна бути прийнята під жодним оглядом. Так само не повинна бути прийнята, на мою думку, і Декларація, запропонована Комісією Верховної Ради. І не тільки тому, що в зміст першої закладена концепція нового Союзного Договору, яка, по суті, є концепцією державної неповноцінності української нації або спробою реанімації того Союзного Договору 1922 року, який, по суті, був політичним фарсом.

А Декларація, запропонована Комісією, ця Декларація є, по-суті, концепцією того, що українська нація самовизначилась щойно сьогодні, наче в нас не було ні Четвертого універсалу Української Народної Республіки, ні акта про відродження Української держави від 30 червня 1941 року. Я хочу сказати, що обидва варіанти є пропозицією повторити колишні помилки. Теж саме вже було в 1918 році в тодішній столиці України, в Харкові, коли було ухвалено Конституцію, в якій, зокрема, зазначалось: УРСР є незалежною суверенною державою, в компетенції якої були і прямі відносини з іноземними державами, і національна армія, і підпорядкована українському урядові економіка, і навіть право вирішувати питання війни та миру.

Однак уже під кінець 1920 року суверенну Україну змусили підписати військово-господарський союз із Росією, на основі якого наркомати військових, морських, зовнішніх, торговельних, фінансових справ, а також наркомати праці і шляхів сполучення і пошти було передано Москві.

Шановні депутати! Чи є сьогодні хоч один відсоток гарантії, що те ж саме не повториться після прийняття нового суверенітету? Немає.

Відсутність ясної послідовної державної політики привела тодішніх українських більшовиків до загибелі. А з ними — 15 мільйонів українського населення знищено штучним голодом та репресіями, організованими керівниками Комуністичної партії і здійсненими тими ж таки українськими більшовиками.

Шановні депутати! Український народ! В чому є гарантія хоч на один відсоток того, що волею союзного уряду історія не повториться, а історія таки має звичку повторюватись.

Сьогодні ми з вами стоїмо на роздоріжжі, наче в 1918 році і маємо вирішити — бути чи не бути, чи здійсниться нарешті одвічне прагнення українського народу до незалежності, чи й далі ми будемо народом залежним, добровільно уярмленим, який «владеть землею має право, но урожаєм — нікогда».

Сьогоднішній стан України з пророчою далекоглядністю передбачив письменник і філософ Дмитро Донцов: як і десять, як і сотні років тому головною ідеєю, яка пору-

шуватиме конфліктами, буде ідея нації, яка є, або хоче бути організована в окрему політичну одиницю, і в такий момент наш народ стоїть обезволений і обезмозглений, без національної віри і без сильної волі боротися за нього, маючи замість національного ідеалу надтріснуті скрижалі скомпрометованих мудрошців, мляву саламаху з поступу еволюції оновлення, присмачену федералізмом та іншими «ізмами», прекрасними для народів провінції та їх ідеологів провансальців, але не для народів нації.

Запропонована Декларація, одна і друга, є ніщо інше, як спроба ідеологів-провансальців нав'язати і далі українському народові долю народу провінції, народу неповноцінного, а отже — нездатного мати свою державу і розпоряджатися власним добром і долею.

Якраз цю мету переслідував у своєму виступі Перший секретар ЦК Компартії України Гуренко та федералісти із комуністичного блоку, які створили резолюцію ХХVIII з'їзду Компартії України про Державний суверенітет, намагаючись ковбасною міркою виміряти життєві інтереси України, дбаючи не про основне — державну самостійність України, а про часткове, щоб переможці завжди залишали переможених, як царська Росія лишила нам галушки, пісні і малоросійські драми, а більшовицька Росія замість галушок дозволила нашу мову із чужим змістом.

Раковський оповідав у споминах, що коли Ульянову сповістили, що Винниченко готовий визнати советську владу, аби лише забезпечити права української мови, вигукнув — «это же хорошо, дайте ему хоть три мовы». Що важила ця уступка, коли на протязі 70-ти років українцям нав'язували протиукраїнські ідеї, коли якийсь народ починає дбати тільки про те, як би прохарчуватись, тільки не про мову і культуру. Коли він через недолугість або продажність своїх керівників зрікається вищих державних функцій, ці функції неминуче перебирають провідники чужих народів і підкоряють цю націю своїм інтересам. Про правдивість цих слів переконливо свідчить вся історія України. Україна, перебуваючи в Союзі, змушена не тільки вивозити левову частку продукції, не тільки платити податок з обороту приблизно біля 70-ти мільярдів карбованців, але й платити Союзові данину життям своїх юнаків, беручи участь у в'єтнамській війні, єгипетській, чеській, далекосхідній і подібних. Це закономірний результат долі народу, який зрікається вищих державних функцій.

А тому я пропоную принципово іншу концепцію нашої Декларації. Пропоную прийняти концепцію про відхід від комуністичної доктрини побудови суспільства, яка скоує думку, енергію, продуктивні сили народу, а нам в замін... (н е ч у т и) ідеї відродження української нації.

Тому мова повинна йти не про проголошення державного суверенітету, а про відновлення Української держави, проголошеної Четвертим універсалом Української Народної Республіки 9 січня 1918 року. Республіки як повноправного суб'єкта у міжнародних стосунках, визнаної де-юре і де-факто Радою Народних Комісарів та десятками інших держав. Я буду голосувати тільки за той суверенітет, який буде починатися словами Четвертого універсалу УНР: «Віднині Українська Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною Державою українського народу». Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Єліашевичу Ігореві Володимировичу. За ним буде виступати депутат Савченко.

ЄЛІШЕВИЧ І. В., генеральний директор Закарпатського виробничо-торгового взуттєвого об'єднання (Ужгородський виборчий округ, Закарпатська область).

Шановні депутати! Запропонований проект Декларації, те, що сьогодні нам роздали, — більш вдалий варіант, ніж ті, що ми розглядали на тому тижні. Але він занадто сирий для того, щоб ми сьогодні вже його обговорювали постатейно і приймали. Чому? Тут є такі речі, де треба одразу поставити всі точки над «і». Якщо брати отак, як він є, то це ж вихід із Радянського Союзу, закомунфльований, правда. А це вже треба проводити референдум. І без участі всього українського народу це вже ми приймати, мабуть, не повинні. Це перше.

Я їхав сюди з настроєм і, коли тільки починалася сесія, я вважав, що буду голосувати за федерацію. Сьогодні я — за конфедерацію. За делегування в центр деяких функцій, тільки деяких.

Тепер, що я бачу в цій Декларації як невдале?

По-перше. Економічна самостійність, другий абзац, оголошує, що всі матеріальні цінності належать українському народу.

В третьому абзаці оголошується щодо підприємств, установ, організацій та об'єктів інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій... Мені здається, що це вже не годиться. Чи народу все належить, чи всім іншим державам? Я вважаю, що цей пункт треба виключити.

Наприклад, Українська РСР має право на свою частку в загальному алмазному та валютному фондах. Вона їх не має, а заявляє про право на свою частку. Ми його повинні ще взяти, це право, а поки заявити про нього.

Товариші! Я якось летів у літаку. Зі мною летів наш закарпатський хлопець, який говорив, що от, мовляв, кажуть, що люди не хочуть брати землю, так це неправда. Люди хочуть взяти землю, але вони не вірять, що завтра не зміняться закони. А мені, каже, потрібно 5 років на те, щоб привести цю землю в порядок. І сьогодні всі закони, які приймаються у нас в Радянському Союзі, не викликають віри в те, що вони будуть існувати хоча б значний відрізок часу.

Тому треба в нашій Декларації заявити про сталі дії законів, які будуть прийматись нашим парламентом. Потрібно, щоб про це ми заявили, і люди повинні знати, що закон, який ми прийняли, буде діяти протягом якогось часу і не буде змінюватись. Без цього люди не повірять в те, що ми тут пишемо і говоримо. Треба поставити питання про припинення дії, об'явити про припинення дії законів СРСР, які введено в дію з 1 липня. Вважаю, що це дуже важлива частина нашої Декларації. Про це ми повинні заявити, бо вся ця Декларація буде пустим звуком, тільки заявою, що ми хочемо незалежності. Бо сьогодні приймається цілий ряд таких законів, які зупиняють нашу економіку, не дозволяють розвиватись ініціативі. І я вважаю, що ми повинні сьогодні це зробити.

І щодо армії. Я, товариші, не дуже розумію, як ми можемо зараз не враховувати, яку реакцію викличе в самій армії оця заява щодо Збройних Сил. Ми ж повинні про це все думати, і дуже добре думати, товариші. Навіщо це, чим це може закінчитись? Я вважаю, що треба заявити про те, що хлопці наші українські повинні служити тут, на Україні, про це треба сказати і поки що це питання залишити відкритим. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Савченку Анатолію Петровичу. За ним буде виступати депутат Захарук.

САВЧЕНКО А. П., секретар ЦК Компартії України (Вознесенський виборчий округ, Миколаївська область). Шановні народні депутати! Шановний головуючий!

Парламентська група «За Радянську суверенну Україну» дійсно збирається на свої засідання, обговорює питання роботи нашої сесії, як і інші парламентські групи.

Хочу нагадати народним депутатам шановним, що саме ЦК Компартії України ще в березні місяці виступив із законодавчою ініціативою щодо державного суверенітету Української Радянської Соціалістичної Республіки. Як вам відомо, цю ініціативу підтримали комуністи республіки і прийняли таку резолюцію на своєму XXVIII з'їзді Компартії України. Цей документ офіційно розповсюджено у цьому залі, і він обговорюється. Що стосується чуток про інші документи, на які сьогодні спирались тут народні депутати Батіг і Чорновіл, то я повинен заявити, що ні група, яку я назвав, «За Радянську суверенну Україну», ні ЦК Компартії України до них відношення ніякого не мають. Це явна провокація з метою ще раз кинути тінь на партію. Хочу також нагадати депутатам, що рівно тиждень тому з цієї трибуни перший секретар ЦК Компартії України, народний депутат Гуренко вже зробив заяву з приводу провокаційного виступу народного депутата Юхновського і від імені комуністів зробив заяву, щоб парламентська Комісія з питань етики провела офіційне розслідування і довела до відома народних депутатів, хто в цьому винен. (Ш у м у з а л і). Прошу дати мені договорити. (Ш у м у з а л і). Я вважаю, що сьогоднішній інцидент виник тільки тому, що наша Комісія з питань етики досі не розібралася з першим інцидентом, і наполягаю, щоб сьогоднішній інцидент було розібрано цією Комісією і доведено до відома депутатів і всього народу України. Хай знають люди, хто є хто, і хто за консолідацію, а хто — за інше. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Захаруку Дмитру Васильовичу. За ним буде виступати депутат Зінченко. Будь ласка. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. До уваги, товариші, до уваги! Говоріть, будь ласка.

ЗАХАРУК Д. В., голова виконкому Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Снятинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні депутати, шановний Іване Степановичу! Прошу мені хвилину додати, за рахунок мого попередника, бо після того, що з його вини було в залі, я мушу мати повних п'ять хвилин.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Говоріть, Дмитро Васильович... Після виступу надамо слово, після виступу, будь ласка...

ЗАХАРУК Д. В. Дозвольте вже мені виступити, бо я тут якось наче без вини винуватий вийшов.

ГОЛОВУЮЧИЙ. За регламентом спочатку. Спочатку за регламентом. Дмитро Васильович, говоріть.

ЗАХАРУК Д. В. Шановні друзі, шановні ліві, центристи і праві. Я хочу звернутися зараз до вас з тими словами, аби кожен згадав, чого він сюди йшов, що він обіцяв, і чий він син чи чия вона дочка, яка сидить у цьому залі. Якими ми б не були, ми є діти України. Україна наша, власне, така якоюсь мірою, яким є сьогодні наш цей зал, і ми зобов'язані рятувати її з того стану, в якому вона опинилась. Тому я прошу вгамувати свої пристрасті і подумати про той документ, який нам доводиться приймати. Аби не була його роль такою, якою була роль усіх документів, які засвідчували українську державність віддавна, починаючи від того часу, коли Хмельницький віддав нашу Україну в братні обійми, які згодом обернулися зашморгом.

Я хочу, шановні, нагадати вам ту істину, що треба, насамперед, шукати, кому вигідна та чи інша річ, і хто чий інтереси відстоює, виступаючи тут і проголошуючи той чи інший суверенітет.

Те, що саме життя висунуло його необхідність, підтверджується хоч би тим, що ті категоричні противники суверенітету, яких ми помічаємо в цьому залі, не насмілюються вийти і сказати, що я проти суверенітету. Говорять тільки, що вони за суверенітет без суверенітету, тобто вихолощуючи з цього суверенітету все те, без чого його немає.

Тобто що нам пропонують? Давайте, насамперед, подивимось, хто і що пропонує, що у нас є, в чому найголовніші розходження.

Насамперед, щодо повної незалежності чи залежної незалежності. Я повинен сказати, що перший проект — це саме є зразок залежної суверенності, коли ми наперед собі плануємо, що ми можемо. Ми приймаємо суверенітет, але тільки в рамках того чи іншого договору, в тих чи інших рамках. То це не є суверенітет. Держава, яка себе обмежує в правах, це вже не держава. Народ, який обмежує свою волю, не є вільним народом. І це вкорінилось у нас до того гостро, що навіть той депутат, який привів таку чудесну цитату із Гоголя «матушко, не встанемо», міг би ще далі продовжити: «помремо, а не встанемо», і він не зумів з усіх аспектів піднятися з колін, піднявшись тільки навкарачки.

Друге питання. Щодо нашої власності. Розходження в чому? Навіть у тих, хто сьогодні говорить, що ось давайте ми будемо обережними, бо закомуфльований вихід із Союзу, і тут же аргументують про необхідність виходу з Союзу, пропонуючи відразу накладати мораторій на всі закони, які видає Союз. То нащо він — той Союз, якщо ми відразу маємо відкидати все те, що він робить? Інша річ, ставлення, я розумію, до Союзу має бути таким: ми не маємо залежати від того Союзу, яким він сьогодні є. Якщо це буде Союз, то ми маємо бути тільки за Союз. Якщо це має бути унітарна колоніальна держава, яка є сьогодні, чому ми будемо говорити про якийсь Союз, коли його немає.

Про армію. Яка може бути незалежність без армії, люди добрі? Інша справа, я, наприклад, прихильник того, щоб оголосити, що усі ті частини Збройних Сил, які дислоковані на Україні, мають перейти в підпорядкування Української держави.

Далі, аби це не викликало якихось непорозумінь. Я розумію, що не можемо ми по живому різати вже. То Союз, союзне міністерство оборони може узгоджувати оборонні дії з іншими республіками. Ну, який це суверенітет без армії? Щодо Прокурора, щодо державної безпеки, охорони громадського порядку та інших, щодо економічних питань. Ви подивіться, хто цікавиться, у той документ, який показував тут Чорновіл і від якого відхрещуються всі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Час закінчився. А ми новий завели регламент. Та хвилина пройшла. Будь ласка, закінчайте.

ЗАХАРУК Д. В. Тоді я закінчую. Ви побачите, що там фігурує дуже цікава цифра, що ми ввозимо більше на 2,9 мільярда продукції у світових цінах. Ми у своїй Комісії планово-бюджетній хотіли довідатися, що ж ми маємо в Україні і чого скільки вивозимо, довозимо і хотіли саме в світових цінах, і виявилось, що це практично зараз у нас неможливо, визначення у світових цінах. А там визначено чітко, точно.

Отже, всі нас привчають до думки, що ми не можемо прожити, це не так. Ми можемо прожити і ми проживемо, тільки приймімо той закон, який ми обіцяли своїм виборцям, розкажимо своїм виборцям про те, як ми ведемо себе сьогодні, чи ми виконуємо їхні накази чи ні. І наша Україна стане на той шлях, на який ми хочемо її спрямувати. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Зінченку Арсену Леонідовичу.

ЗІНЧЕНКО А. Л., доцент кафедри історії Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського (Замостянський виборчий округ, Вінницька область). Шановні депутати! Той шквал пристрастей, який ми сьогодні чуємо і бачимо, він не випадковий. Йдеться про долю народу, йдеться про долю України. І кожен з нас має певне уявлення про те, якою має бути ця доля. Питання для нас дуже болюче для всіх. Йдеться про державну незалежність України.

Часом чути докори про те, що чи не забагато ми оглядаємося на історію. Я думаю, що без цього не можна. Не можна без цього обійтися, бо без погляду на вчора не можна бачити завтрашнього дня. Часом чути міркування різного порядку. От на зразок таких: Україна не зможе сама себе забезпечити газом, нафтою, лісом, гайками, клюквою, квасом, гірчицею, Україна не може утримувати сама свої залізниці, Україна не зможе сама себе обороняти, Україна не зможе третє, четверте, п'яте, десяте.

Якщо ми уважно подивимося на історію, то ми побачимо, що це типова фразеологія метрополії щодо залежних територій. Відтак наші погляди повинні звертатися і до історії у зв'язку з тим, що ми маємо цілий ряд трагічних дат, які засвідчили неповноправність політичну України, її народу, які засвідчили трагічну долю її. Я хочу назвати ці дати: 1667, 1686, 1793, 1795, 1918, 1920, 1939 — оце ті дати, коли долю України, її територію ділили. Я хочу запитати нас усіх, чи не досить нам бути осторонь від своєї долі? Яким чином ми увійдемо, ми з вами, наша Рада сьогоднішня увійде в історію? Міра цього входження — це міра суверенітету, це міра долі українського народу. Відтак, очевидно, тут намітилися кілька таких поглядів, кілька типів мислення чи що, кілька позицій.

Психологія процентралістична, вона, я б сказав, явно ігнорує інтереси української нації в країні, хоча Україна — це єдиний край на землі, де ця нація може реалізувати себе повноправною і повноцінно. Поки що ось ця психологія, на жаль, має місце в цьому залі.

На превеликий жаль, поки що українська нація незмірно повніше реалізує себе, наприклад, в Канаді, ніж в Україні. Психологія малоросійська в середовищі задоволених своїм становищем та привілеями українців, які мають лише окремі обриси етнографічного характеру у своєму ставленні до суверенітету. Психологія васалітету, яка не мислить себе в системі суверенних цінностей і незалежності України.

Я хочу назвати тут такий приклад: в ході Нідерландської буржуазної революції 400 років тому, коли Нідерланди воювали за незалежність із величезною імперією Іспанією, довго нідерландці не могли зважуватись на суверенне мислення, то вони піддавались під суверенітет Англії, то Франції і мали нові й нові ускладнення, аж поки вони нарешті не проголосили державну незалежність і пішли тим шляхом, який забезпечував повноту прав нідерландському народу.

Отже, мислення лише в рамках суверенітету має перспективу і це ми повинні пам'ятати. Лише таке мислення є мислення совісті і майбутнього. Я думаю, що ми слухали різні проекти, різні проекти Декларації або ухвалення, більше схилиюсь до цього варіанту, ухвали про незалежність і це природньо. Природньо те зіткнення і наша суперечка. І ми ці різні позиції мусимо поважати і прийняти зважене рішення.

Очевидно, що таке рішення буде якоюсь рівнодіною, і мені здається, що при всій повазі до різних варіантів, я думаю, що рівнодіною має стояти до цієї ухвали про дер-

жавну незалежність, яка розроблена Комісією з питань державного суверенітету, адже ми з вами тут йшли за покликом серця в комісії, за фаховою орієнтацією. Я думаю, що тільки цій Комісії найбільше випало попрацювати над положеннями цього акту, то ми до цього акту, розробленого цією Комісією, прислухаймося насамперед.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Товариші депутати! Від секретаріату було зауваження, що Зінченко виступав два рази. Це не так. Зінченко виступав один раз. Минулого разу Зінченко виступав з заявою. Із заявою не з питань суверенітету. Тому я спростовую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, другий мікрофон.

ГОРИНЬ М. М., голова Секретаріату Народного руху України за перебудову (Залізничний виборчий округ, Львівська область). Ми сьогодні були свідками заниження етики взаємин між нашими депутатами. Депутат Савченко, секретар ЦК Компартії України, назвав виступ Чорновола провокаційним, депутат Башкіров назвав заяву депутата Батога провокаційною. Більше того, ми почали ображати не тільки окремих людей, але й цілі народи і держави. Депутат Башкіров образив сусідню Литовську Республіку. Я думаю, якщо ми так і далі будемо поблажливо ставитися до поведінки інших депутатів, ми втратимо авторитет у наших виборців. Тому я пропоную Мандатній Комісії з питань депутатської етики розглянути поведінку депутатів Савченка і Башкірова на Комісії і доповісти на наступному засіданні сесії Верховної Ради. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ЗАСІДАННЯ П'ЯДЕСЯТ ВОСЬМЕ

*Сесійний зал Верховної Ради Української РСР,
6 липня 1990 року. 10 година.*

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат
ПЛЮЩ І. С.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон включіть, будь ласка.

АЛТУНЯН Г. О., слюсар підприємства «Кінотехпром» (Київський виборчий округ, Харківська область). Вчора тут виступав депутат Сергій Головатий і зробив зауваження з приводу того, що майже нічого не друкується у республіканській пресі про нашу роботу. Я звертаю вашу увагу на те, що майже всі документи, принаймні головні документи з'їзду КПРС, друкуються. Тобто, ви знову показали, що КПУ — це невеличка, так би мовити, обласна організація КПРС.

Я звертався сьогодні до головного редактора «Радянської України», він мені сказав, що не було ніякого рішення нашої Ради. Що нам треба зробити, щоб усі документи при обговоренні суверенітету, всі альтернативні проекти були надруковані, щоб люди могли їх порівнювати між собою? Навіть проект КПУ не був надрукований. Я прошу, щоб це було зараз негайно вирішено.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Я повідомив вам, що ми сьогодні визначимо час для цих питань.

У мене є записка: «Прошу надати слово з питань гласності з приводу запиту депутата Головатого. Голова Комісії — депутат Правденко».

Ми ці питання сьогодні з вами будемо розглядати, питання дуже слухні, тому що не тільки депутат Алтунян, а вчора — Головатий і багато інших депутатів підходили і глибоко обурювались з приводу висвітлення роботи сесії. Я думаю, що ми по цьому питанню сьогодні з вами визначимось.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з депутатів хоче задати питання? Будь ласка. Перший мікрофон.

ШЕВЧЕНКО О. Є., науковий редактор «Українського біологічного журналу» видавництва «Наукова думка» АН УРСР (Голосіївський виборчий округ, м. Київ).

Я хочу задати запитання. Висловлюючи свою абсолютну незгоду з тим, щоб ми зверталися з цим питанням (щодо шахтарських страйків — **Ред.**) до Президента (СРСР М. С. Горбачова) і надсилали йому це звернення, мені здається, що прийняттям Декларації про державну незалежність ми вирішимо це питання самі, без Президента СРСР.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати!

Відбувається ХХVІІІ з'їзд КПРС. Там встановлено порядок, є вимоги. Делегатам з'їзду потрібно визначитися з нього приводу. Це не компетенція Верховної Ради. Я підтримую думку депутатів Шевченка, Чорновола про те, що звернення ми приймати не будемо. Що стосується політичних вимог, то вони, перш за все, стосуються КПРС і Компартії України. Наша справа — визначитися з цього приводу, коли ми будемо приймати Декларацію про суверенітет. Що стосується питань соціально-економічного розвитку, питань умов праці, які призвели до того, що шахтарі вимагають відставки союзного Уряду, то за це повинен нести відповідальність Союзний Уряд. Сьогодні це реальність.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Калинець Ірині Онуфріївні (Миколаївський виборчий округ, Львівська область). За нею буде виступати депутат Дорошенко і на цьому припиняємо, товариші.

КАЛИНЕЦЬ І. О. Те, що шахтарі сьогодні страйкують, готуються страйкувати, свідчить про те, що зросла їх політична активність, і ми мусимо це відзначити, як позитивний факт. Всякі звернення, звичайно, будуть фальшю. І Верховна Рада України повинна заявити про свою підтримку усіх вимог шахтарів. А звідси посилати будь-яке звернення до союзного Уряду, який є банкрутом, як правильно сказав Правденко, є принизливо для шахтарів. Лише наша підтримка їм потрібна. А відтак, необхідно якомога швидше прийняти Декларацію про незалежність України, в якій зазначити, що повнота влади належить народові України. Це дозволить націоналізувати шахти і передати їх в руки шахтарів, які самостійно будуть встановлювати ціни на вугілля і вільно їх реалізувати.

Враховуючи те, що шахтарі живуть злиденно не тому, що погано працюють, а через те, що не є господарями, скерувати до Донбасу науковців і консультантів, які нададуть їм допомогу в реконструкції і в технічному переозброєнні шахт, встановленні справедливих цін, укладанні вигідних договорів на реалізацію продукції.

Вимагати від центру повернення шахтарям усього того, що в них безкоштовно забрали і, в першу чергу, коштів, призначених для реконструкції і технічного переозброєння шахт. Це — понад 30 мільярдів карбованців. Необхідно якомога швидше прийняти Декларацію, бо лише з Декларацією зможемо ми вести ці зміни, а для того працювати і проголосувати за Декларацію уже сьогодні.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, прошу зайняти місця. Ми порадимось щодо дальшої нашої роботи. Ірино Онуфріївно, потім будете робити засідання Народної ради. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми порадимось, кворум у нас є для того, щоб порадитись. Ми не приймаємо рішення. Прошу, товариші депутати, до уваги. У зв'язку з тим, що по питанню, за яке ми проголосували, потрібно порадитись, я пропоную такий порядок: до 12-ї години зробити перерву для того, щоб порадитися щодо дальшої нашої роботи. Народна рада хоче порадитись, радяться депутати, які мають безпосереднє відношення до обговорюваного нами питання по шахтарських регіонах, у нас також є ще питання про суверенітет. Давайте о 12 годині проведемо відкрите засідання і домовимось про дальшу нашу роботу.

Прошу всіх підготувати пропозиції і внести їх, коли ми визначимося з подальшою нашою роботою. Оголошується перерва до 12-ї години.

(П і с л я п е р е р в и)

ГОЛОВУЮЧИЙ. В залі, як ви бачите, 240 депутатів. Це дає можливість нам проводити обговорення. Нас слухають усі наші виборці, нас слухають усі трудящі України. Тому депутати, які використовують трибуну або мікрофони, мають можливість висловити свою точку зору з приводу обговорюваного питання щодо Декларації про державний суверенітет не тільки в цій аудиторії, а і в більш широкій аудиторії. Якщо не буде заперечень з вашого боку, то ми зможемо продовжити цю роботу. Але перед тим, як її продовжити, я хотів би з вами порадитись.

Звинувачують мене в затягуванні розгляду цього питання. Як ви пам'ятаєте, вчора був виступ народного депутата. Він запитував, до яких пір ми будемо тягнути? До тих пір, поки не приїде Івашко? Я тому і відповідаю не тільки вам, а всім нашим виборцям і всім тим, хто нас слухає. Ми тільки що в Президії повторно розглядали це питання. Розглядали позавчора ввечері і сьогодні на перерві повторно.

Президія Верховної Ради до єдиної згоди не дійшла.

Дещо конкретніше відповім на це питання. Чому не дійшли до єдиної згоди? Одні з членів комісії, голови комісій настійно наполягають, що ми не можемо його ставити сьогодні для прийняття «за основу», тому що цей проект не розглянули в постійних комісіях. Інші говорять, що ми можемо його ставити для прийняття «за основу» з тим, щоб опублікувати його у пресі для більш широкого обговорення.

Який пропонується порядок? Я скажу відверто вам і всім, хто нас слухає: ніякого навмисного затягування не було. Але я хочу щоб усі знали: таким кворумом ставити питання на голосування неможливо, тому що ми можемо не зовсім оправдано визначитися з того чи іншого приводу, тому, що і з поважних, і не з поважних причин відсутні у нас сьогодні близько 230 депутатів. Коли ми провели вчора реєстрацію, в нас було 304 зареєстрованих і 312 — всього. Тобто, було відсутніх 138 чоловік.

Прошу висловитись по цій пропозиції. Будь ласка. Слово надається народному депутату Чорноволу Вячеславу Максимовичу, а потім будемо біля мікрофонів.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Народна рада уповноважила мене зробити заяву якраз з приводу того, як ведеться робота нашої сесії.

Отже, така заява: «Народна рада констатує, що вдруге на тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту — комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КПРС. У їх числі — Голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України.

Відзначаємо деструктивний характер ведення сесії, що виключає можливість прийняття будь-яких рішень, у тому числі — з гостро наболілих політичних та соціальних проблем, поставлених шахтарями України. Це підтверджується тим фактом, що дводенна дискусія з приводу справедливих вимог шахтарів, яких повністю підтримує Народна рада, закінчилася безрезультатно. Проекти конструктивних постанов навіть

не були поставлені на голосування. По суті «шахтарське питання» було хитро використане тільки для блокування прийняття Декларації про незалежність, яка є основою і для вирішення поставлених шахтарями проблем.

Іншим фактом, що засвідчує блокування прийняття повноцінної Декларації про незалежність, є замовчування розгляду цього питання у пресі.

В зв'язку з цим пропонуємо:

Перше. негайно відкликати всіх депутатів УРСР, делегатів з'їзду КППС, для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою.

Третє. Закликаємо виборців дати належну оцінку діяльності своїх депутатів, що ігнорують у цей відповідальний момент роботу сесії.

Четверте. Відрядити в шахтарські регіони групу депутатів Народної Ради для зустрічей з шахтарськими колективами. Народна рада.» Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Шановний Іване Степановичу, хочу вас повернути до тих днів роботи нашої сесії, коли з Москви повернувся Голова Верховної Ради депутат Івашко і наполягав на тому, щоб відкласти всі справи (а тоді йшла робота по формуванню постійних комісій і обранню голів), щоб перейти до розгляду питання про державний суверенітет, бо треба було комусь отримати негайно повноваження на укладення нового Союзного договору. І ми тоді витратили пів дня, а може й більше, на те, щоб вирішити — що ж таки робити? Чи нам все-таки структуру Верховної Ради утворити, чи нам, не утворивши свої робочі органи, прийняти Декларацію про суверенітет? Все-таки перемогла здорова думка, що треба спочатку робочі органи, а потім перейти до суверенітету.

І от ми перейшли до проблеми державного суверенітету. Ми її вже обговорюємо більше тижня. Але на жодному засіданні при обговоренні цього питання не було Голови Верховної Ради України.

Постає питання: що ж то за державний суверенітет, і що ж то за найвища посадова особа у державі, яка не бере участі в обговоренні цього питання? І що то є за Верховна Рада, коли депутати-комуністи покинули її і поїхали на свій з'їзд? І тут постає питання: а як же сумістити роль КППС у суверенізації України? Чи завжди будуть депутати і делегати-комуністи нехтувати інтересами суверенітету держави і народу?

І сьогодні ви кажете про якусь домовленість, що виникла у нашому залі. У залі може бути домовленість, але що стосується процедури роботи, що стосується обговорення порядку денного, то повинні прийматися рішення. І навіть зараз ті депутати, які перебувають на нараді з Масолом, то теж певною мірою можна розцінити як затягування сесії, затягування розгляду питання про державний суверенітет, тому що тільки прийняття Декларації може вирішити всі проблеми.

Шахтарі висунули питання і вимоги до КППС. Чому ми зволікаємо вирішення питання про державний суверенітет? Хай КППС вирішує з ними ці проблеми.

Я хочу ще з цього приводу вам зачитувати виступ Гуренка на з'їзді КППС, де він сказав: «Тепер у робітничому русі почали проявлятися небезпечні для КППС тен-

денції». Що ж це таке? Завжди КПРС була партією робітничого руху, а у робітничому русі є небезпечні для КПРС тенденції. То чия ж це є партія? Можливо, там появилися тенденції, небезпечні для Гуренка? Отже, я вважаю, що не було в жодному парламенті, в жодній республіці такого ганебного обговорення питання про їх державний статус, коли за тиждень роботи відсутня більша половина депутатів. І винні в цьому в першу чергу керівництво Компартії України і делегати Комуністичної партії, з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, які партійні свої інтереси ставлять вище інтересів народу України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон. (О п л е с к и).

Депутат не представився. Я розумію, що закінчення мого виступу не будуть сприймати такими оплесками, і хотів би попросити головуючого ось про що. Справа в тому, що Сергій Петрович має можливість виступати із політичними заявами по декілька разів. А виступити з питання державного суверенітету я прошу вже більше п'яти днів. Дайте можливість. Ми розглядаємо сьогодні суверенітет як питання, як заяву або як документ про вихід із складу Союзу. А це дещо інше питання. І коли ми обговорюємо такої ваги питання, то тут справді поспішати не треба, щоб не вийшло так, що сьогодні сформувала Комісія зручний блок позицій і давайте бігом ми по ньому підемо, — постатейно проголосуємо і умиємо руки від цього документа. Коли обговорюємо такі документи, які зачіпають політичні інтереси різних верств нашого суспільства, то треба дати можливість виступити щодо цього і на трибуні, і у комісіях, ґрунтовно пройти по цих позиціях. Це перше.

А потім, я абсолютно підтримую пропозицію Вячеслава Максимовича щодо того, що треба негайно всіх депутатів сюди відкликати. А далі вважаю, що у нас стільки накопичилось сьогодні питань, які мають пройти через комісії. Ми маємо по цілій книжці законів, які треба пропустити через комісії. І я просто дивуюся, чому люди вважають, що нам немає чого робити сьогодні в комісіях.

Далі. Треба наступного тижня сформувати новий Уряд республіки і треба, щоб цей Уряд виступив перед нами з програмою про надзвичайні заходи по виходу з кризи. Я наполягаю на такому порядку роботи.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

ФІЛЕНКО В. П., секретар парткому радгоспу імені Гагаріна Готвальдівського району (Готвальдівський виборчий округ, Харківська область). Іван Степанович, я в цілому підтримую цю вашу пропозицію. Хотів би більш конкретно наголосити на нашій подальшій роботі в такому порядку.

Зараз, поки повернуться депутати з наради з товаришем Масолом, все-таки дати можливість виступити декільком депутатам. Після того, як у нас буде необхідний кворум, поставити на голосування проект Комісії, внесений з питань державного суверенітету, і прийняти його за основу. Думаю, що ми до цього питання повністю підійшли. Після того, як буде цей проект, внесений Комісією, прийнятий за основу, ми зможемо розпочати або його постатейне обговорення, або використати час, який залишиться, для розгляду різних питань. На перший план я хотів би поставити питання гласності, тому що у нас їх набралось дуже багато. Дати слово голові Комісії товаришу Правденку, нарешті домовитись нам про публікацію всіх проектів у нашій республіканській пресі, вирішити питання, як бути з усіма виступами, які прозвучали з цієї трибуни з питань державного суверенітету. Потім до питання гласності я хотів би

добавити ще й таке питання. Ми отримали інформацію про створення групи з числа комуністів кількістю 239 чоловік: «За радянську суверенну Україну» — називається вона. Але ні депутати Верховної Ради не знають, хто увійшов до цієї групи, бо ми списків не бачили (якась секретна група!), ні наші виборці не знають, що ж то така за група, чого їх так багато і які там люди.

Я прошу депутатів підтримати такі пропозиції і працювати сьогодні по такому порядку.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Я прошу депутатів до уваги. От тільки що надійшла записка. «Проект Декларації про державну незалежність необхідно передати на розгляд і в Комісію у закордонних справах».

Я вам доповідав, що ми не дійшли згоди на Президії, але ви знаєте, що голова постійної Комісії у закордонних справах депутат Дмитро Васильович Павличко відсутній з поважних причин. Він за кордоном. Але ось уже Комісія наполягає: давайте нам суверенітет. Тому не я затримую. У нас запитують, яка поважна причина у депутата Павличка? Депутат Павличко відсутній, він у відрядженні за межами країни.

Товариші! Ви пам'ятаєте, що Павличко дозволив такий брав у Президії Верховної Ради. Тому я ще раз наполягаю, щоб ви визначились, будемо ми давати слово тим, хто біля мікрофонів, чи продовжимо все-таки обговорення питання про суверенітет? Ми ж можемо по процедурі і цілий день говорити.

Кворум для обговорення є, 255 чоловік. Для голосування немає.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

Зауваження ваше доречне, а це вже реальність, я її змінити не можу.

«Прошу слова про Державний суверенітет. Романюк Віталій Степанович, Стрийський виборчий округ» і т. д.

Товариші! Я прошу вас визначитись шляхом голосування, чи будемо біля мікрофонів надавати слово з цього питання, чи перейдемо до обговорення. Депутат Москівка, ми пам'ятаємо, що у вас є голос, але не можна весь час сесію вести з процедурних питань. Будь ласка, по одному біля мікрофонів. Перший мікрофон.

СКОРИК Л. П., доцент кафедри архітектури Київського державного художнього інституту (Артемівський виборчий округ, м. Київ).

Я б хотіла зазначити про абсолютну неприпустимість змішування питання про вихід з СРСР і питання про державний суверенітет. Зараз у нас є головне і єдине питання — прийняття Декларації про незалежність України. Всі інші Україна суверенна буде вирішувати сама.

Тепер я хочу наголосити ще й на тому, що у нас було дуже багато часу, цілих десять днів, для того, щоб у постійних комісіях розглянути Декларацію і ознайомитися з нею, з проектами. І остання записка Комісії у закордонних справах мені здається просто дивною. Можна було ознайомитися з цим проектом вчора, позавчора і ще набагато раніше. Це перше.

По-друге. У нас немає в залі 200 осіб. Чи взагалі можемо ми вести цю роботу? Як буде стояти голосування? Треба негайно повернути цих товаришів, які пішли на нараду з Масолом і поставити питання, про яке сказав депутат Філенко. На голосування поставити прийняття за основу цього проекту Декларації про незалежність України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доповідаю депутатам з першого питання, яке піднято, не коментуючи. Перше. Лариса Павлівна сказала, що найменше 10 днів. Я повторюю, що ця Декларація, проект якої ми обговорюємо, появилася вчора вранці. Це перше питання. Друге питання щодо повернення групи, яка сьогодні працює з Головою Уряду депутатом Масолом. Ми з вами проголосували за те, щоб надати їм таку можливість. Тому переголосувати не будемо. І третє, щодо подальшої роботи. Прошу другий мікрофон.

МАКАР І. І., інженер-конструктор СКТБ Інституту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, м. Львів (Старосамбірський виборчий округ, Львівська область). Я б хотів зробити зауваження вам, Іване Степановичу, по порядку ведення. Ви сесію не ведете, ви пересварюєтесь з залом. Так воно виглядає. На кожний виступ у вас є свій коментар. Я б хотів, щоб цього не було. В крайньому разі повчіться у свого Голови Верховної Ради, він хоч більш-менш уміє вести.

Друге. Наше ставлення до шахтарів дуже схоже на відфутболювання у кращих традиціях застійного часу. Ми відфутболюємо їх до Москви. Треба терміново прийняти цю пропозицію, яку подав депутат Правденко, і вирішувати тут, якщо ми збираємось прийняти постанову про державний суверенітет.

Третє. Якщо буде так, що шахтарі будуть вирішувати свої питання, вчителі — свої, як це сьогодні є, а залізничники — здається, один чи два — підуть на нараду і будуть окремо у своєму колі, я не знаю, як бути. Ми несемо відповідальність за цілу державу, а не за свої кишенькові інтереси. І хотів би, Іване Степановичу, щоб цього надалі не повторювалось. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область).

Шановні колеги! Я хочу зробити зауваження, що ми поки що не те, що змінювали, а й не торкнулися нашої Конституції, у якій записано, що сесія правомочна, якщо присутні дві третини депутатів, тобто 300. Якщо немає тут цифри 300, то не обговорювати. Ми ж обговорюємо не для того, щоб нас люди слухали, виборці. Ми поїдемо до них і будемо розповідати їм. А тут ми обговорюємо для того, щоб впливати один на одного, тобто виробляти спільну думку. Якщо ми будемо проводити обговорення у відсутності кворуму, а тоді приїде той кворум, який не чув, про що тут говорилося, і буде голосувати зовсім навпаки, то від цього не буде ніякої користі. Це по-перше.

Іване Степановичу, я дуже прошу, давайте домовимося, що порушувати Конституцію в цьому залі ми не будемо. Якщо не буде цифри 300, то ми, тобто керівництво, голова, головуючий, і Президія, яка вже є у нашій Раді, мають визначити порядок роботи сесії. Ми можемо розійтися по комісіях, у нас уже є пачка проектів законів, які треба обговорювати. Ми можемо це робити.

Голова Уряду назвав тільки кандидатуру на одну посаду — свого першого заступника. Але ж він може назвати і міністрів, і інших заступників. Їх теж обговорювати можна. Тобто є багато роботи, крім пленарних засідань. Це по-перше.

По-друге. Стосовно Декларації про державний суверенітет України. Тут лунала думка, що треба опублікувати його для того, щоб прийняти рішення разом з народом. На жаль, на сьогодні ми ще ніякого Закону про референдум, тобто про врахування

народної думки, безпосередньо не виробили. Тобто, оце всенародне обговорення сьогодні буде простою фікцією. Єдина можливість врахувати народну думку — це через депутатів, тобто через нас з вами.

Отож я вважаю, що кожен депутат, якщо він вважає себе народним депутатом, має знати думку своїх виборців з того чи іншого питання. Тобто, я пропоную перейти до безпосереднього вирішення питання про суверенітет, як тільки в нас буде для цього потрібна кількість депутатів у залі.

І останнє. Я хочу звернутися до більшості в цьому залі. Більшість — це та частина депутатів, яка не увійшла до Народної ради. Невже ви не розумієте, що вас більшість і натисканням однієї з цих кнопок ви можете вирішити будь-яке питання на свою користь, на користь більшості? Але ж у мене складається враження, що ви боїтеся приймати рішення. Тому і буксує наша робота, робота нашої Ради.

Робота нашої Ради, її продуктивність визначається прийнятими рішеннями. Які ж рішення ми на цей день з вами прийняли? Хто мені перерахує рішення, які ми з вами прийняли? Ми багато говоримо і нічого не приймаємо. Рішення можуть бути радикальними, можуть бути консервативними, але вони мають з Ради виходити. Тоді це буде Рада. А якщо ми перетворилися у телепередачу «У світі цікавого», то ви мене вибачайте, я категорично протестую проти цього.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ЗАЄЦЬ І. А., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ).

Треба констатувати, що у нас дійсно параліч нашої Верховної Ради. І коли ми говоримо, що у нас немає кворуму в цьому залі, то у нас немає цього кворуму і в комісіях. Відсутність 200 чоловік — це параліч і роботи комісій. Я думаю, що це знову ж таки нас повертає до думки, що без постійно діючого професійного парламенту всі проблеми, які стоять перед народом України, вирішені не будуть.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші! Депутати роблять справедливі зауваження, щоб переходити до обговорення питання.

Товариші, ставиться на голосування пропозиція припинити надавати слово біля мікрофонів і перейти до обговорення питання про державний суверенітет. Прошу проголосувати.

«За» — 111. Не приймається.

Будь ласка, перший мікрофон.

ВЕРЕТЕННИКОВ В. О., генеральний директор виробничого молочного комбінату «Придніпровський», м. Дніпропетровськ (Індустріальний виборчий округ, Дніпропетровська область).

Уважаемые коллеги. Мы вторую неделю рассматриваем вопрос государственного суверенитета, главный вопрос для нашей республики. И вот мы видим сегодня с вами, что вопрос этот искусственно затягивается. И не только решение этого вопроса. Затягиваются решения, вообще работа всей нашей сессии.

Действительно, создали такую ситуацию, когда один раз члены партии покинули сессию. Сегодня сделали искусственный перерыв. Позвонил в Днепропетровск, говорят: «Что вы там творите? Говорят, что просто стыдно людям смотреть вашу сессию». А мне стыдно, что я присутствую на сессии, которая неделю рассматрива-

ет вопрос и никакого решения не выносит. Зачем же, когда дома столько работы, когда у нас сейчас тут сидят десятки председателей колхозов, когда идет страда на Украине? А мы в это время затягиваем. Так это же вредительство по отношению к нашему народу, товарищи! Что же мы делаем? Мы должны сейчас принять с вами решение — отозвать всех сегодня на наше заседание Верховного Совета. Верховный Совет у нас высший орган власти, и с нами никто не посоветовался, когда 60 депутатов уехали в Москву. Мы должны были дать им на это право голосованием.

Вот я и хочу, чтобы мы с вами за это проголосовали.

Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

БАНДУРКА О. М., начальник Харківського обласного управління внутрішніх справ (Дергачівський виборчий округ, Харківська область). Шановний Головуючий! У вас на столі лежить два десятки записок на виступи і від депутатських груп, і від окремих депутатів. Ви не знаєте, чим зайняти зал. То надавайте слово з трибуни. Цілий ряд депутатських груп не висловило свого ставлення до запропонованого проекту.

Я наполягаю на своєму виступі з трибуни. Я кожний день проводжу експеримент — подаю записки до Президії, до Секретаріату. Я вас не розумію, Іване Степановичу. Якщо ви не знаєте, чим зайнятись, то давайте перейдемо до плідної роботи. Цей проект, який запропонований, не готовий до опублікування. Є пропозиції по ньому, чому ви не ведете плідної роботи?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я відповідаю. Але прошу депутатів, це не коментар, а відповідь.

Я тільки що поставив на голосування пропозицію про припинення виступів біля мікрофонів і перехід до обговорення. «За» було 111 депутатів. Я прошу вас звертатися. Ви ж говорите всім, а не всі ж це бачать, і думають, що я дійсно роблю це в угоду комусь. Третій мікрофон.

Голос із залу.

СВАТКОВ Л. Б., голова Миргородської районної Ради народних депутатів, перший секретар Миргородського міськкому Компартії України (Миргородський виборчий округ, Полтавська область).

У мене є конкретна пропозиція з даного питання. Суверенітет або є, або його немає. Тому я вношу зараз, у нас є достатній кворум, на розгляд сесії проект конкретної постанови. Пропоную прийняти таку постанову:

«Верховна Рада України визнає державну незалежність України». Постанову з одного пункту.

Голоси із залу. «Проголошує».

СВАТКОВ Л. Б. «Проголошує», «визнає» — на розсуд депутатів. Постанову з одного пункту. Аргументую чому? В Декларації, яку ми будемо наповнювати реальним змістом, є питання, які, можливо, потребують і всенародного обговорення. Ми не вправі всі питання так сприймати. Але визначення державної незалежності України дає можливість вже сьогодні Голові Уряду укласти на рівних договори з Росією, з Білорусією, з іншими партнерами. Там суверенітет уже визнаний. І той, хто пізніше визнає суверенітет, той багато втратить на тому, щоб укласти ті договори. Тому я вношу конкретну пропозицію в конкретній редакції. Прошу розглянути і поставити на голосування. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, будь ласка, з трибуни.

СКАЛЬСЬКИЙ В. В., голова Городоцької районної Ради народних депутатів, перший секретар Городоцького райкому Компартії України (Городоцький виборчий округ, Хмельницька область).

Товариші депутати! Дійсно, у нас у парламенті склалася така обстановка, яка на сьогоднішній день не дає можливості нам нормально працювати, а відсутність багатьох депутатів якимось стримує нашу з вами роботу. Отож, я пропоную з питань нашої дальшої роботи прийняти за основу планування роботи хоч на тиждень, тому що ми не знаємо, що буде завтра, що буде післязавтра. Якщо ми будемо таким чином планувати, то ми будемо знати, в який день у нас пленарне засідання, в який день у нас будуть працювати Комісії, скільки годин буде виділено на те чи інше питання. І таким чином готувати себе до розгляду тих чи інших питань. Це одна постановка питання. І друге. Дійсно, треба головам постійних комісій прийняти всі необхідні заходи для того, щоб відізнати депутатів для роботи в парламенті. 60 чоловік, які відсутні по мотивам з'їзду, на сьогоднішній день не роблять якоїсь тут позиції. І я думаю, що та інша частина депутатів, яка підстроїлась під цю позицію, треба, щоб вона повернулася у зал. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

Депутат не представився.

Шановний Іване Степановичу! По-перше, на мій погляд, президія — це ще не Верховна Рада. І ми не можемо знати, хто, кому, коли і з яких причин дає дозвіл на відсутність, із депутатів мається на увазі. А тому, крім табло, доцільно, очевидно, починати кожне засідання сесії з повідомлення, яка кількість депутатів, з якої причини і з чийого дозволу відсутня. І слід радитися з депутатами, тими, що знаходяться в залі, можливо, навіть шляхом голосування. А як бути в такій ситуації, коли велика кількість депутатів відсутня, щоб не витратити марно часу, бо і позавчора, і вчора, будемо прямо говорити, і сьогодні ми його витратили чимало.

І ще одне хотів би. Я належу до так званої більшості у нашому парламенті. І не хотів би брати, і так думаю, що й інші мої колеги, на себе відповідальність, що нібито ми прогулюємо отут марно час. Не хотів би, бо я не пропустив не тільки жодного дня, жодної години. А мене під загальною кількістю, так би мовити, партократів теж звинувачують у цьому. Тому прохання швидше опублікувати чи видати, хто ж відсутній, кінець-кінцем, не бере участі у роботі сесії. Ми повинні знати. Тоді запитати їх, чому вони відсутні. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С., завідувач відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область).

Уважаемые депутаты! Мы, к сожалению, каждый раз начинаем уклоняться от основного направления работы по повестке дня. Сегодня мы отклоняемся от обсуждения Декларации. Значительная часть депутатов Одесской области настаивают на том, чтобы мы все-таки продолжили обсуждение Декларации. Это первое. Второе. Мы очень быстро прошли обсуждение по первому варианту. Были представлены доклады, не доложенные с трибуны. Затягивается их публикация. Поэтому не учтены существенные замечания в том варианте, который представлен сегодня. И только

после того, когда будут выявлены эти замечания и обсуждены не на отдельных комиссиях, а на всех комиссиях, можно переходить к рассмотрению, принятию за основу и постатейному голосованию. В таком варианте, когда этот материал очень сырой, его голосовать не рационально. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третий микрофон.

ГЕРЦ І. І., голова правління асоціації організацій орендарів «Закарпатліс», м. Ужгород (Перечинський виборчий округ, Закарпатська область).

Уже в понеділок було ясно, що тиждень буде безрезультатним. П'ятницю ми якось дотягнемо в таких от перепалках. Наряди закрити, а роботи — нема що писати. Правильно говорить депутат, а що буде з понеділка? Ми не знаємо, що буде з понеділка знову. Бо ви, Іване Степановичу, поїхали, лишили нас тут на розпутьті. Микола Григорович стояв на трибуні, не знав, що нам казати в понеділок. Нічого не буде. Тому що 11 липня — політична забастовка, депутати Донеччини виїдуть. Давайте прийємо рішення, ми вам записали, я б хотів, щоб ви зачитали. Виїхати всім на тиждень. Перервемо засідання, роботи все рівно не буде, з з'їзду ніхто не повернеться. Відпустити нас у трудові колективи, прийняти участь та підтримати політичну забастовку шахтарів, поговорити з людьми, розказати, чого така обстановка тут. І повернутися через тиждень. Даремно ви нас цей тиждень тут тримали. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Ваші оплески можна вважати як підтримання цієї пропозиції, але я на голосування не маю права поставити. Реєструйтесь і поставимо цю пропозицію на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Реєструйтесь, щоб було дві третини. Будь ласка, депутат Сметанін В. І.

СМЕТАНІН В. І., начальник тунельного загону № 38 проектно-будівельного об'єднання «Дніпрометробуд» (Кіровський виборчий округ, Дніпропетровська область). Товарищи депутаты, товарищ председатель, у меня за два дня работы нашей сессии складывается впечатление, что как будто руководящие органы Верховного Совета мы все еще не избрали и дорогой Иван Степанович продолжает вести сессию, как он ее начинал, когда мы создавали временный президиум. Только нет с ним тех товарищей, которые рядом сидели и помогали.

Товарищи, в стране и в республике наступает политический кризис. Вы понимаете, что сейчас, разделившись на съезд, одновременно заседает Верховный Совет Украины, одновременно заседает Верховный Совет России, идет как бы противопоставление. А кто является верховной властью, кому народ доверяет в республике и в стране?

И вот сегодня мы начинаем путать всю работу. Товарищ Ельцин один день побыл на съезде, а во вторник пошел в Верховный Совет России и Верховный Совет России продолжает принимать решения, которые ведут к улучшению жизни в республике. Мы с вами приступили к очень важному документу — Декларации о суверенитете. И вы все прекрасно понимаете, что это не значит, что Декларация сегодня решит все. Декларация предопределяет определенные изменения в Конституции, Декларация предопределяет определенные законы, которые должны быть механизмом исполнения этой Декларации. И поэтому мы иногда путаем, говоря: вот, дескать, Декларацию принимаем, а о Союзном договоре ничего не говорим. Да, правильно, отсутствие руководства Верховного Совета ведет вот к этим разговорам и нечеткой позиции.

Мы сначала должны принять Декларацию. Вторым пунктом должен быть подготовлен документ, и потом принять его — Декрет о власти, где определить все и расставить по полочкам, кому народ власть отдает. Затем мы должны принять постановление Верховного Совета Украины о том, с кем, когда, каким образом и какие мы дадим полномочия Союзу, какие будем заключать договоры как суверенное государство.

Естественно, что мы сегодня, как сиамские близнецы, связаны кровеносными артериями с союзными республиками. И никто, и левые, и правые радикалы это понимают, не разорвут эти артерии. Конечно же, мы будем заключать договоры и с союзными республиками и, наверное, в какой-то части и с центральной властью, организовывать центральный союз в части обороны и охраны границы и т. д. Но по определенным аспектам, которые мы решим на сессии.

Мы же не близимся к этим вопросам ни в самой Декларации, ни в механизме. Вот сегодня говорили о шахтерах, и опять бросаемся в какие-то экономические вопросы. А шахтеры в прошлом году забастовали — дали первый флажок, и сказали: они понимают, что за 1, 2, 3 года нельзя сразу преобразовать всю экономику. И поэтому сегодня они выражают недоверие Верховному Совету, ставят политические вопросы.

Мне стало известно решение конференции в Кузбассе. И не четыре пункта, как здесь говорили. Разрешите мне зачитать, сколько там пунктов и какие они. А, кстати говоря, политическая забастовка, хотим мы этого или не хотим, пройдет по всей стране. И кузбассовцы, у них телеграф очень мощный, ее уже передали всем регионам страны.

Первое. Отставка Правительства страны и сдача его полномочий с начала работы внеочередного Съезда.

Заключение нового Союзного договора.

Создание механизма, отзывающего депутатов всех уровней и лишение мандатов депутатов, избранных от общественных и общественно-политических организаций.

Приведение Конституции Союза ССР в соответствие с Конституциями республик и всеобщей Декларацией прав трудящихся и Декларацией прав человека.

Национализация имущества КПСС и ВЦСПС.

Деполитизация Вооруженных Сил, КГБ и МВД.

Развитие демократии и рыночной экономики, социальная защита трудящихся и легализация института оппозиции.

Вот такие вопросы ставятся. А мы сегодня говорим: давайте разъедемся на неделю. Товарищи, мы давайте разъедемся раз и навсегда, если мы не можем решать государственные вопросы. (О п л е с к и).

А если мы хотим действительно решить судьбу страны, республики, народа, давайте забывать и личные дела. Давайте сегодня потребуем, во-первых, чтобы руководитель Верховного Совета в понедельник был здесь. Поручить Комиссии по правам человека, а Комиссия эта, где я являюсь заместителем председателя, готова разработать Декрет о власти, за эти дни разработать положение, касающееся прав человека и Всеобщей декларации трудящихся, и дать основу для создания нашего Союзного договора. То есть, подготовить те документы, которые будут являться механизмом исполнения.

И потребовать от всех депутатов — в понедельник здесь быть всем до одного. Работать следующую неделю. Может, сегодня нельзя уже так рвать, я знаю, что

большинство не поддержит, но со следующей недели — работать, во-первых, с 9 часов утра, перерыв на час, только один час. И работать не до 18, а до 19 часов. Мне уже стыдно. Я приходил на работу в 7 часов. Сегодня интеллигентом стал, — даже до 19 часов не работаю. Это добавит нам в неделю 14 часов сессионного времени. И вот тогда, когда мы наработаем эти дела, нам не стыдно будет поехать и в шахтерские коллективы, и к металлургам, и ко всем, и сказать: да, товарищи, мы начали нормальную конструктивную работу для того, чтобы наша республика была настоящим суверенным государством. Спасибо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ О. П., голова ради агропромислових формувань Сумської області (Сумський виборчий округ, Сумська область). Кілька зауважень. Я вважаю, що голосувати про прийняття «за основу» даний проект, який нам розданий, ще не годиться. Ще не виступили з багатьох комісій з тими зауваженнями, які там висловлені. Тому вважаю, що потрібно продовжити обговорення.

Друге. З приводу виступу попереднього товариша. Я його теж підтримую. Незмірним потоком ідуть телеграми, дзвінки і так далі про ефективність роботи сесії. Нам потрібно або створити якусь Комісію, або самим визначитись. Ну не можна ж так непродуктивно працювати! Я вважаю, що терпець у наших виборців дуже скоро скінчиться, і нам буде виявлено з цього приводу недовір'я.

Я думаю, що тим товаришам, кому це вигідно, хай, може, стримують таку нашу роботу і ведуть її в такому руслі. Я ж вважаю, що не можу приєднатись до такого, коли ми безмірно обговорюєм, обговорюєм і нічого не вирішуєм. Приєднуюсь до тих депутатів, які висловились.

І третє зауваження — з приводу так званого шахтарського питання. Дехто виступав, очевидно, думаючи, чому це шахтарі будуть вирішувати? Я — представник, звичайно, села. І тому вважаю, що право селян — у першу чергу вирішення питань села, а шахтарям — шахтарське. А ось сьогодні у газеті «Правда України», я вважаю, надрукована слухна стаття з колективів шахти імені газети «Правда» Донецького шахтоуправління і Куйбишевська, яку дозволю з вашої згоди зачитати:

«Мы, шахтеры, после июльской забастовки 1989 года осознаем, что стали единой грозной силой. И в то же время понимаем, что кто-то хочет эту силу использовать и размахивать ею, как балдой, преследуя свои узкополитические цели и пытаясь этим путем завоевать и упрочить свои позиции. Мы говорим всем: с нами играть нельзя, это опасно для самих игроков». Они не собираются проводить забастовку, а мы здесь обсуждаем.

И еще одно очень уместное. Это уже относящееся именно к нам, как депутатам, заявление: «Мы становимся страной болтунов. Практически без перерывов проходят выборы, съезды, сессии самых разных уровней, а народное хозяйство приходит в упадок». Вдумайтесь, народне — значить наше, наших дітей і онуків.

А я думаю, що сьогодні криза не тільки у шахтарів. Сьогодні і в інших галузях, в тому числі і в сільському господарстві, криза. І чим скоріше ми приймемо радикальні заходи, тим швидше будемо з неї виходити.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перед тим, як включити другий мікрофон, я прошу депутатів зареєструватися. Цифра 293. Або ми не зможемо нічого. Ми вже проголосували, що

поки ведемо таку роботу від мікрофонів. Як буде 300 — переголосуємо. Будь ласка, другий мікрофон.

ІЗМАЛКОВ В. М., військовослужбовець (Шевченківський виборчий округ, Запорізька область). Я бы понял сегодняшнюю дискуссию: проводить — не проводить, прекращать — не прекращать, если бы рассматривали вопрос, разрешать ли кошкам гулять по газонам. Мы рассматриваем вопрос о суверенитете. Я уже ставил вопрос на координационном совете депутатской группы «За Радянську суверенну республіку» о том, чтобы отозвать со съезда почти всех наших делегатов.

Этот вопрос не знаю как притормозился. Я хочу сейчас поставить вопрос так. Вот у меня билет на самолет на вечер. Но я готов сейчас пойти его и сдать. Дать время три часа, до 16 часов. Вызвать сюда делегатов, вызвать сюда старших территориальных групп, всех, кого не отпускали, и завтра работать здесь по суверенитету.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ПРИЧКІН О. О., другий секретар Запорізького обкому Компартії України (Василівський виборчий округ, Запорізька область). Представленный проект Декларации претерпел очень существенные изменения. Он отличается от первоначального варианта, предложенного Президиумом, как небо и земля. Хотя, казалось, объемных изменений немного. Должен сказать, что в нем предлагается столько нарушений, начиная от Хельсинского соглашения по правам человека и кончая многими статьями Конституции, постановлениями и законами. Как можно такой проект принимать даже за основу? Над ним нужно работать, товарищи.

Голоси із залу.

ІЗМАЛКОВ В. М. Пожалуйста. Конкретно один пункт.

Голоси із залу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні депутати!

ІЗМАЛКОВ В. М. Вы знаете важнейшее положение Хельсинского соглашения о свободе передвижения людей и идей. Это общеизвестно. Читаю — «відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси».

Голоси із залу.

ІЗМАЛКОВ В. М. Так, товарищи! Мы упустили, что было представлено несколько альтернативных вариантов. Мы слишком детализировали проект Декларации в этом варианте. Ведь нам предстоит принять закон, Декрет о власти, Закон о экономическом суверенитете. Зачем мы положение этих законов заранее предрекаем? Я считаю, что нужно принять очень конкретный короткий проект или взять за основу. Тогда мы будем быстро двигаться вперед. Давайте рассмотрим на комиссиях проект народного депутата Гнаткевича. И тогда дело быстро будет двигаться. Мы же тогда действительно примем нормальные законы и декларацию.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

Голоси із залу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, будь ласка. Я прошу депутатів до уваги. Ми домовлялися з вами, що не потрібно окриків.

Депутат не представився. Шановні парламентарі! Шановні колеги! Ми просто забуваємо про те, що ми сьогодні перед екраном біля мікрофонів, що на нас дивиться і слухає багатомільйонний український народ, сім'я з 88 представників різних націй.

Ми сьогодні тут є кінцем чи вістрям їхніх нервів, сподівань, надій, чекань. А ми в принципі товчемо воду в ступі.

Я вчора чергував на «гарячому» телефоні і наслухався страшних речей. Я старався знаходити якусь віддушину в собі, щоб вийти звідти людиною, бо там я чув і лайку, і обзивання, і що тільки я там не чув. І в основному це було від киян. Мені страшно було вчора.

Разом з тим я подивився цей фільм. Так більше жити не можна. На серце ліг камінь, який сьогодні зняти не можна. Хочу сказати вам, що якщо нас сьогодні мало і ми не можемо приймати радикально рішень, то давайте не будемо сьогодні так гостро відноситись один до одного, бо ми, в принципі, ніколи не порозуміємось. Ми стаємо злі, а зло ніколи не породжувало добра. Ми розійдемося з тгарем на серці — хто з більшим, хто з меншим. Давайте порозуміємось, порозуміємось у тому плані, якщо вже так сталось, що ми сьогодні не можемо приймати тих радикальних рішень, а суверенітет чи Декларація про суверенітет так детально, так багато обговорювалась. Правда, сьогодні про неї можна говорити до безкінця. Чому? Ми не можемо ще усвідомити розуміння волі чи свободи і незалежності. Не можемо. Ми й ніколи не знали. Ми з нею не стикались. Ми тільки почули про неї. Ми б хотіли до неї дотягнутись рукою, може очима, може ще якимись своїми відчуттями і зрозуміти, що це таке. Дехто сьогодні сміє говорити про те, що вона ще сира. Та бог вас хай простить. Яка ж вона сира? Хіба ж можна так говорити?

Ми живемо дійсно в колонії. Ну, треба думати, що колись же ж треба стати, як інші люди в світі, не колоніальними, а вільними. Давайте будемо спокійно, мирно, розважливо думати про те, що ми робимо сьогодні. У нас дуже багато є різних проблем і дріб'язкових навіть. Для нас вони може дріб'язкові, а для нашого народу вони пекучі, повсякденні. Я маю на увазі питання, які могли б винести в «різне».

У нас дуже багато наболілого, і наші люди чекають, коли ми заявимо про це з сьогоднішньої кафедри. Я звертаюсь до Івана Степановича і до вас всіх з таким проханням: давайте не будемо атакувати мікрофони, давайте сьогодні попрацюємо вже цей час, що лишився на «різному». Просто не будемо голосувати, не будемо приймати рішення, а просто тому, хто написав заяву, хто подав туди цидулу, будемо говорити. Хай отримає можливість вийти сюди і висловитись. Хай йому стане легше на душі і на розумі, і на серці. Хай буде сьогодні так. І тільки мирно і красиво, щоб ми закінчили сьогоднішній день. Бо я теж багато раз писав заяву на різне, але слова на отримував. Сьогодні теж написав і хочу цим скористатись. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати!

Судячи по реакції аудиторії, пропозиція сприймається, але на голосування поставити не можна. А я прошу ресструватися. Так, будь ласка, перший мікрофон.

ГАЛЬЦЕВ П. С., голова колгоспу «Більшовик» Білгород-Дністровського району (Білгород-Дністровський виборчий округ, Одеська область). У меня есть такое предложение. Я присоединяюсь к мнению депутатов, которые говорили о планировании работы, действительно, как в любом трудовом коллективе.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, я прошу вибачення у депутата, будь ласка, говоріть.

ГАЛЬЦЕВ П. С. Так вот, мы не должны навязывать, что мы обязательно сегодня должны принять Декларацию. Но планировать работу в начале недели мы долж-

ни в обов'язковому порядку. У нас з першого дня висказувалося таке зауваження, однак президиум к цьому питанню не прислухався. Для того, щоб вирішити дійсно цілий ряд питань і в першу чергу прийняти документ про державну суверенітет, затвердити Ряд, це два дуже важливі питання, необхідно всіх запросити, хто б де ні був. І тоді, коли розглядаються важливі питання, напевно, не треба, щоб депутати планували закордонні і інші командировки. Все до одного повинні бути тут. В понеділок на 10 годин необхідно запросити всіх сюди, спланувати нашу роботу і приступити до роботи. В кінці конгресу приймати заходи до тих депутатів, які не відвідали безпосередньо нашу сесію. У мене все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, на таблицю 301–302 депутати. Ставиться на голосування пропозиція, яку внесено, щоб призупинити на цьому надавати слово біля мікрофонів і перейти до обговорення питання «різне». Хто за внесеною пропозицією... (Ш у м у з а л і). Наполягають на першій пропозиції — переголосувати. Ми вже за першу голосували, переголосовуємо. Хто за те, щоб призупинити надавати слово біля мікрофонів і перейти до обговорення питання «Декларація про державну незалежність (суверенітет) України», прошу проголосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 266, «проти» — 28, приймається.

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, дещо уточнюємо. Була пропозиція про відзив депутата Івашка, друга пропозиція відзивати всіх депутатів, незалежно від того, де вони знаходяться.

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за внесеною пропозицією, прошу проголосувати.

«За» — 291, «проти» — 20.

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Тільки що проголосували, а вже біля мікрофонів знову черга. Так не можна.

Слово для виступу надається народному депутату Романюку Віталію Степановичу, за ним буде виступати депутат Ківшик.

РОМАНЮК В. С., директор Стрийського Будинку працівників освіти (Стрийський виборчий округ, Львівська область). Шановне товариство! Обговорюючи нині найважливіше з питань порядку денного сесії, усвідомлюючи, з якого ми роду, чий батьків діти, не зайвим буде нагадати шановним депутатам про те, що колись своїм козацьким демократичним ладом Україна давала приклад іншим слов'янським народам, як творити свою незалежну державність, боротися за волю, не знати над собою ні царя, ні пана, окрім Бога єдиного.

Проте сусіди не дотримувалися закону божого, як Україна. Польща запозичила свій монархічно-магнацький устрій від німців, а Московщина з царем і ідолом-мучителем була витвором татарського духу.

Не зайвим буде нагадати також положення статуту Кирило-Мефодіївського братства, ідейним натхненником якого був 145 років тому Тарас Шевченко. Здовго до Леніна було проголошено, що кожний слов'янський народ зберігає свою відрубність і самостійність, що призначення слов'ян — це духовне і політичне їх об'єднання в незалежну державу, де законодавство й освіта спираються на християнську релігію.

Загальнодержавні питання вирішують депутати від народу, вибрані не по роду й не по достатку, а по розуму й просвіщенності.

Віками знаходиться Україна в принизливих колоніальних умовах. І нині політична і духовна задуха не дає можливості низам зробити революційні перетворення безповоротними, хоч з дня на день мужніє громадський рух — творець демократичного механізму. Нині суб'єктом перемін стає нація. Тому ці переміни ведуться не формально, а по-справжньому.

Політизація населення, яка пройшла на Заході України і нині жваво проходить на Сході республіки, показує, що народ прагне єдиного — волі, прагне звільнитися, скинути з себе кайдани соціалістичного державно-монополістичного капіталізму, захисником і натхненником якого є КППРС — шовіністична антинародна організація. Спираючись на сильну ще сталінсько-брежнєвську кліку як ідеологію, чії інтереси в даний час злилися воедино з інтересами бюрократії як структурного начала системи і злочинного світу мафії, як необхідного зла всього нашого політичного економічного життя, партія нині робить, як це видно на XXVIII з'їзді, останні потуги залишитись керівною, монолітною і безконтрольною.

Україна нині і більша частина суспільства прагне звільнитися від ланцюгів такого політичного устрою з примусовим партійним регулюванням і диктатурою партійної влади. Смію заявити, поки при владі знаходиться партія, годі й думати про державну незалежність України. Україна поки що є колонією великої неділимної імперії, останньої імперії на землі, ім'я якій — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Поки існуватиме ця імперія, не здобути нам справжньої незалежної державності, не стати нам вільним народом.

Існувала Британська імперія. Коли б вона намагалася зберегти імперію, загинула б сама метрополія, не розвивалися б нормально ні домініони, ні колонії. Британія поступила мудро, створила британську співдружність, в якій процвітає Канада, Нова Зеландія, Австралія. Краще мати міцну співдружність, ніж хитку федерацію типу СРСР.

На закінчення хочу ще раз звернутися до Шевченка, пророка, вождя і спаса нації, який з метою відродження вольної, нової, по-справжньому християнської України вважав за можливість взяти в руки меч і спрямувати його проти тих, що таким же мечем тримали в покорі мільйони рабів, завойовуючи і поневолюючи нові і нові народи в ім'я засад антихристиянських, антилюдських, хоч і з іменем Бога на устах. Про це натхненно і виразно сказав: «Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Ківшику Петру Андрійовичу, генеральному директору Полтавського облагопостачу (Глобинський виборчий округ, Полтавська область). За ним буде виступати депутат Санін.

КІВШИК П. А. Шановні товариші депутати!

Зараз немає жодної сфери нашого життя, про яку ми могли б сказати, що тут усе у нас гаразд. Проблеми зв'язуються в один тугий вузол і, хоч не хоч, приходиться братися за все відразу. Але я б все-таки виділив головне питання — про державний суверенітет України. При цій полярності думок і поглядів, що панують в цьому залі, думаю, що це та ідея, яка всіх нас зможе об'єднати.

Порядок у кожному домі, як свідчить народна мудрість, може навести тільки його господар. Таким господарем в нашій республіці, який самостійно вирішуватиме власну долю, повинен бути український народ — один з найбільш європейських народів.

Я уважно проаналізував внесений проект і зробив такий висновок. Ми можемо піти на розумний, взаємоприйнятний компроміс, спільними зусиллями рухати справу вперед, на користь нашого народу. Адже ми в парламенті, а не на мітингу, де важливо до кінця несхитно відстоювати власну точку зору.

Разом з тим хочу заявити про свою принципову незгоду з рядом позицій, що містяться в проекті. В багатьох виступах говориться про колоніальне становище України, окупаційний режим в республіці, агресію більшовицької Росії. Все це пропагандистська риторика, і вона абсолютно безпідставна, більше того — образлива і не може бути предметом серйозного обговорення в нашому парламенті. Я лише хочу запитати депутатів, чи змогли б вони бути народними депутатами УРСР в умовах окупаційного режиму? Положення про національні військові формування, яке міститься в нашому проекті. Гадаю, що кожна союзна республіка сьогодні не має можливості створити сучасні збройні сили, тим більше стратегічного призначення, і підтримувати їх в боекдатному стані, оскільки немає необхідної економічної бази і військового потенціалу. Те ж і про національну державу в проекті. Якщо згадати всю всесвітню і нашу історію, то ми запізнилися з цією ідеєю на ціле століття. Що таке національна держава? Це держава однієї нації, корінної, як тепер кажуть. На Україні живуть різні національні групи, і значні. В яке становище ми їх поставимо? Що ж їм шукати? Чи створити свої національні держави? Хіба це цивілізовано? Скільки доведеться відмиватися нам від такої ганьби. Хочу висловитись з питання, яке так ретельно і, думаю, не випадково обходить проект. Це питання про оновлення нашої федерації — Союзу суверенних соціалістичних держав. Дехто вважає Союз РСР історично невдалим експериментом і вимагає його розпуску. Я також проти сталінської моделі СРСР, але я за те, щоб наповнити нашу федерацію новим змістом, провести її докорінну перебудову, укласти новий Союзний договір. Наш Союз треба поставити, якщо можна так сказати, на ноги. Нам слід перейти від федерації-монополії до федерації-асоціації. Принципова різниця в тому, що перша дарує права суб'єктам федерації, а повноваження другої визначаються в результаті договору між її суб'єктами.

Таким чином, центральні органи федерації — асоціації не командують республіками, а обслуговують їх дійсно спільні інтереси, виявлені та узгоджені в ході міжреспубліканських переговорів. Звичайно, така процедура не проста, вона наштовхуватиметься на тисячі політичних і правових рифів, але вона назріла.

Сьогодні нам треба розібрати, а потім зібрати за новою договірною схемою союзний механізм, і тільки так ми можемо зберегти і зміцнити радянську федерацію.

Нову будівлю нашої федерації треба зводити на міцному фундаменті. Таким фундаментом може стати загальносоюзний ринок. Союз повинні формувати економічна зацікавленість, конкуренція, взаємообмін товарами на основі угод, а не держзамовлень. Такий ринок буде новим імпульсом для Союзного договору. Цей договір має бути вироблений безпосередньо самими союзними республіками в особі їх найвищих органів державної влади. Там треба чітко визначити, які повноваження кожна союзна республіка самостійно делегує до компетенції Союзу, а які залишає за собою. Слід передати ті питання, що відповідають і нашим загальним інтересам. Таке розмежування виключить взаємне втручання до компетенцій один одного.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Саніну Василю Никифоровичу.

Я три рази попереджував вас — регламент закінчився.

КІВШИК П. А. Одну секунду, закінчую, пробачте. Обома руками голосуючи за ідею нового Союзного договору, я думаю, що було б недоречно у нашій Декларації говорити так детально про Союзний договір, окреслювати його контури. Пропоную обмежитись констатацією в преамбулі нашої рішимості створити демократичну правову державу у складі оновленого Союзу РСР на основі нового Союзного договору.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Саніну Василю Никифоровичу, начальнику Політвідділу внутрішніх військ МВС СРСР по Українській і Молдавській РСР (Жовтневий виборчий округ, Харківська область). За ним буде виступати депутат Ходоровський.

САНИН В. Н. Уважаемые избиратели и уважаемые зрители Украины!

Уважаемые депутаты, уважаемый председатель! Мне думается, что ни у кого не вызывает сомнения, что рассматривая сегодня проблемы суверенитета, мы имеем дело с довольно сложным, ответственным явлением нашей общественной жизни. Однако, чтобы не получилось так, что мы трубя на всех перекрестках о правах личности, в то же время не продемонстрировали свое пренебрежение к правам целого народа Украины, нации и Украинского государства. То есть, решая и этот важнейший вопрос без участия, скажем, наших избирателей, низовых звеньев Советов. Настала пора предельно откровенно, в том числе в нашем заявлении, сказать, что мы видим: отдельное государство вне Союза или социалистическое государство в Союзе социалистических государств. В этом плане все проекты, на мой взгляд, страдают некоторой нечеткостью и путанностью. Я в каждом из них, например, вижу подтекст, а точнее — в них имеется возможность дальнейшего свободного толкования.

Должна быть все-таки четкость. Коль мы считаем необходимым объявить об отделении Украины от СССР, то простите — это будет с нашей стороны не только не корректно, но и бестактно, противоконституционно по отношению к нашим избирателям. Ибо этот жизненно важный вопрос должен решаться все-таки по нашей Конституции, пока она не отменена, всенародно.

То есть необходимо провести референдум или, скажем, посоветоваться с низовыми Советами. Если мы хотим видеть суверенное Украинское государство в Союзе социалистических государств, тогда нам надо определить для уполномоченных лиц, направляемых для подготовки Союзного договора, какие вопросы будут исключительно в ведении Украинского государства, а какие — в ведении союзных органов власти. В то же время, за Украинским государством должно быть оставлено право уточнения этих делегированных полномочий Союзу. Само собой разумеется, что если Украина дальнейшее свое развитие видит вне Союза, она должна иметь все без исключения государственные атрибуты. В случае же, если Украина определит свое дальнейшее развитие в Союзе, то скажу по вопросу о Вооруженных Силах. Товарищи! Они все-таки должны быть на первом этапе в ведении Союза. И не потому что мы, скажем, не хотим служить только на Украине, и не потому, что мы хотим плохого Украине, а потому, что оборона, рассредоточение силы, средств ныне построены таким образом, что делить существующие Вооруженные Силы невозможно. В то же время, национальные формирования, то есть территориальные, было бы верным признать и принять, ибо они принимаются и военной реформой, и реформой Вооружен-

них Сил. По внутрішнім військам. Зде́сь следуєть учесьть два обстоятельства. По ним прийнят толькo что (в марте текущого года) Закон Верховного Совета СССР, в котoром определены их обязанности и права. В этом Закoне недвусмысленно определено, что они находятся в ведении Союза. Второе. Внутренние войска состоят из нескольких родов войск. Есть соединения, части оперативного назначения и другие. Наверное, надо посмотреть — они должны, видимо, быть центрального подчинения. Тем более, они сейчас комплектуются по профессиональному принципу, по контракту, что снимет волнения, тревоги родителей. Что касается соединения частей, охраняющих объекты исправительно-трудовых учреждений и занимающихся вместе с территориальными органами охраной общественного порядка, то возможно, что они могут быть в подчинении Министерства внутренних дел республики или Верховного Совета.

Таким образом, я бы просил, чтобы предметом нашей дискуссии были вот эти вопросы. Я хотел бы видеть Украину в составе СССР. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, я оголосив Ходоровського, його немає в залі. Слово надається депутату Костенку Юрію Івановичу, науковому співробітнику Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона Академії наук УРСР (Червоноармійський виборчий округ, м. Київ). За ним буде виступати депутат Ємець.

КОСТЕНКО Ю. І. Шановні депутати! Перш за все, я хотів би висловити свою підтримку другому варіанту Декларації. На мій погляд, вона в більшій мірі відповідає вимогам часу. Я пропонував би прийняти її за основу.

Тепер декілька слів стосовно питання, яке виникло в цьому залі і викликає дуже різні і протилежні думки.

Це питання про укладення нового Союзного договору.

Відомо, що основний закон безконфліктного існування людства — це право вибору кожного. Саме такі права може забезпечити в повній мірі лише суверенна держава. Ми ще ніколи з вами не мали змоги жити в суверенній державі. Це багато разів вже повторювалося з цієї трибуни, тому зараз дуже важко говорити про те, де і як повинна знаходитися Україна. Ми не маємо в цьому ще досвіду.

Нас уже лякають, що ми будемо мати великі труднощі без Союзу. Але я думаю, що це повинні вирішувати в першу чергу навіть не ми, а наш український народ, виходячи саме з того досвіду, який він має отримати. Бо тільки практика, як відомо, є критерієм істини.

Більше того, хочу зауважити, що, мабуть, ніхто з нас зараз не може сказати з впевненістю, у якому саме союзі повинна знаходитись Україна, — чи в існуючому, чи може десь в якомусь іншому.

Більше того, ми навіть зараз не можемо із впевненістю вам сказати, які ми повинні делегувати центру свої повноваження. Ми всі порівнюємо зараз ситуацію нинішню і ситуацію в 1922 році. І саме, виходячи з цієї ситуації, говоримо, що доцільно було б делегувати ті чи інші повноваження. Але ми живемо зовсім в інших умовах. Тому зараз говорити, які повноваження ми повинні делегувати центру, ми не маємо змоги. І більше того, ми навіть не можемо зараз сказати, де той центр повинен бути — чи він повинен бути в Москві, чи може, як тут деякі депутати говорили, що він може бути і в Києві.

Тому я вважав би за доцільне питання про Союзний договір не ставити так односторонньо, як це роблять деякі депутати.

Більше того, хочу сказати, що Україна поки що не має досвіду про перебування в Союзі, який би для нашого народу мав велике значення. Поки що історичний досвід працює не на користь тих союзів, в яких перебувала Україна. Про це вже багато говорилося з цієї трибуни. Я можу навести тільки один приклад — історичний. Він, навіть, не із історії самостійної Української народної республіки, а із історії 1921—1922 року, із історії Радянської України.

Тоді Україна мала повноцінні дипломатичні відносини із повноважними представниками в Австрії, Німеччині, Італії, Польщі, Туреччині і в інших країнах. Вона мала повноцінні договори із 60 країнами світу. Крім цього, як підкреслювалось у одній постанові Політбюро ЦК КП(б) України, так як Україна займає в політиці великих держав самостійне місце, то ми не можемо відмовитись від самостійних посольств у великих державах.

Ну, а в що перетворилася велика держава після 68-річного перебування у складі Союзу РСР? Про це дуже відверто і красномовно сказала Маргарет Тетчер: «Ми з провінціями чи штатами дипломатичних відносин не встановлюємо».

І ще одна історична довідка. Згідно з документами утворення Союзу РСР мотивувалося неможливістю республік поодиноці відстояти і закріпити радянську владу та забезпечити їх безпеку і оборону з боку ворожого оточення.

А тепер я процитую зовсім свіжий документ, про який повинен добре знати і наш вельмишановний генерал Толубко, тим паче, що він нас недавно лякав загрозою з боку НАТО. Цей документ називається «Оцінка сучасних і можливих зовнішніх загроз», який підготували відповідні фахівці.

Так от, згідно з цим документом, однією із головних особливостей і переваг сучасної зовнішньополітичної ситуації, в якій знаходиться СРСР, є практично повна відсутність реальних зовнішніх загроз, оскільки звична для нас так звана західна загроза фактично зараз не існує. Можливо через 5–10 років небезпека з'явиться не з заходу, а з півдня, де буде можлива поява держав з ядерною зброєю.

Таким чином, в нинішній ситуації нам немає сенсу поспішати з новим Союзним договором, а спочатку, як запропонував Борис Єльцин, необхідно встановити прямі зв'язки між республіками.

Особисто я впевнений, що ті проблеми, які стоять зараз перед людством, можна буде вирішити тільки в разі об'єднання зусиль багатьох держав. Але цей шлях стане можливим лише тоді і тільки тоді, коли це буде об'єднання суверенних демократичних держав на рівноправній основі.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається від постійної Комісії Верховної Ради у правах людини депутату Ємцю Олександровичу Івановичу, науковому співробітнику Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф. Е. Держинського (Центральний виборчий округ, м. Київ). За ним буде виступати депутат Мороз.

СМЕЦЬ О. І. Комісія, коли отримала новий варіант, розроблений Комісією з питань суверенітету, була приємно здивована. Поява там розділу, який стосується Збройних Сил, свідчить про те, що в нас сформувалося нове мислення, про яке ми чуємо п'ять років з екранів телевізорів. Але тільки зараз я можу сказати, що ми нарешті зрозуміли, що являє собою суверенітет.

Одним з наслідків відсутності реального суверенітету України було непідконтрольне республіці із кількісного і якісного боку розташування на її території військових контингентів, що значно перевищують оборонні потреби України.

Прикладів негативних наслідків такого стану речей багато. Ось один з них. Кілька років тому під Черкасами, в ірдинських лісах, що їх планувалося, між іншим, перетворити на національний парк, для потреб Міністерства оборони було знищено 300 гектарів цінного лісу. Ситуація може додатково ускладнитись у зв'язку з виведенням наших військових частин з країн, що донедавна називалися країнами соціалістичної співдружності.

Так, у Донбас і в Дніпропетровську область, саме в ті регіони, де багато проблем створила безконтрольна міграція населення, а нещадна експлуатація призвела до екологічної трагедії, де питна вода подається по суворо визначеному графіку, планується перевести мотострілецькі дивізії.

Для чого в районах високої соціальної напруженості потрібні військові частини саме такого профілю, можна здогадатися, особливо у зв'язку з тими страйками, яких ми чекаємо.

До Чугуєва, під Харків, з Чехословаччини переводиться мотострілецька дивізія. І хочу звернути вашу увагу на один цікавий момент. Ця дивізія передається з підпорядкування Міністерства Оборони Комітету держбезпеки. Для чого Комітету держбезпеки потрібні подібні військові формування, теж можна здогадуватися.

Саме вони можуть стати основними чинниками порушень прав людини, саме вони можуть звести нанівець всі ті Декларації, які ми тут готуємося прийняти.

Великі військові з'єднання розташовуються в Білій Церкві і інших містах. І це тільки на території Київського військового округу.

Ще складнішою є ситуація в Прикарпатському військовому окрузі. Безконтрольна діяльність військового відомства на Україні призведе до подальшого ускладнення екологічних, міграційних, економічних і соціальних проблем.

Можу вам назвати ще одну цифру. За попередніми даними, кількість військовослужбовців, враховуючи членів їх сімей, які найближчим часом необхідно розмістити на Україні, вірніше Міністерство оборони вважає, що їх необхідно розмістити на Україні, становить близько 300 тисяч чоловік. 300 тисяч — це перш за все житлова проблема. Це ті 300 тисяч, від яких у значній мірі відмовляється Прибалтика та інші республіки. Їх відмовились розмістити, вони збираються розміститись у нас, до того ж без відома нашого парламенту. Чи зможемо ми взяти на себе цей вантаж? Чи зможемо вирішувати всі ті соціально-економічні проблеми, якщо не візьмемо під контроль цієї справи? Тепер щодо поняття Союзу. Я думаю, що немає жодної більш-менш розуміючої ситуацію людини, яка не розуміє, що ми можемо бути сьогодні тільки в Союзі. Справа в іншому, що це за Союз, на яких умовах він створений. Зараз практично в світі навіть Албанія, і та не змогла втримати свою безсоюзність. Мова, безумовно, повинна йти не про це. Мова повинна йти про інше, про те, що тільки суверенна держава може вступити в рівноправний союз. А ми вже загадуємо за майбутнє. І ми повинні якимось чітко визначитися в наших виступах. Мова йде про суверенітет, отже, про суверенітет, мова йде про державну незалежність, отже, про державну незалежність, мова йде про підходи до нових союзних договорів — це зовсім інше питання. Воно навіть не стосується даного порядку денного. Це питання наступне,

яке у нас з'явиться відразу ж після того, як ми здобудемо державну незалежність. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Морозу Олександрю Олександровичу, завідувачому аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область).

МОРОЗ О. О. Виступаю від себе особисто і від Комісії з питань агропромислового комплексу.

У вівторок ми внесли свої зауваження до проекту, а вони не були враховані Комісією, а Декларацію нам потрібно приймати негайно. Тільки яку саме Декларацію? Давайте будемо відвертими. Ми сьогодні маємо оці документи, Декларацію про суверенітет, про незалежність. Це заява про вихід із складу Союзу.

Суверенітет при виході досягається автоматично, не треба приймати ніяких документів. Однак за такий документ мене ніхто не уповноважував голосувати. Я в понеділок зустрічався з виборцями і це підтвердження одержав. Нам потрібен з цього приводу всенародний референдум. А на перших порах можна було б визначити громадську думку шляхом соціологічних досліджень хоч би на території міста Києва. Подивитись, що люди думають з цього приводу.

Чому ми ходимо манівцями, кого ми хочемо обдурити, чи чесні ми по відношенню до нас самих і до населення республіки? Ми живемо в складі Союзу сьогодні. Багато депутатів, хто виступав, підтверджував про те, що ми хочемо чи не хочемо, це наша реальність і вона буде ще продовжуватись не один день чи місяць. То як можна, коли ми закладаємо сьогодні основу майбутньої Конституції республіки, не помічати такої дрібниці? Навіть найрадикальніший четвертий універсал гласив: сей найвищий наш орган, тобто установчі збори, мають вирішити про федеративну «зв'язь» з народними республіками колишніх імперій. А сьогодні ми, обговорюючи шахтарське питання, готові відмахнутися від того, то було раніше, начепити на шию тим же шахтарям оті всі злидні, які накопичувалися за десятки років, і давайте будемо виплутуватись самі, бо ми, бачте, прийняли Декларацію про суверенітет. Це повинна бути позиція нового договору, де центральне відомство повинно відповідати за те, що накоїло у цьому регіоні.

Не кажучи вже про правову основу. Адже договір 1922 року не відмінений, як і інші діючі закони. А ми ще і поборники правової держави. Аргументація багатьох, хто тут сьогодні виступав, в тому, що ми повинні мати сьогодні суверенітет, а потім уже будемо думати про договір. Це, вибачте мені, трохи демагогічна позиція.

Та якщо бути відвертими, товариші депутати, нам договір сьогодні не менше потрібний, як і сама декларація про суверенітет. Інакше у нас не буде закладено гарантій до нашої незалежності і, найперше, економічної гарантії. Ми Декларацію готуємо для того, що є сьогодні. А це сьогодні — частина цілого, яке переплетене політично, економічно, етнічно, і відкидати цього не можна. У нас повинні бути спільні підходи до ціноутворення, ми ж до ринку ще йдемо, до ціноутворення повинні бути правові основи ринку, інфраструктури, антимонопольні заходи і так далі.

Кажучи все це, я відчуваю невдячність своєї ролі, тому що виступаю ніби консерватор. І я б хотів, щоб про це, що я мушу говорити, сказали наші депутати-юристи. Тому наполягаю, щоб Комісія в справах законодавства зробила свою рецензію останнього проекту, доповіла сесії, взявши і на себе відповідальність за зміст Декларації, щоб це не говорив представник агропромислового комплексу.

А тепер щодо змісту. І тут я буду ніби суперечити собі. Мрія українського народу про державну незалежність віковична.

А тому в Декларації не повинно бути розділу, який був би схожий на 10-й розділ попереднього проекту. І нам досита тільки одним абзацом зачепити те, що було сказано щодо необхідності самого договору, одною фразою в одному абзаці, що відносини Української РСР з іншими союзними республіками будуються і далі так, як передбачено за текстом. Але при цьому виникає потреба в ще одному документі-зверненні до Верховних Рад союзних республік і до Президента про принципи нового договору. Текст його я підготував ще на початку травня місяця. Можу передати, коли буде таке бажання. Ще одне зауваження. У мене їх багато є по всіх розділах і я передам їх у Комісію. Але хочу сказати, чи можемо ми, розуміючи, що суверенітет торкається кожної людини, не маючи злагоди у цьому залі, творити оцю Декларацію і забезпечити сам суверенітет?

Я думаю, що ні. З цього приводу у мене є теж багато прикладів. На жаль, немає часу. І я висловлюю тільки прикрість від того, що попередні виступаючі мали можливість 10 хвилин виступити, а я так само болюю за суверенітет, як і кожен в цьому залі, але не можу висловити всього тому, що мені відводиться тільки 5 хвилин.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Надійшов час перерви. Була пропозиція про скорочення обідньої перерви на одну годину. Приймається? Голосувати я не можу, а на голос не зрозуміло — приймається, чи не приймається.

Оголошується перерва до 16 години.

ЗАСІДАННЯ П'ЯТДЕСЯТ ДЕВ'ЯТЕ

*Сесійний зал Верховної Ради Української РСР,
6 липня 1990 року. 16 година.*

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат
ПЛЮЩ І. С.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Іване Степановичу, є пропозиція: я підтримую вас, і ви до цього висновку прийшли, і депутат Московка, що обговорювати питання без людей, які будуть голосувати потім, це абсурдно. Отже, є пропозиція, можливо, у нас дуже багато накопилось, одну годину відвести для «різного», закривши очі на те, що в нас не вистачає кворуму.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Які думки щодо внесеної пропозиції? Давайте проголосуємо цим кворумом, більшістю. Хто за внесеною пропозицією, прошу проголосувати. На одну годину.

(*Й д е г о л о с у в а н н я*).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 169 з 270, рішення приймається.

Дозвольте зачитати текст телеграми:

«Слушаєм сесію, просим вас прибути в Стаханов для рішення вояросов забастовки. Терком профсоюзу, городской стачком».

Телеграма на ім'я Іоффе.

Я ще раз повторюю: ми через годину роз'їдемося, а в понеділок (ми вже проголосували) всі депутати повинні бути в цьому залі. Товариші, переходимо до розгляду питання «різне» — до 17-ї години. Вчора у нас був такий запит депутата Головатого, депутата Алтуняна та інших щодо висвітлення нашої роботи в пресі. Це питання стоїть у всіх нас, а тому надаємо слово від Комісії по гласності голові цієї Комісії народному депутату Правденку Сергію Макаровичу.

ПРАВДЕНКО С. М., власний кореспондент газети «Економіка і життя» (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні колеги! Питання це виникло, на мій погляд, тому, що ми не прийняли рішення з самого початку, як будемо висвітлювати хід роботи сесії. Тому воно час від часу виникає. Газети роблять те, що хочуть, але не те, що ми від них просимо. Ми проаналізували сьогодні зранку в Комісії, як висвітлюють хід сесії наші засоби масової інформації. Є в депутатів деякі претензії до телебачення, у мене особисто претензій немає, бо телебачення висвітлює досить повно все, і про це свідчить довідка голови Держтелерадіо.

Але газети висвітлюють дуже мало. Акредитованих журналістів дуже мало, це ви можете бачити зразу, і дуже багато газет, які поклалися у всьому на Укрінформ. Те, що він дає, вони беруть, ще й скорочують, як хочуть, той текст і друкують. Де це було бачено, як сказав мені представник Укрінформу, щоб одне агентство висвітлювало роботу будь-якої сесії парламенту?

А у нас на практиці так вийшло. Крім газети «Радянська Україна», яка дає ще свої матеріали, має тут чотирьох акредитованих кореспондентів, всі інші дають, по суті, тільки матеріали Укрінформу. А цього мало, бо Укрінформ дає стислий протокол, по суті, в протокольному викладі — хто виступав, які питання ставилися.

Комісія вважає, проаналізувавши, що «Советская Россия» давала повністю стенографічний звіт і дає «Советская Белоруссия» — повністю стенографічний звіт, причому дає так: депутат виступає білоруською мовою, то й текст так іде (білоруською мовою), виступає російською мовою — то й текст іде російською мовою. Повністю, один до одного, як на сесії, так і в газеті.

Комісія вважає, що одна газета, а саме «Радянська Україна» (ми повинні про це прийняти рішення) мусить давати весь звіт — стенографічний — повністю і не від сьогоднішнього дня, а з початку обговорення Декларації про незалежність. Тобто, повернутися до минулого четверга, і всі, всі виступи дати.

Мабуть, коли ми приймемо в першому читанні, треба буде надрукувати і текст Декларації, щоб люди бачили, навколо чого тут точаться суперечки. Бо люди не знають, яка поправка, до чого вона стосується, і так далі. А так вони зможуть за цим слідкувати вже по газеті.

Інші органи масової інформації, звичайно, можуть висвітлювати сесію під своїм кутом зору. Скажімо, якщо це аграрні питання, то «Сільські вісті» можуть, звичайно, приділити більше уваги тому, як вони на сесії розглядаються. «Робітнича газета» може приділяти більше уваги питанням економіки, промисловості. Це справа цих редакцій — коментувати, критикувати нас, критикувати позиції депутатів, давати репліки, давати окремі виступи депутатів. Одним словом, під своїм кутом зору, як це їм і належить. І зникати до того, що преса дійсно повинна бути в правовій державі четвертою владою, тобто ніхто їй не буде диктувати, які там обсяги, і яка повинна бути позиція. Хай газети самі виробляють свою позицію.

Комісія пропонує, щоб кореспонденти обласних газет були також акредитовані на сесії і висвітлювали в своїх обласних газетах хоча б роботу делегацій своїх областей, тому що читачі через це мають недостатню інформацію.

Оце, якщо говорити коротко, майже всі пропозиції Комісії. Тобто, нам треба все-таки проголосувати за те, щоб ми друкували повний стенографічний звіт. Але в Росії, зокрема, цей звіт давав газетам редакційно-видавничий апарат З'їзду, який і підписує, що це — матеріали редакційно-видавничого апарату самого З'їзду народних депутатів.

У нас є прес-центр при Верховній Раді. Якщо треба, він може підключити до своєї роботи кореспондентів республіканських газет, якщо, скажімо, сил у самого прес-центру не вистачає, щоб давати повний стенографічний звіт нашої сесії в газеті «Радянська Україна».

Крім того, оскільки я вже на трибуні, і ми обговорюємо питання «різне», хотів би сказати кілька слів з приводу виступу депутата Мороза. Я беру газету «Аргументы и факты»: «Ограничение функций управления организаций на территории РСФСР».

Функції вугільної галузі Росія Союзу не передала. Це означає, що Міністерства вугільної промисловості в Союзі з нового року фактично не буде. Ніяких коштів воно не буде мати, і всілякі відшкодування Донбасу нікому буде робити. Я рекомендую звернути на це увагу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це не по темі.

ПРАВДЕНКО С. М. Якщо не по темі, то я на цьому закінчую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

РЕВА В. М., перший заступник Міністра транспорту Української РСР (Феодосійський виборчий округ, Кримська область). Уважаемый Сергей Макарович! Последнее время мы получаем много звонков немножко другого содержания, чем высказал депутат Головатый. Это связано с тем, что все-таки сегодня постоянные трансляции по телевидению наших заседаний люди устали смотреть, не говоря уже о том, чтобы на них реагировать. Мне звонят многие мои избиратели и просят о том, чтобы сделать так, как сделано в России, то есть подавать блоки заседаний нашей сессии и комментарии в «Актуальной камере», где достаточно времени. Может быть, на наш взгляд, было бы полезно устраивать какие-то полемические дискуссии, где-то полчаса выпуска с участием депутатов.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ГУДИМА О. В., викладач Луцького педагогічного училища імені Ярослава Галана (Луцький-Центральний виборчий округ, Волинська область). Я дуже хотів би звернутися до народних депутатів, щоб не робили вони отієї помилки, яка може трапитись — перервати трансляцію, яка може відбутися, тому що ми обговорюємо саме головне питання, яке є доленосним для України. І тому трансляція і подачі в пресі обговорення і прийняття Декларації про незалежність України повинні повністю транслюватися на всю Україну. Дякую.

Я думаю, що нам варто проголосувати за стенографічний звіт.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, другий мікрофон.

МОСТИСЬКИЙ А. В., геолог Ковельської геолого-розвідувальної партії (Ковельський виборчий округ, Волинська область). Я хотів би знати, чи буде надруковано в пресі цей проект Декларації, який підготувала Комісія?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Відповідав уже.

МОСТИСЬКИЙ А. В. Я не говорю, щоб його надрукувати після прийняття у першому читанні. Чим раніше, тим краще. Щоб у людей була змога і час над ним поміркувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

ПАНАСЮК Ф. Т., голова Чуднівської районної Ради народних депутатів, перший секретар Чуднівського райкому Компартії України (Любарський виборчий округ, Житомирська область).

Тепер я декілька слів хотів би сказати на противагу виступам, які прозвучали. Я вважаю, що ця огульна критика, звинувачення механічної більшості, як нас сьогодні величають, комуністів-депутатів, за те, що не з'являються, не бувають на сесії, безпідставна. Товариші, я думаю, що в цьому відношенні треба, щоб спрацював серйозний механізм міри персональної відповідальності. Всі причини, які пояснюються неорганізованістю, і те все, що на сьогоднішній день нас компрометує як Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки, в першу чергу пояснюється

особистою персональною недисциплінованістю багатьох. У нас на сьогодні не діє ніякий механізм, який би не просто зводився до відмітки шляхом персонального головування відсутніх. Цього надзвичайно мало. Я просив би нашу Президію уважно продумати і, починаючи з понеділка, виробити такий механізм, який би просто вставив у рамки порядності депутата. Це настільки тривожить, що, повірте, в багатьох моментах пояснити важко. Люди обрані колективами в 89–100 тисяч виборців. Така безвідповідальність багатьох людей пов'язана не лише з відрядженнями або з такими обставинами, що пояснюються з'їздом. І така розхлябаність і розлагодженість просто підриває авторитет багатьох із нас. Я не хотів би бути причетним до кола тих людей, на яких сьогодні показують пальцем і вину за яких перекладають на всіх нас разом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Михайлу Гориню, голові Секретаріату Народного руху України за перебудову (Залізничний виборчий округ, Львівська область)... Будь ласка, говоріть.

ГОРИНЬ М. М. ...Ще я хотів звернути вашу увагу на те, що ми обговорюємо разом з вами питання суверенітету. Я хотів вам показати невеличкий речовий доказ, як розглядають суверенітет на території України. Це підписи, ціла торба підписів з різних проблем суверенітету. Які області ми маємо? Вінницьку, Дніпропетровську, Хмельницьку, Донецьку і т. д.

Що пишуть з приводу цього представники Козятина? «Ми, громадяни України, звертаємося до Верховної Ради Української РСР щодо обов'язкового включення до Декларації про суверенітет, незалежність та самостійність України питання про Незалежність України, про повний суверенітет». 55 тисяч підписів з різних областей України. І на це треба звернути увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Ленінський виборчий округ, Ровенська область). Шановний Іване Степановичу, щойно ви дали вказівку Комісії з питань гласності підготувати на понеділок і внести на розгляд сесії відповідну постанову. Я гадаю, що таким чином ми знову втратимо два, навіть три дні публікації в газеті «Радянська Україна».

А тим часом у мене в руках останній номер газети «Радянська Україна» із чотирьох сторінок. Дві повні сторінки присвячені роботі з'їзду в Москві. Тим часом роботі нашої сесії — одна третина повної сторінки. Я не думаю, що наших читачів більше цікавлять виступи товаришів Піскова, Карімова, Архипова, Гідаспова, Гумбарідзе та інших. Я думаю, що не проблеми збереження єдиної, неділимої КПРС, а проблема збереження України нас більше цікавить.

Отож, я пропоную не відкладати це питання до понеділка, а просто дати вказівку редактору газети «Радянська Україна» (вашу особисто, якщо ви не можете — від імені Президії, якщо не можна — від імені Комісії з питань гласності), щоб надрукували за суботу та неділю всі виступи, починаючи з четверга, коли ми почали обговорювати це питання. І більше до цього питання не повертатися, бо ми лише забираємо час.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Наш час закінчився. На пропозицію депутата Червонія я прошу голову Комісії з питань гласності Правденка, Володимира Яковича Стадниченка — головного редактора «Радянської України» — при-

слухатись і зробити максимально можливе, щоб виконати цю пропозицію. Не потрібно слова, ви краще надрукуйте оці виступи.

Я одержую записки, що люди поспішають на літаки. У зв'язку з цим, як ми й домовилися, вечірнє засідання оголошується закритим.

Сесія продовжить роботу о 10-й годині ранку в понеділок.

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

9 липня 1990 року (9 год. 10 хв.)

Головує Перший Заступник Голови Верховної Ради УРСР **ПЛЮЩ І. С.**

ПЛЮЩ І. С. Добрий день! Так, ми можемо зібратися? Самі вносимо пропозиції і самі їх не виконуємо.

ЯВОРІВСЬКИЙ В. О. Це наша атака.

ПЛЮЩ І. С. Так, так, Володимире Олександровичу, це атака, але...

Голоси в залі.

ПЛЮЩ І. С. Моя совість чиста, я був о 20 хвилині на дев'яту і тут же сказав, як тільки зберуться всі члени Президії, скажете — я зайду. Послав Миколу Григоровича о дев'ятій. Микола Григорович прийшов і каже, що є вісім. Зайшов через 5 хвилин і повідомив, що є 13. Я підійшов зараз — 14.

Гриньова нема? Він повинен був під'їхати. Нема поки. Білоблоцький є? Отак, я бачу, нема. Залудяк Микола Іванович? Зайнятий на з'їзді.

І Матвієнка немає. Будемо вести реєстрацію. Його часто немає. Хто бачив Матвієнка? На з'їзді? Так і я ж на з'їзді. Науменко. Ну, це дуже коректний і дисциплінований член Президії. Він завжди буває на засіданні.

Голоси в залі: А Ви звідки знаєте?

ПЛЮЩ І. С. Як же не знаю? Ми при ньому домовлялися. То немає?

Голос із залу: На з'їзді.

ПЛЮЩ І. С. Вас не було, Олександр Івановичу, а от якраз Науменко був, коли домовлялися, що перед кожним засіданням збиратися. Домовилися так: не перед засіданням, а о 9 годині. То Науменко був. Микола Вікторович? Немає. Павличко відсутній. Так, Пилипчук. Я його не бачив. Рябокonia немає. Сухий приїхав? А, виїхав. Говорять що виїхав. Лесь Степанович також ідуть, але дуже довго ходять. Де Микола Олександрович, взагалі не зрозуміло. Його немає. Ігор Рафаїлович? Не чув.

Так, що будемо робити сьогодні? Я хочу вам доповісти, що тільки що, буквально о дев'ятій годині, я одержав ось такий папір. «Шановні народні депутати першої сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання! Ми з розумінням сприймаємо вашу занепокоєність з приводу недостатньої ефективності роботи сесії Верховної Ради УРСР і відсутності на ній групи народних депутатів, обраних делегатами ХХVIII з'їзду КПРС. Разом з тим рішуче не можемо погодитися з твердженням Народної Ради, ніби ми, беручи участь у роботі з'їзду, ставимо вузькопартиїні інтере-

си вище інтересів народу України. Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки і її народу. Перш за все — утвердження державного суверенітету, соціального захисту трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідація наслідків Чорнобильської аварії. Делегати від Компартії України першими поставили питання про необхідність посилення уваги до робітничого руху і його проблем. В усьому цьому можна переконатися, ознайомившись з матеріалами з'їзду. Зараз з'їзд вступив у вирішальну фазу, коли будуть прийматися рішення, обиратися керівні органи партії. Слід взяти до уваги, що ряд делегатів з України обрано до складу керівних органів з'їзду, президії, секретаріату, редакційної та інших комісій і переривати виконання своїх обов'язків у такий період просто неможливо. Очевидно, ви погодитесь з тим, що залишення з'їзду представниками однієї з найбільших національних Компартії взагалі було б незрозумілим для делегатів і негативно було б сприйняте громадськістю інших союзних республік. І все ж частина депутатів виїхала до Києва для участі в роботі сесії». Обіцяли нам близько 30 чоловік. Миколо Григоровичу, треба перевірити. І далі, товариші: «З повагою ставлячись до волі Верховної Ради, просили б вас, шановні колеги, зважити на всі ці обставини і зрозуміти мотиви, з яких на сесію не може негайно прибути решта депутатів. Сподіваємося, що наші аргументи послужать достатньою підставою для перегляду Верховною Радою рішення про відкликання народних депутатів — делегатів з'їзду. Вважаємо за потрібне нагадати вам, що народні депутати УРСР оформили свій від'їзд до Москви документально відповідно до рішень сесії від 28 червня цього року.

І останнє. Враховуючи надзвичайну важливість питання про суверенітет України, підтримуємо висловлені на сесії пропозиції ряду депутатів, щоб питання ще раз розглянути в комісіях — з тим, щоб прийняти декларацію на початку наступного тижня. Від імені народних депутатів Української РСР — делегатів XXVIII з'їзду КПРС Станіслав Гуренко, Леонід Кравчук і інші».

Оце тільки що передали нам такий документ, який я прошу вашого дозволу зачитати на початку роботи сесії.

ЯВОРІВСЬКИЙ В. О. А інші? Івашко буде чи ні?

ПЛЮЩ І. С. Ні.

Щодо Івашка, то я вам розкажу так, як є. Товариші! Ви пам'ятаєте, коли перший раз виникло питання про Івашка. Я тоді сказав, може, не зовсім літературно і правильно, по-моєму нам Івашко зараз не заважає обговорювати це питання. Пам'ятаєте, хоч я стенограму не дивився. Якщо ми будемо готові приймати суверенітет, то я так розумію, що без Голови таке питання вирішувати неможливо. І тому Івашко буде тут.

Так от. Після цього питання вдруге виникло, і ми не голосували за Івашка, як ви пам'ятаєте. Вдруге виникло питання вже з приводу шахтарських хвилювань. Була внесена пропозиція два рази Василем Івановичем. Раз — за погодженням, а другий раз Василь Іванович пообіцяв мені, що він цього робити не буде, але вніс пропозицію про те, щоб відкликати. Не відкликати, але доручити Голові Верховної Ради і Голові Ради Міністрів зустрітися.

Про це був повідомлений Івашко тут же, але Івашко сказав, що вони там зустрічаються з шахтарськими колективами, у них також там група шахтарів. І він виконує це

доручення і ніяких питань тут немає. Але тоді, після того як ми розгорнули дискусію, то виступив із Черкаської області один депутат, який сказав: «Я належу до цієї більшості, але я не хочу відповідати за більшість тому, що я не пропустив ні одного дня, ні одного часу. І тому я не хочу за всіх розписуватися. Давайте відкличемо».

І захвилювались люди в залі з приводу Павличка, коли я сказав, що він у відрядженні за кордоном. Пам'ятаєте, зашуміли: чого це, хто це, як це і т. д.

І тоді було названо, що ряд депутатів відсутні з поважних причин, і тоді сказали так: «ніяких поважних причин, всі депутати повинні бути на сесії». Ставлячи на головування цю пропозицію, я сказав, що відкликати всіх, незалежно від того, де вони знаходяться, отак і у стенограмі, по-моєму, було. Незалежно ні від чого.

Тому не Івашка відкликати, а всіх, незалежно від того, де вони знаходяться. Конкретно про Івашка мова не йшла у нас, крім шахтарського питання. А там йшлося — Голові Ради Міністрів, Голові Верховної Ради. Тому ми не будемо на цьому згущати фарби.

ПИЛИПЧУК В. М. Тому зараз розглядатимемо далі питання.

ПЛЮЩ І. С. Правильно, Володимир Мефодійович, дякую за підказку.

ЯВОРІВСЬКИЙ В. О. Так зачитаємо листа, і тоді — весь день не буде роботи.

ПЛЮЩ І. С. Я не можу не зачитати цього листа, тому що ми ж прийняли рішення. Миколо Григоровичу, а до цього слід нам провести реєстрацію, щоб знати, скільки все-таки є депутатів.

З місця. Повідомлено було вчора, в неділю, через обкоми партії, облвиконками всіх і жодного, він каже, не пропустив. Мені дзвонять, щоб був завтра.

Із залу. Дисциплінований по два рази.

ПЛЮЩ І. С. Дисциплінований два рази. Що ви, Василь Іванович, хотіли?

ЄВТУХОВ В. І. Я хотів би сказати, що, якщо ми зачитаємо текст листа, то, дійсно, до кінця дня не будемо працювати. Друге, якщо не зачитаємо, то виникне питання, а де те, що приймали. Тому пропоную декілька рядків взяти на себе...

ПЛЮЩ І. С. Давайте спочатку вислухаємо, які рядки.

ЄВТУХОВ В. І. По-перше, там пропонується ще раз передати на комісії. Слова «ще раз» дратують. Вони ж не знають, що (в комісіях) вже розглядали.

ПЛЮЩ І. С. Тут, Василь Іванович, не передати на комісії, а ще раз розглянути. Можна так написати. Бо ж уже розглядалося в комісіях.

ЄВТУХОВ В. І. Друге. Там в тексті є. Я може не дослівно передам. «Народна Рада звинувачує», і далі за текстом. Начеб-то вони поїхали на з'їзд і там вирішують, а їх звинувачують в тому, що вони ігнорують. По-моєму, ніхто отак не звинувачував і ніяких прямих підписів під цим звинуваченням не було. Навіщо знову камінці кидати? Я до того, що не треба там, де немає ніяких антагонізмів, їх відшукувати.

ПЛЮЩ І. С. Так, дякую. Я корегувати нічого не буду. Можу тільки дослівно. Так, Ігорє Рафаїловичу? Ви пізніше підійшли. Ми на такому зараз стані вирішена питання. Чим нам зараз займатися? Володимир Мефодійович запитав, я відповідаю. Ми продовжуємо обговорення (питання щодо) державного суверенітету. Чому?

По-перше. Голова Комісії — депутат Коцюба третій день просить слова, у нього цілий ряд серйозних звинувачень на адресу Президії та інші.

Депутат Кондратьєв, голова Комісії з законодавства, законності і боротьби з порушенням правопорядку, теж просить слова. Крім цих двох депутатів, які тут наполягають, більше у мене записок немає.

Вибачте, у нас хвилини не вистачило, розумію, це ми сьогодні зробимо.

І тепер у мене двадцять чотири записки, можу вам зачитати.

Лубківський із Львова, звинувачує у всьому і всіх. Але я можу відповідати.

Бандурка із Харкова, група «Відродження» — 3 записки, і від групи, і від тих, які кричать, що ж ти думаєш, Плющ.

Жук Віктор Васильович, не знаю звідки, здається «За Радянську суверенну Україну».

Левко Лук'яненко, він же голова партії. Як же йому не дати? З Криму Курашик, Кислий із Києва звинувачує в двох записках. Директор радгоспу із Житомирської області. Романов із Одеси пише: «Товариш Плющ, каким-то образом Вы продолжаете игнорировать мои заявки на выступление» и т. д.

Дорогунцов пише, що ви не зовсім правильно ведете. І так далі.

Товариші, я прошу до уваги. Ви пам'ятаєте, коли я сказав, щоб продовжувати роботу при відсутності кворуму, то мене звинуватили в тому, що все-таки частина депутатів, які не слухають, потім будуть голосувати.

У нас така частина коливалася від 112 до 138, 65 — на з'їзді, і то вони не всі, а 60 з лишнім не були присутні, невідомо з яких причин. Тому зауваження і ті, і другі були справедливі. От, всього відсутніх 138, в тому числі на з'їзді — 63, у відрядженнях — 9, хворих — 12, за заявою — 5, відсутні з невідомих причин — 49. Так, але сьогодні не відомо, скільки буде. Тому пропонується такий порядок.

Перші дві години надати все-таки обговоренню (питання) по суверенітету. Після цієї заяви, яку візьмемо до відома, знову надамо слово по суверенітету.

Після цього, якщо ми з вами будемо готові прийняти його як за основу, або в першому читанні, то давайте приймати. Сьогодні кворум буде, я готовий поставити це на голосування.

Якщо ми не готові будемо прийняти його в першому читанні, то давайте ми передамо його комісіям, враховуючи те, що комісіям переданий документ Головою Уряду Масолом, який потрібно розглянути в усіх комісіях по структурі Уряду. Нам потрібно, товариші, формувати Уряд. Для цього треба організувати роботу комісій. Якщо ми визначасьмо, що приймаємо його у першому читанні, то потрібно переходити до обговорення постатейно. Так. А якщо ми не приймаємо в першому читанні, то ми передаємо його в комісії, для того щоб комісії попрацювали і внесли варіант, який би ми прийняли в першому читанні, і перейшли до постатейного обговорення і прийняття Декларації.

Оце такий порядок. Володимире Мефодійовичу, я відповідаю на ваше питання.

Слухаю Вас, Ігорє Рафаїловичу. Будь ласка.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. Я вам хочу сказати, Іване Степановичу, що таке зволікання викличе значну бурю. Якщо у нас в п'ятницю було 315 чоловік зареєстровано, то треба, мені здається, зараз зробити поіменну реєстрацію. Ті, що на з'їзді, то на з'їзді, ті, що хворі, то хворі, ті, що у відрядженні, то у відрядженні. Треба поіменно зареєструватися. Я вам пропоную, щоб нас народ зрозумів і зрозумів парламент. Треба зробити так: 2 години хай будуть дискусії, десь до дванадцятої години. Але в кінці дискусії, після дванадцятої години віддати документ у комісії, щоб вони переглянули протягом двох годин. А після шістнадцятої години, якщо матимемо кворум — 350 чоловік, — почати поіменне голосування. Воно буде продовжуватись дуже довго. Крім того, будуть групи, які захочуть одну статтю, не захочуть другу. І нам потрібно буде

робити «човникову дитонацію», йти на якісь компроміси, тобто вести узгоджувальну політику.

ПЛЮЩ І. С. Будь ласка, Олександрє Павловичу.

КОЦЮБА О. П. Тут дуже відповідальний момент, без перебільшення. Коли приймемо декларацію, ми знайдемо стежку, по якій треба рухатись. Я хотів би, щоб провели концептуальне обговорення. Я не хотів би порушувати це питання, але депутати вимагають.

Ви можете подивитись як обговорювалась Декларація Росії. Її зведено. А вже після того вона виносилась на обговорення. У нас вона не зведена. Поза Декларацією залишена резолюція XXVIII з'їзду. А вона ж є, опублікована. Треба передати її в комісії, звести воєдино, а потім приймати за основу. Треба бачити реалії, товариші.

ПЛЮЩ І. С. Так, Анатолій Григорович, будь ласка.

ЧЕПУРНИЙ А. Г. Я на сто процентов поддерживаю, что надо голосовать по-статейно, дать регламент на обсуждение каждого варианта, голосовать и принимать большинством то, что надо.

ПЛЮЩ І. С. Нет же вариантов, Анатолий Григорьевич.

ЧЕПУРНИЙ А. Г. Кто хочет по статье, статью зачитать. Есть предложение выступающих. А в Декларацию вносит письменные изменения.

ПЛЮЩ І. С. Анатолий Григорьевич, время 10 часов. У кого еще есть какие предложения?

ЄВТУХОВ В. І. Можна дати проект рішення від Комісії по гласності.

ПЛЮЩ І. С. Ні, давайте по цьому визначимось. В кінці дня. По цьому, Василь Іванович. Хто по цьому? Немає.

Значить, тоді вирішує сесія. От як сесія вирішить, так і буде.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

9 липня 1990 року. 10 година ранку.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доброго ранку, шановні товариші депутати! Прохання реєструватись.

Шановні товариші депутати, дозвольте засідання Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим.

За даними на нашому табло, в залі присутні 336 депутатів. Я прошу вашого дозволу на проведення поіменної реєстрації пізніше. Тому що з'ясуємо причину одного спецрейсу літака з Дніпропетровська, яким летять делегати Дніпропетровської і Запорізької областей. За попередньою домовленістю вони повинні бути своєчасно, але цей рейс затримується з невідомих причин, коли буде відомо, я вам доповім про це, і потім уже будемо проводити поіменну реєстрацію. 340 — на табло вже. Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Іван Степанович, повідомте нам, будь ласка, про виконання нашого рішення про відкликання з партійного з'їзду Голови Верховної Ради та інших наших депутатів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, остання довідка. Літак приземлився, делегати їдуть. Тим більше з Жулян, це — поряд. Потім проведемо реєстрацію.

Товариші, було запитання депутата Чорновола про виконання рішення. Я доводжу до вашого відома, що ми рішення приймали не тільки по делегатах з'їзду, але і по всіх депутатах, які, незалежно з тих чи інших причин, відсутні. Я хочу вам доповісти таку справку, яку дали після того, як ми з вами прийняли рішення. Було відсутніх 5 липня 138 депутатів, в тому числі на XXVIII з'їзді КПРС — 63, у відрядженнях — 9, хворі — 12, за заявою — 5, відсутні з невідомих причин — 49. Тому я вам тоді говорив і сьогодні говорю, що ми з областями з'ясуємо про оцих 49 і потім прийнемо з вами рішення, що робити в подальшому. Публікувати їх у газетах, щоб виборці знали, чи прийнемо якісь інші рішення.

Тепер я відповідаю на запитання депутата Чорновола. (Ч и т а є). «Першій сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Шановні народні депутати! Ми з розумінням сприймаємо вашу занепокоєність з приводу недостатньої ефек-

тивності роботи сесії Верховної Ради УРСР і відсутності на ній групи народних депутатів, обраних делегатами ХХVІІІ з'їзду КПРС. Разом з тим рішуче не можемо погодитися з твердженням Народної ради, ніби ми, беручи участь у роботі з'їзду, ставимо вузькопартійні інтереси вище інтересів народу України. Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, перш за все утвердження державного суверенітету, соціального захисту трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії. Делегати від Компартії України першими поставили питання про необхідність посилення уваги до робітничого руху і його проблем. У всьому цьому можна переконатися, ознайомившись з матеріалами з'їзду.

Зараз з'їзд вступив у вирішальну фазу, коли будуть прийматися рішення, резолюції, обиратися керівні органи партії. Слід узяти до уваги, що ряд делегатів з України обрані до складу керівних органів з'їзду, президії, секретаріату, редакційної та інших комісій і переривати виконання своїх обов'язків у такий період просто неможливо. Очевидно, ви погодитесь з тим, що залишення з'їзду представниками однієї з найбільш національних Компартій взагалі було б незрозумілим для делегатів і негативно сприйнято громадськістю інших союзних республік. І все ж частина депутатів виїхала до Києва для участі в роботі сесії.

З повагою ставлячись до волі Верховної Ради, просили б вас, шановні колеги, зважити на всі ці обставини і зрозуміти мотиви, з яких на сесію не може негайно прибути решта депутатів.

Сподіваємося, що наші аргументи послужать достатньою підставою для перегляду Верховною Радою рішення про відкликання народних депутатів, делегатів з'їзду.

Вважаємо за потрібне нагадати вам, що народні депутати УРСР оформили свій від'їзд до Москви документально відповідно до рішення сесії від 28 червня цього року.

І останнє. Враховуючи надзвичайну важливість питання про суверенітет України, підтримуємо висловлені на сесії ряд пропозицій щодо продовження розгляду питання суверенітету в комісіях з тим, щоб прийняти Декларацію на початку наступного тижня.

Від імені народних депутатів Української РСР, делегатів ХХVІІІ з'їзду КПРС — **Станіслав Гуренко, Леонід Кравчук**».

Зараз, зараз. Я зачитав одну із заяв, яку одержав сьогодні о 9-й годині, не пам'ятаю — 5 чи 7 хвилин.

Відповідаю за Івашка. Я мав не одну розмову із народним депутатом, делегатом з'їзду Володимиром Антоновичем Івашком. Як вам відомо, Івашко очолює редакційну комісію ХХVІІІ з'їзду КПРС. Депутат Івашко не може (два рази в комісії вони обговорювали це питання, і комісія не надає дозволу) в даний час покинути (хвилину, я прошу уваги) роботу редакційної комісії.

Я дуже прошу вас прислухатися до заяви народних депутатів республіки, делегатів ХХVІІІ з'їзду КПРС. Микола Григорович, є дані, скільки делегатів присутніх сьогодні на цьому засіданні? Я думаю, ми це зробимо після того, як з'являться делегації Дніпропетровської і Запорізької областей. З цього приводу є у депутатів зауваження? Є. Будь ласка.

ШВЕЦЬ В. Р., голова Кагарлицької районної Ради народних депутатів, перший секретар Кагарлицького райкому Компартії України (Обухівський виборчий округ, Київ-

ська область). Шановні товариші депутати! Шановний головуєчий! За дорученням групи народних депутатів, делегатів XXVIII з'їзду КППС, хотів би висловити наше глибоке обурення заявою, яку зробив 6 липня від імені Народної ради депутат Чорнів. Ми рішуче відкидаємо, як безпідставні і надумані звинувачення на адресу депутатів-комуністів у тому, ніби вони саботують і паралізують роботу сесії Верховної Ради УРСР.

По-перше. На період з'їзду Компартії України Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки за своїм рішенням зробила перерву у роботі і не заради з'їзду, а для того, щоб депутати мали змогу поспілкуватися з виборцями перед прийняттям на сесії важливих рішень. Причому народні депутати республіки, комуністи плідно попрацювали над тим, щоб з'їзд Компартії України прийняв Декларацію про суверенітет нашої України. Цей документ є найбільш виваженим і може бути покладений в основу Декларації, яку ми розглядаємо. Вважаю, що час був використаний надзвичайно плідно. Щодо від'їзду частини депутатів на XXVIII з'їзд КППС, то це питання розглядалося Президією Верховної Ради УРСР, отже заявляти, що комуністи залишили цей з'їзд без дозволу, на свій розсуд, далеко від істини, для того, щоб відсутні 62 депутати не заважали прийняттю рішень на сесії.

По-друге. XXVIII з'їзд КППС — це не рядова подія. До нього прикуті сьогодні погляди людей усієї нашої країни і в цілому світі. На з'їзді вирішується доля перебудови, доля Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і нам не байдуже, які рішення має прийняти з'їзд.

Делегація Компартії України проводить на з'їзді велику роботу. І відстоює вона там не якісь вузькопартійні інтереси, як стверджує депутат Чорнів, а інтереси республіки, народу України, і це набуває особливої ваги в умовах політичної і соціальної напруженості.

Автори заяви свідомо протиставляють з'їзд КППС і сесію Верховної Ради УРСР. Давайте згадаємо, хто своєю дискредитивною позицією затягував сесію на самому початку, хто вчиняв багатогодинні дискусії навколо простих процедурних питань, а тепер, коли йдеться про долю республіки, про суверенітет України, коли слід зважити кожне слово, підштовхує до прийняття поспішних рішень.

Цілком очевидно, хто намагається використати в своїх цілях і шахтарські проблеми. Напруження створюють не депутати-комуністи, а ті, хто спекулює на болючих проблемах шахтарів. Зрозуміло, що їх не вирішити ні страйками, ні мітингами. Ми вважаємо, що рішення відкликати всіх народних депутатів УРСР з XXVIII з'їзду КППС для участі в сесії, прийняте поспішно, без обговорення, зменшує можливості делегації Компартії України вплинути на хід і підсумки з'їзду. Це рішення має бути відмінено.

Не сприяють конструктивній роботі, а також зниженню напруженості заклики до санкцій проти депутатів-комуністів, у спробі депутатів з Народної ради організувати їх відкликання. Розраховую, що народні депутати УРСР з розумінням приймуть нашу пропозицію і підтримають її.

Від свого імені я, шановні товариші, поцікавився поіменною реєстрацією депутатів 5 липня і виявив, що 30 депутатів, або майже кожний четвертий представник Народної ради, в цей день були відсутні. Серед них — Лук'яненко, Павличко, Драч, Гринів, Олесь Шевченко, Богдан Бойко і багато інших. То, може, досить, шановні колеги, цих політичних спекуляцій? Ми виступаємо за чесні, об'єктивні позиції, конструктивну, виважену роботу. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитаю, зачитаю. Тільки без крику давайте.

Народний депутат Швець, виборчий округ 223, Київська область... Все, більше підписів ніяких немає. Я вам зачитав те, що передано.

Шановні товариші! Депутати, які стоять біля мікрофонів, з цього приводу хочуть висловитись?

Будь ласка, перший мікрофон.

МИХАЙЛЮК В. П., голова Васильківської міської Ради народних депутатів, перший секретар Васильківського міськкому Компартії України, (Васильківський виборчий округ, Київська область).

Оскільки, шановний Іване Степановичу, ми в якійсь мірі почали із присутності і кількості депутатів сьогоднішнього нашого вранішнього засідання сесії, то я б хотів зауважити слідує.

При реєстрації нам видали результати поіменного голосування за 5-те число. Я не можу погодитися з цими результатами і окремі депутати, частково депутат Коваленко від нашої делегації, також і от чому. Тому, що вони невірні. Ми були присутні ось у цій ложі. Я ще тоді запитав у народного депутата Миколи Григоровича Хоменка, чи працює тут техніка. Я хотів би зауважити вам, Іване Степанович, на те, щоб працівники, які обслуговують нашу техніку, перевірили, чи працюють у нас усі ці індивідуальні пульти, які встановлені у залі. Просив би перевірити, зокрема, місце 211 і робочі місця, які знаходяться у цій ложі.

І друге. Оскільки я бачу, що біля мікрофонів зібралось дуже багато людей і що обговорення цього питання може затягнутися, я вніс би таку пропозицію: уже декілька депутатів висловились, зачитана заява, що це може зайняти багато часу, поставити, як поставив питання депутат Швець, на голосування — чи обговорювати нам, чи приступати сьогодні до конкретної роботи. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Я, товариші, не коментую, але я думаю, треба прийняти до відома цю заяву. Я можу так сказати, що більшість технічних засобів при реєстрації працюють правильно. Прохання до керівників засобів уточнити ці місця, про які говорив депутат Михайлюк, і якщо будуть надходити інші заяви. Будь ласка, другий мікрофон.

НАГУЛКО Т. Д., лікар Шепетівської залізничної лікарні (Шепетівський виборчий округ, Хмельницька область). Я зустрічався зі своїми виборцями і по їхній волі уповноважений зробити дві інформації. Перша інформація — стосовно 6 числа, п'ятниці. Люди вкрай обурені веденням сесії 6 числа, в п'ятницю, коли півдня було в принципі проведено дуже неорганізовано, коли багато мови йшло про те, що будуть виступи з приводу суверенітету. І було прийнято рішення відносно «різного» — годину. А все зім'ялося, все пішло в одному гамузі, і в принципі «різне» як таке не було проведено.

Тепер ще стосовно того, що закінчилась...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви пропозиції вносьте, тому що я повинен буду виключити мікрофон.

НАГУЛКО Т. Д. Іване Степановичу! Тепер стосовно того, що робочий день у нас закінчився о 17.15, а не о 18 годині. Якщо навіть зважити на те, що частина депутатів мали квитки на транспорт і їм потрібно було їхати...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу вас, шановний депутате. Ми закінчували роботу згідно з голосуванням. Це рішення прийнято сесією. Будь ласка, третій мікрофон.

ГОЛУБЕЦЬ М. А., керівник Львівського відділення Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного АН УРСР (Калуський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановний Іване Степановичу, шановні депутати! Я не можу спокійно сприйняти ні заяву секретарів ЦК Компартії України, ні групи делегатів ХХVІІІ з'їзду. Тим більше, що в цій заяві не прояснюється ситуація, в якій опинилися наші депутати, а знову чомусь робляться нападки на окремих депутатів, тим більше — на Демократичний блок. Думаю, що це не тільки безтактно, але і негарно зроблено депутатом Швецем. Адже ж ніхто на сесії не виступав, не повідомляв, не попереджував нас, що депутати — делегати ХХVІІІ з'їзду — від'їжджають. Ми ні слова не чули про те, що від'їжджає Голова Верховної Ради, і він же ж навіть не вважає за потрібне тепер пояснити, чому так трапилося. А трапилося цілком ненормальне. Я вважаю, що якщо так поводить себе Голова Верховної Ради, то він заслуговує на недовіру від нас. Він мав поступити правильно, чесно і відкрито. Це мало зробитися на сесії і треба було попросити сесію дати дозвіл виїхати депутатам — делегатам з'їзду, а сесія могла б нормально працювати. Протягом усього часу, коли відсутні Голова і ці делегати з'їзду; ми фактично зволікаємо час. Ми працюємо непродуктивно, ми цілком бачимо (це думка моїх виборців), що ніби Іван Степанович має завдання тягнути справу до тих пір, поки не приїде Івашко.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу вибачення, але я вже два рази повідомляв депутатів і в ефір — ніякого завдання я не маю, і тому я вас прошу визначитись шляхом голосування, як ми повинні працювати. Ми працюємо згідно прийнятих сесією рішень. Будь ласка, я прошу конкретні пропозиції з цього приводу.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Я стосовно трьох заяв, Іван Степанович.

Заява перша — Гуренка і Кравчука, де сказано, що проблема суверенітету України вирішується в Москві, на ХХVІІІ з'їзді КПРС. Тоді давайте поставимо собі питання. Хто є сувереном на українській землі — український народ чи КПРС і її бойовий загін — КПУ? Якщо — КПРС і КПУ, то нічого нам, депутатам, тут робити і вирішувати питання державного суверенітету України.

Стосовно заяви депутата, як назвав Іван Степанович, депутата Івашка. Депутат Івашко не просто депутат, а він є Голова Верховної Ради Української РСР і згідно Конституції — вища посадова особа в державі. Отже, коли депутат Івашко говорить, що його якась комісія Редакційна не відпускає на виконання його державних обов'язків, то хто є сувереном української держави і на українській землі — український народ чи українська держава? Чи знову ж таки в цій державі, над цим народом є вищий суверен — Редакційна комісія ХХVІІІ з'їзду КПРС.

І остання заява Швеця, коли він говорить, що Рада затягує вирішення питань державного суверенітету України. Вибачте, знову нас просять ще на тиждень відтягнути це питання, ще на тиждень, тобто ми його маємо вирішувати 3 тижні, але пам'ятайте, я знову повертаюся до п'ятниці, коли я сказав: коли Івашко приїхав з Москви і просив нас за день вирішити його, тому що потрібні були наші повноваження делегації на переговори для термінового укладення нового Союзного договору.

Так хто затягує вирішення проблем державного суверенітету України? Задумайтесь. Все-таки відповідальність знову ж таки несуть, в першу чергу, керівники —

Голова Верховної Ради Івашко, який заслуговує на недовіру від усього українського народу, заступники його, а також керівництво Комуністичної партії Гуренко і Кравчук. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Але я хочу зачитати одну записку. «Пропоную зробити перерву в роботі сесії до наступного понеділка, тобто до 16.07.90 року. Цей час використати для роботи у комісіях Верховної Ради. Депутат Московка, виборчий округ № 365.» Тому я прошу сесію все-таки до конструктивної уваги. Ми голосувати будемо, що нам робити, а не емоціями вирішувати. Будь ласка, перший мікрофон.

ЯКОВИШИН Я. Г., директор Бобровицького радгоспу-технікуму (Козелецький виборчий округ, Чернігівська область). Шановний Іван Степанович! Давайте ми так, без зайвих розмов, без емоцій подивимося, як пройшов у нас робочий тиждень. У заяві попередній товариш говорив про те, як плідно пройшов цей тиждень. А я вам розповім.

Я дивився, як цей тиждень пройшов — цей тиждень пропав, а не пройшов. Якщо такий тиждень буде і цей робочий, то скорбота, як, наприклад, сьогодні, оволодіє всіма душами наших виборців. Мені соромно до цих виборців сьогодні їхати.

Я хочу далі продовжити цю тему. Прошу мене не перебивати. Я пропоную, наприклад, шановним депутатам, щоб саме головне питання, яке внесене в повістку денної роботи нашої сесії про державний суверенітет нашої республіки, щоб воно було вирішене — прийнята Декларація навіть у відсутності Голови, якщо Голова Верховної Ради не виявив свого бажання приїхати по рішенню Верховної Ради. Ми повинні прийняти Декларацію про державний суверенітет в його відсутність, і сесію не можна на канікули розпускати. Тиждень пройшов одних канікул, зараз тиждень — других канікул, то сесія не повинна під Голову Верховної Ради підлаштовуватись, а Голова Верховної Ради повинен чітко діяти так, як вирішила сесія.

На закінчення хочу сказати, Іван Степанович, що я думаю з того приводу. Я вношу таку пропозицію, що сесія повинна прийняти рішення по діях Голови Верховної Ради. Я вважаю, що такі дії Голови Верховної Ради не сумісні з його положенням, потрібно-таки прийняти Постанову Верховної Ради. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

СУГОНЯКО О. А., старший викладач Житомирського філіалу Київського політехнічного інституту (Корольовський виборчий округ, Житомирська область). Я хочу почати з того, що сказав Швець. Він заявив про те, що, приймаючи рішення стосовно відкликання наших депутатів зі з'їзду КППС, він назвав це політичною спекуляцією. Вибачте, але ж шоста стаття Конституції там, на З'їзді, Верховною Радою СРСР уже відмінена. Ми говоримо про те, що сьогодні влада має переходити від КППС до Рад, і ми з вами зараз бачимо, як цей процес тормозиться тими силами, які мали б відстоювати інтереси нашого народу.

Тобто Голова Верховної Ради Української РСР, його заступники, 70 депутатів, вибачте, чий інтереси захищають ці люди? Тут, у цій заяві, яку ви, Іван Степанович, зачитали, сказано, що ми рішуче не можемо погодитись з тими, бо ми ставимо інтереси КППС вище інтересів народу, щось таке там було сказано. Це саме так і є.

Зараз на Україні дуже багато проблем, які ми маємо вирішувати. Через день — страйк. Ми знаємо, що треба вже з врожаєм щось робити. Ми маємо дуже багато роботи тут, у Верховній Раді. І в цей час Голова Верховної Ради Української РСР відбу-

ває до Москви і там працює. То він є не суверенний Голова Верховної Ради. А не суверенний Голова Верховної Ради не може забезпечити суверенітет Української РСР. Про що мова, що вони там обговорюють його. Він вирішується тут, як сказав Головатий.

Тому я пропоную. Ми дійсно повинні зараз виразити недовіру і Голові нашому, і тим депутатам, які там залишились, які поставили інтереси КПРС вище інтересів народу. Чому навіть секретар ЦК КПРС Яковлев, відомий всім тут, сказав про те, що ХХVIII з'їзд КПРС вирішує зараз долю не Радянського Союзу, не перебудови, а свою особисту долю, тобто долю КПРС. І не треба нам говорити. Якраз оця відсутність говорить про політичні спекуляції. Дякую. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ЗАХАРУК Д. В., голова виконкому Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Снятинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні колеги! Володимир Антонович Івашко ще раз продемонстрував, що він як за своїми політичними поглядами, так і за особистими якостями не може очолювати Верховну Раду. Якщо перша особа у Верховній Раді залежна від якоїсь комісії, то що варта та Верховна Рада, яка обрала і має собі Головою таку особу. Тому я пропоную поставити зараз на поіменне голосування про позбавлення Івашка обов'язків Голови Верховної Ради України. Це ганьба всьому українському народу, якщо поступає так Голова Верховної Ради. І пропоную після цього голосування приступити до постатейного обговорення і голосування за суверенітет, нічого нам покладатися на окремих осіб. У нас є кворум, кожен з нас виконує волю своїх виборців і давайте працювати. Відкликати, переобрати Івашка і працювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, з трибуни. Іван Олександрович, його черга.

Так, товариші. На цьому ми припиняємо обговорення і переходимо до розгляду питань. Тому що виборці знову будуть звинувачувати нас у тому, що ми надаємо слово біля мікрофонів і не працюємо, про що говорив депутат з Хмельниччини і цілий ряд інших депутатів.

ХИЖНЯК В. М., голова Немирівської районної Ради народних депутатів, перший секретар Немирівського райкому Компартії України (Немирівський виборчий округ, Вінницька область). Шановні депутати, шановний головуючий! Я думаю, товариші, що нам все-таки потрібно прийти до тієї згоди, яка так необхідна для нашого парламенту. Я не думаю, що поїздка делегатів на ХХVIII з'їзд КПРС є причиною для того, щоб ми не працювали, не думаю. Це раз.

Друге. Щодо Голови Верховної Ради. Голова Верховної Ради — це не в далекому майбутньому, колишній перший секретар Центрального Комітету партії — в минулому. Я прошу пробачення.

Третє. Він — член Політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. І ви знаєте, як було поставлено делегатами питання про те, щоб кожний член Політбюро прозвітував про свою роботу. І, мабуть, недоречно тут закидати докір Голові Верховної Ради. Тим більше, товариші, якщо по-людськи говорити, то він обраний Головою Редакційної комісії, я повинен сказати, це, мабуть, і честь для нашої республіки. (О п л е с к и). Товариш Івашко — комуніст, і ми вважаємо, що він користується великим довір'ям серед комуністів Радянського Союзу. І останнє, товариші. Мені зрозуміла поведінка окремих членів Народної ради. Але мені не зрозуміла, товариші, поведінка окремих депутатів-комуністів. І тому є про-

позиція така, товариші, все-таки, щоб ми знайшли спільну мову і розпочали нормальну роботу нашої сесії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Ми обмінялися думками, я поділяю особисто як депутат, не як головуючий, думку тих депутатів, які наполягають на конструктивній роботі сесії. І тому ставлю на голосування. Хто за те, щоб припинити надавати слово біля мікрофонів і перейти до питання обговорення Державного суверенітету, прошу проголосувати. Прочу проголосувати. Голосуйте.

«За» — 206, рішення прийнято, тому що рішення приймається більшістю голосів, присутніх у залі. В залі присутні 364, найбільша цифра була. 206 проголосувало «за». Припиняється надання слова біля мікрофонів. Депутатів прошу зайняти свої місця.

Шановні товариші депутати! Ми будемо вивчати всі пропозиції і після цього будемо їх вносити.

Голос із залу. Наше ж рішення не відмінено?

ГОЛОВУЮЧИЙ. А рішення ми не відмінювали.

Голос із залу. Треба прийняти рішення... (Не чути).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Тільки не кричіть. Я даю відповідь. Я ще раз говорю: ми проголосували за те, що продовжуємо обговорення. Ніякого рішення ми не відмінювали. Я маю на увазі рішення, яке ми приймали з вами, що всіх депутатів, незалежно від того, де вони знаходяться, відізнати для роботи сесії. Це рішення наше залишається в силі. Ми його не відмінювали. Ми проголосували, за припинення надання слова біля мікрофонів і перехід до обговорення питання про Державний суверенітет. Прочу зайняти місця.

Слово надається народному депутату Коцюбі Олександр Павловичу, голові постійної Комісії з питань законодавства і законності.

Шум у залі. (Не чути).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зараз скажу. Воно залишилось у силі. Будь ласка. І приймемо.

Голос із залу. (Не чути).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, приймемо. Будь ласка, це не я, це сесія не дала. Сесія висловила, Сергію Петровичу, не я. Будь ласка, Олександр Павлович. (Шум у залі).

Шановні товариші депутати! Прочу зайняти місця. Як, поставимо на голосування? Ми з голосу пропозицій не можемо приймати, тільки процедурне. Прочу до уваги!

(Шум у залі).

Голоси із залу. Давайте думати сьогодні в цій ситуації. Ми ж нічого не робимо. Давайте. Я про суверенітет хотів говорити. Він — на порядку денному.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Сергію Петровичу...

Голоси із залу. А що ж далі робити?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Сергію Петровичу, займіть місце. Я вже надав слово, Вячеслав Максимович. Я надав слово, після того дам мікрофон. Будь ласка, займіть місце, шановні депутати! До уваги! Ірина Онуфріївна, я вас прошу! Говоріть, Олександр Павлович!

КОЦЮБА О. П., доцент Республіканської вищої школи управління агропромислового комплексу Української РСР (Радянський виборчий округ, місто Київ). Шановні народні депутати!.. Шановні народні депутати!

(Шум у залі).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Говоріть.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! Як би в нас не було, але нас тут абсолютна більшість, і які б події у нас...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Сугоняко, ми вам робимо зауваження, перестаньте ходити по залу. До уваги, шановні товариші депутати. Ви ж на роботі. Давайте прислухаємося до депутата із Хмельницької області, яку оцінку нам дають. Хто ж буде тоді дотримуватись порядку в цьому залі?

Голоси із залу.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу до уваги всіх — і лівих, і правих, і центристів.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! До тих пір, доки нас буде більшість у залі, ми з вами несемо відповідальність за те, що робиться в нашому парламенті, ми з вами несемо відповідальність за долю України. Приїхав Івашко, не приїхав Івашко — кожний депутат повинен відчувати свою відповідальність перед тисячами виборців, перед багатомільйонним народом. І криком ми нічого не вирішимо.

У нас на порядку денному є і була, і потрібно, щоб була така проблема, як суверенітет нашої України. І я думаю, що для цих питань (чому не з'явилися, як не з'явилися) можна створити парламентську комісію, розібратись поіменно і потім робити висновки. Але я звертаюсь до всіх — не відхиляйтесь від нашого основного завдання. Нам потрібно прийняти Декларацію про суверенітет, і не просто декларацію — від декларації потрібно перейти до концепції нової Конституції. Ми маємо гіркий досвід Союзу, коли, не маючи Конституції, стільки натворили законів, що сьогодні не можемо їх стикувати.

Сьогодні жодна республіка не може нормально функціонувати, і ви відчуваєте, що робилося в Російській Федерації. Але Росія вже пішла далеко від нас. Чи можемо ми зробити так, щоб скоротити цей час за рахунок більш високої якості роботи? Я думаю, що це ми зробити могли. Чому на порядку денному і Союзу, і кожної зокрема союзної республіки стоїть величезна проблема — як прийняти Конституцію кожної союзної республіки?.. І укласти новий Союзний договір на тих принципах, про які вже тут йшла мова багаторазово. І різні групи, різні депутати, і ми всі були одностайні — суверенітет потрібен.

Я у порядку депутатської законодавчої ініціативи вношу декларацію. Оскільки їх було багато, вони опрацьовані, але не досить якісно опрацьовані, тому що не всі комісії дали свої висновки (фактично, у Комісії по законодавству і законності не дано жодного висновку заключного, крім того, остаточного варіанта). Але там дуже багато хороших є положень, давайте з'єднаємо такі розділи. З одної сторони, в другому розділі ми пишемо «народовладдя», а з другої сторони, в третьому розділі пишемо «повновладдя держави».

Якби науково нам хтось дав висновок, що таке «повновладдя держави», то ми повинні були б з гіркою повернутися в те минуле, що зробила держава з конкретною людиною, з сім'ями і в цілому з народами, в тому числі з українським народом і народами, які проживають на території України.

Ми через це, товариші, повинні дуже уважно Декларацію про суверенітет прийняти і не просто про державний суверенітет. Це — основа в державі, основа в нашому народі, основа в його самобутності, основа правопорядку. Через це я вношу авторський

проект Декларації про народовладдя і суверенність України. В чому тут основа, товариші? Справа в тому, що суверенною була і фашистська Німеччина, суверенною була і Іспанія, суверенною була й Італія, але там народ не володів владою, і ми не володіли владою. Через те я ставлю питання про народовладдя і суверенність України.

Поскільки я вношу декларацію, то я прошу десять хвилин, як це і годиться.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Олександр Павлович, закінчуйте.

КОЦЮБА О. П. Тоді я не буду зупинятися, товариші. Я звернуся з одним проханням до сесії. Передаю першій президії нашої сесії Декларацію про народовладдя і суверенність України. Прошу її розмножити для всіх, а головам постійних комісій, членам Президії Верховної Ради я її роздав. Вона буде обговорена в комісіях і потім, я думаю, буде предметом для обговорення. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Лубківському Роману Мар'яновичу. За ним буде виступати депутат Бандурка.

ЛУБКІВСЬКИЙ Р. М., голова правління Львівської організації Спілки письменників України (Яворівський виборчий округ, Львівська область). Шановні народні депутати, шановний головуючий! Проект довгожданої Декларації про державну незалежність, суверенітет України формується в тяжких і навіть драматичних обставинах. І я поділяю стурбованість нашої сесії про відсутність народних депутатів і про те, що вони повинні відповісти перед нами і перед українським народом за те, що вони знайшли для себе можливим проігнорувати вирішення такого питання, на яке чекає весь український народ. І все ж таки я хотів би сподіватися на мудрість і одностайність, тому я прошу припинити обговорення проекту, підготовленого Комісією з питань суверенітету і прийняти його в цілому. Я навіть готовий до того, щоб ми, Іване Степановичу, зараз проголосували за це. І якщо ми зараз за не проголосуємо, я відмовляюсь від дальшого виступу, передаю його до стенограми і переходимо до постатейного читання і затвердження проекту. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Роман Мар'янович, ми проголосуємо. Це ж ви вносите пропозицію, а в мене — 22 записки, автори яких наполягають. Тому я повинен буду поставити на голосування. Ми домовились. Я прошу, Роман Мар'янович, виступайте. Ви вносите таку пропозицію, декілька депутатів внесуть, і я ставлю на голосування. Було дві пропозиції. Будь ласка, Роман Мар'янович.

ЛУБКІВСЬКИЙ Р. М. Доля української державності трагічна і мінлива, починаючи від упадку Київської Русі. Тому, я думаю, в преамбулі Декларації повинні бути зафіксовані головні колізії як державного, так і бездержавного буття українського народу. І головним критерієм тут мусить бути правда. Парламент України не погрішить проти істини, коли заявить перед народом, перед своїми історичними сусідами, перед наступним поколінням, що сьогодні ми відновлюємо суверенітет України. І якщо Уряд СРСР має мужність визнати незаконність пакту Молотова — Рібентропа, факт агресії щодо Фінляндії, хатинські злочини проти поляків та інші сумнівні міжнародні акції, то він рано чи пізно мусить визнати загибель суверенної Української Народної Республіки — прямий наслідок агресії військ Радянської Росії щодо офіційно визнаної нею держави.

Отже, для того, щоб знову почати розмову на рівних, аби досягти порозуміння і згоди з російським та іншими народами, Україна має повернути собі весь вхідний правовий та міжнародний статус, що датується 1918 роком, і вирішити, чи варто всту-

пати в договірні стосунки з ким і коли. Проблема виходу будь-якої республіки, отже, і України, зі складу СРСР, створеного внаслідок політичних комбінацій за моделлю царської Росії, не повинна нікого ані відлякувати, ані обтяжувати. Оберігати і підновлювати віджилу систему — анахронічно і аморально. Як можна говорити про оновлену федерацію, не переставши бути заложником старої, як можна мріяти про нове все-союзне благо, коли союз мислиться не як категорія в розумінні спілки, угоди, взаємодомовленості, а як бюрократична структура, створена насильно центром, яка й надалі залишається за Москвою з єдиною офіційною мовою.

Історична справедливість вимагає перегляду і дотеперішньої офіційної назви України — УРСР. Соціологічне означення «радянська» не може претендувати на універсальність, коли йдеться про народ, державу, що об'єднує країни. Таке поняття має право на теоретичне і практичне застосування в рамках можливого. Так само поняття «соціалістична» є кон'юнктурним і штучним, що втрачає будь-який сенс в час будівництва правової демократичної держави.

Ідеологічні ярлики слід зняти з фасаду нашого дому. Отже, пропоную повернути нашій республіці її історичну саму назву — Україна, або Українська Народна Республіка.

Принципово важливими є наступні моменти. Виходячи з нашої української специфіки, треба висловитися з цілого ряду релігійних проблем, і це треба зафіксувати. Зокрема, про ліквідацію української автокефальної церкви в 1930 році, про ліквідацію української греко-католицької церкви в 1946 році. Треба сказати і про ті акції, які мали місце за межами республіки, я маю на увазі операцію «Вісла». Все це може лягти в преамбулу чітко, лаконічно і воно дасть уявлення не лише нам, а всім нашим сусідам, всьому світові про те, в яких тяжких умовах здобувалася наша державність.

Мені здається, що принципово важливим є зберегти і уточнити питання і про банківську систему, і про армію. Зокрема, щодо армії. Дуже важливо, мені здається, зафіксувати концепцію України як без'ядерної, безатомної держави. В Україні, де ліквідується мілітарне мислення і створюються національні Збройні Сили на засадах наших національних традицій, на засадах оборони нашої республіки, ці Збройні Сили можуть мати двоярусний характер — стратегічні сили, які входять в контакт з іншими для оборони нашої республіки і для оборони цілої співдружності тих народів, які вступають з нами в контакти. І з другого боку — національні сили, як муніципальна міліція, як національна гвардія, яка виконує певні ритуали, певні протокольні і державні ритуали.

Мені здається, що треба подбати про доповнення розділу про міжнародні відносини пунктом про Статут перебування на Україні високих державних осіб із інших країн. Зафіксувати необхідність застосування під час зустрічей, переговорів української мови як державної мови на території України.

Декларація про суверенітет повинна працювати не лише на віддалену перспективу, вона мусить відреагувати на акти нинішнього союзного Уряду, які ущемлюють права громадян і є суттєвою перешкодою для здобуття реального суверенітету. До таких належать — Закон про офіційну мову й інститут президентства в СРСР. Щодо Союзного договору. Договірні стосунки повинні укладатися між республіками, які здобули реальний суверенітет. Поки що такого суверенітету ми не маємо. Народи, які щойно втілюють свої віковічні прагнення, може об'єднати тільки довір'я і тільки спра-

ведливість. Розвалюється жорстокий і брехливий взаємознищувальний конгломерат. І нехай під склепінням цієї будівлі, де протягом десятиліть загусло стільки ієзуїтської скверни, рабського словоблуддя і каїнового лицемірства, пролунають, нарешті, найдорожчі слова про оголошення державної незалежності України. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Бандурці Олександр Марковичу. За ним буде виступати депутат Курашик.

БАНДУРКА О. М., начальник Харківського обласного управління внутрішніх справ (Дергачівський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати! В останньому варіанті Декларації про незалежність, яку ми розглядаємо, нічого не сказано про нині діючий Союзний договір.

Бажав би привернути вашу увагу до слідуючого. 25 червня в Дубліні, столиці Ірландії, відбулася зустріч лідерів 12 західноєвропейських держав. Головне питання — прискорення західноєвропейської інтеграції. В об'єднанні вбачають вони один із найважливіших факторів стабільності і розвитку Європи. При цьому розглядають і питання зближення 12 держав майже по всіх напрямках політико-економічного життя. Одноразово проводились і 2 конференції по валютно-економічному і політичному союзах західних держав, єдиному банку загальної валюти 12 країн.

5 країн загального ринку — Бельгія, Голландія, Люксембург Франція і ФРН — підписали згоду про повну відміну контролю на державних кордонах. Подібні процеси ми бачимо і в Латинській Америці. Весь світ іде до інтеграції, до взаєморозуміння, до співпраці. У нас тільки заклики чуємо до розмежування, до розподілу і армії, і пароплавів, і підприємств. Ламати легше, ніж зробити щось нове. Депутати повинні зважити на ці реальності сучасної міжнародної політики. Неможливо обірвати всі тисячні зв'язки України з іншими республіками. Будьмо реалістами. Нагальна вимога укладення нового договору витікає з усіх потреб нашого життя. Нам потрібно провести серйозну роботу над політичними, господарськими та соціальними проблемами. Сьогодні Україна має історичну можливість утворити Українську суверенну державу і одночасно зберегти стратегічні, економічні та соціальні зв'язки з Росією та іншими радянськими республіками. Вважаю, що можна паралельно будувати суверенну Україну і оновлювати федерацію.

Шановні депутати, давайте не будемо грати в піжмурки, а будемо речі називати своїми іменами. Ця Декларація, яка не знайшла згоди серед нас, це не про державну незалежність і суверенітет України, а про вихід України з Радянської Федерації. Такого питання ми неправомочні розглядати, оскільки народ нас на це не уповноважив. Раз стоїть питання про вихід із Союзу, то давайте питаємо згоди народу. Певен, що люди цього не підтримають, і знаю, що автори і натхненники Декларації про незалежність референдуму якраз і не захочуть. Проект Декларації юридично не витриманий, тому що суперечить нині діючим законам України і законам Союзу. В такому вигляді проект не придатний для прийняття, навіть в першому читанні. Хочу запевнити, що я не менше патріот України, ніж автори проекту, але я проти того, щоб українській нації відводилася якась зверхність по відношенню до інших народів, а це проглядається по тексту Декларації.

Невиразно мовиться і про громадянство УРСР і зовсім не витримує ніякої критики розділ шостий — економічна самостійність. Усі підприємства і установи, які знаходяться на території України, є її власністю, так мислиться в проекті. В їх будівництво

вкладались кошти й інших республік і союзні фінанси. Розмежування викличе велике напруження між республіками. До речі, декілька прикладів.

По території України проходить Білоруська залізниця, а українська Південна залізниця проходить по території Курської, Білгородської областей майже 600 кілометрів.

Чорноморське пароплавання обслуговує порти Росії і Грузії. То як будемо це все ділити? Харківський тракторний завод має дві з половиною тисячі постачальників і з інших республік. Таких підприємств — сотні. То чи можна про не забувати?

Робимо заявку на частину фондів Союзу, а про валютні борги Союзу забуваємо. А в разі виходу із Союзу, можливо, борги будуть більшими, ніж доля валютного фонду. А що, це цілком вірогідно, якщо взяти до уваги, що експорт України 63 млрд. крб., а імпорт — майже 13 млрд. крб. у світових цінах. Це значить, що ми отримували продукцію по пільгових цінах або ж за рахунок Союзу. І тут не потрібно кривити душею, говорити народу правду треба. Ніхто нам нічого не дасть, якщо ми самі не заробимо. І надіятися на українську діаспору, що вона відвалить нам мільйони, по крайній мірі, наївно. 25 процентів всього експорту країни припадає на українські підприємства. Це стійкий зовнішньоекономічний зв'язок, постійний, порушувати його було б пагубно. Я за український банк, за фінансову кредитну систему республіки, за те, щоб Держбанк України був підпорядкований Верховній Раді. Але без поспіху, а поетапно. Сьогодні ми бачимо групу депутатів, особливо це проявлялося в п'ятницю, для яких чим гірше Україні, тим краще. Звідси і заклики до страйків, і до громадянської непокори, і тут прозвучав навіть такий натяк, як про кров.

Про Збройні Сили. Я за те, щоб українські хлопці служили на Україні. І сьогодні один міліцейський полк із Харкова несе службу в Степанакерті, коли він нам тут потрібний. Внутрішні війська повинні бути підпорядковані Верховній Раді. Для наведення порядку в Харкові. (О п л е с к и).

Але підхід до Збройних Сил, я закінчую, повинен бути інший. Створення Збройних Сил України для нас не є позачерговим.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, регламент.

БАНДУРКА О. М. Ми про створення власної армії не повинні (н е ч у т и) сьогодні, а вирішити соціальні проблеми народу, тих же шахтарів чи колгоспників.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Регламент.

БАНДУРКА О. М. Депутат Лубківський говорив 6 хвилин 40 секунд.

Ми повинні сьогодні думати про те, що являється позачерговим. Один ракетний комплекс чи лінкор за вартістю, напевне, задовольнив би всі економічні вимоги шахтарів. То ж давайте прийдемо до цього зважено, чи нам потрібна армія сьогодні власна, чи ми можемо покладатися на ту армію, яку маємо, що для нас сьогодні досить. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Курашику Віталію Володимировичу. За ним буде виступати депутат Жук.

КУРАШИК В. В., голова виконкому Кримської обласної Ради народних депутатів (Євпаторійський виборчий округ, Кримська область).

Уважаемые товарищи депутаты! В июне, несколько недель назад, мне, народному депутату Украины, довелось побывать в Соединенных Штатах Америки, где с первым заместителем Председателя Совета Министров СРСР товарищем Никитиным мы занимались расширением связей. Встречались мы с министром торговли, с

министром экономики, с министром сельского хозяйства. Удалось нам побывать в американском парламенте и участвовать в работе комиссий. Я хочу несколько минут поделиться с вами своими впечатлениями.

На заседании комиссии шло обсуждение законов. В зале, где проходило заседание, — тишина и уважение друг к другу. В зале, где проходило заседание в американском парламенте, идет разговор на трех языках: английском, французском, испанском. Идет перевод, уважение друг к другу и очень высокая дисциплина. В коридоре стоит очередь людей, которые приехали высказаться по проекту законов, которые тихонько ждут, когда им дадут слово и они зайдут в помещение.

У здания и внутри здания достаточно полицейских, которые следят за порядком, и даже в помещении, где идет заседание комиссии, стоят полицейские в полном своем обмундировании. Не жалеют людей для порядка.

Поэтому, сравнивая нашу с вами работу, нельзя не сказать, товарищи, что мы должны немного встрепенуться и начинать работать конструктивно. Разве мы можем так работать, нагнетать митинговые страсти, разве можно так вести себя на заседании парламента?

Я хочу сказать, что в зале заседаний, где шел американский парламент, постоянно имеется государственный флаг. В зале, где идет заседание парламента, строго соблюдается дисциплина. А когда у нас с вами митинги в зале, накаляются страсти, когда депутаты теряют свою, как говорят, культуру, трудно находить слова, чтобы выразить свое возмущение, и избиратели присылают десятки телеграмм с возмущением о нашей работе.

Мы очень много говорим от имени народа. Товарищи дорогие! Даже переход на время, который мы с вами приняли, он не от имени народа, мы многие с вами поддались, нажали те кнопки. Я голосовал против перехода на новое время. И, находясь сейчас в Крыму, убедился, что мы потеряли целый ряд, как говорят, материальных ресурсов. По работе транспорта сбои идут, возмущения народа идут. Мы с вами не от имени народа действовали, мы действовали под впечатлением своих эмоций. Мы сейчас вынуждены были в Крыму сместить работу на час раньше для того, чтобы как-то восстановить тот трудовой ритм, который был у нас налажен и, как говорят, действовал производительно.

Считаю, что выкрики, которые в зале, нельзя транслировать по телевидению, наше поведение. Я предлагаю, чтобы делались репортажи по нашей работе сессии и не тратить, не транжирить те средства на вот эти прямые передачи, когда мы заняли полностью все телевидение.

По суверенитету. Я хочу сказать, что мы забываем, что Украина — это многонациональный край. В проекте Декларации о суверенитете в основном идет речь об украинской нации.

Товарищи депутаты, а что делать другим национальностям, что делать с 17 миллионами людей, которые живут на территории Украины? Почему же мы не учимся хорошему, то, что есть в России, на сессии Верховного Совета России? Посмотрите Декларацию Российской Федерации. Там сказано четко: «Носителем и источником суверенитета является ее многонациональный народ России». Поэтому я предлагаю в Декларации везде говорить только о многонациональном народе Украины. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Жуку Віктору Васильовичу, за ним буде виступати депутат Романов.

ЖУК В. В., голова Сторожинецької районної Ради народних депутатів, перший секретар Сторожинецького райкому Компартії України (Сторожинецький виборчий округ, Чернівецька область). Шановні товариші депутати! Сьогодні розглядається дуже важливий документ, який, без сумніву, буде мати для нашої республіки історичне значення. Тому ми, приймаючи його, не можемо і не маємо права допуститись помилок, не передбачити майбутнього для нашого народу. Як уже відзначалося, в кожному із запропонованих проектів є своє раціональне зерно, ми повинні зуміти ці зерна з'єднати в одне ціле і виробити такий документ, який би максимальною мірою відповідав побажанням наших людей.

Я хочу привернути вашу увагу до резолюції XXVIII з'їзду Компартії України про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. В ній, зокрема, підкреслюється, що з'їзд розглядає суверенну українську державність як народодовладдя народу України, верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади на своїй території, право самостійно вирішувати питання політичного, економічного і культурного життя республіки, визначати форми і структури органів державної влади і управління, символи. Право на самостійне здійснення на всій території законодавчої, виконавчої, судової влади. Пріоритет республіканських законів, припинення дії союзних законів і постанов органів державної влади, що суперечать республіканським законам або виходять за межі повноважень, делегованих Союзу згідно договору.

Виключна власність народу України на землю, нафто-мінеральні сировинні ресурси, ліси, внутрішні територіальні води та інші природні багатства, основні засоби виробництва, а також фінансово-кредитні установи з належними їм бюджетними, кредитними, валютними та іншими ресурсами, які формуються на території республіки. Право на свою частку з загальносоюзного багатства, створену трудовими зусиллями народу нашої України. Недоторканність території республіки, непорушність її кордонів, недопустимість не тільки змінювати, а й використовувати територію республіки без її згоди. Встановлення Інституту громадянства Української РСР, право народу України на відродження і збереження своєї національної культури і самобутності, мови, історичної пам'яті та природного середовища. Встановлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин, права вступати у безпосередні економічні, торговельні зносини з зарубіжними державами, обмінюватись з ними дипломатичними консульськими представництвами. Право на об'єднання з іншими державами, визначення свого конституційного правового статусу всіх об'єднань та вільного виходу з них.

Що можна до цього додати? Думаю, що ці слова, ці складові документа про суверенітет відображають думи і прагнення нашого народу. Я від імені депутатів, які об'єднались у групу «За радянську суверенну Україну», вношу пропозицію прийняти цей документ за основу і за це проголосувати. Я підтримую виступ депутатів Мороза, Бандурки та інших, що проект, який запропонований комісією, — це проект документа про вихід України із Союзу. Таке питання, я думаю, треба вирішувати тільки народом, шляхом референдуму. Крім того, така постановка цього питання не враховує положення Конституції як Союзу, так і республіки, Закону про порядок вирішення питань про вихід республік із Союзу РСР від 3 квітня цього року та інших нормативних актів. Якщо ми будемо правову державу, то до законодавства, поки воно ще не відмінено,

повинні ставитись з повагою. І ми повинні зрозуміти, що вихід сьогодні України з Союзу зовсім розірве і так порушені всі зв'язки, призведе до ще більшого економічного хаосу і до катастрофи. Цього ми допустити не можемо і не маємо права.

І ще про одне. Я не можу не висловити своєї позиції на пиступ депутата Ємця в п'ятницю в питаннях «різне» про розміщення частин Радянської Армії в деяких регіонах України. Звичайно, про таку доцільність може дати пояснення, мабуть, тільки представник Генерального штабу, але не зрозуміло друге: чому депутат з умислом чи без нього викликає протистояння між арміями і населенням, де окремі військові частини будуть розміщуватись. Говориться, що їх виводять в ті області, де існує напруження, і неважко здогадатися, для чого їх мають використовувати. Хто дав право звинувачувати сотні тисяч людей, визначаючи їм перспективу каральних загонів?

І друге. Депутат Ємець — голова Комісії за права людини, то чи знає він, які права мають сьогодні сім'ї військових, які практично все життя не мають своєї квартири, свого кутка, що більшість дружин офіцерів, прапорщиків не мають можливості працювати за своєю спеціальністю, що діти до 10 класу проходять навчання в десятках шкіл? І тепер ставиться питання: чому саме на Україну виводяться війська? Чому від них не відмовитися, як це зробила Прибалтика, і не відправити кудись на необжиті місця? Це що, нерозуміння чи щось, може, більше? Як же бути з цими українськими хлопцями, що служать сьогодні в названих підрозділах? Їх теж відправляти чи, може, будемо проводити відбір і залишати, про що ми тут говоримо, на Україні, а частини розформувати? Я маю право про це говорити тому, що на території району виборчого округу розташовано ряд військових частин, погранзастав. Я не по підручнику знаю їх життя ще тому, що із своєї сім'ї маю трьох військових. Перебуваючи тиждень вдома, я мав можливість зустрітися з своїми виборцями. І все те, що я тут сказав, — це думка більшості із них.

І ще просили виборці передати, щоб виступи депутатів були виважені, конструктивні, щоб в них був здоровий глузд.

Спасибі за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Поки йде депутат Романов, із залу надходять голоси про голосування. Ви слідкуйте, будь ласка, за виступами. Поки два товариші сказали — за основу. У мене двадцять дві записки, які наполягають на виступах. Тому ми поставимо на голосування, але давайте визначимось з цього приводу.

Слово надається депутату Романову Юрію Сергійовичу.

РОМАНОВ Ю. С., завідуючий відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область). Уважаемые депутаты! Я выскажусь несколько противоречиво. Однако я прошу обратить ваше внимание и внимательно отнестись к моим предложениям.

Прежде всего, здесь уже говорилось, что мы с вами должны действовать в рамках Конституции и в рамках полномочий, которыми нас наделили наши избиратели.

В частности, в рамках статьи 5 Конституции, действующей сегодня в Украинской республике, я хочу обратить ваше внимание на следующие обстоятельства. Сегодня, пока мы с вами обсуждаем все эти вопросы, продолжается процесс, а «Васька слушает да ест»: ведомства принимают решения, которые закладывают определенные противоречия и сложности в нашей дальнейшей работе. Могу привести только один конкретный пример по Одесской области. Сегодня опять Госкомприроды СССР

подписывает согласование на строительство ТЭЦ-2 в районе Днестра, который мы с вами собираемся все вместе здесь сидящие защищать. Чем скорее мы решим наши существующие проблемы с точки зрения принятия законопроектов и Конституции, тем легче нам будет выступать против засилия ведомств.

Следующее замечание, которое здесь уже звучало, мне хочется сделать. Дорогие, уважаемые депутаты, мы с вами забываем о том, что Украинская республика — это многонациональная республика. У нас проживают болгары, венгры, гагаузы, евреи, греки, татары и так далее. Это не национальные группы, это — народы. Поэтому, мне кажется, это обстоятельство должно найти свое отражение в предлагаемой Декларации. В частности, уже звучало предложение о названии.

Что, мне кажется, было бы целесообразно — все-таки назвать «Заява про державне самовизначення Української Радянської Соціалістичної Республіки». И здесь же в преамбуле обязательно должна звучать фраза о том, что мы выражаем волю народа Украины, и «розвиток народів України». Вот это будет соответствовать тому обстоятельству, с которым мы сегодня сталкиваемся.

Опять-таки «самовизначення української та інших націй». Мы не можем обострять ситуацию. Вы посмотрите, что происходит вокруг. Мы должны идти все-таки на развитие всех наций в пределах Украинской республики. Это же касается пункта второго, это же касается и пункта четвертого.

Очень важный вопрос — относительно сохранения гражданства Союза ССР. Неоднократно ко мне обращались избиратели и настаивали на том, чтобы в Декларации сохранение гражданства СССР было гарантировано.

По пункту шестому. В девятом разделе опять идет речь о том, что підприємства, установи і організації та об'єкти, які належать Союзу РСР і іншим республікам. Следующее обстоятельство. В этом же шестом разделе, пункт 5, говорится о создании у нас своей денежной системы. Неизвестно, во что это обойдется. Этот вопрос также подпадает под необходимость рассмотрения на референдуме.

Раздел 8. «Культурний розвиток». Мне кажется, здесь первый и второй пункты следует сформулировать опять-таки с учетом нашей многонациональности и пункт второй изложить так: «Українська Радянська Соціалістична Республіка забезпечує національно-культурне відродження українського та іншого народів» и далее «функціонування української та іншої мови в усіх сферах суспільного життя».

Относительно Вооруженных Сил. Давайте подсчитаем, во что нам обойдется создание собственных Вооруженных Сил. По-видимому, здесь следует пойти по пути передачи внутренних войск в полное подчинение Украинской республики и поставить вопрос о создании профессиональной армии в рамках всего Советского Союза.

Еще одно важное замечание. Это также должно решаться при помощи референдума. Последний пункт в предлагаемой проектной Декларации должен прозвучать, по-видимому, так: «Відносини Української Радянської Соціалістичної Республіки з іншими радянськими республіками будуються на основі Союзного і індивідуальних договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи».

И следующее обстоятельство. Безусловно, уже отредактированный вариант должен быть передан в комиссии и территориальные группы с тем, чтобы он был обсужден. И только после этого можно переходить на постатейное голосование.

Последнее замечание, которое я хочу сделать. Уважаемые депутаты! Мне кажется, на сегодняшний день нам следовало бы незамедлительно принять мораторий на принятие решений ведомствами на сооружение различных объектов на территории Украины без ведома местных Советов. Иначе мы будем сталкиваться с очень значительными трудностями. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Парасуньку Михайлу Васильевичу від Мандатної комісії, так у нас наполягають. За ним буде виступати депутат Голубець.

ПАРАСУНЬКО М. В., голова виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів (Любешівський виборчий округ, Волинська область). Шановні народні депутати! Суверенітет, а значить незалежність, самостійність, — поняття горде, патріотичне. Воно хвилює кожну людину нашої республіки. Тому зрозуміло всім нам, що альтернативи суверенітету немає. Йдеться лише про те, саме яким він повинен бути. Аргументів на користь кожного з викладених проєктів я не мав. Але відповідальність за правильний вибір варіанта тут нас всіх присутніх в залі надзвичайно велика. Мені доручила Мандатна комісія викласти її думки і зауваження. При цьому одночасно доведу інтереси і побажання виборців і свою особисту позицію.

Підкреслюю, що вони в більшості випадків збігаються. Разом з тим є окремі позиції. Одним з головних принципів Декларації має бути верховенство законів республіки. Інші законодавчі нормативні акти Союзу РСР повинні діяти за згодою республіки. Тому пункт 2 розділу 3 проєкту пропонуємо доповнити таким принциповим положенням: «Всі законодавчі акти Союзу РСР набувають чинності після їх ратифікації у Верховній Раді УРСР». Декларація про суверенітет дасть можливість розвинути самоврядування мас в Радах всіх рівнів у переважній більшості, склад яких багатонаціональний, що закономірно відображає і національну структуру народу республіки.

Третій пункт першого розділу в такій редакції, як викладено в Декларації, відповідає інтересам окремої національності і не несе повного навантаження. Тому Комісія вносить поправку, щоб вилучити в цьому пункті слово «національної», що зміцнить об'ємне значення державності.

Враховуючи особливе значення на право користування частиною багатств, які створені зусиллям народу республіки в союзних запасах, Комісія просить доповнити четвертий пункт шостого розділу після слова «загальносоюзних» словом «багатствах, в тому числі алмазному та валютному фондах» і далі за текстом. Передаю думку переважної більшості своїх виборців, членів Мандатної комісії, сам особисто переконаний, що економічні зв'язки, збільшення продуктивних сил у народногосподарському комплексі країни вимагають збереження федерації, тільки цілком зрозуміло, що нового типу. Весь хід світової історії, і особливо сучасні тенденції, в тому числі і моделі європейського ринку, переконують — майбутнє за федерацією економічного типу із взаємним механізмом. Якщо на Заході є спільний ринок, то він може бути і у нас, на Сході.

Тому, відводячи головну роль в цьому механізмі і роль банків, фінансово-кредитної, податкової та грошової систем, пріоритету формування бюджету місцевими Радами, члени комісії виважуючи «за» і «проти», співставляли бажане з можливим, схилились до створення самостійної вищеперерахованої фінансово-економічної системи. Однак, на їхню думку, перш ніж розглянути і приймати остаточні рішення цієї проблеми, необхідна потреба доручити відповідним фінансовим органам ще раз докладно

розібратися у цьому питанні з урахуванням доповідної записки, підготовленої головою правління Укргробанку, депутатом Гетьманом, дати депутатам відповідні висновки і роз'яснення.

Шановні депутати! Волиняни, як і всі люди, боляче переносять міжнаціональні конфлікти, які мають військовий характер. На Поліссі третина сімей багатодітних. Є багато, що з однієї сім'ї в армії служать по два юнаки, яким останнім часом відводилась роль примиренця в інших регіонах нашої країни. Майже немає батьків, які були б проти служби в Радянській Армії, але вимогливо просять врахувати особливості часу, події. Члени комісії зважливо, відповідально обговорили цей розділ Декларації, а тому після гострої дискусії про Збройні Сили, враховуючи кожен інтереси своїх виборців, дійшли до висновків і запропонували: кошти на створення окремих Збройних Сил використовувати на вирішення шахтарських і сільських справ. Запропонувати передбачити положення про те, щоб юнаки республіки відбували військову службу на території України в єдиній Радянській Армії. Закріпити положення про те, що використання військових формувань, які знаходяться на території республіки, повинно бути підпорядковане Верховній Раді УРСР.

Шановні депутати! Всі проблеми скоріше можна вирішити в умовах політичного і економічного суверенітету України в складі Федеративного Союзу РСР, тим більше коли ми входимо в ринкові відносини. Враховуючи значимість цього становища, члени комісії просять підтримки у депутатів — останній 9 розділ проекту Декларації доповнити тим, що «Декларація є також основою укладення Союзного договору». Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Голубцю Михайлу Андрійовичу. За ним буде виступати депутат Чародеев.

Голос із залу. Коли будемо голосувати, Іване Степановичу?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будемо голосувати, як будуть настійливо депутати вносити ці пропозиції. Ті, що виступають. Будь ласка, Михайле Андрійовичу.

ГОЛУБЕЦЬ М. А., керівник Львівського відділення Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного АН УРСР (Калуський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановний Іване Степановичу, шановні народні депутати! Я не можу погодитись з тими депутатами, які вважають, що проект, запропонований нам, є неповноцінним і передбачає відрив України від Радянського Союзу. Не можу з тим погодитися тому, що справді жодного слова такого сенсу у цьому проекті немає. Над ним працював великий колектив, працювали комісії, його підтримали. Я хочу підкреслити це, що якщо, і це вже говорилося, йде мова про суверенітет, то він не може бути половинчастим, він справді або є, або його немає. Тому я висловлюю свою думку: безумовно, тільки за повну незалежність чи, як часто тут звучало, за реальний Державний суверенітет. Це означає, що суверенітет із залізницями та іншими видами транспорту, не можу зрозуміти цього вислову депутата Бандурки, який каже, що на Україні є білоруські залізниці.

Шановний депутате, це ж абсурд! Якщо буде тут на цій території проходити залізна дорога, це не означає, що ми відрізаємо, перерізаємо залізну колію із Росії, із Білорусії, і до нас поїзди не підуть. Ходять вони по цілій Європі і ходять по цілій Азії. Так само будуть і тут. Але ж це Уряд буде відповідати за них і буде чутися господарем, і ніхто не зможе перерізати цих шляхів постачання продуктів так, як це сталося в Литві.

Я, безумовно, за суверенітет із своїм банком і грошово-фінансовою, і кредитною, і валютною, і валютно-грошовою системами. Це не означає, якщо ми будемо мати український карбованець і російський рубль, що це будуть гроші, які один іншого будуть виключати. Оце буде одиниця, за допомогою якої зможемо контролювати грошовий обіг і товарний обіг між Україною та іншими республіками і державами, одиниця, яка не дасть допустити інфляції і напливу безціні з цього знеціненого карбованця з Далекого Сходу, з Далекої Півночі.

Не біймося й армії. Тож організовується ця армія не для того, аби когось загарбувати. Нехай ми справді маємо свою територіальну армію, яка буде входити, як домовимось, до складу Збройних Сил союзних держав. Але нехай це буде атрибут суверенної держави, за який ми стільки років воювали і будемо воювати. І не може також бути суверенності з тим маріонетковим Міністерством закордонних справ, яке нічого не вирішує без фінансування з Москви. Я за суверенну державу, з якою рахуватиметься і чиновна прем'єр-міністр Великобританії пані Тетчер.

Я б хотів сказати ще й про те, що не можу зрозуміти депутатів, які безперервно згадують про необдуманий перехід на поясний час. Зачитаю це питання тому, що так само не можу зрозуміти, чому депутати вважають, що не може існувати суверенна держава Українська поза межами Радянського Союзу. Може, і такі держави існують. Не про це йде мова. Вже Росія собі створила Російську суверенну республіку. Ми до цього дійти чомусь не можемо. Вона собі визначає свої закони, ми боїмося без Росії це робити, тобто без Радянського Союзу. Я б хотів звернутися до наших дорогих земляків-росіян. Я перш за все просив би вас, щоб ви стали-таки патріотами демократичної суверенної України. Бо не можете бути на ній чужорідним тілом і вболівати цілий час чи дивитися на неї тільки через окуляри Петра I чи Миколи II. Полюбіть, нарешті, цю землю і служіть їй. Викиньте з голови якісь лугансько-донецькі суверенітети чи Карабахи. Цього не можна допустити, це анахронізм і це є абсурд. Перестаньте згадувати про економічні зв'язки, які не можна перервати. Жодна держава у світі сьогодні не може існувати без таких економічних зв'язків. Так буде існувати Україна, і будемо торгувати, і будемо їздити, і будемо гостювати у росіян, і з росіянами, і росіяни в нас, і з білорусами, і вірменами і так далі. Все ж залишається і функціонує, тільки щоб ми були господарями на своїй землі. І суверенна Україна забезпечить нам усі права людини, і вам усі права людини — і росіянам, і вірменам, і білорусам, і полякам, і іншим націям. Але ви повинні підтримати і відстояти цей суверенітет. Отоді будемо спільно чутиися народом на цій землі.

Врешті-решт, якщо ставимо ці питання, то мусимо заглянути у філософські, політичні та інші документи і літературу, звідки побачимо, що народ — це є вся сукупність людей, яка населяє певну країну, певну державу. І не можемо говорити про народи України, бо таких народів немає в інших державах. Народ — єдиний в єдиній державі. Він складатиметься із націй: російської, української, де будуть всі рівноправними і всі врешті-решт зможуть зажити тим же розумним, суверенним життям. Ніде в жодному виступі не чули, і навіть від представників блоку, про те, що хтось збирається якимсь чином зменшити права чи утискувати права росіян та інших національностей.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваш регламент закінчився.

ГОЛУБЕЦЬ М. А. Так, закінчую. Тому вважаю, що ми маємо всі підстави приступити до постатейного обговорення цього проекту, який є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Слово надається народному депутату Чародєєву Олександрову Васильовичу. За ним буде виступати депутат Чернявський.

ЧАРОДЄЄВ О. В., секретар парткому шахти імені 60-річчя Радянської України виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Пролетарський виборчий округ, Донецька область). Товарищи! С одної сторони, приємно ото всіх сразу слышать, что надо суверенитет обязательно. Но тогда тревога вкрадывается, что люди совершенно разных политических взглядов, представляющие разные политические силы, все за одно — за суверенитет, и невольно вспоминается изречение, что овца и волк по-разному понимают слово «свобода».

Я придерживаюсь такого суверенитета: совокупность полновластия нации и демократических прав, гарантирующих независимость личности.

В отношении совокупности прав нации, может, действительно надо и совокупность прав народа Украины. Но и то верно, что необходимо зафиксировать, что основой полновластия народа Украины и его суверенитета есть полновластие или суверенитет украинской нации, безусловно, основной, самой большой.

Тем не менее, все-таки есть кое-какие штрихи, которые могут раздражать другие нации на Украине, особенно это касается Донбасса, где 106 национальностей. Это дело редакционной шлифовки, но обратить внимание на это стоит.

В отношении прав, гарантирующих независимость личности. Я хотел бы видеть в Декларации отдельный пункт, может, что-то можно сократить, допустим, экономический раздел, кто-то мудро говорил, записать все это наше и достаточно, а вот в отношении этого момента хотелось бы его видеть. Может быть, ввести такое понятие, уже встречается в литературе, как суверенитет человека или суверенитет личности, понимаемый как превосходство приоритета прав человека над государственными институциями, ущемляющими их. Как приоритет гражданских организаций над военными при решении внутренних проблем власти, дабы никому не дать повод и обеспечить возможность решения вопросов мирным путем, а не использовать правительству военные силы против своего народа. Зафиксировать как-то уход от тоталитарной системы.

Потому что, знаете, менять одну большую клетку на меньшую, с одним языком, с другим, с красным, с желто-блакитным флагом, этого мало. Это уже пройденный этап для всех нормальных крупных наций. Надо обязательно зафиксировать именно уход от этой системы.

Следующее, что хотелось бы сказать, это, разбирая архивы работы Комиссии по зарубежным делам за последние 2-3 года, знаете, ничто, ни на каком срезе так не видна марионеточность правительства, как вот на работе и в аспекте международных дел. Это стыдно. Понимаете, 3-4 заседания в год и совершенно страшные какие-то бредовые темы. Допустим, о работе Азовского морского пароходства по пропаганде среди иностранцев советского образа жизни (п о ж в а в л е н н я в з а л і) или, допустим, материалов XXVI съезда, понимаете. Хорошо, что это, конечно, не выполнялось, иначе мы завели бы в тупик и тех иностранцев.

А ведь крупная держава. Не решались вопросы о каких-то связях, о контактах, о торговле. И сейчас все на нуле буквально. И в Верховном Совете при большом штате один-единственный человек, один работник занимается этими вещами. Это же невозможно. Все на нуле и мы уже в комиссии говорили, что крайне необходимо

министерство внешних связей, иначе мы никогда действительно самостоятельным государством не станем.

Считаю, что нужно как-то, может быть, одно-двумя фразами обязательно зафиксировать о создании механизма, о внедрении в жизнь своей свободы и независимости. Потому что как-то американский философ сказал, что декларация о независимости еще никого не сделала независимым. Может быть, надо нам принимать одновременно постановление по суверенитету вместе с Декларацией. Может быть, это зафиксировать надо.

И последнюю минуту я прошу использовать на следующее. Нам в пятницу распространили вот здесь копию документа, где призыв шахтоуправления имени газеты «Правда» по поводу забастовки. Вы знакомы с ним. Ко мне обратились люди с шахты № 2, это крупнейшая из трех в этом шахтоуправлении, и заявили, что вот этот документ был напечатан в газетах 5 числа, а они его принимали 7. В документе фраза «мы требуем, чтобы нигде, никто за нас не решал эти вопросы, не выступал от нашего имени», но в данном случае это директор шахтоуправления, на мой взгляд, может ошибаюсь, несостоявшийся депутат и круг его подручных сделали документ. Напечатали в «Вечернем Донцке» 5 числа, а потом уже коллективы принимали, чем ввели в заблуждение, конечно, коллективы многих шахтерских регионов. У меня все, спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Чернявському Олексію Пилиповичу. За ним буде виступать депутат Кондратьєв. Прохання вносити пропозиції.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ О. П., голова ради агропромислових формувань Сумської області (Сумський виборчий округ, Сумська область).

Шановні депутати. Думаю, що ні в залі, ні поза залом немає сьогодні байдужих до того питання, яке ми сьогодні обговорюємо, і не тільки сьогодні. Але при вирішенні цього питання, я вважаю, питання судьбоносного для республіки, для народу республіки необхідно з наукової точки зору обґрунтувати все, підійти зважено до вирішення всіх питань, зв'язаних з проголошенням незалежності республіки.

Необхідно спрогнозувати політичні, економічні і соціальні наслідки прийняття такого закону. Не можна це важливе судьбоносне питання вирішувати за рахунок ще одного соціального стресу серед народу України. Я думаю, що ми маємо вже аналогії вирішення так поспішно таких питань. І по Литві, хоч ми часто чуємо в залі, як добре вирішили це питання. І думаю, то справедливо деякі депутати говорили. Я також приєднуюся до цього питання, що ми неправомірно, можливо, вірніше, правомірно, але поспішно вирішили питання про відміну так званого літнього часу, або на одну годину зміщення часу.

Що тепер робиться серед людей? Я думаю, що ви знаєте, хто бував серед виборців, що одиниці лише підтримують правильність нашого рішення. Так це ж вирішення одної години. А питання про суверенітет республіки — це питання, від якого залежить доля народу нашої України, це вирішувалося віками.

Я погоджуюсь і приєднуюсь до того, що питання про незалежність необхідно вирішувати, і як можна скоріше. Але ще раз вважаю, що треба виважено підійти до кожного питання.

Дане питання на засіданні нашої комісії обговорювалося. І більшість положень з тих, які були запропоновані, були підтримані. Деякі положення вже тут називалися, я

не буду говорити. Та Декларація, яка надійшла від комісії, в окремих питаннях з нами погоджується. Але, я вважаю, у цьому розділі «Екологічна безпека», якщо нам прийняти у такому виді, як вона є, і не записати таке, що Українська РСР має право на відшкодування збитків, завданих екологічній обстановці на Україні діями союзних органів, — я думаю, що тут питання Чорнобиля, тут питання шахтарського краю, інших регіонів республіки, які Україна на даному часі, можливо, сама і не в змозі вирішити, потрібна підтримка всього Союзу. А якщо ми проголосимо повну незалежність, виходячи з Союзу, то як ми будемо вирішувати ці питання, самі українці? Я думаю, що це не завжди нам буде під силу.

Далі. Думаю, що правильно, що необхідно підійти до питання: не українська нація, ось там, де воно повторюється, а саме український народ. Тому, що якщо ми це не врахуємо, то ми не врахуємо долю третини тих жителів українського народу інших національностей. Думаю, що не повністю ми використаємо і те, що нас майже шість мільйонів українців знаходиться поза межами республіки. Треба обдумати і ці питання, як їх вирішити.

Хотів би сказати в цьому питанні ще одне. Сумщина — це погранична область. І у нас, як ні в якій іншій області, узи дружби з російським народом тісно переплетені. І сьогодні порвати, порубати оці всі зв'язки, я думаю, що це не зовсім правомірно у ньому питанні і при питанні проголошення незалежності України треба також ці питання з'ясувати.

Хотілося б ще на тій хвилині, яка в мене залишилася, зупинитись і на такому питанні. Я вже дещо говорив з цього приводу, як буде в нас виступаючий говорив... (н е ч у т и) ...заводу «Сільгоспмаш». Я одержав, і дуже вдячний колективу цього заводу, відповідь на те питання, яке тут піднімав. Так от, одна з головних причин, що він не виконує своїх зобов'язань, вина не цього колективу заводу, а вина тих зв'язків, які порушувались уже в нас без повного проголошення суверенітету, а вже сьогодні багато зв'язків порушено. І я думаю, що можу назвати ще багато таких, у мене є дані по цьому питанню. Тому нам треба звичайно говорити, оголошуючи суверенітет республіки, зразу необхідно заключати договір на поставку того всього обладнання й іншого, інших товарів народного споживання, які вкрай необхідні для нашого народу. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Кондратьєву Ярославу Юрійовичу, начальнику управління карного розшуку Міністерства внутрішніх справ республіки. За ним буде виступати депутат Юхновський.

КОНДРАТЬЄВ Я. Ю. Іван Степанович, я голова постійної комісії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вибачте, голова постійної комісії, це вже самі скажуть.

КОНДРАТЬЄВ Я. Ю., голова постійної Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю (Печерський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! Шановний головуючий! Свій виступ я хочу почати з того, що питання відродження реального суверенітету республіки дійсно є гострим, злободенним і вирішувати його нам, але організаційної чіткості, як ви бачите, у нашій роботі немає. Тому я вношу пропозицію: до 12 години закінчити обговорення, потім перейти опрацьовувати його в комісіях, протоколи з зауваженнями передати в Комісію по суверенітету, щоб ми могли завтра прийняти цей документ в першому читанні.

Продовжуючи свій виступ, я хотів би, щоб ми всі визначились з вами, що треба і слід розуміти під поняттям «суверенітет».

У політичній і правовій науці він визначається як верховенство, самостійність, незалежність народу у здійсненні функцій соціального і політичного управління для забезпечення внутрішнього розвитку народу та його зносин з іншими народами. Це вже визначено, і ми повинні цим керуватися.

Я вважаю, що державний суверенітет України, який сьогодні обговорює наш парламент, є похідним від суверенітету українського народу. Він складається з суверенітету українців і людей інших національних груп, які проживають на території республіки і у своїй сукупності становлять народ України. Крім того, ми повинні всі виходити з того, що суверенітет Української держави і Української республіки — це є одне і те ж, оскільки республіка є лише формою реалізації державних функцій, які здійснюються за волею народу через представницькі органи.

Виходячи з того, що з кінця двадцятих і аж до вісімдесятих років Радянський Союз, зберігаючи формальні ознаки федерального устрою, був по суті чітко централізованою державою, ми повинні в цей історичний момент визначити, який суверенітет потрібен Україні, нашому народу. Розглянувши варіанти запропонованих проектів Декларації про державний суверенітет на комісії, а це також моя особиста думка, я вважаю, що Україна повинна бути суверенною, демократичною, неподільною, парламентською республікою в межах існуючих кордонів, з повнотою політичних, економічних, юридичних та міжнародних прав.

Для забезпечення внутрішнього та зовнішнього суверенітету на сьогоднішній день Українська Радянська Соціалістична Республіка дійсно повинна мати свої, підпорядковані лише Верховній Раді, органи влади, управління, судочинства. В цьому плані республіка повинна мати незалежні Прокуратуру, Міністерство внутрішніх справ, Комітет державної безпеки, суд. Я впевнений, що для забезпечення планомірного розвитку України, регулювання зовнішніх економічних стосунків ми повинні мати свої фінансові, кредитні і митні органи. Я погоджуюсь з тими депутатами, які за призначення Прокурора України Верховною Радою. Це дасть змогу мати свою систему прокурорського нагляду. Крім того, призначення Верховною Радою змусить Прокурора оперативніше реагувати на порушення прав громадян.

Окремо я хотів би спинитися на тому, що подвійне підпорядкування органів внутрішніх справ — це також ущемлення суверенних прав республіки. Міністр внутрішніх справ призначається і повинен надалі призначатися Верховною Радою республіки. До складу Міністерства внутрішніх справ повинні входити внутрішні війська, структуру яких має визначити Верховна Рада. Службу в цих військах могли б нести громадяни України, а це, на мій погляд, і є відповідь на питання про Збройні Сили.

Чому я наполягаю на скасуванні подвійного підпорядкування? Ви, мабуть, читали проект Закону про радянську міліцію і звернули увагу на те, що функції знову розподіляють з центру, а не навпаки. А це значить, що кошти, матеріально-технічне забезпечення, штати знову будуть в центрі, а умови, в яких працюють працівники органів внутрішніх справ, будуть залишатися ті ж самі.

Можна навести декілька прикладів. Кілька років тому скоротили штати працівників карного розшуку, слідчих в обласних управліннях і великих містах. Ми загубили професіоналів і збільшилась кількість нерозкритих злочинів. Щоб виправити таке положення, я вважаю, міністр повинен мати реальні права, кошти, необхідні штати, учбові заклади по їх підготовці, а також змогу забезпечити органи внутрішніх справ необхідною технікою, засобами зв'язку та іншим.

Це окремі риси, які, на мій погляд, повинні характеризувати політичний суверенітет України. Але всі ми розуміємо, що Україна не може жити ізольовано від інших держав, які входять до складу Радянського Союзу. Ми не можемо погодитись із внесеними альтернативними проектами, в яких, по суті, вихолощено ідею Союзу і робиться спроба підвести правовий фундамент під ідею виходу України з складу Союзу, маючи на увазі нещодавно прийнятий Закон про розподіл повноважень.

Я закінчую. Я якраз саме до основного підійшов, Іван Степанович, а ви мене перебиваєте.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це ви вже дивіться, як за регламентом. Товариші, дозволимо закінчити? Так, закінчуйте.

КОНДРАТЬЄВ Я. Ю. Реальність сьогодення, і ми нікуди від неї не відійдемо. Необхідно провести не відмежування, а чітке розмежування компетенцій Союзу і республіки. Ми повинні визначити виключну компетенцію республіки, спільну компетенцію суверенної республіки і Союзу, виключну компетенцію Союзу РСР, в яку повинно включатися лише те, що передасть центру республіка, і на основі цього ми повинні укладати новий договір. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Юхновському Ігорю Рафаїловичу, голові постійної Комісії Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки. За ним буде виступати депутат Гриньов.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. (Червоноармійський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! Я хотів би внести конкретні пропозиції про нашу дальшу роботу, але перед тим хочу сказати декілька зауважень. Коли ми читаємо цей проект про суверенітет, який нам дала Комісія по суверенітету, то змішуються різні речі: влада народу і самовизначення націй. Про те, що ми маємо децентралізувати Радянський Союз, — це загально тепер відомо.

Мова йде про те, як здійснити територіальну децентралізацію Радянського Союзу. Ми могли б зробити, наприклад, так: взяти Курську, Орловську, Сумську і Харківську області і зробити одну — Сумсько-Орловську державу. І то було б безглуздя. Звідси випливає, що децентралізація Радянського Союзу можлива на основі самовизначення націй. І так, Українська республіка виникає як самовизначення української нації. Але в Українській республіці існує громадянство. Громадяни Української республіки становлять народ Української республіки. Народ Української республіки є єдиним носієм влади на території республіки.

Тут не потрібно змішувати дві речі. Природну річ — утворення республіки як самовизначення націй, з одної сторони, і, з другої сторони, — носій влади на території республіки. Носієм влади на території республіки є всі ті, що живуть на території республіки, і тут немає ніякого українського націоналізму. Всі ті народи, які живуть на цій території, — є носіями влади на цій території.

В тому проекті є фактично чотири основні пункти, за які ми повинні боротися.

Перший пункт — це бюджетно-фінансова самостійність. Без бюджетно-фінансової самостійності ми не вийдемо з цієї кризи. Це чітко говорив депутат Гетьман.

Другий пункт — це прокуратура як нагляд за владою. Тільки що виступав мій шановний колега і ствердив, що прокурора ми самі повинні призначати, і це було до 1936 року. З 1936 року це було скасовано, тепер треба вернути те назад.

Третій пункт — існування військових формувань на території республіки і республіканських військових формувань, з одної сторони, і стратегічних Збройних Сил Союзу — з другої сторони. Не треба мішати ці дві речі і все стане на своє місце.

І, нарешті, четвертий пункт — це Союзний договір. Союзний договір ми, безумовно, підпишемо. Мова йде про те, звідки ми будемо стартувати для того, щоб підписати Союзний договір. І тут не треба змішувати ні Францію, ні Сполучені Штати Америки, не змішувати їх з нами. Ми повинні стати на положення зовсім незалежної суверенної держави, яка з іншими суверенними республіками має скріпити існуючі торговельні та інші культурні відносини. Скріпити ці відносини грошима, на основі грошей, на основі нормального фінансового договору, а не якихось премудрих поставчань через центральні міністерства. Ми мусимо вивести нашу економіку з прірви. А для цього нам потрібно фінансово-бюджетний суверенітет, який неможливий без політичного суверенітету.

Ну от. І так — Декларація і так — Конституція. Після того ідуть договори і сукупність цих договорів складає ту сукупність, яка називається Радянський Союз. Про ніяке відділення тут ніхто ні про що і не говорить.

І тому з цієї точки зору я хочу внести слідуєчу пропозицію. Цей документ, який був опрацьований Комісією по суверенітету і був внесений Миколою Олександровичем Шульгою, я пропоную прийняти зараз в першому читанні. Після того, після 12-ї години віддати той проект на доробку і на зауваження до комісій. В комісіях мають працювати так, щоб до 17-ї години віддати назад у Комісію по суверенітету всі свої пропозиції. З 17-ї години Комісія по суверенітету засідає разом з Президією Верховної Ради і робить остаточний варіант, який на завтра на ранок нам буде запропонований і надрукований. І той остаточний варіант ми завтра приймаємо постатейно. Це єдиний вихід з того безглузкого становища, в якому ми зараз опинилися. Друзі, я вас дуже прошу, ми можемо зовсім сміло працювати, у нас же є кворум. Так давайте будемо працювати. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Гриньову, заступнику Голови Верховної Ради УРСР.

ГРИНЬОВ В. Б. (Індустріальний виборчий округ, Харківська область). Мы принимаем один из самых важнейших законодательных актов, я так его назову. Декларация о суверенитете, хотя она и не носит характера закона по рангу, может быть, это конституционный закон, близко к этому, но это важнейший акт. Здесь было обвинение в адрес руководства Верховного Совета, а я бросаю обвинение в зал. Я не был неделю на сессии. Перед отъездом мы договаривались с Президиумом и с вами, вообще говоря, о том, что документы по Декларации будут обговорены в комиссиях и комиссии выдадут письменные заключения по всем этим документам. Где эти письменные заключения? (Ш у м у з а л і). Минуточку. Я специально уточнил. Не все комиссии дали заключения. Я считаю, что это такой документ, который должен быть рассмотрен всеми комиссиями, и все комиссии должны дать письменные заключения. Здесь говорили об отставке, но пока я — заместитель Председателя Верховного Совета, я буду стоять на этой точке зрения. Все комиссии должны дать квалифицированное письменное заключение, а не отписки.

Что же такое получается, товарищи? И вообще, так сказать, возникает много вопросов, и один из вопросов такой. Почему комиссии наши не работали? Это что — их парализовало отсутствие 62 человек? Да не унижайте себя, 62 человека не могут

парализовать работу комиссий. Комиссии не работали потому, что они не работали. Не хотели работать, не могли, не знаю еще что — словом, комиссии не работали. Минуточку. Почему не было кворума, надо разобраться. Минутку. Я высказываю свою позицию. Так вот, я сегодня буду стоять на такой точке зрения. Предлагаю вам ее воспринять.

ГОЛОВУЮЧИЙ. До уваги, до уваги!

ГРИНЬОВ В. Б. Где результаты работы комиссий, списки на заключение о суверенитете с указанием различных аспектов этого дела? Нет их. Поэтому мое предложение такое. Я поддерживаю то, что сказал здесь Юхновский, но с одним только замечанием. Уровень готовности работы определит комиссия. Потому что я не хочу гнать комиссию за два часа принять этот документ. Я не уверен, что комиссии так много смогут сделать. Пусть комиссии определятся, когда они все это обработают. Потому что появились дополнительные документы, и все это должно быть разработано детально. Я согласен, что нужно быстрее это делать, но не делать неквалифицированно. Комиссии должны начать работу.

И еще одно замечание. Здесь были обвинения в адрес Ивашко. Я, в общем, по политическим моментам расхожусь по многим пунктам с Ивашко. Но я хочу, чтобы вы понимали. Зачем вы загоняете его в угол как человека? Зачем? Объясните мне, пожалуйста. Вы его загоняете в угол, может, не думая над этим, но загоняете в угол. Кому сегодня выгодно, чтобы Ивашко подал в отставку? Кому-то выгодно в зале, я понимаю, но мне это невыгодно. Человек, который смог начать чуть-чуть работу в парламенте, создать здесь конструктивную атмосферу, а вы его загоняете в угол и вынуждаете, чтобы он подал в отставку. Или об этом не думает никто в зале? Или думают и хотят этого. Я этого не хочу. Поэтому призываю всех здравомыслящих людей — думать над тем, что происходит в зале. Спасибо за внимание. (Г о л о с и і з з а л у).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, прошу до уваги. Надійшло дев'ять записок.

Голос із залу. Я вас прошу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ні, ні. Надійшло дев'ять записок, а підписів тут більше 30. Вони майже співпадають із пропозицією, яку вніс народний депутат Юхновський і поділяє її депутат Гриньов, заступник Голови Верховної Ради. Але ми не можемо визначити час для комісій, тому що це дуже важко. Тому ставиться на голосування така пропозиція, прошу до уваги.

Перше. Проект Декларації про суверенітет, який ми обговорювали, прийняти за основу.

Друге. Передати його з усіма зауваженнями і пропозиціями, які були висловлені, надіслані письмово, а також у кого ще з депутатів є, просимо передати їх до комісій. І потім після розгляду в комісіях передати це в Комісію по державному суверенітету для остаточного доопрацювання і винесення на пленарне постатейне обговорення. Хто за цю пропозицію, прошу проголосувати.

«За» — 270, «проти» — 49. Рішення приймається.

Оголошується перерва пленарного засідання на час роботи комісій. Коли комісії будуть готові внести цей проект, ми повернемося до розгляду цього питання. Коли комісії внесуть, ми вам додатково повідомимо.

ПРОПОЗИЦІЇ
постійних комісій Верховної Ради Української РСР
до проекту Декларації

ПРОЕКТ,
внесений Комісією з питань державного суверенітету,
міжреспубліканських і міжнаціональних відносин

ДЕКЛАРАЦІЯ
про державну незалежність (суверенітет) України

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,
виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство,
визнаючи необхідність побудови правової держави,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток
народу України,
виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГЛОШУЄ

державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада УРСР. Будь-яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ПОВНОВЛАДДЯ ДЕРЖАВИ

Українській РСР належить вся повнота влади при вирішенні будь-яких питань державного і громадського життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.

Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство.

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської), економічної зони весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою кредитною установою Української РСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.

Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.

ІХ. ЗБРОЙНІ СИЛИ

Українська РСР має власні військові формування — Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.

Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.

Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
текстів проекту Декларації про суверенітет Української РСР,
внесеного Комісією Верховної Ради Української РСР
з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і
міжнаціональних відносин, та інших проектів

Таблиця 1

Проект, внесений Комісією Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин	Пропозиції Комісії у питаннях законодавства і законності
1	2

ДЕКЛАРАЦІЯ
про державну незалежність
(суверенітет) України

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,

виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство,

визначаючи необхідність побудови правової держави,

дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини.

шануючи національні права всіх народів,

маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ДЕКЛАРАЦІЯ
«Про суверенітет України»

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,

виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство,

виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

шануючи національні права всіх народів,

дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

визнаючи необхідність побудови правової держави,

маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

1	2
<p>ПРОГОЛОШУЄ <i>державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.</i></p>	<p>ПРОГОЛОШУЄ <i>суверенітет народу України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.</i></p>
<p>I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ</p>	<p>I. САМОВИЗНАЧЕННЯ І НАРОДОВЛАДДЯ</p>
<p>Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.</p>	<p>Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.</p>
<p>Українська РСР здійснює захист і охорону <i>національної державності українського народу.</i></p>	<p>Українська РСР здійснює захист і охорону <i>державності народу України.</i></p>
<p><i>Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.</i></p>	
<p>II. НАРОДОВЛАДДЯ</p>	
<p><i>Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.</i></p>	<p><i>Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.</i></p>
<p>Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки <i>через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах)</i> та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.</p>	<p>Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки <i>як безпосередньо так і</i> через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.</p>
<p>Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада Української РСР. Будь-яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.</p>	<p>Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада УРСР. Будь-яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.</p>

1	2
---	---

III. ПОВНОВЛАДДЯ ДЕРЖАВИ

Українській РСР належить вся повнота влади при вирішенні будь-яких питань державного і громадського життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.

Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Верховна Рада УРСР призначає суддів, Прокурора Республіки, Голов КДБ і Слідчого Комітету та Уряд УРСР.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство.

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Українська РСР забезпечує рівність перед Законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, полі-

II. СУВЕРЕННІСТЬ ОСОБИ І ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство. *Всім громадянам Української РСР та іншим особам, що проживають на її території, гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Україною.*

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Українська РСР забезпечує рівність перед Законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, полі-

1	2
<p>тичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.</p>	<p>тичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.</p>
<p>Відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси.</p>	
<p>Українська РСР виявляє турботу і впливає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.</p>	<p>Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.</p>
<p>V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО</p>	<p>III. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО</p>
<p>Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.</p>	<p>Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.</p>
<p>Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.</p>	<p>Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.</p>
<p>Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.</p>	<p>Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.</p>
<p><i>Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.</i></p>	
<p>VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p>	<p>IV. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p>
<p>Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.</p>	<p>Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.</p>
<p>Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і нау-</p>	<p>Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний та</p>

1	2
<p>ково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення <i>матеріальних</i> і духовних потреб її громадян.</p>	<p>науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовується з метою забезпечення добробуту і духовних потреб <i>населення України</i>.</p>
<p>Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і інших, громадян, міжнародних організацій можуть розмішуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.</p>	<p>Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і інших громадян, міжнародних організацій можуть розмішуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.</p>
<p><i>Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.</i></p>	<p><i>Вирішення питання про розподіл загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.</i></p>
<p>Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки. Формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.</p>	<p>Українська РСР самостійно створює банкову, <i>цінову</i>, фінансову і податкову системи, формує державний бюджет <i>та впроваджує свою грошову одиницю</i>.</p>
<p>Вищою кредитною установою Української РСР є Держбанк УРСР. підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.</p>	<p>Вищою <i>емісійно-кредитною</i> установою Української РСР є <i>Національний банк України</i>, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.</p>
<p>Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.</p>	<p>Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.</p>
<p><i>Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.</i></p>	
<p>Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.</p>	

1	2
<p>VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА</p> <p>Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.</p> <p><i>Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.</i></p> <p><i>Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку.</i></p>	<p>V. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА</p> <p>Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.</p>
<p>VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК</p> <p>Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку <i>української нації</i>.</p> <p>Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.</p> <p><i>Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.</i></p> <p>Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.</p>	<p>VI. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК</p> <p>Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку <i>народу України</i>.</p> <p>Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. <i>Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.</i></p> <p>Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.</p>

1	2
<p>Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.</p>	<p>Національні, культурно-історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.</p>
<p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>	<p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>
<p>ІХ. ЗБРОЙНІ СИЛИ</p>	<p>VII. ЗБРОЙНІ СИЛИ</p>
<p>Українська РСР має власні <i>військові формування</i> — Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.</p>	<p>Українська РСР має власні <i>Збройні Сили</i>, підпорядковані Верховній Раді УРСР.</p>
<p>Збройні Сили Української РСР <i>та органи державної безпеки</i> формуються з громадян Республіки.</p>	<p>Збройні Сили Української РСР формуються з громадян Республіки, <i>які відбувають військову службу на її території.</i></p>
<p>Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.</p>	
<p>Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.</p>	<p>Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.</p>
<p>X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</p>	<p>VIII. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</p>
<p>Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, <i>укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій</i> в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.</p>	<p>Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює зносини з іншими державами в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки.</p>
<p>Українська РСР виступає рівнопра-</p>	

1	2
---	---

вним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загально визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими. Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

* * *

Декларація є основою для нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. *Принципи Декларації про суверенітет України є базою для укладання союзного договору.*

ПРОЕКТ Внесений депутатською групою «За Радянську суверенну Україну»	ПРОЕКТ Внесений Комісією Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин	ОБґРУНТУВАННЯ внесених змін до проекту, внесеного Комісією Верховної Ради з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин
1	2	3
<p>ДЕКЛАРАЦІЯ про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки</p> <p>Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,</p> <p>виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, визнаючи необхідність побудови пратової держави,</p> <p>дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,</p> <p>виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,</p> <p>ПРОГОЛОШУЄ: державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність і</p>	<p>ДЕКЛАРАЦІЯ про державну незалежність (суверенітет) України</p> <p>Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,</p> <p>виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, визнаючи необхідність побудови пратової держави,</p> <p>дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,</p> <p>виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,</p> <p>ПРОГОЛОШУЄ державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її</p>	<p>Назва декларації Про державну незалежність (суверенітет) України не відображає політичну систему республіки, яка закріплена в ст. 1 Конституції УРСР.</p> <p>Автори цієї редакції по суті намагаються змінити назву Української Радянської Соціалістичної Республіки, вихолостити соціалістичну направленість її розвитку.</p> <p>Це питання може розглядатися лише в процесі всенародного обговорення проекту нової Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. Приймає рішення про внесення змін і доповнень до діючої Конституції Української РСР приймається кваліфікованою більшістю депутатів Верховної Ради УРСР.</p> <p>З назви слід виключити слово незалежність поскільки поняття суверенітет і незалежність в даному випадку тотожні.</p>

повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, у складі *оновленої радянської федерації*.

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як самоврядна багатонаціональна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

ІІ. НАРОДОВАДА

Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада УРСР.

території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

ІІ. НАРОДОВАДА

Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада УРСР. Будь-

І

Поняття Українська РСР відображає Конституційну назву республіки.

Декларація проголошує, що Українська РСР здійснює верховенство, самостійність і повноту влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, у складі *оновленої радянської федерації*.

Це положення принципово підкреслює, що Українська РСР не виходить із складу Союзу РСР і, проголошуючи свій суверенітет, визначає свої права і обов'язки в цьому союзі...

Відсутність цього положення в проекті, запропонованому Комісією, дає підстави трактувати названу ст. Декларації як вихід УРСР із складу Союзу РСР, а вирішення цих питань являється виключною компетенцією народу України (референдум), а не Верховної Ради УРСР.

ІІІ. ПОВНОВАДЛЯ ДЕРЖАВИ

Перший абзац цього розділу слід доповнити словами «в межах компетенції, яку народ надає державі». Це виключить можливість прийняття Вер-

1	2	3
<p>яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені народу України.</p> <p>ІІІ. ПОВНОВЛАДДЯ ДЕРЖАВИ</p> <p>Українській РСР належить вся повнота влади при вирішенні будь-яких питань державного і громадського життя, <i>в межах компетенції, яку народ надає державі.</i></p> <p>Українська РСР забезпечує верховенство Конституції і законів Республіки на своїй території.</p> <p><i>Неузгодження між Республікою та Союзом вирішуються згідно з союзним договором.</i></p> <p>Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.</p> <p><i>Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється прокурором. Призначення прокурора республіки та система побудови органів прокуратури здійснюється відповідно з діючим законодавством».</i></p>	<p>яка частина народу, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.</p> <p>ІІІ. ПОВНОВЛАДДЯ ДЕРЖАВИ</p> <p>Українській РСР належить вся повнота влади при вирішенні будь-яких питань державного і громадського життя.</p> <p>Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.</p> <p>Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.</p> <p>Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється прокурором УРСР.</p> <p>Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.</p>	<p>ховною Радою Української РСР рішення, які не входять в її компетенцію (необхідність проведення референдуму).</p> <p>Вважаємо доцільним уточнити в цьому розділі, що <i>«неузгодження між республікою та Союзом вирішуються згідно з союзним договором»</i>, тому, що навіть при вирішенні питань міжнародних взаємовідносин суб'єкти повинні враховувати позиції, інтереси, думки своїх партнерів. Останній абзац цього розділу про організацію прокурорського нагляду пропонується викласти в такій редакції:</p> <p>«Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється прокурором. Призначення прокурора республіки та система побудови органів прокуратури здійснюється відповідно з діючим законодавством».</p> <p>Таке трактування не порушує діючого законодавства з цих питань, не створює колізії між законами Союзу РСР та Української РСР, не приведе до конфліктної ситуації, коли законодавчий орган Союзу буде припиняти рішення законодавчого органу республіки.</p> <p>Ці питання будуть обумовлені новим Союзним договором.</p>

IV. ГРОМАДЯНСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство. *Кожен громадянин УРСР зберігає за собою громадянство СРСР.*

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.

Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ
ВЕРХОВЕНСТВО

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

IV. ГРОМАДЯНСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство.

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ
ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих

IV

Вважаємо необхідним ввести положення про те, що «кожен громадянин УРСР зберігає за собою громадянство СРСР», поскільки вибір громадянства — це право кожної особи і вирішується воно в залежності від її волевиявлення в кожному конкретному випадку. Не можна позбавити людину громадянства СРСР, якщо вона цього не бажає.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ
ВЕРХОВЕНСТВО

Перший абзац не несе смислової нагрузки і його слід виключити.

1	2	3
<p>Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.</p>	<p>кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.</p>	<p>Четвертий абзац доцільно перенести в розділ 4 «Громадянство Української РСР».</p>
<p>VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p> <p>Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах і <i>договорах</i>.</p> <p>Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України <i>її народам</i>, є його власністю, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.</p>	<p>VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p> <p>Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.</p> <p>Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.</p>	<p>ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p> <p>Абзац перший слід доповнити словами <i>і договорів</i> з тим, щоб відсутність закону чи іншого нормативного акту не позбавляла республіку можливості заключити потрібний договір з іншою республікою, Союзом РСР чи зарубіжною країною.</p> <p>В абзаці другому, після слів «що створений на території України» додати слова «<i>її народом</i>».</p> <p>Це уточнення підтвердить, що республіка не претендує на матеріальні цінності, які належать Союзу чи іншим республікам.</p> <p>Нова редакція другого абзацу дає більш повний перелік складових національно-адміністративних одиниць.</p>

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розмишуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою кредитною установою Української РСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української

нального багатства.

По абзацу 4 зміна змісту викликана тим, що пункт проекту не враховує зовнішньоекономічну заборгованість Союзу РСР і відповідну її частку, яка припадає на Українську РСР.

В новій редакції абзац 5 враховує необхідність більш тісної взаємодії української і союзної фінансово-кредитної, податкової і грошової систем.

Така редакція абзацу 6 пов'язана з більш широким колом питань, які покладені на Держбанк УРСР: організує грошовий обіг, здійснює кредитну і валютну політику, регулює діяльність комерційних банків, організує міжбанківські розрахунки.

Виключення абзаців 7 та 9 проекту постійної комісії Верховної Ради пов'язане з тим, що абзац 5 більш широко трактує це питання і не виключає створення в подальшому зовнішньоекономічного банку.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розмишуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою кредитною установою Української РСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української

1	2	3
<p>VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА</p> <p>Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів, у відповідності з міжнародними угодами, суб'єктами яких вона є.</p> <p>Українська РСР через місцеві Ради народних депутатів має право зобов'язати будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.</p> <p>Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку.</p>	<p>РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.</p> <p>VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА</p> <p>Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.</p> <p>Українська РСР має право зобов'язати будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.</p> <p>Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку.</p>	<p>VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА</p> <p>Перший абзац після слова <i>ресурсів</i> доповнити словами: «у відповідності з міжнародними угодами, суб'єктами яких вона є».</p> <p>Це дуже важливо тому, що підтверджує волю Української РСР до неухильного дотримання міжнародних договорів з цих питань.</p> <p>В абзаці другому слід уточнити, що Українська РСР через місцеві Ради народних депутатів має право зобов'язати будівництво та припинити функціонування екологічно шкідливих підприємств.</p> <p>Це підвищить роль місцевих Рад, поліпшить контроль за дотриманням екологічних вимог.</p>
<p>VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК</p> <p>Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку народу України.</p> <p>Українська РСР гарантує та забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості.</p>	<p>VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК</p> <p>Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації.</p> <p>Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості.</p>	<p>Це підвищить роль місцевих Рад, поліпшить контроль за дотриманням екологічних вимог.</p>

свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує *та забезпечує* всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки, та визнає права інших народів на їх національні, культурні та історичні цінності, які знаходяться на території Української РСР.

Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.

мости і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.

1	2	3
<p>IX. ВІДНОШЕННЯ ДО ЗБРОЙНИХ СИЛ</p> <p>Українська РСР приймає участь у формуванні Збройних Сил у відповідності з союзним договором, виходячи із принципів мирного співіснування держав і народів.</p> <p>УРСР виступає за формування професійної армії, яка комплектується на добровільних засадах.</p> <p>Верховна Рада Української РСР утворює постійну комісію по координації питань оборони та державної безпеки.</p>	<p>IX. ЗБРОЙНІ СИЛИ</p> <p>Українська РСР має власні військові формування — Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.</p> <p>Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.</p> <p>Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.</p> <p>Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.</p>	<p>IX. ВІДНОШЕННЯ ДО ЗБРОЙНИХ СИЛ</p> <p>Створення власних військових формувань це крок до виходу Української РСР із складу Союзу РСР. Такі питання вирішуються шляхом референдуму.</p> <p>Ми за формування професійної армії на добровільній основі, що виключатиме можливість використання юнаків для вирішення військових конфліктів.</p> <p>Вважаємо необхідним, щоб для координації питань оборони та державної безпеки була створена постійна комісія Верховної Ради Української РСР.</p>
<p>X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</p> <p>Українська РСР здійснює безпосередні зносини з іноземними державами, укладає договори і обмінюється дипломатичними, консульськими і торговельними представництвами з ними, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення республіки у політичній, економічній, торговій, екологічній,</p>	<p>X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</p> <p>Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, еколо-</p>	<p>У розділі X «Міжнародні відносини» слова «як суб'єкт міжнародного права» (1 рядок зверху) пропонується зняти, оскільки міжнародна правосуб'єктність не декларується, а розповсюджується на учасників міжнародних відносин. Оскільки суб'єктами міжнародного права є учасники міжнародних відносин, які обкладають міжнародними правами і обов'язками і які здійснюють і несуть їх у межах і на підставі міжнародного права. Якщо</p>

науково-технічній, культурній і туристській сферах.

Українська РСР неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення міжнародної безпеки і розвитку міжнародного співробітництва, за повноправну участь республіки у загальноєвропейському процесі.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції, нових законів Української РСР та укладання нового Союзного Договору і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

гічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загальному миру і міжнародної безпеки, безпечно бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньо-державного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

УРСР буде здійснювати безпосередні зносини з іноземними державами, укладати договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами з ними, то вона стане суб'єктом міжнародного права. Якщо цього не буде, УРСР не стане суб'єктом міжнародного права, незважаючи на згаданий запис у Декларації.

Фразу «здійсне безпосередні зносини з іншими державами» (I-II рядок зверху) треба замінити на «здійсне безпосередні зносини з іноземними державами», оскільки мова йде про дипломатичні і консульські зносини, які здійснюються тільки з іноземними державами через дипломатичні представництва, як і з зарубіжними органами зовнішніх зносин.

Термін «національних інтересів Республіки» (V рядок зверху) доцільно замінити на «державних інтересів Республіки», оскільки мова йде про державний суверенітет і участь УРСР у міжнародному спілкуванні як держави, а не як нації.

У перелік сфер державних інтересів республіки (VI-VII рядок зверху) доцільно додати «туристичні», які відносяться до компетенції торговельних представництв.

В Декларації не можна говорити про те, що УРСР безпосередньо бере

1	2	3
<p>участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах до того часу, поки вона не буде визнана відповідними структурами у якості їх повноправного члена.</p>		
<p>III абзац доцільно зняти, оскільки загальнолюдські цінності є морально-етичною, а не юридичною нормою. Визнання новим політичним мисленням загальнолюдських цінностей стосується відвернення ядерної катастрофи, права кожного народу на власний вибір шляху розвитку, але не розповсюджується на класовий підхід до явищ суспільного життя.</p>		

ВИСНОВКИ

комісії Верховної Ради Української РСР щодо проекту «Декларації про державний суверенітет Української РСР»

Постійна комісія Верховної Ради Української РСР з питань агропромислового комплексу, розглянувши на своєму засіданні проект Декларації про державний суверенітет України, вважає, що запропонований проект цього документу, представлений постійною Комісією з питань державного суверенітету, можна розглядати за основу Декларації. Одночасно Комісія висловлює ряд зауважень суттєвого, редакційного та процедурного характеру.

Перше. В Декларації потрібно підтвердити ставлення до реальності — Союзу, яку потрібно змінити, створивши новий **Союз суверенних держав**. Те, що ми не згадуємо і словом наявність Союзу ніяк не свідчить про нашу рішучість стосовно незалежності, а, скоріше, підтверджує невміння конкретно — історично підходити до розв'язання назрілих проблем. З іншого боку, згадка в документі про Союз не скорочує межі суверенітету, оскільки вони визначаються виключно його змістом.

Друге. Комісія вважає необхідним приймати Декларацію разом з іншим документом, — Заявою про принципи формування нового Союзного Договору, як акту що має увібрати в себе спільні положення угод між суверенними республіками. До складання цих угод, особливо з питань економічного співробітництва, потрібно приступати негайно.

Третє. Розділ «Збройні сили Української РСР» на погляд Комісії також не враховує реальностей, він, схоже, економічно не об'рунтовується. Окрім того, таке трактування права республіки на збройні сили, напевно, ускладнює відповідні права інших (особливо менших) республік, що згодом може привести до зайвих ускладнень при складанні угод. Тому Комісія пропонує такий варіант розділу:

«Українська РСР має національні військові формування — внутрішні війська Української РСР, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Внутрішні війська формуються лише з громадян Української РСР і здійснюють службу лише на її території.

Громадяни Української РСР можуть перебувати на дійсній військовій службі у створених за міждержавними угодами Збройних Силах.

Збройні сили ні за яких умов не можуть використовуватися для урегулювання громадянських конфліктів».

Четверте. Схвалення Декларації повинне супроводжуватися необхідними економічними розрахунками, виконаними Радою Міністрів Української РСР аби народ України знав, що чекає його від реалізації суверенітету в повному його обсязі.

П'яте. Суть Декларації і завдання всіх органів влади на Україні після її прийняття повинна бути глибоко обгрунтована Головою Верховної Ради Української РСР і викладена ним у виступі по республіканському телебаченню та в республіканських газетах.

Шосте. Зауваження редакційні.

В документі не варто зайвий раз підкреслювати пріоритетність української нації, бо це сприйматиметься утиском для громадян інших національностей, особливо тих, хто не може сформулювати свою державність.

Іншими словами, суверенітет України створює рівні можливості для розквіту всіх націй і народностей, що населяють територію республіки.

В зв'язку з цим в розділі «Самовизначення нації» (другий рядок) замість слів «українською нацією» краще вжити «її народом». В розділі IV «Громадянство Української РСР» третій абзац обмежити словами «Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси».

В розділі XII краще зняти перший абзац, доповнивши третій словами: «Українська РСР гарантує **українській нації та** усім національностям...» і далі за текстом.

Розділи V—VIII можна випустити зовсім. Вони розкривають суть конституційних положень, тобто занадто деталюють Декларацію. Суттєве ж навантаження цих розділів можна було б компенсувати словами, які б закінчили розділ II «Народовладдя», а саме: «Їх дії регулюються лише законами республіки».

Сьоме. Стосовно державних символів республіки Комісія вважає можливим приймати відповідне рішення лише після всенародного референдуму. В такий же спосіб потрібно було б визначитися і відносно того, бути чи не бути Україні в складі СРСР. Що, правда, останнє питання не зовсім термінове.

Восьме. Комісія вважає необхідним строго визначити регламент обговорення цього питання, щоб прийняти відповідну постанову ближчим часом, причому за обов'язкової вимоги: присутності на сесії практично усіх депутатів.

Голова Комісії

Секретар Комісії

3 липня 1990 року

А. Г. ЧЕПУРНИЙ

О. О. МОРОЗ

ПРОТОКОЛ
засідання Комісії з питань екології та
раціонального природокористування
Верховної Ради Української РСР

від 9 липня 1990 року

ГОЛОВУЄ: Костенко Ю. І.

ПРИСУТНІ: Баталов В. Г., Терехов В. П., Романов Ю. С., Протасов В. І., Голо-
вко Ю. П., Задорожний Б. В., Гавриленко М. М., Шершун М. Х., Голубець М. А.,
Коробко М. І., Істратенко М. В., Дорогунцов С. І., Хотлубей Ю. Ю.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Розгляд проекту Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Зауваження і пропозиції, висловлені членами Комісії у питаннях порядку денного:

1. Більшістю голосів прийнято рекомендувати назву документу в такому вигляді:
Декларація про державний суверенітет Української РСР

2. Другий абзац преамбули подати так:

«виражаючи волю багатонаціонального народу України»... і далі за текстом.

Окрема думка: Ю. С. Романов пропонує у останньому абзаці преамбули замість
«самоврядування народу України» вжити «самоврядування народів України», теж
у 4 і 7 абзацах.

Окрема думка: У абзаці під назвою «Проголошує» Ю. С. Романов вважає за не-
обхідне викреслити слово «незалежність».

Окрема думка: Розділ I «Самовизначення української нації» Ю. С. Романов вва-
жає за потрібне озаглавити «Самовизначення української та інших націй».

3. Перший рядок першого розділу одностайно сформульовано як «Українська РСР
як самоврядна багатонаціональна держава розвивається...» і далі за текстом.

Все інше в розділі залишити за текстом декларації.

Окрема думка: В. П. Терехов вважає за потрібне кінець першого абзацу сформу-
лювати у такому вигляді: «на основі здійснення українською та іншими націями
свого невід'ємного права на самовизначення». У всіх випадках, де є згадка про
народ України вживати терміни «народи України», або «багатонаціональний на-
род». Більшість членів комісії вважає за необхідне залишити поняття «народ».

4. Більшістю голосів розділ IV «Громадянство Української РСР» прийнято доповнити 6-м абзацем наступного змісту: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР».

У 3-му абзаці цього розділу однотайно вирішено додати «..., партійності, посади...», а вираз «та інших обставин» замінити на «та інших ознак».

4 абзац доповнити і контрольне масові міграційні процеси.

5. Розділ VI. Економічна самостійність. Пункт 2 прийняти у редакції:

«Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території УРСР, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, повітряний простір, рослинний і тваринний світ, весь економічний, інформаційний, технічний, науковий та інтелектуальний потенціал, що створений...» і далі за текстом.

Окрема думка: Пункт 3 Ю. С. Романов пропонує подати так: «Підприємства, установи, організації та об'єкти СРСР, інших держав і їхніх громадян...» і далі за текстом.

6. В кінці «...природні ресурси України...» додати «тільки» «згідно з...» і далі за текстом.

7. Пункт 4 приймається у новій редакції робочої комісії без останнього речення про новий Союзний Договір.

8. Пункт 5 приймається у новій редакції робочої комісії за винятком слів «в особі найвищих органів державної влади і управління...»

9. Пункт 6 — у новій редакції робочої комісії.

10. Пункт 7 формулюється:

«Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк, підпорядкований Верховній Раді УРСР».

11. Пункт 9 приймається у новій редакції робочої комісії.

12. Розділ VII. Екологічна безпека.

До розділу додати пункт про права громадян із першого варіанту проекту, в останньому абзаці якого при переліку факторів перед словами «про стан навколишнього середовища, про здоров'я населення...» вжити слово «зокрема».

Пункт 2 розділу доповнити: після слів «екологічній безпеці» доповнити «та сприяє вирішенню екологічних проблем на території Республіки».

Окрема думка: Розділ VIII. Культурний розвиток.

Пропозиція Ю. С. Романова в кінці 1-го абзацу додати: «і інших націй».

13. Розділ IX. Збройні сили.

Абзац перший формулюється (більшість голосів): «Українська РСР має власні національно-територіальні військові формування та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР».

14. Більшістю голосів вирішено включити розділ IX «Невід'ємні суверенні права Української РСР» із першої редакції проекту робочої комісії. Із розділу X цього ж проекту варто внести до Декларації пункт про верховенство законів Республіки.

Окрема думка Ю. С. Романова: Розділ IX. «Збройні сили» замінити розділом IX «Невід'ємні суверенні права Української РСР» із першої редакції. Крім питання державної символіки, визначитись у питанні національної символіки.

Окрема думка С. І. Дорогунцова: Положення про Союзний Договір подати текстом після зірочок.

Рішення комісії: Другий абзац після зірочок закінчити словами після слів «...міжнародних угод» — Союзного Договору.

15. До розділу VII. Екологічна безпека.

Всі результати наукових досліджень, проведених на території України, пов'язаних із Чорнобильською трагедією, є виключною власністю українського народу і може використовуватись за межами території УРСР лише за згодою Верховної Ради УРСР.

Заступник голови Комісії

Ю. І. КОСТЕНКО

Секретар Комісії

М. І. КОРОБКО

ПРОТОКОЛ № 3
засідання Комісії Верховної Ради Української РСР
у питаннях соціальної політики та праці

9 липня 1990 року

ГОЛОВУЄ: Голова Комісії Верховної Ради у питаннях соціальної політики та праці депутат Білоблещкий М. П.

ПРИСУТНІ: заступник Голови Комісії у питаннях соціальної політики та праці депутат Ляхов І. А., члени комісії — депутати тт.Бадов В. Ф., Башкіров М. В., Ванєєв Г. І., Данчевський В. Я., Дзюба М. Г., Крючков В. Д., Кузьменко М. І., Ляшко В. І., Негода В. Ф., Михайлюк В. П., Петров В. М., Півень М. І., Продан К. К., Романчук В. М., Свідерський Ф. Ф., Снігірьов М. М., Шведенко М. М.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

I. Обговорення проекту Декларації про державну незалежність (суверенітет) України.

СЛУХАЛИ: інформацію голови підготовчої групи комісії депутата Ванєєва Г. І.

В обговоренні зазначеного питання взяли участь депутати т.т. Білоблещкий М. П., Башкіров М. В., Ляхов І. А., Дзюба М. Г., Крючков В. Д., Кузьменко М. І., Ляшко В. І., Негода В. Ф., Михайлюк В. П., Петров В. М., Продан К. К., Свідерський Ф. Ф., Снігірьов М. М., Шведенко М. М.

УХВАЛИЛИ: погодитись, в основному, з проектом Декларації про державний суверенітет України, внесений Комісією Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. Пропозиція і зауваження до проекту Декларації, висловлені під час обговорення, схвалити і направити зазначеній Комісії (додаються).

Голова Комісії
у питаннях соціальної політики та праці

М. П. БІЛОБЛОЦЬКИЙ

ПРОПОЗИЦІЇ І ЗАУВАЖЕННЯ
Комісії Верховної Ради Української РСР
у питаннях соціальної політики та праці
до проекту Декларації «Про державну
незалежність (суверенітет) України»

У назві Декларації слово Україна змінити на УРСР.

У I розділі абзацу 2 після слів «...національної державності» викласти «народів України».

У розділі IV після першого абзацу ввести речення: «За всіма громадянами УРСР зберігається громадянство СРСР».

Абзац 4 викласти в редакції: «Міграційні процеси на території УРСР регулюються державою».

Назву V розділу замінити на «Територія УРСР»; перший абзац цього розділу зняти; абзац 2 викласти в редакції: «Територія УРСР не може бути змінена без волевиявлення народу, вираженого шляхом референдуму».

Останній абзац V розділу перенести у IV розділ.

У розділі VI абзац 4 викласти у такій редакції:

«Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу республіки і використанням Союзом її природних, інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів».

Змінити абзац 6. «Головним банком Української РСР є Держбанк УРСР, який підзвітний лише Верховній Раді Української РСР».

Змінити в абзаці 5: «Українська РСР самостійно створює банкову, цінову, фінансово-кредитну...» і далі за текстом.

Змінити абзац 9: «Українська РСР утворює свій державний валютний фонд. Валютні ресурси, які відповідно до законодавства, відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території УРСР, надходять до республіканського валютного фонду та валютні фонди відповідних місцевих Рад народних депутатів».

У розділі VIII абзац 1, замість слів «...української нації...» викласти «...народів України».

Розділ IX. Змінити назву розділу і викласти у наступній редакції:

«Відношення до Збройних Сил».

1. Створюється комітет по координації в оборонних питаннях республіки.

2. Внутрішні війська знаходяться у складі МВС і використовуються відповідно до Законодавства УРСР, а в особливих випадках за погодженням з Верховною Радою УРСР.

В результативчій частині останній абзац викласти у редакції: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, являється основою при укладенні нового Союзного договору і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод.

**Голова Комісії
у питаннях соціальної політики
та праці**

М. П. БІЛОБЛОЦЬКИЙ

ПРОТОКОЛ
засідання Комісії Верховної Ради України
з питань відродження та соціального розвитку села

10 липня 1990 року

Присутні члени Комісії: тт. Бабій Д. В., Бичков В. В., Білий В. П., Гринчук І. А., Дмитрук Л. М., Дубенков Г. О., Колеснік О. М., Колісниченко М. П., Кельман Д. І., Леміш В. П., Мазур В. Д., Мацялко М. В., Панасюк Ф. Т., Рябоконт О. Г., Сватков Л. Б., Сидоренко М. Я., Сівцов М. П., Сухий В. В., Тимчук С. А., Чернявський О. П., Швець В. Д., Линкарук В. М., Шевченко О. Т.

Головував народний депутат т. Сухий В. В.
Протокол вів народний депутат т. Шевченко О. Т.

СЛУХАЛИ: Про проект Декларації про державну незалежність (суверенітет) України.

ПОСТАНОВИЛИ: Внести до проекту Декларації поправки в слідуючій редакції:

Розділ I

Абзац 1 викласти в такій редакції:

Українська РСР як самоврядна багатонаціональна Держава розвивається в Союзі суверенних Держав в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення.

Розділ III

Абзац 5 викласти в такій редакції:

Генеральний прокурор Республіки, прокурори областей і м. Києва призначаються Верховною Радою УРСР, відповідальні перед нею і їй підзвітні.

Розділ IV

Абзац 1 доповнити і викласти в такій редакції:

Українська РСР має своє громадянство, за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР.

Абзац 4 викласти в такій редакції:

Відповідно до інтересів народу України Республіка регулює і контролює міграційні процеси.

Розділ VI

Абзац 2 доповнити і розпочати так:

Земля, її надра, *водні* та інші ... далі по тексту.

Абзац 4 доповнити і викласти так:

Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного *багатства*, алмазному... далі по тексту.

Абзац 5 викласти в такій редакції:

Українська РСР самостійно створює банкову систему, *в особі найвищих органів державної влади і управління здійснює керівництво фінансово-кредитною і податковою системами, грошовим обігом Республіки*, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Абзац 8 опустити слова «...та республіканського...».

Абзац 9 доповнити і розпочати словами:

Українська РСР утворює свій валютний фонд. Валютні ресурси,... і далі по тексту.

Розділ VII

Абзац 2 розпочати так:

Українська РСР має право *незалежної екологічної експертизи, заборони будівництва та припинення функціонування* ... і далі по тексту.

В кінці цього абзацу доповнити слідуючим: *Українська РСР має право на відшкодування збитків, заданих екології України діями союзних органів*.

Розділ VIII

Абзац 2 розпочати так:

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження *народу України*,... і далі по тексту.

Абзац 4 викреслити повністю.

Абзац 6 розпочати так:

Українська РСР має право повернення... і далі по тексту.

Розділ IX

Змінити назву на слідуючу: «*Військові формування та оборона*».

Розділ викласти в такій редакції:

Українська РСР має власні військові формування — внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.

Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території Республіки.

Рішення про використання внутрішніх військ Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою УРСР.

Українська РСР приймає дольову участь в захисті Союзу суверенних держав.

Розділ X

Після абзаца 1 доповнити слідуючим:

Українська РСР створює свою власну митну службу.

В передостанньому абзаці проекту Декларації після зірочок доповнити словом «дружби» після слів «...укладених на принципах *дружби*, рівноправності,...» і далі по тексту.

Перелічені доповнення і уточнення проекту Декларації прийняті присутніми членами Комісії одногосно.

Голова Комісії

В. СУХИЙ

ПРОТОКОЛ № 3
засідання Комісії Верховної Ради Української РСР
з питань економічної реформи
і управління народним господарством

10 липня 1990 р.

ГОЛОВУЄ: Голова Комісії т. Пилипчук В. М.

ПРИСУТНІ: члени Комісії народні депутати тт. Яхєєва Т. М., Швайка М. А., Заєць І. О., Барабаш О. Л., Маслюк Г. Є., Сугоняко О. А., Білий Л. С., Марков Б. І., Мельник М. Є., Ліщина Б. М., Тихонов В. М., Веретенников В. О., Мельник А. М., Аптер Я. М., Кінах А. К., Бутенко А. І., Голобородько О. М., Щербина В. О., Ярчук М. М., Ємельянов О. С.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ

1. Про проект Декларації про державну незалежність (суверенітет) України.

СЛУХАЛИ: Інформацію Голови Комісії т. Пилипчука В. М. про проект Декларації про державну незалежність (суверенітет) України.

В обговоренні проекту Декларації взяли участь всі народні депутати УРСР, присутні на засіданні Комісії.

УХВАЛИЛИ: Пропозиції Комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством до проекту Декларації про державну незалежність (суверенітет) України (подається).

Секретар Комісії

О. Л. БАРАБАШ

ПРОПОЗИЦІЇ
Комісії Верховної Ради Української РСР
з питань економічної реформи і управління
народним господарством до проекту Декларації
про державну незалежність (суверенітет) України

1. Преамбула.

Рядок «виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство,» — викласти у два рядки, кожен частину окремо (прийнято одногосно).

2. Розділ I «Самовизначення української нації».

2.1. Абзац I викласти у редакції: «Українська РСР як самоврядна *суверенна* («за» — 11) національна держава *склалася* («за» — 12) і розвивається в існуючих кордонах...» (далі — за текстом).

2.2. Абзац 2 викласти у редакції: «*Народ України* («за» — 18) здійснює захист і охорону національної державності».

3. Розділ II «Народовладдя».

3.1. Абзац 2 викласти у редакції: «Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки *безпосередньо*, через участь її громадян у всенародних голосуваннях, та *через представницькі органи* («за» — 18).

4. Розділ IV «Громадянство».

4.1. Абзац 1. Додати речення:

«Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство» («за» — 13).

5. Розділ VI «Економічна самостійність».

5.1. Абзац 2 викласти у редакції: «Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу, та виключної (морської) економічної зони, весь економічний та науково-технічний потенціал, *інші національні надбання, що існують* на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки», (далі слова — виключити).

5.2. Абзац 5 викласти у редакції: «Українська РСР самостійно створює *власну* банкову, фінансово-кредитну, *цінову, митну*, податкову та грошову системи республіки, формує свій бюджет, визначає порядок і джерела його надходження та видатків».

5.3. Абзац 6 викласти у редакції: «Вищою кредитно-емісійною установою Української РСР є *Національний банк УРСР*, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР».

6. Розділ VIII «Культурний розвиток».

6.1. Абзац 1 викласти у редакції:

«Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку *народу України*» («за» — 18).

6.2. Абзац 2. Замінити слова «українського народу» на «української нації» («за» — 15).

7. Розділ IX «Збройні Сили».

7.1. Абзац 1 викласти у редакції: «Українська РСР має власні військові формування — Збройні Сили, *внутрішні війська* («за» — 18), та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР» («за» — 12, «проти» — 7).

7.2. Абзац 3 викласти у редакції: «Громадяни Української РСР відбувають *дійсну* («за» — 13) військову службу на території Республіки».

7.3. Додати абзац 5 («за» — 12): «Республіка проголошує курс на політику постійного нейтралітету, неучасті у військово-політичних блоках, відмови від використання сили в міжнародних відносинах, дотримання трьох неядерних принципів».

7.4. Додати абзац 6 («за» — 11): «Створення Збройних Сил стратегічного призначення, а також військових об'єктів, що мають значення для функціонування Збройних Сил Республіки, може бути віднесено Українською РСР за новим Союзним Договором до компетенції Союзу РСР».

8. Розділ заключний.

8.1. Абзац 1 викласти в редакції («за» — 11): «Українська РСР будує свої відносини з іншими державами на основі двосторонніх та багатосторонніх договорів на основі міжнародного права».

8.2. Абзац 2 викласти в редакції («за» — 14): «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції Української РСР, проектів Законів Республіки і визначає позиції Української РСР при укладанні нового Союзного Договору».

Голова Комісії

Секретар Комісії

В. М. ПИЛИПЧУК

О. Л. БАРАБАШ

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
пропозицій постійних комісій Верховної Ради Української РСР до проекту Декларації**

Текст проекту Декларації, прийнятого Верховною Радою Української РСР за основу	Пропозиції постійних комісій	Варіант проекту Декларації, доопрацьованого Комісією з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин
1	2	3
<p style="text-align: center;">ДЕКЛАРАЦІЯ</p> <p>про державну незалежність (суверенітет) України</p> <p>Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки,</p> <p>виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, визнаючи необхідність побудови правової держави,</p> <p>дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,</p> <p>виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів,</p>	<p style="text-align: center;">Пропозиції щодо назви Декларації</p> <p>«Декларація про державну незалежність (суверенітет) Української Радянської Соціалістичної Республіки».</p> <p><i>(з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства; у питаннях діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування).</i></p> <p>«Декларація про державний суверенітет України».</p> <p><i>(з питань агропромислового комплексу).</i></p> <p>У назві Декларації зняти слово «суверенітет».</p> <p><i>(з питань гласності та засобів масової інформації).</i></p> <p>«Декларація про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки».</p> <p><i>(з питань агропромислового комплексу; у питаннях екології та раціонального природокористування).</i></p>	<p style="text-align: center;">ДЕКЛАРАЦІЯ</p> <p>про державну незалежність (суверенітет) України</p> <p>Верховна Рада Української РСР,</p> <p>виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,</p> <p>визнаючи необхідність побудови правової держави,</p>

1	2	3
<p>маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,</p>	<p>«Декларація про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки» (Мандатна і з питань депутатської етики).</p>	<p>маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,</p>
<p>ПРОГОЛОШУЄ державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.</p>	<p>Преамбулу викласти у такій редакції: «Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, визнаючи необхідність побудови правової держави, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, збудуючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, гарантуючи національну рівноправність всіх громадян, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,</p>	<p>ПРОГОЛОШУЄ державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.</p>
<p>ПРОГОЛОШУЄ державну незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки на її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».</p>	<p>ПРОГОЛОШУЄ державну незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки на її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Всім членів комісії висловились за те, щоб наведену назву УРСР — Республіка Україна. П'ять членів комісії висловились за збереження нинішньої назви — УРСР. (з питань гласності та засобів масової інформації).</p>	

До преамбули: Виходячи з того, що преамбула окрім проголошення цілей, досягти яких покликаний суверенітет, повинна містити мотивацію необхідності прийняття Декларації доповнити її наступними положеннями:

«а) констатує факт відновлення національної державності України з 1917 р.»;

б) виходячи з того, що Союзний договір 1922 р. де-юре закріпив підлегле автономне становище України в складі СРСР;

в) визначаючи, що реалізація умов цього Договору стала однією з причин політичної, економічної, екологічної та духовної кризи на Україні;

г) вважаючи, що Декларація і Союзний договір 1922 фактично втратили свою чинність внаслідок прийняття Конституції 1924 і 1936 рр.»

(у правах людини).

У преамбулі пропонується другий абзац викласти у такій редакції:

— виражаючи волю народу України,

— прагнучи створити демократичне суспільство (далі за текстом)

Після останнього абзацу записати:

— прагнучи створити всі необхідні умови для збереження і саморозвитку української нації на її єдиній історичній території.

Після слова «проголошує» записати:

Державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність

1	2	3
	<p>республіки у зовнішніх зносинах. (у <i>справах молоді</i>).</p>	
	<p>У першому абзаці слова «виражаючи волю народу» замінити словами «представляючи народ»; другий абзац викласти в такій редакції: «поважаючи суверенні права всіх народів, які входять в Союз РСР, визначаючи необхідність побудови правової держави»; з абзацу третього виключити слово «повноцінний»; абзац п'ятий виключити; абзац шостий викласти в такій редакції: «маючи на меті утвердити суверенітет народу України в складі оновленого Союзу»; сьомий абзац викласти в такій редакції: «Проголошує державний суверенітет Української РСР як верховенство...» далі за текстом. (з <i>питань правопорядку та боротьби із злочинністю</i>).</p>	
	<p>У преамбулі опустити «і рівноправність», читати «...повноту влади Республіки в межах її території та незалежність у зовнішніх зносинах». (з <i>питань народної освіти і науки</i>).</p>	
	<p>У преамбулі після слова «проголошує» записати «суверенітет (державну незалежність) України...» і далі за текстом. (з <i>питань агропромислового комплексу</i>).</p>	

Другий абзац вступної частини почати такими словами: «визнаючи історичну відповідальність за долю народу України» і далі за текстом.

(з питань здоров'я людини).

Після слів «проголошує» (перед розділом I) — викласти в такій редакції: «Проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність в складі оновленого Союзу РСР».

(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

Перший абзац преамбули дати в такій редакції:

виражаючи волю багатонаціонального народу України, прагнучи створити демократичне суспільство».

Звернути увагу юристів на не зовсім чітке формулювання останнього абзацу преамбули (перед словом «проголошує»).

(з питань Чорнобильської катастрофи).

В абзаці 4 пропонується після слова «соціальний» включити слово «культурний», далі за текстом.

З останнього абзацу виключити слово «незалежність», а його початок викласти так: «... державний суверенітет...», далі за текстом.

Останній абзац преамбули після слова «території» доповнити текстом: «крім тих функцій, які добровільно можуть бути передані Союзу РСР», далі за текстом.

(Мандатна і з питань депутатської етики).

1	2	3
	<p>Абзац 6 доповнити словами: «шануючи права всіх народів і націй». (у <i>закордонних справах</i>).</p> <p>В абзаці «Проголошує» після олова «суверенітет» замість «України» написати «Української Радянської Соціалістичної Республіки».</p> <p>Депутати Котик Б. Д., Шевченко В. П. запропонували залишити назву Декларації без змін, відповідно не вносити також зміни в преамбулу. (у <i>питаннях діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування</i>).</p> <p>«Українська Радянська Соціалістична Республіка, відстоюючи інтереси українського народу та всіх народів, що проживають на території республіки, засвідчуючи глибoku повагу до суверенних прав радянських народів та народів всього світу, заявляє свою прихильність загальноприйнятим принципам міжнародного права, права жити з усіма країнами і народами в мирі і злагоді, зробити все від неї залежне до недопущення ворожнечі в міжнародних, міжреспубліканських і міжнаціональних відносинах». (<i>Дурдинець В. В., комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю</i>).</p>	

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

Перший і другий розділи об'єднати в розділ І. Назву розділу викласти в такій редакції:

«І. Самовизначення українського народу та народостворення»;

розділ перший викласти в такій редакції:

«Українська РСР є суверенною, демократичною, неподільною республікою, яка склалась і розвивається на основі здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення.

Єдиним джерелом і носієм державної влади в Україні є народ України. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Української РСР безпосередньо через участь громадян у всенародних голосуваннях (референдумах), а також через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада Української РСР».

(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

Замінити назву на «Самовизначення українського народу».

Перший і другий абзаци викласти у такій редакції:

«Українська РСР є самоврядна держава, яка розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українським народом свого невід'ємного права на самовизначення.

Український народ становлять громадяни України».

(у справах молоді).

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

1	2	3
---	---	---

В І-му розділі:

1. В першому абзаці після слів «українською нацією» записати: «та іншими націями, які проживають на території Республіки, свого невід'ємного права на самовизначення».

2. Другий абзац дати в такій редакції:

«Українська РСР здійснює захист і охорону своєї національної державності».

3. Передостанній абзац Декларації «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками...» і далі за текстом записати четвертим абзацом в І-му розділі.

(з питань Чорнобильської катастрофи).

Перше речення у розділі І (за проектом) слід викласти у редакції «... Українська РСР як самоврядна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі принципу права нації на самовизначення...» Тим самим акцент переноситься на принцип, знімаючи небажані трактування частинного громадян республіки не українського походження.

(з питань агропромислового комплексу).

У розділі І «Самовизначення української нації» у першому абзаці зняти слово «національна».

(з питань народної освіти і науки).

Перший абзац розділу І викласти в слідуючій редакції: «Українська РСР як суверенна держава склалась і розвивається на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення».

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

І абзац цього розділу комісія пропонує доповнити словами «що не обмежує громадянських та інших прав усіх національностей, які складають народ України».

(з питань гласності та засобів масової інформації).

У назві, а також в абзаці І замінити «...української нації» на «...українського народу». Абзац І розділу І викласти в редакції: «Українська РСР, як самоврядна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення народом України свого невід'ємного права на самовизначення». *(з питань розвитку базових галузей народного господарства).*

Абзац І викласти в такій редакції:

Українська РСР як самоврядна багатонаціональна держава розвивається в Союзі суверенних держав в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення.

(з питань відродження та соціального розвитку села).

В другому абзаці розділу І замість слів «...українського народу» записати «...народу України».

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

ІІ абзац: «Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності народів України».

(у питаннях соціальної політики та праці).

1	2	3
	<p>В абзацах 2 і 3 цього ж розділу виключити слово «національної».</p> <p>В абзаци 3 замість слова «України» записати «Української РСР».</p> <p><i>(Мандатна і з питань депутатської етики).</i></p> <p>Абзаци 2 і 3 розділу I виключити (з метою скорочення, до того ж ці ідеї виходять з речень Декларації далі).</p> <p><i>(з питань розвитку базових галузей народного господарства).</i></p> <p>В першому розділі «Самовизначення української нації» після слів «національної державності» слід читати «... і народів України» і далі по тексту.</p> <p><i>(у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів).</i></p>	<p>Депутат Кунцін С. В. запропонував викласти назву і перший та другий абзаци розділу в такій редакції:</p> <p>«Про самовизначення української та інших націй</p> <p>Історична заслуга утворення суверенної держави належить українській нації.</p> <p>Україна здійснює послідовну демократичну політику в сфері міжнародних відносин, гарантуючи усім народам і громадянам будь-якої національності, які проживають на її території, право на самовизначення в національ-</p>

но-державних, національно-адміністративних і національно-культурних формах на основі вільного волевиявлення шляхом референдуму.

По мірі виникнення на території республіки національно-державних утворень, народам, які самовизначилися в цих формах, гарантується право на створення федеративної держави з двохпалатним парламентом».

Третій абзац розділу після слова «громадських» доповнити словом «релігійних».

(у питанні діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування).

В абзаці 1 після слів «українською нацією» включити слова: «громадянами інших національностей, що проживають на території Української РСР».

(Мандатна і з питань депутатської етики).

1	2	3
<p>II. НАРОДОВЛАДДЯ</p> <p>Народ України є єдиним джерелом і носієм державної влади в Республіці.</p> <p>Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах) та через вибори представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.</p> <p>Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада УРСР. Будь-яка частина на народі, жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.</p>	<p>Розділи II та III об'єднати під назвою «Повновладдя народу та організація державної влади».</p> <p><i>(у закордонних справах; з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства; у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства).</i></p> <p>«II. Народовладдя.</p> <p>Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.</p> <p>Повновладдя народу України реалізується на конституційних засадах через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах), виборах представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів та діяльність останніх, а також шляхом вільного використання проголошених прав і свобод громадян республіки. Від імені всього народу України виступає виключно Верховна Рада».</p> <p><i>(у справах молоді).</i></p> <p>В другому розділі «Народовладдя» перший абзац слід читати: «Єдиним джерелом і носієм державної влади в республіці є всі народи України». Далі по тексту замість слова «народу» необхідно читати «народів».</p> <p><i>(у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів).</i></p>	<p>II. НАРОДОВЛАДДЯ</p> <p>Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України.</p> <p>Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.</p> <p>Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через обраних до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.</p> <p>Від імені всього народу виступає виключно Верховна Рада УРСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.</p>

2-й абзац доповнити словами «створення територіальних органів самоврядування».

У першому рядку 3-го абзацу зняти слово «всього», а в другому рядку зняти слова «будь-яка частина народу». У четвертому рядку після слова «імені» додати слово «всього».

(з питань гласності та засобів масової інформації).

Третій абзац розділу після слова «громадська» доповнити словом «релігійна».

(з питань діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування).

1	2	3
<p>III. ПОВНОВАДЛЯ ДЕРЖАВИ</p> <p>Українській РСР належить вся повнота влади при вирішенні будь-яких питань державного і громадського життя.</p> <p>Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.</p> <p>Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.</p> <p>Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.</p> <p>Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.</p>	<p>Пропозиції щодо назви III розділу.</p> <p>«Державна влада» (з питань гласності та засобів масової інформації; з питань планування, бюджету, фінансів і цін; у справах молоді; з питань Чорнобильської катастрофи; Мандатна і з питань депутатської етики)</p> <p>«Державність». (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</p> <p>У 1-му абзаці зняти слова «і громадського», у 4-му абзаці зняти слова «точним і однаковим». (з питань гласності та засобів масової інформації)</p> <p>Вилучити 1-й абзац, поміняти місцями 2-й та 3-й абзаци, у 4-му абзаці замінити перше слово «Найвищий» на «Вищий». (у закордонних справах).</p> <p>В абзаці 2 розділу замість слова «Республіки» слід записати «Української РСР».</p> <p>В останньому абзаці, де йдеться про Генерального прокурора республіки, виключити слова: «відповідальний перед нею і їй підзвітний».</p> <p>Доповнити розділ такими положеннями: «Українська РСР має власні військові формування системи Міністер-</p>	<p>III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА</p> <p>Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.</p> <p>Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території.</p> <p>Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.</p> <p>Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.</p> <p>Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.</p>

ства внутрішніх справ для забезпечення внутрішньої безпеки, які формуються з громадян республіки і підпорядковані Уряду Української РСР.

Громадяни Української РСР відбувають службу в органах внутрішніх справ на території Української РСР».
(Мандатна і з питань депутатської етики).

«Повновладдя Української РСР забезпечується постійним здійсненням на всій території законодавчої, виконавчої і судової влади, верховенством Конституції Української РСР, республіканських законів, припиненням дії союзних законів і постанов органів державної влади, що суперечать республіканським законам або виходять за межі повноважень, делегованих Союзу згідно з Договором.

Розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади є важливим принципом функціонування УРСР як правової держави.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.

Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і її підзвітний».

(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

П'ятий абзац розділу III викласти в такій редакції: «Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний».
(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

1	2	3
	<p>Абзац 6 викласти в такій редакції:</p> <p>Генеральний прокурор Республіки, прокурори областей і м. Києва призначаються Верховною Радою УРСР, відповідальні перед нею і їй підвітні.</p> <p><i>(з питань відродження та соціального розвитку села).</i></p> <p>Після останнього абзацу записати:</p> <p>«Українська РСР може мати власні Збройні Сили, органи державної безпеки та внутрішні війська, які підпорядковані Верховній Раді УРСР».</p> <p><i>(у справах молоді).</i></p> <p>Розділ доповнити окремою частиною про те, що Українська РСР має свої органи безпеки, підпорядковані Верховній Раді, яка призначає їх керівництво.</p> <p>Депутат Котик Б. Д. вніс пропозицію другий абзац розділу доповнити реченням: «Дія раніше прийнятих державних актів, що суперечать суверенності Української РСР, припиняється».</p> <p><i>(з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування).</i></p> <p>Абзац 2 викласти у редакції: «Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки безпосередньо, через участь її громадян у всенародних голосуваннях, та через представницькі органи».</p> <p><i>(з питань економічної реформи і управління народним господарством).</i></p>	

<p>IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР</p>	<p>Перший абзац доповнити реченням: «Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР».</p>	<p>IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР</p>
<p>Українська РСР має своє громадянство.</p>	<p><i>(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю; з питань Чорнобильської катастрофи; у закордонних справах; з питань розвитку базових галузей народного господарства; у питаннях екології та раціонального природо-користування); (депутати Матвеев В. Й., Причкін О. О.).</i></p>	<p>Українська РСР має своє громадянство.</p>
<p>Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.</p>	<p>Абзац 1 доповнити і викласти в такій редакції: «Українська РСР має своє громадянство, за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР».</p>	<p>Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.</p>
<p>Відповідно до національних інтересів українського народу Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси.</p>	<p><i>(з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства; з питань відродження та соціального розвитку села).</i></p>	<p>Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.</p>
<p>Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.</p>	<p>Абзац 1. Додати речення: «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство».</p>	<p>Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.</p>
<p></p>	<p><i>(з питань економічної реформи і управління народним господарством).</i></p>	<p>Українська РСР регулює і контролює іміграційні процеси.</p>
<p></p>	<p>Розділ IV. Абзац 2-й доповнити реченням: «Ніхто не може бути позбавлений права громадянства. Громадянин України має право збереження громадянства СРСР».</p>	<p>Українська РСР регулює і контролює іміграційні процеси.</p>

1	2	3
	<p>Особлива думка депутата Бабанського Ю. В.: викласти перший абзац у такій редакції: «Українська РСР, зберігаючи право на громадянство СРСР, має своє громадянство». <i>(у справах молоді).</i></p> <p>У 3-му абзаці цього розділу одностайно вирішено додати «...партійності, посади...», а вираз «та інших обставин» замінити на «та інших ознак».</p> <p>4 абзац доповнити «і контролює масові міграційні процеси». <i>(з питань екології та раціонального природокористування).</i></p> <p>В четвертому абзаці замінити слова «інтересів українського народу» на «інтересів народу України».</p> <p>Нова редакція виключає пріоритет української нації перед іншими національностями, які населяють республіку. <i>(Мандатна та з питань депутатської етики).</i></p> <p>У четвертому розділі пропонується: в третьому абзаці після слова «міся» записати: «строку проживання та інших обставин, які не обумовлені законами».</p> <p>У четвертому абзаці після слова «регулює» вилучити слово «і контролює». <i>(у справах молоді).</i></p> <p>Абзац 4 викласти в такій редакції: Відповідно до інтересів народу України Республіка регулює і контролює міграційні процеси. <i>(з питань відродження та соціального розвитку села).</i></p>	<p>Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.</p>

4-й абзац внести в редакції:
«Міграційні процеси на території УРСР регулюються державою».
(у питаннях соціальної політики та праці).

З IV-го розділу вилучити четвертий абзац «Відповідно до національних інтересів...» і далі за текстом.
(з питань Чорнобильської катастрофи; у закордонних справах; з питань народної освіти і науки; з питань розвитку базових галузей народногосподарства; з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

Розділ IV (Громадянство) перенести після розділу I (Самовизначення української нації).
(з питань культури та духовного відродження).

Другим за переліком замість розділу «Народовладдя» поставити розділ «Громадянство Української РСР». Розділ III — «Народовладдя». Розділ IV — «Повновладдя держави».
(з питань народної освіти і науки).

У 3-му абзаці після слова «Республіки» поставити крапку, а все інше до кінця абзацу зняти.
(з питань гласності та засобів масової інформації).

Додати у розділі II «Громадянство України» п'ятим абзацем наступного: «Громадяни УРСР становлять народ України».
(з питань народної освіти і науки).

1	2	3
<p>V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО</p> <p>Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.</p> <p>Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.</p> <p>Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.</p> <p>Громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, а також підприємство на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.</p>	<p>I абзац зняти. II абзац замінити: «Територія УРСР не може бути змінена без волевиявлення народу, вираженого шляхом референдуму».</p> <p>Останній абзац перенести в IV розділ. (у питаннях соціальної політики та праці).</p> <p>1-й абзац читати: «Українська РСР має верховенство на всій своїй території»; у 4-му абзаці читати: «громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, а також підприємства» — далі за текстом. (у закордонних справах).</p> <p>Абзац 3 доповнити: «УРСР гарантує всім націям, які компактно проживають на її території, право на самовизначення у вибраних ними національно-державних формах». (у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства).</p> <p>У четвертому абзаці розділу слова «законодавство УРСР» замінити словами «чинного законодавства». (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</p> <p>У п'ятому розділі в останньому абзаці після слів «Української РСР» встановити: «Союзу РСР» і далі за текстом. (у справах молоді).</p>	<p>V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО</p> <p>Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.</p> <p>Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.</p> <p>Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.</p> <p>Громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.</p>

Виключити абзац 4, так як він охоплюється у розділі III поняттям верховенства республіканських законів на території республіки, що викладено по тексту Декларації раніше.

(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

Абзац 2 викласти у редакції: «Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу, та виключної (морської) економічної зони, весь економічний та науково-технічний потенціал, інші національні надбання, що існують на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки».
(далі слова — виключити).

Абзац 5 викласти у редакції: «Українська РСР самостійно створює власну банкову, фінансово-кредитну, ціннову, митну, податкову та грошову системи республіки, формує свій бюджет, визначає порядок і джерела його надходження та видатків».

Абзац 6 викласти у редакції: «Вищою кредитно-емісійною установою Української РСР є Національний банк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР».

(з питань економічної реформи і управління народним господарством).

1	2	3
<p>VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p> <p>Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.</p>	<p>Пропозиції щодо назви розділу розділи шостий і сьомий об'єднати в один. Назву цього розділу викласти в такій редакції:</p> <p>«VI. Економічна самостійність. Екологічна безпека».</p> <p>(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</p> <p>У першому абзаці зняти слова «і закріплює його в законах».</p> <p>(з питань гласності та засобів масової інформації).</p> <p>1-й абзац читати: «Українська РСР самостійно визначає свою внутрішню та зовнішню економічну політику».</p> <p>(у закордонних справах).</p> <p>Після 1-го абзацу включити абзац: «Економічну основу Української РСР складають кооперативна, колективна та приватна (індивідуальна) власність».</p> <p>(у закордонних справах).</p> <p>Абзац 2 доповнити і розпочати так: Земля, її надра, водні та інші ... далі по тексту.</p> <p>(з питань відродження та соціального розвитку села).</p> <p>В абзаці 2 потребує уточнення формулювання «економічний і науково-технічний потенціал», оскільки воно вкладає в себе і людський фактор, тобто науковців.</p> <p>(Мандатна і з питань депутатської етики).</p>	<p>VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ</p> <p>Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.</p> <p>Народ України має виняткове право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.</p> <p>Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є власністю її народу і разом з економічним та науково-технічним потенціалом на території України є матеріальною основою суверенітету Республіки.</p> <p>Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.</p>

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою кредитною установою Української РСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньо-економічний банк.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташо-

Особлива думка депутата Чучук М. Є.: в другому абзаці після слів «...що створений на території України» записати «є власністю народу України та її громадян» і далі за текстом.
(*комісія з прав людини*).

Розділ VI. Абзац 2 замінити реченням: «Механізм передачі загальносоюзних об'єктів та підприємств союзного підпорядкування у власність республіки вирішується при укладанні нового Союзного договору».
(*з питань розвитку базових галузей народного господарства*).

Абзац 2 після слів «економічної зони» доповнити «повітряний простір».

Після слів «весь економічний» доповнити «розумовий».
(*у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства*).

В другому абзаці пропонується замість слів «весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України...» записати «все національне багатство, створене українським народом». П'ятий абзац в частині після слів «...фінансово-кредитну, податкову» сформулювати «при необхідності також грошову систему відповідно з потребами соціально-економічного розвитку республіки» і далі за текстом.
(*з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування*).

Вищим питанням загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюються на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватися на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою емісійно-кредитною установою Української РСР є національний банк України, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньо-економічний банк.

1	2	3
<p>ваними на території Української РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.</p>	<p>Другий абзац викласти у такій редакції: «Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є власністю її народу. Все це, а також весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є матеріальною основою суверенітету Республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». <i>(у справах молоді).</i></p>	<p>Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.</p> <p>Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.</p>
<p>Зміни пункт 4: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яке створено завдяки зусиллям народу Республіки». <i>(у справах молоді).</i></p>	<p>Абзац четвертий викласти в такій редакції: «Українська РСР має право за свою частку загальносоюзного багатства, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу Республіки і використання Союзом її природних інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів. Це питання вирішується при укладанні нового Союзного договору». <i>(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</i></p>	<p>Четвертий абзац викласти у такій редакції: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яке створено завдяки зусиллям народу Республіки». <i>(у справах молоді).</i></p>

ки трудовим зусиллям народу республіки і використання Союзом її природних та інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів. Це питання вирішується при укладанні нового Союзного договору».

(у питаннях соціальної політики та праці).

Абзац 4 доповнити і викласти так:

«Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, алмазному...», далі за текстом.

(з питань відродження та соціального розвитку села).

4-й абзац читати: «Українська РСР заявляє про своє право на частку...» — далі за текстом.

(у закордонних справах).

Виключити з абзацу 4 розділу положення про алмазний і валютний фонди. Питання розділу власності між суб'єктами СРСР не можуть вирішуватися в односторонньому порядку. Включення цього положення в Декларацію викличе політичні, соціальні та економічні ускладнення між Українською РСР, Союзом РСР та іншими союзними республіками, що не відповідає інтересам народу України. Питання про виділення частки таких фондів, що належить народу України, можуть бути вирішені на підставі відповідної угоди між Українською РСР та Союзом РСР.
(Мандатна і з питань депутатської етики).

Розділ VI. Абзац 4 виключити.

(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

1	2	3
	<p>Абзац 5 викласти в такій редакції: «Українська РСР самостійно створює банкову систему, в особі найвищих органів державної влади і управління здійснює керівництво фінансово-кредитною і податковою системами, грошовим обігом Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків. (з питань відродження та соціального розвитку села).</p>	
	<p>Абзац 5 викласти в редакції: «Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та при необхідності грошову системи...» і далі за текстом. (з питань розвитку базових галузей народного господарства).</p>	
	<p>Змінити в пункті 5: «Українська РСР самостійно створює банкову, цінну, фінансово-кредитну»... і далі за текстом. (у питаннях соціальної політики та праці).</p>	
	<p>П'ятий абзац викласти у такій редакції: «Українська РСР самостійно створює і захищає свою банкову, фінансово-кредитну, податкову систему Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходження і порядок видатків». (у справах молоді).</p>	
	<p>Виключити з абзацу 5 положення про власну грошову систему. (Мандатна та з питань депутатської етики).</p>	

З п'ятого абзацу виключити слова «та грошову»; доповнити розділ після п'ятого абзацу новим абзацем такого змісту: «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності»; абзаці шостий, сьомий, восьмий і дев'ятий виключити.

(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

В шостому розділі є необхідність викреслити шостий абзац, де говориться про те, що «Вищою кредитною установою УРСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР».

(у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів).

З останні абзаці зняти як зайву деталізацію, а в абзаці 6 замінити «Держбанк УРСР» на «Національний банк».

(у правах людини).

Змінити пункт 6. «Головним банком Української РСР є Держбанк УРСР, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР».

(у питаннях соціальної політики та праці).

Вилучити з тексту шостий абзац.

Сьомий абзац викласти у такій редакції: «На території УРСР усі користувачі землі, інших природних і трудових ресурсів вносять плату та сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів».

(у справах молоді).

1	2	3
---	---	---

Абзаци 5, 6 і 7 розділу VI викласти в такій редакції:
«Українська РСР самостійно створює банкову, включачо-
чи зовнішньо-економічний банк, цнову, фінансову систе-
ми, формує державний бюджет, а при необхідності впро-
ваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є Наці-
ональний банк України, підзвітний Верховній Раді Україн-
ської РСР».
(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

Восьмий абзац почати словами: «Грошові та валютні
ресурси...» і далі за текстом.
(у справах молоді).

Доповнити передостанній абзац VI розділу таким ре-
ченням: «Передбачити поетапний перехід всеоюзної вла-
стості в республіканську».
(з питань здоров'я людини).

Абзац 8: опустити слова «...та республіканського...»
(з питань відродження та соціального розвитку
села).

У восьмому абзаці після слів «...установи, організації...»
слід додати слова «... у тому числі військові» і далі «та
виробничі одиниці...».
(у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, реп-
ресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаці-
оналістів).

З VI-го розділу вилучити передостанній абзац:
«Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці...» і далі за текстом та перенести цей текст у відповідний закон УРСР.

(з питань Чорнобильської катастрофи).

З розділу IV виключити абзац 9, сформулювавши абзац 8 у наступній редакції: «Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів».

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

Абзац 9 доповнити і розпочати словами:

«Українська РСР утворює свій валютний фонд, валютні ресурси, ... і далі за текстом.

(з питань відродження та соціального розвитку села).

Змінити пункт 9:

«Українська РСР утворює свій державний валютний фонд. Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території УРСР, надходять до республіканського валютного фонду та валютних фондів відповідних місцевих Рад народних депутатів».

(у питаннях соціальної політики та праці).

1	2	3
---	---	---

Останній абзац розділу VI виключити, так як його ідея охоплюється передостаннім абзацем 8, який слід викласти в редакції: «Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці УРСР вносять податки згідно з діючим законодавством до місцевого чи республіканського бюджету».

Принципово Комісія вимагає виключити перелік податків та видів плати (за землю, ресурси, та інше) тому, що це все повинне бути оговорено Законом про оподаткування чи то про місцеве самоврядування.

(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

Пункт 2 прийняти у редакції:

«Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території УРСР, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, повітряний простір, рослинний і тваринний світ, весь економічний, інформаційний, технічний, науковий та інтелектуальний потенціал, що створений...» і далі за текстом.

Окрема думка: пункт 3 Ю. С. Романов пропонує подати так: «Підприємства, установи, організації та об'єкти СРСР, інших держав і їхніх громадян...» і далі за текстом.

(з питань екології та раціонального природокористування).

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право захищати будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.

Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку.

В VII-му розділі:

Другий абзац після слів «Українська РСР...» доповнити словами «в особі Рад народних депутатів» і далі за текстом.

Після другого абзацу записати додатковий абзац в такій редакції: «Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення».

(з *питань Чорнобильської катастрофи*).

У розділі VII «Екологічна безпека» у другому абзаці зняти слова «на території Республіки».

(з *питань народної освіти та науки*).

В останньому абзаці сьомого розділу після слів «...права громадян» слід читати «...України та сусідніх держав» і далі за текстом.

(у *справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів*).

у сьомому розділі в останньому абзаці після слова «безпеку» записати: «дбає про генфонд нації, її молоде покоління».

(у *справах молоді*).

Розділ VII виключити з тексту. Якщо це неможливо (задумкою інших комісій), тоді у розділі VII викласти тільки абзаци 1 і 3.

Тому, що ідея абзацу 2 охоплюється поняттям абзацу 1 про самостійність УРСР встановлювати порядок організації охорони природи на території республіки.

(з *питань розвитку базових галузей народного господарства*).

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право захищати будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян.

1	2	3
	<p>У розділі VII «Екологічна безпека» доцільно залишити лише перший абзац, приєднавши його окремим пунктом до розділу VI. (у правах людини).</p>	
	<p>Сьомий розділ проекту Комісія вважає можливим скоротити до одного (першого) абзацу. (з питань агропромислового комплексу).</p>	
	<p>Розділ VII «Екологічна безпека» викласти в такій редакції: «Українська РСР забезпечує екологічні умови життя і діяльності людей, реалізацію права на екологічно чисті продукти харчування й побуту, безпеку праці тощо. Ведення Україною самостійного екологічного контролю, який діє незалежно від будь-яких відомчих систем». (з питань планування, бюджету, фінансів і цін).</p>	
	<p>Останній абзац цього розділу зробити першим, змінивши в ньому слово «гарантує» на «забезпечує». (з питань гласності та засобів масової інформації).</p>	
	<p>Абзац 2 розпочати так: Українська РСР має право незалежної екологічної експертизи, заборони будівництва та припинення функціонування... і далі за текстом. В кінці цього абзацу доповнити слідуючим: Українська РСР має право на відшкодування збитків завданих екології Україні діями союзних органів. (з питань відродження та соціального розвитку села).</p>	

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Розділу VIII дати назву «Духовність»; перший абзац цього розділу виключити.

(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

У I абзаці VIII розділу замість слів «української нації» записати «українського народу або народу України».

(з питань розвитку базових галузей народного господарства; у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства; з питань планування, бюджету, фінансів і цін; у питаннях соціальної політики та праці; мандатна і з питань депутатської етики; з питань агропромислового комплексу; у закордонних справах).

У восьмому розділі перше речення після слова «нації» доповнити: «інших націй і народностей, представники яких проживають на території Республіки».

(у справах молоді).

У першому абзаці VIII розділу після слова «освіти» додати «охорони здоров'я» і далі за текстом.

(з питань здоров'я людини).

Абзаци перший і третій об'єднати і викласти в редакції: «Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на тери-

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації та інших національних національних груп, що проживають на території Республіки.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що про-

1	2	3
<p>Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.</p> <p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>	<p>торії республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».</p> <p><i>(з питань діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування).</i></p> <p>Абзац 2 викласти в редакції: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження народів України, національно-етнографічних особливостей у всіх сферах суспільного життя».</p> <p><i>(з питань розвитку базових галузей народного господарства).</i></p> <p>Абзац другий після слова «відродження» доповнити словами «і розвитку».</p> <p><i>(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</i></p>	<p>живають за межами Республіки.</p> <p>Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.</p> <p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>
<p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>	<p>У другому абзаці після слова «традицій» додати «символіки».</p> <p><i>(з питань культури та духовного відродження).</i></p> <p>Другий абзац читати «...функціонування української мови як державної у всіх сферах суспільного життя».</p> <p><i>(у закордонних справах).</i></p>	
<p>Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.</p>	<p>Другий абзац розпочати так: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження народу України, ...» і далі за текстом.</p> <p><i>(з питань відродження та соціального розвитку села).</i></p>	

У третьому абзаці після слова «Республіки» записати: «рівні права і створює необхідні можливості вільного національно-культурного розвитку».
(у справах молоді).

Абзац 3 доповнити словами: «та зв'язків із своїми національними державами».

(у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства).

У третьому абзаці в кінці речення додати «і спілкування з материнською державою».

(з питань народної освіти і науки).

Після третього абзацу в дужках дописати «освіти, мови, віросповідання».

(з питань здоров'я людини).

Третій абзац викласти в редакції: «Українська РСР гарантує і забезпечує...» і далі за текстом.

(з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства).

Початок абзацу 3, на думку більшості членів комісії, після слова «Української РСР» доповнити словом «забезпечує».

(Мандатна і з питань депутатської етики).

1	2	3
	<p>Четвертий абзац цього розділу виключити. (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю; з питань відродження та соціального розвитку села).</p> <p>В абзаці 4 після слів: «Українська РСР» записати «керуючись нормами міжнародного права або договорами...» і далі за текстом. (з питань планування, бюджету, фінансів і цін).</p> <p>Виключити з розділу п'ятий абзац. (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю; з питань народної освіти і науки).</p> <p>Шостий абзац цього розділу виключити. (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю; з питань розвитку базових галузей народного господарства).</p> <p>Абзац 6 розпочати так: «Українська РСР має право повернення...» і далі за текстом. (з питань відродження та соціального розвитку села).</p>	

ІХ. ЗБРОЙНІ СИЛИ

Українська РСР має власні військові формування — Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.

Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.

Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.

Пропозиції щодо назви розділу

«Відношення до Збройних Сил»
(у питаннях соціальної політики та праці).

«Охорона суверенних прав і територіальної цілісності»
(з питань Чорнобильської катастрофи).

«Оборона та державна безпека»
(з питань народної освіти і науки).

«Військові формування та оборона»
(з питань відродження та соціального розвитку села).

* * *

Абзац перший формулюється: «Українська РСР має власні національно-територіальні військові формування та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР».

Більшістю голосів вирішено включити розділ ІХ «Невід'ємні суверенні права Української РСР» із першої редакції проекту робочої комісії. Із розділу Х цього проекту варто внести до Декларації пункт про верховенство законів Республіки.

Окрема думка Ю. С. Романова: Розділ ІХ «Збройні Сили» замінити розділом ІХ «Невід'ємні суверенні права Української РСР» із першої редакції. Крім питання держа-

ІХ. ЗБРОЙНІ СИЛИ

Українська РСР має власні Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.

Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.

Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.

1	2	3
	<p>вної символіки, визначитись у питанні національної символіки. (з питань екології та раціонального природокористування).</p>	
	<p>Текст розділу викласти в такій редакції: «Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного Договору та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів. Українська РСР виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах». (з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).</p>	
	<p>Викласти в такій редакції: «Українська РСР бере участь у формуванні Збройних Сил, необхідних для захисту країни та контролю за їх використанням відповідно до нового Союзного Договору». (з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства).</p>	
	<p>Розділ викласти в такій редакції: «Українська РСР має власні військові формування — внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР. Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки. Громадяни Української РСР відбувають військову слу-</p>	

жбу у внутрішніх військах та органах безпеки на території Республіки.

Рішення про використання внутрішніх військ Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою УРСР.

Українська РСР приймає дольову участь в захисті Союзу суверенних держав».

(з питань відродження та соціального розвитку села).

У розділі відзначати, що Верховна Рада Української РСР для координації і контролю військової діяльності на території республіки утворює Комітет по громадській безпеці і взаємодії з Міністерством оборони СРСР.

Республіка має свої внутрішні війська.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР.

Депутат Котик Б. Д. висловився за збереження тексту даного розділу проекту Декларації без змін.

(з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування).

Абзац 1 розділу IX викласти в такій редакції: «Українська РСР заявляє право на створення власних військових формувань та органів державної безпеки, підпорядкованих Верховній Раді УРСР».

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін)

1	2	3
---	---	---

В першому реченні «військові формування» викреслити. Після слів «Збройні сили» поставити кому і додати: «інші військові формування». Далі йде за текстом.

(з питань культури та духовного відродження).

Абзаци 1 і 2 виключити. Останній абзац виключити.

Розділ IX доповнити:

«Українська РСР має власні військові формування — внутрішні війська (МВС) та міліції, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Використання цих військових формувань за межами республіки без згоди Верховної Ради УРСР не допускається».

(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

У третьому абзаці після слів «на території Республіки» додати «а за її межами — на основі союзного договору».

Додати четвертий абзац «Збройні Сили Української РСР беруть участь у системі колективної безпеки і у особливих обставинах діють у складі союзних Збройних Сил».

(з питань народної освіти і науки).

Створити комітет координації дій в оборонних питаннях республіки.

Внутрішні війська знаходяться в складі МВС і використовуються тільки відповідно законодавства УРСР, а в особливих випадках за погодженням з Верховною Радою УРСР».

(у питаннях соціальної політики та праці).

Додати абзац 5:

«Республіка проголошує курс на політику постійного нейтралітету, неучасті у військово-політичних блоках, відмови від використання сили в міжнародних відносинах, дотримання трьох неядерних принципів».

Додати абзац 6: «Створення Збройних Сил стратегічного призначення, а також військових об'єктів, що мають значення для функціонування Збройних Сил Республіки, може бути віднесено Українською РСР за новим Союзним Договором до компетенції Союзу РСР».

(з питань економічної реформи і управління народним господарством).

Окрема пропозиція депутата В. Я. Стад-ниченка:
«У першому рядку 1-го абзацу IX розділу після слова «Власні» дописати «внутрішні».

Окрема думка народного депутата Волко-вецького С. В.: «1. Розділ IX залишити, змінити назву «Збройні Сили» на «Оборона та державна безпека».

2. Абзац 3 сформулювати так: «Громадяни УРСР відбувають військову службу на території республіки, а за її межами — лише на договірній основі».

3. Абзац 4 сформулювати так: «Збройні Сили УРСР, входять в оборонну систему держав відповідно до нових договорів. Поза межами республіки використання Збройних Сил можливе лише з дозволу Верховної Ради УРСР».

4. В решті розділів депутатів Волковецький С. В. підтримує проект Декларації».

1	2	3
<p>Вилучити розділ запропоновано комісіями «У справах молоді», «У справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів», «Мандатною і з питань депутатської етики».</p>		

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загальної безпеки, миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнонародських ціннос-

Розділ Х викласти в редакції: «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування згідно з загальнозначущими принципами міжнародного права».
(з питань розвитку базових галузей народного господарства).

У першому абзаці розділу слово «права» замінити словом «відносини»;
з абзацу другого виключити слова «безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах»;
з абзацу третього виключити слова «над класовими».
(з питань правопорядку та боротьби із злочинністю).

Розділ Х розпочати абзацами такого змісту:

«Українська РСР визнає суверенні права всіх республік. Як суверенна держава Україна має право входити в союзи держав, добровільно делегуючи їм деякі повноваження, а також позбавляти їх цих повноважень, або виходити із цих союзів у відповідності з укладеними договорами» і далі за текстом.

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

Комісія пропонує значно скоротити пункт Декларації, що розкриває суть міжнародних відносин.

(з питань агропромислового комплексу).

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загальної безпеки, миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнонародських ціннос-

1	2	3
<p>тей над класовими, пріоритет загальноовизначених норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.</p>	<p>Перший абзац, після слів «міжнародне право» додати через кому «член ООН». (з питань народної освіти і науки).</p> <p>Після абзацу 1 доповнити наступним: «Українська РСР створює свою власну митну службу.» (з питань відродження та соціального розвитку села).</p>	<p>тей над класовими, пріоритет загальноовизначених норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.</p> <p style="text-align: center;">* * *</p>
	<p>У десятому розділі «Міжнародні відносини» з другого абзацу слід після слів «і міжнародної безпеки» викреслити речення «... безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах». (у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів).</p>	
	<p>У передостанньому рядку першого абзацу після слова «екологічний» додати «інформаційний». У третьому рядку 2-го абзацу зняти слово «безсередньо». (з питань гласності та засобів масової інформації).</p>	
	<p>У десятому розділі у другому абзаці після слова «безпеки» поставити крапку.</p>	

Третій абзац викласти у такій редакції:
Українська РСР визнає пріоритет загальнонародських цінностей, перевагу загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права.
(у справах молоді).

Останній абзац викласти в такій редакції:
«Українська РСР визнає пріоритет загальнонародських цінностей і загальноновизнаних норм міжнародного права».
(з питань діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевого самоврядування).

В абзаці 2 слова «безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» замінити на «безпосередньо бере участь в загальноєвропейських та інших міжнародних процесах і структурах».
(Мандатна і з питань депутатської етики).

1	2	3
<p>Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.</p> <p>Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.</p>	<p>Заключну частину викласти у такій редакції:</p> <p>Українська РСР, прагнучи створити найбільш сприятливі умови розвитку українського народу, проголошує намір об'єднатися з іншими республіками в Союз на основі Договору, укладеного на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.</p> <p>Визначення конституційно-правового статусу Української РСР в Союзі належить виключно народу Української РСР (референдумом) або Верховній Раді Української РСР.</p> <p>Для досягнення загальних цілей, визначених і погоджених у Союзному Договорі, Українська РСР може делегувати Союзу або повернути собі чітко визначені повноваження. Повноваження делеговані Союзу, здійснюються за участю республіки.</p> <p>Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, укладання Союзного договору.</p> <p><i>(у справах молоді).</i></p>	<p>Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.</p> <p>Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.</p>
<p>1-й абзац замінити «Українська РСР об'єднується з іншими республіками в Союз на основі Договору».</p> <p><i>(у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства).</i></p>	<p>Перший абзац викласти в такій редакції:</p> <p>«Відносини Української РСР з радянськими республіками та Союзом РСР будуються на основі договорів, укладених...» і далі за текстом.</p>	

Другий абзац після слів «визначає позиції Республіки при укладанні» доповнити словами «Союзного договору та».
(з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства).

В передостанньому абзаці проекту Декларації після зірочок доповнити словом «дружби» після слів «...укладених на принципах дружби, рівноправності...» і далі за текстом.

(з питань відродження та соціального розвитку села).

Передостанній абзац Декларації викласти в такій редакції: «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками оновленого Союзу будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи».

(з питань планування, бюджету, фінансів і цін).

Перед останнім абзацем необхідно додати такий текст: «Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з Союзу РСР у порядку, встановленому Союзним договором та основаному на цьому законодавством».

Останній абзац Декларації необхідно після слів «міжнародних угод» додати «та Союзного договору».

(у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених, воїнів-інтернаціоналістів).

1	2	3
	<p>Останній абзац читати таким чином: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України та визначає позиції Республіки при укладанні нового Союзного договору та при укладанні міжнародних угод».</p> <p><i>(у закордонних справах).</i></p> <p>В останньому абзаці:</p> <p>«Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, являється основою при укладенні нового Союзного договору і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод».</p> <p><i>(у питаннях соціальної політики та праці).</i></p> <p>Останній абзац, після слів «міжнародних угод» додати «зокрема при укладанні нового Союзного договору».</p> <p><i>(з питань народної освіти і науки).</i></p> <p>Щоб залишити в документі згадку про Союзний договір (без чого Декларація буде відірвана від реальностей), перший абзац закінчення тексту слід було б після слів «радянськими республіками» доповнити «...та Союзом республік...» і далі за текстом.</p> <p><i>(з питань агропромислового комплексу).</i></p> <p>Абзац 2 доповнити словами «та нового Союзного договору».</p> <p><i>(Мандатна і з питань депутатської етики).</i></p>	

Другий абзац сформулювати в такій редакції: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, складення Союзного договору і визначає позиції республіки при укладенні міжнародних угод».

(з питань діяльності Рад народних депутатів, розв'язку місцевих самоврядувань).

Передостанній абзац Декларації викласти в редакції: «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками, базуються на основі договорів, зокрема нового Союзного договору, що укладаються на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Це альтернативна редакція викладеному у п. 3.

(з питань розв'язку базових галузей народного господарства).

ОКРЕМІ ПРОПОЗИЦІЇ

Комісія пропонує Президії Верховної Ради Української РСР провести закрите пленарне засідання Верховної Ради УРСР, на якому можна було б з участю запрошених фахівців розгорнути дискусію навколо спірних питань, зокрема:

про власні Збройні Сили;

про право на золотий запас і про власні гроші;

про вихід чи невихід зі складу Союзу та інші.

(з питань агропромислового комплексу).

1	2	3
	<p>У назві Декларації і тексти в різних місцях є неоднозначність назв: УРСР і Україна. Тому у всіх абзацах пропонуємо одну назву: УРСР.</p> <p>Усі положення Декларації по абзацах звести у пункти, а краще — статті, не виділяючи розділи та підрозділи.</p> <p>Всю Декларацію скоротити за обсягом. Скорочення можливе за рахунок редагування та виключення деяких розділів та речень, що несуть однакове смислове навантаження.</p> <p><i>(з питань розвитку базових галузей народного господарства).</i></p>	
	<p>Комісія наполягає на тому, щоб у документі не було ніяких підзаголовків, іншої рубрикації, досить обійтися звичайною нумерацією.</p> <p><i>(з питань агропромислового комплексу).</i></p>	

СТЕНОГРАМИ

постатейного обговорення та прийняття
Декларації про державний суверенітет України*

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

від 9 липня 1990 року (18 год.)

Головує **ПЛЮЩ І. С.**

ПЛЮЩ І. С. Так. Всім роздали папочки? Всім.

Які будуть зауваження до порядку денного засідання Президії? Дивились всі вісім питань? Півгодини, кажете? Ну, давайте хоч годину, може. А то, так, як на голосування — спочатку 30 секунд, потім 20, а нарешті на 10 перейшли.

ПЕЧЕРОВ А. Г. Потрібно повідомити постійні комісії, що ми за півгодини не встигнемо, щоб вони орієнтувались.

ПЛЮЩ І. С. Товариші, давайте так. Я не наполягав сьогодні на вечірньому засіданні. Завтра ми б провели Президію в 9 годин, як і було домовлено. Але вніс пропозицію Ігор Рафаїлович на 17 годину. Проте хтось не встиг повідомити і повідомили на 18 годин. Мені, як сказано, так я і роблю. Зібрались — потрібно провести. А як бути з головами комісій на яких чекають? Вважаю, вони можуть і без голів попрацювати, заступники є... Будь ласка, Ігоре Рафаїловичу.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. Я так думаю, шановні друзі, що ми повинні спершу закінчити з суверенітетом. Щодо комісії по науці й освіті, то там сьогодні повністю закінчили з питанням суверенітету.

Наші пропозиції в двох екземплярах передані в комісію по суверенітету. Сьогодні я познайомив своїх членів комісії зі складом Уряду, і вони вирішили, що це склад членів Уряду колоніальної держави. Голова Ради Міністрів абсолютно не готовий, не враховує нинішньої ситуації. Ми вирішили сьогодні розмножити всі примірники, які дав нам товариш Масол, сьогодні вони будуть розмножені, а завтра вранці комісія почне думати.

---

* Стенограми наводяться за публікацією на офіційному Web-сайті Верховної Ради України — <http://www.rada.gov.ua> та за матеріалами Архіву Верховної Ради України.

Справа в тому, що в самому переліку міністерств не було таких міністерств, які б віддали базовими галузями промисловості. Такі міністерства, які є в союзному підпорядкуванні, там так і залишилися. До республіканських ми зовсім не підійшли.

Фактично тов. Масол абсолютно не готовий до управління суверенною державою. У зв'язку з тим, Іван Степанович, це буде крик впусту — виступ товариша Масола. Ми повинні прийняти Закон про суверенітет, нормально стати на ноги, а тоді Масолу дати слово, щоб сказав, який буде Уряд, у суверенній державі.

Тому я пропоную, завтра закінчити розгляд в комісіях.

ПЛЮЩ І. С. Після того, як питання розгляду суверенітету віддали комісії по суверенітету, ця комісія має впорядкувати. Завтра комісії можуть познайомитись зі структурою, з міністерствами, а післязавтра, зранку почати розгляд абзаців, які відносяться до Закону про суверенітет. А потім вже спокійно приступати до розгляду складу міністерств.

Ігор Рафаїлович. Я вам чесно говорю за цим столом, як і говорив три рази в мікрофон, що ніякого зволікання з моєї сторони з розглядом питання про суверенітет, хоч вірте, хоч ні, немає.

Вніс Ігор Рафаїлович таку пропозицію, я за неї, але нехай Шульга скаже, що він післязавтра вранці буде готовий виступити на пленарному засіданні з пропозиціями комісії.

Давайте так і запишемо, що всі комісії розглянуть, дадуть пропозиції, Шульга їх узагальнить, опрацює і виступить післязавтра.

ШУЛЬГА М. О. Якщо завтра зранку це все буде, я готовий.

ПЛЮЩ І. С. Так, скільки комісій здали пропозиції? Будь ласка.

КОЦЮБА О. П. Іване Степановичу, не знаю, чому обминули комісію по законності?

ПЛЮЩ І. С. Да я нікого не обминав.

КОЦЮБА О. П. Ні, це ж так воно було. Я підняв шум. Я вам сказав, що повинна робити комісія по законності. І я до цього серйозно відношусь, тому що я не хочу якийсь донос комусь робити, але наша комісія повинна подивитися з точки зору не тільки економічних зв'язків, а й законності. Ми мали б дати свої висновки, якщо так розуміти.

ПЛЮЩ І. С. Тільки так.

КОЦЮБА О. П. Якщо так розуміти, то коли нам дасте матеріал і коли повинна наша комісія познайомитися? Люди у нас з досвідом, і вимагають показати їм. Але треба, щоб якийсь час був у нас.

ПЛЮЩ І. С. Олександр Павлович, конкретні пропозиції до документа розкладені. Ігор Рафаїлович вніс конкретно пропозицію, щоб завтрашній день для цього присвятить. І післязавтра, тут написано, ранкове засідання відкрито доповіддю Голови Ради Міністрів. Ігор Рафаїлович вносить конкретну пропозицію — відкрити засідання доповіддю Шульги. Я так зрозумів?

КОЦЮБА О. П. Якщо доповідь Шульги післязавтра, то я завтра це і конкретизую... Що ж я можу давати завтра Шульзі, коли я не почув думки своєї комісії?

ШУЛЬГА М. О. От скажіть, будь ласка, хто зможе передати завтра зранку свої зауваження? З комісії дали. У нас 22, крім нашої. Отже, 19 комісії залишається. Хто зможе завтра нам дати на 10 годину?

З місця. Ми вже в друк віддали.

ШУЛЬГА М. О. Я маю на увазі. П'ять, шість комісій дасть, а ще 13.

ПЛЮЩ І. С. Так, все, товариші, давайте плідно працювати.

Ми домовились, приймається пропозиція Юхновського. Олександр Іванович, будь ласка.

СМЕЦЬ О. І. Я хочу сказати, і ми повинні зрозуміти, що комісія по законності немає ніякого права після комісії по суверенітету ще раз розглядати це питання. Ті ж самі консультанти можуть прийти в цю комісію, юристи.

Що стосується цього, то можна поставити питання, що і комісія з прав людини повинна далі провести експертизу, чи не порушуються там права людини. І таке інше. Тому працюйте, будь ласка, паралельно — так, як ми працюємо. Ми взяли увесь текст і опрацювали і відразу ж вносимо їм зауваження, якщо у нас вони виникають. Якщо ви думаєте, що буде текст вироблятися, а потім ще комісія по законодавству і законності буде п'ять днів опрацювати його, то ми довго будемо розглядати і ніколи цей базар не закінчим. Паралельно треба працювати, інакше виходу у нас немає.

ПЛЮЩ І. С. Я конкретно по цій пропозиції. Ставиться на голосування в Президії. Хто за внесено (перша пропозиція була внесена від апарату), будемо так говорити, від Комісії.

ЯВОРІВСЬКИЙ Б. О. Апаратний варіант...

ПЛЮЩ І. С. Ні, почекайте, апаратний варіант: Тетерук тут є? Є. От у нас Відділ по роботі постійних комісій. Ви вносили цей проект?

ТЕТЕРУК І. О. Ні.

ПЛЮЩ І. С. Хто вносив? Микола Григорович, ви вносили цей проект? Так можна його ставити? Я вважаю, що не можна ставити, тому що ніхто ще структури Уряду не розглядав. Що ж, Володимире Мефодійовичу, ви ж там «заглавний» вже будете в Уряді.

Тому ставиться на голосування пропозиція члена Президії, Голови постійної комісії Юхновського Ігоря Рафаїловича, щоб завтра закінчити опрацювати це у комісіях, передати Комісії Шульги. І Комісія Шульги паралельно з Комісією Коцюби і Ємця допрацюють і вносять післязавтра нам на пленарне засідання. Є зауваження?

ШУЛЬГА М. О. Чекайте, хто руку підняв? — 6. Де 3 і 9.

ПЛЮЩ І. С. Я так, як внесено.

ШУЛЬГА М. О. Не так, як внесено, а так, як я бачу. А тринадцять?

(Ш у м у з а л і).

ЧЕПУРНИЙ А. Г. Давайте спросим, хто «за», чтобы за сегодня закончить эти вопросы...

З місяця. Да.

ПЛЮЩ І. С. Та ні, за сьогодні це не реально. По списку.

Голоси у залі.

ПЛЮЩ І. С. Та ну, навіщо я буду по списку.

Голоси у залі. По списку.

ПЛЮЩ І. С. Так. Білоблочкий Микола Петрович, здасте завтра?

БІЛОБЛОЦЬКИЙ М. П. Значить, давайте організувати роботу в комісіях таким чином: не з десятої до шостої. Хто не відпрацював, хай сьогодні аж до 12-ї ночі працює.

ПЛЮЩ І. С. Так, Павло Іванович, Микола Петрович, зрозуміло. Павло Іванович, ваша Комісія? Дали. Михайло Васильович, ваша до 11. Василь Іванович, ваша? До 11. Залудяк? Хто за Залудяка? Ви відкличте свого голову Комісії.

Так, Ярослав Юрійович, до 14. Олександр Павлович, ви паралельно працюєте, домовились.

Анатолій Сергійович? Хто з молодіжної комісії? Немає. Значить, я прошу все-таки уточнити, Микола Григорович. Я його не бачив в залі сьогодні. Вранці його не було, зараз його немає. Почесних нам не потрібно. Винесем рішення таке, щоб почесних членів Президії не було. Як, Володимир Олександрович?

Почесних ми виписувати не будемо. Микола Вікторович, ви здасте, ви підтримуєте цю пропозицію? Я маю на увазі так, що хто говорить, що здав, то він і підтримує цю пропозицію. До 14 максимум.

Так, Андрій Васильович, ви там от Дмитра Васильовича тут пишiть ім'я та по батькові, бо мені незручно. Завтра ви коли здасте? Так. Андрій Васильович, ви теж. До дванадцятої години.

Володимир Мефодійович, як у вас?

ПИЛИПЧУК В. М. Давайте так, комісія по законності і суверенітету зранку б попрацювала над структурою Уряду, до обіду вони здадуть, до 12 години вона працює, потім далі.

СМЕЦЬ О. І. Та всі вони «за». Уранці здаємо.

ПЛЮЩ І. С. Олександр Івановичу. Ви за всі комісії не розписуйтесь. Людина має право вносити будь-яку пропозицію. Ну, в цілому ви підтримуєте цю пропозицію і даєте до 12. Так, Василь Петрович, я бачу Михайло Васильович за ним.

З місця. До 14-ї раніше не буде.

ПЛЮЩ І. С. В цілому ви за цю пропозицію, щоб не розбирати? Так, всі до 14-ї. Так, Василь Васильович, ваша?

СУХИЙ В. В. Здано до друку.

ПЛЮЩ І. С. Здано до друку, а потім ви її доопрацюєте і дасте. Леонід Степанович, ваші дали? Ваші дали, Георгій Іванович? Здали. Так, Анатолій Григорович, ви вранці голосували за це, так. Валерій Іванович, ви до 12. Микола Олександрович, ми вам бажаємо плідної праці. Ігор Рафаїлович вносив пропозицію, Володимир Олександрович, ви?

ЯВОРІВСЬКИЙ В. О. Комісія роботи закінчила, протокол буде.

ПЛЮЩ І. С. Закінчили, добре. Тобто, приймається все зробити так, щоб завтра ми все закінчити, щоб були на післязавтра готові пропозиції на пленарне засідання, щоб ми післязавтра після доповіді Шульги змогли перейти до постатейного обговорення і прийняття. Так? Так.

Я прошу членів Президії за завтра здати пропозиції Володимир Борисовичу Гриньову, як ми будемо постатейно обговорювати. Щоб ми не утворювали знову базар в ефір, уже незручно нам із цими базарами.

ГРИНЬОВ В. Б. Очень большая просьба — в протоколах указать всех членов комиссии, кто выступал в обсуждении. Подписи. Подпись председателя и секретаря, но кто участвовал — это просьба указать.

ПЛЮЩ І. С. Володимир Борисович, і який порядок ми приймемо післязавтра?

ГРИНЬОВ В. Б. Второй момент. Просьба, если есть альтернативные предложения на комиссиях, обычно данные документы альтернативно рассматривали комиссии, просьба в этих протоколах отразит их альтернативные формулировки. Это будет материал для обсуждения, материал для переголосования и т. д., и т. д. Чтобы не

пропали эти мысли и отразились в протоколе. Вот отсюда и будет проистекать наша процедура, процедура нашей работы над пунктами.

Я думаю, что председатели комиссий будут выходить с альтернативными предложениями. Вообще я бы предлагал, я не знаю, как это физически удастся, но я бы предлагал тот вариант, что Ельцин передал Ивашко, где есть формулировки альтернативные и формулировки комиссии с творческим обоснованием, почему не включено. Если бы такое сделать? Это правда, на это время нужно. Но, по крайней мере, это была бы наглядная работа над этими пунктами, как в Москве. Я понимаю, что это затяжка определенная, но в то же время, это резко улучшило бы качество нашей работы. По крайней мере, по такому стилю должен идти докладчик. Он должен докладывать формулировку Комиссии, должен докладывать формулировки, которые возникнут в процессе работы, свою позицию высказывать и давать возможность провести обсуждение голосованием.

ПЛЮЩ И. С. Владимир Борисович, послезавтра как мы перейдем к постановочному обсуждению? Как мы будем послезавтра увязывать все? Все-таки за завтра нам надо определиться.

ГРИНЬОВ В. Б. Я предложил один вариант, скажем, максимальный вариант. Это надо подготовить такой документ, такой альбомчик с предложениями и другой вариант — это устно.

ПЛЮЩ И. С. Устно хуже, надо все-таки оформить.

ГРИНЬОВ В. Б. Но я не возражаю, я лично за то, чтобы оформить такой документ, такие предложения. По крайней мере, это будет серьезная основа для того, чтобы работать.

МОСТИСЬКИЙ А. Б. Сьогодні в комісії по закордонних справах були різні точки зору. Відбулося голосування. Все-таки меншість має право відстоювати свою точку зору. Комісія дає такий варіант, який приймається більшістю голосів. Скажімо, 8 — «за», 7 — «проти». І це меншість, 7 чоловік, теж має право вийти до мікрофона і сказати свою думку.

ГРИНЬОВ В. Б. Вы все должны дать протоколы комиссий, и в этих протоколах должны дать альтернативы, альтернативные замечания.

ТАНЮК Л. С. Ми на Президії не з'ясували своїх 5–6 пунктів. Кожна Комісія дала окремо, і знову Шульга втемну. Я думаю, треба пройти по 5–7 пунктах.

ПЛЮЩ И. С. Лесь Степанович, можна доповнити. Давайте ми післязавтра в 9 годин зберемось. Післязавтра в 9 годин. Так? Однозначно? А завтра здасте свої пропозиції з цього приводу Володимирі Борисовичу.

ГРИНЬОВ В. Б. Меня, честно сказать, волнует вопрос времени работы и Коцюбы, и Шульги. Я далеко не уверен, что завтра с двух часов нам удастся все обобщить.

ПЛЮЩ И. С. Володимир Борисович, в 9 годин післязавтра збираємось. А за завтра хай вони дають пропозиції.

ГРИНЬОВ В. Б. Если принимает Президиум это предложение по документу, где альтернативное предложение вещь наглядно показана, тогда, наверное, не надо никаких заседаний.

ПЛЮЩ И. С. Я думаю, що засідання післязавтра в 9 годин ранку нам потрібне, щоб ми вийшли більш організовано на сесію.

ЧЕПУРНИЙ А. Г. Протокол засідання ми прийняли за основу, поэтому в першій строчке должен идти пункт, который должен быть принят за основу. Дальше, два-три пункта за этим же пунктом должны идти, которые второстепенные, мы должны установить регламент на сессии, должны говорить, что мы даем 20 минут на один пункт, вот по 2 минуты да каждого человека, по каждому пункту.

ПЛОЩ І. С. Анатолій Григорович, я хочу, щоб за завтра визначились, щоб ми післязавтра прийняли з вами.

ЧЕПУРНИЙ А. Г. За основу прийняли перший пункт, другої, десятий, п'ятнадцятий, двадцятий, якщо меншість проголосувало, значить, це пропозиція, а перед цим Комісія працювала, вона докладавала другу точку зору.

Ми в комісії створили групу, яка обробляла цей питання. Так і Шульга: основа є основа і проти нього йде альбомчик, про який ви говорите. Можливо обобщити.

ПЛОЩ І. С. Так, ми повторюємось, ми повторюємось. Перше — потрібен цей альбомчик, а потім уже такий порядок. Але я прошу, щоб завтра все-таки, ну, може, комусь прийде така розумна думка, завтра внести, як виникнуть такі пропозиції, Володимир Борисовичу, а післязавтра ми в 9 годин обмінюємось, як нам виходить. Те, про що говорив Лесь Степанович.

Так. Я вважаю, що голосувати не потрібно. У нас немає іншого. Приймається пропозиція депутата і члена Президії Юхновського. У вас є що, Ігор Рафаїлович, до цього?

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р. Ні, ну я ж хотів тільки сказати, що може, вирішити таким чином, що коли завтра ввечері Комісія по суверенітету вже буде майже готова, члени Президії могли б підійти до Комісії і разом з нею поговорити. І чим більше нас підійде познайомитися, тим краще ми будемо виглядати післязавтра. Тобто раджу всім з Комісією попрацювати.

ПЛОЩ І. С. Приймається, Ігор Рафаїлович, приймається.

Так, товариші, далі. По структурі управління. Які будуть пропозиції? Ну, розмножити, це вже домовились, Микола Григорович слухає? Будь ласка, Володимир Мефодійович.

ПИЛИПЧУК В. М. Завтра до обіду передаємо всі протоколи по Декларації і буде працювати Комісія по суверенітету, а ми в цей час працюватимемо над структурою Уряду.

ПЛОЩ І. С. Так, коли все-таки? Давайте встановимо строк. Тому що треба ж Масолу передати їх. Коли? Давайте визначимось так, щоб завтра до кінця дня передати і зауваження по структурі управління. Щоб ми розпочали слухати доповідь Миколи Олександровича, а Масол працював над структурою, над зауваженнями по структурі. Він сказав так: якщо всі зауваження від комісій надійдуть, вони з Володимиром Мефодійовичем сідають їх узагальнювати, і він виходить на пленарне засідання із структурою. Якщо пленарне структуру приймає, то він набирає касету і в п'ятницю дає нам касету кадрів. Зрозуміло це. Приймається. Миколо Григоровичу, ви вловлюєте це? Ми ж повинні депутатам дати регламент.

Завтрашні засідання ми тратимо на Комісію з питань державного суверенітету і паралельно після обіду розглядається структура. Післязавтра — пленарне, якщо буде готова Комісія, то має бути зроблена доповідь по проекту суверенітету. Після цього

переходимо на постатейне його обговорення, а Віталій Андрійович Масол працює над зауваженнями комісій по структурі. На це йде середа і четвер, а в п'ятницю уже побачимо як. У п'ятницю закінчуємо постатейне обговорення і приймаємо. А тоді надаємо слово Масолу по структурі. Так.

СУХИЙ В. В. Іване Степановичу, якщо не буде інструкторів, кому можна задавати питання по одному чи по другому відомству, або й п'ять питань, то як бути?

ПЛЮЩ І. С. Василь Васильович, беріть кого завгодно. Всі вони на місці. Потрібен вам заступник Голови Ради Міністрів, який сьогодні працює, потрібен міністр, — запрошуйте їх, якщо потрібні, всі п'ять запрошуйте всіх п'ятьох. Така домовленість з ними є.

Будь ласка, Миколо Григоровичу.

ХОМЕНКО М. Г. Шановні члени Президії! Як я собі розумію, зберуться дві комісії і будуть узагальнювати ті пропозиції, які надійдуть з комісій. І ці пропозиції будуть дуже різні. Перше — це та редакція, яка сьогодні узгоджена.

Друге — це редакція, яка приймається комісіями, — підтримується, або відкидається. І третє — це редакція принципово нових або інших альтернативних положень до того чи іншого положення.

Тому я теж боюся, що ми не зможемо, тобто комісії не встигнуть дати новий проект Декларації.

ПЛЮЩ І. С. Ми визначились — нехай працюють. А то що ми зараз будемо гадати?

ШУЛЬГА М. О. Не можна не враховувати такі серйозні речі. Хоменко правильно говорить.

ПЛЮЩ І. С. А я, що, хіба говорю, що неправильно? Мені вже набридло, що я ніби є гальмом. Це я гальмую вас?

ХОМЕНКО М. Г. Я зараз закінчу. Але йдеться про те, щоб на середу на 10 годину ранку оголосити пленарне засідання сесії. Оскільки товариші Шульга і Коцюба зможуть дати хоча б опівночі з вівторка на середу текст, який потрібен, ми маємо підготувати тираж для народних депутатів. І більш того, тираж потрібен до 9 години, щоб зішлись члени Президії і його обговорили. Оце перше.

Друге, щодо структури Уряду. Завтра о 9-й годині ми даємо в комісії структуру, які міністерства були і яких не буде, по 10–15 примірників.

ПЛЮЩ І. С. Нащо воно по 10–15? Ви економте папір.

ХОМЕНКО М. Г. Ну, будь ласка. Шановні товариші! Коли готували оцеї документ, то ми мали на увазі, що це серйозна річ — проект Декларації — і навряд чи можна його у вівторок до вечора закінчити.

ПЛЮЩ І. С. Микола Григорович, не вносьте нам нерозберику. Вже всі пообіцяли, що дадуть. Отже вони знають, що говорять, хай і виконують.

ШУЛЬГА М. О. В чому може бути проблема? Те, що комісії вносять, це не проблема. Але в самих комісіях виникають відразу суперечності. Там же будуть 5–6 думок з кожного пункту...

ПЛЮЩ І. С. Це ви визначайтесь.

ШУЛЬГА М. О. Як, всі 6 ставити?

ПЛЮЩ І. С. Ставте всі шість.

ШУЛЬГА М. О. Тоді треба всі 6 ставити, і ми не виробимо новий варіант.

ПЛЮЩ І. С. Анатолій Сергійович, ви свіжий чоловік, що ви скажете?

МАТВІЄНКО А. С. Я думаю, що Комісії потрібно виробити якийсь свій варіант, якщо ви погодитесь з тим, що зазначено в проєкті. А якщо ви не погоджуєтесь, то ви вносите від Комісії після узагальнення, обговорення в комісіях свій варіант — це є перша поправка. І вона ставиться на голосування першою. Якщо жодна з поправок не приймається, залишається те, що приймали за основу.

Всі поправки, які були внесені в комісії, ви не віддрукуйте. Віддрукуйте, на ваш погляд, найбільш принципові, або, скажемо, ті у яких ми не дійшли згоди. Але, потрібно гарантувати, що це вже наше, незалежно від того, що нашу поправку не було надруковано. Моє право — встати і заявити, щоб нашу поправку поставили на голосування. І якщо вона була офіційно внесена, то ви повинні домовитись, що вона повинна бути проголосованою.

Тобто, я можу і не наполягати на тому, щоб її голосувати, але маю право і наполягати.

ПЛЮЩ І. С. У регламенті так сказано.

МАТВІЄНКО А. С. Таким чином ми вам даємо можливість зробити те, що ви хочете, але дайте і нам можливість принципово, якщо ми вважаємо, що наші поправки принципові, ставити на голосування. Але жодна з поправок, яка буде внесена на сесію на пленарному засіданні, яка була вже внесена на Комісії, не повинна розглядатися. Таким чином ми побудуємо нашу роботу.

ПЛЮЩ І. С. Згодні так?

Голоси із залу. Так.

ПЛЮЩ І. С. Я пропоную на цьому припинити це обговорення. Так. Далі. Про додаткове включення до порядку денного першої сесії Верховної Ради питання про концепцію переходу до регульованої ринкової економіки.

Товариші, друга палочка, дивіться. Постанова, яка пропонується там у вас до 20 чи до 10 липня? До 20 — добре. Уже встигли замінити.

І в зв'язку з чим ми вносимо це? Не може сесія не розглянути цього питання. Тим більше, що була рекомендація Верховної Ради Союзу РСР, щоб республіки розглянули це питання до 1 серпня.

У кого є які зауваження? Погодितись? Все. Погоджується.

СМЕЦЬ О. І. Так і запишемо — до «регульованої»?

ПЛЮЩ І. С. Олександр Іванович, дай Бог до регульованої перейти, а ви вже зразу хочете до нерегульованої.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ ПЕРШЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

11 липня 1990 року. 10 година ранку.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Добрий день, шановні товариші депутати! Прохання реєструватись.

Шановні товариші депутати! Дозвольте пленарне засідання Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим.

Вчора на засіданні Президії при розгляді ряду питань члени Президії ввійшли з такою пропозицією. Для того, щоб продуктивніше працювати і своєчасно опрацьовувати ті пропозиції, які надходять із залу, надати можливість членам Президії допомагати ведучому в організації роботи сесії, щоб тут і стільці не пустували, а були почергово зайняті членами Президії. Не буде у депутатів заперечень, зауважень з цього приводу? Потрібно ставити на голосування? Не потрібно. Тому Президія буде визначатись, коли в алфавітному порядку, а сьогодні я, якщо ви не заперечуєте, пропоную запросити до Президії двох членів — голів комісій: Коцюбу Олександра Павловича і Шульгу Миколу Олександровича. Вони сьогодні найбільше будуть працювати в нашому залі при розгляді питання про державний суверенітет.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не зрозумів! У регламенті такого немає. Я вам доповів, шановні товариші депутати, що вчора на засіданні Президії було внесено таку пропозицію. Для того, щоб більш повно Президія і головуючий враховували пропозиції депутатів, а я не можу слухати всіх зразу і всім відповідати, вирішили збільшити кількість членів Президії, які б допомагали головуючому організовано проводити сесію.

Шановні товариші! Перед тим, як перейти до розгляду питання про державний суверенітет, дозвольте мені оголосити **заяву** народного депутата Української РСР **Івашка** Володимира Антоновича.

«Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Заява народного депутата УРСР Івашка Володимира Антоновича.

Як відомо, 6 липня 1990 року сесія Верховної Ради Української РСР прийняла рішення про негайне повернення до Києва всіх народних депутатів УРСР, включаючи і Голову Верховної Ради, що в ці дні беруть участь у роботі XXVIII з'їзду КПРС.

Засоби масової інформації повідомили про це рішення широку громадськість. Таким чином, воно не залишилось внутрішньою справою українського парламенту, а набуло державного значення, що вимагає від мене адекватного реагування.

Перш за все повідомляю, що мій від'їзд для участі в роботі партійного з'їзду був погоджений з членами Президії Верховної Ради УРСР на спеціально проведеній з цього приводу нараді 28 червня цього року. Те, що жоден з членів Президії не сказав про це на сесії, хай надовго залишиться на їх совісті. На цій же нараді був проговорений порядок роботи сесії як на пленарних засіданнях, так і в постійних комісіях, виходячи з того, що в усіх необхідних випадках у Києві будуть присутні один з заступників Голови Верховної Ради і Голова Ради Міністрів УРСР, що й було забезпечено.

Я відкидаю звинувачення у тому, що відсутність кворуму заважала розгляду питань порядку денного. Як відомо, при розгляді питання про відкликання до Києва делегатів XXVIII з'їзду КПРС у голосуванні брало участь 317 депутатів. Цієї кількості цілком достатньо для розгляду будь-яких питань і прийняття законів. Негайне зменшення кількості зареєстрованих депутатів при спробах розглядати питання порядку денного свідчить лише про небажання певної частини депутатів це робити, виходячи, як цілком зрозуміло кожній неупередженій людині, з суто політичних мотивів.

Так що необхідні умови для продуктивної роботи сесії були, тільки не всі ними хотіли скористатися. Звичайно, ініціативу у створенні напруження на сесії Верховної Ради УРСР взяли на себе ті антикомуністичні, неконструктивні сили, що є у парламенті. Як завжди, їх не цікавило вирішення конкретних питань, навколо якої завгодно події вони намагалися і намагаються створити ажіотаж та конфронтацію.

А оскільки кожного дня в республіці ті чи інші події мають місце, то й харч для такого роду діяльності завжди є. Стосовно останніх подій можу нагадати, що лише кілька днів тому опозиція рішуче виступала проти моєї пропозиції у першочерговому порядку приступити до розгляду такого важливого і потребуючого значного часу питання, як Декларація про державний суверенітет України. Зараз ті ж самі люди звинувачують і мене, і кого завгодно у зволіканні з розглядом цього ж таки питання.

Все це політична гра, що не має ніякого відношення до інтересів народу і не більше. Далі. Вважаю, що розгляд будь-яких питань стосовно найвищої посадової особи в системі державної влади на Україні без погодження з нею, хоча б по телефону, та включення до порядку денного закладає дуже небезпечний прецедент. І справа тут зовсім не в особистих амбіціях, яких я, на щастя, позбавлений. Що ще раз доведу нижче.

Справа в тому, що встановлення влади, яка ґрунтується на законі і тільки на ньому, потребує обов'язкової поваги як до самої влади, так і до людей, які законним чином обрані для її здійснення і не припустилися порушень закону чи регламентних правил. Інакше — невпевненість людей у правах і можливостях представників влади, ланцюгова реакція від Верховної Ради республіки і аж до сільради і врешті-решт — безвладдя.

Повинен зважити і на те, що за мій негайний приїзд до Києва проголосувало понад 200 членів партії, на найвищому форумі якої я присутній не тільки як делегат, але і як член Політбюро Центрального Комітету. Не можу не звернути увагу і на незрозуміло пасивну позицію у всій цій справі представників ЦК Компартії України, що входять до складу народних депутатів. Зважаючи на все сказане, приходжу, до висновку, що зараз не маю у Верховній Раді УРСР надійної опори для здійснення програми економі-

чного, соціального і культурного відродження України, як я її собі розумію. Оголошую про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР з сьогоднішнього дня — 9 липня 1990 року.

Запевняю український народ, що нічим перед ним не завинив, дещо встиг зробити, хоча й дуже мало, бо доля не дала достатнього часу. Прошу мене вибачити. Хай щастить вам, люди добрі.

Володимир Івашко.

09.07.1990 р.»

Шановні товариші депутати! Заява Голови Верховної Ради приймається до відома. Після розгляду основного питання — про державний суверенітет ми повернемося до цього питання.

Переходимо до обговорення питання про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Слово від постійної Комісії Верховної Ради Української РСР з цих питань надається народному депутату Шульзі Миколі Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О., голова Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (Лутугинський виборчий округ, Луганська область).

Шановні народні депутати! Дозвольте мені доповісти вам про ту роботу, яку провела Комісія з питань суверенітету за останню, скажімо так, добу. Ми з вами всі працювали в комісіях і розглядали той проект Декларації, який був прийнятий сесією Верховної Ради за основу. Всі комісії його розглянули. Виступило на комісіях в обговоренні 80 чоловік. Всі протоколи комісій із зауваженнями, пропозиціями і своїми формулюваннями надійшли до Комісії з питань суверенітету. Часу було для обробки дуже мало, проте Комісія зробила все для того, щоб сьогодні вчасно представити вам і дати цей документ.

В Комісії, крім членів Комісії, працювали представники інших комісій. Крім того, у нас було спільне обговорення з представниками Комісії з питань законодавства.

Пропозиції, які надходили (а їх надійшло дуже багато, і я хочу звернути вашу увагу на той документ, який у вас є, він допоможе уявити, наскільки багато цих пропозицій), увійшли в документ. Документ цей складається з 34 сторінок. Ліва сторона в ньому — це той проект, який прийнятий нами за основу; посередині — всі ті пропозиції, які надійшли від комісій; справа — це вже той варіант Декларації, який пропонується нашою Комісією.

Так от, пропозиції, які надійшли (ви бачите, що вони часто протилежні), Комісія уважно розглядала, зважувала і знаходила той компроміс, який міг би подати у найбільш оптимальному варіанті ту чи іншу думку. Хоч я ще раз наголошую: як і в попередній раз, не з усіх питань нам вдавалося доходити до повної згоди. І тоді ми вже на самій Комісії також голосували, і те, що проходило більшістю, вноситься на ваш розгляд.

Товариші! Оскільки Комісія мала дуже стислі строки (я повинен вам сказати, що ми практично були поставлені в такі умови, що вчора лише з 16 години 30 хвилин одержали всі документи і почали працювати), працювали ми до глибокої ночі. У зв'язку з цим, я прошу вибачення, тут є декілька технічних помилок. Я не буду звертати увагу на ті, що стосуються однієї букви, їх там три чи чотири. Але є досить суттєвий момент. Це на сторінці 12. Я вас прошу відкрити сторінку 12. Справа в колонці пропущений один абзац, він повинен зайняти місце четвертого абзацу, тобто після абзацу: «Всім громадянам України...» треба поставити абзац, який у лівій колонці був третім:

«Українська РСР забезпечує рівність перед законом». Я вас прошу, всі обведіть і перенесіть його туди. Він повністю в цій редакції переходить на праву колонку, тобто ми його залишаємо. Це технічно випало при підготовці документа.

Про всі інші помилки я по ходу вам скажу, де, приміром, якась буква не так і одне слово там є не так вжите.

Товариші! Що стосується змісту. Зміст у вас всіх є. І оскільки ми з вами цей текст знаємо, а більшість наших виборців такого тексту перед своїми очима не мають, то дозвольте мені зачитати той текст, з яким Комісія виходить до вас як з єдиним цільним текстом.

Немає заперечень? Тоді дозвольте я зачитаю.

«ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (СУВЕРЕНІТЕТ) УКРАЇНИ

Верховна Рада Української РСР,
виражаючи волю народу України,
прагнучи створити демократичне суспільство,
виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,
визнаючи необхідність побудови правової держави,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

п р о г о л о ш у є

державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через обраних до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів.

Від імені всього народу виступає виключно Верховна Рада УРСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. Державна влада

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР.

Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний.

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство.

Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

Громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР.

VI. Економічна самостійність

Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виняткове право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) еко-

номічної зони є власністю її народу і разом з економічним та науково-технічним потенціалом на території України є матеріальною основою суверенітету Республіки.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питання загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР.

Українська РСР самостійно створює банкову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи Республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходжень і порядок видатків.

Вищою емісійно-кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний лише Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР має свій зовнішньоекономічний банк.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканського бюджетів.

Валютні ресурси, які відповідно до законодавства відраховуються підприємствами, установами, організаціями, розташованими на території Української РСР, надходять до місцевих та республіканського бюджетів.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці на території Республіки.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації та інших національних груп, що проживають на території Республіки.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР вживає заходів щодо повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР.

ІХ. Збройні Сили

Українська РСР має власні Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки.

Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території Республіки.

Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР.

Х. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод».

Ви звернули увагу, товариші, що там одне слово ми поправили? Це зрозуміло було? Таким чином, перед вами документ, який ми виносимо для розгляду сесії. Порядок його розгляду, я думаю, оголосить головуючий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, Миколо Олександровичу. Шановні товариші депутати, є запитання у депутатів до Голови постійної Комісії депутата Шульги Миколи Олександровича? Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Скажіть, будь ласка, зміна «міграційних» процесів на «імміграційні» — це не помилка, це думка комісії? Так?

ШУЛЬГА М. О. Так, це думка комісії. Вчора було обговорення з цього приводу. Були спеціалісти з міжнародного права, фахівці. Перед нами був текст Декларації прав людини. Ці всі питання уважно розглядалися, і Комісія прийшла до такого тексту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

ЧАРОДЄЄВ О. В., секретар парткому шахти імені 60-річчя Радянської України виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Пролетарський виборчий округ, Донецька область). При обговоренні доповнень к Декларації розбирались тільки письменні прохання комісій. А те, що ми тут наговорили за кілька днів, ви не аналізували? Я це говорю к тому, що наскільки я пам'ю, Петров і я говорили о необхідності фіксації пріоритетності прав человека. Обов'язательно нужно выделить отдельным пунктом и подчеркнуть, что поощряются, защищаются основные права человека, утвержденные ООН и принятые в международном праве. Такого отдельного пункта нет и не видно, что он обсуждался как отдельный пункт. Его нужно выдвинуть обязательно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Питання надзвичайно важливе, я прошу уваги в залі.

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші народні депутати! Крім тієї колонки, яка у вас є посередині (у нас вона окремо була від комісій, тобто їхні пропозиції), у нас ще є окремих текст — це аналіз стенограми, тих виступів, які були в попередні дні. Вони також розглядались. Я тільки хотів би звернути вашу увагу на те, що якщо ви будете всі до одного запитувати саме зараз, чому його пропозиція не увійшла, то ви самі розумієте, в якому ми становищі опинимось.

Це Комісія обговорювала, і багато речей не увійшло — або вони були полярними, або були такими, якими не сприймалися з точки зору концепції самого цього документа, або з інших причин. І тому вони не увійшли.

Я думаю, що ми більш докладно будемо їх обговорювати, коли будемо поштатейно розглядати цей документ.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

МУСІЄНКО І. М., помічник першого секретаря ЦК Компартії України (Новоукраїнський виборчий округ, Кіровоградська область). Тут майже уже відповів Микола Олександрович на те питання, яке я хотів поставити.

Питання, що оголосив сьогодні Микола Олександрович, майже не відрізняється від того документа, який ми мали два дні тому назад. Ми працювали два дні в комісіях. Але сьогодні нам оголошено власне той же текст Декларації, який ми почали обговорювати в комісіях. Тому мені здається, що дуже уважно треба підійти до подальшої роботи, чи то якось максимально все-таки оголосити тут всі думки, які були в комісіях, чи, можливо, виробити якусь погоджувальну комісію, чи що, з тим, щоб все-таки більшою мірою були враховані всі ті побажання, думки, міркування, пропозиції, які були в комісіях. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ПЕТРЕНКО В. О., голова Приазовської районної Ради народних депутатів, перший секретар Приазовського райкому Компартії України (Приазовський виборчий округ, Запорізька область). Я згоден з депутатом, який тільки що виступав. Ми дуже вдячні вам, що ви дали пропозиції комісії, але дайте нам відповідь, чому ці пропозиції не увійшли при виробленні остаточного варіанта, а наша робота протягом кількох днів пішла в пісок.

Суттєвих змін — конкретно по Збройних Силах — немає. Все один в один переписано, в той час коли дуже багато було слухних пропозицій.

ШУЛЬГА М. О. Я зрозумів вас. Я повторюю, товариші, згадайте те, що я спочатку говорив, що Комісія — це також живий організм, який має конкретних людей,

має конкретні погляди. І ми в тому складі, в якому ми працюємо, повинні були видати, як говорять шахтарі, «на-гора» документ.

Там, де ми не змогли знайти консенсусу, а нам треба було приймати документ, там голосували. І там, де більшість записувала, меншість підкорялася. Але вона говорила про свою думку щодо Збройних Сил. Я минулого разу вам говорив: у мене є своя думка, але в даному випадку я виступаю від імені Комісії і доводжу до вас те, що було прийнято саме на Комісії, зважаючи на всі ці механізми, які використовувались при обговоренні документа, — процедурні механізми я маю на увазі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ОСТРОУЩЕНКО С. В., спеціальний кореспондент Одеської обласної газети «Знамя комунізму» (Приморський виборчий округ, Одеська область). Скажіть, будь ласка, чи сказано десь у Декларації, чи залишається Україна у складі оновленого Союзу, чи, може, не залишається? Це треба сказати у першій же статті. Це треба проголосити, і я пропоную перейти до постатейного обговорення і голосування, бо ми будемо безкінечно говорити.

ШУЛЬГА М. О. Текст перед вами, ви побачили, що це не сказано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). Шановний Микола Олександрович, я не побачив ніяких змін у тому проекті, який ви Представили сьогодні, порівняно з тим проектом, який був запропонований раніше. У сьогоднішньому я побачив деякі зміни, які погіршують текст. Моє запитання: скажіть, будь ласка, ви вирішували всі питання голосуванням тільки своєї Комісії?

ШУЛЬГА М. О. Ми обговорювали ці питання з урахуванням попередніх виступів представників від Комісії з питань законодавства, які перед цим розглянули це все. Вони викладали свою думку і були для нас, так би мовити, однією з найвищих професійних інстанцій, оскільки цим займаються. Ми уважно їх вислуховували. Після того...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, шановні товариші депутати, неможливо так працювати над таким надзвичайно важливим питанням. Не чути в залі нічого. Гул і шум. Що ми будемо робити? Не хотілось цього робити, називати прізвища депутатів, які розмовляють. Василь Васильович Дурдинець, я прошу вас припинити робити зауваження. Один одному роблять зауваження, обмінюються думками. Вячеслав Максимович Чорновіл і шановні товариші депутати, прошу уваги, не можна так приймати на слух. Будь ласка, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Після того йшло обговорення, слово надавалось не тільки представникам Комісії з питань законодавства, хоча вони формулювали саме офіційний текст. Після цього обговорення тривало, включались і спеціалісти, а вже потім ми приймали відповідне рішення. Якщо була згода, консенсус, то приймали, якщо не було згоди, то тоді йшло голосування і на основі голосування приймався цей текст.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ПОРОВСЬКИЙ М. О., відповідальний секретар Секретаріату Народного руху України за перебудову (Ровенський виборчий округ, Ровенська область). Шановний Миколо Олександровичу! У мене до Вас два запитання: чи розглядалася на Комісії концептуально протилежна позиція не про проголошення Декларації про державний суверенітет УРСР, а про відновлення Української Республіки як самостійної, ні від

кого не залежної, суверенної держави українського народу, як то пропонувалося? І друге — чи переданий текст цієї Декларації засобом масової інформації, зокрема в газети, для опублікування в пресі — кінцевий варіант, який ви нам запропонували? Оскільки ми тут, здається, приймали рішення про публікацію всіх виступів, а також документів, то мені здається, на цьому питанні (щоб опублікувати Декларацію в пресі) вам як голові Комісії треба було б також наголосити. А Голова, я думаю, дасть нам відповідь зараз, чи будуть публікуватися виступи. Дякую за увагу.

ШУЛЬГА М. О. Що стосується концептуального обговорення. Давайте повернемося до історії розгляду цього питання. Ви пам'ятаєте, що у нас були варіанти Декларації. І кожен з варіантів, у всякому разі я не можу сказати, що всі до єдиного, мали власні концепції. Деякі з них були подібні концептуально, але відрізнялись за текстом.

І от, коли ми розглядали перший, зводили різні варіанти до єдиного, тоді ми обговорювали концепцію, тоді концепція розглядалась. Після схвалення в основному сесією Верховної Ради цього проєкту обговорення у нас нових концепцій уже не було. Ми йшли в межах тієї концепції, яка була. Хоч змістовні і дуже важливі пропозиції ми всі обговорювали.

Друге питання. Чи переданий для опублікування цей текст? По-перше, я вам доповів, як це було технічно — його друкували вночі, і тільки зранку він з'явився.

По-друге. Текст, який подано на ваш розгляд, — це текст, над яким ми працюємо. Це текст, який ще не має, так би мовити, свого офіційного статусу. Ми над ним працюємо всі, маємо на нього рівне право — чи його прийняти, чи його відхилити, чи його заплодувати, що він такий прекрасний, чи, навпаки, сказати, що викиньте його, будь ласка, кудись подалі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

КИСЛИЙ П. С., заступник директора по науковій роботі Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР, м. Київ (Промисловий виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! Я хочу звернути вашу увагу на те, що Декларація — це документ, який визначає, хто ми є, а не де ми є. Це зауваження на виступ попереднього депутата. Тепер я хотів би сказати наступне. Звичайно, ми зробили у комісіях дуже багато різних зауважень. Але Комісія все те опрацювала, відпрацювала і дає нам варіант, який може тепер всіма нами розглядатися як основа для того, щоб прийти до постатейного розгляду і голосування. Я вважаю, що не треба виставляти свої амбіції і знову питати: що ми говорили, як вони врахували і так далі. Давайте перейдемо до постатейного голосування і встановимо (для того, щоб не дуже довго це затягувати) чи півгодинний, чи годинний регламент для розгляду кожного розділу. Таким чином ми відпрацюємо документ так, як нам потрібно. Оскільки документ, який дає Комісія, абсолютно відтворює все те, про що ми тут говорили, я пропоную приступити до постатейного голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

Шановні товариші депутати! По одному біля кожного мікрофона даємо слово. Внесено пропозицію, надійшло ряд записок від товаришів, які поділяють думку, внесену депутатом Кислим. Тому — по одному біля мікрофонів, і будемо визначатися з порядком обговорення та голосування. Другий мікрофон.

САНІН В. Н., начальник Політвідділу внутрішніх військ МВС СРСР по Українській РСР і Молдавській РСР (Жовтневий виборчий округ, Харківська область). Николай Александрович, вы нам объясняете, что Комиссия в принципе подходила де-

мократично ко всем тем позициям, которые сейчас внесены на наше рассмотрение в данном проекте. В то же время, не будет ли считаться неуважительным отношение вашей Комиссии к остальным комиссиям, которые в течение двух, а то и более дней нарабатывали предложения, но они, по сути дела, буквально игнорировались. Хотел бы знать все-таки, почему так упорно ваша Комиссия не прислушивалась к предложениям, которые были поданы от других комиссий.

ШУЛЬГА М. О. Ну, ви, може, трошки уточните це запитання, бо воно дуже складне. Ви його задали так, що я повинен розкрити те, чого я не можу розкрити, тобто душу кожного: чому він наполягав, член Комісії, на тому чи на іншому. Є тільки єдиний механізм, коли йде півтори години дискусія, — є така точка зору і така точка зору. Зважається на те, що дала та Комісія, а що та. Врешті-решт, зовсім розбіглися погляди. Потім починаємо їх зводити, і, врешті-решт, тільки голосування вирішує.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Третій мікрофон.

РЕВА В. М., перший заступник Міністра транспорту Української РСР (Феодосійський виборчий округ, Кримська область). Шановний Микола Олександрович! У мене до вас у зв'язку з запитанням депутата Саніна продовження питання. Скажіть, будь ласка, який кількісний склад членів вашої Комісії? Скільки депутатів працює у ній? Я маю на увазі, чи виражають вони взагалі думку всіх тут присутніх, нас 450 чи 370 депутатів? Це перше питання.

І друге. Чи дала Комісія економічне обґрунтування таких важливих питань, як створення самостійної армії України, участь у міжнародних справах — це посольства, консульства та інше. Як це буде впливати на фінансові можливості нашої республіки?

І третє. Мене попросили задати питання, це, мабуть, головуючому — щодо публікації матеріалів в пресі. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Щодо Комісії. У вас у всіх, товариші, є списки комісій, і ви можете подивитись склад нашої Комісії. 22 чоловіки на сьогодні в нашій Комісії, один перейшов у іншу Комісію. 22 чоловіки. З них не були присутні вчора, здається, чотири чоловіки. Три чоловіки, пробачте. Три чоловіки вчора не були присутні. І у попередні дні не були присутні при обговоренні.

Виходить — 19 чоловік. Що стосується їх поглядів, орієнтацій і т. п., то ви можете взяти інші наші документи; як ми розподіляємося по платформах, по блоках і т. д., і вже аналізувати. Дозвольте на цьому мені завершити відповідь, оскільки ви всі маєте можливість самі визначатись.

Далі. Економічне обґрунтування. Економічного обґрунтування і будь-яких розрахунків Комісія не робила, немає таких у нас підрахунків. Тут є два моменти. По-перше, тому що це заява, яка декларує поки що. По-друге, це те, що просто за той час, який у нас був, було можливо зробити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Щодо преси відповідь уже була. Шановні товариші депутати, я зачитаю декілька записок, які надійшли. У першій записці висловлено думку, що співпадає з думкою депутата Кислого. Я її вже оголосив.

Друга: «Ці питання можуть продовжуватися до вечора, тому пропоную перейти до постатейного обговорення і голосування. При обговоренні кожного пункту дати по одному виступу з кожного мікрофона. Після цього приступити до голосування. Використайте ваше право як головуючого у наведенні порядку в залі».

Наступна записка. Просять зачитати депутат Волковецький, депутат Шевченко Олесь, депутати Єщенко, Ейсмонт, Васильєва, Андріяка, Нечипоренко та інші: «Пропонуємо припинити дебати і перейти до постатейного обговорення і голосування». «Пропоную припинити інтелектуальну розминку депутатів. Перейти до роботи, приймати постатейно Декларацію. Поставте на голосування. Яворівський».

Шановні товариші депутати, я з повагою ставлюсь до депутата Романова, який махає мені: «Ні». Однак я не можу задовольнити всіх, а тому ставлю на голосування.

Хто за те, щоб припинити надавати слово біля мікрофонів і приступити до постатейного обговорення і голосування? Прошу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я). «За» — 328, «проти» — 23. Рішення приймається. Товаришів, які стоять біля мікрофонів, прошу зайняти свої місця. (Ч и т а є). «Товариші, перед постатейним обговоренням прошу поставити на голосування питання щодо опублікування всіх виступів, починаючи з першого дня».

Ми з вами два рази повертались до цього питання. Ми доручили Секретаріату і Комісії з питань гласності розглянути це питання і внести пропозиції, коли вони будуть готові. Я так розумію? Я звертаюсь до Сергія Макаровича Правденка і до Секретаріату, внесіть, будь ласка, пропозиції щодо цієї записки. Потім ми поставимо на голосування.

Товариші, оголошується такий порядок. Ми сьогодні розглядали його на Президії Верховної Ради, і тому вноситься на ваш розгляд така пропозиція.

Депутат Шульга зачитав текст проекту Декларації. У вас є той документ, який ми з вами прийняли за основу, тобто в першому читанні.

Друге. Є всі, майже всі, так Комісія запевнила нас, поправки, які було внесено. І третє — це проект, який було зачитано. Тому зараз депутат Шульга оголошує назву — «Декларація про державну незалежність (суверенітет) України». Якщо депутати внесли пропозицію щодо іншої назви, ми їм надаємо слово до двох хвилин, після цього ставимо на голосування.

Товариші, вноситься пропозиція, щоб проводити поіменне голосування. Я хочу з вами порадитись. Може, ми будемо по розділах поіменно голосувати не по кожній статті, бо, товариші, це дуже багато паперу потрібно буде, щоб опублікувати.

Перша пропозиція була — по розділах. Провести поіменне голосування по розділах.

Хто за те, щоб провести поіменне голосування по розділах, прошу проголосувати.

Слушне зауваження, спочатку визначитися взагалі про поіменне голосування, а потім уже постатейно чи по розділах. Внесена була пропозиція. Хто за те, щоб провести поіменне голосування, прошу проголосувати.

«За» — 188, «проти» — 159. Приймається. Згідно нашого регламенту рішення приймається однією третиною голосів. Одна третина голосів є.

Тепер ставиться на голосування пропозиція, щоб поіменне голосування проводити по розділах.

Другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні народні депутати, шановний головуєчий! Ми зараз переживаємо історичний момент. Приймаємо надзвичайно важливий документ для нашого народу, для нашої майбутності. На нас дивиться Україна. Я хотів би просити вас і ставлю на ваш розгляд таку пропозицію. Окрім того, що прийняти те, то ми вже прийняли, дуже важливо документально засвідчити в пресі наше поіменне

голосування. Запевнюю вас, що вашим виборцям буде приємно дізнатися про ваше ставлення, про ваше розуміння цього важливого документа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Потім ми визначимось, як бути з цього приводу. Приймається до відома реагування і для роздумів. А ми потім визначимось. Ставиться на голосування пропозиція, щоб проводити поіменне голосування по розділах Декларації. Прошу проголосувати. Я вже поставив на голосування.

«За» — 232, «проти» — 97. Рішення приймається. Депутат Червоній, якщо ви будете викрикувати в залі, я використаю право головуючого. Роблю вам зауваження і прошу надалі цього не робити. Я поставив на голосування, проголосувало 232. Під час голосування я нікому слова не можу надати. Будь ласка, третій мікрофон.

Депутат не представився. Я пропоную поіменне голосування по рядках, по абзацах. Тому що у нас є... Почекайте. У нас є розділи, де буквально досить викинути один абзац і за цей розділ можна голосувати уже і поіменно, і не поіменно і затверджувати так. Тобто, ми звичайним голосуванням викинемо, а потім будемо затверджувати. Ми будемо героями. Я пропоную і прошу шановну Верховну Раду все-таки поставити на голосування, щоб поіменне голосування було по абзацах. А друкувати, якщо ви хочете, по розділах, будь ласка. Все голосування. Я наполягаю на цій пропозиції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Записка: «Деякі депутати продовжують ходити по залу, по ложах. Це питання вже ставилось. Зачитайте ще раз це зауваження до народних депутатів». Це дійсно має місце, товариші депутати. Я прошу конструктивної, плідної роботи. Ви пам'ятаєте, що по розділах проголосувало 232 депутати. Ставиться на голосування пропозиція, депутат Заєць, по окремих статтях визначитися додатково.

Хто за цю пропозицію, прошу голосувати. «За» — 189, «проти» — 159. Рішення не приймається, в залі 303. Це не однією третьою, це поіменне однією третьою, а це в цілому, пропозиція приймається більшістю присутніх у залі.

Так, будь ласка, третій мікрофон.

А, є більшість, вибачте, депутати, вибачте. Я пам'ятаю цифру 376, я ж не бачу табло весь час. Я пам'ятаю цифру 376. Яка була інша цифра? 375. Більшість є, рішення приймається. Вибачте, це — моя помилка, я прошу вибачити.

Так, з цього приводу? Третій мікрофон.

ЧОБИТ Д. В., відповідальний секретар Бродівської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Бродівський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! У нас фактично все голосування йде поіменним. У мене є пропозиція, щоб ми не затримували час. Тільки по важливих питаннях ставити питання про поіменну розпечатку поіменного голосування. Тобто, по важливому пункту робиться пропозиція, розпечатка — і все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми за це проголосували, так вважаємо? Так. Дякую. Товариші, які стоять біля мікрофонів, займіть робочі місця в залі.

Товариші! Вноситься такий порядок обговорення і голосування. Надавати слово від комісій, а також депутатам, які вносили поправки, що не знайшли свого відображення у запропонованому Комісією проекті Декларації, до двох хвилин, потім ставити на голосування.

До трьох хвилин? Дві. Тому ставлю на голосування. Хто за те, щоб запропонувати порядок розгляду постатейного обговорення і голосування з двоххвилинним регламентом, прошу проголосувати.

«За» — 320, «проти» — 24. Приймається двохвилинний регламент.

Тепер, товариші, надходила пропозиція, щоб на кожний розділ визначати час. Я думаю, що розділи різні і тому важко визначити, на який розділ скільки. Вносила пропозиція депутатом Шевченком — 30 хвилин, але я думаю, розділи різні, і ми будемо визначатись, коли будемо розглядати розділи. Не буде заперечень?

Голоси. Ні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Можна приступати до обговорення?

Голоси. Да.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Львівський виборчий округ, Ровенська область). Іван Степанович, після того, як буде проголошено одне речення, будуть виступати «за» і «проти». Я пропоную їх відрегулювати і зараз проголосувати.

Пропоную таким чином: після того, як голова Комісії оголошує речення, повинні йти один чи два виступи «проти», потім — від Комісії чи інші бажуючі виступити і аргументувати, чому саме так, тобто виступи «за». Кількість виступів «за» і виступів «проти» повинна нами бути відрегульована і повинна вона бути однаковою, або один «за» і один «проти», або два «за» і два «проти». І друга пропозиція в мене така...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу хвилину. Товариші, це обговорювали в Президії, були такі пропозиції, але депутати і більшість членів Президії сказали, щоб все-таки надати перевагу тим, хто вносив ці пропозиції письмово. Їм надати перевагу, а не обмежуватись двома чи трьома. Я з'ясовую, Василь Михайлович, я не коментую вашу пропозицію. Будь ласка, другу.

ЧЕРВОНІЙ В. М. І друга пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Я пропоную без обговорення проголосувати за пропозицію, яку ви в понеділок забули поставити — про публікацію списків реєстрації депутатів за 5-те, 8-ме число і за сьогодні...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це ми визначимось пізніше, Василь Михайлович.

ЧЕРВОНІЙ В. М. І опублікувати їх у пресі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу депутатів не вклинятися у таке важливе питання ні з якими питаннями. Давайте ми закінчимо в суверенітетом, а потім будемо уже розглядати інші питання. Прошу. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Запитання: (ч и т а є) «Хто присутній у нас на Верховній Раді на балконах?» Я думаю, що ми доручимо це депутату Хоменку Миколі Григоровичу. Він у нас забезпечує цей порядок запрошень, і потім він дасть відповідь з цього питання. Я не можу сказати, хто присутній там.

Голоси із залу. Давайте працювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте працювати. Я також звертаюсь, Миколо Олександровичу, дайте відповідь, будь ласка, на запитання і пропозицію депутата Червонія.

ШУЛЬГА М. О. Я не зрозумів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Червоній вносив пропозицію. Я не поставив її на голосування. Як краще: чи надавати двом депутатам «за» і двом «проти», чи все-таки надавати так, як ми пропонуємо?

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу! Я вважаю, що це визначить зал. Хіба ж я можу визначити це за зал?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитую ще одну записку: «Пожалуйста, после двух минут без всяких уговоров выключайте микрофон и предоставляйте слово следующему. Депутат Табурянский». Мене за це вже скоро будуть бити на вулиці, шановні товариші. По процедурі. Перший мікрофон.

ГНАТКЕВИЧ Ю. В., завідувач кафедри іноземних мов Київського політехнічного інституту (Індустріальний виборчий округ, м. Київ). Іван Степанович! Я дуже хвилююсь перед таким важливим голосуванням. Я дивлюсь на табло. У нас постійно не голосували 21, 31 депутат. Я дуже сумніваюсь, зі мною був випадок, я весь час голосував, а потім виявилось технічно, що я не голосую, у мене горіла лампочка. Мені здавалось, і я вношу пропозицію, що перед таким історичним голосуванням слід все-таки перевірити нашу техніку, зробити загальну перереєстрацію. Або хай техніка дасть нам відповідь. Чому тільки що 31, а перед тим 21 не голосувало?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Будь ласка, від керівників технічних засобів з'ясуйте нам це питання. З'ясуйте нам це питання, біля мікрофону, я прошу.

Будь ласка, третій мікрофон. До уваги.

Представник технічних служб. Мы можем провести такое техническое голосование пробное, чтобы все убедились. Ну, допустим, все «за» или все «против». Единственная просьба, когда появляются вот эти столбики до того, как не начнется отсчет времени, не нажимайте кнопки, потому что они не учитываются. И опять-таки желательнее нажимать кнопки в середине этого отсчетного времени, и тогда все должно работать у вас. Будьте просто внимательны. Давайте проверим.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви з цього приводу? Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область). Я так вважаю, що у нас зараз іде 10 секунд на голосування. Може, є можливість встановити 20 секунд, і це вистачить для того, щоб ми більш чітко орієнтувались.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, пропозиція: перевести голосування на 20 секунд. Не кричіть, а визначтесь, будь ласка, голосуванням. Хто за те, щоб перевести на 20 секунд, прошу проголосувати. «За» — 182, а присутніх — 375. Не приймається.

Будь ласка, другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С., завідувач відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область). Іван Степанович, к сожалению, не все предложения как Комиссии, так и индивидуальные нашли свое отражение во втором столбике предложенной Комиссии по суверенитету. Поэтому я считаю, что все предложения, какие могут быть, должны быть заслушаны и должны голосоваться. В противном случае у нас непонятно, что получится. Это неправильный был подход.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати, давайте проведемо технічне голосування. Прошу всіх депутатів натискувати на кнопку «за». Тільки, товариші, я прошу без викриків. Домовляємось, що проводимо технічне голосування для того, щоб з'ясувати, чи досконало працюють наші засоби, чи недосконало. Для цього проводимо технічне голосування — натискуємо на кнопку «за» і враховуємо прохання керівників технічних засобів, що натискувати на кнопку краще всього в середині годинникового стовпчика.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Воно й є поіменне. Скільки вже можна казати, що це і є поіменне?

Прошу підготуватися до голосування. Я прошу і депутата, який стоїть біля мікрофону, ви теж голосуйте. Оце не потрібно, що все в порядку — за мене голосують, оце вже ніяк не підходить. Займіть своє місце.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Після того, як буде проведено технічне голосування, ми зробимо розпечатку, і кожний буде знати, на яку він натискував кнопку. Готові? Голосуємо. «За» — 364, «проти» — 2, «утрималось» — 1, «не голосували» — 5.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Як це могло статися? До уваги, ми будемо швидше просуватися, якщо буде тихіше.

Представник технічних служб. Результат «не голосовал» появляється в том случае, если депутат не голосовал или нажал одновременно более одной кнопки. Поэтому я обращаю ваше внимание на то, что в процессе голосования нельзя нажимать две или три кнопки одновременно. Что касается «против» и «утримались», то мы сейчас распечатываем результаты и проверим пультах тех депутатов, которые проголосовали «за». Можно сделать контрольное голосование и сравнить две распечатки.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Надійшла пропозиція повторити ще раз. Але давайте домовимося, що це останній раз.

Депутат Бойко, якщо ви так будете кричати, ні одні засоби не витримають.

Будь ласка, підготуватися, до уваги. Проводимо голосування. Натискуємо на кнопку «за».

Шановні товариші депутати, я прошу уваги. Ви бачите, якщо ми більш уважні, якщо ми більш спокійні, то і результати такі.

Будь ласка, третій мікрофон.

ПУШИК С. Г., письменник, голова Івано-Франківського обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка (Коломийський виборчий округ, Івано-Франківська область). Зверніть увагу на цифру, скільки зареєстровано тепер. У нас є люди, які не присутні на засіданні Ради, але включають свої картки. І ось вони не голосують, тому що довіряють своєму товаришеві, і я вважаю як член Лічильної комісії, що ми повинні перевірити тих «зайців», які є у нас у Верховній Раді.

Ось подивіться, будь ласка, результати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, приймається до уваги, і ми просимо голову Лічильної комісії депутата Дем'янова порадитись і знайти форму, як це перевірити. Я не готовий зразу дати рецепт.

Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Іване Степановичу, в залі було зареєстровано 377 голосів, а зараз 370. Отже, є 7 мертвих душ, сім карток, зараз є, п'ять карток зараз є...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми дали доручення з цього приводу. Все, товариші, до уваги. Це вже будемо якою розминкою вважати — інтелектуальною чи вже фізичною?

Так, Миколо Олександровичу, прошу. Переходимо до постатейного обговорення і голосування проекту Декларації про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Будь ласка, слово Миколі Олександровичу Шульзі.

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати. Прошу бути уважними, оскільки буквально кожне слово тут має значення, і тому я вас закликаю до того, щоб ми, працюючи, саме і концентрували увагу навколо того, що я говорю. Пропоную назву. Декларація про державну незалежність (суверенітет) України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, вибачте, відволікають. Секретаріат — це ж робочий орган також. Депутат Крижанівський від Секретаріату вніс таке зауваження. Давайте порадимось, я прошу вибачення у Миколи Олександровича.

Вважати голосування, коли більшість голосів чи дві третини? Я прошу юристів до Регламенту. В нас там більшість, двома третинами ми приймаємо тільки Конституцію. Є в кого з депутатів пропозиції з цього приводу? Немає.

Миколо Олександровичу, вибачте, зачитайте ще раз, мене відволікли.

ШУЛЬГА М. О. Повторюю, товариші. Назва проекту документа:

Декларація про державну незалежність (суверенітет) України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, будь ласка. З цього приводу хочете висловитись? Другий мікрофон.

ПЕРЕПАДІН О. І., голова Бахчисарайської районної Ради народних депутатів, перший секретар Бахчисарайського райкому Компартії України (Бахчисарайський виборчий округ, Кримська область). Мы с вами, уважаемые народные депутаты, уважаемый Президиум, утверждали повестку дня, где 15 вопросом стоял вопрос: Декларация о суверенитете Украинской Советской Социалистической Республики. Статья 1 Конституции Украинской Республики и в статье 68, главе 7 написано: «Украинская Советская Социалистическая Республика — суверенное социалистическое государство». Поэтому Декларация должна называться так.

Нового государства Украины пока еще нет. Если мы определяемся, что мы Украинская Советская Социалистическая Республика, то, я вношу предложение, значит и Декларация о суверенитете Украинской Советской Социалистической Республики — назваться так должна.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, перший мікрофон.

Депутат не представився. Товариші, я теж підтримую цю пропозицію, яка прозвучала в залі, про те, щоб назву Декларації залишити такою, в тому варіанті, якою вона вперше була названа від Комісії, тобто Української Радянської Соціалістичної Республіки державний суверенітет.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, у нас, ви бачите, три. І назва, яка була перша, така й зараз. Ви за яку назву?

Голоси із залу. Сказали про регламент, в регламенті у нас...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, це перший. З цього приводу є ще, по назві?

Будь ласка, депутат Коцюба. Миколо Олександровичу, дайте можливість Коцюбі сказати.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! Я виступаю від Комісії тому, що ми розглядали уважно пропозиції наших народних депутатів і, думаю, що вам ще роздадуть пропозиції Комісії окремо. Ви будете працювати з ними, просто не встигли дійсно. Вночі закінчили роботу, але я думаю, що тут є...

Виступав народний депутат, я не запам'ятав прізвища, і тут є дуже велика небезпека. Дійсно, стаття перша і стаття 68 діючої Конституції мають більш широке поняття, ніж нам пропонується в Декларації про державну незалежність. В дужки ми

поклали суверенітет України. Суверенітет — поняття ширше і об'ємніше, як категорія, чим просто державна незалежність. Через те наша комісія, обговорюючи всі ці пропозиції, прийшла до висновку ставити питання, це Декларація про суверенітет України, а держава — тільки орган в руках народу, а в суверенітет України входить і повновладдя народу, націй, народностей і так далі. Через те Комісія на цьому зупинилася. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, з цього приводу, другий мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І. Шановні товариші, я хочу сказати, що Комісія з питань екології та природокористування запропонувала повернутися до тієї назви Декларації, яка була в першому варіанті або в першому проекті, який ми тут пропонували. Я погоджуюсь тут з депутатом, який виступав, з головою Комісії з питань законодавства і законності, але хочу до цього лише додати, що ми могли написати про державний суверенітет України, але сьогодні, яка у нас держава існує, як називається наша держава? Одну хвилиночку. Тоді, товариші, треба змінити назву, а потім голосувати. Сьогодні є УРСР. Просто я уточнюю, щоб це було юридично правильно, якщо ми хочемо по-іншому написати, то давайте спочатку змінимо цю назву, а потім приймемо Декларацію. Не може проголошувати Декларацію держава, якої немає по назві. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

МАТВЄЄВ В. Й., другий секретар Миколаївського обкому Компартії України (Центральний виборчий округ, Миколаївська область). Уважаемые депутаты! Товарищ Ершов, наведите порядок в делегации.

Уважаемый Президиум, товарищи депутаты! вопрос очень непростой, потому что мы уже в названии должны определить, чего мы хотим. Я считаю, что мы должны обязательно отстоять принципы безопасности в Европе, которые сегодня базируются на нерушимости границ, а сегодня Украина существует в границах Украинской Советской Социалистической Республики. Первое.

Второе. Мы не имеем права отказаться от того, куда нас избрали. Нас избрали в Совет, то есть у нас должна быть Советская Республика.

В-третьих. Мы не можем отказаться от принципа, что мы строим социализм. Все-таки мы сделали социалистический выбор, поэтому мы должны говорить о суверенитете Украинской Советской Социалистической Республики.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. З цього приводу? Перший мікрофон.

ЗБИТНЄВ Ю. І., лікар клінічної лікарні № 2 м. Києва (Гагарінський виборчий округ, м. Київ). Я — щодо УРСР. Вчора я був присутній на засіданні Комісії по суверенітету. Знову ж таки розглядалися всі ці пропозиції, як саме назвати: Декларація про державну незалежність (суверенітет) України чи УРСР. Вся справа в тому, от аргументи попереднього товариша, він говорить, що нас обирали в Ради, ми строїмо соціалізм і так далі. Тобто, в тій же Декларації ми пишемо, що це все повинен вирішувати народ. За народ ми не повинні вирішувати наш суспільний устрій.

Вся справа в тому, що ми пишемо взагалі за ту державу, в якій ми живемо і в якій основу складають українці. Тобто, це є Україна. Але постанова Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. І при цьому повинно звучати: Декларація про державну незалежність (суверенітет) України. Про це вчора погодилася і Комісія з суверенітету, і з законодавства, пропонували і всі інші комісії з цим погодитись.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, є у депутатів ще по цьому? Нема. Будь ласка, депутат Коробко. Тільки прошу раніше підходити до мікрофону. Третій мікрофон.

КОРОБКО М. І., науковий співробітник Криворізького науково-дослідного гірничорудного інституту (Тернівський виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні депутати! Справа в тому, що суверенітет у принципі повинен проголошуватися раз і назавжди. Соціальний устрій, назва країни, назва республіки може з ходом часу мінятися, але поняття таке, як народ, який визначає саму назву країни, залишається незмінним. І тому я пропоную і вважаю за доцільне проголосувати за суверенітет України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Все, Миколо Олександровичу, у вас є питання? Ставимо на голосування пропозицію, яка внесена від Комісії. Декларація про державну незалежність (суверенітет) України. Хто за цю пропозицію, за таку редакцію, прошу голосувати. (Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 162, «проти» — 183. Рішення не приймається. Ставиться на голосування друга пропозиція. Микола Олександрович, зачитуйте другу пропозицію. Будь ласка, другий мікрофон. Тільки не кричіть.

ПЕРЕПАДІН О. І., голова Бахчисарайської районної Ради народних депутатів, перший секретар Бахчисарайського райкому Компартії України (Бахчисарайський виборчий округ, Кримська область). Мое было второе предложение. Декларация о суверенитете Украинской Советской Социалистической Республики. Все. Нет, на украинском «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки». Я по-українськи вже сказав.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ставте, будь ласка, другу пропозицію на голосування. Яка друга? Зачитуйте. Я зачитую те, що в стовпчиках.

ШУЛЬГА М. О. Друга пропозиція. Декларація про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ні, державний і держава, тут це обговорювалось, товариші.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування пропозиція, яку оголосив депутат Шульга. Повторіть її, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Декларація про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за внесену пропозицію, прошу проголосувати. Рішення не прийнято. Третій мікрофон. Третій мікрофон, говоріть, будь ласка. Включено. Ви в мікрофон говоріть.

ПУШИК С. Г., письменник, голова Івано-Франківського обласного товариства української мови імені Т. Шевченка (Коломийський виборчий округ, Івано-Франківська область). Дорогі мої колеги! Ви б купили історію Грушевського, історію України. Вона писана, коли ще не було Української Радянської Соціалістичної Республіки. Будьмо мудрими. Ми ввійдемо в історію тією хвилиною, коли вирішується суверенітет України. Яка Україна вже не буде там, чи соціалістична, чи несоціалістична, але настане той момент, що кожного з нас будуть досліджувати, хто тут сидів у цьому залі, як він голосував. Тут є росіяни, я вас як українець прошу: зробіть те, чого хоче історія, чого хоче весь світ. Проголосуймо за суверенітет України. Ми не робимо злочину ні перед Росією, ні перед Білорусією, ні перед Молдавією. Я прошу ще одне. Не перекручуймо — «української», нема «української» — є «українська». Слідкуйте трохи за кличною формою.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваш час закінчився.

ПУШИК С. Г. Я прошу, голосуймо. Вернімося другий раз до поіменного голосування за український суверенітет.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, є пропозиція, яку вніс депутат Коцюба від Комісії про суверенітет України. Немає такої? А він дав цілий примірник.

Із залу. Є, є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. От є, є, подивіться, депутат Барабаш, я не знаю. Можна таку назву поставити на голосування? Ставиться на голосування назва «Про суверенітет України». Прошу проголосувати.

«За» — 183, «проти» — 141, не голосували — 33. Я прошу зайняти місця, товариші. В залі зареєстровано 364. Рішення приймається. (О п л е с к и).

По процедурі, будь ласка, другий мікрофон.

НОСОВ В. В., інженер-електронник Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту (Октябрський виборчий округ, Полтавська область). Товарищи! У меня есть замечания по процедуре. Иван Степанович, у нас несовершенный Регламент. Регламент Союза ССР, Верховного Совета Союза ССР предусматривает, что непосредственно перед голосованием председательствующий перечисляет все те редакции, которые будут ставиться на голосование, чтобы люди знали, сколько их будет и какие. Уже в уме потом каждый выбирает себе. Потом называет редакцию и ставит на голосование. Сейчас у нас получается, что никто не знает, сколько их будет поставлено, и они не могут выбирать.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ну, як же ніхто не знає, коли у вас вони на руках? Ви беріть ці редакції, які на руках.

НОСОВ В. В. Значит, все, которые будете ставить на голосование, пожалуйста, зачитывайте.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, приймається. По процедурі є в депутатів? Будь ласка, перший мікрофон.

МАТВІЄНКО А. С., перший секретар ЦК ЛКСМ України (Бершадський виборчий округ, Вінницька область). Иван Степанович, згідно з прийнятим регламентом ми більшістю приймаємо рішення лише по процедурних питаннях, а рішення сесія приймає більшістю від кількості обраних депутатів. Тому це рішення не може бути прийняте, тому що це порушення Регламенту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С. Иван Степанович! Там была поставлена формулировка «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки». Вы «державний суверенітет» опустили. И действительно, этот вопрос должен рассматриваться не процедурно, а в соответствии с Регламентом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я, вибачте, не зрозумів. Ми перший раз ставили про державний...

РОМАНОВ Ю. С. Но там было «державний суверенітет України і державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки» — така була пропозиція. А це ви не голосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, з цього приводу, третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати, я розумію, що тут вийшло деяке непорозуміння між

нами. Тобто голосування показало, що наші погляди розділились майже наполовину. Але я вам нагадаю, що ще при Леніні, при початку формування Радянського Союзу розглядалося питання про створення Союзу Радянських Республік Європи і Азії. Покійний академік Сахаров, коли готував проект своєї Конституції, також назвав її Конституція Союзу Радянських Республік Європи і Азії. Як ці республіки, кожна буде називатись — це право самої Республіки. Тому, якщо ми хочемо дійсно бути суверенною Республікою, то не потрібно чіплятися, як кажуть, за старе.

На Комісії з питань гласності вносилась пропозиція, і вона у вас зафіксована, щоб змінити і назву Республіки: замість Українська Радянська Соціалістична Республіка називати Республіка Україна. Така пропозиція вносилась. І тому до цього питання, я думаю, ми повернемося пізніше, але зараз я вважаю, що немає підстав нам відмовлятися від проголошення суверенітету України. І тому я прошу одну з запропонованих редакцій ще раз проголосувати, а вони тут є — і агропромисловий комплекс вносить, і наша Комісія з питань гласності вносить пропозицію. Так що давайте голосувати ті пропозиції, які внесені.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати! Продовжимо. Але я прошу думати. Депутат Матвієнко сказав, одержали записку і ми: «Обращаем ваше внимание, что принятие Декларации — не процедурный вопрос. Голосование является состоявшимся, когда «за» проголосовало 226 депутатов».

Голоси в залі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Правильно, однозначно і на цьому вирішили. Ви з цього приводу? Другий мікрофон.

Депутат не представився. Я підтримую, 226 потрібно, але я хотів сказати інше. Ми тут, здається, зробили таку логічну помилку: у назві йдеться про історичну назву, а далі треба буде визначитися саме про те, як ми будемо називати сьогодні нашу Республіку. Отут правильно говорили: деякі комісії прийняли рішення про зміну назви, але тут в заголовку це ще не назва держави, це історична назва. Тому я не розумію, через що тут така суперечка йде. Звичайно, Україна, Франція — там вона Французька Республіка називається. Англія — там вона королівство Великобританії. І так далі.

Я думаю, треба повернутися до голосування першого варіанта.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Миколо Олександровичу, будь ласка. Слово вам.

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати! Ми з вами знову опинилися в тій же ситуації, в якій знаходилася Комісія. Ми три години ходили навколо цього питання. Я хотів би ще звернути увагу й на те, що коли ми обговорювали питання про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки, то юристи заперечували, що до Української Радянської держави додавати «державний» не потрібно. Тому, якщо вже говорити грамотно, то «Про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Якщо говорити про суверенітет України, тут також були заперечення з боку юристів. А саме, що є географічна назва і є держава, які не співпадають дуже часто. Наводились приклади, дозвольте мені тут не приводити. І вирішували ми це питання знову ж таки, товариші, голосуванням. Оскільки ми до єдиної думки не дійшли, то те, що ми вам запропонували, — це знову ж таки елемент голосування, елемент більшості. От я про що хочу сказати: у нас була така ситуація, вона повторилася і тут.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ШЕВЧЕНКО О. Є., науковий редактор «Українського біохімічного журналу» видавництва «Наукова думка» АН УРСР (Голосіївський виборчий округ, м. Київ). Кожен народ має ту землю, ту територію, на якій він мешкає і яка історично належить йому. Для українського народу — це територія, яка називається Україна. Тому сьогодні йде мова про державний суверенітет, державну незалежність України. Коли ж говорити про Українську Радянську Соціалістичну Республіку і про її суверенітет, то розкрийте Конституцію, як це вже робив нам наш колега біля другого мікрофона, і побачите, що Українська Радянська Соціалістична Республіка за нині діючою Конституцією є суверенна держава. Отже, зовсім не стоїть питання, щоб ще раз повторно визначати її суверенітет. Вона за Конституцією є суверенна. Ми приймаємо документ про суверенітет, про державний суверенітет, про незалежність України — того краю, де мешкає наш народ.

І на закінчення хочу закликати всіх наших дорогих колег, шановних народних депутатів України. Дуже відповідальна мить зараз в історії нашого народу. Ми зараз вирішуємо не наші партійні цінності, не класові інтереси, ми відповідальні перед народом. Пам'ятайте, ми сьогодні, завтра, післязавтра, кожен з нас буде тримати відповідь перед народом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати! Коли ми збудуємо соціалістичну чи радянську, тоді будемо виносити цю назву в поняття Декларації. Зараз нам не треба поганити поняття суверенітету отими химерними словосполученнями, тому всі знаєте, що немає ні радянської, ні соціалістичної. Шановні неукраїнці, шановні колишні українці, шановні космополіти, не бійтеся слова «Україна». Навіщо нам залучати химери у цю назву? Приймаємо історичне рішення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

ОСАДЧУК П. І., секретар правління Київської організації Співки письменників України (Тлумачський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні народні депутати! Я звертаюсь насамперед до тих депутатів, присутніх у залі, які живуть на Україні і бояться слова «Україна». Загляньте, будь ласка, у свої партійні квитки, і там написано «Комуністична партія України», а не «Комуністична партія Радянської України». Так що ж ви боїтеся? Тут — одне, а тут — друге.

Давайте вернемося до історичної назви, до того, що є суттю нашою. Будемо голосувати за державний суверенітет України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон. До уваги, товариші.

Депутат не представився. Шановні депутати! Я закликаю проникнутися почуттям відповідальності і повернутися до назви, яку запропонувала Комісія по суверенітету: Декларація про державну незалежність, в дужках — суверенітет України. Чому незалежність повинна бути в заголовку? Та тому, що поняття суверенітету складають різні поняття, і тим більше, що нам говорять, і в Конституції зафіксовано, що ми суверенні. Слово «незалежність», воно зрозуміле кожному громадянину України від доярки і до академіка і не дає двозначного трактування поняття суверенітету.

Я пропоную ще раз поставити на голосування цю назву, яку внесла Комісія.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ГНАТКЕВИЧ Ю. В. Іван Степанович! Я спочатку, з процедури. Ми заплуталися. Ми маємо декілька варіантів. Якщо ми будемо комбінувати різні слова в заголов-

ку, ми будемо мати дуже багато варіантів, я особисто заплутався. Я бачу дві альтернативні принципові позиції, нам треба проголосувати їх потім.

Перша. Але державна незалежність — суверенітет, і другий — це суверенітет. Так ми повинні визначитись. І друге принципове — це «України» чи «УРСР». Це дві принципові позиції, і їх треба окремо голосувати.

Тепер, від імені стареньких бабусь свого рідного села на Ровенщині прошу всіх не викидати із заголовка слова «державна незалежність», бо вони не знають, що таке суверенітет, а залишити і суверенітет, і державна незалежність, однесених в дужках, бо це є синоніми. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

КАРПЕНКО В. О., редактор газети «Вечірній Київ» (Прирічний виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Дуже шкода, що ми, підійшовши до важливого питання, спіткнулися на першому кроці. Мені здається, це тому, що для деякого з нас зараз з'явилися незвичні терміни. Ну, давайте дивитися логічно. Впродовж історії своєї наш край називався по-різному. Це була і Малоросія, це була і Українська Народна Республіка, це, зрештою, Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка у нас 70 років. І в той же час, впродовж віків наш край, і це зафіксовано у європейських старих джерелах, називався Україною.

Цим терміном ми користуємося і сьогодні, тому давайте не ставити в принцип, як зараз називати ми маємо. Хай, зрештою, коли буде розроблятися Конституція, народ сам вирішить, як назвати. Якщо ж виходити з чистої логіки, то краще було б назвати «Україна», воно більш нейтральне, не Українська Народна Республіка, і, можливо, не Українська Радянська Соціалістична Республіка і ось чому. Тому що Радянська — це ознака ладу, ознака державності, що у нас — Ради. В той же час жодна республіка не пишеться: Французька парламентарна республіка. Ми пишемо соціалістична — це ознака ладу, який ми будуємо.

Зараз ми прийшли до висновку, що те, що ми збудували, ми перебудуємо. Зрештою, давайте пропонувати в контексті громадської суспільної думки, розвитку революційної думки в Європі. Інші країни уже поміняли ці ознаки, але давайте це залишимо на пізніше, нам зараз треба головне визначити — незалежність. І це однаково, що незалежність — українською мовою, що суверенітет — іноземною мовою. Якщо когось краще іноземною користуватись, згоден голосувати і за суверенітет. Але ми повинні рушити далі, піти працювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, третій мікрофон.

ВОЛКОВЕЦЬКИЙ С. В., доцент кафедри вищої математики Івано-Франківського інституту нафти і газу (Долинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Я хотів ще раз нагадати слова, які вже сьогодні пролунали в цьому залі, про те, що невідомо, чи буде завтра радянська, чи буде соціалістична. Але, напевно, ніхто не сумнівається в тому, що наша Україна була, є і буде. Раз так, тоді іншого виходу не бачу, як повернутися до першої назви, яка була запропонована Комісією. Тобто, повернутись до назви: Декларація про державну незалежність (суверенітет) України. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, йде повторення. Ми домовились, прошу пам'ятати цифру 226. А також, я думаю, що всі пропозиції — і пропозиції Комісії, і першу, і останню, Миколо Олександровичу, зачитуйте. Я ставлю на голосування.

ШУЛЬГА М. О. «Декларація про державну незалежність (суверенітет) України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за таку назву, прошу... Зачитуйте всі. Миколо Олександровичу, зачитуйте всі.

ШУЛЬГА М. О. Зрозуміло. Перша від Комісії. Декларація про державну незалежність (суверенітет) України.

Друга. Всі ті, що були попередньо. «Декларація про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки».

«Декларація про суверенітет України». «Декларація про державну незалежність (суверенітет) України», — це народний депутат Гнаткевич зараз пропонував.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, зачитуйте по книжці.

ШУЛЬГА М. О. Я так зрозумів, що зал наполягає, щоб я ці, які тут...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Ставиться на голосування, я прошу до уваги, ставиться на голосування пропозиція. «Декларація про державну незалежність (суверенітет) України» — від Комісії перша назва, остання назва і більшість біля мікрофонів товаришів вносили цю пропозицію. Тому вона перша ставиться на голосування.

«Декларація про державну незалежність (суверенітет) України».

Поіменне голосування. У нас все голосування проводиться поіменне, а розпечатувати, ми домовилися з вами, будемо.

Проводиться поіменне голосування. Я прошу голосувати.

«За» — 212, рішення не прийнято.

Миколо Олександровичу, наступну назву.

ШУЛЬГА М. О. Наступна назва, я буду в порядку, як вони йдуть. «Декларація про державну незалежність (суверенітет) Української Радянської Соціалістичної Республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Голосуємо за назву в редакції, яка є у ваших документах і зачитана депутатом Шульгою. Прошу голосувати. «За» — 151, «проти» — 173. Не приймається. Наступна назва.

ШУЛЬГА М. О. «Декларація про державний суверенітет України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ви не кричіть, не кричіть. Він зачитує, не кричіть, не заважайте.

Так, Миколо Олександровичу, ви давайте, зачитуйте. Декларація...

ШУЛЬГА М. О. Я прочитав. Це пропозиція Комісії з питань агропромислового комплексу: «Декларація про державний суверенітет України». Тут є заперечення, я знаю, з боку...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставимо на голосування. «Декларація про державний суверенітет України». Голосуйте.

«За» — 248, «проти» — 80. Рішення приймається. (О п л е с к и).

Так, шановні товариші депутати, я прошу до уваги. Зачитуйте далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Далі у нас починається преамбула. Я буду зачитувати построчно. Немає заперечень?

«Виражаючи волю народу України...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, по процедурі. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Товариші депутати! Я прошу звернути увагу на те, що ми тільки що проголосували за пропозицію, яка була названа Комісією з питань

агропромислового комплексу. Я хочу підкреслити, що ні один із членів цієї Комісії не піднявся, ніби це його власне досягнення. Тому в мене пропозиція така. Працювати зважено, скромно і виважено. Не робити якихось жестів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Приймається, дякую.

Миколо Олександровичу, давайте, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. «Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, проводиться поіменне голосування «за». Є пропозиції? Будь ласка, перший мікрофон.

МАТВИЄНКО А. С., голова Комісії у справах молоді (Бершадський виборчий округ, Вінницька область). Поскілки в молодіжній Комісії розглядалося це питання, поскілки преамбула — це концентроване відображення сутності всієї Декларації, а основний берег сьогодні української нації все-таки Україна, основне джерело її розвитку також, ми пропонуємо дописати ще один «дефіс» у цій преамбулі: «Прагнучи створити всі необхідні умови для збереження, а саме — розвитку української нації на її єдиній історичній території».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С. У нас була пропозиція надрукувати: багатонаціонального народу України, або народів України. Це треба голосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, будь ласка, відповідайте. Багатонаціональний. Давайте, конкретно.

Ви готові відповідати, Миколо Олександровичу?

ШУЛЬГА М. О. Так що, на кожний?

ГОЛОВУЮЧИЙ. На кожную пропозицію депутата Романова. Це...

ШУЛЬГА М. О. Ні, так тоді ж треба на пропозицію...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте.

Голос із залу. Ой боже мій, боже...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ми з вами домовлялися, ми провели обговорення, вносять конкретні пропозиції. Давайте надамо слово голові Комісії, щоб він відповідав, а ми слухаємо, а потім за розділ будемо голосувати. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші! У нас спочатку, коли ми опрацьовували преамбулу, то там були й історичні моменти. Там були й інші, так би мовити, позиції визначались. Ми на Комісії дійшли висновку, що тут в сконцентрованому вигляді є все те, що розкривається потім у Декларації. Тому ми дійшли до такого висновку. А додатки, звичайно, можуть бути. І історичні...

ЦЕКОВ С. П., лікар Сакської центральної районної лікарні (Сакський виборчий округ, Кримська область). У меня есть одно небольшое изменение. В 6 абзаце вместо слова «уважая» — слово «гарантируя». Считаю это более правильным, так как демократическое правовое государство, к которому стремится Украина, должно уважать не только национальные права других наций, а и гарантировать эти права. Благодарю за внимание.

ШУЛЬГА М. О. Справа в тому, що тут... Ви зверніть увагу, як ми можемо гарантувати права всіх народів світу. Тоді треба інша редакція. Якщо ми про Україну тут говоримо, так у нас народ один. Розумієте?

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Приймаючи на загальне обговорення цю суттєву частину, Комісія по гласності пропонувала перед «проголошує» зробити таку вставку — «стверджує нову назву УРСР «Республіка Україна». Прошу поставити на поіменне голосування. Мотивую. Це до назви не відноситься. Там історична була назва. Йдеться про зміну назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Мотивував Карпенко. На додачу... Прошу не заважати. На додачу кажу, що не кажемо ми «Французька капіталістична республіка». Що таке соціалізм, ми ще з вами не знаємо. Отже, якийсь економічний устрій в заголовку не повинен бути. Далі. Радянська — це форма керівництва. Ми не кажемо, «кооперативна», ми не кажемо «парламентська» і так далі. Так зробили ті країни, які трішки нас випереджають. Сьогодні ми маємо Республіку Польщу, Республіку Чехословаччину. Не народну, не соціалістичну, не радянську, ніяку іншу. Прошу цей момент після, тобто, перед «проголошує» сказати, написати «стверджує нову назву УРСР «Республіка Україна», а далі «проголошує» — на поіменне голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, у вас з цього приводу? Перший мікрофон.

МАЗУР Ю. М., редактор Одеської обласної газети «Знамя коммунизма» (Іллічівський виборчий округ, Одеська область). У меня есть предложение, касающееся строчки, я ее зачитываю: «Прагнучи створити демократичне суспільство». Поскольку Декларация — это основа нашей будущей Конституции и поскольку мы закладываем в нее не только независимость, но и основы, как бы контуры государственного общественного строя, то есть смысл в эту строку добавить слово «гражданское». Таким образом, это будет звучать так: «прагнучи створити демократичне громадянське суспільство». Я исхожу из того, что этот термин ближе, более точно определяет то государственное устройство, к которому мы стремимся, и, возможно, даст нам новые возможности впоследствии.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Це вже виступ. Я прошу, шановні товариші депутати, я прошу, ви бачите, наблизився час перерви, тому я прошу вас за перерву обміняйтесь, поговоріть. (Ш у м у з а л і).

Товариші! Ми до того, як проголосувати в цілому за розділ, повинні були проголосувати за внесені поправки. Ми за внесені поправки не проголосували, тому за розділ в цілому голосувати поки не будемо. І наблизився час перерви.

Оголошується перерва на 30 хвилин.

(П е р е р в а).

Після перерви. Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Реєструйтесь. Товариші, які стоять біля мікрофонів. З процедурних питань? По порядку ведення? Голосування?

Ну, давайте, третій мікрофон.

МАТІЙКО А. С., лікар хірургічного відділення Алуштинської центральної міської лікарні (Алуштинський виборчий округ, Кримська область). Уважаемый Иван Степанович, я вас убедительно прошу и настаиваю на том, чтобы вы все предложения, которые будут голосоваться, объявили сразу, зачитали. Пусть их будет два, три или пять. Желательно вывести их на табло, чтобы люди могли выбрать, за какое предложение они будут голосовать. Потому что та неразбериха, которую вы устраиваете — «зачитываю первое предложение», надо голосовать «за», второе — «за», третье — «за», четвертое — «за». Кто тогда такой депутат — человек, меняющий несколько раз свое мнение в течение 80–100 секунд? Я вас попрошу отнестись очень серьезно, мы не знаем, какое следующее предложение будет исходить от вас. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні депутати, я не коментую, а даю відповідь. Я прошу не звинувачувати по своїй особистій думці, що хтось щось не те робить. Я прошу до уваги, і тоді воно буде все зрозуміло. По-перше, я не оголошую всіх, на табло їх висвітлювати не потрібно тому, що вони всі у вас на бумазі, всі пропозиції у вас на бумазі. Ви слідкуйте і читайте — це перше.

Друге. Товариші, ми голосуємо. Такий порядок у нас. Якщо є пропозиції, яких немає в цьому документі, і вони з'являються в залі, то ми їх голосуємо тільки на слух, і на табло їх вивести ніяк зразу не можна. Тим більше всі, що з залу пропонуються. Тому ми тільки окремі пропозиції, які з'являються в залі і які не знаходяться в цих документах, голосуємо і будемо голосувати окремо. А всі пропозиції, які знаходяться в цьому документі, оголошує Микола Олександрович Шульга. Ви, будь ласка, тільки їх зіставляйте. Давайте будемо тихіше працювати, буде краще і легше.

Тому продовжується такий порядок. Ми зачитали преамбулу. Коли депутат Шульга зачитував, то до речень не було зауважень. А після було внесено три пропозиції. Ми повинні ці три пропозиції проголосувати. Якщо вони будуть прийняті депутатами, то Микола Олександрович їх внесе. Якщо не прийняті, він їх не внесе. І ми голосуємо потім в цілому за преамбулу, а далі будемо по реченнях, як з вами визначимось. Є домовленість така? У вас з цього приводу? Третій мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Дуже погано, звичайно, що ми викинули з назви Декларації слово «незалежність»...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми за це вже проголосували, я прошу не повертатись. Виключіть мікрофон. Хто по цьому? Ми проголосували, а ви до назви повертаєтесь. Ми вже за розділ, преамбулу. Так же не можна. Шановний депутате, поважайте себе і нас також.

Миколо Олександровичу, прошу внести на голосування ті пропозиції, які були внесені до преамбули. Три депутати їх вносили.

ШУЛЬГА М. О., Перша пропозиція народного депутата Матвієнка. «Прагнучи створити всі необхідні умови для збереження і саморозвитку української нації на її єдиній історичній території».

Товариші, такий коментар від Комісії і від себе. Що стосується цього моменту змістового «збереження і саморозвитку української нації», то воно йде по всьому тексту і коли ми говоримо про всі інші моменти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Потрібно ще роз'яснення по цьому? Не потрібно. Ставиться на голосування пропозиція, внесена депутатом Матвієнком.

«За» — 84, «проти» — 211. Не приймається. Наступна пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Наступна пропозиція внесена депутатом Чорноволом. У мене вона повністю не записана, але думка її полягає в тому, щоб змінити назву республіки: «Стверджує нову назву УРСР — Республіка Україна».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з цього приводу хоче висловитися? Не потрібно, прямо на голосування?

Хто за внесеною пропозицією, прошу визначитися шляхом голосування. Депутат Рева, ми вам робимо зауваження, щоб ви не викрикували в залі.

«За» — 113, «проти» — 206. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Третя пропозиція, пробачте, я не знаю прізвища депутата — він біля першого мікрофона виступав і запропонував додати в розділ «прагнучи створити демократичне суспільство» слово «громадянське». Це справа така, що я думаю...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, потрібне роз'яснення? Ні? Ставиться на голосування ця пропозиція.

«За» — 63, «проти» — 245. Не приймається.

Я цифри називаю, товариші, тому що просять, наполегливо вимагають слухачі називати ці цифри. Тому я прошу, щоб депутати з розумінням до цього поставилися.

Миколо Олександровичу, надається слово біля третього мікрофона — була пропозиція.

ЦЕКОВ С. П. Было еще четвертое предложение: вместо слова «шануючи» — «гарантуючи національні права всіх народів». В данном случае имеется в виду не народов всего мира, а народа Украины. Потому что мы принимаем декларацию Украины.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович давав уже відповідь з цього питання, що не можна гарантувати. Ставиться на голосування ця пропозиція.

«За» — 91, «проти» — 222. Не приймається.

Товариші, до уваги. Всі пропозиції нові проголосовані. Жодна з них не прийнята. Тому ставиться на голосування Ваша... пропозиція яка? Другий мікрофон.

БАТІГ М. І., редактор Львівської обласної газети «Молода Галичина» (Буський виборчий округ, Львівська область). Комісія по гласності теж зупинилася на тому питанні, яке порушив депутат Цеков. І ми пропонували вписати в преамбулу таку фразу: не «шануючи», а «гарантуючи національну рівноправність всіх громадян».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все проголосовано, депутат Романов.

ШУЛЬГА М. О. Дайте я відповім, бо це принципове питання. Шановні, депутати, там є у нас далі, ви побачите, в тексті є, уважно дивіться далі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, я прошу ті формулювання, які проголосовано, не коментувати вже. Депутат Романов, у вас яка була пропозиція?

Будь ласка, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Що стосується народу України, то знову ж таки подивіться, є народ України — там, де йдеться про громадянство, там є визначення, тобто...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все, ставить на голосування. Товариші, всі поправки, які було внесено депутатами, проголосовано. Ще є поправка? Будь ласка, перший мікрофон.

ПОРОВСЬКИЙ М. І. Пропоную після сьомого абзацу — «Визнаючи необхідність побудови правової держави» доповнити преамбулу таким текстом: «Визнаючи

союзний договір між УРСР та РРФСР 1922 року про створення федеративного Союзу Радянських Соціалістичних Республік незаконним і недійсним, як такий, що був нав'язаний Україні в результаті окупації її території та звергнення законного Уряду Української Народної Республіки військами Радянської Росії». Доповнити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, щодо коментарів. Прохання все-таки надсилати їх у Комісію письмово. У зв'язку з тим, що пропозиція в комісії не розглядалася, вона не голосується. Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Шановні депутати! Ми щойно відхилили пропозицію про нову редакцію назви нашої республіки, але слово «соціалістична» не зовсім відтворює економічний устрій нашої республіки. І тому я пропоную поставити на голосування таку пропозицію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все, виключіть мікрофон. Я прошу всіх до уваги і дисципліни. Ми про це проголосували і повертатися до цього не будемо. Треба було просити слово раніше. Ми всім давали слово.

Ставиться на голосування преамбула, така як у третій колонці, зачитана депутатом Шульгою.

Хто за таку редакцію, прошу проголосувати.

«За» — 348, «проти» — 5. Оце відповідь на всі ті запитання, які задають.

Так, Миколо Олександровичу, продовжуйте, будь ласка.

По порядку ведення? Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М. Шановні товариші, я пропоную всі формулювання чи поправки, які не увійшли зараз до тексту, що нам роздано, вносити товарищу Шульзі у письмовій формі. Якщо там немає, а у вас є якась думка, зараз виникає, напишіть її і передайте. Він її зачитає, і буде порядок.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, приймається. Миколо Олександровичу, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Так. Ми, товариші, зупинились на слові «проголошує». Далі у нас іде текст, а потім: «...державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми ж уже проголосували за всю преамбулу.

ШУЛЬГА М. О. Але зважте на те, що у нас помінялась тепер верхня частина і нижня частина. Я звертаю увагу, а це вже вирішувати народним депутатам.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, з цього приводу? Депутат Коцюба, будь ласка.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати, це дійсно величезної ваги документ, який буде читати не тільки народ України, а всі нації і республіки. Його буде читати весь світ.

Чому я торкаюсь цього питання? Раз ми проголосували, я думаю, що в другому читанні ми будемо уточнювати ці питання. Але тут є така суттєвість. Те, що проголошує отут державну незалежність України, треба привести чітко тепер у відповідність з тим, що проголосовано. Але подивіться, яка тут особливість є. Ми в останньому абзаці, маючи на увазі утвердити, читаю дослівно «суверенітет і самоврядування народу України», записали це. Це правильно, так і повинно бути, ми в державу не повинні були загнати народ. Народ — це ширше поняття, народ своїми руками і владою створює державу як орган для того, щоб був порядок у суспільстві. Через це ви відчуваєте, що останній абзац вимагає тепер співвідношення з тим, що проголошується і самою на-

звою. Через це наша Комісія і ставила питання, щоб у Декларації про суверенітет України не звизити народ у його правах і повновладді. Через що треба привести це у відповідність. Дякую за увагу.

ШУЛЬГА М. О. Скажіть пропозицію.

КОЦЮБА О. П. Наша пропозиція була така: «Проголошує суверенітет народу України як верховенство, самостійність і повноту влади в республіці в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Я передам оці зауваження.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Я не розумію, якщо ми вже загубили незалежність і залишаємо тільки суверенітет в заголовку, то чому синонім ми не можемо вжити далі, щоб та сама бабка зрозуміла, про що ми тут з вами говоримо. Це синоніми, якщо немає у заголовку, виходить, не можемо повторити цей синонім? Я пропоную залишити так принаймні в тексті, якщо ми чомусь перелякались слова «державна незалежність» у заголовку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, з цього приводу є думки, товариші? Щодо редакції, яку запропонував депутат Коцюба і висловив думки з цього приводу депутат Чорновіл. Є з цього приводу? Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Я пропоную поставити на перше місце суверенітет, а в дужках — державна незалежність. Щоб люди розуміли, що це таке. Щоб це погодити із заголовком — проголошує суверенітет і в дужках — державна незалежність.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Хто з депутатів з цього приводу? Другий мікрофон.

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. (Бережанський виборчий округ, Тернопільська область). Державна незалежність більш чітко визначає тему нашої...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, вона є в редакції, ви згодні з такою редакцією?

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. З такою редакцією, але, крім цього пропоную написати: «Проголошує відновлення державної незалежності». Прошу поставити це на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, хто ще з депутатів? Другий мікрофон.

ПАНАСЮК Ф. Т., голова Чуднівської районної Ради народних депутатів, перший секретар Чуднівського райкому Компартії України (Любарський виборчий округ, Житомирська область). Я пропоную доповнити речення у даному абзаці словами по тексту: «Державна незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах у складі оновленого Союзу суверенних держав». (Ш у м у з а л і).

Якщо потрібний коментар, я можу дати коментар з цього приводу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, дякую. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Я хочу виразити своє мнение и мнение своих товарищей, что, конечно же, надо привести в соответствие с названием, то есть — «Про державний суверенітет України». Слово «незалежність» должно быть исключено. Вот. И я присоединяюсь к мнению предыдущего выступающего добавит этот абзац — «в составе обновленного Союза».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Хто ще з цього приводу? Третій мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т. Я почну з того, на чому ви перервали мій виступ. Самостійність, незалежність або є, або її немає. Або є залежність. Тому я пропоную після слів «проголошує державну незалежність України» додати: «закріплену четвертим Уні-

версалом Української Центральної Ради 1918 року і втрачену в зв'язку з окупацією Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою». А далі як є у проекті.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Всі? У вас ще з цього приводу? Будь ласка, перший мікрофон.

ОСТРОУЩЕНКО С. В., заступник редактора газети «Гласність» (Приморський виборчий округ, Одеська область). Товариші, я пропоную після слів «Республіки в межах її території», ось тут додати — «в рамках оновленого Союзу» і поставити на цьому крапку. А далі речення «та незалежність у зовнішніх зносинах» зняти, бо у нас є десятий пункт про міжнародні відносини, де все це є. Не треба обтяжувати Декларацію багатослів'ям.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви встигаєте?

ШУЛЬГА М. О. Так, встигаю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, другий мікрофон.

ШОВКОШИТНИЙ В. Ф., постійний позаштатний кореспондент журналу «Ранок», член Спілки письменників СРСР (Харківський виборчий округ, м. Київ). Я пропоную підтримати пропозицію: «суверенітет» розшифрувати як «державну незалежність». І хочу сказати для тих, хто пропонує «в рамках оновленого Радянського Союзу». Ми з вами, шановні депутати, шановні колеги, ще не знаємо, чи захочуть з нами піти в один Союз інші республіки.

Давайте ми приймемо незалежність нашої республіки, суверенітет, а потім уже будемо думати про новий союзний договір. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ДУМА З. Є., старший науковий працівник Івано-Франківського краєзнавчого музею (Надвірнянський виборчий округ, Івано-Франківська область). Я пропоную вихід, який, на мою думку, примирить всі позиції. Можливо, ми зніmemo слово «суверенітет» чи слово «незалежність», але тоді одне слово нам треба додати напочатку: «проголошує відновлення державної незалежності». Таким чином, у нас відпадуть ці всі нюанси відносно Союзу. До речі, в будь-якому випадку «незалежність» — це як у пісні співається: «там в краю далеком чужая ты мне не нужна». Тоді всі словоблуддя про оновлений Союз відпадуть самі собою. Пропоную єдине слово «відновлення державної незалежності». Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є в депутатів ще з цього приводу? Немає. Другий мікрофон.

Депутат не представився. В Комісії по законодавству ми схилились до того, щоб написати «проголошує суверенітет народу України». Це поняття — «суверенітет народу» — є ширше, ніж державна незалежність, але через те, що формула «державна незалежність» чіткіше віддзеркалює прямо наші прагнення до державної незалежності, то в цілому я готовий поступитись і прийняти цю формулу. Що стосується зв'язування себе з майбутнім Союзним договором, цього припускати ніяк не можна, бо нам спочатку треба стати суб'єктом міжнародного права. Спочатку треба утвердити цей суверенітет, а пізніше уже Верховна Рада чи інший законодавчий орган буде розв'язувати питання про те, які договори нам укладати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Миколо Олександровичу, формулюйте. Вибачте, другий мікрофон.

Депутат не представився. З приводу питання Союзу. Мною одержано телеграму від шахтарів, які сьогодні вийшли на площу. Я просто одне речення зачитаю з цієї

телеграми: «...питання утворення нового союзного чи будь-якого іншого договору розглядати після прийняття нової Конституції України». (О п л е с к и).

Ми звикли говорити від імені народу, і ось що говорить народ.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

РИБАЛЬЧЕНКО А. А., перший заступник Міністра будівництва і експлуатації автомобільних шляхів (Котовський виборчий округ, Одеська область). Я твердо уверен, что принятие в этой редакции этого пункта свидетельствует о нашем намерении выйти из состава дружественных республик.

Я считаю твердо, что для этого нужен референдум.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ О. П., голова Ради агропромислових формувань Сумської області (Сумський виборчий округ, Сумська область). Два зауваження. Перше. Шановний Іване Степановичу і депутати. Нас звинуватили в тому, що ми затягуємо час. Сьогодні в залі інша обстановка. Ті, хто звинувачував, затягують час, тому що в нас було часу досить, щоб усі пропозиції визначити і видати комісіям по законодавству і з питань суверенітету. У нас зараз по кожному реченню нові пропозиції. Я вважав би, що голосувати треба тільки ті, які визначилися в комісіях.

І друге. Якщо зараз прозвучало, що вхід у Союз, укладення Договору — це всенародна справа, то хто нам дав право говорити про вихід з Союзу без народного обговорення. Я думаю, що тут повинна бути справедливість.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, формулюйте, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Надійшло 15 пропозицій. Я буду їх зачитувати в тій послідовності, в якій вони надходили.

Перша пропозиція була народного депутата Коцюби: «проголошує суверенітет народу України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки у межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зрозуміле формулювання. Прошу визначитися з цього приводу шляхом голосування.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! 15 пропозицій...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, порядок голосування у нас прийнятий. Перше те, що в Комісії. Але ми голосуємо всі поправки, а потім приймаємо те, що в Комісії.

ШУЛЬГА М. О. Формулюю від Комісії: «проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися по цій редакції шляхом голосування.

«За» — 188, «проти» — 131, не приймається. Наступну.

ШУЛЬГА М. О. Наступна пропозиція народного депутата Коцюби: «проголошує суверенітет народу України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, прошу визначитися шляхом голосування щодо цієї редакції.

«За» — 202, «проти» — 119. Рішення не приймається. Наступну.

ШУЛЬГА М. О. Далі була пропозиція народного депутата Черновола. Він пропонує: «про державну незалежність (суверенітет)». Тобто, ну, це по суті справа, що ми ставили на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це така редакція, яка запропонована в документі. Так? Ми вже за неї голосували.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Народний депутат Гнаткевич пропонує: «проголошує державний суверенітет», пробачте, «проголошує суверенітет», а в дужках — «державну незалежність», а далі — за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися шляхом голосування. «За» — 186, «проти» — 151. Рішення не приймається. Наступна.

ШУЛЬГА М. О. Далі пропозиція народного депутата Горохівського: «проголошує відновлення державної незалежності», — додати сюди.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово просто «відновлення державної незалежності»?

ШУЛЬГА М. О. «Проголошує відновлення державної незалежності».

ГОЛОВУЮЧИЙ. А далі — за текстом. Хто за таку редакцію, прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 122, «проти» — 195. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Далі пропозиція Цекова, яка перекликається з пропозицією, письмово, Башкірова і з пропозицією Остроуценка, але редакційно відрізняється. Тому я, мабуть, давайте, не буду змішувати їх, а запропоную, як вони були. Народний депутат Цеков пропонує: «Про державний суверенітет України», — і включити після слова «території» слова «в складі оновленого Союзу».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитайте повністю.

ШУЛЬГА М. О. «Проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території в складі оновленого Союзу суверенних держав». Ні, він так не сказав. Він сказав: «В складі оновленого Союзу».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Якого Союзу, запитують?

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, я проголошував усе, що можу уточнити. Правильно я сказав. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, заспокойтесь. Щоб краще сприймалося, давайте дотримуватися тиші. Тоді буде краще сприйматись. Так, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. Знову зачитую пропозицію народного депутата Цекова. «Проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території у складі оновленого Союзу». Така була пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ставиться на голосування ця пропозиція. Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 143, «проти» — 152. Не приймається. Так, наступна пропозиція. Закінчимо пропозиції, потім дамо слово по процедурі. Я вас прошу, депутат Дорогунцов, займіть місце.

Зачитуйте, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Народний депутат Шлемко пропонує: «Проголошує державну незалежність, закріплену четвертим Універсалом».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, хто за таку редакцію, прошу проголосувати. Визначитися з приводу такої редакції шляхом голосування. «За» — 75, «проти» — 233. Оце — логічно. Логіка.

Наступна пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Пропозиція народного депутата Остроуценка: «Проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і пов-

ноту влади Республіки в межах її території в рамках оновленого Союзу». І поставити крапку. Все інше викреслити. Ні, це тут відрізняється.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вважаю, що не відрізняється, ми за таке проголосували. Наступна пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Народний депутат Шовкошитний. Практично він пропонує те, за що ми голосували, — «державну незалежність (суверенітет) України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пропозиція Башкірова.

ШУЛЬГА М. О. Після слів «у зовнішніх зносинах», щоб не повторювати все (дивіться у свій текст), записати «у зовнішніх зносинах у складі оновленого Союзу РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставиться ця пропозиція. Зачитайте повністю.

ШУЛЬГА М. О. «Проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах у складі оновленого Союзу РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прощу голосувати.

«За» — 170, «проти» — 145. Рішення не приймається. Всі у нас пропозиції?

ШУЛЬГА М. О. Ні, ще є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Ще п'ять. Чотири, пробачте. Народний депутат Дума. Отже, «відновлення державної незалежності» тут додається.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, якщо в такій редакції, то ми вже голосували. «Проголошує відновлення державної незалежності», а далі — за текстом. Таке формулювання вже голосувалось. Далі.

ШУЛЬГА О. М. Народний депутат Лук'яненко. Він виступив за підтримку проекту Комісії і виступив проти того, щоб не зв'язувати себе з будь-яким договором.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я так зрозумів, що народний депутат Лук'яненко підтримував ту пропозицію, яку вніс Коцюба — «суверенітет народу України».

ШУЛЬГА М. О. Ні, ні. Він сказав, що погоджується з тим, що є в Комісії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, Левко Григорович, будь ласка, до мікрофона. Я так його зрозумів.

До уваги, товариші! Я зрозумів так, що Левко Григорович повторював. Будь ласка, третій мікрофон.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г., голова Української республіканської партії (Залізничний виборчий округ, Івано-Франківська область). Я пропонував таку форму. Я сказав так, що в Комісії ми схилилися до того, щоб запропонувати таку формулу: «Верховна Рада Української РСР проголошує суверенітет народу України як верховенство, самостійність і повноту його влади в межах території Республіки та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Проте важливо було б підкреслити, що я проти зв'язування себе якимось новим союзним Договором. Отже, я голосую за інше, за формулу «проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховенство, самостійність і повноту влади...». І так далі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Така пропозиція голосувалась. Зачитую... Вибачте, Микола Олександровичу. Ми порушуємо процедуру обговорення. У нас на руках перше — текст, прийнятий за основу, друге — текст, доопрацьований Комісією, третє — пропозиції комісій.

Чому ми знову на слух сприймаємо нові пропозиції, навіщо тоді працювали комісії і основна із них — по суверенітету. Парламент не може працювати на слух. Треба ставити на голосування лише ті поправки, що є у нас на руках.

Товариші! Щодо цієї пропозиції. Стаavimo цю пропозицію на голосування. Потрібно зачитувати її другий раз? Не потрібно.

Зачитую ще раз і прошу до уваги. Ми порушуємо процедуру обговорення. У нас на руках текст, прийнятий за основу, це ми з вами зробили. Текст, доопрацьований комісією, є — третя колонка. Пропозиції комісій — друга колонка. Є. Чому ми знову на слух сприймаємо нові пропозиції, нащо тоді працювали комісії і основна з них — по суверенітету? Парламент не може працювати на слух. Треба ставити на голосування лише ті поправки, що є у нас на руках. Тобто, третя колонка і друга. Хто за таку пропозицію, прошу висловитись шляхом голосування. (Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 243, «проти» — 79, рішення приймається. Все, ми закінчили з цим питанням.

МОРОЗ О. О., завідуючий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). У мене така пропозиція. Ми, розглядаючи таке питання, особливо позиції Декларації, не повинні ставити на голосування все разом, а повинні голосувати по тих пунктах, які викликають різні трактування. Тому що сьогодні, наприклад, про назву, як ми ставимось до суверенітету чи до незалежності, а далі, чи входить у Союз чи не входить. Так що треба окремо ставити, бо інакше ми не просунемось вперед, бо чим більше елементів комбінації, тим складніше, тим більша кількість тих комбінацій. Ми просто не дійдемо до згоди ніяк.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що ви пропонуєте?

МОРОЗ О. О. Я пропоную буквально по кількох реченнях у цій позиції просуватись. По кількох реченнях, як там записано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І. Шановний Микола Олександрович Шульга! Ви пропустили цілий ряд пропозицій, які є в цьому тексті. Тут кілька разів повторюється така пропозиція. Після слова «проголошує» записати: «державний суверенітет Української РСР», а далі за текстом, як це відповідає самій назві Декларації. І нічого не додавати ні про який союзний Договір, ні про оновлений Союз. Я прошу проголосувати. Ви чомусь вибірково берете те, що вам дуже подобається. Я не знаю, чому. Це, будь ласка, третя сторінка.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу вибачення, шановні товариші депутати, зауваження слушне. Тому що воно є в цьому тексті. Миколо Олександрович, давайте ми будемо голосувати. Ми вже тільки що визначились, що голосуємо за ці пропозиції від Комісії. Вони в другій колонці, а не на слух. Все.

Третій мікрофон, по процедурі? Другий мікрофон, вони там домовляються.

Депутат не представився. Шановний Іван Степанович, я підтримую висловлену думку і пропозицію, внесену в Президію, але ви не всіх депутатів поставили в рівні умови. Пропозиції Панасюка — все приймалося на слух, поступила записка — приймається рішення: на слух не сприймати. Я адресу до написаної поправки, яку внесла Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства, «в складі оновленого Союзу, Союзу суверенних держав». Це різні речі, я прошу і настоюю поставити на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є така поправка, але вона закінчується словом «Союзу», а ви доповнюєте «Союзу суверенних держав». Ну, це товариші, таке доповнення. Микола Олександрович, слідкуйте за цим і давайте притримуватись, щоб брати за основу все-таки оцей документ.

Перший мікрофон.

КАРПЕНКО В. О. Шановні народні депутати! Я думаю, що ми не повинні на себе брати більше від того, ніж нас уповноважили. Я маю на увазі, що зараз не можна вирішувати питання про входження чи не входження в Союз. Є Закон союзний (ми зараз в Союзі Радянському знаходимось), який регулює питання входу і виходу з Союзу. Там чітко сказано, що ці питання вирішуються шляхом референдуму, тому ми не можемо ставити це питання.

Іване Степановичу, тепер до вас прохання. Дуже правильно ви тут вирішили, проголосували з приводу того, що на слух не можна сприймати. Тепер з приводу процедури. Мені здається, що вона була порушена, і ось чому. Було поставлено на голосування пропозицію, яку дала Комісія. Все-таки, очевидно, правильніше заслухати сторони, які вносили пропозиції, посперечатися з приводу цих пропозицій, їх проголосувати, а потім повернутися до підсумкової, що дала Комісія. Тому я пропоную поставити ще раз, як підсумок, на голосування цю пропозицію, якщо вона не пройде, повернути в комісії на доопрацювання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Віталій Опанасович, сформулюйте чітко, що ставити на голосування.

КАРПЕНКО В. О. Я пропоную, оскільки ми проголосували всі пропозиції, які надійшли, поставити ту пропозицію, яку запропонувала Комісія і зачитав товариш Шульга, тобто ту, яка записана у правій колонці. Мені здається, що це було б логічним завершенням нашого обговорення. Якщо вона не пройде, тоді до цього питання не повертатися, повернути його на доопрацювання в комісії ще раз.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ГУСЄВ В. І., директор середньої школи № 92 м. Донецька (Кіровський виборчий округ, Донецька область). Товарищи депутати! Мы с вами уже утвердили название «Декларация про державний суверенитет України»...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Конкретна пропозиція внесена депутатом Карпенком. Ми ж її повинні проголосувати. Тому попросив повторити її.

ГУСЄВ В. І. Иван Степанович, я по цьому питанню хочу сказати, дайте мені хвилину. Что я хочу сказать. Дело в том, что есть у нас название и речь идет об одном. Если мы будем сводить посылки к союзному договору, то мы говорим совершенно о другом уже. Есть один вопрос, есть вопрос второй. Ведь само собой понятно, что мы так связаны сейчас и с Россией, и с Белоруссией и так далее, что мы просто без этого никак не обойдемся. Почему сейчас некоторые депутаты боятся записать именно так, как это нужно записать.

Поэтому я предлагаю то, что сказал Карпенко, проголосовать еще раз. Может быть, не все это поняли, проголосовать еще раз то, что предложила Комиссия. Именно вот по тексту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

ВОЛКОВЕЦЬКИЙ С. В. Я вважаю, що ми маємо якимось вийти з того положення, в яке ми зайшли. Мені видиться такий вихід. Очевидно, ми всі основні варіанти

вже розглянули. То є так, чи ні? Раз так, то іншого виходу не бачу, окрім того, як повернутися до того варіанта, який набрав найбільше голосів. Найбільше голосів набрав варіант... Я перепрошую, дайте мені докінчити. Найбільше голосів набрав варіант такий: «Декларація про суверенітет, в дужках — державну незалежність...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, депутат Волковецький, ну давайте з повагою. Тільки що біля мікрофона депутат Карпенко сформулював пропозицію. Давайте ми її або голосуємо, або обговорюємо. Ми її обговорюємо.

Будь ласка, третій мікрофон.

СМЕТАНІН В. І., начальник тунельного загону № 38 проектно-будівельного об'єднання «Дніпрометробуд» (Кіровський виборчий округ, Дніпропетровська область). Товарищи, мы бродим в трех соснах. Юридически мы с вами приняли Декларацию за основу. Я подчеркиваю — за основу. Значит, правильно, как мы сейчас проголосовали, не надо больше ничего голосовать. Мы голосуем с вами постепенно за поправки, либо принимаем к этой основе, либо отмечаем. И после того, как мы проголосовали за поправки, пункт, который мы приняли за основу, остается. И нечего думать. Чего мы бродим? (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Снігірьов, ви руками не махайте. До мікрофона, будь ласка, підійдіть, я вам надам слово. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Товарищи, я заместитель Председателя Комиссии по государственному суверенитету. Если вы вернете нам на доработку эту формулировку, мы ее все равно не примем. Почему? Потому что спорным является только один вопрос. Это вопрос — дополнение «в обновленном Союзе».

Но мы же Верховный Совет Украинской Республики. Как мы здесь будем решать вопрос о всем обновленном Союзе, неужели вы не понимаете этого. Как мы можем здесь расписываться за все союзные республики? Мы, в лучшем случае, можем принять решение о том, чтобы вступить в переговоры по обновлению Союза для того, чтобы с республиками на переговорах решать эти вопросы. Ну как же мы можем за все республики сейчас решать, что мы будем вот только в обновленном Союзе жить. Так давайте там, где будет идти речь, давайте будем грамотными и ответственными и решать то, что мы только можем решить. Мы в Комиссии не можем принять вариант, чтобы в обновленном Союзе мы провозгласили свою независимость. Мы можем принять где-то пункт о том, что мы переходим к переговорам об обновлении Союза, о тех формах взаимоотношения, которые примем, но диктовать нельзя.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановний депутат, ми не з цього приводу.

Депутат. Да еще не дошли мы...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так ми ж уже підвели ризику. Так, все. Все. Товариші депутати, я бачу, ми так не закінчимо, тому що всі виходять і кожний вважає, що він правий. Я зачитую ще одну записку. «Ми прийняли проект за основу. Це за самою суттю поняття «взяли за основу» означає, що треба повернутися до варіанта комісії. Більшість із цього ми проголосували, 248 депутатів. Що ми обговорюємо зараз? Давайте продовжувати по порядку денному і не перетворювати сесію і обговорення у якусь нерозбериху». Так, Микола Олександровичу, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, ми з вами ще зовсім не торкнулись тих пропозицій, які внесені комісіями... (Ш у м у з а л і). Тому дозвольте в цій послідовності, в якій вони є

у вас, їх пропонувати. Комісія з питань гласності та засобів масової інформації пропонує: «Проголошує державну незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки на її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ставиться ця пропозиція на голосування. Прошу визначитися шляхом голосування.

Я прошу до уваги, швидше голосувати, ми швидше будемо просуватися. А ви читайте повністю формулювання.

«За» — 141, «проти» — 111. Не приймається.

Наступна. А я не знаю, чого ви не голосували. Переголосувати?

Прошу зачитати формулювання.

ШУЛЬГА М. О. Сторінка друга.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, давайте уважно слухати. Не можна так працювати. 90 чоловік не брало участі в голосуванні. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. На другій сторінці. Це пропозиція Комісії з питань гласності та засобів масової інформації. Тут ось яка пропозиція:

«Проголошує державну незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки на її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

Далі, щоб до кінця. Тут записано, що вісім членів Комісії висловились за те, щоб наведений вище абзац доповнити словами: «Стверджує нову назву УРСР — Республіка Україна». Ми таку пропозицію вже голосували. П'ять членів Комісії висловились за збереження нинішньої назви — УРСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви формулюйте, будь ласка, за що ми будемо з вами голосувати.

ШУЛЬГА М. О. «Проголошує державну незалежність України як верховенство, самостійність і повноту влади Республіки на її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися шляхом голосування. «За» — 204, «проти» — 125. Рішення не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Пропозиція Комісії у справах молоді — це на сторінці третій, після слова «проголошує» записати «державний суверенітет Української РСР як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність Республіки у зовнішніх зносинах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставиться на голосування. Прошу визначитися шляхом голосування. Так, це треба було робити своєчасно. «За» — 196, «проти» — 95. Товариші, я нагадую: не голосувало 56 депутатів. Нет, еще раз не будет.

Так, далі. Я прошу не викрикувати.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Пропозиція Комісії з питань агропромислового комплексу. У преамбулі після слова «проголошує» записати «суверенітет (державну незалежність) України» і далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставиться на голосування ця пропозиція. Голосуйте, не шуміть, швидше буде.

«За» — 213, «проти» — 113. Не приймається. До уваги, наступна пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства: «Проголошує державну незалежність (суверенітет) України як верховен-

ство, самостійність і повноту влади Республіки в межах її території та незалежність в складі оновленого Союзу РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші! То ми на слух, а це поправки, проголосуйте. Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 170, «проти» — 159. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Ну, останнє вже. Це Комісія... Якщо я щось пропустив, то ви мене поправте. Отже, «звернути увагу юристів»... Ну, це про..., тут нічого конструктивного немає.

«Звернути увагу юристів на не зовсім чітке формулювання останнього абзацу преамбули (перед словом «проголошує») — це вже ми проголосували, пробачте.

Нижче ось. Комісія з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. Вони пропонують в абзаці «проголошує» після слова «суверенітет» замість слова «Україна» записати «Української Радянської Соціалістичної Республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже голосували за це. Так, закінчуйте. У вас уже всі пропозиції, Миколо Олександровичу?

ШУЛЬГА М. О. Я більше не бачу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. А остання оце записана: Дурдинець, Комісія з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю, чому ви не зачитували?

Так, всі пропозиції? Я прошу не кричати. Миколо Олександровичу, я вас запитую, всі пропозиції Комісії?

ШУЛЬГА М. О. Є ще ось одна, мені тут підказали. Останній абзац преамбули після слова «території» доповнити текстом «крім тих функцій, які добровільно можуть бути передані Союзу РСР», але це в преамбулі. У мене все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все у вас?

ШУЛЬГА М. О. Немає більше. Є у мене тільки ось ще усні пропозиції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не потрібні усні пропозиції, ми вже проголосували. Перший мікрофон.

МАТВІЄНКО А. С. Товариші депутати! Оскільки ми зайшли у патову ситуацію, я пропоную відкрити на сторінці другій пропозиції від молодіжної Комісії і від Комісії пропоную зняти слово «Українська РСР», залишити слово «Україна». І проголосувати за «державний суверенітет України, як верховенство...», і будемо послідовними і логічними згідно назви.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Анатолій Сергійович, зверніть увагу депутатів, на якій сторінці.

МАТВІЄНКО А. С. Сторінка третя, я вибачаюсь.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Матвієнко, почекайте. Я вношу ясність, це не на слух, а зверніть увагу до сторінки, будь ласка.

МАТВІЄНКО А. С. Третя, другий абзац. «Державний суверенітет України» і далі по тексту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. На якій сторінці?

МАТВІЄНКО А. С. На сторінці третій. Ми голосували — УРСР. Я пропоную від Комісії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, відкрийте третю сторінку, другий абзац після слова «проголошує» записати, продиктуйте.

МАТВІЄНКО А. С. «Державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність, рівноправність республіки в зовнішніх зносинах». Голосували «УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так що, будемо голосувати? Миколо Олександровичу, закінчуйте. Я зачитаю за Миколу Олександровича. Не заперечуєте? Зачитую пропозицію, внесену Матвієнком тільки що. Ось вона у вас на третій сторінці. «Проголошує», після слова «проголошує» записати «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність Республіки у зовнішніх зносинах». Ставиться на голосування.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 281, «проти» — 60.

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. По процедурі? Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые народные депутаты, уважаемый председательствующий! Если мы смотрим на документ, то почему мы обошли пункт, который внесла Комиссия по вопросам правопорядка и борьбы с преступностью? Этот пункт почему игнорировали?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ну, я його навіть нагадував.

Депутат. Дело в том, что некоторые в третий раз подошли и вносили свои предложения.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші. Все. Миколо Олександровичу, я прошу... Ні. Товариші, ми цей абзац вже прийняли. Вноситься на голосування в цілому преамбула, можна так поставити? Прошу визначитися шляхом голосування.

Миколо Олександровичу, зачитуйте, будь ласка, всю преамбулу.

ШУЛЬГА М. О. «Проголошує державну незалежність (суверенітет) України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, спочатку.

ШУЛЬГА М. О. Я так зрозумів...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я зачитаю, шановні товариші депутати!

«Декларація про державну незалежність (суверенітет) України». Це агропромівський варіант, вибачте. «Декларація про державний суверенітет України». Немає заперечень?

«Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність Республіки у зовнішніх зносинах».

Хто за таку редакцію, прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 334, «проти» — 15. (О п л е с к и).

Будь ласка, продовжуйте. У вас по процедурі, депутат Горинь? Другий мікрофон.

ГОРИНЬ М. М., голова Секретаріату Народного руху України за перебудову (Залізничний виборчий округ, Львівська область). Я хотів би звернутися до тих депутатів, котрі зараз утримуються від голосування (від 60 до 10 чоловік). Питання суверенітету є таке, що утримуватися від голосування абсолютно неприпустимо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Дякую. Дивіться на табло, вже таких немає, а ви звертаєтесь до них. Третій мікрофон.

КОНЄВ С. І., народний депутат СРСР. Я хотів ще раз привернути увагу залу до слушного зауваження мого земляка Сметаніна. Для того й приймається за основу, щоб голосувати тільки поправки. Якщо вони не проходять, то залишається основа. Для того й будується робота і у Верховній Раді, і в усьому. Тоді не будемо тупцювати на місці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Так. «Самовизначення української нації» — перший розділ наш. «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення.»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, у кого з депутатів по цьому, по цій статті... Повністю, повністю. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Повністю. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом». Там букву змініть.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу тільки не кричати, депутат Яковишин. Я вас чую звідси.

Товариші, у кого з депутатів є правки. Миколо Олександровичу, давайте від комісій правки.

ШУЛЬГА М. О. Від Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю. Перший розділ. Пропонується така редакція:

«Українська РСР є суверенною». Пробачте, назву розділу я пропустив. Назву розділу пропонується викласти в такій редакції.

«Самовизначення українського народу та народовладдя». Далі. В першому розділі...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, давайте по цій зразу. Перша поправка. Миколо Олександровичу, чіткіше. Але там ще є і в інших комісіях.

ШУЛЬГА М. О. Тоді давайте по черзі будем розглядати. Я маю на увазі по назві. Тут, зверніть увагу, є ще і від інших комісій пропозиції по назві. Що стосується того, чому було відхилено. Справа тут не просто в назві. А тут, оскільки мова йде про самовизначення українського народу та народовладдя, то ми тут об’єднували (якби прийняли таку пропозицію) перший і другий розділи «Народовладдя». Там бачите далі. А оскільки Комісія наполягає на тому, щоб були окремо ці розділи: «Самовизначення української нації» і «Народовладдя», як окремі питання, які окремо повинні бути обговорені і окремо визначені, то тому і відхилена була така назва.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вважаю так, що ми витрачаємо час. Давайте так, як ми прийняли. Оці всі поправки комісії зачитувати і визначати шляхом голосування. Одна з форм — і все, а так ми умовляємо. Вже дійдемо до того, кого як звати, правильно чи неправильно. (С м і х у з а л і).

Так, будь ласка, Миколо Олександровичу, я прошу організовано.

ШУЛЬГА М. О. Я зачитав зараз вам пропозицію Комісії з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю щодо назви: «Самовизначення українського народу та народовладдя».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ставиться на голосування. Хто з депутатів? Ви об'єднуйте, якщо були ще пропозиції, назвіть, які комісії міняли назву.

ШУЛЬГА М. О. Зрозуміло.

Із залу. Ой, боже мій!

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, в чому справа, я нічого не розумію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Справа в тому, що ви назвали тільки Комісію по правопорядку та боротьбі зі злочинністю. У вас є такі ще комісії, які по назві визначалися?

ШУЛЬГА М. О. Є, звичайно. Я запитав, ми будемо окремо за цю назву, чи ми будемо всі загалом? Це ж зовсім інша справа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Окремо.

ШУЛЬГА М. О. Справа в тому, що далі ще є Комісія у справах молоді, яка пропонує: «Самовизначення українського народу». Так це ж треба окремо розглядати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви від Комісії по правопорядку? Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати, я думаю, що мої колеги по цій парламентській Комісії погодяться. До того, як ми не бачили цього тексту, ми вносили ці поправки. Зараз я пропоную і думаю, що депутати, які входять до парламентської групи «За суверенну Радянську Україну», мене підтримають, — цей розділ прийняти в цілому. Без розгляду поправок. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, надійшла пропозиція прийняти розділ в цілому. Депутати, які стоять біля мікрофонів, ви маєте іншу думку? Будь ласка, перший мікрофон.

СЛЕДНЄВ В. П., директор Донецького металургійного комбінату імені В. І. Леніна (Ленінський виборчий округ, Донецька область). Я первый раз вышел к микрофону, все время следил за ходом сессии. Два дня мы работали в Комиссии по законодательству. Работали в поте лица, у нас там хорошие, по-моему, юристы, специалисты. Много я от них услышал и узнал. И мне непонятно, почему мнение этой Комиссии не распечатано здесь, не оговорено в совместном докладе, хотя многие позиции основы Декларации были поставлены под вопрос. Тогда я попрошу: совместно с уважаемым председателем пусть выходит наш председатель и по каждому пункту объясняет позиции нашей Комиссии. Спасибо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, може завтра Комісія ще якийсь варіант розпечатає, ми не знаємо цих варіантів.

ШУЛЬГА М. О. Значить, це я можу пояснити, товариші. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, голові цієї Комісії надаємо слово останній раз. Давайте з'ясуємо, що ми...

Депутат не представився. Іване Степановичу, що останній раз? Давайте повернемося, і я піду сяду на місце.

Ми приймаємо, товариш Скорик. Я знаю, що тут хтось не дуже хоче, щоб я виступав. Але я заявляю як народний депутат (і кожний народний депутат відповідає за долю нашої України): я проти якихось груп учених, проти крил, крайніх чи лівих. Я за те, щоб ми знайшли той основний зміст, який є. Якщо хочете, то я додалю. Народний депутат Володимир Петрович заявив дуже правильно, і це не просто надумано. Я

повинен сказати, що як директор великого заводу, кандидат, доктор наук... (Ш у м у з а л і). Не шуміть. Дайте мені використати право. Я хочу звернути увагу на таке питання, що дійсно ми зробили (я тримаю в руках і роздав членам Комісії і вчора було розпечатано) кілька примірників. Сьогодні просили роздати всім депутатам цей примірник, а це концептуально має величезне значення. Цього примірника немає.

Я скажу, більше того, була роздрукована і Декларація, вона теж не увійшла. І хочу звернути вашу увагу, якщо на те пішло, що в цьому варіанті Комісії немає ні наших пропозицій, немає й Декларації. Через те я ставлю питання не до вас, ми працювали на парламент, підготували документ, ми його дали, це вже не наша вина, нашої Комісії. Я через те прошу — раз так, роздати ці добавки і голосувати, що стосується конкретно цього питання. То ми теж, як і Комісія по правопорядку, навіть не домовляючись з нею, об'єднали це концептуально в єдине. Я скажу чому.

Що значить, коли буде в Декларації розділ на віки: «Самовизначення тільки української нації». А як же бути з іншими націями? Ви знаєте, що робиться в Криму? Через те я вважаю, що ми повинні відобразити інтереси всіх народів нашої України. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати! Дозвольте мені з цього приводу.

У мене цей варіант, про який ішла мова у двох депутатів, — Коцюби Олександра Павловича і депутата, який біля мікрофона — Следнева.

Товариші! Це ніяк не заважає їм вносити на розгляд пропозиції, які вони вважають за доцільне. Але більше вже множити ми не можемо документів, тому що у нас є ось документ від комісії, законний. Якщо він не співпадає, то я прошу членів цієї Комісії вносити пропозиції і все. Ми дамо можливість вносити пропозиції і будемо їх обговорювати.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу! Дозвольте мені тут ще додати пояснення до цього.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Передбачалось, що будуть працювати дві комісії над цим документом — Комісія з питань законодавства і Комісія з питань державного суверенітету. Комісія з питань державного суверенітету запросила відповідно Комісію з питань законодавства. Це було вже пізно, оскільки вони найпізніше закінчили, і вони в цьому плані виявилися зараз дійсно дискримінованими, тому що їх пропозиції не увійшли в другу колонку. У нас була така попередня домовленість, що з цього приводу буде можливість говорити голові Комісії, щоб не бути дискримінованими. Також зрозумійте, в яких ми вчора були умовах, ми всю ніч працювали і все інше.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, вищий орган влади — це сесія, ми сьогодні з вами проголосували і будемо дотримуватись цього порядку, тому я прошу, повертаю вашу увагу до тієї пропозиції, яка була внесена депутатом Бандуркою, який вніс пропозицію прийняти цей розділ у такій редакції, як він викладений у цьому документі. Так, прошу.

ШУЛЬГА М. О. Дуже багато, Іван Степанович, заперечень.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, у вас є заперечення з цього приводу? Які ж заперечення, як ви вносите цей варіант?

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, я виступаю за те, що одна думка народного депутата Бандурки, який пропонує це, — це його думка, а також право має народний депутат, який стоїть біля мікрофона, і той, і інший і т. д.

Звичайно, мені як голові цієї Комісії хотілося б уже після оцих чотирьох годин, може й, сісти, але ж справа є справа. Тому я вважаю, що ми тут повинні, мабуть, інакше підходити до цього питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Якщо так, ми підходимо до першого речення.

ШУЛЬГА М. О. Ні, до назви.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що ви пропонуєте?

ШУЛЬГА М. О. Я пропоную проголосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не кричіть. Що ви пропонуєте? Другий варіант, який ви внесли, чи що ви пропонуєте?

ШУЛЬГА М. О. Дорогі товариші, я, на жаль, не маю права головуючого, але я до вас буду звертатись, як головуючий. Дайте мені можливість сказати нормально, що тут запропоновано однією з комісій. Пропонується назва інша. «Самовизначення українського народу та народовладдя». Ми б уже давно проголосували і забули вже про нього. Давайте проголосуємо, чи ми підтримуємо, чи ні. Але я вже пояснив, чому ми не прийняли. Не прийняли тому, що тут інша концепція закладена.

ГОЛОВУЮЧИЙ. А ви за яку концепцію?

ШУЛЬГА М. О. Ми за ту концепцію, яка ось тут.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Миколо Олександровичу, ви можете сформулювати, за що голосувати? Ви ж пропонуєте, а не можете сформулювати. Перший варіант у нас є в усіх. Ви який, другий пропонуєте? Перший? Товариші, ставиться на голосування пропозиція, внесена Комісією і підкріплена депутатом Бандуркою, який сказав, що він від групи багаточисельної.

Прошу ще раз до уваги, я зачитую.

«Самовизначення української нації. Українська...»

Голосувати? Прошу визначитись шляхом голосування. За розділ.

«За» — 244, «проти» — 81. (О п л е с к и).

Шановні товариші депутати! У зв'язку з тим, що нам залишилось п'ять хвилин працювати, я прошу відпустити Миколу Олександровича з трибуни, а ми... Іване Олександровичу, не кричіть, Миколо Олександровичу, я вас прошу сідати, а ми по порядку ведення.

Будь ласка, третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М. Шановні депутати! Оці папери нам недаремно видали, і тут є все: і основний текст, який прийнятий за основу, і текст, який пропонується Комісією, і всі поправки. Тому немає сенсу зараз зачитувати і перечитувати одне і те ж. Ви кожен маєте прочитати і можна зразу ставити на голосування те, що вноситься Комісією і по порядку, і по поправках. І не потрібно зволікати час даремно.

І ще одне зауваження. Треба чітко визначитися, що ми сьогодні приймаємо Декларацію, ми не торкаємося Конституції і в Конституції є розділ 7, який називається «Українська РСР — союзна республіка в складі СРСР» і чи буде вона в оновленому Союзі, чи не буде, буде розглядатися нами, коли ми будемо змінювати Конституцію, і не потрібно сьогодні до цього кожен раз повертатися.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ДЕМИДОВ Г. В., прокурор відділу загального нагляду Азово-Чорноморської природоохоронної прокуратури (Ленінський виборчий округ, Кримська область). Мы нарушили процедуру. Это наше решение — незаконно, потому что мы даже не огласили все предложения по названию Это первое.

Второе. Здесь было внесено предложение Комиссии по законодательству об объединении двух разделов, и от этого зависело название. Мы не проголосовали это предложение, а уже начали с первого. Был нарушен Регламент.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

Депутат не представився. У меня такое предложение. Не обязательно зачитывать все предложения, которые содержатся во второй колонке, может быть, есть люди, которые настаивают на предложениях.

Я, например, настаиваю на предложении, которое внесла Комиссия по гласности по поводу того, что где-то...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, але ви по першому розділу?

ДЕПУТАТ. Да, да, это шестая страница, последний абзац. Каждый может прочесть, я не буду сейчас зачитывать, но объясню, что мы не должны повторять ошибок, которые допущены в других республиках, в частности, в Молдавии, и принимать такие решения, которые обостряют межнациональные отношения. В связи с этим я прошу поставить вот эту поправку на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

ІЗМАЛКОВ В. М., військовослужбовець (Шевченківський виборчий округ, Запорізька область). Нам предстоит принять 10 названий. Значит, название должно концентрировать содержание. Может так получиться, что мы сначала примем (этот раз или еще раз там) из 9 одно название, а содержание мы примем совсем другое, оно не будет соответствовать. И я предлагаю названия любого раздела рассматривать после того, как примем содержание построчно или, как там, по абзацам. Иначе мы вот можем попасть в такую ситуацию, когда называется так, а в содержании этого вообще нет ничего.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ПІСКУН О. І., старший викладач кафедри історії КПРС Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту (Зарічний виборчий округ, Сумська область). Шановні депутати! Я — член Комісії з питань державного суверенітету і хочу внести деяку ясність у порядок ведення.

Микола Олександрович Шульга, мабуть, ми його тут сильно затуркали, і він не зміг чітко відповісти на те, як ми вчора працювали з Комісією по законодавству. Я по порядку ведення. Тут було запропоновано, щоб голова Комісії по законодавству депутат Коцюба паралельно з ним зараз доповідав. Я хочу пояснити вам, що вчора до 16 годин Комісія по законодавству не дала в нашу Комісію свого варіанта. Перше. Депутат Коцюба прийшов і сказав, що у нього призначена зустріч десь у якійсь аудиторії і він не може в нашій Комісії засідати. Замість себе він привів депутата Шишкіна і всю Комісію. Ця Комісія сиділа разом з нами, працювала і тому сьогодні якщо вже не депутат Коцюба повинен паралельно з Шульгою доповідати, то депутат Шишкін, який був там і брав участь. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Оголошується перерва до 16-ї години.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ ДРУГЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

11 липня 1990 року. 16 година.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Поки депутати реєструються, я зачитаю вам записку такого змісту: «Під час голосування всі депутати повинні бути біля пультів голосування. Називайте прізвища і позбавляйте слова тих, хто не голосував. Богдан Бойко».

Правильно. Тому прошу зайняти місця біля пультів голосування.

Шановні товариші депутати! Вечірнє засідання Верховної Ради Української РСР оголошується відкритим. Продовжуємо постатейне обговорення проекту Декларації про державний суверенітет.

Будь ласка, Миколо Олександровичу.

Поки Микола Олександрович йде, давайте по процедурі. Третій мікрофон.

ШАПОВАЛ В. Н., голова виконкому Черкаської обласної Ради народних депутатів (Чигиринський виборчий округ, Черкаська область). Товариші! Повірте, так працювати неможливо. Досвід є добрий Російської Федерації. Ми, якщо конкретно говорити про нашу Комісію по аграрно-промислому комплексу, два дні сиділи. Від букви до букви все абсолютно обговорили. Внесли пропозицію. Сьогодні ми отримали два варіанти, знову з'являється третій. Так же працювати не можна. Очевидно, якщо з'являються ще варіанти, я вам скажу, якщо є добра думка, то потрібно, щоб узгоджувальна комісія опрацювала і потім внесла якісь пропозиції. Просто неможливо так працювати. Повірте мені. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

РЕВА В. М., перший заступник Міністра транспорту УРСР (Феодосійський виборчий округ, Кримська область). Я теж підтримую пропозицію депутата Шаповала в тому, що розгляд питання, навіть яке ми проголосували перед перервою, про визначення української нації, воно вже не стикається з тим, що було прийнято раніше. І тому я вважаю теж, що розглядати тільки пропозиції, розроблені Комісією по суверенітету, без думки і висновку Комісії по законодавству неможливо. Ми приймаємо дуже серйозний документ, не кажучи про те, що ми зовсім не розглядаємо питання, пропозиції всіх інших комісій. Тому я пропоную скласти погоджувальну комісію — по одному-два члени з кожної комісії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все.

РЕВА В. М. Хвилинку, я прошу вислухати мене. Створити погоджувальну комісію у складі одного-двох представників від кожної комісії і розглянути цей матеріал. Якщо ми будемо так продовжувати розглядати справу далі, ми наробимо великих помилок. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ПРАВДЕНКО С. М., Голова Комісії з питань гласності та засобів масової інформації (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Я вважаю, що був час в усіх комісії, у кожного депутата подати свої письмові пропозиції. І треба підвести під це ризик і до цього не повертатись. Крім того, від нашої Комісії буквально два слова.

Перший абзац розділу «Самовизначення української нації» викликав певні думки і роздуми. Я пропоную доповнити перший абзац тим, що пропонувала наша Комісія. Ми маємо право на вставку, на доповнення тобто. Ми пропонували доповнити так: «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення, що не обмежує (я продовжую) громадянських та інших прав усіх національностей, які складають народ України». Я думаю, це й зніме багато питань.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ми проголосували, повертатися не будемо. Ще будемо відпрацьовувати, коли будемо приймати вже документ. То ви цей час із Комісією працюйте.

Так. Товариші! Чи є принципово нові пропозиції по порядку ведення? Немає? У вас є? Третій мікрофон.

СЛЕСАРЕНКО В. М., старший слідчий Запорізького обласного управління внутрішніх справ (Жовтневий виборчий округ, Запорізька область). Уважаемые депутаты! Я обращаю ваше внимание и внимание Президиума на тот вопрос, что на утреннем заседании мы допустили нарушение нашего Регламента, именно статьи 19 Регламента и ограничили конституционное право каждого депутата на законодательную инициативу, приняв решение, которое ограничивает депутатов вносить от микрофонов устные или письменные дополнения, поправки к законопроектам.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Закінчуємо.

Товариші! Регламент ми приймали і цю пропозицію ми приймали. Я прошу кваліфікувати тільки так: вищий орган — це Верховна Рада і її рішення обов'язкові для виконання.

Ви більше думайте перед тим, як натискуєте на кнопки. Визначайтеся, а вже коли проголосовано, то виконувати будемо. Все, закінчуємо. Продовжуємо нашу роботу. (Ш у м у з а л і).

Ваше предложение? О чем предложение? На голосование? «Согласительных комиссий» не можна ніяких створювати, тому що ми доручали вчора комісіям постійним. Яку «согласительную», де вона буде працювати і коли буде працювати?

Так, Микола Олександрович, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Розділ другий. «Народовладдя».

«Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу...» (Ш у м у з а л і).

Іван Степанович, ви з'ясуйте по першому пункту. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, до уваги. Зачитую записку: «Нельзя идти только по предложениям, изложенным в розданном тексте. Мы так ограничиваем право депутата на предложение. Наш Регламент не фиксирует указание о том, что предложения должны быть поданными только в комиссии. Шишкин В. И.».

Ми нікого ні в чому не обмежували. Обмежили ви самі себе своїм голосуванням.

Шановні товариші депутати! Шум, наскільки ми зрозуміли, від того, що не поставлена на голосування пропозиція про утворення погоджувальної комісії. Якщо потрібно, ми поставимо на голосування це. Прошу депутатів визначитись з приводу цієї пропозиції шляхом голосування. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати! Тільки що нам сказав головуючий на сесії, що у нас найвищий орган — Верховна Рада. Ми прийняли рішення, у нас є Регламент роботи Верховної Ради, яким ми повинні керуватися.

Ми проводили обговорення цього документа в цьому залі. Після цього всі зауваження, які кожним депутатом були висловлені, були підсумовані і обговорені у нас в постійній Комісії Верховної Ради з питань державного суверенітету. Після цього цей документ обговорювався в кожній комісії, і кожна комісія вже від свого імені давала зауваження.

За дорученням Верховної Ради Комісія з питань державного суверенітету опрацювала його, згідно з дорученням Верховної Ради, спільно з Комісією з питань законодавства і законності. І порушувати зараз рішення Верховної Ради не можна. Мені здається, що ще до початку вечірнього засідання біля другого і третього мікрофонів зібралися групи по 5 чоловік. Ще не знаючи, про що буде вести мову головуючий, який буде далі порядок проведення вечірнього засідання, там уже зібралися люди. Це схоже на підготовлену деструктивну роботу щодо обговорення сьогоднішнього документа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу до уваги, тому що ідуть такі записки, які явно свідчать про те, що депутати не зовсім уважні і не стежать за тим, що відбувається в залі. Зачитую.

«Іван Степанович, на Президії ми домовлялися про те, що слово для співдоповіді буде надано депутату Коцюбі від законодавчої Комісії. Зараз роздано проект протиріч до запропонованого варіанта від Комісії законодавства, тому йому надати слово. Білоблоский».

Ми слово Коцюбі надавали сьогодні двічі. Це ви визначайте шляхом голосування, хто за яку редакцію. А якщо попросить товариш Коцюба втретє слово, дамо йому слово, і в четвертий, якщо в нього будуть конкретні пропозиції по цьому чи іншому розділу.

ГРИНЬОВ В. Б., заступник Голови Верховної Ради Української РСР (Індустріальний виборчий округ, Харківська область). Вопрос о том, как рассматривать Декларацию о суверенитете в парламенте, рассматривался Президиумом.

На заседании Президиума решением Президиума было поручено двум комиссиям, Коцюбе и Шульге, рассмотреть этот вопрос. Это решение Президиума.

Конечно, мы предполагали, что эти комиссии состыкуются и сделают единый документ, но, я хочу сказать, временные рамки были такими, что эти комиссии не состыковали свои позиции и мы сегодня имеем то, что имеем.

...Я имел разговор и с Коцюбой, и с Шульгой. Минуточку, минуточку. Так вот, подождите, подождите, ну, не давите мне на психику, пожалуйста. Я говорю то, что было в Президиуме, и то, что я имею на сегодня, мы все имеем на сегодняшний день.

Вы имеете перед собой документ, после обеда розданный вам, тот, который подготовлен Комиссией Коцюбы, и тот документ, который сделан в Комиссии Шульги. Это серьезная ситуация. Поскольку я считаю, и Президиум, когда рассматривали эту ситуацию, считает, что сегодня ни один наш документ, ни один законодательный акт не может пройти мимо Комиссии по законодательству (иначе мы сегодня можем попасть в ситуацию резкого расхождения с общей структурой юридической этой всей нашей работы), поэтому нельзя, на мой взгляд, сегодня отрицать необходимость заслушивания того, что сделала Комиссия по законодательству.

Форма, давайте решать эту форму. Но то, что делается сейчас, когда Коцюбе дают и говорят, что уже два раза дали ему слово, — нет, это не то. Каждый пункт прорабатывался Комиссией, есть особая точка зрения, и мы должны ее знать.

Второе обстоятельство. Голосование по пункту первому, которое прошло без детального обсуждения, мне кажется невозможным в нашем зале, я такого не понимаю. Вот предложение депутата Бандурки (я свою позицию высказываю) о том, чтобы принять это все в целом, — это дань эмоции. Все-таки были предложения комиссий, были предложения конкретных депутатов, и пройти мимо этого... Давайте мы станем взрослыми политиками, если хотите, то есть, мы должны это обсудить и проголосовать. Иначе непонятно, что творится.

Третья позиция. Давайте посмотрим, что у нас было до этого. Было обсуждение — там больше 100 депутатов выступили. Это обсуждение содержало в себе, наверняка, ценные мысли. Куда это все ушло? Минуточку подождите, дайте мне высказаться до конца. Были некоторые замечания, предложения, которые не вошли в предложения, вот сюда, в этот документ Комиссии по суверенитету. Есть предложения комиссий, которые вошли сюда. Я считаю, что каждый депутат, внесший предложение в той или иной форме, имеет право сегодня добиваться того, чтобы это предложение было поставлено на голосование. Если оно прозвучало в выступлении, если оно было передано письменным образом сюда в Комиссию, имеет право. Те, кто сегодня только вспомнили о том, что такие вещи надо предлагать, сегодня имеют право письменно подать, и Комиссия должна будет обсудить в окончательном варианте документа.

Поэтому я прошу вас, предлагаю вот такую структуру работы — поставить на голосование с тем, чтобы ни одна ценная мысль из предыдущего нашего наработанного материала не ушла в песок. Иначе я не понимаю, в чем будет состоять наша работа. Поэтому, исходя из этого, надо наметить нашу деятельность, структуру, процедуру нашей деятельности. Итак, я считаю, что Коцюба должен выступать по каждому пункту дополнительно и говорить о своей позиции, позиции Комиссии.

Второе. Каждому депутату, внесшему предложение, которое даже не отражено здесь, но внесено, дать возможность с этим предложением здесь выступить.

Спасибо за внимание.

ШУЛЬГА М. О. Иване Степановичу, ...дозвольте я поясню тут...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Я не бачу чого ставити на голосування, ми всі позиції проголосували.

ШУЛЬГА М. О. Дорогі товариші...

ГОЛОВУЮЧИЙ. І нікому, жодному депутату, ми не забороняли подавати пропозиції. Ми тільки з вами визначились, що ми працюємо над проектами, а не на слух.

ШУЛЬГА М. О. Иване Степановичу!

ГОЛОВУЮЧИЙ. А не на слух. Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я хочу пояснити один момент, який повинен зняти питання такого морально-психологічного плану. Справа в тому, що Комісія з питань законодавства в складі трьох чоловік, пробачте, навіть шести, але три найбільш активно брали участь, була присутня на засіданні Комісії з питань державного суверенітету. І не просто вони були присутні, а брали участь. І очолював цю групу заступник товариша Коцюби Шишкін, він був при цьому. То, може, ми зважимо на цей момент, і якщо будуть якісь доповнення, то це буде не Олександр Павлович робити, а товариш Шишкін. Але це визначите ви.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, щоб до кінця спростувати цю позицію, я пропоную надати слово Шишкіну до двох хвилин, щоб він прояснив, як працювали комісії. Будь ласка.

ШИШКІН В. І., заступник голови Кіровоградського обласного суду (Кіровоградський виборчий округ, Кіровоградська область). Уважаемые депутаты. Как уже пояснил нам заместитель Председателя Верховного Совета республики Гринев, две комиссии должны были работать вместе, то есть это должен был быть, по моему мнению, совместный их проект. Они должны были участвовать на равных. То есть, вместе принимать участие в голосовании по той или иной позиции и выдать сегодня составу сессии какую-то совместную, общую точку зрения по этому вопросу, а также указать на расхождение этих точек зрения.

Вчера мы закончили работу двух- или трехдневную в нашей комиссии в 17 часов. И после этого пришли в Комиссию по суверенитету. Сложилась обстановка так, что в неполном составе наша Комиссия по различным причинам (я не буду на них останавливаться) оказалась в этой Комиссии. В основном, будем так говорить, до конца продержались, до конца — это до половины двенадцатого ночи, эти три члена комиссии. Это Колинец, Носов и я. Мы фактически подготовили где-то по анализу тех предложений, которые поступили, почти параллельный проект. Где-то у нас и концептуальные были расхождения, и стилистические расхождения. Были расхождения именно по формулировке каких-то отдельных позиций, в том числе и разъяснения правовой терминологии. Мы фактически докладывали (получилось так) Комиссии по суверенитету, не участвуя в голосовании. Поэтому на ваше усмотрение, если вы считаете, что мы снова должны вместе сейчас сесть за один общий стол с Комиссией, это дело ваше. Я вам просто рассказываю то состояние, которое было вчера.

Часть наших предложений была учтена, особенно в разделе «Экономический суверенитет, экономическое развитие». В некоторых других некоторые наши предложения не были приняты Комиссией, но это дело Комиссии. Поскольку, как сейчас сказали, все дело в руках сессии.

Да, и конечно, вот подсказывают мне, работал временной фактор. Я говорю, что мы закончили в половине двенадцатого.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

ШИШКІН В. І. Значит, на ваше усмотрение. Решайте сейчас о том, что комиссии должны провести вот такое совместное заседание, как сказал заместитель председателя Гринев, я не был поставлен в известность о том, что мы должны голосовать вместе.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати! Вже анонімки йдуть. Я оголошу: «Вважаю, що головуючий повинен знати, куди він веде, знати текст і головну

концепцію. Лук'янов знає, що він хоче від депутатів, бо він «голова» (правда, слово «голова» в лапках). Хотілося, щоб не гнали нас, всім надати виступити, бо це буде збуджувати зал. Прошу голосувати пропозиції, на то ви й голова». І все.

Я намагаюсь це робити, але не зовсім вдається. Давайте задумаємось. Тільки що внесено пропозиції. Про що сказав Шишкін? Ми були присутні, але ми не голосували, і я не коментую, бо не знали, що треба разом голосувати або разом розглядати.

Ми також не знали. Ми з вами створили постійну Комісію Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету і визначилися, щоб передати їй всі варіанти. Після детального обговорення (про що сказав Володимир Борисович — майже сто чоловік там, але більше вісімдесяти, більше) у нас є напрацьовані, але це не значить, що це вже такий варіант, за який ми повинні голосувати, і ми на цьому не наполягали.

Ми проводили лінію тільки, щоб воно було більш-менш системно. І якщо у Комісії по законодавству і законності якісь виникають питання сьогодні до того чи іншого, чи нові пропозиції, — вони можуть їх внести, чи депутат Коцюба, чи депутат Шишкін, чи депутат інший, внести, альтернативно запропонувати, і ми з вами визначимось, приймати чи не приймати. І тим більше, що є вже такий віддрукований матеріал. Це ж ваш, Олександр Павлович, вашої Комісії віддрукований матеріал, це вже даже не на слух. Тому, якби ми працювали, ми б швидше просувалися.

Якщо ви хочете, щоб ми працювали, я пропоную такий порядок, який був і до цього. Але зачитую ще одну записку: «Наполягаємо на виконанні сьогоднішнього рішення Президії: голосувати далі пропозиції Комісії Шульги. Голови комісій з питань культури, з питань Чорнобиля, з питань здоров'я, з питань гласності, базових галузей, з питань освіти і науки, з питань економічної реформи» і т. д. То головуючий якраз і намагається акумулювати усі ці пропозиції і вносить на ваш розгляд, а ви приймаєте рішення. І ті рішення, які прийняті, ми будемо їх проводити.

Слово надається депутату Шульзі, продовжуємо обговорення. Всіх депутатів прошу зайняти місця біля пульта голосування. Будь ласка, продовжуйте, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. «Народовладдя». Давайте визначимось з цього питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий розділ. «Народовладдя». (Ш у м у з а л і). Ви назвіть, як ваше прізвище. Перший мікрофон. Прізвище назвіть, щоб вам зробити зауваження.

Депутат. Я сейчас назову прізвище. Но я не хочу говорить на весь зал, я скажу позже, когда будет обсуждаться поведение Головы Верховного Совета. Округ 133, Шевченко.

ШЕВЧЕНКО В. І., генеральний директор Макіївського металургійного комбінату імені С. М. Кірова (Макіївський-Центральний виборчий округ, Донецька область).

Так вот, уважаемые товарищи депутаты! Мы когда-то принимали правильное решение, когда решались вот такие вопросы. Спрашивается, для чего работали комиссии несколько суток. Только лишь для того, чтобы сегодня поднять руки «за» или «против», поддержать или нет? Мы же утром решили вопрос. Считается, что Комиссия решила. Зачем же, вы извините, здесь несколько замечаний других комиссий? Почему снят этот вопрос с голосования? Должен же быть или председатель какой-то комиссии, который вносил бы поправки, или представитель Комиссии, чтобы объяснить, почему эта Комиссия вносила такое решение или изменение. А уже другое

дело, давать слово отдельно выступающим или не давать, так как у них была возможность в комиссиях работать. Это первое замечание. Я прошу вернуться к этому вопросу и проголосовать.

Второе замечание. Мы, Иван Степанович уважаемый, проголосовали только за первый абзац первого раздела «Самовизначення української нації», за название. А дальше есть у нас очень противоречивые мнения в комиссиях. И я прошу вот так не играть с нами, как сыграл с нами Председатель Верховного Совета. Спасибо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, дозволять дати відповідь. Не треба? Але я хочу сказати, що ми так працюємо. Я зачитаю вам записку: «Депутаты внесли предложение о создании согласительной комиссии. Основание для этого есть. Комиссии работали ночью. Нам передали документы лишь сегодня. Это значит, что большинство депутатов глубоко не проработали представленные материалы. Мы настаиваем, чтобы вопрос о согласительной комиссии был поставлен на голосование. Вы не имеете права лишать депутатов возможности обсуждать внесенные предложения».

Питання правильне, але я хотів би від тих депутатів, хто вніс пропозицію про погоджувальну комісію, розшифровки: як же вона буде працювати і коли ця погоджувальна комісія буде працювати.

Голос з залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це ж потрібно робити перерву і дати можливість цій комісії працювати і т. д.

Товариші, вноситься пропозиція, щоб створити погоджувальну комісію. Мене звинувачують. Декілька записок є. Визначайтеся шляхом голосування. Прошу голосувати. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, давайте до мікрофона. Поки що технічні засоби у нас не підготовлено. За мотивами голосування — депутат Головатий.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Иван Степанович, я хотів би вам допомогти, тому що постановка питання про якусь погоджувальну комісію — це просто намагання зірвати обговорення питання і вирішення його.

У парламенті, у законодавчому органі є свій порядок законотворчої роботи. Утворено постійні комісії. Утворено Комісію з питань законодавства, утворено Комісію з питань державного суверенітету. Це є основні елементи структури законотворчості парламентської і ніякої погоджувальної комісії по виробленню проекту закону будь-якого не може бути. Якщо робити погоджувальну комісію, тоді не треба, щоб були постійні комісії. І тому це питання навіть не треба голосувати. Погоджувальні комісії можуть бути тільки для вирішення політичних якихось питань, для знаходження компромісу, розв'язання суперечок між політичними угрупованнями, фракціями і т. д. А у законотворчості не може бути погоджувальної комісії. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Прошу визначитися шляхом голосування. Дві сторони — одні наполягають, другі...

Ряд записок надійшло. Депутат Рева, депутат Снігірьов, депутат Поджаров пишуть про те, що ми порушили Регламент, не поставивши на голосування пропозицію депутатів. Ми ставимо цю пропозицію на голосування, а ви визначайтеся шляхом голосування.

Хто за те, щоб створити погоджувальну комісію, прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 102, «проти» — 228. Рішення не приймається.

Я тільки прошу депутатів все-таки бути ввічливими. І вносити пропозицію, наполювати і депутату Снігирьову й іншим... Треба все-таки взаємоввічливими бути. Постійні комісії працювали, постійні комісії підготували проект документа, третина депутатів взяла участь в обговоренні, а ми пропонуємо якісь комісії... Так, все.

Слово надається народному депутату Шульзі Миколі Олександровичу.

Микола Олександрович, продовжуємо роботу. Ми проголосували за перший розділ і ніяких визначень.

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші, давайте працювати. Я ж бачу, як тільки починаю говорити щодо другого пункту, зразу починається шум. Тобто у нас тут є, ну послухайте, чого ви на мене кричите. Я ж нікого абсолютно не боюсь, я тільки не чую від цього.

Я про що хочу сказати. Давайте ми, щоб ми не кричали, а раз це питання зависло, давайте визначимось — чи ми, закінчили перший пункт, чи не закінчили? От з цього пункту, а то я починаю говорити...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми перший розділ закінчили і проголосували. А правильно чи неправильно, треба було думати тоді, коли голосували. Зачитую чергову записку. (Ш у м у з а л і).

Ви кричите звідси, ці кричать звідти. Шановні товариші, якщо буде таке продовжуватись у залі, ми зробимо перерву, щоб ви виговорились. Але тоді будемо працювати після 18 години. Тому я прошу до уваги.

Зачитую чергову записку: «Нам відомо, що обговорення проекту Декларації повинно закінчитися прийняттям документа, але не визначено час, коли буде закінчено цю роботу. Пропоную, враховуючи час, який депутати витратили на підготовку пропозицій до кожного розділу і пункту, виділити на обговорення кожного розділу не більше години. Цього буде достатньо. Скільки можна зволікати? Депутат Білоусенко Токмацький виборчий округ».

Я прошу не кричати, кому давати слово. Ми бачимо звідси. (Ш у м у з а л і).

Я не знаю, за що ви голосували. Під час перерви з'ясуйте, подивіться, будь ласка, стенограму. (Ш у м у з а л і).

Так. Василь Васильович, займіть, будь ласка, своє місце. Так, Микола Олександрович, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Ви чітко...

ГОЛОВУЮЧИЙ. А я чітко.

ШУЛЬГА М. О. Щоб ви вже перший пройшли, а то я починаю...

ГОЛОВУЮЧИЙ. А що, у вас сумнів з цього приводу? Який сумнів у вас?

Шановні товариші депутати, я ще раз закликаю до уваги, а зараз стенограму зачитаю вам, за що ми голосували.

Так, будь ласка, Микола Олександрович, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. «Народовладдя».

«Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через обраних

до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів. Від імені всього народу виступає виключно Верховна Рада УРСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. «Народу України» далі написано.

ШУЛЬГА М. О. «Всього народу України», пробачте.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прочитайте, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Пробачте «...народу України». Я звертаю вашу увагу... Ви бачите, які тут відбулися зміни.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, не агітуйте, а зачитайте, будь ласка, давайте не порушувати процедуру, Миколо Олександровичу. Ми домовились, що ви викладаєте текст, а тепер є друга колонка, де всі пропозиції. Ви їх оголошуйте, щоб не було недоречностей далі. А ви не викрикуйте, депутат Дмитрієв. Ми вас попереджуємо. Ну, це ваша справа, треба чи не треба. Займіть місце. Так, продовжуйте, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Пропозиція комісій у закордонних справах, з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства: розділи другий та третій об'єднати під назвою «Повновладдя народу та організація державної влади». Комісія цю пропозицію не прийняла, оскільки ми дотримувались: окремими розділами давати закінчену концептуальну частину нашої Декларації. Через те не було прийнято.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші, я прошу тільки, не потрібно давити, голосуйте. Миколо Олександровичу, я буду або сам зачитувати, або ви зачитуйте все те, що у вас записано і потім, якщо депутати, ті, що вносили ці пропозиції, наполягають, ми їм надамо слово, а якщо вони погодяться з тим, що Комісія сказала, то ми не надаємо слова, а поставимо на голосування.

(Ш у м у з а л і).

ШУЛЬГА М. О. Гаразд, далі. Те, що стосується назв, здається, більше немає у нас тут. Тут були пропозиції від Комісії у справах молоді. Комісія у справах молоді пропонує більш розширено подати абзац про повновладдя народу України. Цей абзац пропонується в такому вигляді: «Повновладдя народу України реалізується на конституційних засадах через участь її громадян у всенародних голосуваннях (референдумах), виборах представників народу до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів та діяльності останніх, а також шляхом використання проголошених прав і свобод громадян України. Від імені всього народу виступає виключно Верховна Рада».

Ми не сприйняли це тільки тому, що основна ідея — вона є і в нас, хоча ми тут прийняли пропозиції, які трішки по-іншому дають можливість формулювати оце питання про безпосереднє повновладдя народу та через обраних народних депутатів. Ми всі розглянули пропозиції і от залишили так, як ви бачите в третьому абзаці. Тому ми цей абзац, який пропонує Комісія у справах молоді, не прийняли, але зважили на ті зауваження.

Далі, товариші. Якщо не наполягаєте на цьому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, хвилину, Микола Олександрович, вибачте, будь ласка. Я не зрозумів і прошу у депутатів, нехай це буде вже за мій рахунок. Ми по першому. Перша пропозиція була така, я ось дивлюсь. Розділи 2 та 3 об'єднати під назвою

«Повновладдя народу та організація державної влади». Хто вносив — дивіться: комісії у закордонних справах, з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства. Ми це не обговорили. Я зачитав товариші: оці розділи 2 та 3 об'єднати під назвою «Повновладдя народу та організація державної влади» і зачитав комісії, які це вносили. Є представники цих комісій, які наполягають на цьому?

Немає. Є?

Будто ласка, перший мікрофон.

СИМОНЕНКО В. К., голова виконкому Одеської міської Ради народних депутатів (Малиновський виборчий округ, Одеська область). Уважаемые товарищи! Для того, чтобы определить, оставить ли «народовладдя і повновладдя держави» отдельными разделами, либо сделать это совместно, надо задать себе вопрос, что главное: общество или государство?

Мы всю жизнь всегда твердили, что человек, общество, государство — это отдельное целое. И мы, как говорится, вливались в государство, не задумываясь, кто мы. Но сегодня совершенно четко и ясно понятно, что там, где государство подчиняется обществу, там, где гражданин защищен от государства соответствующими актами, там общество, как и государство, развивается гораздо быстрее и гораздо продуктивнее.

Поэтому сегодня мы должны вот эту подчиненность, на мой взгляд, выделить в названии самого раздела, и, на мой взгляд, написать так: «Повновладдя народу», я бы даже добавил «громадянського суспільства», а потом добавил «та організація державної влади», чтобы была четко и ясно соподчиненность этих категорий выражена в самом названии.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Микола Олександрович. Немає більше бажаючих виступити? Немає.

Микола Олександрович, з'ясуйте, будь ласка, чому не прийнята ця пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Ну, я вже пояснював це. Ми дотримувались своєї концепції, що окремо ми даємо повновладдя, пробачте, народовладдя, і визначаємо всі ці позиції (у нас обговорювалось це питання) для того, щоб підкреслити саме оцей момент в цьому розділі, всі ті позиції, всі ті моменти, які пов'язані з суверенітетом, який впливає з права народу. А потім уже в третьому розділі дати усе, що стосується держави.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з цього приводу хоче висловитись з депутатів? Немає? Є. Будь ласка, другий мікрофон.

ПРИЧКІН О. О., другий секретар Запорізького обкому Компартії України (Василівський виборчий округ, Запорізька область). Шановний Іване Степановичу, дозвольте висловити вам щиру подяку за те, що ви вперше за два тижні надали мені слово хоч біля мікрофону, і на тому спасибі. В перерві я говорив з десятьма депутатами і ніхто з них твердо не відповів, за що ж голосували ми перед перервою. Я пропоную повернутись до першого розділу Декларації і конкретно розглянути три питання. І все буде знято.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви з якої області, Причкін? (П о ж в а в л е н н я в з а л і, о п л е с к и). Я зачитую вам: «Група депутатів Запорізької, Закарпатської та Луганської областей пропонують визначити час на обговорення кожного розділу в межах години. Цього буде достатньо». І підписи всі. Так я не знаю, хто від Запорізької області, а хто не від Запорізької.

ПРИЧКІН О. О. А я від себе особисто кажу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

ПРИЧКІН О. О. Іване Степановичу, я прошу мене вислухати. Це дуже серйозно. Перше. Це питання, які потребують обґрунтування. В першому абзаці замінити слово «національна» на «багатонаціональна». І в останньому реченні внести слово по тексту «з боку політичних партій, громадських, релігійних організацій». Одне слово внести. Чому це необхідно зробити? Ви знаєте, товариші, що в республіці вкрай напружена релігійна ситуація. Я передавав Президії ще три тижні тому листи, ніякої реакції на ці листи не було. Це Президія перетворила мене в «поштову скриньку».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Мене звинуватили, що я занадто лояльний, мені вже показують, які хвилини...

ПРИЧКІН О. О. Іване Степановичу, отут декілька тисяч підписів і конкретно листи на адресу Президії Верховної Ради, Комісії, тут вказані прізвища депутатів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Народний депутат Причкін, я прошу вас повірити, що у Секретаріаті у нас стільки підписів, стільки листів, що значно більше, ніж у тій папці. Але всьому свій час.

Товариші, я з приводу першої поправки, а перша поправка у нас на дев'ятій сторінці. Розділи 2 та 3, про що говорив попередній депутат. Я запитував, у кого з депутатів є з цього приводу зауваження? Прошу вашого вибачення, що ми відхилилися і що надали слово депутату Причкіну. Будь ласка, другий мікрофон.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже проголосували «за».

ГАЙСІНСЬКИЙ Ю. О., прокурор Московського району м. Харкова (Московський виборчий округ, Харківська область). Мы сегодня обсуждаем раздел «Народовластие», но мы не проголосовали предложение целой Комиссии «з питань правопорядку та боротьби із злочинністю». То ли в силу усталости депутат Шульга не обратил внимание, что целая Комиссия предлагала перший і другий розділи об'єднати в розділ перший.

ШУЛЬГА М. О. Ми виходили з того, що два розділи можна об'єднати в один.

ГАЙСІНСЬКИЙ Ю. О. Для того, чтобы прийти к такому выводу, на заседании Комиссии мы смотрели такого же рода документы и, в частности, Декларацию независимости Соединенных Штатов, которая состоит по существу из нескольких предложений, т. е. такого рода документы принимались до нас 200 лет назад. А наша Декларация — это пустословия очень много, длиннот много. За этими словами содержание скрывается.

Этот вопрос был внесен в документ, который был всем нам роздан, но почему ни депутат Шульга, ни вы, Иван Степанович, не упомянули этого предложения целой Комиссии?

Депутат Бандурка сказал, что он от имени Комиссии снимает этот вопрос, но это один депутат Бандурка, а у Комиссии никто не спросил. Почему-то наш председатель об этом ничего не сказал. Поэтому я не говорю, что наш текст самый лучший, но чтобы поставить его на голосование и сократить эту Декларацию, я просто настаиваю. Пусть депутаты определятся.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, я повертаю вас все-таки до 9-ї сторінки, перший абзац другої колонки.

МОСТИСЬКИЙ А. Б., геолог Ковельської геологорозвідувальної партії (Ковельський виборчий округ, Волинська область). Комісія у закордонних справах, яка вносила цю пропозицію (об'єднати другий і третій розділи), вважає за можливе погодитись з тим варіантом, який запропонувала Комісія, — тобто розділ «Народовладдя».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. У вас з цього приводу? Третій мікрофон.

ТЕРЕХОВ В. П., письменник, член Спілки письменників СРСР (Центральний виборчий округ, Кримська область). Иван Степанович! Скажите мне, по какому признаку вы не даете мне слова? Я стою вот уже 55 минут. Это, так сказать, риторический вопрос.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вибачте. Я й зараз не знаю, давати вам слово, чи ні. Ви по якому питанню?

ТЕРЕХОВ В. П. По этому, по всем, по Декларации.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, говоріть.

ТЕРЕХОВ В. П. Я считаю, что мы не имеем права сейчас манипулировать, провозглашать такие высокие вещи и одновременно нарушать, ущемлять право депутата. Вы не даете слово мне вот уже много раз и другим то же самое.

Товарищи! Здесь совершенно несколько уже ошибок, целый комплекс ошибок. Работу комиссий по Декларации нельзя считать удовлетворительной, потому что мы бесконечно спотыкаемся из-за них.

Второе. Первый раздел проголосован вот таким, как говорится, чохом, это тоже с нарушением — мы не смогли высказаться, нас лишили возможности, ущемили наше конституционное право.

И третье, документ был нам подан сегодня. А документ должен подаваться за трое суток, так записано у нас, товарищи. И я думаю, что нам нужно поработать, а сейчас заняться разным. Вот такие дела.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я також так думаю, що нам потрібно попрацювати. Товариші, нагадую стенограму, як ми закінчували і за що голосували. Нагадую стенограму. Дозвольте, будь ласка.

(Ч и т а є с т е н о г р а м у).

«**ГОЛОВУЮЧИЙ:** а ви за яку концепцію?» «Ми за ту концепцію, яка ось тут», не знаю, хто це говорить.

Далі. «**ГОЛОВУЮЧИЙ:** Товариші, Микола Олександрович, ви можете сформулювати, за що голосувати? Ви пропонуєте, чи формулюєте? Перший варіант у нас є у всіх. Ви який пропонуєте? Перший? Тоді ставиться на голосування пропозиція, внесена Комісією і підкріплена депутатом Бандуркою, який сказав, що він від групи багаточисленної. (Я не пам'ятаю «групи», я сказав багаточисленної).

Прошу ще раз до уваги. Я зачитую.

«Самовизначення української нації. Українська...» — і кричать: голосувати, голосувати.

Тоді головуєчий — прошу визначитись шляхом голосування. За розділ. Йде голосування. «За» — 244, «проти» — 81. (О п л е с к и).»

Тепер по першому розділу другої колонки, сторінка 9. Хто з депутатів хоче висловитись? Будь ласка, третій мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР (Суворовський виборчий округ, Херсонська область). Шановні товариші! У нас

тут кілька проблем. Я хочу звернути вашу увагу на дві. Була пропозиція — об'єднати перший і другий розділи. Як ви пам'ятаєте, ми за неї не голосували. Потім була пропозиція — об'єднати другий і третій розділи. Ми також поки що за неї не голосували. Наша точка зору (я говорю про точку зору Комісії з питань екології та природокористування): ми детально це розглядали, ми вважаємо, що нічого не треба об'єднувати, бо кожний з цих розділів має цілком визначений свій юридичний аспект. Якщо говорити про другий і третій розділи, то в другому розділі йдеться про народ, а офіційним представником є держава, це вже інше питання. Тому треба про народовладдя окремо прийняти і про державну владу окремо прийняти статті, які тут є. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон. Я, товариші, прошу, давайте дотримуватися тиші і просовуватись. Перший мікрофон.

ШЕВЧЕНКО О. Є., науковий редактор «Українського біохімічного журналу» видавництва «Наукова думка» АН УРСР (Голосіївський виборчий округ, м. Київ). Я прошу Комісію з питань депутатської етики розглянути випадок, коли депутат, який щойно виступав від другого мікрофона...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я, вибачте, виключу мікрофон. Я прошу до першого й до другого розділів.

ШЕВЧЕНКО О. Є. Я по цьому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ШЕВЧЕНКО О. Є. Цей депутат назвав наш документ пустослів'ям. Я вважаю це образою роботи всього парламенту і комісії. І не треба посилатися на Конституцію Америки. «Хай мовчать Америка й Росія, коли я з тобою говорю», як сказав Василь Симоненко.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Конкретно.

ШЕВЧЕНКО О. Є. Конкретно. Тут лунали такі аргументи, що треба об'єднати ці два розділи «народовладдя» і, як тут було сказано, «повновладдя держави» для того, щоб підкреслити, що народовладдя — це вище. Я хочу вас проінформувати, що це питання досить повно обговорювалося на Комісії з державного суверенітету і воно було враховане, треба тільки не полінуватися відкрити сторінку і побачите, що той розділ другий називається не «Повновладдя держави», а називається «Державна влада», і таким чином народовладдя має окремий абзац «повновладдя народу», а розділ «Державна влада» не має терміну «повновладдя держави». Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, з цього приводу є щось у депутатів? Немає. У вас по цьому, депутат Романов? Ні, не процедурне питання. Товариші, тоді... Чародєєв, у вас з цього приводу? Перший мікрофон.

ЧАРОДЄЄВ О. В., секретар парткому шахти імені 60-річчя Радянської України виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Пролетарський виборчий округ, Донецька область). Пржеде всего я хочу сказать, что я целиком согласен с Гриневым. Все, кто в выступлениях давал какие-то моменты, имеют право на выступления. В комиссии и мне обещали, что это мнение будет изложено. Почему не попало, я не знаю. Мы упоминаем обо всем, но мы не поддерживаем Советы низших уровней. Потому на одно предложение я прошу обратить внимание. Оно принципиальное значение пока для меня имеет. На Украине «не може бути іншого джерела влади, окрім Рад народних депутатів, постанови, Закони яких не можуть бути відмінені ніякими актами міністерств, відомств, громадсько-політичних організацій та інших».

ГОЛОВУЮЧИЙ. А до якого абзацу ви це говорили? Ви до якого абзацу це говорили?

ЧАРОДЄЄВ О. В. До абзацу «Народовладдя».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так це ви все-таки до першого абзацу дев'ятої сторінки, де мова йде про об'єднання розділів другого і третього.

ЧАРОДЄЄВ О. В. Механічески нельзя их соединять. Там придется сократить.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, дякую. Товариші, більше немає нічого з цього приводу? Тоді ставиться на голосування поправка, яка не врахована Комісією, і ви чули думки депутатів з цього приводу. Хто і як визначається шляхом голосування щодо поправки: розділи два та три об'єднати під назвою «Повновладдя народу та організація державної влади». Прошу визначитись шляхом голосування.

«За» — 37, «проти» — 289.

Так, товариші, друга поправка. Я вас прошу, ми ж працюємо.

ШУЛЬГА М. О. Другу поправку вносить Комісія у справах молоді. Я й тільки що зачитував і пояснював, чому ми не прийняли її.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. У Комісії у справах молоді є щось з цього приводу? Перший мікрофон.

ЗБИТНЄВ Ю. І., лікар клінічної лікарні № 2 м. Києва (Гагарінський виборчий округ, м. Київ). Ми не наполягаємо на перших абзацах (там ми говорили «на конституційних засадах»), ми хочемо, щоб повновладдя народу було подано ширше. Тобто, останнє речення: «а також шляхом вільного використання проголошених прав і свобод громадян республіки», а далі «від всього народу України виступає Верховна Рада» і все. Тому що коли «виступає виключно Верховна Рада», то все інше, безумовно, відкидається.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Микола Олександрович, будь ласка, ще хвилину. Ні, ні, це від Комісії все-таки.

ШУЛЬГА М. О. Ну, я ще раз говорю, я про це говорив.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви вважаєте, непотрібно.

ШУЛЬГА М. О. Ми вважаємо, що достатньо «на основі Конституції»...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування. Товариші, хто за те, щоб внести поправку, про яку тільки що від Комісії у справах молоді сказав депутат, прошу визначитись шляхом голосування.

«За» — 42, «проти» — 278. Не приймається. Третій.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші!

Від Комісії у справах ветеранів, пенсіонерів, репресованих, малозабезпечених і, воїнів-інтернаціоналістів була така пропозиція. Перший абзац слід читати: «єдиним джерелом і носієм державної влади в республіці є всі народи України». Тут ми повинні зважити на те, що у лівій колонці не було першого абзацу і не пояснювалось, що вважати. Це знімається.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Комісія не наполягає, голосувати не потрібно. Так. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Від Комісії з питань гласності також були пропозиції, дві пропозиції. Спочатку — другий абзац доповнити словами: «створення територіальних органів самоврядування». Ми тут знову ж таки вважаємо: це розширює тільки те, що у нас в узагальненому плані сказано. Воно тут в узагальненому вигляді існує.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу від Комісії, Сергій Макарович. Немає, не заперечуєте? Так. Погоджено. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Від цієї ж Комісії, у першому рядку третього абзацу зняти слово «всього», а в другому рядку зняти слова «будь-яка частина народу». Ми це врахували. У четвертому рядку після слова «імені» додати «всього». Це також враховано. Далі, товариші, Комісія з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. Третій абзац розділу після слова «громадська» доповнити словом «релігійна». Релігійна організація, вона також громадська, тому ми не включили, поскільки тут більш широко.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з питань Рад народних депутатів, Михайло Васильович, ви не наполягаєте? Так. Товариші, від Комісії з питань законності в цілому по розділу. Олександр Павлович, депутат Коцюба. До уваги.

КОЦЮБА О. П., голова Комісії у питаннях законодавства і законності (Радянський виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Я розумію, що і вам, і мені важко, але я думаю, що ми все-таки будемо не до емоцій звертатися, а до холодного розуму. Виступав депутат Ясинський, я б йому докору не робив би, а по ділу я вам зараз скажу.

От зверніть увагу, якщо лишити, як воно і є. У нас є розділ «Народовладдя», цілий розділ. Ми його закрили. Але тепер відкриваємо розділ, де йдеться про державну владу. І подивіться, що виходить. Державна влада в республіці здійснюється за принципами її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зовсім окремий розділ. А куди ж дівати народну владу? Давайте замислимось. Чекайте, раз принцип є: у нас є три влади в державі, то є законодавча, виконавча і судова. То вона зовсім окремо...

Товариші, ми це питання обмірковували, я не хотів би вам нічого нав'язувати, не хотів би затримувати вашої уваги, але поскільки вам роздано зараз пропозиції, то я вам пропоную задуматись над слідуючим. Ми зробили таке: об'єднали не тільки перший розділ «Самовизначення української нації», ми об'єднали і перший розділ, і народовладдя, і державну владу. І цей текст ми вам дали, я його не буду повторювати. Подивіться його ще раз, він чітко визначає розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, і залишає всі ті основні принципи, про які говорилось, тільки більш компактно, більш конкретно. Я не буду більше вашої уваги забирати.

Якщо так, то зачитую. Треба чи не треба? У вас є. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, по 9-й сторінці, друга колонка, ми закінчили. Від Комісії...

ШУЛЬГА М. О. Іван Степанович, мені дали ще...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хвилину, Микола Олександрович, від Комісії по законності ми зауваження також вислухали і пропозицію також. У кого з депутатів ще є з цього приводу пропозиції? Я бачу, немає. У Миколи Олександровича письмова.

ШУЛЬГА М. О. Письмова від народного депутата Дурдинця. Він пропонує включити в розділ «Народовладдя» таке доповнення «...Українська РСР гарантує громадянам, політичним партіям, громадським і релігійним організаціям республіки, які діють в рамках Конституції Української РСР і чинного законодавства, рівні правові можливості брати участь в державній і громадській діяльності.»

Ні, це трохи інше, це доповнення, тут мова йде про те, що гарантують діяльність, тобто це можна розглядати як доповнення, тобто ми розширимо цим абзац. Це визначати вже вам.

Це можна включити, тільки що воно додасть? Воно розширить і ствердить ті... Будь ласка, Василь Васильович, я, може, чогось не знаю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Для з'ясування слово біля другого мікрофона. Василь Васильович Дурдинець, будь ласка.

ДУРДИНЕЦЬ В. В., перший заступник Міністра внутрішніх справ Української РСР (Бобринецький виборчий округ, Кіровоградська область). Це є принципові зауваження. З приводу цього доповнення, тут підкреслено: «...які діють в рамках Конституції Української РСР і чинного законодавства». Тому що в умовах багатопартійності щороку, от зараз про залучення діяльності багаточисленних громадських організацій і об'єднань, є чимало порушень чинних законів і Конституції. Це має принципове значення, і прошу це врахувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Микола Олександрович, давайте поставимо це на голосування. Якщо наполягаєте, будемо обговорювати. Товариші, у кого з депутатів ще є по цьому розділу? Немає? Є. Перший мікрофон.

ЧАРОДЄЄВ О. В. Иван Степанович, вы вспомнили, как зарубежные парламентарии, все как один, советовали: опустите власть на низ, и надо защитить местные Советы, которые так часто пытаются дискредитировать. Не нужны Советы в районах, не нужны в городах, ...*(н е ч у т и)* то, что я предлагаю, независимость и то, что их постановление не может быть отменено ни министерством, ни ведомством, ни какой-либо партией. Обязательно одно предложение для местных Советов на всю Декларацию.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми домовилися з голосу не приймати, але якщо ви раніше писали, і воно не враховано, то інша справа. Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. Н., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати! Я ще раз нагадую «ми приймаємо Декларацию, тобто ми робимо політичну заяву на весь світ. А зараз питання, яке вніс депутат Дурдинець, — це питання Конституції. Ми будемо обговорювати Конституцію і повернемося до цього питання. І ще раз я вас закликаю: не треба нам зараз творити тут Конституцію, ми творимо Декларацию, заяву. Заява ця загальна і не треба її конкретизувати по всіх буквах.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Відносно пропозиції депутата Дурдинця. Це глибока пропозиція і, мабуть, мало хто з нас зрозумів ті підводні сили, які в ній закладені. Ця пропозиція практично в майбутньому повинна анулювати підхід до деполітизації органів судової влади, органів прокуратури, міліції і КДБ. Саме на це вона направлена. І я пропоную зняти цю пропозицію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, в кого з депутатів з цього приводу є? У вас, Роман Іванович? Третій мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Иван Степанович, давайте все-таки дотримуватися того, про що ми домовилися. У нас є на руках два писаних тексти, і ми говорили, що шановні депутати, ті, хто не був місяць на сесії, чи може, менше не був, мали місяць часу на внесення цих пропозицій. Чому у депутата Дурдинця виникає така нагальна потреба вносити свою нову пропозицію в цю хвилину? Де ви були, шановний депутат, місяць тому? Давайте не відходити від цих двох текстів.

Тепер стосовно виступу голови Комісії з питань законодавства. Шановний Олександр Павлович! Ваші пропозиції нічим майже не відрізняються від Комісії Шульги.

Чому ви про це не сказали, чому ви забирали час і знову ж таки говорили про якусь особну позицію своєї Комісії? Так що, Іван Степанович, давайте йти по писаних текстах і більше не враховувати нові зауваження.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші. Так, це вже переговори, це вже переговори. У вас, Василь Васильович? Я вам надавав слово. Ваша позиція відома. Так, будь ласка. Ще раз надаємо слово депутату, який вніс пропозиції. Василь Васильович Дурдинець, будь ласка. Другий мікрофон.

ДУРДИНЕЦЬ В. В. Шановні народні депутати, я хочу категорично спростувати виступ депутата Пилипчука, а особливо Головатого тому, що я по першому варіанту Декларації про державний суверенітет Української РСР офіційно, письмово вніс своєчасно пропозиції голові Комісії, і по кожному альтернативному проекту Декларації також особисто вручив письмові зауваження і пропозиції.

І, крім того, хочу доповісти сесії, що ми дуже ретельно на нашій Комісії з питань правопорядку і боротьби з злочинністю опрацювали кожену позицію, кожне речення і також внесли письмові пропозиції. Але про це доповнення, яке я вніс. Воно має пряме відношення до Декларації, поскільки саме тут мається на увазі записати і гарантувати конкретну участь в політичній, громадській і державній діяльності в умовах, підкреслюю, багатопартійності і активної участі великої кількості громадських організацій, громадських об'єднань і громадян, які саме діють в рамках Конституції і чинного законодавства. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати. У нас нема другого виходу, як поставити це на голосування. Прошу визначитися шляхом голосування. Микола Олександрович, формулюйте.

ШУЛЬГА М. О. Ви пропонуєте, Іване Степановичу?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я пропоную поставити на голосування пропозицію, яку вніс депутат Дурдинець.

ШУЛЬГА М. О. Це інша справа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Якщо Ви визнаєте те, що він спростував, що він не на голос, а давав ці пропозиції в письмовій формі.

ШУЛЬГА М. О. Я повинен сказати, що дійсно депутат Дурдинець дав такі пропозиції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте, формулюйте пропозиції.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР гарантує громадянам, політичним партіям, громадським, релігійним організаціям республіки, які діють в рамках Конституції Української РСР и чинного законодавства, рівні правові можливості брати участь у державній і громадській діяльності.»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, зрозуміло?

Із залу. Да.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставлю на голосування. Прошу визначитись шляхом голосування.

«За» — 205, «проти» — 129. Рішення не приймається. Товариші, у депутатів є ще якісь зауваження, пропозиції?

Будь ласка, другий мікрофон.

ДЕМИДОВ Г. В., прокурор відділу загального нагляду Азово-Чорноморської природоохоронної прокуратури (Ленінський виборчий округ, Кримська область).

В третьем абзаце второго раздела, на мой взгляд, не совсем правильно сформулировано содержание этого пункта. «Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через обраних до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад народних депутатів. До «обраних» пропустили слово — это первое. Мне кажется, но имейте в виду, что есть разница между просто депутатом и такими коллегиальными органами, как Верховный Совет, Советы местные. Мы должны сказать, что полномочия народа осуществляется как непосредственно, допустим, путем референдума, так и через депутатов, избранных народом, и через избранные народом Верховный Совет и местные Советы. Это разные вещи.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, Микола Олександровичу, потрібно ставити на голосування. Більшість депутатів вважає, що слово «депутатів» відповідає. Товариші, я думаю, що скоріше поставити на голосування. Прошу визначитись шляхом голосування. Не розділ, а поправку, внесена депутатом Демидовим.

«За» — 66, «проти» — ... (Н е ч у т и). Не приймається. В кого з депутатів ще є по розділу II «Народовладдя»? Будь ласка, третій мікрофон.

ЦЕКОВ С. П., лікар Сакської центральної районної лікарні (Сакський виборчий округ, Кримська область). Иван Степанович, я прошу поставити на голосование предложение депутата Чародеева. Вы каким-то образом выпустили его.

ГОЛОВУЮЧИЙ. А я не могу сформулировать його пропозицію. Я її не маю.

ЦЕКОВ С. П. Ну, пожалуйста, его надо сформулировать, по моему мнению, и поставить на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу, тільки депутат Чародєєв також сказав, що він декілька разів вносив цю пропозицію в письмовій формі. Тому вважаємо не на голос, а так, як не стиківка з комісією. «На Україні не може бути іншого джерела влади, окрім Рад народних депутатів, постанови і закони яких не можуть бути відмінені»... Ну, прочитайте — я не можу прочитати. До уваги.

ЦЕКОВ С. П. (ч и т а є) «На Україні не може бути іншого джерела влади, крім Рад народних депутатів, постанови і закони яких не можуть бути відмінені ніякими актами міністерств, відомств, громадсько-політичних організацій та інших».

Значить, можна по цьому спорити. Надо уберець местные Советы...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, прошу по внесеній пропозиції визначитись шляхом голосування.

«За» — 31, «проти» — 296. Не приймається.

Товариші, у кого з депутатів ще є пропозиції? Нема. Я прошу, депутат Зайко, не кричіть отак. Нема, нема.

Тоді ставиться на голосування редакція другого розділу, яка запропонована Комісією. Прошу з цього приводу визначитись шляхом голосування. Зачитати?

Відмініть голосування, зачитайте.

Товариші, вона залишилась без змін. Зачитую: «Народовладдя. Громадяни Республіки всіх національностей складають народ України». (Ш у м у з а л і). «Становлять», у мене «складають». Я зачитую по своєму варіанту, «складають». Повторюю: «Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через обраних до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів. Від імені всього

народу виступає виключно Верховна Рада УРСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України». Крапка.

Ставиться на голосування. Прошу визначитись з приводу цієї редакції другого розділу. Голосуємо.

«За» — 347, «проти» — 3.

Продовжуйте, Микола Олександрович.

А, по процедурі, будь ласка. Другий мікрофон. Другий мікрофон включіть.

РОМАНОВ Ю. С., завідуючий відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область).

Уважаемые депутаты, уважаемый Иван Степанович, у нас уже неоднократно повторяется, когда нечеткость формулировки приводит к недоразумениям. По первому пункту мы проголосовали только за название, а не за содержание. Поэтому я настаиваю на том, чтобы содержание было рассмотрено.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Третій розділ «Державна влада».

«Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР. Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний».

ГОЛОВУЮЧИЙ Товариші, зачитуємо поправки, внесені постійними Комісіями, друга колонка сторінки 10. Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Перш за все, ви звернули увагу, що назву змінено порівняно з лівою колонкою, тобто з попереднім нашим проектом. Тепер зрозуміло, в чому тут особливість, так? Тому що ми більш чітко сказали про державну владу, а не про повновладдя держави, оскільки дуже багато було зауважень. Тут зрозуміло, я не буду пояснювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісії не наполягають? Ні. Далі.

ШУЛЬГА М. О. До речі, комісії запропонували, це я маю на увазі, що тут у нас перераховується. Ви бачите, скільки комісій запропонувало таку назву. Була також пропозиція інша у Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю — назвати третій розділ «Державність». Ми її не прийняли.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, Комісія не вважає за потрібне міняти так назву. Від Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю хто наполягає на цій назві? Ні? Наполягають? Тоді ставиться на голосування. Хто за те, щоб внести таку поправку, яку внесла Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, прошу визначитись шляхом голосування. «За» — 44, «проти» — 280. Не приймається. Далі, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія з питань гласності та засобів масової інформації пропонувала зняти «і громадського», але це стосувалось того варіанту, який в лівій колонці. Ми поміняли перший абзац, він зовсім по-іншому, тому і питання про це зняття відпадає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші з Комісії не наполягають? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія пропонує в четвертому абзаці зняти слова «точним» і «однаковим». Проте комісія при розгляді наполягає на тому, щоб ці слова залишилися. Тут не треба пояснювати — одні вважають, що це можна зняти, а інші наполягають, що воно уточнює і дає більш чітко це визначення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

ПРАВДЕНКО С. М. (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Комісія по гласності. Ми вважаємо, що ці слова просто зайві. Бо який тоді прокурорський нагляд, якщо він не за точним і однаковим дотриманням законів. Вони не потрібні, ці слова.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, є потреба обговорювати. Визначимось шляхом голосування. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати, я б просив вдуматись у відсутність фрази, що Україна самостійна тільки у вирішенні державних справ, а викинуто слово «і громадських».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Підождіть, ви до якого абзацу?

Депутат. Та зачекайте, там йдеться не про те, що держава вирішує громадські справи, а Українська РСР самостійна у вирішенні державних справ і громадських. Значить, у державних...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Микола Олександрович, товариші, я привертаю вашу увагу до слів «точним» і «однаковим». Комісія з питань гласності наполягає на голосуванні, так я зрозумів? Тоді вноситься на ваш розгляд четвертий абзац запропонованого розділу «Державна влада» — «Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР». Комісія вносить пропозицію виключити слова, а просто буде: «Найвищий нагляд за виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР».

Прошу визначитись шляхом голосування за цю поправку, внесену Комісією з питань гласності.

«За» — 181, «проти» — 122, не голосувало — 51, тобто вважають за потрібне підтримувати пропозицію Комісії. Не приймається. Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у закордонних справах пропонує вилучити перший абзац з цього питання. Ми поміняли його, тому нема потреби.

Далі. Поміняти місцями другий та третій абзаци. Ми залишили так, як було у нас. Це Комісія у закордонних справах. Не наполягає.

Комісія пропонує також у четвертому абзаці замінити перше слово «найвищий» на «вищий». Справа в тому, що наші мовники вважають, що тут написано правильно, українською мовою — найвищий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, не наполягає ніхто? Ні. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія мандатна і з питань депутатської етики внесла декілька пропозицій. Зокрема, в абзаці другому розділу замість слова «Республіки» слід записати «Української РСР». Ну, тобто вийде так: «Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Української РСР на своїй території». Тут було записано тільки з точки зору... (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Мандатна і з питань етики не наполягає на цьому? Ні. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. В останньому абзаці, де йдеться про Генерального прокурора Республіки, виключити слова «відповідальний перед нею і їй підзвітний».

Ну, тут питання принципового характеру, і Комісія не погодилась з цим.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, які будуть думки? Мандатна комісія наполягає на цьому? Ні. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі тут уже не поправка, а доповнення. Пропонується доповнити «Українська РСР має власні військові формування системи Міністерства внутрішніх справ для забезпечення внутрішньої безпеки, які формуються з громадян республіки і підпорядковані Уряду Української РСР. Громадяни Української РСР відбувають службу в органах внутрішніх справ на території Української РСР.»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші. Микола Олександрович, поясніть, чому ви відхиляєте.

ШУЛЬГА М. О. Оскільки більшість членів нашої комісії наполягає на тому, щоб був розділ «Збройні Сили», то відповідно ці моменти віднесено до дев'ятого розділу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія мандатна і з питань депутатської етики не наполягає на цьому? Ні. Далі, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю практично дає в новій редакції весь цей розділ. Дозвольте його зачитати. Подивіться, тут коментувати мені?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ярослав Юрійович, ви не наполягаєте? Наполягаєте на голосуванні? Тоді зачитуйте, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. «Повновладдя Української РСР забезпечується самостійним здійсненням на всій території законодавчої, виконавчої і судової влади, верховенством Конституції Української РСР, республіканських законів, припиненням дії союзних законів і постанов органів державної влади, що суперечать республіканським законам або виходять за межі повноважень, делегованих Союзу згідно з Договором.

Розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади є важливим принципом функціонування УРСР як правової держави.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним Прокурором УРСР. Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, так увійшло ж це все, тільки першу частину ви подивіться, будь ласка, уважно.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, давайте тут ми вже будемо всі відвертими. Тут закладено зовсім іншу концепцію. Ви бачите, що тут мова йде про те, що передбачається...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, вибачте, ми тільки відвертими повинні бути, і до кінця. Я це поділяю. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Значить, Ви бачите, що тут мова йде про існування наших органів республіканських, які є складовою частиною союзних органів. Тут чітко це визначено і поставлено.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, голосується ця поправка, прошу визначитись шляхом голосування.

Вона у вас є. Є, дивіться.

«За» — 98, «проти» — 217. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія з питань планування, бюджету, фінансів і цін пропонує 5 абзац викласти в такій редакції: «Генеральний прокурор Республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний». Ну, тобто тут варіант такий самий практично.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, комісія не наполягає? Наполягає. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні товариші депутати! Це слово додаткове «тільки» введено голосуванням складу Комісії і означає, що Генеральний прокурор підзвітний тільки Верховній Раді. Відсутність цього слова дає можливість розуміти, що є ще хтось, кому він підзвітний.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші. Які будуть думки? Голосувати? Так, ставиться пропозиція на голосування. Прошу визначитись. Миколо Олександровичу, ставимо на голосування. Прошу визначитись шляхом голосування. «За» — 249, «проти» — 86. Рішення приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села вносить свій варіант уточнення в цей абзац: «Генеральний прокурор республіки, прокурори областей і міста Києва призначаються Верховною Радою УРСР, відповідальні перед нею і їй підзвітні».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, від Комісії з питань відродження та соціального розвитку села, Василь Васильович, де ви? На голосування? Наполягають на голосуванні. Прошу визначитись шляхом голосування щодо такої редакції.

«За» — 127, «проти» — 170. Рішення не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші, є два доповнення. Це Комісія у справах молоді пропонує після останнього абзацу записати:

«Українська РСР може мати власні Збройні Сили, органи державної безпеки та внутрішні війська, які підпорядковані Верховній Раді УРСР». Я вже з цього приводу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не настоює Комісія у справах молоді? Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Мы от молодежной комиссии просим снять это дополнение, но просим поставить непосредственно при рассмотрении главы 9.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Далі, Миколо Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Далі, є пропозиція Комісії з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. Розділ доповнити окремою частиною про те, що «Українська РСР має свої органи безпеки, підпорядковані Верховній Раді, яка призначає їх керівництво». Це те ж саме. А далі депутат Котик вніс пропозицію: другий абзац розділу доповнити реченням — «дія раніше прийнятих державних актів, що суперечать суверенності Української РСР, припиняється».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, далі. Абзац 2.

ШУЛЬГА М. О. Ви на цьому не наполягаєте? Значить, далі. Абзац 3 викласти у такій редакції: «Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки безпосередньо через участь її громадян у всенародних голосуваннях та через Представницькі органи». Ви пам'ятаєте, це було у другому розділі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не наполягає Комісія? Ні. Так, товариші! Всі поправки ми пройшли. Доповнення, будь ласка, перший мікрофон.

НОВІКОВ В. Я., директор Слов'янського арматурно-ізоляторного заводу імені Артема (Слов'янський міський виборчий округ, Донецька область). Николай Александрович! В этой главе нашей Декларации есть такой пункт «Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території».

Я считаю, что сегодня трудно предугадать, как и что будет в будущем. Поэтому, наверное, следует сделать такой акцент, такую редакцию: «Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, яка належить їй на цей час».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Товариші депутати, будемо голосувати? Ні? Другий мікрофон.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г., голова Української республіканської партії (Залізничний виборчий округ, Івано-Франківська область). Я пропоную доповнити розділ «Державна влада» таким пунктом. Після пункту: «Генеральний прокурор республіки призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і їй підзвітний» — такий пункт: «Верховна Рада Української РСР призначає суддю, Голову КДБ, Голову слідчого комітету та Уряду УРСР».

Я маю на увазі, що буде прийнятий закон про судоустрій, і, очевидно, ми в майбутньому передбачимо відокремлення слідчого комітету від прокуратури і міліції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Лук'яненко, ми проголосували, що на слух ми не приймаємо. Є? Тоді, будь ласка, надається слово одному з авторів цього проекту.

Будь ласка, депутат Коцюба, я вам надам слово, підождіть. Є ж один з авторів.

Депутат не представився. Шановні народні депутати, я думаю, що до пропозиції Лук'яненка варто прислухатись. Це питання обговорювалось на Комісії, і не випадково. Ми зустрілися з усім складом колегії Верховного Суду, ми зустрілися з колегією Міністерства юстиції і таке інше. Тому це не просто пропозиція, ще дійсно обгрунтована пропозиція. І не тільки це стосується прокурора. Я думаю, що це дуже обгрунтовано, тому що слідчий комітет потрібно створити, вивести його з прокуратури, вивести з Міністерства внутрішніх справ і вивести його з КДБ. І цей слідчий комітет повинен тут у нас затверджуватись, тоді це буде наш, контрольований законодавчою владою орган. Тому це дуже слухна пропозиція, і ми її вносимо від Комісії і підтримуємо Лук'яненка.

Що стосується редакції, яка у вас є по комісії. Я просив би вас, оці останні два абзаци, де сказано: «Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР», поставити тут кому, написати — «який», перекреслити Генеральний прокурор республіки, щоб двічі не повторюватись, і далі за текстом вашим: «призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний». Те, що вносили. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

КОРНЄЄВ А. В., доцент Донецького політехнічного інституту (Ворошиловський виборчий округ, Донецька область). Товарищи, вопрос, который поставлен на обсуждение депутатом Лукьяненко и поддержан депутатом Коцюбой, чрезвычайно сложный. Мнения здесь неоднозначные. В Декларации мы закладываем основные принципы организации «державної влади». И эти основные принципы как раз мы и декларируем. Вопросы, которые поставлены депутатами Лукьяненко и Коцюбой, требуют детального рассмотрения и проработки. И предрешать в Декларации конкрет-

ные решения или конкретные формы решения этих вопросов мы сейчас не можем. Поэтому я прошу вас проголосовать против этой поправки.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, третій мікрофон.

ГРИНІВ Є. А., завідувач відділом Інституту суспільних наук АН УРСР (Дрогобицький виборчий округ, Львівська область). Я міг би і не звертатись до депутатів, оскільки вже перед цим саме Голова Комісії у питаннях законності підтвердив свою вимогу, що нам роздано і записано тут, про те, що має бути підпорядкованість, слід додати слово «тільки», що тільки їй підзвітний. Я хочу сказати, що прецеденти такі є. В Сполучених Штатах Америки, Англії в деклараціях проголошено стосовно прокурора, суддів і внутрішніх слідчих органів. Тобто варіант Коцюби розроблено в класичному стилі юриспруденції, правової світової юриспруденції. Пропоную і голосувати так, як записано тут.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Я також не розумію, що тут треба ще додатково проробляти. Якщо ми не розпустимо КДБ як антирадянську організацію, а змінимо її функції, то кому, як не нам затверджувати Голову КДБ? (Н е ч у т и)... треба зберегти це, тільки звідти забрати прокурора, бо він там у нас є в іншому місці, і повністю зберегти цей фонд.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У вас з цього приводу? Перший мікрофон.

ТРИЗНА В. С., машиніст гірничих виймальних машин шахтоуправління «Октябрьское» (Куйбишевський виборчий округ, Донецька область). По поводу следственного отдела. Дело в том, что сейчас среди специалистов — юристов, следователей и всех людей, которые вплотную занимаются этим вопросом, идет широкая дискуссия по поводу следственного комитета, нужен он или нет. И сейчас вносит в Декларацию, это значит, что нам в дальнейшем надо будет исполнять его. Нужно сначала изучить, и я прошу депутатов очень внимательно к этому отнестись и поддержать депутата Корнеева.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Иван Степанович, я совершенно не могу понять не потому что я не только прокурор, я еще и депутат, и вы должны были все-таки дать мне слово, когда вы обсуждали и ставили на голосование вопрос о прокуроре. Я принципиально ставлю этот вопрос. Я считаю, что вы просто нарушили мои права как депутата.

Во-вторых, как мы сегодня ставим вопросы, которые практически входят в конкретное законодательство. Мы должны определить основные принципы Декларации, а уже конкретные вопросы мы должны решать через Конституцию, через законы. И поэтому я ставлю принципиально вопрос — переголосовать, что названные органы назначаются в соответствии с существующим законодательством. Это ничего не меняет, но будет правильно. Почему?

Будет Конституция, и потом будут назначать, а оно получается так, как только выступает прокурор, как заместитель начальника УВД, всегда торопимся. Так же не положено.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон.

БАНДУРКА О. М., начальник Харківського обласного управління внутрішніх справ (Дергачівський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати! У нас сьогодні є шість правоохоронних відомств — МВС, Прокуратура, Верховний Суд,

Міністерство юстиції, КДБ, то давайте ще зробимо сьому організацію — слідчий комітет. Давайте наведемо порядок в тих організаціях, які є. Потім будемо думати за судовий чи слідчий комітет. Я проти цього.

Ми будемо... (Н е ч у т и), якщо будемо перераховувати ці організації. І хочу сказати слово на захист Прокурора. Давайте внизу залишимо — Прокурор призначається відповідно до діючого законодавства.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М. Шановні товариші! Мені дещо не зрозуміла позиція депутата Бандурки, яку він тільки що висловив, бо він обізнаний, як ведуться справи. І в його відомстві є слідчі, і в прокуратурі є слідчі, і в КДБ є слідчі. І я можу навести предметні приклади, коли слідчі прокуратури заважають працювати слідчим органів МВС. Тому я наполягаю, щоб ця пропозиція, яку вніс депутат Коцюба, була поставлена саме в такому вигляді, як є у нас на руках.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші повторюються. Так як прокурор біля мікрофона, давайте надамо йому слово. Другий мікрофон.

ГАЙСИНСЬКИЙ Ю. О. Я 20 лет работаю на самом нижнем этапе прокурорской лестницы и могу сказать как практик, что идеи, которые закладываются, вот как предложил депутат Коцюба, в Декларацию, очень правильные. Это же ведь идеи. Идеи, которые будут потом реализованы в законодательстве. Я призываю вас сравнить идеи и назначения прокурора Верховным Советом, и назначение судей, и назначение следственного комитета. По поводу следственного комитета. Посмотрите, в Соединенных Штатах ФБР — это отдельный следственный орган, и как успешно он работает. Товарищи, надо же смотреть и не изобретать велосипед. Мы уже много таких велосипедов изобрели, они не действуют, они не едут. Поэтому я за то, чтобы эти идеи вложить в Декларацию. А когда будут законы, тогда будет все это действовать.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

МАРТИНЧУК В. Й., голова колгоспу імені П. М. Буйка Фастівського району (Фастівський виборчий округ, Київська область). Я вважаю, товариші, що ці дуже слушні пропозиції, які вносили попередні депутати, мабуть, доречно відобразити їх не в Декларатії, а в Конституції, коли ми будемо їх опрацьовувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, на голосування ставимо?

ШУЛЬГА М. О. Вчора ми ці питання розглядали і отак же поділились точки зору. Одні говорили про те, що треба конкретизувати, посилались на ті ж самі конституції інших країн, і були такі ж точно аргументи про те, що у нас все ж таки Декларатія, і тому тут не треба нам конкретизувати всі оці речі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ставиться на голосування. Я зачитую: «Верховна Рада УРСР»... Микола Олександрович, слідкуйте, де ви внесете поправку. «Верховна Рада УРСР призначає суддів, Прокурора республіки...»

ШУЛЬГА М. О. Прокурора забрали вже.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так і Ви ж заберіть, я ж звідси читаю. Зачитуйте, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші, в цілому це звучить так по цьому пункту: «Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором УРСР, який призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний», і далі, окремим абзацом: «Верховна Рада УРСР призначає суддів, голів КДБ і слідчого комітету та Уряд УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за внесену редакцію, по частинах. Поки окремо тільки цю, а потім будемо в цілому.

Давайте пропозиції по частинах. Я так зрозумів. Останній абзац: «Генеральний прокурор республіки призначається Верховною Радою УРСР». Давайте зачитуйте, хто там розбереться. Микола Олександрович, зачитуйте з документів.

ШУЛЬГА М. О. Нема у мене документів.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Олександр Павлович... У мене нема нічого.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, ми ж забрали. Чому вам важко зорієнтуватися, ми читаємо, продовжуємо цей третій розділ.

Голос з залу. (Н е ч у т и).

ШУЛЬГА М. О. А тут ми дійсно забрали. Дивіться: Верховна Рада УРСР призначає суддів, голів КДБ і слідчого комітету та Уряд УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Відносно прокурора ви проголосували. Але депутат Коцюба запропонував стилістику кращу. Він пропонує... Він кращу стилістику пропонує, отже, нам немає потреби голосувати, як запропоновано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, Вячеслав Максимович. Микола Олександрович, хто з вас, чи Ви, чи Коцюба буде формулювати, бо в мене немає. Будь ласка, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. Генеральний прокурор республіки призначається Верховною...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, тихо...

ШУЛЬГА М. О. Я, товариші, читаю те, що ми проголосували і до цього доповнення нижче, щоб було зрозуміло цей контекст. От ми проголосували: «Генеральний прокурор республіки призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний тільки перед нею і їй підзвітний». Крапка. Далі: «Верховна Рада УРСР призначає суддів, голів КДБ і слідчого комітету та Уряд УРСР». Така пропозиція...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

У залі.

— Повторюю, тут непорозуміння...

— Я вас не розумію...

— Голів КДБ і слідчого комітету.

— Так Голову напишіть, а не голів.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, уважно вчитайтесь, ви можете, якщо хочете, давайте розділимо, тільки повтор буде — Голову КДБ і Голову слідчого комітету. Отак і напишіть.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все, ставимо на голосування. Будь ласка, Миколо Олександровичу, останній раз, прошу вас, зачитайте цей абзац.

ШУЛЬГА М. О. «Верховна Рада УРСР призначає суддів, — я читаю так, як тут запропоновано, — голів КДБ і слідчого комітету та Уряд УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Іван Степанович! Не зовсім ясно, яких же суддів затверджує Верховна Рада — районних, міських, обласних. Тому треба конкретизувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У мене нема цього.

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати! Ви самі відчуваєте, що наша судова реформа вимагає докорінної перебудови. І щоб все це зробити, нам потрібно, щоб Верховна Рада призначала суддів, а судова система вже регулювала їх кваліфікацію, професійний рівень і таке інше.

Крім того, я відповім і на пропозицію депутата Бандурки:

Потрібно, як це робиться в цивілізованих країнах і зроблено недавно в Чехословаччині, ліквідувати державний арбітраж, який є додатком адміністративно-командної системи, і в системі Верховного Суду зробити колегію з господарських питань. Ось через це ми взяли в одну систему, щоб відділити цей орган і від нас, і від самого себе.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

ДЕМИДОВ Г. В. Такая формулировка по поводу избрания судей Верховным Советом республики. Я думаю, это неправильно, это не должно пройти. Почему? Потому что в таком случае мы будем вот здесь избирать всех районных судей, областных судей и так далее. Это вопрос судебной реформы, который мы должны очень тщательно обсудить. Я предлагаю здесь указать, Иван Степанович, что Верховный Суд республики утверждается председателем Верховного Суда и т. д.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты! В данной Декларации мы закладываем совокупность политико-правовых принципов, на которых будет строиться наша держава в будущем. Это предполагает изменение всех государственных структур, их совершенствование, в том числе и судебной структуры. Если говорить глубже, по-видимому, мы должны в дальнейшем при совершенствовании нашей судебной структуры вести речь о пожизненном избрании судей. Только тогда это будет реальная независимая судебная власть, как в Соединенных Штатах и других цивилизованных государствах. Поэтому в данной ситуации правильно говорил депутат Демидов, что это будет судебная реформа. Мы же сейчас закладываем принципы, но мы должны заложить их сегодня. Это не говорит о том, что мы завтра примем законодательство, послезавтра. А это принципы, ведь это Декларация на будущее.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Перший мікрофон. Ви повторюєтесь уже третій раз.

Депутат МОРОЗ О. В. ... (н е ч у т и) Підтримуючи депутата Шишкіна відносно закладання у Декларацію принципів, ми передбачили тут розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову. Вона буде реалізована через систему законів, нагляд за якими буде здійснювати прокурор, а тому вношу пропозицію повністю зняти пропозицію товариша Коцюби.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон. І на цьому закінчуємо.

Третій мікрофон.

ОСАДЧУК П. І., письменник (Глумацький виборчий округ, Івано-Франківська область). Товариші! Дуже добре, що ми зараз розглядаємо питання про те, що Верховна Рада УРСР призначає суддів, голову КДБ і голову слідчого комітету та Уряду республіки. Але ж товариші, давайте все-таки підніmemo уряд над правоохоронними органами. Спочатку редакційно я пропоную поставити Уряд республіки, а потім правоохоронні органи — це дуже суттєво. Спасибі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ставиться на голосування.

Микола Олександрович, зачитуйте. На голосування ставиться доповнення до розділу III «Державна влада».

ШУЛЬГА М. О. «Верховна Рада УРСР призначає суддів, голів КДБ і слідчого комітету та Уряд УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, прошу визначитися шляхом голосування. (Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 204, «проти» — 128. Рішення не приймається. Товариші! Не перерва, я прошу не викрикувати з місця. Не викрикуйте з місця. Мені вже неприємно називати декілька разів одне й те ж прізвище, але прошу взяти до відома.

Товариші депутати, в кого ще є доповнення до третього розділу «Державна влада»? Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Я пропоную, це буде моє окреме доповнення, те саме, що було у Коцюби, без суддів проголосувати ще раз, окремо судова реформа, а там будемо визначатися. І проголосувати:

«Верховна Рада УРСР призначає Уряд УРСР, голову КДБ та голову слідчого комітету».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ми голосували за цю пропозицію, це на слух уже, а ми на слух проголосували. Якщо це буде узгоджено з Комісією, якщо це ви міняєте таке своє формулювання, то будь ласка.

ЧОРНОВІЛ В. М. Шановні народні депутати! Якщо ми не закладемо цих ідей, то ми не зможемо і реформ зробити, тут було слушне зауваження, воно у нас дискутувалося, що, мабуть, Уряд треба перенести сюди, на перше місце. Верховна Рада УРСР, Уряд УРСР, бо це виконавча влада, а в принципі оце все вирішити, тому що, якщо ми залишимо в такому самому складі, то, це маю на увазі, підтримую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу, це пропозиція від Комісії чи ні?

ЧОРНОВІЛ В. М. Так, це пропозиція від Комісії, і ми її підтримуємо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви підтримуєте, щоб поставити на голосування — без суддів...

Олександр Павлович, Чорновіл вніс пропозицію. Я прошу, це пропозиція від Комісії чи ні?

ЧОРНОВІЛ В. М. Так. Це пропозиція від Комісії. Ми її підтримуємо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви підтримуєте, щоб поставити на голосування без суддів? Ви підтримуєте цю...

ШУЛЬГА М. О. Я особисто можу підтримати, але це треба порадитись в комісіях.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тоді радьтесь в Комісії, а потім будемо визначатись. Товариші, які в кого ще є доповнення? Будь ласка, другий мікрофон.

ВЛОХ О. Г., завідувач кафедри Львівського державного університету імені І. Франка (Ленінський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! Ми дуже так спішно проскочили цей пункт, цей додаток, який стосується військ Міністерства внутрішніх справ. Мовляв, що це все буде в пункті 9. Там, де Збройні сили. Я тільки хочу звернути увагу на те...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон, будь ласка.

ТРИЗНА В. С. У меня есть предложение все-таки по Правительству УССР. Наверное, проголосовать надо, чтобы Верховный Совет его...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це відомо. Все, товариші. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Іване Степановичу, я спостерігаю якусь незрозумілу для себе закономірність. В одних випадках, коли вносяться поправки, ви питаєте Голову Комісії. Голова сидить там, Комісія сидить десь тут, в залі. Ви питаєте: «Комісія наполягає?» Голова каже: «Ні, не наполягає». Ви кажете: «Комісія не наполягає». Ось зараз була ситуація дуже подібна. Сидить поруч з вами товариш Коцюба, ви його питаєте: «Ви порадились з Комісією?» Він не може порадитись з Комісією, бо він сидить у президії...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ви забираєте час. Дякую.

Шановні товариші депутати, є доповнення до третього розділу? Немає. Ставимо на голосування. Хто за те, щоб розділ прийняти в такій редакції. Зачитую. «Державна влада. Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території. Державна влада в республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним Прокурором УРСР, який призначається Верховною Радою УРСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний».

Із залу. Я прошу, пробачення, Іван Степанович, але «який» ми не голосували, воно окремо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, хто за таку редакцію, прошу визначитись шляхом голосування. (Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 331, «проти» — 12, приймається.

Шановні товариші депутати, ми приносимо вибачення від Президії за те, що ми перебрали 8 хвилин, але була настійлива вимога одного з шахтарів повідомити, надати слово для оголошення. Як ми зробимо? Надати. Будь ласка, назвіться.

МАСЛЮК Г. Є., електрослюсар підземний шахти імені Челюскінців виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Петровський виборчий округ, Донецька область). Уважаемые депутаты, поскольку мы являемся высшим политическим органом — законодательным нашей республики... (Н е ч у т и)... та политическая ситуация, которая сложилась в нашей республике.

Вы знаете, сейчас в Донбассе, как и в целом по стране, проходит забастовка шахтеров. Эта забастовка политическая, эта же забастовка проходит в целом по стране. Я не буду преподносить от себя информацию, чтобы это было быстрее, я просто зачитаю резолюцию того митинга, этой политической забастовки, который проходил в Донецке.

Здесь все сказано, здесь полная информация. «Мы, трудящиеся бастующих предприятий, представители демократических движений и организаций, участники политического митинга, заявляем, что политическая борьба, происходящая в эшелонах власти между сторонниками обновления общества и консерваторами в течение пяти лет и не дающая решительного перевеса ни одной из сторон, ведет страну к экономическому и политическому краху. Нельзя дальше мириться с половинчатостью и непоследовательностью шагов правительства и Верховного Совета СССР, находящегося в условиях диктата со стороны аппарата КПСС.

На одном полюсе находятся реакционеры — секретари партийных комитетов и генералы. На другом — рабочее и демократическое движение. Такое противостояние опасно для общества, поэтому необходимы решительные шаги для стабилизации ситуации, создания здоровых условий для развития экономики. Необходимо устранить партийный диктат в хозяйственной жизни, для чего вывести парткомы и комитеты ВЛКСМ из предприятий, организаций, учреждений.

Надо исключить возможность партийно-генеральского переворота, для чего упразднить политорганы в Советской Армии, КГБ, МВД, а также вывести оттуда парткомы и комитеты ВЛКСМ.

Нужно национализировать имущество КПСС, созданное в результате монополизации этой партией власти и средств массовой информации. Сегодня известно, что

Председатель Совета Министров СССР получает заработную плату не за управление страной, а за то, что принадлежит к высшему эшелону КПСС. Поэтому не удивительно, что правительство оказалось не способным за год разработать эффективную программу вывода страны из экономического тупика.

Такое правительство должно уйти в отставку. Мы требуем создания нового правительства, в котором должны быть представлены все силы общества. Только правительство с народного согласия может получить кредит доверия для решительных шагов по выходу страны из кризиса.

Все наши требования разумны и справедливы и мы обращаемся к Президенту страны с предложением объявить о департизации экономики своим указом. Мы также требуем зачитать эту резолюцию 28 съезду КПСС.

На митинге присутствуют представители 46 предприятий. В Донбассе бастуют 141 шахта, а из них в Донецке — 12.

Председатель митинга Авельянов, секретарь митинга Болдырев и сопредседатель Донецкого стачкома Волянка». Все.

Так, кроме этого еще есть такая телеграмма. Я зачитаю. Это непосредственно от трудовых коллективов.

Звернення до Верховної Ради України.

Ми, представники трудових колективів та осередків Народного руху України шахт «Південнодонбаська-1» та «Південнодонбаська-3» виробничого об'єднання «Донецьквугілля», звертаємося до Верховної Ради України з вимогою негайного прийняття закону про повний державний суверенітет України з вирішенням таких питань:

1. Створення власної валютно-фінансової системи, в тому числі і грошової одиниці та Українського Держбанку.

2. Створення національних Збройних Сил, у тому числі і Міністерства оборони та закордонних справ.

Питання утворення нового союзного чи будь-якого іншого договору розглядати окремо після прийняття нової Конституції України.

Голова ради трудового колективу шахти «Південнодонбаська» Володимир Осичний, шахти «Південнодонбаська № 3» Володимир Мотовілов, голова осередку Народного руху України шахти «Донбаська» Валерій Главанчук і шахти «Південнодонбаська № 3» Володимир Нагаєць.

У мене все. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, вечірнє засідання оголошується закритим. Сесія продовжить роботу завтра о 10 годині ранку.

Тексти невіголошених виступів

ВОЛКОВЕЦЬКИЙ С. В., доцент кафедри вищої математики Івано-Франківського інституту нафти і газу (Долинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні депутати! Хочу нагадати вам про високу міру відповідальності кожного депутата за рішення, яке він прийме щодо Декларації про державну незалежність України.

Я абсолютно згодний з тим, що суверенітет не є щось таке, що може бути здійснене на 5 %, чи 10 %, чи на 50 %. Він або є, або його немає, як скажімо, у нас тепер, де є паперовий чисто фіктивний суверенітет. Третього не дано! Моєму розумінню

Державної незалежності України найбільше відповідає проект Декларації, розроблений Комісією по суверенітету.

Державна незалежність (суверенітет) є тоді (сьогодні спеціально дивився в тлумачні словники), коли є незалежна економіка з власними структурами, банком і власною валютою, коли є незалежне законодавство і виконавча влада, незалежні суд, прокуратура, власні збройні сили.

Назвіть мені, шановний депутате Потебенько, незалежну державу, в якій би прокурор призначався за її межами, так як Ви це пропонуєте. Чи прокурор Франції призначається в Лондоні чи в Вашингтоні? Назвіть мені, шановний депутате Ванєєв, незалежну державу, яка не має власних Збройних Сил. Згідно Статуту ООН держава без власної армії не є суб'єктом міжнародного права, тобто незалежною державою не вважається.

Зрозуміло право кожного депутата мати свою думку, але треба речі називати своїми іменами. Ті депутати, які на словах за суверенність, але проти того, щоб були власні Збройні Сили, проти затвердження Прокурора республіки Верховною Радою УРСР, проти служби в армії наших юнаків на території України, насправді проти державного суверенітету України. То так і кажіть, шановний депутате Мороз і інші депутати.

Абсолютно неспроможними мені здаються спроби деяких депутатів відкинути пункт про необхідність Збройних Сил, підпорядкованих Верховній Раді УРСР, бо це, мовляв, дорого для нас. А тепер хіба дешево? Відомо, що СРСР є найбільшою мілітарною державою світу. Видатки на озброєння, армію не контролюються ні в Верховній Раді СРСР, ні в Верховній Раді УРСР тим більше. В демократичному суспільстві парламент враховує кожну копійку, визначаючи видатки на освіту, культуру чи оборону. Тільки у нас Міністерство оборони, як величезний злодюга, бере з державної кишені, тобто від нас з вами, скільки заманеться. Чи може голова Уряду України депутат Масол знає, скільки з України пожинає військовий молох? То це дешево? А смерть, фізичне і моральне каліцтво наших юнаків у Афганістані, на Кавказі, в Середній Азії, де ще й тепер гинуть хлопці, то це дешево? Ні, це занадто дорого. І таку ціну наш народ платить давно, бо не має власної держави.

Другим аргументом проти проекту Декларації про суверенітет, підготовленого Комісією про суверенітет, є те, що цей проект нібито означає вихід з.... Так, там нічого не сказано про Союз. Але там і не повинно про нього бути щось сказано, бо це різні, абсолютно різні питання.

Спочатку державна незалежність, а потім договори, як держави з державою. Згадайте урок прем'єр-міністра Маргарет Тетчер, який вона дала в цьому залі, коли на питання про можливість договору між Англією і Україною вона відповіла, що Англія не може укласти договори з провінціями Квебек чи Каліфорнія. Тому перш ніж укласти нові договори, маємо стати незалежною Державою. Тоді і тільки тоді зможемо укласти рівноправні договори і з Англією, і з Росією, і інші договори. Тоді і тільки тоді можуть бути братські відносини між державами-республіками, бо справжня дружба можлива тільки між рівними.

І останнє. Державна незалежність України — це є той поїзд, на який ми або встигнемо, або запізнимося, і не має значення, чи спізнилися на 5 хвилин, чи на півгодини. Поїзд пішов. Чи наздоженемо ми наш державний поїзд? Хочу думати, що у більшості

з нас вистачить тверезого розуму в голові і любові в серці, любові до людей, до України, щоб проголосувати за справжню, а не фіктивну державну незалежність України.

КАЛИНЕЦЬ І. О. (Миколаївський виборчий округ, Львівська область). Необхідно відзначити зрослу політичну активність і свідомість шахтарів, які справедливо перейшли від висунення економічних вимог до політичних.

Верховна Рада України повинна повністю підтримати всі вимоги шахтарів, як законні, справедливі і обґрунтовані. Тому звернення Верховної Ради України до Союзного уряду, який, як слушно зауважив депутат Правденко, є банкрутом, не лише недоречно, а й принизливе.

Для вирішення шахтарського питання необхідно:

а) прийняти Декларацію про незалежність (суверенітет) України і, виходячи з викладеного в ній, що вся влада належить народові, націоналізувати в користь України всі шахти і передати їх в руки шахтарів, які самостійно встановлюватимуть ціни на вугілля і вільно реалізують його;

б) враховуючи те, що шахтарі живуть злиденно не тому, що погано працюють, а через те, що не є господарями виробництва, скерувати до Донбасу науковців і консультантів, здатних надати шахтарям допомогу в здійсненні реконструкції і технічному переозброєнні шахт, встановленні справедливих цін, заключенні вигідних договорів і управлінні виробництвом;

в) вимагати від центру повернення шахтарям усього, що в них безплатно забрано, і в першу чергу коштів, призначених для реконструкції і технологічного переобладнання шахт (це понад 30 млрд. крб.);

г) для того, щоб прийняти Декларацію про незалежність (суверенітет) України, працювати інтенсивно, проголосувати за неї вже сьогодні, бо лише Декларація надасть потрібні повноваження й всі права депутатам і Урядові України для повноцінних і результативних переговорів із шахтарями.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г., голова Української республіканської партії (Залізничний виборчий округ, Івано-Франківська область).

ПЛАТФОРМА депутатської групи «НЕЗАЛЕЖНІСТЬ»

Розуміючи волю українського народу як таку, що спрямована до продовження існування народу в віках, ми прагнутимемо створювати для цього найсприятливіші зовнішні і внутрішні умови.

За головну зовнішню умову вважаємо незалежність від сусідніх народів та іноземних держав.

За головну внутрішню умову вважаємо організацію державного, суспільно-політичного, економічного й культурного життя у відповідності з національним духом і традиціями нашого народу.

Позаяк організація внутрішнього життя у відповідності з духом народу можлива тільки в умовах незалежного державного існування, ми бачимо своє завдання у Верховній Раді УРСР у тому, щоб виступати зі своїми законодавчими та іншими ініціативами й підтримувати ініціативи інших депутатів, що сприяють виходу України з-під влади Союзу. З іншого боку, ми спростовуватимемо всі ті пропозиції, що під виглядом

оновленої радянської федерації ведуть до гальмування процесу звільнення від колоніальних пут.

Ми переконані, що розвиток продуктивних сил і суспільних відносин кінця ХХ сторіччя підготував матеріальні і політичні умови для розширення прав людини до рівня, передбаченого Загальною декларацією прав людини ООН та наступними Міжнародними правовими документами, включаючи право націй на звільнення з-під чужого панування до самостійного урядування на своїх територіях згідно Прикінцевого акту Гельсінської наради від 1 серпня 1975 року.

Вважаємо за необхідне поширення згаданих міжнародно-правових стандартів на всіх громадян України, і тому діятимемо парламентським шляхом, послідовно і наполегливо, наближаючи час, коли історичний синьо-жовтий прапор над будинком українського парламенту і золотий тризуб сповістять світові про зародження нової самостійної Української республіки.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г., голова Української республіканської партії (Залізничний виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні депутати! Коли б я менше знав свій народ та умови його життя, то міг би тут заволати: «Дивно, що ми, повноважні представники підневільного українського народу, розмірковуємо над змістом нового союзного договору. Не дивно, коли над ним розмірковують у Москві, де ще багато хто не відмовився від імперських претензій і за допомогою нового договору сподівається продовжити існування імперії, але в Києві — центрі національного горя і сліз — слухати розмірковування про форму нового ярма далєбі дивно?»

Хто ми є?

Ми народ, що з ласки Божої понад 2500 років займається хліборобством на своїй землі і зброю використовував для захисту свого краю, а не для завоювання чужих земель.

Ми народ, що має з трьох боків незахищену природними перепонами територію. Ця географічна відкритість спокушувала ворогів і робила нас об'єктом безупинних зазіхань хижих загарбників. Ми протиставляли їм через свій закорінений індивідуалізм не так об'єднаний збройний опір, як уперту хліборобську самовідтворюваність.

Ми народ, що волею Божою поставлений на грані двох світів для оборони ідеалів європейської цивілізації супроти азійщини з її людським безправ'ям і всевладдям держави. І вже понад три століття, як сказав поет,

*«Понад Дніпром ходить, викликає долю:
«Гей, доле, вийди з води,
визволь мене, серденько, із біди!»
«Ой рада б я вийти, так сама в неволі.
Гей, у неволі, у ярмі,
під московським караулом, у тюрмі».*

Біля мільйона квадратних кілометрів нашої етнічної території з добрими сільськогосподарськими землями, великими покладами корисних копалин, здібним роботящим народом лагідної вдачі, робили нас для російського імперіалізму настільки важливим надбанням, що він боявся як вогню будь-якого піднесення національної свідомості, самостійного слова і вчинку і карав нас найбільше. Мовна і релігійна близькість українсь-

кого і російського народів тривалий час відігравала роль троянського коня в руках російського імперіалізму. Вона ж, ця близькість, не одну сотню обдарованих українців збила з пантелику і поставила на службу антиукраїнським російським імперським інтересам. Нас, уярмлених, так закували в духовні кайдани, що ви взяли знеславлювати своє, українське, і прославляти імперське, немов би ми і не окремий народ, а тільки російська гілка, і того не маємо своїх окремих національних інтересів.

І зараз, коли об'єктивний розвиток історії зробив імперію явним анахронізмом і процес демонтажу її став на порядок денний як найголовніша проблема сучасної політики, коли в самій Росії демократичні сили стали на шлях руйнування імперської структури, у нашій Верховній Раді консервативний блок поширює думку про необхідність укладення нового союзного договору. Звісна річ, реорганізація унітарного СРСР до федеративного устрою і перехід України зі стану повної національної безправності до прав автономної одиниці — це значний крок у бік свободи. Та це ще не свобода. Чого ж маємо задовольнятися напівсвободою — напівколоніальною залежністю?!

Погляньмо на світ відкритими очима. Зважмо на два чинники: зовнішній і внутрішній. Зовнішній — це пута, що тримають Україну в неволі, внутрішній — це Верховна Рада України як місце формування української національної волі. Від співвідношення цих двох чинників залежать темпи просування України до самостійності.

Що становить собою зовнішній чинник?

Центр неспроможний розв'язати економічні проблеми і вивести країну із кризи, того він все більше втрачає контроль за розвитком подій, і хоч Москва продовжує штампувати імперські закони, проте поневолені народи все більше діють за своїм власним розсудом, і вона нічого вдіяти не може. Литву Москва не проутюжила танками і не змогла покарати Молдавію за визнання литовського виходу з СРСР і проголошення незалежності. І Україну Москва не проутюжить танками. Не проутюжить сьогодні, а завтра й поготів. А щодо економічної блокади, то вона щодо такої величезної країни, як Україна, просто неможлива. Отже, на шляху суб'єктивної волі України вже немає достатньо великої потужності, щоб зупинити її власний рух.

Що ж становить собою українська національна воля?

Вона складається із взаємодії демократичного і консервативного блоків.

Позаяк консервативний блок — це понад 3/3 складу Верховної Ради — спроможний рішенням Верховної Ради надавати характеру, що наближає до його політичної лінії. Позаяк консервативний блок — це комуністи, а вони підпорядковані іноземному центру, то таким чином у верховному органі влади, що мав би формулювати в законах волю українського народу, насправді формулюється переважно іноземна воля, яка спрямована на захист іноземних, а не українських інтересів.

Тепер можна чути чимало заяв у тому дусі, що комуністи України з числа господарських керівників зацікавлені у виході України з Союзу, бо це дало б їм необхідну свободу економічної діяльності і широке поле для вияву творчої ініціативи. Комуністи з такими почуттями виділилися в демократичну платформу. Їх поки що біля 40 осіб. А решта? Як решта розв'язує альтернативу: з КППС чи з українським народом?

КППС штампують один за одним антиукраїнські імперські закони про невихід із Союзу, про подальшу русифікацію українців за допомогою закону про російську мову на Україні тощо. Відносини між імперською КППС і українськими інтересами так оголилися, що не можна бути одночасно і за КППС, і за Україну. Треба щось одне вибирати. Як абсолютна більшість комуністів Верховної Ради розв'язує альтернативу?

Перший секретар КПУ депутат Гуренко С. І. вишикував 239 депутатів у команду «За радянську суверенну Україну» і цим воїнством 28 червня пред'явив ультиматум демократичній частині Верховної Ради УРСР, яким сформулював нам звинувачення в екстремізмі, сепаратизмі та інших ізмах. І справа не тільки в тому, що Гуренко — провідник більшості в парламенті у цілковито застійному дусі звинувачує меншість. Справа в тому, що закидаючи нам сепаратизм, він звинувачує нас із КПРесівських імперських позицій. Отже, альтернативу: «З КПРС чи з українським народом» він розв'язує на користь КПРС. І це чинить від імені 239 депутатів, тобто більшості Верховної Ради.

Якщо більшість у Верховній Раді відстоює інтереси КПРС, а не нашого народу, тоді цілком зрозуміло, чому ця більшість, прагне до укладення союзного договору і чийм інтересам має служити договір.

1654 року Україна уклала договір з Росією — і це було початком нашого понад двохсотлітнього рабства.

1922 року Україні Москва накинула новий договір — і це стало початком 70-річного геноциду українського народу.

І якщо тепер, в час атомного геноциду, 239 депутатів Верховної Ради, користуючись своєю більшістю задля імперських інтересів КПРС під машкарою оновленої федерації втягнуть Україну в нове колоніальне ярмо, то народові нічого іншого не залишатиметься, як позбавити таку Верховну Раду свого довір'я і замінити її склад іншим.

Чого Горбачов і його послідовники з української філії КПРС поспішають з укладенням договору?

Зі скасуванням статті 6 Конституції та деякими іншими актами справжнього розширення демократії збільшується політизація населення і швидкість суспільних змін зростає.

Позаяк повернення до диктатури і безправності з неминучістю призвело б до економічної катастрофи і тому неприйнятне, а продовження демократизації сприяє зростанню національної свідомості і веде до розширення національно-визвольних рухів, що мають своїм логічним завершенням вихід з-під влади Москви і створення самостійних держав, то проімперські сили, розуміючи неминучість такого кінця, поспішають перехопити керівництво поневолених народів на півдорозі до їхнього прозріння і зв'язати їх сьогодні такими договорами, які завтра стануть неможливі.

Рік тому КПУ дивилася на жовто-блакитний прапор як на небезпечний прояв націоналізму і спрямовувала підлеглі сили на поборювання його. Півроку тому КПУ не припускала, що люди з Української Гельсинської спілки можуть стати депутатами Верховної Ради УРСР і їм доведеться сидіти поруч з ними. Квартал тому існування в СРСР багатопартійної системи видавалося за вельми проблематичну річ. Тепер усе стало реальністю.

Вельми скоро такою ж реальністю стане творення незалежних держав на руїнах великої російської імперії. А поки що наш консервативний блок опирається цій ідеї, як опирався досі всякій новій ідеї. Тим часом ідея самостійності України для українського народу була завжди зрозуміла й жадана, і тільки жахливий червоний терор примусив би його змовкнути та й то не зовсім. Отже, відповідно до історичного розвитку людства попереду України — повна державна незалежність. Вітаючи дух свободи

після довгого безправ'я, вітаймо національну свободу як ясний день після кошмарної довгої ночі!

Погляньмо ж тепер на формулу незалежності.

У проекті декларації про державний суверенітет М. Косіва читаємо: «Українська РСР здійснює державний суверенітет на своїй території...»

Слово «здійснює» означає теперішній час. Ба, Верховна Рада не тільки не здійснює державний суверенітет на своїй території, але й сама перебуває під охороною іноземної збройної сили.

В іншому проекті декларації, над яким працювали Л. Скорик та І. Калинець, перша стаття проголошує: «Українська республіка — вільна, незалежна, самостійна держава, яка склалася...»

О, Україна ще зовсім не вільна, не незалежна, не самостійна. Народ України не суверенний на своїй землі. Навпаки. Україна сьогодні має всі ознаки колонії: вона не має своєї внутрішньої і зовнішньої політики, не має своєї армії і незалежних правоохоронних органів. Вона не урядує економічним життям свого народу, не визначає форми політичного і культурного життя, не охороняє ні своєї території, ні своїх державних інституцій — усе в руках метрополії.

Позаяк імперія зжила себе і ми переживаємо період її демонтажу і створення на її місці багатьох незалежних держав, то історична суперечність між старим, узаконеним, і новим, що народжується і витісняє старе, але ще не узаконене, невблаганно вривається до декларації про суверенітет як суперечність між нашим прагненням проголосити незалежність і реальною поки що залежністю. Ми відчуваємо наближення свободи, але руки наші поки що в кайданах. Таким чином, формула декларації про суверенітет мусить проголошувати не стільки незалежність (якої ще немає), як намір, програму руху до незалежності.

Я пропоную варіант такої декларації.

Декларація про суверенітет Української РСР

З огляду на те, що український народ з давніх давен прагне до державної незалежності, справедливо пов'язуючи з нею можливість створення найсприятливіших умов для економічного, суспільно-політичного й духовного розвитку;

враховуючи історичну тенденцію до зростання вартості прав окремої людини й кожної нації та прогресивного розширення свободи людини й неминучість національної самостійності;

зважаючи на вичерпання російською імперією всіх своїх внутрішніх ідейних і організаційних потенцій і неспроможність вийти з кризи без демонтажу імперських структур та

з огляду на швидке зростання потужності відцентрових національно-визвольних рухів поневолених народів, що все більше сприятиме українському прагненню до самостійності,

Верховна Рада Української РСР відповідно до статті 1 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права

на підставі ст. 72 Конституції СРСР та ст. 69 Конституції УРСР

постановляє:

1. Українська РСР приступає до виходу зі складу СРСР.

2. Для здійснення швидкого виходу із Союзу РСР Верховній Раді, по-перше, ухвалити пакет законів, спрямованих на утвердження суверенітету українського народу на своїй території і, по-друге, зобов'язати Раду Міністрів УРСР забезпечити всі організаційно-розпорядчі заходи, що необхідні для втілення згаданих законів в життя.

Цими законодавчими та організаційними заходами підготувати умови для проголошення республіки незалежною, перейменування УРСР на УНР із заміною колоніальної символіки національною символікою та поменування дня проголошення незалежності національним святковим днем.

Л. Г. ЛУК'ЯНЕНКО.

11 липня 1990 р.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ ТРЕТЄ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

12 липня 1990 року. 10 година.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доброго ранку, шановні товариші депутати, прохання реєструватися!

Дозвольте ранкове засідання сесії Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим. Продовжуємо обговорення питання порядку денного — проект Декларації про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Пропонується порядок обговорення постатейний, а спосіб голосування такий, яким ми користувалися вчора.

Просимо Миколу Олександровича Шульгу, голову постійної Комісії Верховної Ради Української РСР по суверенітету, допомагати нам.

ШУЛЬГА М. О., голова постійної Комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (Луганський виборчий округ, Луганська область). Коцюбу давайте підключимо...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Олександра Павловича Коцюбу, голову постійної Комісії по законодавству і законності також просимо взяти участь у безпосередньому обговоренні цього питання.

Ми вчора завершили, Миколо Олександровичу, третій розділ? Тому просимо продовжувати.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань державного суверенітету пропонує четвертий розділ «Громадянство Української РСР» у такій редакції: «Українська РСР має своє громадянство. Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються законом УРСР про громадянство. Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР. Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами республіки».

Ось таке формулювання пропонує Комісія. До Комісії надійшли пропозиції інших комісій, які пропонують доповнити, змінити, або щось вилучити з цього тексту. Дозвольте, я так і буду, як у нас надруковано, зачитувати ті пропозиції, які надходили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тобто повертаємо увагу до другої колонки.

ШУЛЬГА М. О. От я хочу сказати перше: комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, з питань чорнобильської катастрофи, у закордонних справах, з питань розвитку базових галузей народного господарства, у питаннях екології та раціонального природокористування пропонують додати в перший абзац — «кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР». Я повинен сказати, що це питання обговорювалося в Комісії і голоси розділилися: одні члени Комісії підтримували, інші — заперечували проти цього пункту, і, як бачите, цей пункт увійшов.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутати Матвеев, Причкін, ви наполягаєте? Хто з вас буде говорити з цього приводу? Хто з депутатів хоче висловитися з цього приводу? Будь ласка, перший мікрофон.

МАЗУР Ю. М., редактор Одеської обласної газети «Знамя коммунизма» (Іллічівський виборчий округ, Одеська область). Я по поводу названия раздела. Мне кажется, что в этом проекте Декларации мы теряем личность, права личности. Если этот подход будет применяться при составлении Конституции, то будет очень плохо. Тогда нам грозит приоритет государства над личностью и другие неприятности. Поэтому я предлагаю дать название этому разделу такое, как предложила Комиссия по законодательству с небольшим изменением: «Суверенитет особи і громадянство Української РСР». Предлагаю заменить слово «суверенитет» простым словом «свобода» — «Свобода особи і громадянство Української РСР».

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, я прошу вас уважно слухати. Ми зараз знову підемо по тому хибному шляху, який уже мав місце у цьому залі. Давайте будемо обговорювати одне, бо зараз виступить ще один депутат і розповість нам про «незалежність», крім «свободи», і ще про щось. Пробачте, я нікого не хочу образити. Ми обговорюємо перший абзац.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Я поділяю те, що сказав Микола Олександрович, і хочу зачитати одну записку:

«Не знущайтеся над Шульгою, дозвольте йому сісти поряд з собою. Бо він учора 6 годин вистояв і ще йому два дні стояти».

Треба домовитися. Це — по домовленості з Миколою Олександровичем, бо ми другого виходу не бачимо. Так зручніше. Якщо він вважає за потрібне звідси, то я згоден.

А тепер конкретно щодо пропозиції. Я вважаю, що він слушно вніс пропозицію, але депутат виступив щодо зміни назви. Я пропоную такий порядок, який був учора, — давайте починати від назви, потім — перший абзац і т. д., і будемо голосувати. Тому від Комісії щодо назви ще просить слово депутат Коцюба. Будь ласка.

КОЦЮБА О. П. (Радянський виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати, я виходжу тому, що на Комісії це питання дійсно дуже детально обговорювалося. І ми просимо змінити назву, тому що громадянство Української РСР, по-перше, повинно бути приведенне у відповідність з інтересами особи. І якщо ви візьмете другий розділ Конституції, то ви побачите, що навіть там записано «Держава і особа». А ми хочемо вийти за межі нашої Конституції і дати більшу свободу і права людині, а

звели все до громадянства. А як же з тими особами, які тут проживають, але не мають громадянства Української РСР? Тобто ми звужуємо права.

І через це ми прийшли до висновку, що оскільки ми приймаємо Декларацію про суверенітет, то нема нічого в цьому дивного, що ми пишемо про «суверенність особи» і «громадянство Української РСР», бо це буде потім охоплювати весь зміст цього розділу. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. А як ви ставитесь до слів «свобода особи» — була така пропозиція? Хто з цього приводу ще з депутатів хоче висловитися? Другий мікрофон.

ШЕВЧЕНКО В. І., генеральний директор Макіївського металургійного комбінату імені С. М. Кірова (Макіївський-Центральний виборчий округ, Донецька область). Товарищи депутати! У мене вопрос по порядку ведення, если разрешите.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, це пізніше. Ми не можемо зараз вклинюватися в це питання. Ми ведемо обговорення. Будь ласка, ми вам надамо слово пізніше, як закінчимо цей розділ.

ШЕВЧЕНКО В. І. Хорошо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Щодо назви цього розділу. Я привертаю вашу увагу, що в третій колонці «про громадянство Української РСР» — пропозиції від Комісії по законодавству і законності. В другому розділі — «Суверенність особи і громадянство Української РСР». Депутат від Одеської області пропонує — «Свобода особи і громадянство Української РСР». Прошу депутатів висловитися з цього приводу. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Шановний Іване Степановичу, вчора ви мені з-за того, що я у писаному тексті тільки одне слово змінив, сказали, що треба мати писаний текст. «Свобода особи» немає ні в якому писаному тексті. Прошу не ставити на голосування. Ви мені вчора не дали можливості...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, так. Дякую. Третій мікрофон.

СЕВАСТЬЯНОВ В. І., заступник начальника учбового відділу Сімферопольського військового об'єднаного училища (Київський виборчий округ, Кримська область). Уважаемые товарищи депутаты! Украинская ССР — многонациональное государство. В республике проживает около 17 миллионов людей разных национальностей, то есть более 30 процентов. И мы, депутаты, обязаны учитывать их интересы. Отсюда следует внести дополнение в заглавие 4-го раздела — «Гражданство Украинской ССР и межнациональные отношения в республике».

Правильно сказал в своей статье уважаемый депутат Яворивский («Литературная газета» от 4 июля сего года), уже не остановит стремление народов, наций, их культур к возрождению. Путь к этому только через истинный суверенитет каждой нации и каждой национальной культуры.

Исходя из вышесказанного, прошу добавить в этот раздел следующий абзац: «Украинская ССР осуществляет последовательную демократическую политику в сфере межнациональных отношений, гарантирует всем нациям и народностям, проживающим на ее территории компактно, право на самоопределение в избранных ими на основе свободного волеизъявления путем референдума национально-государственных и национально-культурных формах. По мере создания на территории республики национально-государственных образований народам, которые самоопределились в этих формах, гарантируются права на двухпалатный парламент».

Уважаемый Иван Степанович, убедительно прошу вас — в связи с тем, что это особый случай, а также, что все эти 17 миллионов наших избирателей хотят увидеть, как мы, народные депутаты, относимся к их интересам как национальных меньшинств, проживающих в республике, поставит мое предложение на поименное голосование с последующим опубликованием в прессе. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Це не було раніше подано до Комісії, Миколо Олександровичу? Було? Тоді ми передаємо в Комісію по суверенітету і в Комісію по законності, вони вивчать це питання і внесуть пропозицію. Мені потрібно звірити, я не можу так на слух сприймати. Вчора ми з вами домовились дати двом комісіям таке доручення. Будь ласка, перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідувачий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). В мене пропозиція до цього заголовку і до всіх інших заголовків. Нам потрібно зняти всяку рубрикацію у Декларації, тому що заголовок звучує або обмежує зміст самого положення. І тому досить буде сказати перше, друге, третє і т. д.

Я прошу проголосувати пропозицію, зняти всю рубрикацію в Декларації.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, що ви скажете з цього приводу? Зауваження депутата Мороза приймається для розгляду в комісіях. Другий мікрофон.

МОСТИСЬКИЙ А. Б., геолог Ковельської геолого-розвідувальної партії (Ковельський виборчий округ, Волинська область). Я хочу сказати, що Комісія в закордонних справах не вносила такої пропозиції, щоб перший абзац доповнити реченням: «кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР». Це є помилка. Комісія в закордонних справах такої пропозиції не вносила.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

СТАДНИЧЕНКО В. Я., редактор газети «Радянська Україна» (Татарбунарський виборчий округ, Одеська область). Шановний Миколо Олександровичу! В ході обговорення четвертого розділу, зокрема першого абзаца, в мене виникло до вас таке запитання. Абзац звучить так: «Українська РСР має своє громадянство». І це історично справедливо і по-громадянські — прекрасно. Але я хочу задати вам запитання: чи означає це в разі прийняття Декларації автоматичну втрату кожним з нас громадянства СРСР, тобто громадянства Союзу?

ШУЛЬГА М. О. Оскільки тут ми декларуємо, що це ще не Конституційна норма, то передбачається, що воно залишиться, хоч у багатьох народних депутатів і у багатьох комісій, у всякому разі ось ті, які тут перераховані, за винятком Комісії з закордонних справ, ця тривога виразилася саме в тому, що кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР. І це зрозуміло. Чому? Тому, що в цих умовах, які сьогодні існують в нашій країні, це людей тривожить, і тому це питання ставиться. І в нас на Комісії це обговорювалось. Але голоси розділились, і більшість проголосувала, щоб це не ставити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Наші позиції тут співпадають, тому я хочу запропонувати виклад цього абзаца в такій редакції: «Українська РСР має своє громадянство. Кожен громадянин УРСР зберігає за собою громадянство СРСР», а також, підтримую, інші.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу вибачення, Володимире Яковичу, ми по заголовку. По заголовку.

Тоді почекайте, будь ласка. Ми по заголовку не закінчили. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Іване Степановичу, я пропоную закінчити з заголовком цього розділу і тому вношу пропозицію ставити на голосування. Особисто я не буду підтримувати пропозицію про суверенітет особи, тому що це неможливо виконати в умовах існування будь-якої держави. Суверенітет особи — або її права і свободи — гарантується третім абзацом цього розділу. І мені здається, що ми ведемо безплідну розмову.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, які стоять біля мікрофонів, не наполягаєте з цього приводу?

Голоси із залу. Ні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тому ставиться на голосування. Прошу депутатів визначитися шляхом голосування по назві четвертого розділу. Голосується перша пропозиція, та, що запропонована від Комісії депутатом Шульгою.

ШУЛЬГА М. О. «Громадянство Української РСР». Так називається цей розділ.

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 272, «проти» — 34. Рішення приймається. По першій поправці першого абзаца. Микола Олександрович перерахував комісії, які внесли поправки, в тому числі і Комісію у закордонних справах, але Андрій Богданович спростував, що це — помилка. Тому ми виключаємо цю Комісію з тексту, а далі проведемо обговорення. Будь ласка, перший мікрофон. По першому абзацу і по першій поправці.

НЕЧИПОРЕНКО О. Л., адвокат юридичної консультації № 1 Залізничного району м. Києва (Києво-Святошинський виборчий округ, Київська область). Я вважаю, що потрібно залишити таку редакцію, яку пропонує нам Комісія, бо якщо звернутися до діючої Конституції УРСР, то в статті 31 вказано, що, відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства, кожний громадянин Української РСР є громадянином СРСР. Тобто немає потреби нам переносити положення діючої Конституції в Декларацію, бо коли буде укладений новий Союзний договір, там буде обумовлено і громадянство, і всі інші положення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

НЕЧИПОРЕНКО О. Л. І тому я думаю досить того, що є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С., завідувач відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область). Шановні депутати! Коли ми поважаємо Декларацію прав людини, затверджену в 1948 році, то ми повинні записати, що за кожним громадянином Української Радянської Соціалістичної Республіки зберігається громадянство СРСР, тому що у статті 15, частина друга, надруковано: «Никто не может быть произвольно лишен своего гражданства или права изменить свое гражданство». Це треба нам зберегти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, Ваша думка?

ШУЛЬГА М. О. Ну, це одне й те ж.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Одне й те ж? Третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановний Миколо Олександровичу, розвиваючи свою тезу і внесени пропозицію, я хочу сказати, що депутатська група «За Радянську суверенну Україну» приєднується до пропозицій ряду комісій доповнення викласти абзац в такій редакції:

«Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. З цього приводу у депутатів щось є?

Перший мікрофон.

ЧАРОДЕЄВ О. В., секретар парткому шахти імені 60-річчя Радянської України виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Пролетарський виборчий округ, Донецька область). В Комиссии по иностранным делам было голосование, чтобы абзац о том, что «Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси», был вообще исключен.

Вы понимаете, он противоречит и Всеобщей декларации прав человека, и международному пакту о гражданско-политических правах. Декларация — это святой акт. Не нужны сюда такие сомнительные предложения.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, прошу до уваги. Депутат Чародеєв перейшов до другого абзаца, який ми ще не обговорюємо.

Будь ласка, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Тут аргументувалося, що загальна Декларація прав людини зберігає на території однієї країни громадянство громадянина іншої країни. Малося на увазі це, а не що-небудь інше. Отже, громадянин Франції, який живе на території України, зберігає громадянство Франції і так далі. Тут союзне — якраз до цього не підходить. Що стосується союзного громадянства, то чого ж ми забігаємо наперед? Якщо ми знайдемо за потрібне підписувати новий союзний договір, — а я думаю, що таке звернення буде не залежно від Декларації, знаючи склад нашого парламенту, обов'язково буде таке звернення, — тоді визначиться, як ставитися до громадянства, і союзного договору, якщо він буде. Чому ж ми нав'язуємо якісь там речі? Поки що йдеться про Україну. І ми говоримо про громадянство України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, третій мікрофон.

БАШКІРОВ М. В., голова виконкому Миколаївської обласної Ради народних депутатів (Снігурівський виборчий округ, Миколаївська область). В выступлении предыдущего депутата ссылка была на то, что потом, когда мы заключим союзный договор, будем решать вопрос и о гражданстве в составе Союза. Но этим самым декларируем то, что сегодня миллионы людей нашей республики автоматически утрачивают гражданство в СССР. Поэтому мы предлагаем присоединиться к мнению комиссий, которые огласили предложение о второй поправке (Комиссии по вопросам строительства, архитектуры, жилищно-коммунального хозяйства и Комиссии по вопросам возрождения села), то есть: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Кроме того, я хотел высказаться по процедурным вопросам.

ГОЛОВУЮЧИЙ. З процедурного питання — трохи пізніше.

БАШКІРОВ М. В. Нет. По этому разделу. Часть поправок вносилась от комиссий. В частности, наша Комиссия по вопросам социальной политики и труда вносила поправку к этому разделу о том, чтоб из пятого раздела «Територіальне верховенство» перенести четвертый абзац, касающийся в основном гражданских вопросов. Но эта поправка не прошла. Вернее, не опубликована в этом предложенном варианте. В связи с этим вчера и выступал депутат Коцюба, который говорил, что вчерашний разбор мы вправе рассматривать как вариант первого чтения. Но тем не менее этот

вопрос не был проголосован. Поэтому вношу предложение проголосовать о том, чтобы рассматривать этот вариант как первое чтение, с тем чтобы качество Декларации было несколько выше, и при втором чтении мы учли бы многие предложения комиссий, которые не учтены сегодня. Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Миколо Олександровичу, що ви скажете з цього приводу?

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, у нас йдеться практично про дві точки зору. Чи включати пункт про громадянство СРСР, чи не включати? Так що давайте порадимося.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вважаю, що ми достатньо обговорили питання.

ШУЛЬГА М. О. Тут нам треба визначитися.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставимо це питання на голосування. Микола Олександрович, ви не заперечуєте?

ШУЛЬГА М. О. Я не заперечую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Олександр Павлович Коцюба, ви не заперечуєте? Внесена вами пропозиція про громадянство ставиться на голосування. Ми достатньо обмінялися думками і ставимо на голосування.

Я прошу не шуміти. Ми доручили цим комісіям попрацювати, тому ми їх і запитуємо. Ми домовилися, шановні депутати, якщо комісії не заперечують, то ми ставимо питання на голосування. Якщо заперечують, то хай аргументують. Так ми і робимо. Якщо не заперечують, то всі задоволені. Як тільки виникає заперечення, то тут зараз же виникає і протидія. Будь ласка.

Депутат не представився. Шановні народні депутати. Якість роботи нашого парламенту буде залежати від нашої професійності. А ми її повинні вчитися один у одного. Я дуже уважно прошу читати те, що вноситься. От виступив шановний мій колега, голова Комісії, і сказав: «Суверенітет особи», а тут фактично написано: «суверенність особи». Це не одне й те ж. І ще одне. Я звертаю вашу увагу на поняття «держава» і «особа». Права особи ширші, ніж права громадянина. А як бути з тими людьми, які приїхали до нас і живуть, але не втрачають свого попереднього громадянства? Вони позбавляються тих прав і свобод, про які йдеться у цьому розділі. Через те я прошу повернутися до назви.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. За назву ми проголосували.

Депутат не представився. Ні, ми проголосували тільки в одному варіанті. А за нашу пропозицію ви не голосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу до уваги. Миколо Олександровичу, прошу зачитати редакцію, яку ми ставимо на голосування. З мотивів голосування? Будь ласка, третій мікрофон.

ПОРОВСЬКИЙ М. І., відповідальний секретар Секретаріату Народного руху України за перебудову (Ровенський виборчий округ, Ровенська область). Шановні депутати! Я хочу звернути вашу увагу, що зараз йде по Україні реєстрація громадян Української народної республіки і тільки за три дні зареєстровано в Києві більше 10 тисяч громадян. Якщо ми чітко не прийемо українське громадянство, ми залишимося парламентом без громадян.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Івановичу, сформулюйте, будь ласка. До уваги, слухайте редакцію.

ШУЛЬГА М. О. Значить, у нас є такі пропозиції від комісій:

«Кожен громадянин республіки є громадянином Союзу РСР». Ось від Комісії з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, з питань відродження та соціального розвитку села є трошки інше: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». І є внесена депутатами Стадниченком і Башкіровим, також близька за змістом, пропозиція: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Вони близькі за текстом, але трошки відрізняються.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування чітко.

ШУЛЬГА М. О. Ви наполягаєте на одному? (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Шановні депутати, по порядку, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, тоді я по порядку. Бо так ми ні до чого не дійдемо. Я повторюю, що у нас є три варіанти. «Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР». Додаток, другий варіант: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Тобто другий і третій додаток практично однакові. Перший і другий є. Так що я читаю перший: «Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший варіант, що ставиться на голосування, той, який запропоновано і за яким ми йдемо. Далі ми голосуємо поправки. Будь ласка, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. Перший у нас той, що записаний від Комісії: «Українська РСР має своє громадянство». Крапка, і більше нічого.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися шляхом голосування по редакції, запропонованій Комісією. Прошу голосувати. «За» — 142, «проти» — 201.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 142, «проти» — 201. Поэтому название мы не зарубили, мы за название уже проголосовали, депутат Сметанин. Я вам роблю зауваження, не викрикуйте з місця.

Микола Олександрович, давайте я буду формулювати.

Перша поправка.

ШУЛЬГА М. О. Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися шляхом голосування. Ми вже провели обговорення. Я прошу не викрикувати, а голосувати.

Голос з залу. (Н е р о з б і р л и в о).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, прошу вас зачитати для голосування.

ШУЛЬГА М. О. Я прочитав, ще раз читаю. Декілька комісій внесли в другу колонку, вона перед вами, таку пропозицію: «Кожний громадянин республіки є громадянином СРСР», тобто — додати після першого речення. Разом це буде звучати так: «Українська РСР має своє громадянство. Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР».

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви зачитали дві, а говорять, що внизу є ще й третя. Зачитуйте по одній.

Ставиться на голосування поправка, що стоїть першою у другому стовпчику.

Перший абзац доповнити реченням: «Кожний громадянин республіки є громадянином Союзу РСР». Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 197, «проти» — 126. Рішення не приймається.

Депутат Дем'янов, я прошу вас до уваги.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, прошу до уваги. Припиніть розмови в залі.

Ми проголосували першу поправку, яка є у лівій колонці. Провели дискусію з цього приводу, провели обговорення, після чого поставили на голосування. Поправка не прийнята.

Прошу, Микола Олександровичу, наступну поправку, що міститься у лівій колонці.

ШУЛЬГА М. О. Наступна поправка, що внесена комісіями з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, з питань відродження та соціального розвитку села, а також народними депутатами Стадниченком та Башкіровим:

«Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, потрібно обговорення цієї поправки? Не потрібно. Ставиться на голосування.

«За» — 259, «проти» — 98. Утрималося — 4. Приймається. Наступна поправка.

ШУЛЬГА М. О. Наступна поправка, товариші, від Комісії з питань економічної реформи та управління народним господарством.

(Ш у м у з а л і).

Іване Степановичу, в залі шум, я не можу його перекричати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитуйте. Товариші депутати, я прошу до уваги. Третя поправка. Всі поправки будемо обговорювати і голосувати.

(Ш у м у з а л і). (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитана третя поправка.

(Ш у м у з а л і).

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати. Ми з вами перебуваємо в нерівних умовах. Я стою, а ви сидите. Дайте мені можливість швидше звідси піти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третя поправка.

ШУЛЬГА М. О. «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з депутатів хоче висловитися з цього приводу? Будь ласка, перший мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Іване Степановичу, я перепрошую. Ви запросили до обговорення з третьою поправкою, але ми не обговорили другої, за яку проголосували. Це — перше. Друге. Було поставлено на голосування речення — перша частина розділу четвертого із третьої колонки. Це не правомірно, тому що ми домовилися з вами — вона провалена. Ми домовилися, що сьогодні голосуємо спочатку щодо поправок, тоді вже, проголосувавши другу колонку, ми повертаємося до тексту Комісії. Отже, перше. Треба визнати недійсними результати голосування першої частини розділу четвертого, третьої колонки, повернутися до поправки другої, яка не обговорювалася, але голосувалася, і далі йти працювати.

Друга поправка зовсім не обговорювалася. Як можна було за неї голосувати?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, зачитую записку з цього приводу: «Вчора, — я прошу до уваги, — вчора ви знайшли гарний порядок — спочатку голосуються поправки, якщо

не проходять, то залишається пропозиція Комісії, за яку ми позавчора проголосували, приймаючи за основу. З пошаною Захарук». Так ми сьогодні і робимо. Ми голосуємо поправки. Перша поправка не пройшла. Друга поправка на голосування була поставлена без обговорення на вимогу залу.

(Ш у м у з а л і).

Третя поправка оголошена. Відкрили дискусію. Будь ласка, третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати! У мене є зауваження по процедурі. Я спростовую твердження Івана Степановича, що ми голосували за першу поправку. Була поставлена на голосування пропозиція Комісії відразу. Це порушення того порядку, який ми домовилися робити вчора. Я пропоную повернутися до першої поправки і йти в тому порядку, про який ми вчора тут домовлялися. Це серйозне порушення процедури.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так ми і йдемо. Перший мікрофон, будь ласка.

Депутат не представився. Іване Степановичу! Ми робимо процедурну неточність. Українська РСР має своє громадянство. Проголосувавши проти цього, ми не маємо права далі голосувати за те, що громадяни УРСР мають право на якесь інше підданство тому, що громадянин України таким чином не має громадянства, якщо ви проголосували, що Українська РСР не має права на власне громадянство. Тим самим ми ліквідуємо назву цього параграфу: «Громадянство Української РСР». Тому треба повернутися до першої логіки, прийняти її, а потім голосувати всі додатки зліва чи справа.

Голоси з залу. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу депутатів до уваги і не блокувати роботи сесії. Обговорюється третя поправка. Прошу депутатів висловитися по третій поправці. Ми повернемося до розділу, а потім, якщо в нас якісь питання не стикуються, ми їх будемо стикувати. Але зараз ідемо по тому порядку, який у нас прийнятий. Третя поправка: «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство» внесена Комісією з питань економічної реформи і управління народним господарством. Будь ласка, другий мікрофон.

БАТІГ М. І., редактор Львівської обласної газети «Молода Галичина» (Буський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! Зверніть увагу на третю поправку, яку зараз назвав Іван Степанович: «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство». Мабуть, ця поправка дозволить нам усім знайти якийсь компроміс.

По першій поправці, яка пропонувалася. Частина депутатів вважає її дискримінаційною. Це — нав'язування громадянства Союзу РСР. По другій поправці. Вона теж дискримінаційна. Але в нашому парламенті, пробачте, є дуже багато депутатів, які стурбовані тим, щоб їхні виборці і вони не втратили громадянства Союзу РСР. Я б пропонував в такому випадку редакцію: «Кожен громадянин республіки може зберігати громадянство СРСР». Це та поправка, яка одним дозволить залишатися громадянином СРСР, а другим — бути тільки громадянином України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У вас до третьої? Так, третій мікрофон.

ТЕРЕХОВ В. П., письменник (Центральний виборчий округ, Кримська область). Мы совершили неправильный поступок, не поставив на голосование предложение Севастьянова. Дело в том, что предложение, зачитанное Севастьяновым, уже обсуждалось в комиссиях. Оно уже находится вот в этом документе, который у меня в

руках, только на странице 8. Как раз вот там, в том разделе, за который мы проголосовали огульно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, перший мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Іван Степанович! Я все-таки до цього розділу. Дивіться, тут проблема громадянства республіки. Це компетенція державної влади чи органу державної влади республіки? Проблема громадянства Союзу РСР — це те питання, яке вирішується союзними органами. Тоді постає питання: а чи ми можемо зараз, сьогодні, коли вже союзне громадянство відрегламентоване, є закон про громадянство Союзу РСР, чи можемо ми своєю владою, своєю компетенцією знову ж таки вирішувати за Союз, яким чином своїм громадянам набувати союзного громадянства? Чи це не є компетенція нових союзних органів, які з'являться при укладенні нового договору і будуть у майбутньому? Чи не беремо ми на себе дуже багато, визначаючи вже сьогодні порядок набуття союзного громадянства?

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Микола Олександрович!

ШУЛЬГА М. О. Ну, тут, товариші, є дві сторони. Коли ми голосуємо за збереження громадянства Союзу РСР, то люди, стурбовані ситуацією, хочуть підтвердити свою приналежність до Союзу РСР. І це все відповідає нині діючій Конституції. Вона не змінена. Так що я тут не бачу ніякого порушення. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. (Бережанський виборчий округ, Тернопільська обл.). Я вимагаю не ставити на голосування політично і юридично неграмотних пропозицій. Це, насамперед, стосується Союзного договору, тому що не може бути Союзу суверенних держав, поки Україна не стане суверенною державою. Поки що вона є колонією. Тому можна назвати: «Союз колоній» або «імперія». Якщо буде подальше наполягання на цьому питанні, то це треба розглядати як диктат правлячої партії, яка керується з Москви, або політичну недолугість і неграмотність.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Миколо Олександровичу, відповідайте. У вас нема чого сказати?

ШУЛЬГА М. О. Я вважаю, що це не стільки зауваження юридично-правове, яке ми обговорюємо у нашому парламенті, а більш політичне. Якщо говорити про себе, то я себе рабом не відчуваю і ніколи себе таким не відчував. Я людина вільна, і це я відхиляю. Інші депутати з цього приводу можуть висловитися.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ШУЛЬГА М. О. Я в жодній колонії ще не був.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ГОРИНЬ Б. М., науковий працівник Львівського історичного музею (Жидачівський виборчий округ, Львівська область). Прийняти водночас громадянство України і громадянство СРСР — це означає утверджувати колоніальну систему. Ми будемо суверенну республіку. Не може бути водночас громадянин Іспанії громадянином Італії, громадянином Франції і так далі. Ми за те, що в даній ситуації ми повинні прийняти Закон про громадянство України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ще є бажанчі виступити? Перший мікрофон.

ШЕВЧЕНКО О. Є., науковий редактор «Українського біохімічного журналу» видавництва «Наукова думка» АН УРСР (Голосіївський виборчий округ, м. Київ).

Шановні депутати! Одна справа — захищати право громадянина, а інша справа — зобов'язувати громадянина. Ніхто не має права зобов'язати когось бути громадянином тієї чи іншої держави. Це особисте право кожного громадянина, кожної людини на цій Землі. Кожен має право бути громадянином України, і кожен має право бути громадянином СРСР, поки він тут живе. Але і кожен має право заявити про свою незгоду бути громадянином чи то України, чи то СРСР. І тому примушувати оті десятки тисяч людей, яких тільки я знаю, бути громадянами СРСР ми не маємо права. Але закріпити таке право за вами треба. Ви хочете закріпити за собою право? Будь ласка. Тому треба замість того, що тут говориться: «За кожним громадянином зберігається громадянство», а не кожен хоче цього, написати: «Кожен громадянин УРСР має право зберегти за собою громадянство СРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, з'ясуйте це.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, я з'ясовую: ви прочитали третю поправку, а ми обговорюємо знову те, що вже проголосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, достатньо. Ставиться на голосування, третя поправка — в абзац перший додати речення — «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство». Прошу визначитися шляхом голосування. «За» — 81, «проти» — 219, рішення не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства пропонує абзац другий доповнити реченням: «Ніхто не може бути позбавлений права громадянства, громадянин України має право збереження громадянства СРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, яка думка з приводу цієї поправки? Немає?

Ставимо на голосування: хто за таку редакцію — абзац 2 доповнити реченням: «Ніхто не може бути позбавлений права громадянства. Громадянин України має право збереження громадянства СРСР», прошу проголосувати.

«За» — 147, «проти» — 177. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. В Комісії у справах молоді була особлива думка депутата Бабанського. Вона близька до того, що ми вже обговорювали, — «Українська РСР, зберігаючи право на громадянство СРСР, має своє громадянство».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, потрібно голосувати?

ШУЛЬГА М. О. Автор знімає... Комісія з питань екології та раціонального природокористування пропонує в третьому абзаці... (Ш у м в з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дивіться на тринадцятій сторінці. Немає? Тому йдемо до наступного абзаца.

ШУЛЬГА М. О. В третьому абзаці цього розділу — це пропозиція Комісії з питань екології та раціонального природокористування — вирішено додати: «партійності, посади», а вираз «інших обставин» замінити на «інших ознак».

Дійсно, у нас немає питань щодо партійності і посад. Я не бачу тут великої помилки, якщо б це було й додано.

А от що стосується «інших ознак», то я уважно прочитав і прошу пробачення перед членами Комісії, але, думаю, тут ніхто не буде ображений. Справа в тому, що тут дійсно про «ознаки» йдеться, а не про «обставини». То може тут і доцільно так змінити, оскільки мова йде про «ознаки», а не «обставини». Якщо ж це з точки зору правової науки використовуються «обставини», то я не буду заперечувати. Але, мені здається, з точки зору здорового глузду й граматики «ознаки» — було б краще.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні депутати! Які будуть думки з цього приводу? Другий абзац? Товариші, по другому абзацу Микола Олександрович зачитував правку. Я вам її нагадую: розділ 4, абзац 2 доповнити реченням «ніхто не може бути позбавлений права громадянства. Громадянин України має право збереження громадянства СРСР».

Ми за неї голосували. Ця поправка не пройшла. Тому другий абзац залишається в такій редакції, яка запропонована Комісією. І за це не голосуємо.

Йдемо далі. Була особлива думка депутата Бабанського, який зняв свою пропозицію, і ми тому не ставили її на голосування.

Далі те, що зачитав Микола Олександрович: у третьому абзаці цього розділу від Комісії з питань екології та раціонального природокористування вирішено додати — «партійності, посади». А вираз «та інших обставин» замінити на — «та інших ознак».

З цього приводу? Будь ласка, третій мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты, мы при обсуждении вот третьего абзаца впадаем в логическое заблуждение. «Партійності, посади» — это касается старого варианта Декларации. Вообще, здесь оно не вяжется, «та інших ознак» — тут вообще нет, поэтому?..

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Башкіров, ви вчора не уважно слухали, коли переносився третій абзац зі старого в новий варіант. Учора депутат Шульга це з'ясовував. Просимо бути уважним.

ШУЛЬГА М. О. Це технічно не було перенесено.

Голос із залу. Так, все правильно. Но зачем его было обсуждать, если оно технически не вяжется?..

ГОЛОВУЮЧИЙ. Розберіться там зі своїми товаришами. Будь ласка, в кого ще з депутатів є пропозиції? Другий мікрофон.

НОСОВ В. В., інженер-електронник Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту (Октябрський виборчий округ, Полтавська область). Третій абзац, где «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян», напевно, есть смысл вообще исключить. Почему? Потому, что он является частным случаем следующего абзаца, где говорится, что «всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права». По нормам міжнародного права этот, третій, абзац и предусмотрен.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую за пропозицію, але перевага надається Комісії з питань екології та раціонального природокористування, яка вносила пропозиції. Від цієї Комісії хто з депутатів наполягає?.. Наполягають? Потрібно ставити на голосування?

Голоси із залу. Так!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ще хочуть висловитися? Будь ласка, третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановні колеги? Мені здається, що перерахувати всі ознаки, за якими мають бути рівними громадяни, неможливо. Я б пропонував взагалі не йти по якомусь встановленому трафарету, а записати так: «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усім громадянам республіки». І поставити крапку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Миколо Олександровичу...

Депутат (п р о д о в ж у є). Дозвольте, товариші. Я хотів би звернути вашу увагу на два моменти. Які це моменти? По-перше, цей абзац практично повторює по змісту міжнародне право. Ось у мене книга «Міжнародний білль про права людини». Він

повторює ці всі ознаки. І ми з вами трошки нижче будемо говорити. Хто-хто, а ви визнаєте, що ми гарантуємо права й свободи, які передбачені Конституцією і нормами міжнародного права, а це відповідає нормі міжнародного права. До речі, тут, як і у нас, записано: та інші обставини», а не «інші ознаки». Тому наше формулювання відповідає повністю цьому міжнародному документу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться ця пропозиція на голосування? Чи у вас інше? Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати! Я хочу звернути вашу увагу, що той абзац, який перенесений, тобто запропонований Комісією, вже включає і «партійність», і «посаду». Це і є «партійність» роду і характеру занять. Це і є «посада» чи щось інше. Тобто, я вважаю, що ця поправка буде дублюванням вже проголошеного Комісією.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Миколо Олександровичу, ставимо на голосування поправку, яка внесена Комісією з питань екології та раціонального природокористування. Зачитую ще раз: додати «партійності, посади». А вираз «та інших обставин» замінити на «та інших ознак.»

Прошу депутатів визначитися шляхом голосування.

«За» — 90, «проти» — 248. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші, я вас попрошу — 13-ту сторінку, щоб уже з третім розділом покінчити. Зверніть увагу: третій абзац зверху на 13 сторінці. Це — пропозиція в третьому абзаці пропонується після слова «місця» записати «строку проживання та інших обставин, які не обумовлені законами». Тобто, пропонується ще серед цих обставин поставити «строку». Хоча у нас є «та інших обставин». Це вже на розгляд сесії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія у справах молоді наполягає на голосуванні? Наполягає. Товариші, ставиться ця поправка на голосування, прошу визначитися.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія у справах молоді наполягає на голосуванні.

Товариші, ця поправка ставиться на голосування. Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 44, «проти» — 232, поправка не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. І остання поправка, яку пропонує Комісія з питань гласності та засобів масової інформації. Вона полягає в тому, щоб після слів «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки» все викреслити. Тут, я вважаю, немає потреби обговорення. Тут тільки можна проголосувати: або прийняти, або не прийняти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, які вносили цю пропозицію, наполягають на голосуванні? Будь ласка, перший мікрофон.

ПРАВДЕНКО С. М., власний кореспондент газети «Економіка і життя» (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Ми вважаємо, що наша пропозиція врахована в третьому абзаці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Не потрібно ставити на голосування? Дякую. Товариші, всі поправки обговорені і проголосовані. Товариші, я прошу Миколу Олександровича зачитати текст четвертого розділу Декларації про суверенітет.

ШУЛЬГА М. О. Так, поправки до четвертого розділу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не поправки, а за весь четвертий абзац ми повинні проголосувати. Ми всі поправки пройшли.

Третій абзац ставиться на голосування. Миколо Олександровичу, зачитайте третій абзац.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Ми розглянули той абзац, який повинен бути четвертим, тобто перенесеним. Але він у нашій колонці справа, то його треба називати четвертим. Щоб тут у нас не було ніякої плутанини. Ми його закінчили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитуйте, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. Він залишається у нас в такому вигляді, як і був: «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин». Ось у такому вигляді він і пропонується.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. І першу частину зачитайте до цього. «Всім громадянам Української РСР».

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, тут до цього абзаца у нас є пропозиції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже голосували.

ШУЛЬГА М. О. Ні, ми ще до цього не дійшли.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тоді він вище йде у нас.

ШУЛЬГА М. О. Він вище, так вийшло.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Він вище йде. Перед абзацом «усім громадянам Української РСР». Повторюю текст. «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин». Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 330, «проти» — 13. Рішення приймається. Микола Олександрович, далі.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, давайте ми будемо дотримуватись уже алгоритму чітко. Або ми голосуємо, або ми не голосуємо. А то ми так заплутаємося. Друге — ми залишили?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми голосували вже.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я пояснюю: ми з вами одне проголосували в цілому. Оскільки ніяких змін у другому немає, тому ми його залишаємо і за нього не голосуємо. Тепер третій, пробачте, він у нас буде четвертим. Іван Степанович запропонував проголосувати і 330 депутатів за нього проголосувало.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Він не четвертий, а він — третій.

ШУЛЬГА М. О. Ні, він четвертий, Іване Степановичу. Це так вийшло у нас, що ми його обговорили. Товариші, переходимо до третього: «Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР». Так от, до цього абзаца є зауваження? Немає. Я тут хочу сказати, що ми врахували ті пропозиції, які були внесені від Комісії по законності. Тут вони враховані. Це вже варіант, який пропонується для вас.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, які не враховані?

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати! У нас на Україні проживають люди і не тільки громадяни Української РСР. Через це Комісія по законності саме в цьому абзаці зробила доповнення і погодилася з основним змістом, який є, але «всім громадянам Української РСР та іншим особам, що проживають...» Тобто ми по міжнародному праву гарантуємо не тільки громадянам Української РСР, але й іншим особам. Через те ми залишили тут «іншим особам», а далі все йде по тексту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Може у кого є заперечення? У вас з цього приводу? Перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутата! Цей пункт, що всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнані Українською РСР, будуть суперечити тому пункту, де ми написали, що зберігається громадянство СРСР. Якщо це мої права та свободи, то це буде суперечність. Подумайте над цим.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Ленінський виборчий округ, Ровенська область). Друзі, затвердженням цього пункту ми тим самим покажемо, що ми нехтуємо нормами міжнародного права. Чому? Тому що перший рядок, який ми затвердили, про те, що Українська РСР має своє громадянство і водночас громадянин УРСР залишається автоматично громадянином СРСР, суперечить статті 15 загальної Декларації прав людини. Я її зараз виголошу:

«1. Каждый человек имеет право на гражданство.

2. Никто не может быть произвольно лишен своего гражданства или права изменить свое гражданство».

Затвердженням першого пункту ми позбавили громадян України права змінити своє громадянство. Я розумію так, що кожна людина має право на громадянство.

Дійсно, у нас є громадяни СРСР. Зараз будь-хто з громадян СРСР має право змінити своє громадянство, стати громадянином України, стати громадянином Росії, Вірменії або залишити за собою громадянство СРСР. Але ми не вправі порушувати те, що ми зараз збираємося затвердити. Крім того, громадянство буває лише державне. І перед тим, як затверджувати цей пункт, давайте не на словах, а на ділі проголосувати нашу вірність міжнародним угодам про права людини, що підписані Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будете відповідати? Це логіка та ж сама. Будь ласка, перший мікрофон.

СМЕЦЬ О. І., науковий співробітник Київської Вищої школи МВС СРСР імені Ф. Е. Дзер-жинського (Центральний виборчий округ, м. Київ). Повністю підтримую депутата Червонія і хочу сказати відносно того, що запропонував депутат Коцюба, тобто відносно — без громадянства. Це не є предметом розгляду в цьому розділі. Цей розділ стосується саме громадян Української РСР. Ми не можемо особам без громадянства гарантувати права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР у повній мірі.

А те, що стосується інших осіб, то це у нас викладено в пункті «територіальне верховенство», де сказано: «Громадяни Української РСР, особи без громадянства, іноземні громадяни і т. д. на території УРСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваша конкретна пропозиція по цьому абзацу?

СМЕЦЬ О. І. Абзац залишити в такому вигляді, як його запропонувала Комісія. **ГОЛОВУЮЧИЙ.** Є у депутатів питання з цього приводу? Третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановна президія! Шановні депутати! Прошу звернути увагу на введенні в цьому абзаці слова «нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР». Я вважаю, що в такій редакції виходить: є норми міжнародного права, які визнаються Українською РСР, і є такі норми, які не визнаються.

Я пропоную зняти вираз «визнаними Українською РСР», оскільки я вважаю, що Українська РСР буде тісно співпрацювати з міжнародними органами і не може бути таких міжнародних прав, які б Українська РСР не підтримувала.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви давали ці пропозиції письмово?

Депутат. Я не давав, тому що...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це на слух, Микола Олександровичу.

Депутат. Справа в тім, що цей абзац не наводився в попередній редакції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пробачте, будь ласка, так може ми тоді не будемо Конституцію приймати, а візьмемо міжнародні права та й будемо жити за ними?

Депутат. Я не говорю, що ми не повинні наводити слова про Конституцію. Я хочу звернути увагу на те, що міжнародні права визнані УРСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У вас по цьому питанню? Будь ласка, перший мікрофон.

ПІСКУН О. І., старший викладач кафедри історії КПРС Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна (Зарічний виборчий округ, Сумська область). Я хочу таке зауваження зробити. Ми справді починаємо порушувати міжнародні права, про що сказав Червоний. І такий приклад. Учора в програмі «Час» було оголошено, що канцлером Чехо-Словаччини був призначений громадянин Чехо-Словаччини і Швейцарії. Одночасно він є громадянином Чехо-Словаччини і Швейцарії. Такий варіант можливий і в нас, але якщо ми записали пункт «Українська РСР має своє громадянство і за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР», то це — нісенітниця. Тому громадянину Швейцарії, який захоче бути громадянином УРСР, обов'язково буде нав'язано громадянство СРСР.

Це були аргументи. Конкретна пропозиція витікає з того, що ми неправильно почали голосувати. Ми вчора домовилися, що голосується спочатку поправка, а потім основна стаття. Але проголосували навпаки, і тому пункт «Українська РСР має своє громадянство» випав, і тепер конкретна пропозиція. Слід повернутися назад і пункт перший сформулювати так: «Українська РСР має своє громадянство». Він тут є. Тоді поправка Комісії з питань економічної реформи: «Громадянин УРСР має право на подвійне громадянство» і всі ці питання знімаються.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставлю на голосування абзац, який зачитую Вам, Микола Олександрович говорить, що він третій: «Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР».

Ви з цього приводу хочете виступити? Будь ласка, другий мікрофон.

ГАЙСІНСЬКИЙ Ю. О., прокурор Московського району м. Харкова (Московський виборчий округ, Харківська область). Я по поводу поправки, которая внесена Комиссией по законодательству и законности. Аргумент. Взять положение «та іншим особам, що проживають на її території». Представьте себе, что ця «інша особа» — це українці, які проживають за кордоном. Так що — ми позбавляємо їх права мати такі

права, як громадяни УРСР? Я за те, щоб проголосувати з поправкою, яка внесена Комісією з питань законодавства.

ШУЛЬГА М. О. Поправку треба голосувати.

Товариші, нам голова Комісії з питань законодавства запропонував цей додаток — «та іншим особам». Ми його ще не голосували. Тобто «всім громадянам Української РСР» і додається «та іншим особам гарантуються права і свободи» і так далі. Будь ласка, Іване Степановичу. Я вибачаюсь, я вже бачу і я захвилювався. Повторюю дослівно, товариші, те, що на третій сторінці:

«...всім громадянам Української РСР та іншим особам, що проживають на території УРСР, гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією». Ми це спеціально підкреслили: Конституцією України і нормами міжнародного права, визнаними Україною. Це нормально, товариші. І за цей пункт, який на третій сторінці, можна проголосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон. (Г о л о с и в з а л і). Так що ж голосувати, якщо дві комісії не прийшли до згоди? Дійшли? Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Я по своїй житни, по своїй судьбе знаю, что очень долго Декларацию прав человека, на которую здесь все время ссылаются, Советский Союз не ратифицировал. И из-за этого нас держали десятками лет в тюрьмах. Надо убрать вот это «визнання Українською РСР» тому, що це буде вимагати від нас, від Уряду негайно приєднатися до міжнародного права. Мы объясняли, что Советский Союз, видите ли, не ратифицировал Декларацию о правах человека, о правах заключенных и так далее. Поэтому надо это исключить. Это будет требовать от нас как Парламента немедленно присоединиться ко всем нормальным предложениям ООН и международного права. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати, я хочу сказати, що пропозиція від Комісії Коцюби, то абсолютно деструктивна пропозиція. Ми не можемо давати права громадянам, людям, які живуть тут, на території України, і не є громадяни України.

Ну, приїде і п'ять років буде жити француз, італієць, врешті-решт можна окупувати країну, війська сюди ввести, і що ж, вони будуть користуватися правами громадян? Це абсолютно неможливо. Ми ж не можемо їм дати право голосу і так далі.

Якщо ми говоримо про нашу країну і говоримо, що є громадянство УРСР і громадянство СРСР, це вже інша справа. А це що? Не можна таке робити. І я думаю, що проти цього треба проголосувати та й усе.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, в такому шумі неможливо нічого робити. Я прошу до уваги. Миколо Олександровичу, ви можете сформулювати пропозицію на голосування?

ШУЛЬГА М. О. Можу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, формулюйте.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, запропоновано такий додаток до третього розділу Комісією з питань законодавства. Я читаю те, що у нас є: «всім громадянам Української РСР», потім додати — «та іншим особам, що проживають на її території», і далі за нашим текстом: «гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви погоджуєтесь на такий додаток?

Голоси. Так.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу! Ви погоджуєтесь?

ШУЛЬГА М. О. Я відповідаю — «за». Депутат Ємець заперечував. Я підтримую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування.

Голоси. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я не знаю, чому ви не подавали. Ставиться на голосування така редакція цього абзаца: «Всім громадянам Української РСР та іншим особам, що проживають на її території, гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Україною». А тут — «визнані Українською РСР». Як вважаєте, Миколо Олександровичу, «Україною» чи «Українською РСР»?

ШУЛЬГА М. О. Звичайно, ми говоримо про Українську РСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Останній раз зачитую.

ШУЛЬГА М. О. Зачитую я, Іване Степановичу! Я говорив тільки про додаток до нашого тексту, а ви читали те, що було в іншому документі. Я читаю наш документ, який пропонується, з додатком Комісії: «Всім громадянам Української РСР», — ось додаток, — «та іншим особам, що проживають на її території», — а далі йде наш текст «гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР». (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, прошу визначитися шляхом голосування.

(Ш у м у з а л і).

«За» — 231, «проти» — 119. Приймається така редакція. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Це у нас уже буде п'ятий розділ: «Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси». Якщо ви звернете увагу на наш попередній текст, то тут відбулися зміни. Зміни ці відбулися у зв'язку з тими пропозиціями, які були від комісій з питань відродження та соціального розвитку, з питань соціальної політики, з питань чорнобильської катастрофи, з питань народної освіти, науки і так далі.

Тут з'явилося одне нове слово — «імміграційні процеси». Це обговорювалося на Комісії, були спеціалісти з міжнародного права. В чому тут справа? Чому поміняли міграційні на імміграційні? Тому, що коли говорити про міграційні процесі, то маються на увазі і в'їзд і виїзд. За міжнародними правами люди мають право виїздити. Ви знаєте, що у нашій країні готується відповідний документ. Якщо ми ставимо «міграційні», то в такому випадку може бути сприйнято, що будуть якісь відповідні заборони. Більше тут звернуто увагу на в'їзд, тобто на імміграційні процеси, особливо на ті, які відбуваються в широких масштабах — переселення, які охоплюють велику кількість людей. Тому так і викладено.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У кого з депутатів є зауваження до цієї редакції абзаца? Будь ласка, перший мікрофон.

ЧАРОДЄЄВ О. В. Я уже начинал об этом говорить, что мы на Комиссии по иностранным делам просили это изъять. Во-первых, — это противоречит духу международных документов. Во-вторых, если мы идем на суверенитет, то разве мы боимся, что нам переселят, допустим, из Ферганской долины несколько миллионов человек? Что, на Украине такая перенаселенность на данный момент? Это может быть где-то в документах Верховного Совета, Совета Министров, но не в Декларации. Это

документ не тільки юридический, но и такого духовного, нравственного порядку и такое двусмыслие, какое не нужно, неуместно здесь. Понимаете?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон.

РЕБРИК Б. В., член кооперативу «Виробничник» при обласному об'єднанні «Івано-Франківськводоканал» (Тисменицький виборчий округ, Івано-Франківська область).

Шановні депутати! Я прошу вислухати мене одну хвилинку. Питання імміграції, питання міграції — це надзвичайно важливе питання. Людина створена на землі для того, щоб жити на одному місці. Так вигідно для неї і для того народу, до якого вона належить, і для всього людства. Але скільки існує людство на землі, завжди були процеси, завжди люди їздили. Я хочу сказати, що цей процес обов'язково повинен бути взятий під контроль Уряду. Обов'язково. І процес міграції повинен мати доленосний характер, бо покидати свою чи іншу країну людину примушує доля, а не просто якісь меркантильні інтереси чи заміна житлової площі. Ви розумієте, Україна як ніколи, як не одна держава заплатила, оскільки не контролювався нею процес імміграційний і міграційний. Заплатили тим, що нас дурили до Чорнобиля і вже доводять до Вавилона. Ситуація на нашій сесії це підтверджує.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу пропозиції.

РЕБРИК Б. В. Я пропоную залишити так, як тут є, від комісії. Тільки додати, що не тільки «імміграційні», а й «міграційні» процеси, але без «контролює», бо контролює — Уряд. Розумієте? Це обов'язково треба зробити. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

СПИС М. М., перший секретар Ялтинського міськкому Компартії України (Ялтинський виборчий округ, Кримська область). Я вношу предложение вообще исключить этот абзац из этого раздела. Ибо каждое слово этого абзаца противоречит всеобщей Декларации прав человека. В статье 13 говорится: «Каждый человек имеет право свободно передвигаться, выбирать себе место жительства в пределах каждого государства. Каждый человек имеет право покидать любую страну, включая свою собственную, и возвращаться в свою страну». Я думаю, что так поступать, как мы сейчас поступаем, — вначале декларируем приверженность к международным нормам, а затем их нарушаем, — видимо, нам не надо. Это первое.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Скажіть, ви письмово давали такі пропозиції?

СПИС М. М. Таку редакцію дала Комісія по законодавству и законности. Она упустила этот пункт. Я их позицию, в данном случае, поддерживаю.

Второе. Проблема такая, действительно, есть. Но это связано с неразумным, нерациональным размещением производительных сил на территории республики. И если мы хотим что-то в этом плане изменить и регулировать, то надо в другом разделе, в разделе экономики, предусматривать соответствующую запись, по содержанию несколько другого характера.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви будете відповідати?

ШУЛЬГА М. О. Це йдуть пропозиції. Що ж їх тут обговорювати?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ТОЛСТОУХОВ А. В., заступник редактора Волноваської районної газети «Знання Труда» (Волноваський виборчий округ, Донецька область). Комісія по делам молодежи считает, что в этом абзаце достаточно оставить слово «регулирует» и убрать слово «контролирует».

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Ми зараз трохи відійшли від свого алгоритму. Я ж не зачитав пропозиції, які були, а почалось обговорення навколо мікрофонів. Іване Степановичу, як ми тут будемо?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я поставив на обговорення. Ви зачитали: «Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси». Депутати з цього приводу попросили слова. Ми надали таку можливість. Ви зараз пропонуєте перейти до поправок, які розміщені в другій колонці. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Від Комісії з цього приводу є зауваження. Так, Комісія у справах молоді, зараз вже виступав товариш біля мікрофона, пропонує залишити тільки слово «регулює» і вилучити слово «контролює». З цього приводу я вважаю так: потрібно і «регулює», і «контролює». Якщо ми залишаємо «регулює», то повинно бути «і контролює». Інакше «регулювання» стає ефемерним.

Далі. Зауваження Комісії з питань відродження та соціального розвитку села. Воно враховано. Якщо ми залишаємо в цілому, то повинно бути і «регулює», і «контролює».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутати, прошу визначитися щодо цієї поправки. Перший мікрофон.

МАТВІЄНКО А. С., перший секретар ЦК ЛКСМ України (Бершадський виборчий округ, Вінницька область). Товариші депутати! Я хочу, щоб ми подумали над цими двома словами. Слово «регулює» стоїть вище щодо ієрархії, ніж слово «контролює». Слово «регулює» включає і «контролює». Я вважаю, що наш документ має бути лаконічним і логічним. Тому Комісія в справах молоді вносить пропозицію — зняти слово «контролює». Більше того, слово «контролює» викликає якесь недобре відчуття, оскільки це принижує гідність і права людини.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. У депутатів з цієї поправки є зауваження? Перший мікрофон.

Депутат не представився. Я хочу звернути увагу на те, що Міністр закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе у своєму виступі на Конференції з людського виміру в Копенгагені 5 червня 1990 року також згадав проблему міграції. Ось я процитую ту фразу, яку він сказав: «Следовало бы подумать о разумном регулировании миграционных потоков, могущих негативно сказаться на положении внутри той или иной страны». Отже, я не погоджуюся з тими, хто хоче обмежити якось той пункт, який внесений Комісією з державного суверенітету.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, хто ще бажає? Другий мікрофон, будь ласка.

ПИРИГ Л. А., заступник директора Київського науково-дослідного інституту урології та нефрології (Рогатинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Я обстоюю думку, щоб залишити цей пункт у Декларації. Причому залишити в такому формулюванні: «Українська РСР регулює імміграційні та міграційні процеси». Ми вже знаємо з досвіду, нашого загальнодержавного досвіду, до чого доводять недоліки у міграційних та імміграційних процесах в інших республіках. Ми повинні уникати цих недоліків.

Крім цього, з місць тут надходять репліки, що регулювання імміграційних та міграційних процесів порушує права особистості. Будемо розраховувати на такий Уряд республіки, який би обстоював насамперед інтереси держави і нації. Таким чином, я вважаю, що ущемлення інтересів особистості тут буде виключено. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У вас по цьому питанню? Третій мікрофон, будь ласка.

Депутат не представився. Комиссия по работе местных Советов вносила предложение, которое не попало почему-то в перечень. Предложение о том, чтобы этот

абзац вообще исключить. Я хотел бы напомнить уважаемым депутатам, что помимо Всеобщей декларации прав человека Организация Объединенных Наций в 1967 году приняла Пакт о правах человека, который был подписан и Советским Союзом. Это было в 1968 году. Я хотел бы также напомнить о Заключительном Хельсинском акте. Я хотел бы напомнить, уважаемые депутаты, вам многолетнюю борьбу, которую вел академик Сахаров за то, чтобы человек был свободен в своих устремлениях. Поэтому я считаю...

(Ш у м у з а л і).

Поэтому я предлагаю от имени Комиссии по местным Советам исключить этот пункт. Я понимаю, что процесс регулирования должен идти. Но это — юридические законы. Они должны быть направлены на реализацию прав человека как личности, и прав на свободу передвижения.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

СЛЕДНЄВ В. П., директор Донецького металургійного заводу імені В. І. Леніна (Ленінський виборчий округ, Донецька область). Мы долго обсуждали этот вопрос на Комиссии законодательства, и как видим, в этом варианте Комиссии законодательства этого пункта нет. Здесь, кроме того, что назвали товарищи, выступающие до меня, есть вторая, экономическая, категория. Сегодня некоторые Советы народных депутатов, не имея на это законного права, установили плату за приезжего, которого нужно брать на работу. В результате этого была ограничена деятельность некоторых предприятий. Кроме того, нам была показана телеграмма, которая пришла.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу конкретну пропозицію.

СЛЕДНЄВ В. П. Конкретно: этот пункт нужно исключить.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Спочатку, Іване Степановичу, репліка. Треба відрегулювати мікрофони. Абсолютно не було чути, що сказав депутат, і не чути, що говорите ви. Про це давно ми ставили питання.

Тепер по суті. У нас тут цей пункт «Українська РСР регулює і контролює міграційні процеси» стоїть — «імміграційні». Раніше стояло «міграційні». Я був би погодився на «імміграційні процеси», якби не поробили громадян України автоматично громадянами Радянського Союзу. Тепер, раз ми це зробили (не ми зробили, а ви зробили), то, очевидно, треба відновити попереднє формулювання, інакше нам можуть переселити на територію України, якщо не цілу Тюменську область, чи там Казахстану половину, то що-небудь подібне. Отже, тут суттєва різниця в тому, що «міграція», це — часткова форма «імміграції». Коли ми відновимо «імміграцію», вона буде поширюватися і на закордонні поїздки, і на ці процеси всередині Радянського Союзу. Я взагалі вважаю, що цей пункт дуже важливий і потрібний... (н е з р о з у м і л о), як поробили громадянами ще не існуючого за майбутнім Союзним договором Союзу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Товариші депутати, у зв'язку з тим, що від Комісії по законності надійшли різні пропозиції, надаємо слово її голові Коцюбі.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати, це дійсно надзвичайно складне питання. У нас були різні позиції. От виступав Следнев, ми ставили питання відносно того, щоб зняти «імміграційні процеси». Я думаю, що тут більшість депутатів дійшла вірної думки. І ось чому. Давайте пригадаємо те незаконне переселення народу, яке існувало. Ясно, що держава, кожна союзна республіка, повинна регулювати ці проце-

си. Давайте зіставимо те, що робиться в Америці. Вони заборонили доступ тих громадян, яких не можуть забезпечити нормальними умовами за тими ж міжнародними нормами. Інший момент. До нас приїхало, як ви знаєте, більше 600 тисяч біженців. Це теж імміграційний процес. Через те, я думаю, що «імміграційні процеси» потрібно зняти. А що стосується «міграційних процесів», то, дійсно, треба віддати право регулювання державі.

Але тут депутат Чорновіл торкнувся дуже важливого питання. Я думаю, що до того питання нам буде варто повернутися тоді, коли ми будемо обговорювати в цілому весь розділ. І ми тоді все поставимо на місце. Так що, думаю, варто залишити в тій редакції, яка вже є, забравши слово «контролює» тому, що для Декларації це дійсно деталізація: «регулює» — то ясно, що там буде і контролювання. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так ви замість «імміграційні» вносите «міграційні»? Так, Микола Олександровичу, сформулюйте вже зважену редакцію.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, а інші ми не будемо пропозиції обговорювати? Тут же від Комісії в нас ще є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Були думки такі: чому я надав слово голові Комісії? Тому що сказали, що Комісія по законодавству і законності пропонує зняти цей пункт, а голова Комісії не це пропонує. А тому йому надано слово.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, мені здається, було б плідно, якби ми вирішили, — залишаємо цей пункт чи виключаємо. А після цього, якщо залишаємо, — далі обговорювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це від Комісії чи від окремих депутатів? Оскільки пропозиції надходили і говорилось, що вони були письмові, але чомусь не враховані, ставиться на голосування: хто за те, щоб залишити цей пункт і обговорювати його редакцію? Прошу визначитися голосуванням.

Значить, залишаємо цей пункт? Так, шановні депутати, пункт у нас є, він прийнятий за основу. Тому йде обговорення редакції, прошу поправки.

Перша поправка була така: «регулює і контролює» — від Комісії у справах молоді. Ми за неї не проголосували. Комісія наполягала, виступав депутат Матвієнко і сказав: залишити слово «регулює» і виключити слово «контролює». Прошу визначитися шляхом голосування. Залишити слово «регулює» і виключити «контролює».

«За» — 241, «проти» — 53. Рішення приймається. Микола Олександровичу, наступна поправка.

ШУЛЬГА М. О. Так, наступна поправка. Комісії з питань відродження та соціального розвитку села: «Відповідно до інтересів народу України республіка регулює і контролює міграційні процеси». Ну, ми поправили, ви бачите, що тепер немає такої необхідності. Бачите, так?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія не наполягає? Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у питаннях соціальної політики та праці: «Міграційні процеси на території УРСР регулюються державою». Ну, тут ми також вже близько до цього тексту тепер.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, конкретно за цю пропозицію. Комісія з питань соціальної політики та праці наполягає на ній?

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягають на голосуванні. Формулюйте.

ШУЛЬГА М. О. «Міграційні процеси на території УРСР регулюються державою».
ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за таку редакцію, прошу визначитися шляхом голосування.
«За» — 98, «проти» — 203. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісії з питань чорнобильської катастрофи, у закордонних справах, з питань народної освіти і науки, з питань розвитку базових галузей народного господарства, з питань правопорядку та боротьби із злочинністю пропонують з четвертого розділу вилучити четвертий абзац «відповідно до національних інтересів...», і далі за текстом. У нас цього уже немає, це враховано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Все, що стосується поправок до цієї статті, то їх більше не має від комісій...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, всі поправки?

Я хочу зачитати записку: «Прошу вас перед тим, як голосувати по розділу четвертому в цілому, надати мені слово, тому що прийнята поправка до абзаца першого є юридичною помилкою. Треба помилку виправляти. Зі мною згодні Коцюба, Ємець, Гайсинський, Сметанін. Чи не досить багато юристів?»

Слово від Комісії? Ми двом комісіям доручили. Тому і один голова Комісії, і другий виступили. Прошу до уваги. Ми четвертий розділ в цілому будемо ставити на голосування. Ми за нього не голосували. А за цей абзац...

ШУЛЬГА М. О. І за цей ми ще не голосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ну так пропонують же в цілому. Сформулюйте цей абзац.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, після того, як ми проголосували, щоб слово «контролює» зняти, цей абзац тепер треба викласти в такій редакції: «Українська РСР регулює імміграційні процеси».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу визначитися шляхом голосування щодо цієї редакції. Ми вже її обговорювали.

«За» — 279, «проти» — 64. Приймається. Наступний абзац.

ШУЛЬГА М. О. Останній абзац цього розділу. «Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. У кого є поправки?

ШУЛЬГА М. О. Поправок тут немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Немає? У кого з депутатів є зауваження, пропозиції? Голосувати? Цей абзац ставиться на голосування. Прошу визначитися. «За» — 357, «проти» — 3. Приймається.

Від Комісії з питань законодавства і законності надається слово голові Комісії депутатату Коцюбі О. П.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! Тут і від Комісії, тому що це питання дійсно обговорювали, але більше як депутатський виступ, тому що це виникло в ході самого голосування. І ми дійсно зустрілися з юристами і переконалися, що справді допущена помилка. На сторінці 12 тут, де у вас три тексти, в середньому тексті ми проголосували за те, що Українська РСР має своє громадянство, за кожним громадянином зберігається громадянство Союзу РСР. Тобто ми нав'язали по суті справи подвійне громадянство. А у нас же був пункт, який запропонували депутати. Товариші, я думаю, що це найбільш неправильний пункт. Ніхто не може бути позбавлений

права громадянства. Громадянин України має право збереження громадянства Союзу РСР. Має право, товариші. Це — право людини.

Я висловив вам свою думку, і ми це питання обговорювали на Комісії. Через це ми ці питання взагалі зняли, а віднесли їх до Конституції, так що вислухайте ще інших юристів і давайте розв'яжемо це питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ШЕВЧЕНКО О. Є. Шановні народні депутати! Ніхто тут не збирається образити ваші вірнопідданські почуття, але ми не маємо права як країна, яка хоче бути об'єктом і суб'єктом міжнародного права, порушувати ті норми, які зафіксовані в міжнародних документах.

Я поклав на стіл президії білль про права людини. В Декларації прав людини ООН у статті 15 чітко викладено, що кожна людина має право сама вибрати собі громадянство.

І ми, прийнявши цю поправку до першого абзацу, порушили міжнародні норми. Треба вибирати: або ми суб'єкт міжнародного права, або ми колгосп.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

БАТІГ М. І. Шановні депутати! Ніхто не дав мені права позбавляти будь-кого з луганських чи кримських депутатів громадянства СРСР. Я запитую депутатів з Криму і з Луганська, чому вони нав'язали усім громадянам України громадянство СРСР. Це громадянство зараз у тій редакції є нав'язаним. Вам пропонувалася та редакція, яка робила це право демократичним. Воно залежало від кожного громадянина України, брати на себе це громадянство, чи ні.

У зв'язку з цим перекреслюється повністю Декларація про суверенітет. Це вже не Декларація про суверенітет України, це — Декларація СРСР про суверенітет України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми перейшли до голосування за четвертий розділ в цілому.

Тому ми надаємо слово депутатам. Прошу до уваги депутатів. Будь ласка, третій мікрофон. Я прошу депутатів Кримської і Львівської областей до уваги.

БІЛИЙ В. П., голова Дубнівської міської Ради народних депутатів, другий секретар Дубнівського міськкому Компартії України (Дубнівський виборчий округ, Ровенська область).

Шановні народні депутати! Перш ніж проголосувати за четвертий розділ в цілому, я просив би кожного подумати, перш ніж натискати кнопку «за» чи «проти».

Яку Декларацію ви приймаєте для своєї України? Ви прийняли розділ III, забезпечивши права і свободи громадян після того, як позбавили цих прав кожного громадянина, нав'язавши нам подвійне громадянство.

Крім того, в третьому розділі ви забезпечили права і свободи всім іншим, хто приїде на Україну, або всім іншим, хто буде проживати на цій території. Я ще раз прошу, подумайте добре перш ніж будете натискати на кнопку. Яка це свобода для України і яка це буде незалежність чи суверенітет? Такий суверенітет не можна приймати для України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, перший мікрофон.

ТАНЮК Л. С., режисер, заступник голови Київського відділення Спілки театральних діячів України (Ватутінський виборчий округ, м. Київ). Миколо Олександровичу, за цей розділ в цілому голосувати не можна. І ми, представники ряду комісій і Народної ради, не можемо голосувати за розділ, в якому є два юридичні нонсенси.

Перша суперечність — це між обов'язковим подвійним громадянством і гарантуванням прав вибору власне громадянства.

І друга суперечність — між наданням абсолютно всіх конституційних прав усім людям, які проживають на території України, і регулюванням імміграційних процесів. Жоден імміграційний процес не можна регулювати, якщо людина, яка приїде не з Америки, а, припустимо, з Пскова і так далі, без візи буде мати ті самі права, які маємо ми, громадяни України. Ці дві суперечності треба ліквідувати, сформулювати заново і тільки тоді віддавати на цілковите, на нове голосування. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ДЕМИДОВ Г. В., прокурор відділу загального нагляду Азово-Чорноморської природоохоронної прокуратури (Ленінський виборчий округ, Кримська область). Що касається навязування союзного громадянства, то должен сказать следующее. Мы еще из Союза не вышли. Во всяком случае, народ по этому поводу референдум не проводил. И поэтому за нами сохраняется союзное гражданство, как бы мы этого ни хотели. Это первое. И никто не вправе нас лишить этого гражданства. Другое дело, мы должны это изложить таким образом, чтобы каждый гражданин свободно выбирал гражданство. И поэтому мне представляется как юристу последняя формулировка, предложенная Комиссией по законодательству, более гибкой и правильной, отражающей все эти нюансы.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г., голова Української республіканської партії (Залізничний виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановні депутати! Я хотів би звернути увагу на два аспекти громадянства. Громадянство Української РСР витікає з того, що Україна стає суверенною державою, і тому вона має своє громадянство. Отже, цей пункт повинен бути «Українська РСР має своє громадянство».

Є інша сторона цієї проблеми. Є державно-правові відносини, а є — цивільні, сімейні і багато інших форм відносин. Ні однієї держави у світі немає, щоб не було людей із громадянством або без громадянства, або з подвійним громадянством. Громадянство виникає із шлюбу, наприклад, українець може оженившись з французенкою або француз може одружитись з українкою. Так є в усьому світі. І тому в багатьох державах світу допускається подвійне громадянство. Можливо, і Україна може визнати в майбутньому подвійне громадянство, яке виникатиме самостійно із природного ходу життя. Отже, цілком природно, що таке може бути. Проте Українська РСР має своє громадянство. Воно має державно-правовий характер, витікає із суверенітету України. Ми не можемо тут додати громадянство Союзу РСР. Тому що громадянство Союзу РСР витікає із суверенітету Союзу РСР. Але суверенітет Союзу РСР, це ми знаємо, має колоніальний стан. Тепер йде період демонтажу всієї імперії і союзне громадянство, природно, відпадає. Отже, ми йдемо до громадянства республіки. І коли Україна стане суверенною, тоді ми матимемо громадянство Української РСР. І Українська РСР, або республіка Україна, прийме свій закон про громадянство, яким вона передбачить, скажімо, подвійне громадянство, як має це Франція та інші держави. Отже, зараз я пропоную зупинитися на тому, що тут записано: «Українська РСР має своє громадянство».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Це читання не останнє. Ми проводимо обговорення і голосуванням будемо приймати. Голови двох комісій і Микола

Олександрович, і Олександр Павлович, і у ряді записок це є, — просять надати їм час для продовження і узгодження цього питання. Тому ми проголосували за нього. Я підтримую. Але за розділ цей ми не голосували. Тому у зв'язку з тим, що наблизився час перерви, я хочу оголосити одну записку для ваших роздумів від депутатів Запорізької, Закарпатської та Луганської областей: «Повторно вносимо пропозицію визначити граничний час для обговорення кожного розділу проекту Декларації. Ми пропонуємо годину. Якщо народні депутати з цим не згодні, можна визначити інший час. Але це потрібно зробити. Що це дасть? Прийнята пропозиція дисциплінує всіх нас. І дасть можливість не пізніше як завтра прийняти Декларацію про суверенітет». Підписи депутатів від трьох областей. Прошу подумати над цією пропозицією. Оголошується перерва на 30 хвилин.

(П і с л я п е р е р в и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати! Продовжуємо постатейне обговорення і голосування Декларації про суверенітет Української РСР.

Я хотів би депутатам зачитати таку записку: «Вчора у нас всі змістилися до центру. Вся республіка втішалась цій згоді. І раптом сьогодні знову всі кинулися на амбразури, де відсутні кулеметники. Так ми будемо обговорювати Декларацію ще місяць. Є пропозиція щодо конструктивної подальшої роботи. Для цього, по-перше: питання, які в'яжуть у словесних баталіях, залишати для розгляду у підготовчій комісії з юристами, а самим йти далі за текстом.

По-друге: змінити регламент голосування. Спочатку ставити сформульований текст третьої колонки, і, якщо більшістю голосів він не приймається, переходити до обговорення всіх пропозицій. Адже попереду ще стільки невирішених проблем. Подумаймо про людей». Підпис нерозбірливий.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. На початку записки є підпис? Депутат Валерій Баталов, округ 338. Дякую.

З процедурних питань? Перший мікрофон.

ГРЕБЕНЧЕНКО Л. Г., директор Горлівського фурнітурного заводу (Горлівський-Калінінський виборчий округ, Донецька область). Иван Степанович, есть предложение перед голосованием по разделам, в том числе и по четвертому, вот сейчас провести поименную регистрацию. И голосование в целом по разделу проводит поименно. Это первое. И второе — дополнение к той записке, которую вы только что прочли. Элементарный подсчет показывает, что если такими темпами мы будем вести обсуждение, то нам нужно еще минимум 7–10 дней. Избиратели нам этого не простят. Поэтому есть предложение вести обсуждение по абзацам с учетом всех предложений комиссий, а голосование — именно по предложениям комиссий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон. У вас не по процедурі? Другий мікрофон.

КАСЬЯНЕНКО А. І., другий секретар Херсонського обкому Компартії України (Дніпровський виборчий округ, Херсонська область). На предыдущем заседании во время обсуждения абзаца о миграции была допущена, на мой взгляд, ошибка. Она заключается вот в чем. Внесенное предложение от имени Комиссии по иностранным делам о том, что этот абзац надо изъять, не было поставлено на голосование со ссылкой на то, что документ был принят за основу. Принятие документа за основу

дає право сесії працювати з ним будь-яким чином — вилучати, доповнювати, перефразувати і т. д. Просьба вперше цього не допускати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ця пропозиція приймається, тому що в перерві депутати також підходили і про це говорили. Я прошу по процедурі. Це вже конкретно. Перший мікрофон.

ОСТРОУЩЕНКО С. В., спеціальний кореспондент Одеської обласної газети «Знамя комунізму» (Приморський виборчий округ, Одеська область). Іване Степановичу! Я не зовсім розумію логіку нашого обговорення. Чому ми раптом повернулися до питання, яке ми вже проголосували більшістю голосів? Одним депутатам вмикаєте мікрофон, якщо вони так роблять, а іншим ви дозволили розгорнути дискусію, яка може продовжуватися ще кілька годин. Треба ж додержуватися дисципліни якоїсь. Ми проголосували питання і йдемо далі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Відповідаю на це запитання. Ми справді йдемо далі, але дві комісії працюють і ми працюємо над тими пропозиціями, над тими проектами, які подали до комісій. Вчора комісії не наполягали на цьому. Сьогодні ж дві комісії просять за участю юристів з'ясувати ще ряд позицій. Тому ми голосування не відміняємо, ми йдемо далі, але за розділ у цілому щодо пропозиції двох комісій голосувати поки не будемо, тому що комісії не вийшли з такою пропозицією.

Миколо Олександровичу, якщо ви за перерву будете готові, давайте від двох комісій пропозиції. Ми поставимо питання на голосування.

ШУЛЬГА М. О. Я уточнюю, бо я з Комісією не радився. І тому я так не можу сказати, які пропозиції Комісії. Тому я говорю, що пропозиція повернутися до цього була від Комісії з питань законодавства. Я це уточнюю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам зачитував записку депутата. Давайте ставити на голосування. Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М. Я все-таки хочу, щоб ми спочатку голосували не текст, а поправки. А це теж можна прискорювати. Поправки вносилися тоді, коли депутати в комісіях це обговорювали. Тому я пропоную такий порядок. Другу поправку, другу колонку брати і починати з першої поправки. Є поправка — надати слово від Комісії, яка вносила цю поправку, і слово товаришу Шульзі з цього приводу. І зразу голосувати без дискусій біля мікрофонів. Поправку так проголосувати, а тоді вже після — текст. Надати, припустимо, по всьому розділу 20 хвилин для обговорення всього розділу і після цього голосувати за розділ в цілому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Визначтеся, 20 чи 30 хвилин. Я бачив біля третього мікрофона депутата з Кримської області, військовослужбовця, який вносив вранці пропозицію. Я її передав у Комісію. Ця пропозиція врахована.

Будь ласка, третій мікрофон.

СЕВАСТЬЯНОВ В. І. По поводу своего предложения. На восьмой странице, практически, эта поправка была записана.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я її передав у Комісію.

СЕВАСТЬЯНОВ В. І. Ее сейчас нужно ставить на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я не можу поставити на голосування без обговорення.

СЕВАСТЬЯНОВ В. І. Иван Степанович, 18 миллионов людей ждут решения своей судьбы.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам говорю, що вашу пропозицію передав у Комісію. Від

Комісії готові дати пояснення чи не готові, я запитую? Олександр Павлович, готові? Будь ласка, виходьте. Це була пропозиція по першому розділу. Будь ласка, третій мікрофон.

КАРПЕНКО В. О., редактор газети «Вечірній Київ» (Прирічний виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! Шановний товариш головуючий! Мені ці дві години разом із Іваном Григоровичем Дзюбою довелося сидіти на «гарячих телефонах». Дуже багато дзвінків. Це стосується процедури. Я прошу вислухати.

Люди в більшості на обидва телефони з усіх регіонів республіки, в основному з Києва, телефонували і обурювалися тим, що ми зволікаємо час. Що дуже багато часу втрачається на дрібниці.

Друге. Дуже багато дзвінків, і ми написали вам записку з цього приводу, від людей, які протестують проти того, що їм нав'язують висловлюватися лексикою, яку ми почули по телефону, «підвійне громадянство». Люди вважають, що громадянство — це справа вибору самого народу, що зараз це не треба записувати. І сюди ще додають такі нюанси, що ми надто деталізуємо Декларацію, ці питання мають конкретизуватися відповідним законодавством та Конституцією.

Оскільки Декларація — це загальні принципи, то нам і треба їх дотримуватися, тому що зайва деталізація може завести нас у безвихідь.

Я не міг не довести, за проханням наших виборців, цю думку до шановних депутатів. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я думаю, що це є ще одним підтвердженням того, що ці пропозиції необхідно розглянути в комісіях без амбіцій і без поспіху.

Перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановний Іване Степановичу, шановні депутати! Тут уже попередні товариші говорили, що ми вирішуємо одне з найважливіших питань на сьогоднішній день. Я маю на увазі проголошення незалежності. Це — судьбоносне питання. Тому я вважаю, що потрібно провести поіменну реєстрацію. Зараз її провести і потім голосувати вже дальший порядок роботи так, як пропонувалося, тобто встановити час для кожного розділу. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, мені нічого не залишається, як голосувати ці пропозиції. Вони безкінечні. Вчора були пропозиції, сьогодні — встановлювати час. Ви думайте перед тим, як голосувати.

Прошу проголосувати. Хто за те, щоб визначитися з часом по кожному розділу окремо? Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 245, «проти» — 76. Рішення приймається. Коли ми перейдемо до розділу, будемо визначатися, скільки відвести для цього розділу часу.

Друга пропозиція така, щоб по розділах проводити поіменне голосування. Я повторюю, що всі голосування в цьому залі проводяться поіменно. Тільки ми з вами визначимося, з яких голосувань потрібно брати розпечатку. В кого ще з процедури? Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты, мы вчера определились с процедурой. И давайте не будем возвращаться к этому вопросу. Каждое предложение по тому или иному абзацу, по статье должно быть проговорено, и незачем нам спешить. Хватит этих спекуляции вокруг того, что у нас не хватает времени.

Декларации принимаются раз и навсегда. И это не Конституция. В Конституцию вносятся поправки, в Декларацию они не вносятся. И давайте не будем заниматься этой спешкой.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

БАТАЛОВ В. Г., редактор Острозької районної газети «Зоря комунізму» (Здолбунівський виборчий округ, Рівненська область). Я написав записку, коли зачитали першу записку, і прошу ті пропозиції також поставити на голосування. І ще одне уточнення. За логікою речей ми прийняли за основу текст і поправку, це вже третя колонка, це і є перша поправка наша. І я вважаю, що ми правомірно можемо ставити питання голосувати за цю поправку першою.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваше право вважати все, але ставити на голосування кожен пропозицію по записці я не можу без обговорення. Це були декілька записок, на оголошенні яких два дні наполягали депутати. Тому ми проводимо обговорення по процедурі і поставимо на голосування. В кого ще з депутатів є по процедурі? Перший мікрофон.

ЗБИТНЄВ Ю. І., лікар клінічної лікарні № 2 м. Києва (Гагарінський виборчий округ, м. Київ). Виходячи з того, що депутати прагнуть, щоб скоріше йшла наша робота, а також, що цей, четвертий, розділ про громадянство України, зокрема про подвійне громадянство, викликав великі дискусії, протиріччя серед юристів, суперечить нормам міжнародного права, і зокрема, якщо вже хочете, він суперечить і Леніну, який у своїй праці про автономізацію про це говорив. Це по процедурі. То я пропоную, щоб це питання було перенесене на пізніше, щоб ми це розглядали не зараз. Тому що ми можемо прийняти некваліфіковане рішення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Іване Степановичу, як я помітив, найбільші бурі у залі і оте, що нас відтягує від центру направо і наліво, спричинені пропозиціями, які виходять з цього документа. Це документ групи парламентської, яка налічує 239 осіб, не названих нам, ми не бачили їх. Виникає регламентне питання. Оскільки група зв'язана певними зобов'язаннями, а особливо група, яка ще зв'язана і партійною дисципліною, а ще є поіменне голосування, то чи має право на існування парламентська група, яка складає більше половини парламенту? То може нам тоді їхати додому, а ця група хай це визначає?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це інше питання. Третій мікрофон. У вас з цього питання?

ОСАДЧУК П. І., секретар правління Київської організації Спілки письменників України (Глумацький виборчий округ, Івано-Франківська область). Шановний Іване Степановичу, я по порядку ведення. Звертайте увагу, що деякі депутати, зокрема Севастьянов, дезинформують телеглядачів. Вони кажуть, що 18 млн. чекають. Не стоїть так питання. Ми обговорюємо Декларацию про суверенітет. Ці товариші хочуть зробити з неї «декорацію» про суверенітет і дезинформують. Ми говоримо про громадянство Української Радянської Соціалістичної Республіки. І цим ми не відкидаємо відомого громадянства. Буде Союзний договір і все буде наново розглядатися. Про що ми тут сперечаємося? Це підташовка ситуації.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Що далі? Надавати слово біля мікрофонів чи припинити?

Припинити?

Хто за те, щоб припинити обговорення біля мікрофонів, прошу проголосувати.

«За» — 282, «проти» — 37, приймається. Прошу депутатів зайняти свої місця. Під час обговорення, яке ми провели, декілька депутатів внесли таку пропозицію, яку я вам зачитував, а саме: питання, які в'яжуть, передавати у комісії. Тому я ще раз повторюю, що нам потрібно з цього питання узгодження двох комісій і депутатів-юристів, а також всіх, хто має бажання. Тому цей розділ я поставлю на голосування. Без крику, є пропозиція, а ви думайте, визначайтеся шляхом голосування, не криком. Це стосується і більшості, і меншості.

Ставиться на голосування внесена пропозиція, щоб за четвертий розділ в цілому не голосувати, а перейти до п'ятого розділу, а це голосування провести після того, як внесуть пропозиції дві комісії.

Прошу визначатися шляхом голосування.

«За» — 184, «проти» — 155. Рішення не приймається.

Голоси з залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. В залі присутніх — 373. 184 — це менше половини. Рішення не приймається. Миколо Олександровичу, давайте вашу пропозицію.

ШУЛЬГА М. О. Моя пропозиція яка? Я можу тільки підкоритися і прочитати те, що тут є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитайте текст.

ШУЛЬГА М. О. «Громадянство Української РСР». «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР. Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються законом УРСР про громадянство. Всім громадянам Української РСР та іншим особам, що проживають на її території, гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу та вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Ставиться на голосування редакція... З мотивів голосування? Будь ласка.

З мотивів голосування ми слово надавали всім. Голосування не оголошено. З мотивів голосування? Будь ласка.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Шановні народні депутати! Я хочу виступити з мотивів голосування як фахівець і як юрист, оскільки я не можу погодитися з двома юридичними помилками, які є в нашому проекті. Наш український парламент може стати унікальним у цьому плані, в своїй практиці, коли проголосує за ту редакцію, яка тільки що була зачитана. Він буде оригінальним і новаторським у тому, що він автоматично нав'язує своїм громадянам громадянство інших держав. Це перше, що суперечить нормам міжнародного права. А посилання на норми міжнародного права є у цій Декларації: Українська РСР як суб'єкт міжнародного права визнає загальновизнані норми міжнародного права. І друге. Наш парламент буде унікальним і в тому, що він

автоматично дозволить особам без громадянства чи іноземцям, що входять у поняття «інші особи», бути навіть Головою Верховної Ради Української РСР. Тому я вважаю, що головуючий на цьому засіданні не повинен ставити таку редакцію на голосування, оскільки вона протирічить нормам міжнародного права.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У вас по мотивах голосування? Перший мікрофон.

МОРОЗ О. О. У нас по всіх статтях Декларації буде ще багато розбіжностей і неточностей. Оскільки ми обговорили вже всі параграфи, всі абзаци цього пункту, то в мене є така пропозиція, яка і пізніше може застосовуватися. Голосувати «за» у першому читанні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, усе. З мотивів голосування немає у депутатів? Будь ласка, другий мікрофон.

ГОЛУБЕЦЬ М. А., керівник Львівського відділення Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного АН УРСР (Калуський виборчий, Івано-Франківська область). Шановний Іване Степановичу, шановні колеги! Я прошу все ж таки депутатів стати депутатами в своєму мисленні. Ми дуже автоматично і гарно голосуємо. Я просив би звернути увагу на те, за що ми проголосуємо, бо потім знову будемо повертатися, тому що неграмотно записали в Декларації статтю. Я вважаю, по мотивах голосування, щоб голосувати за абзац. Але, я б просив, щоб врешті-решт зібралися комісії, одна і друга, і дали ту пропозицію, якої ми чекаємо. Кожний громадянин республіки має право зберігати громадянство СРСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Це вже пропозиція. Я розділяю пропозицію, внесену депутатом Морозом, тільки без застереження про перше читання. Ми вже за перше читання визначались. А це вже друге читання. Тому я розділяю цю пропозицію, що ми голосуємо в цілому. Але це не значить, що ми не будемо повертатися, якщо ми будемо приймати цю Декларацію як Декларацію. Тому ставиться на голосування. Прошу визначитися з приводу редакції, оголошеної головою Комісії депутатом Шульгою. Все. Ми не можемо по мотивах голосування двічі...

«За» — 207. Рішення не приймається.

Переходимо до наступного. Не можна по процедурі цілий день вести засідання. Це не процедурне засідання. У нас є порядок денний, і ми його обговорюємо. Прошу продовжувати п'ятий розділ.

Все. Ситуації всі зняті.

П'ятий розділ, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. П'ятий розділ «Територіальне верховенство». «Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. Громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства., а також підприємства, установи й організації на території УРСР зобов'язані дотримуватись законодавства УРСР».

Це запропоновано Комісією.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Ми проголосували, що по кожному розділу визначимось із часом. Скільки часу ми виділимо на цей розділ? Годину? 30 хвилин? Перший мікрофон.

ТРИЗНА В. С., машиніст гірничих виймальних машин шахтоуправління «Октябрьское» виробничого об'єднання «Донецьк-вугілля» (Куйбишевський виборчий округ, Донецька область). У мене є пропозиція. Ограничтесь во времени двумя минутами и примите. Всю Декларацию закончить сегодня, а в конце — устройте банкет. Это очень серьезно будет. (А п л о д и с м е н т ы).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Було три пропозиції. Працювати три години — прийняти Декларацію сьогодні. Я думаю розділ до Декларації в цілому не має відношення. Тому давайте по розділу. Була пропозиція виділити на цей розділ до 30 хвилин. Прошу проголосувати. До 30 хвилин.

«За» — 241, «проти» — 46. Рішення приймається. Продовжуємо, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Комісії внесли свої поправки, свої пропозиції. Дозвольте по першому абзацу зачитати, які були поправки.

Комісія з питань соціальної політики та праці пропонує перший абзац зняти.

Ми вважаємо, що цей абзац несе велике навантаження, тому Комісія його залишає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія наполягає на своїй пропозиції? Ні. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у закордонних справах пропонує перший абзац читати: «Українська РСР має верховенство на всій своїй території». Тобто «має», а тут у нас «здійснює». Наша Комісія наполягає на «здійснює» тому, що це більш активна форма здійснення суверенітету.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є в Комісії щось з цього приводу? Другий мікрофон.

МОСТИСЬКИЙ А. Б. Комісія вважає, що слово «має» має більш стверджувальний характер і більш відповідає суті Декларації, а тому просить поставити цю пропозицію на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Голосується пропозиція Комісії в закордонних справах. Така редакція: «Українська РСР має...», і далі за текстом.

«За» — 119, «проти» — 197. Поправка не приймається.

ШУЛЬГА М. О. По першому абзацу більше зауважень у мене немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Чи є у депутатів зауваження?

Перший мікрофон.

Депутат не представився. Комісія у питаннях соціальної політики та праці вносить пропозиції зняти цей пункт. Ось в чому справа.

У третьому розділі у нас є такий підпункт: «Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїх територіях». У цьому написано: «Українська РСР здійснює верховенство на своїй території». Два абсолютно однакові абзаци. Ось чому вноситься пропозиція — цей пункт все-таки зняти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Голосується перший пункт. Але голова Комісії сказав, що знімають. Комісія з цим не погодилася. Миколо Олександровичу, як бути? Більше поправок у нас немає?

Комісія по суверенітету пропонує, і ваша Комісія, і Комісія по законності підтримують цю пропозицію, щоб залишити цей пункт. Була пропозиція зняти. Тому голосується пропозиція Комісії у питаннях соціальної політики та праці — зняти цей абзац даного розділу.

«За» — 146, «проти» — 176. Поправка не приймається. Тому голосується перший абзац у такій редакції: «Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території». Хто за таку редакцію, прошу проголосувати?

«За» — 315, «проти» — 28. Приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. До другого абзаца було зауваження від Комісії у питаннях соціальної політики. Пропонують другий абзац замінити і сформулювати так: Територія УРСР не може бути змінена без волевиявлення народу, вираженого шляхом референдуму». Тобто тут є уточнення. В нас говориться про те, що вона недоторкана і не може бути змінена та використана без згоди. Тут же пропонується процедура, як можна змінювати.

Ну, ми вважаємо, що, як уже це буде робиться, то, мабуть, не слід тут оговорювати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Від Комісії хто хоче? Ви наполягаєте на такій редакції? Будь ласка, третій мікрофон.

НОСОВ В. В. Дело в том, что эта Декларация является основанием для разработки Конституции. Когда мы сядем разрабатывать Конституцию, будет непонятно: единая и неделимая у нас Украина, или все-таки ее можно делить. Это очень существенное обстоятельство, и конституцией в других государствах оно отражается так. Например, Франция является неделимой светской демократической, социальной республикой. Мало того, чтобы ни у кого не возникало претензий, в Конституции записано, что никакая процедура пересмотра Конституции не может быть начата или продолжена при посягательстве на целостность территории. То есть, это одно из существеннейших обстоятельств. Тоже самое Италия: республика единая и неделимая признает и поощряет местные автономии. Точно также Испания. То есть, это обстоятельство — делимая или неделимая, должно быть здесь заложено, иначе мы не разработаем Конституцию. Если она делимая, то тогда права автономии будут совсем другие, чем если она неделимая.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Миколо Олександровичу! Що ви з цього приводу?

ШУЛЬГА М. О. Тут, власне кажучи, тільки від Комісії, якби хто-небудь відстоював свою позицію, тоді можна було б про щось говорити. А так треба нам просто голосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так Комісія по закону і законності підтримує цю редакцію. Ви також підтримуєте цю редакцію, тому що внесли? Ставиться на голосування поправка. Зачитайте її.

ШУЛЬГА М. О. «Територія УРСР не може бути змінена без волевиявлення народу, вираженого шляхом референдуму».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за таку редакцію, як внесено у поправці, прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 119, «проти» — 210. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші! До третього абзаца.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ми ж по другому не проголосували. По другому немає більше?

ШУЛЬГА М. О. Більше немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. По другому немає. Тоді зачитую другий абзац: «Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди». Хто за таку редакцію, прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 341, «проти» — 7. Прийнято. Далі.

ШУЛЬГА М. О. До третього зауважень немає. Але є доповнення. Комісія у справах жінок, охорони сім'ї, материнства й дитинства пропонує доповнити третій

абзац: «УРСР гарантує всім націям, які компактно проживають на її території, право на самовизначення у вибраних ними національно-державних формах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Від цієї Комісії наполягають... Будь ласка, третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Я, як член Комісії з питань суверенітету, був присутній на всіх засіданнях Комісії, і ми детально обговорювали цей момент. Справа в тому, що згідно з міжнародним правом є право націй на самовизначення аж до відокремлення за цілою нацією, а не за її частиною, тим паче, якщо ця частина проживає не на своїй етнічній території, а в іншій республіці.

Тут є спроба підвести законодавчий ґрунт під відторгнення від України окремих територій. Тому що право націй на самовизначення автоматично тягне інше право — право відокремлення. Саме на цьому наполягає група кримських депутатів. Тому я, як член Комісії, виступаю категорично проти територіальних претензій. Це виглядає саме як територіальні претензії до України. Росіяни живуть в Росії, вони самовизначилися. Частина росіян на Україні не має права на самовизначення, але право на національно-культурну автономію ми гарантуємо всім національним меншинам, так як це робиться в цивілізованих державах.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Але я запрошував від Комісії у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства. Ваша Комісія пропозицію внесла. Ви просто підкріпили. Я прошу депутатів від Комісії у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства. Ви наполягаєте на такій поправці?

Наполягаєте. Тому ставиться на голосування ця поправка.

На голосування ставиться поправка — доповнити абзац словами: «УРСР гарантує всім націям, які компактно проживають на її території, право на самовизначення у вибраних ними національно-державних формах».

Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 84, «проти» — 255. Не приймається.

Є поправки до третього абзаца, Миколо Олександровичу?

ШУЛЬГА М. О. У мене більше немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Немає. Товариші депутати! Якщо поправок немає, ставиться на голосування третій абзац: «Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць». Хто за таку редакцію прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 238, «проти» — 20. Приймається. Миколо Олександровичу, далі, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Далі. У четвертому абзаці пропонується Комісією з питань правопорядку та боротьби із злочинністю слова «законодавство УРСР» замінити словами «чинного законодавства».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші з Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю наполягають на голосуванні? Ні, Ярослав Юрійович? Я зачитаю, будь ласка.

Товариші депутати! Пропонується закінчення абзаца «зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР» замінити на «зобов'язані дотримуватися чинного законодавства». Наполягають на голосуванні. Прошу голосувати.

«За» — 100, «проти» — 211. Рішення не приймається. Зачитую редакцію четвертого абзаца, запропоновану комісіями.

ШУЛЬГА М. О. Ні, Іване Степановичу!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, вибачте. Є ще щось?..

ШУЛЬГА М. О. Є ще два зауваження. Комісія у справах молоді пропонує в останньому абзаці після слів «Української РСР», тобто «громадяни Української РСР», встановити — «Союзу РСР», а далі — за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Комісія у справах молоді наполягає на цьому? Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Мы исходим из того, что поскольку мы входим в состав СССР, то, я думаю, правильно, грамотно в юридической редакции оставить «за каждым гражданином УССР право быть гражданином СССР». Соответствующим образом мы должны изложить и данный абзац этого раздела. Поэтому в соответствии с тем, как сейчас было сказано, мы просим поставить на голосование наше предложение.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г. Я пропоную весь цей четвертий абзац викреслити. Усе, що тут записано, у нас передбачене в попередніх розділах. Дотримуватися законодавства зобов'язані всі, і це зазначено у нас у попередніх розділах. Цей абзац не несе нічого нового, пропоную його викреслити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви таку пропозицію надсилали у Комісію? Надсилали.

ЛУК'ЯНЕНКО Л. Г. Ще в нас один додаток. Він точно співпадає з тим, що зараз внесений.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, дайте...

Депутат не представився. Шановні народні депутати! Депутат Лук'яненко висловив позицію Комісії по суті справи, я тільки доповню.

Подивіться, у нас в четвертому абзаці написано: «громадяни Української РСР, іноземні громадяни, особи без громадянства» — ясно, що йдеться про громадян, і ми за це проголосували в попередньому розділі.

А тепер візьміть другу половину: «підприємства, установи, організації на території Української РСР зобов'язані дотримуватися законодавства УРСР». А відкрийте шостий розділ — «Економічна самостійність» — і знову прочитайте: «Україна самостійно визначає свій економічний статус, закріплює у Законах». А далі знову чітко записано: «підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав та їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватися на території Української РСР та використовувати природні ресурси згідно із законами УРСР».

Тобто, товариші, справа в тому, що ми записали: «на території УРСР». Для чого ж ми в Декларації повторюємо одні й ті ж самі позиції? Через це ми обговорили і внесли таку пропозицію. Ви вдумайтесь і вирішіть питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви не наполягаєте? Комісія по суверенітету не наполягає, дає згоду, щоб поставити на голосування?

ШУЛЬГА М. О. Ні, я так не могу від усієї Комісії заявляти, але на голосування це треба ставити.

Стаavimo на голосування пропозицію Комісії по законодавству і законності зняти цей абзац.

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 255, «проти» — 85. Знімається. Зачитайте, будь ласка, остаточну редакцію.

ШУЛЬГА М. О. Остаточна редакція п'ятого розділу «Територіальне верховенство»: «Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, у вас з цього приводу? Додатки вже пізно. Будь ласка, другий мікрофон.

КОЛСНИЧЕНКО М. П., голова Білогірської районної Ради народних депутатів, перший секретар Білогірського райкому Компартії України (Білогірський виборчий округ, Кримська область). Территориальная крымская группа вносит предложение: Последовательно осуществляя политику полной демократии в сфере межнациональных отношений, Украинская республика гарантирует всем народам и национальным группам, компактно проживающим на территории Украины, право на самоопределение в национально-государственных, национально-административных, национально-культурных формах на основе свободного волеизъявления путем референдума. По мере возникновения на территории республики автономных образований, народам Украины гарантируется создание федеративного государства с двухпалатным парламентом». И просим поставить на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу до уваги. Ми голосували вже за таку позицію, але вона була доповнена у комісіях. Так, Миколо Олександровичу?

ШУЛЬГА М. О. Товариші, цей додаток у Комісії був, але у тексті його немає через те, що в нас тут у другій колонці тільки від постійних комісій. Тому її тут немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Для того, щоб зняти всі напруги, запропонований текст ставиться на голосування. Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 74, «проти» — 245. Не приймається.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. За що голосувати? Слухати потрібно.

Шановні товариші депутати, ця пропозиція була надіслана письмово, про що повідомили голови комісій. Тому вона один раз голосувалась у стислішому тексті, вдруге голосувалась у розгорнутому тексті. Не прийнята.

Прошу, Миколо Олександровичу, ще раз зачитати редакцію п'ятого розділу.

ШУЛЬГА М. О. Територіальне верховенство: «Українська РСР здійснює верховенство на всій території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу за внесений текст проголосувати. «За» — 344, «проти» — 16. Приймається.

Перед тим як перейти до наступного розділу, я зачитаю дві записки:

«Обратите внимание на голосование. Почему не голосует постоянно 40–60 человек. Их избиратели для чего избирали?»

В даному випадку 15 процентів не голосувало.

«Як це не дивно, але 15–17 процентів депутатів, що присутні на сесії, не беруть участі в голосуванні. При голосуванні по останніх питаннях не голосувало 36, 33 і т. д. Процентів.

Можливо, це через те, що на голосування відводиться лише 10 секунд. З цим щось треба робити. Депутат зобов'язаний голосувати. Депутат Сугоняко від Житомира.»

Товариші, ми вчора голосували достатньо. Прохання до уваги. Переходимо до шостого розділу.

ШУЛЬГА М. О. Переходимо до шостого розділу. Але, Іване Степановичу, це дуже великий розділ. Давайте я його зачитаю, а потім треба визначитися.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не потрібно зачитувати, він є у депутатів на руках. Поправки просять. По назві питань немає? Є по назві? Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю пропонує таку назву: «Економічна самостійність. Екологічна безпека». Тобто тут пропонується уже з переходом на 7 розділ їх об'єднати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, які думки будуть у депутатів? Визначіться зразу, скільки часу даємо для цього розділу? Микола Олександрович просив до години в зв'язку з тим, що розділ великий. Так, Миколо Олександровичу?

ШУЛЬГА М. О. Взагалі я оптиміст і хотів би бути ним протягом всієї цієї години. А коли почнеться друга година і ми будемо обговорювати, то, ви пробачте, у мене буде трошки інший вигляд. Дай нам бог, як то говорять.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, це пропозиція Яковичина. Я ставлю першу пропозицію Голови постійної Комісії — виділити на цей розділ до години. Прошу проголосувати. «За» — 254, «проти» — 75. Потрібно інші пропозиції голосувати?

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що у вас? Другий мікрофон.

ШЕВЧЕНКО В. І., генеральний директор Макіївського металургійного комбінату імені С. М. Кірова (Макіївський-Центральний виборчий округ, Донецька область). Я жду, когда по процедуре вы все же дадите слово. Но сейчас по предыдущему пункту. Я обращаю внимание всех депутатов на то, что или машинально, или механически, или по недоразумению последний пункт пятого раздела...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми за п'ятий розділ уже проголосували.

ШЕВЧЕНКО В. І. Одну минуту. Разрешите, я обращаюсь к депутатам.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми проголосували. На шостий розділ відводиться година. Микола Олександрович, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! Я прочитав вам уже, що Комісією з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю пропонується дати таку назву розділу: «Економічна самостійність і екологічна безпека».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ставиться на голосування. Комісія, яка вносила цю пропозицію, наполягає на голосуванні. Не наполягає? Ставити на голосування? Будь ласка, другий мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). Шановні товариші депутати, зверніть увагу. Безумовно, Комісія з питань правопорядку і боротьби зі злочинністю професійно підходить до питань економіки і екології. Ці розділи ні в якому разі не можна об'єднувати. Що в одній сфері, що в другій сфері — катастрофічне становище. Що ви, люди добрі, робите?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Внесена пропозиція ставиться на голосування.

«За» — 36, «проти» — 292. Не приймається. Є ще пропозиції щодо назви?

Голоси із залу. Немає!

ЯХЕСВА Т. М., доцент Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту (Деснянський виборчий округ, Чернігівська область). У мене одне зауваження до порядку ведення. Іване Степановичу, я пропоную таке. Це дуже серйозний розділ, і, оскільки у нас відведено до години на його обговорення, я пропоную невеликий розділ «Екологічна безпека» обговорити до обідньої перерви, а економічний розділ — розпочати після перерви.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, все. Миколо Олександровичу, зачитайте перший розділ.

ШУЛЬГА М. О. Так. По першому абзацу зауваження Комісії з питань гласності та засобів масової інформації. Тут пропонується слова «і закріплює його в законах» зняти. «Україна самостійно визначає свій економічний статус» і поставити крапку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з питань гласності наполягає на цьому? Будь ласка, перший мікрофон.

Голос із залу. Так, звичайно наполягає, тому що ці слова просто зайві. Якщо ми все будемо вставляти в Декларацію, то вона буде безрозмірна. Ці слова зайві.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви що скажете?

ШУЛЬГА М. О. Я, власне кажучи, тут особливої проблеми не бачу. І якщо воно і так залишиться, додатково тут чотири слова, то ми не так уже й збільшимо. Ми там більше говорили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з законодавства і законності наполягає на такій редакції, яка записана у третій колонці. Але Комісія з питань гласності наполягає на голосуванні.

Тому ставиться ця поправка на голосування. Зняти слова: «і закріплює його в законах».

«За» — 121, «проти» — 200. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Далі, Комісія у закордонних справах пропонує перший абзац в такій редакції: «Українська РСР самостійно визначає свою внутрішню та зовнішню економічну політику». Наша Комісія це не прийняла через те, що поняття економічний статус більш широке.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія в закордонних справах наполягає? Ні? Не наполягає. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. По першому абзацу. Комісія в закордонних справах пропонує після першого абзацу включити додатково абзац: «Економічну основу Української РСР складають кооперативна, колективна та приватна, індивідуальна власність».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, наполягаєте на цій поправці? Ні? Не наполягають. По першому немає?

ШУЛЬГА М. О. Немає по першому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший абзац ставиться на голосування. Зачитую:

«Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах». Прошу визначитися шляхом голосування.

«За» — 356, «проти» — 4. Приймається. Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Далі. До другого розділу зауважень немає, за винятком одного. Зауваження редакційного характеру: народ України має «не виняткове», а «виключне», говорять товариші, які добре знають мову, — «виключне право». Така пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. По другому абзацу. Другий мікрофон.

СУГОНЯКО О. А., старший викладач Житомирського філіалу Київського політехнічного інституту (Корольовський виборчий округ, Житомирська область). Шановні депутати! Дуже важливе і принципове питання саме тут знаходиться. Я прошу, зверніть увагу. Чи можете ви чимось володіти і не бути власником? Можете? Чи можете ви чимось користуватись і не бути власником? Можете? Чи можете ви розпоряджатися і не бути власником? Можете? Тобто тут не закладено те, що все це національне багатство є власністю нашого народу. Володіння, розпорядження і таке інше — це не власність ще. Далі, я не закінчив, а ви думайте.

В наступному абзаці, справді, дається розшифровка всьому цьому. Це все те саме національне багатство. Але дивіться на ліву сторінку, перша колонка. Повернутися до того, що було. Слухайте далі. Що нас бентежило, заважало, так це, дивіться, — «економічної зони», далі — весь економічний, науково-технічний потенціал. Як його зробити, щоб він був власністю нашого народу? А якщо іноземні підприємства? Тому я пропоную тут вставити одне слово: «весь національний, економічний і науково-технічний потенціал, що існує на території України». І, таким чином, ми вирішуємо це найголовніше питання. А цей перший абзац так залишати не можна. Це з економічної точки зору — помилка.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ми вже за перший абзац проголосували. Ви як?

СУГОНЯКО О. А. Другий, я вибачаюся, другий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви, будь ласка, стежте. Я по другому абзацу. Яка у вас конкретна пропозиція? Немає? Тоді ставиться на голосування другий абзац.

Будь ласка, Олександрє Павловичу. Вже час вийшов, до двох хвилин.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати, ми й окремо, і разом з Комісією працювали і дійшли такого висновку — я зразу хочу вашу увагу привернути до третього абзаца. Я розумію про що йде мова, я не помиляюся: «Земля, її надра й інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної морської економічної зони є власністю її народу і разом з економічним та науково-технічним потенціалом становлять на території України матеріальну основу суверенітету України».

Як ви бачите, досить трішки підправити редакційно, і цей третій абзац повністю перекриває те, що написано. Народ України має виняткове право володіння, користування і розпорядження. Справа в тому, що власність — це і є право користування, володіння і розпорядження. Через те другий абзац наша Комісія запропонувала виключити, а в третьому абзаці — редакційно поправити, то все стає на свої місця.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви не заперечуєте проти голосування?

КОЦЮБА О. П. Я не заперечую. Єдине тільки — я хотів би звернутися до народних депутатів: давайте чесно скажемо один одному — чи всі ми розуміємо ці найскладніші політекономічні категорії, якими доведеться користуватися населенню, тобто, тим нашим виборцям, до кого ми звертаємося. Коли на два речення, то хоч перше буде зрозуміле. А коли ми отак, то буде, мабуть, важкувато. Я хотів, щоб ви звернули на це увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ясно, пропозиція така. Другий мікрофон.

МЕЛЬНИЧУК В. Г., головний економіст Житомирського заводу «Вібросепаратор» (Промисловий виборчий округ, Житомирська область). Мені здається, ось так:

«Земля, її надра» і так далі — «є власністю народу». А потім має бути — «народ України має виняткове право на розпорядження національним багатством». Тобто тільки місцями помінати, а все повинно бути разом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, третій мікрофон.

ЗАЄЦЬ І. О., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ). Моя думка така, що цей другий абзац треба залишити. Але депутату Коцюбі я повинен сказати, що тріада понять — «володіння», «користування» і «розпорядження» не перекриває поняття «власності». Тому що є ще «захист і розпорядження набутками праці». Я думаю, його треба залишити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. З цього приводу? Другий мікрофон.

МАСЛЮК Г. Є., електрослюсар підземної шахти імені Челюскінців виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Петровський виборчий округ, Донецька область). Щодо редакції третього абзаца цитую: «і разом з економічним та науково-технічним потенціалом на території України». Ми загубили «власність на засоби виробництва» і ще дещо. Тобто загальносоюзна власність, таким чином, вибивається з нашого підпорядкування. Її можуть у нас просто забрати, от і все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви здали в Комісію цю пропозицію? Перший мікрофон, будь ласка.

ЧЕРНЯК В. К., народний депутат СРСР, м. Київ. Шановні депутати, на мій погляд, другий і третій абзаци шостого розділу сформульовані невдало. І вони, з точки зору економічної, практичної і теоретичної, переобтяжені термінами і не передають суті. На мою думку, потрібно об'єднати другий і третій абзаци, по суті, виключити другий абзац. Я підтримую дану пропозицію. І хочу підтримати ту редакцію третього абзаца, яка запропонована Комісією з питань економічної реформи.

І звучить ця редакція таким чином: «Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться у межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної морської економічної зони, весь економічний та науково-технічний потенціал, інші національні надбання, що існують на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки». Тут є і «власність», тут основа матеріальна, і тут не випали й «засоби виробництва», про що сьогодні вже казав один із депутатів. Тому я вважаю цю редакцію вдалішою, конкретнішою, точнішою і закликаю депутатів проголосувати саме за цю редакцію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутате Черняк, скажіть, будь ласка, на якій сторінці те, що ви зачитали?

ЧЕРНЯК В. К. Це міститься на 14-ій сторінці, чомусь воно сюди потрапило. Тут вийшла помилка — 13-та сторінка вниз. Я пропоную другий і третій абзаци об'єднати і дати в такій редакції, в якій дала Комісія.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, Комісія із законності підтримує? Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Шановні депутати, депутат Черняк має рацію. Я тільки хотів, щоб ми зорієтувалися. Це, власне, йдеться про відновлення того нашого першого варіанта, який був узятий за основу. Там було чітко сформульовано, що економічний та науково-технічний потенціал теж є власністю народу. А ми щось у новій редакції накрутили, назвали власністю все. Другий абзац можна вилучити, взагалі його викинути, коли ми відновимо редакцію того абзаца, який був другим зліва. Але тоді не

можна окремо голосувати, тільки разом. Бо інакше ми можемо вдалий варіант вилучити, а там лишити невдале формулювання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вас правильно зрозумів, ви за другий і третій абзаци, як вони сформульовані в першому варіанті? Тоді другий зліва лишити, а інший можна викидати...

ЧОРНОВІЛ В. М. Іване Степановичу! Ми зараз обговорюємо разом другий і третій. Декілька чоловік виступили і виступають за те, щоб другий абзац зберегти, а потім розглянемо третій.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми другий і третій разом обговорюєм, тому що вони від другої Комісії. Вони внесли таку пропозицію, і ми підтримуємо, а Комісія з економічної реформи внесла цю пропозицію.

ЧОРНОВІЛ В. М. Іване Степановичу, а чому ви не дасте висловитись? Я ж даю таку рівну можливість і іншим комісіям, а вам останнє слово буде...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, з економічної реформи.

ПИЛИПЧУК В. М., голова Комісії з питань економічної реформи. Шановні колеги. І друга редакція, що зліва, це — нашої Комісії, і ця поправка, що внесена ще раз, — теж нашої Комісії. Додамо також сюди й «інші національні надбання».

Тобто в першій редакції в оцій лівій колонці є «науково-технічний потенціал», але не включений сюди «культурний потенціал». Через те ми зробили оцю добавку.

Далі. Різниця між тим, що було, і зараз. Там було записано, що «створений на території республіки». І тут виникає така проблема, що він може бути створений, але вивезений за територію України. Наприклад, засоби виробництва, які ми продали, але ж ми їх створили. Тобто, ми не маємо права на них претендувати, ми маємо право претендувати тільки на ту частину, що існує, розташована на території України.

Цим викликані додатки — що не «створений», а що «існує» або «розташований». І додано, що це стосується «науково-технічного потенціалу і інших національних надбань».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Конкретно, Володимире Мефодійовичу, конкретно ваша пропозиція?

ПИЛИПЧУК В. М. Я прошу проголосувати за пропозицію, яка подана Комісією з економічної реформи. Ми її деталізували. На чотирнадцятій сторінці ми деталізували те, що нами було запропоновано в тому лівому абзаци.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, перший мікрофон.

МАТВІЄНКО А. С. Я з приводу третього абзацу. В колонці справа він записаний майже так, як вносила Комісія у справах молоді. Але зараз вноситься зовсім інша пропозиція. Я хотів би до відома депутатів сказати таке: товариші депутати, вся біда в тому, що, роблячи перший крок до самостійності, приймаючи суверенітет чи Декларацію про суверенітет, ми не прорахували всі наступні кроки. І в цьому може бути трагедія. Якщо мені зараз шановний депутат Черняк або економічна Комісія дасть відповідь, яка сьогодні власність, скажімо, іноземного капіталу в економічному і науково-технічному потенціалі, які кошти інших наших республік і чи маємо ми сьогодні спроможність виплатити їм їхню вартість, тоді ми можемо приймати в такій редакції, як запропоновано Комісією з економічних питань.

Тому я прошу не лукавити, а бути відвертими. Якщо ми пропонуємо чи, скажімо, маємо претензію на багатство загальносоюзне і на багатство, створене за участю

України в інших республіках, то давайте будемо відвертими; що такі права мають й інші республіки.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте вносити конкретні пропозиції.

МАТВИЄНКО А. С. Я конкретну пропозицію вношу: перш ніж голосувати, дати відповідь на ці запитання. А ні, то голосувати за ту пропозицію, яку внесла Комісія справа в колонці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Будь ласка.

ПИЛИПЧУК В. М. Шановні народні депутати, якщо ви звернете увагу на сторінці п'ятій, то наша редакція і редакція економічної Комісії йдуть слово в слово, за винятком повтору в кінці третього абзаца — там повторюється «матеріальною основою» і записано «з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб». Ми замінили, щоб не було два рази «матеріальних» отак — «Матеріальна основа суверенітету республіки використовується з метою забезпечення добробуту і духовних потреб населення України». Це єдина різниця, а по суті наші точки зору не розбігаються з Комісією з економічної реформи.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Комісія з економічної реформи по цьому уточненню погоджується. Миколо Олександровичу, ваше останнє слово.

ШУЛЬГА М. О. Я єдине тільки хочу сказати, що з точки зору редакції, я це вже висловлював, все ж таки другий абзац варто зберегти, а третій абзац щоб був окремо. І я не заперечую проти того, що у нас тут є. Тобто я виступаю за те, як у нас у Комісії сформульовано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставиться на голосування поправка, яка внесена Комісією з питань економічної реформи і підтримана Комісією із законності та висловлена рядом депутатів.

ШУЛЬГА М. О. Може, ми все ж таки окремо?..

ГОЛОВУЮЧИЙ. Окремо, окремо.

Голос із залу. Комиссия работала вместе с нами, и эта формулировка является совместной...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я тільки прошу вас, раніше визначайтеся із своєю Комісією...

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Чия «безграмотная формулировка»? Я прошу депутатів, яких би вони рангів не були, так не висловлюватися. Підійшов депутат Ємельянов і не зрозуміло, кого звинувачує в «безграмотному формулюванні». Я прошу депутата Ємельянова працювати більше в комісіях і відстоювати свої формулювання.

Так, шановні товариші депутати, ставиться на голосування поправка, яку вносили. Потім буде ставитися те, що у третій колонці, від Комісії.

Поправка, яка внесена Комісією з питань економічної реформи і не повністю, я так зрозумів, розділяється Комісією законодавства і законності.

Депутат не представився. Іване Степановичу! Тут щоб не було конфліктної ситуації. Справді, з нами працював народний депутат Шишкін і ще декілька чоловік. І ми з ними узгодили цю праву сторону. Олександра Павловича Коцюби не було. Тому це ваша справа. Ви визначіться, хто з вас.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, прошу визначитися щодо цієї поправки шляхом голосування.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 113, «проти» — 170. Не приймається. Тому вноситься пропозиція та, що від Комісії. Другий і третій абзаци залишити в такій редакції, як від Комісії. Прошу голосувати.

Як не другий? Прошу затримати голосування. Миколо Олександровичу, спростуйте, другий і третій, чи ні?

ШУЛЬГА М. О. Другий і третій абзаци. Другий абзац — «народ України». У нас це написано, подивіться.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я так розумію, що окремо потрібно проголосувати. Так, за другий абзац. У нас є ще, крім економічної реформи. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Іване Степановичу! Тепер, як ми так зробили, треба окремо голосувати другий, який ми вже обговорили, і обговорити третій. Так є нечітке формулювання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я так і роблю. По другому абзацу у нас і у Миколи Олександровича поправок більше немає. Поправок письмових і усних також. Тому ставлю на голосування. Хто за те, щоб другий абзац був у такій редакції:

«Народ України має виняткове право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України»? Прошу голосувати.

Так, доручаємо комісіям вивчити в інституті мовознавства, яке з них глибше, і прошу голосувати. «за» — 340, «проти» — 10. Приймається.

По третьому абзацу. Миколо Олександровичу, у вас ще письмові поправки.

ШУЛЬГА М. О. Письмові є. До третього абзацу є письмові зауваження. Крім поправки, яку дала Комісія, що на 14 сторінці, у нас є ще такі доповнення. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує абзац 2 доповнити і розпочати так: «Земля, її надра, водні», і далі за текстом. Тобто, додається слово «водні». (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ні товариші! Ті поправки не голосувалися. Комісія з питань відродження наполягає на цьому?

Голос із залу. Наполягає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тому ставиться на голосування. Хто за те, щоб додати в абзаці слово «водні», а далі за текстом, прошу голосувати.

«За» — 257, «проти» — 59. Приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Мандатна і з питань депутатської етики Комісія, на жаль, висловила тільки свій сумнів, а не дала формулювання. Тому, може, вони пояснять. Вони говорять, що потребує уточнення формулювання «економічний і науково-технічний потенціал», оскільки воно включає в себе людський фактор.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Мандатна Комісія наполягає на цьому? Ні. Не наполягає. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. У нас є тут особлива думка народного депутата Чучука — це Комісія з прав людини. В другому абзаці після слів «що створений на території України» додати — «є власністю народу України та її громадян».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ваше відношення до цього.

ШУЛЬГА М. О. Наше відношення? Ми не поставили. Це зрозуміло.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не поставили? Зрозуміло? Депутат Чучук наполягає на цьому? Ні. Не наполягає.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства пропонує абзац 2 замінити реченням:

«Механізм передачі загальносоюзних об'єктів та підприємств союзного підпорядкування у власність республіки вирішується при укладанні нового Союзного договору». Тепер зверніть увагу, що у нас тут є абзац, якщо справа — п'ятий абзац. Він же шостий в іншому формулюванні, але ідея ця є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, є в Комісії з базових галузей інші думки? Василь Іванович, наполягаєте ви на цьому? Не наполягають. Далі, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Комісія в справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства пропонує після слів «економічної зони» доповнити «повітряний простір». Цього у нас дійсно немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Є пропозиція доповнити? Хто за те, щоб доповнити, прошу проголосувати. «За» — 287, «проти» — 41. Доповнюється. Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Після слів «весь економічний» ця ж Комісія пропонує доповнити — «розумовий». Ми так не ставили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія після слів «весь економічний» наполягає доповнити «розумовий». Голова комісії наполягає? Другий мікрофон.

ХОДОРОВСЬКИЙ Г. І., завідувач кафедри Чернівецького державного медичного інституту (Ленінський виборчий округ, Чернівецька область). Шановні депутати! Я хочу привернути вашу увагу до того, що інтелект зараз розглядається особливо в нашій державі. Якщо за кордоном це є власність особи, яку вона може продати, чи може купити хтось інший, то у нас поки що до цього питання ми таким чином не ставимося. Це є якась аморфна субстанція, яка в той же час відіграє дуже важливу і політичну, і економічну функції в державі. І тому, якщо ми будемо формулювати те, що вкладається в «розумовий» чи «інтелектуальний» в поняття «науково-технічне», то це зовсім не правильно. Тому що науково-технічний — це є дуже вузьке розуміння розумових, інтелектуальних здібностей людини. Тому я б пропонував, щоб все-таки прислухались і включити або «розумовий», або «інтелектуальний», навіть замість «науково-технічний».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Перший мікрофон.

КОРНЄЄВ А. В., доцент кафедри філософії Донецького політехнічного інституту (Ворошиловський виборчий округ, Донецька область). Товарищи! Інтелектуальний потенціал матеріальної основи суверенітета быть не может.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування ця поправка. Будь ласка, другий мікрофон.

ВЛОХ О. Г., завідувач кафедри Львівського державного університету імені І. Франка (Ленінський виборчий округ, Львівська область). Я хотів би сказати, що інтелектуальний і науково-технічний потенціали — це різні потенціали і тому треба включати одне і друге. Більше того...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми ставимо на голосування, а ви думайте.

ВЛОХ О. Г. Я ще зверну увагу на ту обставину, що в нас є дві таблиці, оце де три колонки, і де дві колонки. Чомусь при читанні цієї третьої колонки, здається, було упущено слова: «весь економічний і науково-технічний потенціал». Плюс до цього — «інтелектуальний».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваше останнє слово, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Моє слово останнє, як і члена Комісії, заступника голови Комісії Корнеєва, таке. Тут ми пишемо, що є матеріальною основою.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все зрозуміло. Ставиться на голосування поправка, внесена Комісією в справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, — після слів «весь економічний» доповнити «розумовий». Прошу голосувати.

«За» — 105, «проти» — 198. Не приймається.

Шановні товариші депутати! Підійшов час перерви. У нас залишилось по цьому розділу дуже багато питань. Оголошується перерва до 16 години.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

12 липня 1990 року. 16 година.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прохання реєструватися.

Поки ви будете реєструватися, дозвольте оголосити одну пропозицію: «Пропоную домовитися з депутатами щодо продовження сьогодні вечірнього засідання до 20 години з тим, щоб завтра закінчити до 18 години і прийняти Декларацію. Депутат Алтунян».

Шановні товариші депутати, вечірнє засідання Верховної Ради Української РСР оголошується відкритим. Продовжуємо постатейне обговорення і голосування по проєкту Декларації про державний суверенітет України.

Я прошу вас визначитись щодо цієї записки. Хто хоче висловитись з цього приводу? Немає бажаних? Тоді ставлю на голосування: хто за те, щоб продовжити сьогодні роботу вечірнього засідання до 20 години, а завтра закінчити і прийняти Декларацію до 18 години, прошу проголосувати.

«За» — 141, «проти» — 157, рішення не приймається.

Товариші депутати! Продовжуємо нашу роботу. Миколо Олександровичу, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, ми з вами продовжуємо обговорювати правки, які надійшли від комісії. Зараз ми знаходимось на 16-й сторінці і дійшли до останньої пропозиції на цій сторінці від Комісії у питаннях діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. Вони пропонують у другому абзаці, замість слів «весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України», записати: «все національне багатство, створене українським народом». От така пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У кого з депутатів від Комісії у питаннях діяльності Рад народних депутатів є зауваження? Михайле Васильовичу, ви не наполягаєте?

Наполягаєте. Ставиться на голосування ця пропозиція, прошу голосувати. Третій мікрофон, будь ласка.

Депутат не представився. Іване Степановичу, не можна голосувати «національне багатство». Воно створене не лише народом України. До національного багатства відносяться також і ті елементи, які є природними. І якщо записати таке: «створе-

не», то це дуже звужує поняття «національного багатства». Отже, тут ми не можемо цього вносити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, спростуйте, будь ласка, я поки не включився.

ШУЛЬГА М. О. Тут нічого спростовувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви розділяєте цю думку?

ШУЛЬГА М. О. Чому я повинен розділяти чи ні? Вони вносять, а ви ставте на голосування. Чому я по кожному пункту повинен висловлювати свою думку?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви ж обговорювали цю пропозицію...

ШУЛЬГА М. О. Обговорювали її і не включили. Ми її виклали в правій колонці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так ви так і скажіть. Он вам допомагає ваш заступник. Будь ласка, другий мікрофон.

КОРНЄВ А. В., доцент кафедри філософії Донецького політехнічного інституту (Ворошиловський виборчий округ, Донецька область). Эта поправка была сделана ко второму абзацу, где речь идет о «власності» народа Украины.

Поскольку здесь речь идет уже не о собственности, а о том, что это является материальной основой, а перед этим в абзаце решен вопрос о том, что все национальное богатство находится в распоряжении, пользовании, владении народов Украины, принимать эту поправку нет целесообразности.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що будемо робити? Голосувати? Ставиться на голосування.

Третій мікрофон. Від Комісії? Ви визначайтеся раніше, а то вас немає, то — «наполягаю», то — «від Комісії».

ПРИЧКІН О. О., другий секретар Запорізького обкому Компартії України (Василівський виборчий округ, Запорізька область). Я хотел бы обратить ваше внимание на то, что мы здесь вторгаемся в сферу отношений собственности. Конечно, природные факторы, вся среда природного обитания принадлежат исключительно народу. Но когда мы говорим о том, что «принадлежат предприятия, кооперативная собственность, организации», мы не можем это записывать — это было бы неграмотно. Поэтому и предлагается такая формулировка. Но лучше всего отражает и разделяет это та формулировка, которую предложила Комиссия по делам молодежи. Я считаю, что она более компетентна, квалифицированно и грамотно изложена.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Михайле Сергійовичу, визначайтеся, хто наполягає, хто ні. Вам до відома...

ШУЛЬГА М. О. Остання пропозиція до цього абзацу. Це якраз та пропозиція, про яку зараз говорив народний депутат Причкін. Вона запропонована Комісією у справах молоді і звучить так: «земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є власністю народу. Все це, а також весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян».

Що стосується Комісії, то Комісія вважає, що тут дуже багато пропозицій, які перегукуються. Знову ж тут навколо питання, навколо «технічного потенціалу і економічного». Тобто, кожен використовує своє трактування. Я б не хотів тут повторюватись. Краще, мабуть, коли б від Комісії ви нам довели, що це краще.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, від Комісії? Перший мікрофон.

МАТВІЄНКО А. О., перший секретар ЦК ЛКСМУ (МДС) (Бершадський виборчий округ, Вінницька область). Товариші депутати! Якщо буде голосуватися те, що запропоновано Комісією по суверенітету, Комісія не наполягає, щоб зараз ставити на голосування.

Але нашу позицію я вже аргументував і аргументую її ще додатковими цифрами. Наприклад, на території Сполучених Штатів Америки 12 процентів економічного та науково-технічного потенціалу інших країн, на території Канади — 20 процентів, на території ФРН — 14 процентів.

Тому ще раз повторюю: що стосується економічного та науково-технічного потенціалу, ми не можемо вважати його власністю. Цим і пояснюється позиція Комісії в справах молоді. Тому, якщо буде голосуватися поправка, яка внесена Комісією, ми не наполягаємо на тому, щоб нашу поправку ставити. Тому, що вже все враховано.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Прошу пробачення, але я повинен заперечити з цього приводу. Дійсно, в пропозиції Комісії враховується, що не вся власність, не весь потенціал може бути оголошений власністю народу. Але те, що говориться у третьому абзаці шостого розділу, не дозволить сказати, що вся загальносоюзна власність, державна, яка знаходиться на території України, є власністю її народу. Бо «власністю народу» є не тільки природно-географічні, так би мовити, складові частини, а й економічний потенціал, матеріальна основа суверенітету республіки. Що це таке — невідомо, і таким чином уся власність, державна, загальносоюзного підпорядкування залишається не в такому стані...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ваша пропозиція?

Депутат. Пропозиція? От я її можу подати в письмовій формі. Але зверніть увагу, що нижче написано в наступному абзаці.

(Ш у м у з а л і).

Депутат. Українська РСР має... на свою частку. Бачте, частка... (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

ЗАЄЦЬ І. О., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! Оця поправка Комісії у справах молоді здвигається за своїми ідейними спрямуваннями з тим, що дала Комісія Шульги в останньому варіанті і, на мою думку, абсолютно не прийнятна. Обґрунтую вам, чому. Річ у тому, що ми маємо проголосити цією Декларацією свій намір на те, що засоби виробництва, які знаходяться на території України, є власністю народу України. Якщо ж ми цього не зробимо, то це означає, що значна частина національного багатства, створена за рахунок ресурсів і працею наших людей, не є нашою власністю. А якщо це не наша власність, то ми не маємо ніяких можливостей ні організаційних, ні політичних перебудувати наше народне господарство, спрямувавши його у бік соціальних потреб. Чому? Річ у тому, що коли ми не є власниками, ми не зможемо закрити це підприємство, ми не зможемо його перепрофілювати.

Ні, ні, Іване Степановичу, це обґрунтування досить серйозне. Я попрошу послухати. Я прошу пробачення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пропозицію вносьте.

ЗАЄЦЬ І. О. Ми не зможемо його перепрофілювати. Іване Степановичу, дайте мені висловитись. Це центральне питання нашої Декларації. Або народ України буде

мати багатство, або він його не буде мати. Ми чудово знаємо, що якщо національне багатство обмежується лише природними ресурсами (як це у третіх країнах світу), то іноземний капітал роздягає цю країну до тла. Там вони теж володарі своєї землі. Отаку саму річ закладаємо і ми, якщо ми не пишемо, що засоби виробництва є власністю нашого народу.

Депутата Матвієнка і інших депутатів турбує те, що ми таким чином немов би сьогодні забираємо ці засоби виробництва у свою власність. Це, депутате Матвієнко, не зовсім так, тому що наша Декларація — це не закон, Іване Степановичу, це не закон.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, я прошу пропозиції формулювати, а не виступати. Я нагадую депутатам, що ми визначили час — годину. І тому для виступів ніякої можливості нема, тим більше, що ми домовилися вчора і проголосували виступам до двох хвилин від комісії.

Товариші! Вноситься пропозиція поставити на голосування поправку, яка внесена Комісією у справах молоді. Прошу депутатів проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, знімається. Вони не претендують на неї.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не такий, як вам здається, у нас принцип. «За» — 86, «проти» — 135.

Далі. Щодо цього абзацу є ще одна пропозиція, вона на 20 сторінці. Це пропозиція Комісії з питань екології та раціонального природокористування.

20 сторінка, товариші, щоб легше вам було орієнтуватись, останній абзац. «Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться у межах території УРСР, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, повітряний простір, рослинний і тваринний світ, весь економічний, інформаційний, технічний, науковий та інтелектуальний потенціал, що створений» і далі за текстом. Ви бачите, що це повторюється. Комісія наполягає на цьому?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Від Комісії з питань екології — ви наполягаєте? Ні. Комісія знімає. Не наполягає, вірніше, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Тоді що стосується поправок саме до цього абзацу, який в нашому варіанті є третім абзацом, то більше пропозицій немає.

Депутат не представився. Товариші депутати! Питання економічного суверенітету дуже важливе. Якщо ми не проголосимо про те, що все, що знаходиться на території України, є нашою власністю, то я можу більше сказати: не тільки Декларація не потрібна, але й ми не будемо потрібні. Через те я пропоную перейти до того, що ми прийняли за основу, що було внесено Комісією з економічної реформи. Погляньте на лівий стовпчик, на ліву сторону, то є другим абзацом. Я пропоную тоді проголосувати і прийняти в тому формулюванні, як було закладено нами у другому абзаці. Прочитайте, будь ласка. Тоді давайте цей варіант приймемо. А якщо ми будемо претендувати тільки на частку, толку не буде. Нам потрібно все і зразу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, депутат Щербина і депутат Пилипчук, голова постійної Комісії з економічної реформи, вносять пропозицію проголосувати цей абзац у такій редакції, яку в першому варіанті проекту Декларації взято за основу. Є потреба зачитувати?

«Земля, її надра, інші природні ресурси, які знаходяться у межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економі-

чної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян».

Ставити на голосування? Ставиться на голосування.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 247, «проти» — 63. Приймається.

ШУЛЬГА М. О. Абзац четвертий. «Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах, золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу республіки».

Щодо цього абзаца, то тут є декілька пропозицій від комісій, зокрема Комісії у справах молоді. Комісія по боротьбі з злочинністю знімає свою пропозицію. А далі пропозиція Комісії у справах молоді. Вони пропонують четвертий абзац викласти в такій редакції: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яке створено завдяки зусиллям народу республіки», тобто без тієї конкретизації, яка є у нас.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви наполягаєте? Перший мікрофон.

Голос із залу. Ми наполягаємо і аргументуємо це тим, що будь-яка деталізація обмежує, і цього обмеження не слід робити, оскільки документ від цього робиться гіршим.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з депутатів з цього приводу хоче висловитись? Ставимо на голосування. Ви по цьому питанню? Перший мікрофон.

ЛЮБЕНЧУК М. І., голова колгоспу імені Котовського Кам'янець-Подільського району (Чемеровецький виборчий округ, Хмельницька область). Пропоную такий текст: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства згідно з окремим договором, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви письмово дали цю поправку? Письмово є така поправка? Немає, тому передайте її в Комісію, будь ласка.

ЛЮБЕНЧУК М. І. Шановні колеги, я хотів би обгрунтувати, чому саме так записано. Тому, що розділити майно Радянського Союзу можна двома шляхами. Один шлях — обрахувати, скільки кожна республіка внесла у розвиток кожної іншої республіки. Тоді кожна республіка буде претендувати на те, щоб друга республіка передала їй. Цей шлях невірний. Як тільки ми почнемо всередині України ділити, що створено Росією, Молдавською, Прибалтикою, це приведе до важких наслідків.

І другий варіант є, який прийняла Росія і якому ми послідували, тобто те, що є на території республіки, уже не переглядається, є власністю республіки, і за це ми проголосували. Але окрім цього є ще валютний фонд, є золотий фонд і алмазний фонд.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, дякую. Через те пропонується четвертий, абзац проголосувати у запропонованій редакції. Дякую. Тільки ви більше за свою Комісію, будь ласка.

Від Комісії у справах молоді є в депутатів зауваження? Немає? Вони наполягають на голосуванні. Тому ця пропозиція ставиться на голосування. Зачитую її. До уваги! Сімнадцята сторінка третій абзац друга колонка: «Четвертий абзац викласти в такій редакції:

«Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яке створено завдяки зусиллям народу республіки».

Прошу голосувати.

«За» — 201, «проти» — 131. Не приймається.

Миколо Олександровичу, далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у питаннях соціальної політики та праці пропонує цей пункт викласти так: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, яка створена завдяки трудовим зусиллям народу республіки і використання Союзом її природних та інтелектуальних та матеріально-технічних ресурсів. Не питання вирішується при укладанні нового Союзного договору».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія наполягає на своїй редакції? Наполягає. Хто від Комісії буде говорити? Ні. Наполягають на голосуванні. Ставиться пропозиція на голосування.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 138, «проти» — 162. Не приймається.

Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує доповнити четвертий абзац і викласти його так: «Українська РСР має право на свою частку загальносоюзного багатства, алмазному...», далі за текстом. «На свою частку загальносоюзного багатства» — у нас тепер так і є в нашому тексті справа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія не наполягає. Далі, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у закордонних справах пропонує:

«Українська РСР заявляє про своє право на частку» і далі за текстом. Тобто тут по-іншому дієслово стоїть — не «має право», а «заявляє».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не наполягає?

ШУЛЬГА М. О. Не наполягає. Далі комісії мандатна і з питань депутатської етики: виключити з абзаца чотири розділи положення про алмазний і валютний фонди і далі тут...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже це голосували.

Ви не наполягаєте? Ні, не наполягають. Ми вже це голосували. Далі.

Це була «молодіжна» пропозиція, я прошу слідувати. Тим більше, що Комісія не наполягає.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства абзац четвертий пропонує виключити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Василю Івановичу? Не наполягають? Далі.

ШУЛЬГА М. О. Більше пропозицій з цього немає.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тому зачитується абзац в такій редакції. Ще від Комісії у питаннях законності і законодавства. Миколо Олександровичу, вибачте.

КОЦЮБА О. П., доцент Республіканської вищої школи управління агропромислового комплексу Української РСР (Радянський виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Мені по дорозі кажуть (н е р о з б і р л и в о). Ви думаете, що це залежить від того, чи ми хочемо чи не хочемо лишати. Ми повинні думати, які можуть наслідки наступити від цього.

Я даю пропозицію. Ви мені скажіть, якщо взяти газовий трубопровід Уренгой — Ужгород, то та його частина, яка знаходиться на території України, — це наша власність чи не власність?

Голоси із залу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Олександр Павловичу! Я прошу пропозицію, а не запитання до залу.

КОЦЮБА О. П. Ми саме це врахували і через це зробили таким чином. Фактично ви прийняли ту редакцію, яка була запропонована в першій редакції і яка була підтримана Комісією з економічної реформи і Комісією по соцзаконності, але з деякою редакційною правкою. І це добре. Але далі ми переставили це питання, щоб не було цих спорів. Чому я привів приклад? Концептуально після цього абзаца йшло: «Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно із законами УРСР». А далі вже пішло питання про розподіл загальносоюзної частки України. Через те ми цей розділ... Якщо ви подивитесь у себе на п'ятій сторінці, він концептуально по-іншому побудований, не протирічить, на наш погляд, нормам міжнародного права і нормам існуючого права. І ми можемо будувати тоді нормальні економічні відносини. Ми хочемо перейти до ринкових відносин і ми будемо тоді вирішувати питання власності. Через те ми пропонуємо в цілому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все.

Шановні товариші депутати! Ставиться на голосування в такій редакції, яка в третьому стовпчику проекту, який ми обговорюємо:

«Українська РСР має право на свою частку у загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу республіки». Прошу голосувати.

«За» — 244, «проти» — 84. Приймається. Далі, Микола Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Товариші! У нас іде пункт 5, до якого не надходило якихось пропозицій через те, що він новий — з'явився тут завдяки співробітництву з Комісією по законодавству. Товариші! Ви зараз будете запитувати, а за що ми голосуємо? Це дуже серйозна річ.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, зачитую: «Підприємства, установи, організації»...

ШУЛЬГА М. О. Та ні, дайте я сам зачитаю!

Товариші! Це новий. Його немає зліва — це тільки справа. Тому уважно подивіться. Тут мова йде про те, про що говорив зараз Коцюба. Тобто, щоб не вийшло так, що ми проголосили все, що на нашій території, це наше і ні з ким ми не маємо ніяких відносин. Тому, щоб ми були (коли заявляємо свою Декларацію на весь світ) цивілізованими людьми, тут записано: «Вирішення питання загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

МЕЛЬНИК Б. П., заступник начальника Головного планово-економічного управління Одеського облвиконкому (Тарутинський виборчий округ, Одеська область). Уважаемые товарищи депутаты!

Я предлагаю 5 абзац начать следующими словами: «Украинская ССР гарантирует на своей территории наличие всех форм собственности, включая и частную», а дальше по тексту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже за форми сьогодні голосували. З цього приводу? Третій мікрофон.

Депутат не представився. У мене пропозиція така: виключити цей абзац. Тому що я, наприклад, економіст, не знаю, що таке загальносоюзна власність як спільність

власності всіх республік. Назвіть мені, будь ласка, хоч один нормативний документ (правовий чи інший), де є таке трактування союзної власності.

Візьміть закон, наприклад про власність, де чітко сказано, що союзна власність — це власність, яка створюється за рахунок союзних бюджетів і т. д., і т. д. Тобто це визначення, якого не мав світ. І якщо ми проголосуємо за це, то ми знову ж таки закріплюємо колоніальне становище нашої України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

НОСОВ В. В., інженер-електронник Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту (Октябрський виборчий округ, Полтавська область). Я не зря уступил слово Зайцу, потому что вычислил, что он этот вопрос задаст. Читаю: «Закон Союза ССР о собственности («Известия», 11 марта). Собственность в СССР выступает в форме собственности советских граждан, коллективной и государственной собственности». Теперь государственную читаем: «К государственной собственности относятся общесоюзная собственность, собственность союзных республик, собственность автономных республик и т. д.». Теперь, товарищи... Надо уметь дослушивать не крича. Дальше: «Имущество, создаваемое или приобретаемое за счет бюджетных или иных средств Союза ССР, — дальше там пропуск, — относится соответственно к общесоюзной собственности». Вот вам это определение. И поэтому, если мы не хотим заложить конфликты в других...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат Носов, ваша конкретна пропозиція.

НОСОВ В. В. Предложение: если мы не хотим заложить конфликты в следующих поколениях, то надо этот пункт оставить и выбрасывать его нельзя. Это гражданско-правовые отношения собственности.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. З цього приводу в депутатів є міркування? Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Якщо ми приймаємо положення про верховенство наших законів над всесоюзними, то нам треба розібратися з тою загальносоюзною власністю. Ви знаєте, що сьогодні майже все, загальносоюзна власність. Отже, я не проти того, щоб ділити й тут, як це написано. Але ця катавасія мене не влаштовує, оскільки є всесоюзний закон. Ми приймаємо свій закон, який є верхнім над всесоюзним.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ОСАДЧУК П. І., письменник, секретар правління Київської Спілки письменників України (Глумацький виборчий округ, Івано-Франківська область). Все-таки є така власність, як всесоюзна. Ми це знаємо. Наприклад, такі підприємства, як Чорнобильська атомна станція, як Калуський «Хлорвініл» і так далі, — це власність всесоюзна. Коли виникатиме питання про передачу різних союзних підприємств в республіці, то цей абзац, якщо ми його залишаємо, я пропоную доповнити такими словами: «Після екологічної експертизи всесоюзне підприємство, що завдало шкоди навколишньому середовищу, переходить у власність народу безкоштовно. У випадках, коли екологічно шкідливе підприємство завдало непоправної шкоди навколишньому середовищу...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Товариші! Ставиться на голосування. Передайте письмово, будь ласка. Ставиться на голосування. Прошу депутатів визначитись щодо залишення цього абзаца в такій редакції: «Вирішення питання загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками, суб'єктами цієї власності». Прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 307, «проти» — 49. Приймається.

ШУЛЬГА М. О. Далі у нас іде абзац: «Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР».

Я не знайшов тут пропозицій. Може, я помиляюсь, але письмово я не знайшов. Я говорю про те, що тут у нас їх не знайшов.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С., завідувач відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область). Там на 20 сторінці записана моя пропозиція. Тому що підприємства, установи, організації та об'єкти СРСР й інших держав, коли ми не зможемо дивитися, що вони роблять у нас, нічого кращого не вийде.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Назвіть. 20 сторінка. Який абзац — останній?

РОМАНОВ Ю. С. У самому кінці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так ми ж говоримо зараз про інший абзац.

РОМАНОВ Ю. С. Підприємства, установи, організації та об'єкти СРСР та інших держав...

ГОЛОВУЮЧИЙ. А ви ж тут написали — передостанній абзац.

РОМАНОВ Ю. С. Моя пропозиція, щоб включити ще об'єкти СРСР, які були б підконтрольні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. То це ви писали до пункту 3? Тому Микола Олександрович його не зачитав. Якщо пропозиція письмово є, будь ласка.

Пропонує подати так: «підприємства, установи, організації та об'єкти СРСР, інших держав і їхніх громадян» і далі за текстом.

Товариші, прошу визначитись щодо цієї поправки голосуванням.

«За» — 128, «проти» — 156. Не приймається.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Зачитую: «підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватися на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР». Ставиться на голосування.

«За» — 353, «проти» — 6. Приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Тепер у нас останній на цій сторінці абзац: «Українська РСР самостійно створює банківську, фінансову, фінансово-кредитну, податкову та грошову системи республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходження і порядок видатків». Є досить багато пропозицій у письмовій формі, які тут на 18 сторінці в другій колонці.

Зокрема, Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства пропонує абзац 5 викласти в такій редакції: «Українська РСР самостійно створює банківську фінансову кредитну, податкову та при необхідності грошову системи» і далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села наполягає на цьому?

Наполягають. Ні? У мене записано так: з питань відродження та соціального розвитку села. На 18 сторінці. Так?

ШУЛЬГА М. О. Так, але я спочатку зачитав пропозицію Комісії з питань розвитку базових галузей. Я не помітив цього.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Будемо вважати, що це дві комісії вносять таку пропозицію.

Ні? Ну, ви зачитували: абзац 5 викласти в редакції, запропонованій Комісією з питань відродження та соціального розвитку села. Повторіть, що ви хочете?

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я прочитав ось цей пункт, який від Комісії з питань розвитку базових галузей народного господарства. На 18 сторінці: «Українська РСР самостійно створює банківську фінансово-кредитну, податкову та при необхідності грошову системи» і далі за текстом.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ О. П., голова ради агропромислових формувань Сумської області (Сумський виборчий округ, Сумська область). Я з питання порядку голосування. Спочатку пропозиція Комісії з питань відродження та соціального розвитку села. Чому ж? Я вважаю, що це неправильно. І тому наполягаю на голосуванні першої пропозиції — нашої, яка стоїть. І я думаю, що решта депутатів підтримає нас.

ШУЛЬГА М. О. Я прошу пробачення. Тут дрібно написано, і я просто це вилучив першим. Тому я і запропонував.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Та все ви правильно зробили. «Українська РСР самостійно створює банківську, фінансову системи» і далі за текстом.

У вас з цього приводу? Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Як я зрозумів (бо дуже шумно), в одній пропозиції «при необхідності грошову», а в другій — взагалі знята «грошова». Так. Мені здається, що тут відбилися настрої нашого колишнього Голови Президії Верховної Ради УРСР Івашка, який боїться ринку як... Що таке? Я не розумію. Він подав заяву. Вибачте. Дайте мені слово. Товариш Івашко вже не є нашим Головою Президії, бо він подав заяву. Так от, він боїться ринку. Якщо ми хочемо мати ринок, нам треба свою грошову систему.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, дякую.

Шановні товариші! Я пропоную так. Василю Васильовичу, хвилину. Я надам слово. Миколо Олександровичу, спростовую. Слідкуйте тільки. 18 сторінка, другий абзац. Я прошу до уваги. Запорізька делегація й інші, прошу до уваги. Ви близько сидите. Повертаємося. Відкрийте 18 сторінку, другий абзац. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує абзац 5 викласти в такій редакції: «Українська РСР самостійно створює банківську систему в особі найвищих органів державної влади і управління, здійснює керівництво фінансово-кредитною і податковою системами, грошовим обігом республіки, формує свій бюджет, визначає джерела його надходження і порядок видатків». У вас будуть зауваження від Комісії?

ШУЛЬГА М. О. Комісія зробила так тому, рахує, що дане формулювання не виключає (якщо це колись буде потрібно) і грошову одиницю. А зараз не варто це записувати. Інакше буде черговий бум, той, що вже був.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ця пропозиція ставиться на голосування. Третій мікрофон. Там «банкір» стоїть.

ГЕТЬМАН В. П., голова правління Українського республіканського банку Агропромбанку СРСР (Уманський виборчий округ, Черкаська область). Шановні депутати! Я прошу уваги. Відкрийте сторінку 19 абзац 5. Я хотів би звернути увагу, що в

цій редакції, яку нам сьогодні запропонувала Комісія, є три суттєві моменти, на які я хотів би, щоб ви зважили.

Перше. На жаль, в цьому абзаці категорія цін відсутня, тобто політика цін чомусь не включається в орбіту суверенітету республіки. Вважаю це помилкою. Тому в нашій редакції, де я наголосив на абзаці 5, це є.

Друге. У нас там чомусь окремим рядком виділено зовнішньоекономічний банк. Далі. Цілком зрозуміло, що якщо ми сказали про створення своєї банківської системи, то зовнішньоекономічний банк входить в цю систему. Хотів би тільки сказати, що ніде в світі валютна діяльність підприємств не відокремлена від основної діяльності. І думаю, що (н е з р о з у м і л о) це право не треба... Думаю, що створення окремого зовнішньоекономічного банку можна дозволити собі тільки на якомусь перехідному періоді. Адже, якщо ми вирішили рухатись по класичному, цивілізованому зразку, то нічого нам робити спроби створити свої велосипеди.

І останнє. Що стосується впровадження грошової одиниці, то я дуже просив би, товариші, до високої державної мудрості — залишити формулювання так, як ми записали. Створити сьогодні свою одиницю — значить, загнати себе в куток, забувши мудре прислів'я, що перш ніж зайти, треба подумати, як вийти. Давайте будемо політиками і залишимо якийсь маневр. Тому я пропоную так, як ми записали на 19 сторінці: «Українська РСР самостійно створює банківську, включаючи зовнішньоекономічний банк, цінову, фінансову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю». Це повністю дасть можливість нам, коли треба, створити цю одиницю. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. І далі, Вадиме Петровичу, закінчіть цей абзац: «Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР».

Ця пропозиція вибирає декілька пропозицій, тому вона ставиться на голосування.

Зачиту: абзаци 5, 6, 7 розділу шостого викласти в такій редакції: «Українська РСР самостійно створює банкову, включаючи зовнішньоекономічний банк, цінову, фінансову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю. Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР».

Прошу проголосувати. (Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 322, «проти» — 35. Приймається. Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Ну, в такому випадку нам не треба другий раз уже повертатися і стверджувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, так.

ШУЛЬГА М. О. В такому випадку ми переходимо аж до передостаннього абзаца.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, так. Приймається, переходьте.

ШУЛЬГА М. О. Там он протестують. Є інші пропозиції, вони наполягають.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші! Є інші пропозиції, але результати голосування такі, що вони визначені вже. Я нічого не порушую. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Нічого не порушую. Далі. Так, товариші депутати, прошу визначитися голосуванням — зачитувати інші поправки чи ні з цього приводу. Проголоуйте, прошу визначитися голосуванням.

Хто за те, щоб не зачитувати інші поправки? Прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 277, «проти» — 65. Приймається. Все, все, Володимире Мефодійовичу, сядьте, будь ласка, на місце. Сядьте на місце. Продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Передостанній абзац: «Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, а також сплачують податки до місцевих та республіканських бюджетів».

З цього приводу є також зауваження. Є зауваження Комісії у справах молоді — на 19 сторінці, це п'ятий абзац. На 19 сторінці Комісія у справах молоді пропонує сьомий абзац викласти в такій редакції: «На території УРСР усі використовувачі землі, інших природних і трудових ресурсів вносять плату та сплачують податки до місцевих та республіканських бюджетів». Така пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У кого є ще пропозиції? Перший мікрофон.

ГЕТЬМАН В. П. Товариші депутати! Я вибачаюсь, але Комісія мені доручила цей розділ прокоментувати. Тому я так часто біля мікрофона. Я ще раз повторюю логіку нашого судження. Підприємства, установи та організації (як написано в редакції) пропонує Комісія. Цей перелік не гарантує, що ми всіх перерахували. Для прикладу: особистий власник, який буде мати землю і буде її використовувати, повинен сплачувати чи ні? Тут цього немає. Тому ми просимо вас подивитися на сторінку 19, яка не протирічить пропозиції Комісії, але є більш локанічною і правильною, і записати, що всі використовувачі вносять податки. Просимо нас підтримати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон. У вас з цього приводу? Гетьман В. П. Іване Степановичу, я пропоную цей пункт взагалі виключити. Тому що, коли ми створюємо власну банківську і всі інші системи, тоді там воно все записано, як ми регулюємо. Тим більше, що тут включено далеко не всі податки. Іване Степановичу, одну секунду.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати! Я прошу вас відкрити сторінку 20 — абзац 2. У нашій редакції ми наголошуємо на принциповому формуванні бюджету знизу вгору. Всі податки направляються в місцевий бюджет, а звідти в нормативах відраховуються в інші.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я дуже перепрошую, Вадиме Петровичу, ми дискутували пропозицію від Комісії у справах молоді. А ви відкриваєте знову свою пропозицію. Я вас прошу по цій пропозиції.

Депутат не представився. Іване Степановичу, вина вичерпує питання повністю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тобто, крашу пропонує. А Комісія у справах молоді вважає, що у неї краща. Товариші, щодо редакції, яка запропонована Комісією у справах молоді, які є у депутатів зауваження? Ми потім надамо для кращої. Є? Ви висловилися, Миколо Олександровичу. Ставимо на голосування, пропозицію Комісії у справах молоді. Прошу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 41, «проти» — 281. Не приймається. Це, щоб ви не кричали більше.

Так, Вадиме Петровичу, будь ласка.

ГЕТЬМАН В. П. Іване Степановичу, ще раз прошу товаришів, відкрийте сторінку 20 — абзац 2. Цим абзацом, два абзаци, які є внизу, ми повністю використовуємо і наголошуємо на принциповому формуванні бюджету знизу вгору. Все йде в місцевий бюджет.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Оголошую, товариші: 20 сторінка — другий абзац:

«Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів». Ставиться на голосування. Прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 337, «проти» — 18. Миколо Олександровичу, продовжуйте.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, ми таким чином пройшли по всьому розділу. Останній пункт.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати. До уваги! Кондратьєв Я. Ю., голова постійної Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю (Печерський виборчий округ, м. Київ). Шановні товариші депутати! Прохання відкрити 18 сторінку — останній абзац. Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю пропонує записати тут: «Українська РСР забезпечує захист усіх форм власності». Більшість депутатів і від комісії вважають правильним цей запис.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу проголосувати.

«За» — 303, «проти» — 20. Приймається.

Зачитуйте весь розділ. Я нагадую товаришам, що ми відвели годину, а працюємо вже півтори. Але так як цей розділ надзвичайно важливий, я не мав права вклинюватись.

Шановні товариші депутати! Миколо Олександровичу, розберіться — там випав один абзац.

Депутат не представився. Колеги депутати, я прошу уваги. У зв'язку з тим, що ми прийняли поправку, яку запропонував депутат Гетьман, лишилися нерозглянутими податкова і митна системи. Через те я вважаю, що до того формулювання, яке ми прийняли про банківську грошову фінансово-кредитну систему в іншій редакції, треба ще додати — «податкову і митну системи».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Володимире Мефодійовичу, з'ясуйте. Миколо Олександровичу, запишіть зараз і ми прочитаємо її.

Так, Миколо Олександровичу, з'ясували? Будь ласка, третій мікрофон.

Депутат не представився. Товариші депутати! Комісія з питань розвитку базових галузей підтримує те, за що ви проголосували, і воно співпадає з нашою позицією. Але ми принципово просимо вас виключити з переліку податків той перелік, який там є. Тому що плата за воду, за землю, ресурси, це ж — довгостроковий документ. Це все увійде в закон — чи в закон про оподаткування, чи в закон про місцеве самоврядування. Гляньте, будь ласка, на 20 сторінці: виключили цей перелік, а ідея, смисл залишається.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Воно і так, і так правильно! Це, Василю Івановичу, тільки уточнення і розшифрування деякі, а так воно правильно...

Миколо Олександровичу, формулюйте, будь ласка.

Депутате Гудима, не заважайте, займіть місце. Ми тільки слово від Комісії даємо. Ви письмово зверніться в Комісію. Депутате Гудима, ми вам робимо зауваження, займіть своє місце.

До уваги, товариші, розділ надзвичайно важливий. Прошу уваги, дати можливість Миколі Олександровичу зачитати його правильно.

ШУЛЬГА М. О. Зачекайте, я ж тут все зведу. Товариші, давайте я буду читати зараз, а коли дійдемо до цих поправок, то ви мені допоможете, щоб нам не втрачати часу. Читаємо весь розділ.

Але, Іване Степановичу, ми не проголосували за дві поправки, які пропонує Комісія. Нам треба їх формулювати. Послухайте, будь ласка, товариші. Це — додаток, який запропонував народний депутат Гетьман на 19 сторінці — шостий абзац.

ГОЛОВУЮЧИЙ. П'ятий абзац.

ШУЛЬГА М. О. П'ятий, хай буде: «Українська РСР самостійно створює банківську, включаючи зовнішньоекономічний банк, цінову, фінансову системи»; додати — «митну, податкову». Оце треба нам проголосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, проголосуємо за цю поправку і з цими доповненнями — «митну і податкову». Так? Прошу проголосувати.

Депутат не представився. Ну, я нічого не можу зрозуміти зараз! Пробачте. Ну, краще тоді, коли...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не заважайте! (Й д е г о л о с у в а н н я). «За» — 305, «проти» — 23, приймається.

До уваги, товариші. Надзвичайно складно йому зачитувати з цими поправками при такому шумі.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, отже, я зачитую повністю весь шостий розділ «Економічна самостійність»:

«Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право»...

Тут я хочу сказати, що слово «виключне» у нас, у Конституції, записано. Має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, води, повітряний простір, інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є власністю... пробачте...

(Г о л о с и у з а л і).

ШУЛЬГА М. О.... (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема, в загальносоюзних алмазному та валютному фондах та золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу республіки.

Вирішення питання загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами УРСР».

Далі у нас поправка була: «Українська РСР самостійно створює банківську, включаючи зовнішньоекономічний банк, цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю. Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР».

Зараз, одну хвилинку. Це двадцята сторінка. «Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

І ще додаток у нас є...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Додаток є.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР»... — ось у такому плані...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ставиться на голосування весь розділ. Хто за те, щоб прийняти розділ у такій редакції, прошу голосувати.

«За» — 350, «проти» — 13. (О п л е с к и).

ШУЛЬГА М. О. Товариші, переходимо до сьомого розділу «Екологічна безпека». Сторінка 21.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, по цьому розділу у нас зауважень небагато. Визначимось: до 20 хвилин, до 15 хвилин. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, оскільки всі настроєні працювати ударно, то дозволяйте мені не зачитувати праву колонку. Є зауваження? Були такі зауваження. Другий абзац після слів: «Українська РСР» доповнити словами: «в особі Рад народних депутатів» і далі за текстом. Ми це не приймали, оскільки мається на увазі: що Українська РСР — радянська, то в особі Рад. Тому ми не записували це.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не наполягають?

ШУЛЬГА М. О. Так. Після другого абзаца записати додатковий абзац у такій редакції: «Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення». Товариші! Це буде уточнення узагальнюючого документа, який є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ШОВКОШИТНИЙ В. Ф., постійний позаштатний кореспондент журналу «Ранок», член Спілки письменників СРСР (Харківський виборчий округ, м. Київ). Від Комісії з питань чорнобильської катастрофи. Ми наполягаємо на тому, щоб було внесено таке формулювання: «Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення». Пояснюю. Ми з вами живемо в після-чорнобильську епоху. Зараз національна комісія радіаційного захисту є у нас радянська. Та комісія на чолі з академіком Ільїним і академіком Булдаковим, яка нам виробила 35-берову концепцію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Я прошу вас, дуже прошу: давайте підтримаємо цю пропозицію. Давайте поставимо на голосування.

ШОВКОШИТНИЙ В. Ф. Це важливий, дуже важливий елемент суверенітету.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставиться на голосування така редакція:

«Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення».

Прочу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 321, «проти» — 23. Приймається. Далі, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у справах ветеранів пропонує у другому абзаці зняти слова «на території республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ви пропустили пропозицію Комісії з питань народної освіти та науки, Миколо Олександровичу. У розділі «екологічна безпека», у другому абзаці «на території республіки». Ви наполягаєте, Ігоре Рафаїловичу? Ні? Не наполягають. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Йдемо далі. Комісія у справах ветеранів в останньому абзаці сьомого розділу після слів «права громадян» пропонує зазначити: «України та сусідніх держав». Справа в тому, товариші, що у нас тут помінявся третій розділ, і там раніше було:

«Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку». Ще воно мало б якийсь сенс так, як у нас зараз стоїть. Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян та ще й сусідніх держав — це вже буде трошки безглуздо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Нема заперечень. Третій мікрофон. Є заперечення?

Депутат не представився. Шановні народні депутати! Хотілося б запропонувати слідуєчу редакцію першого пункту: «Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки та порядок використання природних ресурсів у відповідності з міжнародними угодами...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дайте цю правку письмово. Все. Далі. Сьомий пункт у своєму розділі, запропонований Комісією у справах молоді, ви назвали, Миколо Олександровичу? Комісія з питань розвитку базових галузей знімає своє доповнення, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Пробачте, я ще до Комісії у справах молоді не дійшов.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, оце в розділі 7 Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства знімає поправку.

ШУЛЬГА М. О. Я зрозумів, але Комісія у справах молоді стоїть попереду.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тоді вже підждіть. У 7 розділі в останньому абзаці після слова «безпеку» Комісія у справах молоді пропонує записати: «дбає про генофонд нації й молоде покоління».

Від Комісії у справах молоді ніхто не наполягає? Наполягають на голосуванні? Ставимо на голосування цю пропозицію. Останній абзац після слова «безпеку» записати: «дбає про генофонд нації, її молоде покоління». Прошу голосувати.

«За» — 246, «проти» — 77. Приймається ця поправка.

Комісія з базових галузей знімає пропозиції. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у справах молоді пропонує залишити лише перший абзац, приєднавши його окремим пунктом до розділу 6. Ми вже це обговорювали.

Комісія з питань агропромислового комплексу пропонує 7 розділ проекту скоротити до одного, першого абзаца.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідуєчий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). Комісія з питань агропромислового комплексу вважає, що другий і третій абзаци (н е ч у т и), ці норми навіть нижче Конституції, нижче Закону. А в Декларації досить першого абзаца. Він все це розкриває. І це було б чітко, лаконічно і для Декларації підходяще.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування пропозиція Комісії з питань агропромислового комплексу, яка вважає можливим скоротити до одного, тобто першого абзаца.

Прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 108, «проти» — 214. Не проходить.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань гласності пропонує останній абзац цього розділу зробити першим. Замінити в ньому слово «гарантує» на «забезпечує». Ми взагалі змінили і написали не «забезпечує», а «дбає», бо забезпечити ми не завжди можемо. Чому? Ну, якщо уявимо, що десь у сусідній державі щось відбудеться...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія не наполягає? Ні, не наполягає.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує абзац другий розпочати так: «Українська РСР має право незалежної екологічної експертизи, заборони будівництва та припинення функціонування» і далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Від Комісії наполягають на голосуванні? Формулюйте.

ШУЛЬГА М. О. Абзац 2 розпочати так: «Українська РСР має право незалежної екологічної експертизи, заборони будівництва та припинення функціонування» і далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу проголосувати за цю пропозицію. «За» — 211. Рішення не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Ця ж Комісія пропонує в кінці цього абзаца додати: «Українська РСР має право на відшкодування збитків, завданих екології України діями союзних органів».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, хто за таку поправку? Прошу проголосувати.

«За» — 309, «проти» — 26. Рішення приймається. Так, Ігор Рафаїлович Юхновський. Я сказав, що вони не мають, а вони наполягають на своїй поправці. Будь ласка.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р., керівник Львівського відділення статистичної фізики Інституту теоретичної фізики АН УРСР (Червоноармійський виборчий округ, Львівська область). Шановні товариші! Ми пропонуємо в другому абзаці останні дві лінійки читати таким чином: «які спричиняють загрозу екологічній безпеці території», а слово «на» і «республіки» викинути. Бо якщо, наприклад, Чорнобильська електростанція дає загрозу Білорусії, то це вже не є територія нашої республіки. Але вона загрожує сусідній республіці. І тому грамотно буде залишити тільки слова: «безпеку території».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші! Ставиться на голосування ця пропозиція. Ви зрозуміли? Я зачитую її.

«Території» — і крапка, а «республіка» відпадає. Так, другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Можна було б погодитись, але виключивши слово «території». Бо то й людям, і всім... Просто «екологічної безпеки» — і поставити крапку. Стилістично незграбно — «території».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Від Комісії з питань екології. Справа в тому, що наші пропозиції десь були загублені, а у нас якраз до цього розділу були поправки. Якраз ми проти того, щоб викинути «на території республіки», тому що ми пропонуємо перед цими словами внести таку поправку: «кі сприяє вирішенню екологічних проблем на території республіки». Тому, що держава може не тільки забороняти, а й повинна сприяти вирішенню екологічних проблем. Це була перша поправка Комісії з питань екології. Прошу поставити це на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми можемо поставити, якщо підтвердять, що була така поправка.

Була. Всі кричать, що була.

Миколо Олександровичу, формулюйте, будь ласка. У мене її нема.

Другий мікрофон.

ГОРОХІВСЬКИЙ Л. Т. (Бережанський виборчий округ, Тернопільська область). У мене коротке зауваження. Замість слова «дбає» — «Українська РСР бере на себе відповідальність за екологічну безпеку громадян». Мені здається, що це буде сильніше, ніж слово «дбає».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

МОСКОВКА В. М., інженер Харківського дослідно-експериментального заводу науково-виробничого об'єднання «Індекс» (Ленінський виборчий округ, Харківська область). Шановні депутати, я хочу звернути вашу увагу до того, що сказав академік Юхновський. Справа в тому, що якщо ми приймемо другий абзац у такій редакції, яка у нас зараз є, то складається враження, що ми дбаємо тільки про екологічну безпеку нашої республіки і можемо дозволити на своїй території будівництво підприємства, яке буде екологічно небезпечним для сусідів наших. Цього не можна робити, і тому я прошу підтримати пропозицію Юхновського і викинути ці слова «на» і «республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставимо на голосування цю пропозицію. Депутат Чорновіл, ви висловили свою думку, а депутат Московка має свою думку. Пропозицію вніс від Комісії депутат Юхновський. Тому я не маю права не поставити на голосування.

Ставиться на голосування і пропозиція — після слова «території» поставити крапку, а друга пропозиція була залишити і слово «території».

До уваги. Другий абзац: «Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці» — і крапка. Хто за цю пропозицію, прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 292, «проти» — 32. Даю відповідь тому, хто кричав, що ми вже голосували. Я тоді сказав, що Комісія не наполягає, і ми пішли далі, не голосували цю поправку.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, тепер у нас ще Комісія з питань екології. У них була пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, формулюйте її, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань екології пропонує в другому абзаці вставити такі слова: «Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці», і додають: «і сприяє вирішенню екологічних проблем».

(Ш у м у з а л і).

Все в мене.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Ставиться на голосування ця пропозиція. Прошу голосувати. (Й д е г о л о с у в а н н я). «За» — 132, «проти» — 190. Не приймається. Зачитуйте розділ.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, прошу уваги. Зачитую увесь розділ «Екологічна безпека»: «Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки та порядок використання природних ресурсів»...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, тихше, бо не чути.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення. Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, дбає про генофонд нації і молоде покоління». І останній абзац: «Українська РСР має право на відшкодування збитків, завданих екології України діями союзних органів».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, прошу проголосувати за сьомий розділ «Екологічна безпека» в такій редакції. По мотивах голосування? Перший мікрофон.

Депутат не представився. Комісія з питань екології має принципове зауваження. Українська РСР не дбає про екологічну безпеку громадян, ми дбали 70 років, а Українська РСР гарантує права громадян на екологічну безпеку. Це було в першому варіанті, і ми наполягаємо саме на такому формулюванні. Скажіть, будь ласка, як ви будете гарантувати?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ВЛОХ О. Г., завідувач кафедри Львівського державного університету імені І. Франка (Ленінський виборчий округ, Львівська область). Шановні товариші! Я прошу звернути вашу увагу на цей пункт, в якому ми говоримо, які маємо права. Я хочу зауважити, що в тому пункті (прошу мене вислухати) справа заборони функціонування будь-яких екологічно шкідливих підприємств є питанням міжнародного арбітражу. Ми можемо мати це право тільки на своїй території, і тому тільки так може бути: «Українська РСР має право на своїй території...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон. Ми вже за це проголосували. Депутат не представився. Я хочу нагадати, що вже в цьому залі пролунала пропозиція: слово «дбає» замінити на «відповідає», і це цілком можливо. Гарантувати не може, а може відповідати, відшкодувати збитки.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Якби йшлося про Верховну Раду, то вона може відповідати, а в цілому республіка відповідати як може?

Голос із залу. Грошима!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ми проголосували вже. Ставиться на голосування розділ сьомий у такій редакції. Прошу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 350, «проти» — 8, розділ приймається.

Товариші! Наступний розділ «Культурний розвиток». Вистачить нам часу — до півгодини?

Хто за те, щоб відвести на розгляд цього розділу 20 хвилин, прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 265, «проти» — 49. Приймається.

Будь ласка, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я читаю другу колонку, зауваження, які надійшли. Ви не заперечуєте, так я розумію? Є така пропозиція Комісії з питань правопорядку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Вибачте, Миколо Олександровичу. Товариші, я прошу до уваги. Неможливо слідкувати за текстом. Прошу дуже, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Пропонується змінити назву. Комісія з питань правопорядку пропонує назвати цей розділ «Духовність».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ви наполягаєте? Не наполягають. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань розвитку базових галузей... Пробачте, я пропустив одне. Ця ж Комісія просить перший абзац цього розділу виключити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Наполягаєте? Ні, не наполягають.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісії з питань розвитку базових галузей, у справах жінок, з питань планування, мандатна, з питань агропромислового комплексу, у закордонних справах пропонують у першому абзаці восьмого розділу замість слів «української нації» записати «українського народу» або «народу України».

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, від цих комісій є бажуючі виступити? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, зверніть увагу, що у нас було тут у першому абзаці. Йшла мова про розвиток тільки української нації. Для того, щоб цього не було, ми написали: «Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації та інших національних груп, що проживають на території республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все зрозуміло. Не наполягають? Далі. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Товарищи депутаты, как можно назвать группой, национальной группой народ, который составляет 20 или 15 миллионов человек? Это больше нескольких республик Прибалтики. Поэтому, как можно согласиться с национальными группами народа Украины? Мы настаиваем на этом и у всех записаны наши замечания.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ставиться на голосування. Хто за те, щоб замість слів «української нації» записати «українського народу» або «народу України»? Прошу голосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 234, «проти» — 126. Рішення приймається. Далі.

Голос із залу. Іване Степановичу, але ж тут «або» залишилось, ми ж повинні уже визначитись.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Визначаємось «народу України». Давайте тоді «українського народу». (Ш у м у з а л і). Перший мікрофон.

СКОРИК Л. П., доцент кафедри архітектури Київського державного художнього інституту (Артемівський виборчий округ, м. Київ). Шановне товариство, треба розуміти, що вся культура світова, культура народу складається з культур нації, а не інакше. Не буває якоїсь глобальної культури, одного якогось глобального народу, де всі нації, і це назвати культурою народу. Не буває так. Світова культура складається тільки з культур національних. І якщо тут написано «української нації і всіх національних груп», я не розумію, яка тут національна група чи яка нація почуває себе ущемленою в правах. Це вже, знаєте, якість тенденційне розуміння і тенденційний підхід.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, якщо можна, я одну пропозицію внесу. Дивіться, тут комісій стільки, що це майже всі депутати: комісії з питань розвитку базових галузей, у справах жінок, у питаннях фінансів, у питаннях депутатської етики, агропромислового, закордонних справ. Є пропозиція доручити цим комісіям ще раз зібратися...

(Ш у м у з а л і).

Депутат не представився. Я пропоную компромісний варіант: «української та інших націй, що проживають на Україні».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати, тут депутат біля першого мікрофона висловлював пропозицію про те, щоб замінити «українську націю» на «народ України». У нас народ України складають не тільки українці, у нас живе багато мільйонів представників інших національностей. Тепер дивіться, що у нас виходить. Українська РСР — самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культури, питань щодо росіян, які живуть на Україні. Ось що ви запропонували.

На Україні живуть росіяни, і Українська РСР самостійна у вирішенні життя росіян. Такого не може бути. Українська РСР претендує на самостійне право тільки щодо української нації, з приводу росіян ми не можемо претендувати, бо є Росія, з приводу болгар теж, бо є Болгарія, з приводу греків, бо є Греція...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

КАРПЕНКО В. О., редактор газети «Вечірній Київ» (Прирічний виборчий округ, м. Київ). Шановні товариші народні депутати! Шановний голову! Це питання надзвичайно серйозне і до нього треба по-серйозному ставитися.

Я хочу одне нагадати: жодної культури в світі немає без національної. Давайте ми повернемося до Володимира Ілліча Леніна. Він розглядав дві культури в одній національній культурі, тому це зовсім не суперечить поняттю «український народ».

Народ України багатонаціональний, але культура українська національна. І якщо ми хочемо вже брати кількістю комісій, то це не той випадок. Є Комісія з питань культури, і треба, щоб її голос був провідним у цьому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М. Іване Степановичу, те, що ми проголосували, не подумавши, — безсумнівно. Ми якусь, розумієте, космополітичну...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу, щоб думали всі, голосуючи. Я не можу сказати: не думавши чи подумавши.

ЧОРНОВІЛ В. М. ...Космополітичне формулювання. Ми звертаємось до якогось єдиного народу і до єдиної культури. Це ж абсолютно неточно, неправильно, з нас сміятися будуть. Треба повернутися до...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я це поділяю, але прошу, щоб думали, коли голосують. Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Ленінський виборчий округ, Ровенська область). Шановні депутати! Українська РСР самостійна може бути лише у вирішенні питань розвитку української нації. Національні групи, що живуть на Україні, мають самоврядування, мають національну, культурну автономію. Ми не повинні їм нав'язувати. Українська РСР не повинна нав'язувати іншим національностям, що живуть на Україні, свою культуру. У них є, ми їм гарантуємо, національно-культурну автономію, вони є самоврядні в цьому.

І я пропоную після слів «розвитку української нації» викреслити «та інших національних груп» і проголосувати за третій абзац: «Українська РСР гарантує всім національностям, що проживають на території України, право вільного національно-культурного розвитку». Це буде найбільш точно, на мою думку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, так. Миколо Олександровичу, вам слово.

ШУЛЬГА М. О. Дорогі товариші! Дорогі товариші! Я вас прошу, заспокойтесь і вдумайтесь. Трошки ми вже стомились під кінець і, може, не досить уважні буваємо.

Чому виступили оці всі групи депутатські? Я вам скажу. Зверніть увагу на ліву нашу колонку. Там мова йшла спочатку тільки про українську націю. Вони обурились, що мова йде тільки про українську націю. Коли Комісія обговорювала, то ми, щоб не було цього, додали, що мова йде про самостійність нашої республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, бо вона у нас — єдина нація.

Тут не треба ображатися, що це — національні групи. Так, це термінологія, установлена в нашій юридичній, науковій літературі. І от ми, всі громадяни Української РСР, тут можемо вирішити свої питання.

От у нас, наприклад, зараз немає центру по вивченню питань молдавської чи угорської (пробачте, угорської є), немає у нас центру польської культури. Українська РСР на рівні Ради Міністрів вирішить — створити такий підрозділ при Академії наук, наприклад, і так далі. І це буде вирішуватись.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, а якщо замінити «народів України»?

ШУЛЬГА М. О. Термінологія, товариші, усталена. Тут все правильно сказано було у нашій пропозиції. Не треба об'єднувати нічого.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Сказано правильно, але проголосували. Тому я пропоную єдине рішення: хай подумують. Ми ще не прийняли документ, всі ці комісії хай ще зберуться і подумують, тому що, ви бачите, думки розділилися.

Визначилися з цього питання. Вважаємо передати його в ці комісії, які вносили пропозиції, разом з комісіями по суверенітету, закону і законності.

Ми не відміняємо голосування, але я ще раз прошу — хай доопрацюють цю норму.

Будь ласка, далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія у справах молоді пропонує перше речення у восьмому розділі після слова «нації» доповнити «інших націй». Ми зараз про це говоримо, тобто, мова йде про те, навколо чого зараз дискусія: «інших націй і народностей, представники яких проживають»... Ми включили це.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, я бачу, що кожному хочеться по кожному пункту слова. Ми визначились: 20 хвилин, і тому прошу дотримуватися цього регламенту. Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші! Я думаю, Комісія не наполягає?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не заперечує, ні.

ШУЛЬГА М. О. У першому абзаци пропонується після слова «освіти» додати — «охорони здоров'я». І далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. «Освіти, охорони здоров'я, культурного й духовного розвитку українського народу» і так далі. Як будемо з цього приводу?

ШУЛЬГА М. О. Тут, товариші, трішки...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Ні, не наполягає.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Тут, товариші, давайте уважно послухаємо, може, це нас виведе з тієї ситуації, в яку ми потрапили. Комісія з питань діяльності Рад народних депутатів пропонує — перший і третій абзаци об'єднати і викласти в такій редакції: «Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки і освіти, культурного й духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право вільного національного розвитку».

ГОЛОВУЮЧИЙ. О! Оце форма! Товариші, цю пропозицію можна поставити на голосування. Хто за цю пропозицію, прошу визначитися шляхом голосування.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 340, «проти» — 20. Дякуємо цій Комісії, яка внесла таку слушну пропозицію. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші! Пропонує Комісія з питань базових галузей народного господарства викласти другий абзац у такій редакції: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження народів України, національно-етнографічних особливостей в усіх сферах суспільного життя».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви, Василю Івановичу, наполягайте? Ні, не наполягають. Зняли.

Комісія з питань правопорядку та боротьби з злочинністю: абзац другий, після слова «відродження» доповнити словами „і розвиток». Не наполягають.

У другому абзаці після слова «традицій» додати «символіки» — Комісія з питань культури та духовного відродження. Наполягаєте?

Перший мікрофон.

Депутат не представився. Наполягаємо. Тому, що навіть у документі ЦК партії, який було видано, сказано про розвиток символіки. А якщо ми жодного разу в Декларації ніде цього не згадаємо, то ми будемо зовсім...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ставиться на голосування ця пропозиція. Після слова «традиція» додати «символіки». Прошу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 176, «проти» — 138, не приймається. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемый товарищ председатель, уважаемые товарищи депутаты! Вы посмотрите, во что превращается наш сессионный зал и почему. Потому, что у депутатов нет документов, согласованных комиссиями. Надо это прекратить раз и окончательно. Надо, чтобы нас не ставили в такое положение, чтобы выдавали своевременно отработанный согласованный документ всем депутатам двух комиссий или трех.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Виключіть мікрофон. Документи видані.

(Ш у м у з а л і).

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія в закордонних справах пропонує другий абзац читати так: «функціонування української мови як державної», вони додають — «у всіх сферах суспільного життя».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Будь ласка, другий мікрофон.

МОСТИСЬКИЙ А. Б., геолог Ковельської геолого-розвідувальної партії (Ковельський виборчий округ, Волинська область). Ми знаємо, що прийнято закон про українську мову як державну. Тому я вважаю, що в Декларації необхідно це відмітити. Прошу поставити на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування додаток від Комісії в закордонних справах — другий абзац читати: «функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя». Прошу проголосувати.

(Й д е г о л о с у в а н н я). «За» — 192, «проти» — 133. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує другий абзац розпочати так: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження народу».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Не наполягає. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у справах молоді: у третьому абзаці після слова «республіка» записати «рівність».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже третій абзац проголосували. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Абзац третій.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Проголосували.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у справах жінок...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це все — третій абзац, ми вже проголосували.

ШУЛЬГА М. О. Так, зрозуміло.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Четвертий абзац цього розділу виключити. Пропонують комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, з питань відродження та соціального розвитку села. Наполягаєте на цьому? Ні. За третій абзац уже проголосували, другий і третій ми об'єднали — 340 депутатів голосувало. Я прошу до уваги депутатів. Наполягають на цьому? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Ні?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні. Виключити з розділу 5 абзац. Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, питань народної освіти і науки, наполягаєте? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, ми один пропустили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Нічого не пропустили. Шостий абзац цього розділу виключити. Комісії з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, з питань розвитку базових галузей народного господарства. Наполягають? Ні.

Абзац 6 розпочати так: «Українська РСР має право повернення» і далі за текстом — Комісія з питань відродження та соціального розвитку села. Наполягають на цьому? Ні.

Всі поправки закінчили. Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні товариші! Я підтверджую те, що пропустили зауваження Комісії з питань планування бюджету, фінансів і цін. Абзац 4, ми наполягаємо доповнити — «керуючись нормами міжнародного права або договорами». В іншому випадку виконати це неможливо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. У мене немає такого, я не бачу. Будь ласка, де? На якій сторінці?

ДЕПУТАТ. На сторінці 25, посередині, це — один, два, три — четвертий абзац...

ГОЛОВУЮЧИЙ. В абзаці четвертому після слів «Українська РСР» записати — «керуючись нормами міжнародного права або договорами» і далі за текстом.

От від Комісії по законності довідка. Будь ласка. Вони вважають, що це передбачено іншими нормами. Ставиться на голосування ця поправка. Прошу визначитись шляхом голосування.

(Й д е г о л о с у в а н н я).

«За» — 202, «проти» — 133, рішення не приймається. Зачитуйте, перший мікрофон.

Депутат не представився. От Комиссии по социальному возрождению села. Товарищи депутаты! Я хотел бы обратить ваше внимание, что мы торопимся и закладываем прецедент в шестой абзац. Вдумайтесь: «Вживає заходів щодо повернення». Ми объявляем дележ ценностей. Первая республика в стране. Если мы провозглашаем право на возврат — это одно, если мы закладываем в Декларации, что мы «Вживаємо заходів», то это совершенно другое. Я бы просил поставить этот вопрос на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ви нас не звинувачуйте. Ми запитали по шостому абзацу. Відповіли, що не наполягають. Ставиться ця поправка на голосування. Прошу

проголосувать. Шостий абзац. Зачитую: «Українська РСР має право повернення». Має право повернення, а не вживає заходів щодо повернення. Прошу голосувати.

«За» — 232, «проти» — 115. Приймається.

Другий мікрофон.

ХИЛЮК О. О., голова виконкому Бердичівської міської Ради народних депутатів (Бердичівський виборчий округ, Житомирська область). Коли ми об'єднували і тут же добре проголосували за перший, другий і третій пункти, то ми пропустили дуже важливу поправку Комісії на 25 сторінці: «Гарантує та забезпечує всім національностям, що проживають...» Гарантувати можна, але треба, щоб ще і забезпечила.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Прошу враховувати всі пропозиції. Я вносив до пункту другого, вірніше до другого абзацу доповнення: після слів «національно-етнографічних особливостей» — слово «говірок».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми дуже уважно все враховували, але другий і третій абзаци, об'єднавши, ми прийняли 340 голосами. Дякую. Перший і третій. А по другому всі поправки ми проголосували.

Формулюйте розділ в цілому.

ШУЛЬГА М. О. «Культурний розвиток. Українська РСР...». Але, Іване Степановичу, ми не проголосували...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вас прошу формулювати розділ.

ШУЛЬГА М. О. Прошу пробачення, це був важливий момент. Хилюк зараз пропонував додати до «гарантує» ще — «забезпечує».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Якщо гарантує (Комісія по законності говорить), то це й забезпечує. Я прошу формулювати розділ.

ШУЛЬГА М. О. «Культурний розвиток. Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки і освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу республіки.

Українська РСР має право повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Хто за те, щоб сьомий розділ прийняти у такій редакції, прошу голосувати.

«За» — 356, «проти» — 10.

Це відповідь тим, хто махає.

Миколо Олександровичу, дякую. Сідайте.

Давайте подякуємо Миколі Олександровичу за плідну роботу.

(О п л е с к и).

Шановні товариші депутати!

Від Секретаріату просять слово.

Секретаріат просить надати слово народному депутату УРСР Кравчуку.

Але перед цим я хочу визначитись з вами. Така записка: «Ми ночами працювали, треба зробити перерву на 30 хвилин і продовжити далі. Треба скористатися нормальною робочою ситуацією. Депутат Мельничук». Ми вже голосували за це, але прошу депутатів подумати після депутата Кравчука. Я поставлю цю пропозицію на голосування.

Слово надається депутату Кравчуку Л. М., другому секретарю ЦК Компартії України (Ямпільський виборчий округ, Вінницька область).

КРАВЧУК Л. М. Шановні товариші депутати! Ви знаєте, що вчора відбулися мітинги і страйки, в яких взяло участь понад 70 тисяч трудящих. Депутатська група комуністів, безпартійних «За Радянську суверенну Україну» вважає за потрібне зробити таку заяву:

«Шановні депутати, громадяни України! Тривога за день нинішньої і майбутньої України змушує нас, депутатів-комуністів, безпартійних використати трибуну сесії, щоб заявити таке.

В історії нашої багатостраждальної України настав відповідальний момент. Куди піде республіка, який шлях обере вона сьогодні, таким буде її завтра.

Верховна Рада Української РСР завершує розгляд документа історичної важливості — Декларації про державний суверенітет України, що гарантуватиме республіці реальну незалежність, а українському народові — право жити так, як велить його політична воля, повною мірою використати, скористатися всіма результатами власної праці.

Але суспільно-політичні процеси проходять нелегко, суперечливо, загострюють економічну, політичну і соціальну напруженість. За таких умов кожне необачне слово, а тим більше непродумані дії можуть викликати спалах пристрастей, громадянську конфронтацію.

Тому нам зараз, як ніколи, потрібні поміркованість, злагода, взаємостерпимість, довір'я. Сьогодні не можна ставити на перший план групові чи партійні інтереси, особисті амбіції. Вищими за все мають бути благо народу, його спокій і благополуччя, сьогоднішній і завтрашній день України.

Розв'язати гострі проблеми в економіці, соціальній сфері, добитися духовного відродження можна лише спільними зусиллями робітників, селян, інтелігенції, усього народу.

Наше найперше слово до шахтарів — того заgonу робітничого класу, який завжди відрізнявся високою свідомістю, згуртованістю і користувався незаперечним авторитетом у народів. З розумінням сприймаємо вашу невдоволеність ходом перебудови, відсутністю суттєвих зрушень в поліпшенні умов життя народу, зокрема гірників. Просимо, однак, задуматися над змістом ваших політичних вимог, тих звинувачень, які ви висуваєте проти комуністів. Така позиція не веде до злагоди, до прискорення демократичних процесів. То ж запитайте себе, чи виражають ваші інтереси ті, хто підбурює вас до політичного тиску на партійні комітети і організації, а то і до насильства?

Тільки упереджена людина не може бачити прагнення комуністів до оновлення партії, до конкретних реальних справ на благо народу. Корінні інтереси суспільства є предметом серйозного обговорення на XXVIII з'їзді КПРС і XXVIII з'їзді Компартії України.

Зокрема, закликаємо всіх народних депутатів до плідної продуктивної праці у Верховній Раді УРСР. Звертаємося до Рад, громадських організацій, до комуністів, членів інших партій і політичних угруповань. Нам разом слід змінювати життя, забезпечувати мир і спокій у нашому спільному домі. Не час шукати винних, зводити рахунки. Ми вже знаємо, до чого це призводить. Історія сама розставить все на свої місця.

Час шукати вихід із становища, що склалося. Його ми, депутати, шукаємо на сесії Верховної Ради республіки. Потрібні висока діловитість, мобілізація всього інтелектуального потенціалу, врахування розмаїття думок нашого мудрого народу.

Здоровий глузд підказує — страйками, мітингами, конфронтацією справі не зарадиш. Ми переборемо всі труднощі, якщо об'єднаємо зусилля.

Вся робота сесії у вас на виду. Вам судити про ефективність цієї роботи. То ж тепер, коли ми приступили, нарешті, до справді важливих, принципових питань, розраховуємо на вашу довіру й підтримку. Правда не терпить політичної кон'юнктури. Нею не можна торгувати. Правда буває тільки одна.

Ми закликаємо всіх депутатів приєднатися до цього звернення. Сподіваємося, що нас почують всі, кожний, кому дорогі інтереси народу». Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Ставиться на голосування пропозиція депутата Мельничука: зробити 30-хвилинну перерву і продовжити роботу сесії. (Ш у м у з а л і).

А я прошу зареєструватися. Картки вийняли — це не значить, що немає.

Депутат не представився. Я прошу надати мені слово...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам слово не давав. Вчора ми надали одному депутату і сьогодні по проханню Секретаріату. Все.

Я прошу вас, депутат Щербина. Я вам роблю зауваження. Я ставлю на голосування пропозицію депутата Мельничука — зробити перерву на 30 хвилин і продовжити роботу сесії. Хто за цю пропозицію, прошу проголосувати. (Й д е г о л о с у в а н н я). Хто за цю пропозицію, прошу проголосувати. «За» — 113, «проти» — 213. Рішення не приймається. Вечірнє засідання оголошується закритим. Завтра сесія продовжить роботу о 10 годині ранку.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ П'ЯТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

13 липня 1990 року. 10 година ранку.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доброго ранку, шановні товариші депутати!

Вчора дзвонили по «гарячих» телефонах і пропонували, щоб головуючий здоровався і до радіослухачів, телеглядачів і всіх тих добрих людей, хто нас слухає. Тому я від вашого імені здоровуюся з ними і бажаю нам і їм плідної праці. (О п л е с к и).

Дозвольте ранкове засідання Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим. Продовжуємо постатейне обговорення і голосування проекту Декларації про суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Порядок такий, яким запровадили його позавчора і вчора. Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О., голова Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (Лутугинський виборчий округ, Луганська область). Шановні товариші! Ми з вами підійшли до дев'ятого розділу, який в проекті, запропонованому Комісією, називається «Збройні Сили».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, вибачте. Шановні товариші депутати, ряд комісій, зокрема Комісія з питань агропромислового комплексу, вносили пропозицію провести обговорення і голосування розділу «Збройні Сили» на закритому пленарному засіданні.

Голоси з залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не поділяється така пропозиція? Голосувати не потрібно? Так, далі. Розділ про Збройні Сили зняти, — внесли комісії у справах молоді, у справах ветеранів, мандатна і з питань депутатської етики. Таку ж особливу думку висловив народний депутат Романов від Комісії з питань екології. Як будемо з цими пропозиціями?

(Г о л о с и і з з а л у. Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, я думаю, що цей проект Декларації, який ми з вами обговорюємо, прийнятий уже в першому читанні. Ми його сьогодні, надіюсь, закінчимо у другому читанні. А потім порадимось з вами, так як ми й домовились, доручимо комісіям з питань суверенітету, законодавства і законності з участю спеціалістів, юристів, журналістів, Комісії з питань гласності доопрацювати в короткий час, якщо можна було б — то під час великої перерви, з тим, щоб ми роздрукували його уже як

проект Декларації і не на слух, а маючи проект Декларації, сьогодні прийняли його. Не буде заперечень? Потрібно надавати слово біля мікрофонів? Ні.

Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Так, «Збройні Сили».

«Українська РСР має власні Збройні Сили та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР. Збройні Сили Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки. Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території республіки. Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР». Ось такий текст запропоновано.

Крім того, що сказав Іван Степанович, декілька комісій запропонували зняти цей розділ. Потім були ще пропозиції щодо назви розділу. Наскільки я зрозумів, ми не обговорюємо ті питання, які поставили чотири комісії про зняття.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ми прийняли за основу. І в першому читанні.

ШУЛЬГА М. О. Пропозиції щодо назви розділу.

Комісія з питань соціальної політики та праці пропонує назвати розділ «Відношення до Збройних Сил». Будь ласка, Іване Степановичу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Від Комісії з питань соціальної політики та праці. Поставити на голосування?

Товариші, я прошу не спішити, не давіть за голосування. Комісія внесла. Другий мікрофон. Ви від Комісії?

Депутат не представився. Да, от комиссии. Комиссия, Иван Степанович, внесла такое предложение. Но я вношу предложение следующее. Назвать «О вооруженной защите СССР». Поскольку это исходит, исходя из Конституции, статья 61. Конституция у нас не снята, а здесь пишется: «Військова служба в рядах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок громадянина Української РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, дякую. Хто з депутатів хоче висловитись з цього приводу? Від комісій та інші депутати, які бажають висловитись з цього приводу. Є бажучі? Нема? Є. Будь ласка. Третій мікрофон.

ФІЛЕНКО В. П., секретар парткому колгоспу імені Гагаріна Готвальдівського району (Готвальдівський виборчий округ, Харківська область). Я вважаю, що при прийнятті цієї Декларації, взагалі, дуже часті посилання на Конституцію, вони нам дуже заважають працювати. Я думаю, що якби в 17-му році більшовики дбали про Конституцію, то не було б революції і все таке інше. А ми зараз робимо революцію.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пропозиції.

ФІЛЕНКО В. П. Пропозиція — за цю пропозицію не голосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є ще бажучі з цього приводу? Третій мікрофон.

Депутат не представився. Я считаю, что предложение Комиссии не может быть проигнорировано и право депутатов не по одному, а общим голосованием определится по этому нашему предложению. Это решение большинства комиссий, поэтому я прошу поставить на голосование и определится только голосованием.

ГОЛОВУЮЧИЙ. По кожному заголовку будемо голосувати?

ШУЛЬГА М. О. Товариші, тут, щоб була ясність, крім цього, ще три є заголовки. Вони перед вами, ви бачите.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з питань чорнобильської катастрофи пропонує: «Охорона суверенних прав і територіальної цілісності». «Оборона та державна безпека» —

рекомендує Комісія з питань народної освіти і науки. «Військові формування та оборона» — пропонує Комісія з питань відродження та соціального розвитку села. Знайшли ці всі? Знайшли?

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу. Ще група військових. Вона вчора була у нас на засіданні двох комісій, дала свій проект і свою назву — «Про збройний захист». Це вже п'ята назва буде — «Про збройний захист». Вони роздрукували, роздрукований є текст.

Так, хто з депутатів з цього приводу хоче висловитись? Будь ласка, перший мікрофон.

ДУХОВ Б. І. Начальник Військової академії протиповітряної оборони Сухопутних військ імені Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського (Залізничний виборчий округ, м. Київ). Уважаемый Иван Степанович! Товарищи депутаты! Давайте сделаем так. Сначала обговорим этот вопрос, а название, естественно, потом получится. Как писатель: пишет книгу, а потом уже уточняет конкретно название. Но большинство, товарищ Яворивский, подсказывает, что можно так сделать: в Декларации назвать раздел 9 «О вооруженной защите». Вот так.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші! Я думаю, ми будемо дотримуватись одного порядку. Другий мікрофон.

СВІДЕРСЬКИЙ Ф. Ф., начальник технологічного бюро Нововолинського виробничого об'єднання «Оснастка» (Нововолинський виборчий округ, Волинська область). Від Комісії у питаннях соціальної політики та праці. Поскілки там думки у нас розділилися, то частина депутатів все-таки була за збереження назви «Збройні Сили», тому що це — основний атрибут державності. І всі інші формулювання — вони менш точні і менш точно відображають саме цей розділ. Пропозиція — залишити назву «Збройні Сили».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є бажачі ще? Будь ласка.

ГНАТКЕВИЧ Ю. В., завідувач кафедри іноземних мов Київського політехнічного інституту (Індустріальний виборчий округ, м. Київ). Від Комісії з питань народної освіти і науки. Я запропонував на комісії назву «Оборона та державна безпека» із таких міркувань.

По-перше. Ми невірно ставимо акцент. Збройні Сили — це не є наша самоціль, це є наш засіб. І ставлячи так акцент на Збройних Силах, було б неправильно.

Друге. Нам потрібно бути обачними. Я вчора сидів на «гарячому» телефоні — багато людей схвилювані і потрібно давати такі формулювання, які б не лякали людей.

І третє. Адже в нашому розділі йдеться також не лише про Збройні Сили, а й про органи державної безпеки. Наскільки я розумію, органи державної безпеки не є Збройні Сили і зброї не мають. Їхня зброя і їхня сила в іншому. І нарешті, якщо ви бачили, то всі попередні заголовки називають дію, наприклад, культурний розвиток, а слово розвиток означає дію. І всі інші заголовки також. У нас же називається предмет, об'єкт. Мені здається, що ці заголовки потрібно і в цьому плані узгодити. Мені здається, що треба назвати так: «Оборона та державна безпека», оскільки кожна держава має оборону і має органи безпеки. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вас просимо взагалі попрацювати з комісіями по стилістиці.

Так, перший мікрофон.

ТАНЮК Л. С., режисер, заступник голови Київського відділення Спілки театральних діячів України (Ватутінський виборчий округ, м. Київ). Мені здається, що

оскільки в цьому параграфі мова йде не просто про оборону і захист, а про всі військові формування, в тому числі і залізничні формування, і органи державної безпеки, то поняття «Збройні Сили» не може стосуватися виключно армійських об'єднань. Тому я пропоную залишити назву «Збройні Сили», але розуміти все-таки, ну, можливо, росіяни не всі розуміють, що це просто нормальні військові об'єднання, формування. Це просто лякає слово «зброя», тому що, мовляв, це носить наступально-агресивний характер, це просто нормальні військові формування. Можливо, так тоді залишити: «Збройні Сили та військові формування».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. У кого з депутатів є пропозиції? Другий мікрофон.

КОЛІНЕЦЬ В. В., викладач кафедри російської і зарубіжної літератури Тернопільського державного педагогічного інституту імені Я. Галана (Тернопільський виборчий округ, Тернопільська область). Ми в Комісії у питаннях законодавства і законності розглядали назву і дійшли висновку, що саме «Збройні Сили» як атрибут суверенності. «Збройні Сили» — правильна назва, тому що вона є вираженням атрибуту суверенності. Хочу сказати, що взагалі неприпустимо голосувати за таку назву, яка була попередньо запропонована кимось з депутатів — «Охорона СРСР», тому що це немає жодного відношення до суверенітету України. За таку пропозицію взагалі не голосувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Шановний головуючий! Шановна Президія! Шановні депутати! Очевидно, поки існують способи вирішення конфліктів за допомогою Збройних Сил, очевидно, ми можемо говорити про Збройні Сили. Інша справа, що, безумовно, в демократичній державі для демократичного суспільства основна, єдина мета має бути — оборона. З цієї причини я підтримую назву «Збройні Сили» і, звичайно, шкодую, що не подав також пропозиції — «та державна безпека». Обмежуючись тільки Збройними Силами, ми випускаємо друге важливе питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Є бажані ще? Перший мікрофон.

Депутат не представився. Я хочу сказати, що такі пропозиції, як охорона суверенних прав і територіальної цілісності чи охорона та державна безпека — це є мета діяльності Збройних Сил. І тому саме назва «Збройні Сили» повністю відповідає тому документу, який ми сьогодні розглядаємо, саме Декларації про суверенітет. Ніде в світі немає суверенної держави, яка не має власних суверенних Збройних Сил.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

САНІН В. Н., начальник Політвідділу внутрішніх військ МВС СРСР по Українській РСР і РСР Молдова (Жовтневий виборчий округ, Харківська область). Иван Степанович, было бы правильно вообще нам установить регламент на обсуждение этого вопроса, как мы делали по всем разделам. Это во-первых.

Во-вторых, по названию. Товарищи здесь уже говорили, что демократическому государству целесообразно иметь «Збройні Сили», ибо это входит в обязательный статус данного государства. Самому демократическому государству в принципе это и нецелесообразно было бы иметь. Но мы, видимо, сегодня должны иметь, скажем, армию.

И я вношу предложение (прошу не выражать сразу несогласие со мной): вообще, этот раздел лучше бы не был в нашей Декларации. Почему? Декларация не является Конституцией. Товарищ Филенко хоть и говорил, обвинял коммунистов в 1917 году,

Декларация лишь провозглашает. И, скажем, атрибут любого государства, когда оно становится государством, ни у кого не вызывает сомнения. Решает государство: что хочу, то имею, в том числе и «Збройні Сили».

Сейчас мы провозглашаем на века, и тогда, когда в общем международном плане решается вопрос — тенденция к разоружению, тенденция к сокращению, тенденция к ликвидации, мы обязательно провозглашаем Вооруженные Силы. Это во-первых.

Во-вторых. Если мы станем, товарищи, делить сегодняшние Вооруженные Силы, а мы вчера договаривались...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це виступ, вибачте. Пропозиція.

САНІН В. Н. Я хотел обосновать, почему нецелесообразно вообще включать.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дві хвилини.

САНІН В. Н. Поэтому если название будет только о вооруженной защите...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон.

ЧОРНОВІЛ В. М., голова Львівської обласної Ради народних депутатів (Шевченківський виборчий округ, Львівська область). Оскільки вже ми зачепили питання не назви, а доцільності існування взагалі цього розділу, то дозвольте моїх дві хвилини. Отже, наявність армії — абсолютний атрибут державності. На прохання нашої делегації, львівської, підтримане депутатом Кравчуком, було розповсюджено «Закон о создании войсковых формирований союзных республик и о преобразовании в связи с этим Народного Комиссариата Оборона из общесоюзного в союзно-республиканский», підписаний 1 лютого 1944 року, коли йшла мова про вступ України і Білорусії в ООН. Такий закон став абсолютно необхідним. Це зрозумів навіть товариш Сталін. Причому, він реалізувався, цей закон. Це якраз відбувалася Корсунь-Шевченківська операція, і в 2-му Українському фронті були українізовані 4-а, 53-я армії, 5-а танкова армія. В 1-му Українському були українізовані 40-а, 27-а, 6-а танкові армії. До речі, навіть у цьому сталінському законі сказано: «В целях усиления оборонной мощи Союза Советских Социалистических Республик установит, что союзные республики организуют войсковые формирования республик».

Якщо ми сьогодні не приймемо відповідного закону, чи з Декларації викинемо взагалі цей розділ, то нас викинуть з Організації Об'єднаних Націй, і я як народний депутат України не буду проти цього заперечувати, бо ми не матимемо держави. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Товариші, давайте ми все-таки до назви. Я вибачаюсь, це не я, це депутат, який розпочав обговорення вже розділу. Я прошу депутатів стосовно назви.

Перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідувачий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). Ще раз стосовно назви. Прошу уваги. Я ще раз повторюю свою пропозицію. Суть не в назві, суть у змісті, а через те я пропоную ще раз зняти всі назви у всіх розділах. Поставте на голосування. Я думаю, що це абсолютно недурна пропозиція.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, для ясності зачитую записку: «Принятие за основу Декларации не исключает при доработке и принятии в целом исключить раздел «Збройні Сили». Игнорировать предложения ряда комиссий и депутатов нельзя. Вы совершаете роковую ошибку. Депутаты Крымской области».

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати, все правильно. Правильно те, що ми робимо. Ми обговорюємо, а потім будемо голосувати.

Була пропозиція депутата Мороза про те, щоб голосувати всі назви, які внесені від комісії. Зняти всі назви, які були внесені, і залишити назву, яка від Комісії.

Вибачте, мене відволікли. Будь ласка, повторіть пропозицію, депутат.

МОРОЗ О. О. Пропозиція така: зняти назви всіх розділів Декларації. Просто нумерація і все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Може, ми дійдемо до того, щоб зовсім зняти це питання з порядку денного? Можна й так. Будь ласка, другий мікрофон.

ПАВЛИЧЕНКО В. К., начальник Сімферопольського вищого військового політичного будівельного училища (Залізничний виборчий округ, Кримська область). Уважаемые товарищи народные депутаты! Во-первых, предлагаю девятый раздел из Декларации исключить.

Второе. Если говорить о вооруженной защите, то, наверное, надо прислушаться к тем предложениям, которые здесь были внесены.

Третье. Вопрос о Вооруженных Силах в парламентах России и Белоруссии не обсуждался и был снят.

Это — по названию. Ну, а по содержанию, коль мы будем говорить о вооруженной защите, я думаю, что мы должны высказать каждый свою точку зрения. Я оставляю за собой право высказаться дальше.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, у вас з цього приводу? Третій мікрофон.

Депутат не представився. Пропонувалося назву «Збройні Сили» через те, що це, мовляв, лякає людей. Та лякає, мабуть, не назва «Збройні Сили», а лякає все-таки суверенітет. Я пропоную додати до назви те, що більше, ніж Збройні Сили лякає усіх нас. Пропоную назвати розділ так: «Національні Збройні Сили та органи державної безпеки України».

Чому? Тому, що органи державної безпеки — це є воєнізована структура, і так само, як і армія, тобто як і Збройні Сили, має функції захисту ззовні, діє своїми специфічними методами. Прошу також поставити на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші! Йдуть повторення уже, давайте ми принципово будемо визначатись шляхом голосування. З цього приводу? Другий мікрофон, будь ласка.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). Шановні народні депутати! У нас у першому проекті Декларації, яку ви мали з самого початку, в тексті була така назва (я б її пропонував для цього розділу): «Зовнішня і внутрішня безпека». Ця назва близька до однієї з назв, яка є в вас у переліку. Тільки замість оборони — зовнішня. Чому замість оборони? Коли виникає питання про оборону, то завжди знову-таки поряд виникає питання: оборону від кого? От тому я пропоную таку назву.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. В Комісії була така назва, Микола Олександрович?

ШУЛЬГА М. О. Ця назва з попереднього нашого документа.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, всі висловилися бажані з цього приводу? Ставлю на голосування. Яку першу пропозицію? Другий мікрофон, будь ласка.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты! Я хочу сказать буквально следующее — это три-четыре слова. Вопрос с названием и содержанием этого раз-

дела может быть автоматически снят, если мы примем следующее: объявить территорию Украины безъядерной и демилитаризованной зоной. Все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Все, шановні товариші. Переходимо до голосування, тому що скільки депутатів, стільки й думок. Була можливість всі ці думки здати в комісії. Комісії вчора працювали. Тому ми на слух припиняємо приймати пропозиції.

Перша пропозиція щодо назви розділу. Поправка: «Відношення до Збройних Сил». Комісія у питаннях соціальної політики та праці наполягає. Наполягає на голосуванні Комісія, Миколо Олександровичу? Ставиться на голосування ця поправка. Депутатів прошу до уваги. «Відношення до Збройних Сил». Прошу проголосувати. А за що, ви самі визначайтеся.

Відмініть голосування. Шановні товариші депутати! Я вам декілька разів говорив: «Прошу визначитися шляхом голосування». Вважав, що ця форма більш сприятлива, але по телефонах просять замінити її і головуючому використовувати такий термін: «Прошу голосувати». Тому я притримуюсь побажань.

Так, ми вже по процедурі говорили. Товариші, повторюю, ставиться на голосування поправка, внесена Комісією у питаннях соціальної політики та праці. Назва: «Відношення до Збройних Сил». Ставиться на голосування.

«За» — 51, «проти» — 257. Не приймається.

Комісія з питань чорнобильської катастрофи вносить пропозицію щодо назви таку: «Охорона суверенних прав і територіальної цілісності». Прошу голосувати.

«За» — 57, «проти» — 266.

Комісія з питань народної освіти і науки і, про що говорив депутат Гнаткевич, вносять пропозицію дати таку назву: «Оборона та державна безпека». Прошу голосувати.

«За» — 203, «проти» — 135. Рішення не приймається.

Комісія з питань відродження та соціального розвитку села вносить назву: «Військові формування та оборона». Прошу голосувати.

«За» — 109, «проти» — 231.

Товариші, вчора на засіданні двох комісій від військових внесено слідуочу назву: «Про збройний захист». Правильно я сказав, Миколо Олександровичу? Ставиться на голосування назва, внесена на Комісії: «Про збройний захист». Прошу голосувати.

«За» — 172, «проти» — 160. Не приймається. Так, Миколо Олександровичу. Вноситься від комісій (і була в першому варіанті та в останньому) пропозиція: дев'ятий розділ назвати «Збройні Сили». Прошу голосувати.

Припиніть голосування. Депутати заперечують, бо цю назву вже було проголосовано, коли ми приймали за основу. Але ми, товариші, ведемо друге читання. Ми всі назви голосували, будемо голосувати і цю. Тому прошу до уваги і не шуміти. Ставиться на голосування назва розділу дев'ятого «Збройні Сили». Прошу голосувати.

«За» — 146, «проти» — 191. Рішення не приймається.

Будь ласка.

Депутат не представився. Товарищи депутаты! От четырех комиссий и депутатских групп и сейчас от депутатов поступило предложение — вообще снять этот вопрос. Давайте поставим на голосование — снять или обсуждать, а потом вернемся к названию, это же подсказывает здравый смысл. Я прошу проголосовать за это.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ПАУЛЬ В. Й., начальник цеху Зуївської експериментальної теплоелектроцентралі Всесоюзного теплотехнічного інституту (Харцизький виборчий округ, Донецька

область). Товарищи! Сейчас произнесли, что четыре комиссии отказались от этого пункта, в том числе была названа и Комисия у справах молоді. Ми не снимаем вопрос о постановке этого раздела. Но я считаю, что есть сегодня выход такого плана. Необходимо прежде всего решить основные вопросы или концепции этого раздела, потом уже дать название этому разделу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, наполягають. Перша назва, яку вносив депутат Дорогунцов. Будь ласка, повторіть.

Микола Олександрович, у першому варіанті — «Зовнішня та внутрішня безпека». Ставиться на голосування назва розділу, внесена в першому проекті, як наполягає депутат Дорогунцов. Назва розділу така: «Зовнішня та внутрішня безпека». Прошу голосувати.

«За» — 244, «проти» — 102. Приймається.

Будь ласка, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші, є цілий ряд пропозицій від комісій, які зовсім по-іншому формулюють цей розділ. Я маю на увазі сторінку 27, якщо ви звернете увагу. Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю дає свою трактовку цього розділу, а також Комісія з питань будівництва. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села. Практично — і Комісія з питань діяльності Рад. От чотири...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу Кримську і Запорізьку делегації до уваги. Вибачте, депутатів від Кримської і Запорізької областей прошу до уваги. Продовжуйте, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я ще раз звертаю вашу увагу. Чому я почав з 27-ї сторінки? Ми можемо з вами почати з 26-ї, в такому порядку, як наклеєно, але на 27-й сторінці даються зовсім інші формулювання цілого розділу. Може виникнути така ситуація, що ми приймемо одразу цей розділ, в такому разі...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні депутати, давайте дотримуватися порядку, який ми вже з вами запровадили і використовуємо два дні. Ми не встановили часу для розгляду цього розділу. Будемо встановлювати час? Ні.

Хто за те, щоб для обговорення цього розділу не встановлювати час, прошу голосувати.

«За» — 135, «проти» — 155. Не приймається.

Встановлюємо час для цього розділу. Які пропозиції?

До дванадцятої години. Інші пропозиції? Нема.

Хто за те, щоб закінчити обговорення і голосування цього розділу до 12 години, прошу голосувати.

«За» — 265, «проти» — 60. Приймається.

Прошу до уваги, порядок такий, за яким ми працювали два дні.

Будь ласка, Микола Олександрович. Я прошу депутатів не заважати. (Ш у м у з а л і).

Ми військовим сьогодні надавали слово, генералу-полковнику, генералу-майору, генералу, трьом депутатам. Вчора депутати-військові були в комісіях. Вони працювали з двома комісіями. Сьогодні вам Микола Олександрович сказав, що вони вчора домовилися. Включіть перший мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые товарищи, уважаемый председатель! Мне абсолютно становится непонятно, как вы, Иван Степанович, ведете сессию, и вот почему. Четыре комиссии предложили снять, здесь предложенный было десяток —

снять, а вы стоите на своем и абсолютно не прислушиваетесь к мнению депутатских групп. Я прошу поставить на голосование.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я доводжу до відома: у нас не 4 комісії, а 23. (Ш у м у з а л і).

Із залу. Іван Степанович, поставте на голосування...

ГОЛОВУЮЧИЙ. У нас 23 комісії, а не 4.

Із залу. Поставте на голосування! (Ш у м у з а л і, г о л о с и і з з а л у).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так це ви мене звинувачуєте? Всі розділи ми обговорювали за таким порядком. Для одного розділу виняток зробити неможливо.

Це ваша справа, як ви будете голосувати в цілому за Декларацію. От коли ми проголосуємо в цілому, тоді ви скажете. (Ш у м у з а л і).

Оголошується перерва до одинадцятої години тридцяти хвилин.

(П е р е р в а)

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу, Олександр Іванович Ємець, член Президії, Лесь Степанович Танюк, прошу, займіть свої місця.

Депутати, займіть свої місця, будь ласка. Реєструйтесь, товариші.

У перерві більшість депутатів висловились, що правильно зробили, що оголосили перерву, тому що нез'ясовано було цілий ряд позицій. По-перше, правки чотирьох комісій, які офіційно нам роздані, вони були не згруповані. По-друге, в цій записці, яку було передано в Президію, не було жодного підпису. Було просто: «Комісія». І з'ясували цілий ряд питань, які були не проговорені більшістю комісій: у комісіях з питань суверенітету, законодавства і законності.

Тому прийшли до висновку, що в цілому Верховна Рада розглядає питання Декларації про державний суверенітет правильно. Проголосована назва також відображає думку більшості депутатів. Далі продовжуємо за цими пропозиціями, які були, з яких більшість депутатів дійшли згоди. Перший абзац просять зачитати в такій редакції, яку внесла Комісія з питань правопорядку та боротьби із злочинністю. Ярослав Юрійович, я прошу слідувати, якщо я десь не так буду говорити.

Текст розділу викласти в такій редакції: «Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного Договору та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів. Українська РСР виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах» — це така поправка, викласти розділ в такій редакції.

Від комісії буде хто аргументувати цю редакцію? Будь ласка, перший мікрофон.

КОНДРАТЬЄВ Я. Ю., начальник управління карного розшуку Міністерства внутрішніх справ Української РСР (Печерський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати. Комісія настоює на тому, щоб ця пропозиція була проголосована. Ми радились і з нашою Комісією, і з військовими і прийшли до висновку, що такий текст, на наш погляд, в умовах нинішнього часу більш відповідний і буде прийнятий всіма нашими депутатами і народом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ярослав Юрійович, Микола Олександрович, якщо можна, я, з вашого дозволу, хочу оголосити й інші поправки, які депутати вважають за доцільне внести, і поставлю на голосування. Я хочу, щоб ви просто не вважали, що це одна. Тому, що надходив цілий ряд інших поправок.

На голосування? Хто хоче висловитись з цього?

Товариші! Ми домовились, що зразу, яка б Комісія не вносила, ми на голосування не ставимо. Якщо наполягають, то ми проводимо обговорення. Але для цього я хочу, щоб ви знали, які інші поправки вносяться.

Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує таку редакцію: «Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян республіки. Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території республіки». (Це є така пропозиція. Я просто вам для роздумів. Дивіться 27-у сторінку).

Далі. У розділі відзначити, що «Верховна Рада Української РСР для координації і контролю військової діяльності на території республіки утворює Комітет по громадській безпеці і взаємодії з Міністерством оборони СРСР».

І була редакція, внесена від Комісії з питань планування, бюджету, фінансів і цін. Абзац перший розділу 9 викласти в такій редакції: «Українська РСР має право на створення власних військових формувань та органів державної безпеки, підпорядкованих Верховній Раді УРСР». І далі продовжити такими словами (це Комісія з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування): «Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу на території республіки». Оце такі були пропозиції.

Тому перша пропозиція: «Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного Договору та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів. Українська РСР виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах».

У кого з депутатів є міркування з цього приводу?

Перший мікрофон.

СКОРИК Л. П., доцент кафедри архітектури Київського державного художнього інституту (Артемівський виборчий округ, м. Київ). Я думаю, що таке формулювання: «Бере участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного Договору», — перекреслює будь-які розуміння суверенітету армії.

Справа в тому, що логіка ствердження такого, що немає суверенної держави без суверенної армії, полягає в тому, що якщо армія не підпорядкована власному народові через Голову Верховної Ради або через власного Президента республіки, така армія завжди може бути використана проти цього народу.

Тепер, що стосується «в рамках», вірніше, «на основі Союзного Договору». Спочатку Верховна Рада повинна виробити концепцію своїх власних Збройних Сил, а тоді може йти мова про те, яку частину або яку категорію, який варіант вона може винести на спільне обговорення з іншими державами. По-перше.

По-друге. Я хочу зазначити, що головною доктриною при формуванні Збройних Сил для України повинна стати економічна доктрина. І саме те її входження, існування спільних Збройних Сил Радянського Союзу поставило Україну перед таким фактом, що у нас є один мільйон чисельність армії на Україні, яка має всього 50 мільйонів населення. І ми тратимо на це страхітливі фінанси, близько 18 відсотків. Це тільки офіційно, а невідрахованих — набагато більше. В той час, коли життєздатною може бути та армія, яка...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вас час закінчився.

СМЕЦЬ. О. І., голова Комісії у правах людини (Центральний виборчий округ, м. Київ). Мені здається, що напруга в залі і навколо цього формулювання виникла із-за якогось непорозуміння. Адже ще з моменту включення в порядок денний питання Декларації про суверенітет ми всі прийшли до згоди в тому питанні, що Україна повинна стати суверенною.

Але ми дійшли до згоди тоді і тому, що суверенітет має якийсь конкретний зміст. Як не може існувати житло без даху, без фундаменту, так і не може існувати суверенітет без якихось його конкретних частин. І ми спокійно, розуміючи це, проголосували про економічну самостійність, розуміючи, що без цього не може бути суверенітету; спокійно проголосували за власну правову систему, теж розуміючи, що без цього не може бути суверенітету. Але ж власні Збройні Сили — це такий же невід'ємний елемент суверенітету, як і ті. І якщо ми відкинемо один, тільки один, цей єдиний елемент; ми практично повністю відкинемо і попереднє голосування.

Ми відкинемо все, за що ми голосували до цього. І ми повинні пам'ятати: це ж не значить те, що ми завтра створимо величезні Збройні Сили (у мене дві хвилини), величезні Збройні Сили, мова йде тільки про декларування права мати свої збройні сили. В тому, в тій пропозиції, яку ми зараз хочемо голосувати, немає цього права.

Там є право мати Збройні Сили спільні з кимось. Будь ласка, це може бути. Але крім цього обов'язково повинно бути право мати власні Збройні Сили, підпорядковані Верховній Раді. Цього в цій пропозиції немає, вона пройти не може. Може пройти будь-яка компромісна пропозиція...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Третій мікрофон. Я прошу... Я буду суворо дотримуватися двох хвилин. Третій мікрофон. Включіть третій мікрофон.

ТАБУРЯНСЬКИЙ Л. І., голова виробничого кооперативу «Олімп» (Петровський виборчий округ, Дніпропетровська область). Уважаемый председательствующий! Уважаемые депутаты! По этому пункту я считаю, что, выражая интересы и наказы избирателей, мы должны в нашей Декларации изложить его следующим образом, чтобы здесь однозначно и четко было сказано: армия профессиональная, она не используется за пределами Украины или только с разрешения Верховного Совета. Граждане Украины проходят службу в Вооруженных Силах исключительно на территории Украины, имея в виду, что до конца этого года надо вернуть всех граждан Украины, которые проходят службу в Вооруженных Силах СССР. У меня есть две минуты, уважаемый Иван Степанович, позвольте их использовать.

Имея в виду, чтобы всех граждан, призывавшихся на Украине, вернуть на территорию Украины, а осенний призыв производить таким образом, чтобы граждане Украины остались служить здесь.

Я прошу, уважаемые коллеги, подумайте, пожалуйста, о горе матерей, которые посылают наших ребят за пределы, куда угодно. Подумайте, пожалуйста, о них.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка, з трибуни.

Миколо Олександровичу, я прошу, можливо, ви сядьте біля мене трошки.

Депутат не представився. Шановні колеги, Збройні Сили, як сьогодні уже говорили, це, на жаль, атрибутка державності. Заявляючи про державний суверенітет, а ми це збираємося зробити нашим парламентом, ми повинні заявити і про наше ставлення до питань оборони, захисту інтересів Української РСР. Наша планово-бюджетна Комісія сформулювала одне з питань, і я хотів би ще його зачитати: «Українська

РСР має право на формування військових формувань та органів державної безпеки, підпорядкованих Верховній Раді УРСР». І далі по цьому розділу: «громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території республіки. Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами республіки приймається Верховною Радою Української РСР».

Ми з вами сьогодні сперечаємось значною мірою тому, що ми ототожнюємо нинішню структуру оборонних сил нашої республіки і країни з тим, що повинно бути. Але ж ми сьогодні просто повинні заявити наше ставлення до питання оборони. Тому, мені думается, деталізувати, як це деякі колеги пробують зробити, яке ставлення повинно бути до стратегічних та інших сил, — ці питання будуть пов'язані і вирішуватися при розробці Конституції, при розробці нового проекту Союзного договору та інших нормативних документів. І думаю, що там всі ці деталі знайдуть своє вирішення. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Перший мікрофон.

СНІГІРЬОВ М. М., перший заступник голови виконкому Одеської обласної Ради народних депутатів (Комінтернівський виборчий округ, Одеська область). Група «За Радянську суверенну Україну» поручила мені заявити о том, что эта группа ни один из четырех абзацев предложенного официального проекта поддерживать не будет. Так как эти все абзацы нарушают действующую ныне Конституцию. Ни одна страна не относится так невежественно к действующей Конституции. Нам надо тоже ее уважать. Заявляют о том, что головною ознакою суверенності України є армія... Швейцарія не має Вооруженних Сил, но эта республика давным-давно суверенная.

Голос із залу. Имеет...

СНІГІРЬОВ М. М. Не имеет... Група предлагает первую поправку, внесенную Комиссией з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, поддержать. Ми будемо голосувати за цю поправку.

БОЙКО І. Г., голова Кам'янсько-Дніпровського райкому профспілки працівників агропромислового комплексу (Кам'янсько-Дніпровський виборчий округ, Запорізька область). Шановні товариші!..

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу депутатів до уваги. І без оплесків, і без шуму. Давайте ми наберемося (у нас регламент — дві хвилини), наберемося терпіння. Кожному депутату дано право сказати те, що він вважає за доцільне. Але в межах двох хвилин.

БОЙКО І. Г. Шановні товариші! Тільки за останні два дні я одержав одинадцять листів. Ці листи — тільки від жінок. Від жінок-матерів, сини яких зараз проходять службу в Радянській Армії.

Я хочу акцентувати на тому, що одна сторона — це ті, які конкретно хочуть виключити цей пункт зовсім, інша сторона — щоб у нас були Збройні Сили тільки наші, України. Але я, готуючись до виступу, не брав ті листи, а взяв вчорашню газету «Літературна Україна», у якій є звернення жінок. І я тільки процитую два маленькі речення. Перше речення, де сказано, що вони просять Верховну Раду вирішити питання про службу наших дітей, українців, на території України. І це питання треба вирішити. І друге питання (це я звертаюсь до тих, хто хоче, щоб у нас негайно були Збройні Сили) — то ось я із звернення цитую: «Сподіваємося на поступовий перехід до створення національних Збройних Сил». Поступовий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, третій мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Свого часу Молотов говорив, що перетворення Наркомату оборони з союзного на союзно-республіканський є новим кроком уперед і знаходиться у відповідності з принципами ленінсько-сталінської політики.

Шановні депутати! З того часу пройшло майже 50 років. Комуністична партія підтверджує свою відданість ленінським принципам, відкидаючи сталінські. А це означає, що згідно з нормами комуністичної моралі наші комуністи просто приречені проголосувати за утворення Збройних Сил України.

Шановні депутати! Збройні Сили — це душа нашого суверенітету. Без них суверенітет буде мертвий. Якщо парламент не прийме рішення про утворення Збройних Сил України, то він повинен просто саморозпуститися. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Будь ласка.

Депутат не представився. Шановний парламент! Шановний голову! Шановні генерали-депутати! Шановні однопумці! Я хочу, щоб ми на одну мить зупинилися, щоб трохи пригасили свої пристрасті. Ну, таки справді однопумці, бо пройшли більшу частину цього важливого документа і нам вистачило розуму, вистачило глузду для того, щоб зійтися ближче до середини, знайти якісь розумні формулювання. Давайте ми собі зараз нагадаємо на одну мить, чого ми хочемо, чого ми спалюємо тут нерви, чого ми тут сидимо, приймаючи цю Декларацію.

Ми хочемо мати миролюбиву державу, не зав'язану в ніякі фронти. Ми хочемо довести світові, що ми народ миролюбний, і в ідеалі, в принципі. Збройні Сили, можливо, нам будуть і не потрібні. Але ми сьогодні існуємо у світі з дуже жорсткими якимись реальностями і повинні з цими реальностями рахуватися.

До 1977 року конституційне право наше на свої Збройні Сили було (брежнєвська конституція їх скасувала). Це було вкрай необхідно для того, щоб ми були зафіксовані в Організації Об'єднаних Націй. І, чесно кажучи, без проголошення цього пункту ми будемо державою такою, яку Попандопуло створив, всього-навсього, і більше нічого. Через те мені здається, що здоровий глузд, колективний наш розум виробив прекрасну формулу: «Має право». Ми не залишаєм за собою закриті двері, нікуди — ні туди, ні сюди. І якщо нам будуть потрібні Збройні Сили, ми ж будемо тут з вами вирішувати, ще раз до цього питання повернемося. І ми не маємо права проігнорувати того моменту, он у мене лежать тисячі підписів матерів про те, щоб наші діти служили тут. Мені здається, що ми на цьому повинні зійтися, продумати, не гнати коней і проголосувати саме за оцей варіант. Дякую вам заздалегідь за те, що ви за це проголосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідувачий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). Я хотів наголосити на тому, що цей розділ голосувати можна частинами, а розглядати треба в цілому, щоб було видно концепцію. Тому я тільки йду по тексту, і мені здається, що цей текст буде влаштовувати всіх — те, що Горинь говорив і інші депутати. Причому, це не нові слова, це те, що було названо Комісією з питань агропромислового комплексу, але чомусь вони в ці поправки не попали. А я буду наполягати на тому, що є в другій колонці поправок. Зміст такий, 27-а сторінка, прошу уваги:

«Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил на договірних умовах та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів. Виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах. Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян республіки. Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території республіки». І далі: «Збройні Сили ні за яких умов не можуть використовуватися для урегулювання громадських та міжнаціональних конфліктів». Все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Товариші, прохання на цій пропозиції зосередити увагу, вона з декількох пунктів. А ви сформулюйте, депутат Мороз, і дайте Миколі Олександровичу. Другий мікрофон.

ДРАЧ І. Ф., перший секретар правління Київської організації Спілки письменників України (Артемівський виборчий округ, Львівська область). Шановний Іване Степановичу, шановні депутати! Я вважаю, що мала бути проголошена і така теза в цьому залі, вона великою мірою звела наші думки, досить-таки протилежні. Я розумію, колись був такий діяч у нашій історії, теж Іван Степанович. Він був і державним діячем, і поетом, який казав, що нехай вічно буде слава, що... (Н е ч у т и) шаблю маємо право. І так через ту шаблю, до тої шаблі, власне, всі сконцентровані, всі думки навколо цього.

Але ж ми живемо зовсім в інший час, зовсім в іншому світі. І Президент нашої країни і зараз Генеральний секретар проголосив: «До чого ж ми йдемо до 2000 року?» І, мабуть, найкраще було б, щоб Україна проголосила саме ось що: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: невиконання, непоширення і табу на території з приводу розповсюдження зброї».

І ось що стосується подальшої перспективи, правового статусу України в питанні воєнному, то найкраще було б, щоб Україна — центр Європи — стала нейтральною державою, нейтралітет якої мав би бути забезпечений міжнародними гарантіями, і територія України має бути виключена з театру воєнних дій. Цього вимагає трагічна історія України, трагічна доля народу України, який тільки у ХХ столітті більше, ніж інші народи Європи, постраждав від двох світових воєн. І я думаю, що всі ці голуби миру, чим більше в них зірочок на погонах, тим усі вони миролюбніші мусили на цьому зійтися. Давайте проголосимо Україну нейтральною державою. Спасибі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дайте цей текст у президію, Іване Федоровичу. Третій мікрофон. Депутат Шкарбан, я вам роблю попередження, щоб ви не організували оплесків. Будь ласка. Третій мікрофон.

СМЕТАНІН В. І., начальник тунельного загону № 38 проектно-будівельного об'єднання «Дніпрометробуд» (Кіровський виборчий округ, Дніпропетровська область). Уважаемые товарищи депутаты! Когда Исаак Ньютон открыл закон всемирного тяготения, то все считали, что этот закон уже нарушить нельзя. Но нашелся человек, который доказал, что 11 км в секунду достаточно для того, чтобы вырваться за орбиту.

Вот сегодня Комиссия по суверенитету Украины говорит, что мы нарушаем действующую Конституцию. Ну давайте же, товарищи, разберемся. Мы ничего не нарушаем. Декларация — это не закон. Декларация декларирует возможность будущих изменений Конституции. Если считать, что мы с вами уже приняли, проголосовали о том, что у нас верховенство республиканских законов над союзными, то это тоже есть нарушение Конституции, если исходить из той же точки зрения. А мы считаем,

что нет, потому что мы пока декларируем, а в дальнейшем будем изменять Конституцию. Не надо смешивать эти понятия и пугать нас действующей Конституцией.

Поэтому я считаю, что коль мы приняли Закон о суверенитете, уже часть приняли, и не примем вот сейчас формулировку о том, что имеем право на формирование или на собственные Вооруженные Силы, то это будет нарушение принципов вообще суверенитета. Я вас призываю к разуму.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. З трибуни, будь ласка, від Кримської делегації.

МАТІЙКО А. С., лікар хірургічного відділення Алуштинської міської лікарні (Алуштинський виборчий округ, Кримська область). Уважаемые товарищи! Я выступаю от имени Крымской делегации и поддерживаю три предложения, первые три предложения, высказанные Иваном Степановичем (и вот товарищ только что заявил об этом). Но хочу уберечь вас и наших детей от той досадной ошибки, которая происходит при принятии таких решений. Это время начала отзыва детей из армии. Человек, давший присягу и находящийся под присягой, не имеет права уйти. Завтра побегут дети из армии. И вы знаете, чем это грозит.

Уважаемые товарищи! Я бы сразу заявил однозначно, что все эти законы имеют право вступить в силу с последующего призыва или с последующих призывов по одной простой причине: кто сейчас служит, не может дезертировать, мы не должны послать его в дисбат. Поверьте мне в этом. Это горький опыт многих республик.

Поэтому я поддерживаю то, чтобы были включены первые три абзаца и добавление, что «проходить действительную службу необходимо начинать с последующих призывов на Украине». Благодарю за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Особливо ті, з групи 239 комуністів! Згадайте, будь ласка, виступи на ХХVІІІ з'їзді двох делегатів — це Міністра оборони Язова і Міністра закордонних справ Шеварднадзе. У них були протиріччя, тому що Язов виступив із старим підходом, який відстоюють сьогодні в нашому парламенті депутати України — військові і яких підтримують, як сказав сьогодні депутат, від групи 239.

Але Міністр закордонних справ Шеварднадзе сказав, що його лають за той підхід, за ту зовнішню політику, яку він веде. І він сказав так: «...Если мы будем продолжать, как делали раньше, тратить четверть своего бюджета на военные расходы, мы окончательно разорим страну. Нам просто не нужна будет оборона. Можно вооружаться до зубов и бояться нападения, а можно быть уверенным, что на тебя не нападут, ибо политика может обеспечить такие условия, когда у страны не будет противников и врагов».

Тому я підтримую думку Івана Драча про те, що наша Українська держава має проводити таку політику — політику нейтралітету, коли не буде ворогів.

Друге, що я хотів би сказати — спростувати депутата від імені групи 239. Група 239 у меншому складі проголосувала у першому читанні за проект Комісії. Проголосувала «за»: Єдине, чому сьогодні вони змінили свою точку зору, тому, що певне, їхня група поповнилася.

І третє, стосовно цього тексту, який і винесений на обговорення. Текст Комісії з питань правопорядку і боротьби із злочинністю. Мова йде про те, що Українська РСР буде брати участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного Договору. Вибачте, все-

таки Верховна Рада Української РСР і Українська РСР є суверенні і вони не можуть вести свою політику на основі якихось інших принципів, ніж на основі своїх. Тут не Союзний Договір визначає. Далі. Виходячи з принципів мирного співіснування держав...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Другий мікрофон.

РОМАНОВ Ю. С., завідувач відділом астрономічної обсерваторії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (Жовтневий виборчий округ, Одеська область). Я хочу нагадати звернення моїх виборців до того, що в разі створення армії на Україні цей питання повинен вирішуватися відповідно до статті 5 Конституції через референдум. З своєї точки зору я підтримую це пропозиція, які були висказані на 27 сторінці, мені здається, їх слід було доповнити пропозиціями депутата Драча про те, щоб Україна до 2000 року стала нейтральною. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон. І від «афганців» дамо слово, а потім будемо визначатися далі.

СУХОРУКОВ А. О., доцент Харківського державного університету імені О. М. Горького (Дзержинський виборчий округ, Харківська область). Я хотів би звернутися особливо до комуністів, до більшості в цьому парламенті, до наступних.

Товарищи! Давайте же будем откровенны. Если у нас есть какие-то возражения против тезиса об украинской национальной армии, высказывайте их. В нашем парламенте слишком многое происходит за спиной парламентариев, где-то там, вплоть до, так сказать, исчезновения нашего председателя. Давайте хоть раз будем откровенны в наших высказываниях. Самое странное, что именно генералы являются противниками армии. Это вообще нечто необъяснимое. Пока они не высказались об истинных причинах. Я хотел бы сказать по сути дела. Нельзя вставлять в любом варианте слова о каком-то договоре, потому что мы нигде раньше такой подход не применяли. Мы считаем, что все это в будущем, так сказать.

Еще один момент. Товарищи! Не толкайте наших украинских юношей на насильственную службу во внутренних войсках и войсках КГБ. Пусть они охраной экзотов не занимаются. Это не дело детей. Эти войска этого контингента в первую очередь должны быть профессиональными. И немедленно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово від воїнів-інтернаціоналістів надається депутату Куніцину, Кримська область.

КУНЦИН С. В., інструктор Красноперекіпського міського Компартії України (Красноперекіпський виборчий округ, Кримська область). Уважаємі товарищи депутати! Я вийшов на цю трибуну як людина, який пройшов війну. Ми тут з хлопцями порадивалися, з такими ж, як я. Я попрошу уваги.

Я хочу заявити наступне. Всяке політичне рішення і всякий законодавчий акт — він лише тоді життєвий, коли ґрунтується на існуючих реаліях. Які реалії сьогоднішнього дня? Ми тут з хлопцями розмовляли і прийшли до висновку, що поки ми з вами тут пробуємо продекларувати про те, чи маємо ми озброєні сили чи ні, наші діти, ваші діти, можливо, можуть десь загинути в озброєних силах, які використовуються зараз на території Азербайджану і так далі.

Питання зараз повинно стояти про те, щоб армія не була інструментом для використання політики, — повірте мені, як людині, який пройшов війну, — я вспо-

минаю и знаю наверное. И я хочу вам сказать, что позавчера мне и нам, «афганцам»-депутатам, пришлось встретиться в Академии с 300 военнослужащими офицерами — это профессионалы. Я думаю, что к их мнению нужно прислушаться, а они нам сказали следующее. Я вспоминаю одно выступление одного майора, который сказал: «А кто дал право, даже если вы парламент республики, решать такой сложнейший вопрос, не опираясь на мнение профессионалов? Вы решите вопрос с тем, чтобы дать нам сейчас, тем тысячам, которые сейчас выведены из республик социалистических бывших, жилье и так далее. Решить проблемы. Если нужна армия, зачем она нужна, армия украинская? Для того, чтобы иметь аппарат сдерживания? Для чего он нужен? Для того, чтобы противостоять российской армии или белорусской? Это сказали офицеры и очень категорично. Я бы хотел, чтобы вы прислушались к их мнению, заявили об этом.

Поэтому я предлагаю исходя из этого, следующие пункты.

«Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Української Республіки».

Второе. «Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території Республіки».

И последний, самый главный, пункт, о котором я говорил (тут многие ссылаются на матерей). «Громадяни Української Республіки проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР». А профессионалы-офицеры — это их дело. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Надійшла записка, і не одна, з такою пропозицією: не робити перерви, а працювати до 14 години. Правильно? Голосувати не потрібно? Дякую.

Так, по одному виступу. Але ви подивіться, скільки вас. Визначайтесь і потім від Комісії надамо слово депутату Шишкіну. Будь ласка, оскільки «афганцю» слово було дано поза чергою, визначайтесь, хто з вас виступить з трибуни. Я не знаю, визначайтесь. Перший мікрофон, поки визначайтесь.

МАЗУР Ю. М., редактор одеської обласної газети «Знамя коммунизма» (Іллічівський виборчий округ, Одеська область). Я хотел бы сделать такое замечание. Может, оно поможет нам в плодотворной работе. Мне кажется, что в этом зале слишком много иногда страхов и недоверия. Посмотрите, группа из 200 человек боится идеи отделения. Сторонники отделения боятся, что Союзный Договор будет им накинута на шею, как аркан, и их потянут в то же самое стойло, хотя и обновленное. Получается так, что либо самостоятельность, либо суверенитет, либо Договор. Но истина состоит как раз в том, что без полного, без настоящего безоговорочного суверенитета не может быть полноценного Договора. И поэтому я думаю, что надо принять тот основной вариант, который содержится в этом проекте. Единственное, что лично я, учитывая сложную, неоднозначную, тревожную обстановку, добавил бы туда одно только слово, которое касается армии, слово «деполитизация».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон. Ви визначайтесь, тому що вже це останній біля мікрофона.

МАКАР І. І., інженер-конструктор СКТБ Інституту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР (Старосамбірський виборчий округ, Львівська область).

Я, шановні депутати, хотів би тут звернутися до більшості, бо ваша влада, більшість — 239. Ви все визначаєте, і керуватимуть тією армією, яка буде, не Чорновіл, не Лук'яненко, не Горинь і не Хмара, а буде керувати Гуренко і Башкіров. Зрозумійте. І вона буде вас питати, куди повинна йти, і не треба її так панічно боятись, бо вона буде у ваших руках, зрозумійте. Я не знаю, чого така боязнь страшна.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу депутатів до етики. Не потрібно називати так категорично, будь ласка.

МАКАР І. І. Я хочу... (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. До уваги.

МАКАР І. І. Я хочу сказати таку думку, ще одне зауваження своє. Тут постійно посилаються на Союзний Договір. Розумна людина ніколи в житті собі не дозволить посилатися на те, чого немає. І ще...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

ПОРОВСЬКИЙ М. І., відповідальний секретар Секретаріату Народного руху України за перебудову (Ровенський виборчий округ, Ровенська область). Шановні депутати! Слухаючи наше обговорення, мені спали на думку слова Івана Малковича: «Ми маємо право, право мати. І усміхаємось при тім в своїм терпінні золотім, чужі почуючи гармати». Але наша молодь не дуже хоче знаходитись біля військової техніки в чужих краях між інших народів. І мені як відповідальному секретареві Руху доводиться слухати десятки телефонних дзвінків: «Що робити з сином, не хоче йти до армії? Що робити, син втік із призовного пункту?» Зараз десятки таких дзвінків. А восени, можливо, будуть і десятки тисяч.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Яка ваша пропозиція?

ПОРОВСЬКИЙ М. І. Пропозиція? Наша молодь охоче буде служити у власних Збройних Силах, і народ, який не хоче мати власні сили свої, то буде утримувати чужі. Тільки оце утримання обійдеться втриє або набагато дорожче. Пропоную сформулювати коротко: «Україна має право на власні Збройні Сили». І друге. «Україна має внутрішні війська та органи державної безпеки». Два речення, і вичерпано все. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Будь ласка.

ПИЛИПЧУК В. М., доцент Українського інституту інженерів водного господарства (Жовтневий виборчий округ, Ровенська область). Шановні колеги! На сьогоднішній день Україна фінансує державний бюджет Радянського Союзу в розмірі 20 мільярдів карбованців. Це гроші, які йдуть на оборону, утримання управління та інші програми, — 20 мільярдів карбованців. Та якщо на сьогоднішній день розглянути можливість і перспективу з економічної точки зору, якщо ми будемо мати Збройні Сили в розмірі порядку 200 тисяч чисельності (це трохи менше, ніж у Федеративній Республіці Німеччини), то це нам обійдеться, за попередніми розрахунками, порядку 2 мільярдів карбованців. Більше того, ми зможемо тоді забезпечити офіцерам житлові умови і т. д. Ми зможемо вирішити питання служби на території України наших синів і щоб вони не брали участь у придушенні повстань, придушенні національно-визвольних рухів у інших державах.

Тобто, якщо ми будемо мати 2 мільярди, то це приблизно 1 процент від валового національного продукту України. Ми вписуємося в такому випадку в японську схему. Так що те, що буде набагато дорожче, — невірно. Інша справа, що призначення кері-

вництва Збройних Сил буде здійснюватися Верховною Радою. А у Верховній Раді комуністична фракція — більшість, і через те ви будете держати руку на пульсі Збройних Сил. І я закликаю генералів проголосувати за власні Збройні Сили. І ми запрошуємо їх очолити Збройні Сили України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Надходять такі записки: дайте слово Шульзі або Шишкіну, нащо ж ми робили перерву і нащо ж ми зустрічалися.

Товариші, я ставлю на голосування пропозицію припинити надавати слово біля мікрофонів по загальному обговоренню. Прошу проголосувати.

«За» — 281, «проти» — 24.

Хто буде? Депутат Шишкін? Будь ласка.

ШИШКІН В. І., заступник Голови Комісії у питаннях законодавства і законності (Кіровський виборчий округ, Кіровоградська область). Сьогодні утром по предложению Президиума по этому вопросу заседали группа экспертов-юристов, которые оказывают правовую помощь Верховному Совету, а также ряд депутатов-юристов. За основу была взята формула, которая изложена на 28-й странице нашего текста, формула, предложенная Комиссией по вопросам планирования, бюджета, финансов и цен. Мы сделали некоторую редакционную правку и в последующем эту редакционную правку обсудили на совместном заседании Комиссии по суверенитету (возможно, она была не в полном составе, но во всяком случае было больше половины), части Комиссии по законодательству (потому что некоторая часть почему-то ушла на заседание группы по интересам) с участием представителя Комиссии по правам человека и тех лиц, которые пожелали также участвовать (я не помню, от каких комиссий). Мы пришли к выводу, что данная формулировка должна быть лаконичной, объемлющей и не содержать излишней конкретизации, потому что мы спотыкаемся здесь на излишней конкретизации некоторых наших форм. Поэтому я сейчас зачитаю вам формулировку, которую мы предлагаем, а потом попытаюсь сравнить с той формулировкой, которая предложена на странице 28-й.

«Українська РСР має право на власні Збройні Сили». И все. Почему убрано слово «заявляє право»? «Заявляєт» — это «провозглашает», а мы должны констатировать, ибо, если мы суверенное государство, мы уже имеем такое право. Вот отсюда слово «має». На «власні Збройні Сили». Почему не на все, как здесь написано, войсковые формирования? Потому что войсковые формирования, относящиеся к внутренним войскам, к Комитету государственной безопасности, и так должны подчиняться нам, поскольку председателя КГБ и Министра внутренних дел назначаем мы. Поэтому это само собой снимает вопрос. Что касается Министерства обороны, то здесь, конечно, пока у нас таких прав нет. Вот почему так стоял вопрос.

Почему убрано слово «підпорядковані Верховній Раді УРСР». Потому что если мы решаем эти вопросы... (н е ч у т и), то оно само собой разумеется, что они подчиняются нам, поэтому иметь излишнюю детализацию здесь нет необходимости.

Вот это мнение, подумайте над ним, я не тороплюсь и думаю, что не нужно торопиться, Иван Степанович, с голосованием. Мы должны проникнуться этой формулировкой.

Что касается того решения, которое было принято. Теперь несколько слов от себя, как от депутата. Попробую использовать одновременно свое право. Мне понятны те позиции многих депутатов, которые заинтересованы в том, чтобы выполнить указы

своих избирателей о службе граждан Украинской ССР, если, во всяком случае, не на сто процентов, то в значительной части на территории Украины, чтобы эти войска не были использованы в экстремальных ситуациях, как уже было сказано, по политическим соображениям.

Поэтому я бы предложил вот такую формулировку и попытался ее объяснить. «Українська РСР має право на вирішення питань проходження військової служби своїх громадян на території Республіки». Что это дало? Мы здесь бы не констатировали, что наши граждане только лишь проходят службу у нас. Мы здесь не констатируем. А что значит «має право на вирішення питань»? Какие могут быть вопросы? То есть, по решению либо высших органов, либо Совета Министров, либо законодательного собрания мы могли бы принять какие-то определенные акты, например, такого характера, что семейные военнослужащие проходят срочную службу только лишь на территории Украины, возможно, вблизи от места нахождения своих семей, то есть, я предполагаю, что мы так могли поступить.

Дальше. Мы бы внесли запрет на то, чтобы наши граждане могли быть использованы в экстремальных ситуациях или в тех воинских формированиях, которые направляются в экстремальные ситуации. Либо еще какие-то предложения, в зависимости, если оперативная обстановка и сложившаяся в стране обстановка заставят нас обратить внимание на эти вопросы.

Вот это такая аргументация. Есть ли вопросы?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Ваше відношення до пропозиції Івана Федоровича Драча, депутат Шишкін? Будь ласка.

Депутат не представився. Шановні народні депутати! Я не збирався виступати, поскільки слово надано Віктору Івановичу, але я не встиг йому передати, хоча переписав, чорнову записку Івана Федоровича Драча. Я думаю, що до тих пунктів, про які було сказано, дуже доцільно було б додати те, що проголосив шановний народний депутат Іван Драч: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів — невиконання зброї, непоширення і її незастосування». Я думаю, що це, якби було, було б на перспективу тою політикою, яку проводила б наша Україна, знаходячись у центрі Європи. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, від Комісії з питань планування, бюджету, фінансів і цін пропозиція, яка декілька разів зачитувалася. Слово її Голові депутату Печерову.

ПЕЧЕРОВ В. А. (Великомихайлівський виборчий округ, Одеська область). Шановні товариші народні депутати! У зв'язку з тим, що комісії, які розглядали різні варіанти, взяли за основу редакцію, що була запропонована Комісією з питань планування, бюджету, фінансів і цін, і в ході роботи над нею все поміняли, залишивши тільки кілька слів, ми будемо наполягати на тому, щоб голосувати за нашу пропозицію в такій редакції, яка передбачає не Збройні Сили, а військові формування, яка передбачає підпорядкування Верховної Ради УРСР, яка передбачає не «має», а «заявляє». Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з депутатів хоче висловитися конкретно по цих пропозиціях? Будь ласка.

Голосувати? Тоді, Миколо Олександровичу, формулюйте чітко. Ми дійсно провели перерву. Формулюйте чітко пропозицію.

ШУЛЬГА М. О. Текст Комісії з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю. «Українська РСР бере участь...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я зрозумів, що текст від комісії Шишкін вніс. Давайте по порядку.

ШУЛЬГА М. О. Текст, який запропонувала Комісія з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю:

«Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил відповідно до Союзного договору та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів. Українська РСР виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми його обговорювали. Ставиться на голосування такий текст. Ми достатньо його обговорювали. Прошу голосувати.

«За» — 197, «проти» — 136. Не приймається.

Так, я прошу не заважати. Я прошу не заважати. Я прошу не заважати голові Комісії.

ШУЛЬГА М. О. Далі у нас була пропозиція: «Українська РСР бере участь у формуванні Збройних Сил, необхідних для захисту країни та контролю за їх використанням відповідно до...»

ГАЛОПУЮЧИЙ. Не всі. Ми ж домовилися, Миколо Олександровичу. Не всі. Тоді ж у вас підхід буде різний.

ШУЛЬГА М. О. Так.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Далі йде пропозиція... (Н е ч у т и) «внутрішні війська»... Давайте я зачитаю.

ШУЛЬГА М. О. Та ось вона.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Микола Олександровичу. Я прошу зачитати пропозицію депутата Мороза. Будь ласка. А потім Шишкін.

ШУЛЬГА М. О. Сторінка 27-а, але із змінами, які вніс депутат Мороз.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Спочатку.

ШУЛЬГА М. О. Читаю я з самого початку з доповненнями і з усім іншим:

«Українська РСР бере участь у створенні Збройних Сил на договірних умовах та виходячи з принципів мирного співіснування держав і народів і виступає за професійну армію, яка комплектується на добровільних засадах».

Внутрішні війська Української РСР та органи державної безпеки формуються з громадян Республіки. Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території Республіки. Збройні Сили ні за яких умов не можуть використовуватися для урегулювання громадянських та міжнаціональних конфліктів».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, це не розділ, це — пропозиція. Прошу, депутат Заєць, не заважайте. Прошу голосувати.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це не розділ, це — пропозиція до цього розділу. Прошу голосувати.

«За» — 200, «проти» — 126. Рішення не приймається.

Пропозиція Печерова, а потім із Запоріжжя. Назвіться, будь ласка. Так, пропозиція Білоусенка і депутата з Кримської області, а потім Шишкіна.

ШУЛЬГА М. О. Так, одну хвилинку. Отже, ми зараз, Іване Степановичу, розглянемо пропозицію Білоусенка.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пропозиція Білоусенка, вона переплітається із пропозицією від Комісії з питань планування, бюджету, фінансів і цін і Комісії... Ви будете говорити, Михайле Васильовичу? І Комісії з питань діяльності Рад. Вона вбирає три пропозиції. Так, депутат Білоусенко? Так. З Криму депутат. Так? Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР має право на створення військових формувань та органів державної безпеки, підпорядкованих Верховній Раді УРСР. Громадяни Української РСР відбувають військову службу у внутрішніх військах та органах безпеки на території Республіки. Рішення про використання Збройних Сил Української РСР поза межами Республіки приймається Верховною Радою Української РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. І Драча добавка. Так, товариші, прошу голосувати за таку редакцію. Так, так, не заважайте, депутат Заєць, я вам роблю зауваження. Ми не будемо на вимогу Зайця вести сесію. Депутат Головатий і депутат Заєць, ми робимо зауваження.

Так, шановні товариші депутати, прошу проголосувати за зауваження депутату Зайцю і депутату Головатому, які заважають вести сесію. Прошу проголосувати.

Робимо попередження. Попереджаємо. (Ш у м у з а л і).

«За» — 250, «проти» — 75.

Я попереджаю, що наступного разу доручимо Комісії з питань депутатської етики. Так, я прошу депутата Головатого, бо зробимо це зараз. Так, Миколо Олександровичу, будь ласка, я прошу до уваги.

ШУЛЬГА М. О. Давайте ще раз прочитаю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все, далі. Пропозиція депутата Шишкіна... З доповненням депутата Драча і від Комісії — депутата Коцюби. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Депутат Шишкін від Комісії зачитав першу коротку частину: «Українська РСР має право на власні Збройні Сили».

ГОЛОВУЮЧИЙ. І далі він...

ШУЛЬГА М. О. А від себе він потім, це він від Комісії зачитав, а від себе далі він запропонував: «Українська РСР має право на вирішення питань проходження військової служби своїх громадян на території республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, і далі пропозиція Драча. Давайте по черзі. Перша, перша ставиться на голосування, перша пропозиція від комісій. Миколо Олександровичу, зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР має право на власні Збройні Сили».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу голосувати.

«За» — 230, «проти» — 113. Рішення приймається. Далі, товариші, далі пропозиція.

ШУЛЬГА М. О. Далі пропозиція: «Українська РСР має право на вирішення питань проходження військової служби своїх громадян на території республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. З цього приводу, оскільки це пропозиція одного депутата, ми відкриваємо дискусію. Це не від Комісії. Будь ласка. По одному.

ГОЛОВАТИЙ С. П. У такому формулюванні Українська РСР як суверенна держава має цілий комплекс суверенних прав. Тому коли записувати це у формулювання як суверенне право, то тоді треба всі суверенні права перераховувати. Певно, що треба все-таки йти від тієї редакції, яка в цьому документі від більшості громадян, а саме, що громадяни Української РСР відбувають дійсну службу на території Української РСР. Або Українська РСР «вирішує питання», але не «має право». Це ясно, що вона як держава має право. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, ви записуйте формулювання.

ШУЛЬГА М. О. Так нема ж формулювання, або-або.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Він же сказав, що «вирішує». Не «має право», а «вирішує». Будь ласка, перший мікрофон.

СКОРИК Л. П. Я все-таки знову нагадую про ті сотні листів, які ми отримали від батьків, діти яких проходять службу за межами України. Шановне товариство, згляньтеся на ці прохання, і тому має бути записано: «Проходять службу на території».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу вибачення, перепрошую, але я хочу сказати, що таких листів у кожного депутата...

СКОРИК Л. П. Так, але вони, ці листи, відображають настрій народу, і я думаю, що нам не треба шукати допоміжних всяких слів «має право на вирішення», а «громадяни України проходять дійсну військову службу на території України».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пропозиція така. Другий мікрофон.

БАТІГ М. І., редактор Львівської обласної газети «Молода Галичина» (Буський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати! Погодьтеся, що те формулювання, яке запропонував депутат Шишкін, переносить вирішення питань про службу наших синів на Україні на невизначене майбутнє. Коли воно буде вирішено — невідомо. Ось лист: «Просимо допомогти нам повернутися на рідну Україну, де ми зможемо продовжити службу».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон. Я прошу пропозицію, а не зачитувати листи.

БАТІГ М. І. Я вношу пропозицію, Іване Степановичу. Давайте ми запишемо цей пункт таким чином: «Громадяни УРСР мають право проходити військову службу виключно на території України». Хай це право буде у солдата — служити на Україні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Товариші депутати! Я прошу не вносити усних пропозицій. У вас є, вам роздано всі ті пропозиції і підтримуйте ту чи іншу, за які ми ще не голосували. Ось вони тут. І не усні, не додаткові. Підтримуйте ту чи іншу, які зафіксовані в цьому документі.

Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Львівський виборчий округ, Ровенська область). Шановні товариші депутати! У формулюваннях, запропонованих депутатом Шишкіним, права держави стоять над правом людини. Я думаю, треба зробити навпаки. Я пропоную сформулювати так: «Громадяни України мають право на проходження військової служби на території республіки». Таким чином, ми за громадянами України залишаємо право служити...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, Василь Михайлович, депутат Червоній. Ця пропозиція внесена Комісією у питаннях діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. Вона звучить так: «Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу на території республіки».

Товариші, ви... Не зрозумів.

Ставиться на голосування пропозиція Шишкіна.

Голоси з залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. А обговорюємо вже. Будь ласка, тоді з трибуни.

МАТВІЄНКО А. С., голова Комісії у справах молоді (Бершадський виборчий округ, Вінницька область). Товариші депутати! По пропозиції Шишкіна, — вона дійсно надзвичайно серйозна і актуальна, — я вношу...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу звернути всі бумажки. Олександр Павлович, для чого ви це робите?

КОЦЮБА О. П. Це не я зробив.

ГОЛОВУЮЧИЙ. А хто це зробив? Зверніть, будь ласка, всі бумажки. Не заважайте нам працювати. Будь ласка.

МАТВІЄНКО А. С. Товариші депутати! Обговорюючи пропозицію Шишкіна, я, підгримуючи її в цілому, хотів би звернути вашу увагу, можливо, на слідуючу редакцію цієї пропозиції. Я прошу уваги!

«Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Української РСР». Таким чином, це — компромісний варіант, який би міг задовольнити всіх.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, я спростовую, щоб було відомо всім тим, хто нас слухає і бачить.

У Президії розклали списки невідомо з чийого дозволу, але я вже сказав, коли виступала депутат Скорик Лариса Павлівна, що у нас на кожному сьогодні мітингу, у всіх листах усі наші виборці давали наказ про це. Тому я вважаю, це не потрібно таких листів у Секретаріаті, їх у кожного депутата сотні, тисячі. Тому я прошу не акцентувати на тому, що «я маю право — я зачитаю». Будь ласка, Микола Олександрович.

Хто ще хоче з приводу пропозиції, внесеної депутатом Шишкіним від себе, а не від Комісії. Від Комісії ми проголосували. Перший мікрофон.

ТРИЗНА В. С., машиніст гірничих виймальних машин шахтоуправління «Октябрьское» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Куйбишевський виборчий округ, Донецька область). Я вважаю, що пропозиція, внесена депутатом Шишкіним, має яку-то расплывчатую формулювання. Непонятно, хто має право, на що має право, я не погоджуся з депутатом Червоним, який говорить, що призывники — громадяни УРСР мають право служити... Я вважаю, що формулювання повинна мати такий вид: «Громадяни УРСР повинні служити на території України». Вот и все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

БАЙРАКА М. М., заступник генерального директора Криворізького металургійного комбінату «Криворіжсталь» імені В. І. Леніна (Дзержинський виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні депутати! В 9 розділі я пропоную проголосувати так, як Комісія запропонувала: «Громадяни Української РСР відбувають військову службу на території республіки».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон. І на цьому закінчуємо.

ВОЛКОВЕЦЬКИЙ С. В., доцент кафедри вищої математики Івано-Франківського інституту нафти і газу (Долинський виборчий округ, Івано-Франківська область). Давайте подумаймо, шановні депутати, що нам потрібно тут задекларувати, чи право відбування військової служби... Моя пропозиція така. Я підтримую формулювання, яке є в цій редакції, що «громадяни УРСР відбувають військову службу на території України». Не право на відбування, а те, що вони відбувають. Голодній людині не потрібно право на хліб, а голодній людині потрібен хліб. Я вважаю, що народу нашому тепер потрібно забезпечити відбування служби на території України, а не право на забезпечення. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Від трибуни з цієї сторони ні разу не давали, прошу вибачення.

РЯБЧЕНКО М. А., директор Криворізького цементно-гірничого комбінату (Довгинцівський виборчий округ, Дніпропетровська область). Товарищи народные депутаты! Если бы мы голосовали не раздельно по предложениям, а по пунктно, многие хорошие направления можно было бы использовать. И на сегодняшний день здесь сформулированы очень хорошие предложения, на мой взгляд. И я вношу на ваше рассмотрение: «Граждане Украинской ССР проходят...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Скажіть, на якій сторінці.

РЯБЧЕНКО М. А. 27-я страница, второй абзац снизу, но в составе того раздела, который мы отклонили. Значит, граждане Украинской ССР проходят «дійсню військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради. Для чого Верховна Рада утворює на території Республіки Комітет по громадській безпеці і взаємодіє з Міністерством оборони СРСР». Вот такое предложение.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати. Мені Микола Олександрович робить зауваження, що ми обговорюємо. Роз'яснюю, даю пояснення. Микола Олександрович, я даю пояснення. Ви ж запитали, я вам даю пояснення. Ми обговорюємо пропозицію Шишкіна по реченнях. Перше речення проголосували. Друге речення. (Не читати). Це вже особисто від нього як від депутата, а не від Комісії. Тому ми надали, слово депутатам і провели обговорення з цього приводу. Більшість депутатів посиляється на ту редакцію, яка є в цьому документі, і тому ми не можемо його поставити на голосування, або, якщо він наполягає, то поставимо. А потім третє речення, те, що було внесено від Комісії з питань законодавства і законності, пропозиція депутата Драча.

У вас є з цього приводу? Шишкін, може, зніме свою пропозицію? Будь ласка.

ШИШКІН В. І. Уважаемые депутаты. Полностью снимаю сейчас, конечно, невозможно это предложение. Раз мы решили определиться с тем, как будут проходить службу наши граждане, мы должны сейчас определяться. Речь только может идти о стилистическом изложении этого предложения с какими-то уточнениями. Тут неплохое уточнение как раз было у депутата Головатого, сейчас поступают другие уточнения. Давайте над этими уточнениями поработаем. Сейчас о том, чтобы наши граждане только лишь проходили службу на территории Украинской ССР, это, наверное, все 100 процентов, это невозможно. У нас действует Закон о всеобщей воинской обязанности. И даже на будущее мы тоже не можем такое принять. Но, как я вам объяснял, что для определенной категории лиц мы можем эти вопросы решить. Для семейных, для тех, у кого родители инвалиды, и так далее. Поэтому уточнение такого характера: «Украинская ССР», как вот предлагают, «визначає порядок проходження військової служби громадян УРСР...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, будь ласка.

Із залу. Можна скомпонувати це питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, Микола Олександрович, ви готові сформулювати?

ШУЛЬГА М. О. Я готовий, ось останнє, вже узагальнене. Оскільки це вносить народний депутат Шишкін. Він остаточно ось пропонує нам таке друге речення: «Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставлю на голосування. Прошу голосувати. «За» — 215, «проти» — 93. Рішення не приймається. Третє речення. Є воно у вас, Микола Олександрович?

ШУЛЬГА М. О. У мене є.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Третє речення. «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому...» Товариші, ми з вами знаходимося...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це вже від Комісії по законодавству і законності і підтримана в цілому рядом товаришів депутатів, які виступали.

ШУЛЬГА М. О. Шановні народні депутати! Дозвольте мені на третьому дні звернутися до вас. Ми з вами знаходимося у Верховній Раді Української РСР, а не в лісі! Той стрибає з тієї трибуни, цей прийшов сюди, той туди. Ну давайте ж поважати один одного!

ГОЛОВУЮЧИЙ. І кожний вважає, що його пропозиція повинна...

ШУЛЬГА М. О. Ну, ми ж вже навчилися уважно слухати один одного. Пробачте, але я вже на третьому дні не витримую. І ззаду, і збоку підходять, зверху тільки немає десантників.

ГОЛОВУЮЧИЙ. До уваги.

ШУЛЬГА М. О. Запропоновано: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів — невиконання ядерної зброї, непоширення і заборони її застосування».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування.

Голос із залу. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми обговорювали цю пропозицію, і ряд депутатів вносили вже свої зауваження. Ставиться на голосування.

«За» — 272, «проти» — 49. Приймається.

Я прошу, депутат Алтунян, не кричіть. Ви розумієте?.. Микола Олександрович, скоро і я вже не зможу далі вести.

Пропозиції голосуються ті, які є в цьому тексті. І на цьому закінчуємо. Микола Олександрович, це вже на ваш розгляд.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, ми тут не проголосували цілий ряд пропозицій. Зокрема Іван Олександрович Заєць поплатився за підказки, я його виручу, щоб не було йому зауважень. Він просить з 26-ї сторінки. Дозвольте, щоб людина не отримала ще одне зауваження.

ЗАЄЦЬ І. О., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ). Тут написано так: «Українська РСР має власні національно-територіальні військові формування та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що б не було, ставимо на голосування. Так, все. Ми вже проголосували, думайте. Голосуйте. «За» — 98, «проти» — 213. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Тут також Комісія з питань екології теж вносить пропозицію. Говориться так: «Більшістю голосів вирішено включити розділ ІХ «Невід'ємні суверенні права». Це зовсім уже про інше, як ви бачите. Дозвольте, не будемо, Іване Степановичу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так мені також не дають. По радіо все чути, люди дзвонять і говорять: там у вас у Президії говорильня йде, а депутати не всі знають про це, підходять, думають, що вони між собою тихенько, а нам все чути.

Так, повторіть, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Тут є пропозиція, яка до цього розділу не стосується, але вона записана. Більшістю голосів вирішено включити розділ IX «Невід’ємні суверенні права Української РСР» із першої редакції проекту робочої комісії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, прошу проголосувати. Ну, куди ж її включать — думайте і читайте. Прошу голосувати. «За» — 7, «проти» — 296. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, на 27-й сторінці ми вже проголосували за те, що пропонувалось Комісією з питань правопорядку та боротьби із злочинністю. Проголосували. Далі. Комісія з питань будівництва, архітектури і житлово-комунального господарства...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Наполягає.

Так, ставиться на голосування така редакція: «Українська РСР бере участь у формуванні Збройних Сил, необхідних для захисту країни та контролю за їх використанням відповідно до Союзного Договору». Прошу голосувати.

«За» — 167, «проти» — 163. Не приймається.

Далі, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. Іван Степанович! Я так розумію, що багатьом не зрозуміло, де ми знаходимося у просторі і в часі. Ми з вами проголосували два абзаци, які, власне, поки що становлять основу нашого розділу. То давайте ми пройдемо всі оці абзаци. Добре. Далі редакція Комісії з питань відродження та соціального розвитку села...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми її вже голосували.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, ми швидше голосуємо з вами, ніж обговорюємо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, ні, ми цю пропозицію голосували, Микола Олександровичу. Тихше, я зачитаю. Товариші! Я ще раз говорю, ми цю пропозицію голосували.

ШУЛЬГА М. О. Депутат Мороз її з поправками давав нам.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Далі. Пропозиція Комісії з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування голосувалась, Михайло Васильович? Так, голосувалась. Товариші, я пам’ятаю. Пропозиція Комісії з питань планування, бюджету, фінансування і цін голосувалась. Для чого ж Андрій Васильович Печеров виходив на трибуну, спростовував запорізький депутат.

Будь ласка, третій абзац.

ШУЛЬГА М. О., Третій абзац. Пропозиції Комісії з питань діяльності Рад. Так, ви пропонуєте. Третій абзац тут звучить так: «Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР», — тобто, це альтернативна до тієї, яку ми вже проголосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це не альтернативна. Так. Ставиться на голосування. Прошу голосувати. «Як правило» знімається. Голосуйте. «За» — 226, «проти» — 74. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тихо, тихо, далі. Депутат Алтунян, ми вам робимо зауваження. Сядьте на місце, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. На 28-й сторінці перший абзац ми проголосували. Далі. Пропозиція Комісії з питань культури та духовного відродження. В першому реченні «військові формування» викреслити, але у нас воно вже не має значення. Але, якщо наполягає Комісія...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не наполягає.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Пропозиція Комісії з питань розвитку базових галузей також стосується того ж тексту, який там був.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Василь Іванович, не наполягаєте? Вони говорять, що вже голосувалась. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань народної освіти і науки. Вони пропонують тут, ну крім того, що у третьому абзаці...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Не наполягають. Ігоре Рафаїловичу, не наполягаєте?

ШУЛЬГА М. О. Далі. Тут уже є окремі пропозиції, які не стосуються самого тексту, який у нас був.

Пропозиції. Створити Комітет координації дій в оборонних питаннях республіки; внутрішні війська знаходяться в складі МВС і використовуються тільки відповідно до законодавства УРСР, а в особливих випадках — за погодженням з Верховною Радою УРСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягають товариші, які вносили? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Далі такі пропозиції. Це останній абзац 28-ї сторінки. Додати абзац 5. «Республіка проголошує курс на політику постійного нейтралітету» і т. д.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже прийняли таку редакцію. Не наполягають.

ШУЛЬГА М. О. Далі. На 29-й сторінці, перший абзац. «Створення Збройних Сил стратегічного призначення, а також військових об'єктів, що мають значення для функціонування Збройних Сил республіки може бути віднесено Українською РСР за новим Союзним Договором до компетенції Союзу РСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія з питань економічної реформи наполягає? Не наполягає. Комісія не наполягає.

Далі, Микола Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Окрема пропозиція депутата Стадниченка, але вона, я думаю, знімається, вона увійшла.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Знімається, вона увійшла.

ШУЛЬГА М. О. Тут щодо назви розділу окрема думка депутата Волковецького, але ми вже проголосували.

Далі, абзац третій сформулювати так: «Громадяни УРСР відбувають військову службу на території Республіки»... Повторення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже проголосували за це.

ШУЛЬГА М. О. Четвертий абзац сформулювати так: «Збройні Сили УРСР входять в оборонну систему держав відповідно до нових договорів. Поза межами республіки використання Збройних Сил можливе лише з дозволу Верховної Ради».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми вже голосували за це.

ШУЛЬГА М. О. Ми дуже гаряче обговорювали.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Я вам допоможу, Микола Олександровичу. В решті розділів депутат Волковецький підтримує проект Декларації. Вилучити розділ, запропонований Комісіями у справах молоді, у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів. Мандатної і з питань депутатської етики.

Товариші! Я прошу до уваги, щоб депутати підійшли з повною відповідальністю до цього. Думайте над цим розділом, над цією пропозицією. Ставиться на голосування.

Прошу голосувати. Товариші, відмініть голосування.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, я читаю на 29-й сторінці останній абзац. Тут записано: «4 комісії пропонують вилучити розділ про Збройні Сили з документа зовсім».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні. Ну так же не можна. Ми проголосували, обговорили, так же не можна.

Товариші, я прошу від цих комісій, вони в перерві збиралися і погодилися на ту роботу, яку ми провели з вами. Так, все. В цілому розділ. Зачитуйте в цілому розділ, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. В такому випадку дозвольте мені прочитати весь розділ, який є. Значить, розділ у нас називається, пробачте, у мене воно...

ГОЛОВУЮЧИЙ. «Зовнішня і внутрішня безпека».

ШУЛЬГА М. О. «Зовнішня і внутрішня безпека». «Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР»... Хвилинку, товариші, бо дуже багато пропозицій і...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам зараз допоможу.

ШУЛЬГА М. О. Є в мене, є. Одну хвилинку.

ГОЛОВУЮЧИЙ. «Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть...»

ШУЛЬГА М. О. Не так. Товариші, вибачте, будь ласка. Значить, я все читаю, весь розділ.

«Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами УРСР». І далі додаток.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Підждіть, Микола Олександрович. Товариші, до уваги. Спочатку.

ШУЛЬГА М. О. Я повторюю те, що ми проголосували, ще раз. Не треба кричати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. До уваги. Ви не даєте можливості працювати.

ШУЛЬГА М. О. «Зовнішня і внутрішня безпека». «Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами УРСР. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР». Ось за це ми з вами проголосували.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Далі. (Ш у м у з а л і).

ШУЛЬГА М. О. «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: невиконання ядерної зброї, непоширення і заборони на її застосування».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто за таку редакцію цього розділу, прошу голосувати.

(Ш у м у з а л і).

Так, товариші депутати, оце всі, хто біжить і кричить. Я до уваги прошу. Я чую все, я прошу до уваги!

Товариші депутати, всі хвилювання в залі з приводу того, чи залишати, чи знімати слова «як правило». Це право Комісії, яка вносила цю пропозицію. Ми голосували так, як вона внесена. Переголосувати не будемо. Я ставлю на голосування розділ «Зовнішня і внутрішня безпека» в такій редакції, як виголосив її депутат Шулґа.

«За» — 200, «проти» — 120. Рішення не приймається. Розпочинаємо обговорення. Будь ласка, перший мікрофон.

Голос із залу. Уважаемые товарищи! Мы побеспокоились о внутренней и внешней безопасности, о внутренних войсках, а о Комитете госбезопасности забыли абсолютно. Завтра в Кремле появится Берия, и мы тут все...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Конкретну пропозицію.

Голос із залу. Внести КГБ і МВД.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, другий мікрофон.

Депутат не представився. Иван Степанович, шановні депутати! Так же не можна працювати. Це ж ералаш. Ми тексту не отримали на руки, а треба його доопрацювати, звичайно, записувати, щоб ми знали, за що голосуємо. Розкидали кругом, галопом по Європам побігали і галопом голосували. Я протестую проти такої форми роботи.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу пропозицію. Ви наполягаєте, щоб ще раз зачитати текст? Будь ласка.

Голос із залу. Роздрукувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. З трибуни.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты, уважаемый президиум! Постановление этого раздела в таком виде ничего нам не дает, потому что содержание раздела на отвечает названию. Мы сказали о внешней и внутренней безопасности, но не сказали, как эта безопасность будет обеспечиваться. Мы сказали, что республика имеет право иметь свои Вооруженные Силы, а говорим о внутренней безопасности. То есть, внутренняя безопасность будет обеспечиваться Вооруженными Силами. Товарищи, мы же что-то не то делаем.

И второе. Это настолько важный вопрос, что так, со слуха, голосовать за такой раздел мы просто не имеем права. Да нас же народ проклянет! Что же мы делаем? Поэтому я предлагаю: первое, что сделать, — все-таки отпечатать то, к чему мы пришли, и раздать депутатам. Внимательно еще раз посмотреть, чего мы достигли и внести предложения, как будет обеспечиваться безопасность.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати! Я ще раз наполягаю на тому, що жодному розділу винятку ми не робимо. Ми всі розділи голосували так. А потім ми домовились з вами, що дві комісії з участю спеціалістів, з участю кореспондентів від Комісії з питань гласності, інших спеціалістів доопрацюють нам цей документ, віддрукують і дадуть після обіду для того, щоб ми за нього голосували. Тому я прошу по цьому розділу. Була слухна пропозиція, що не всі абзаци віддзеркалюють назву «Зовнішня і внутрішня без чека». З цього приводу прошу депутатів висловитись.

ШУЛЬГА М. О. Іване Степановичу, дозвольте мені сказати. Я пропоную так: зараз, поки люди будуть висловлюватись, я швиденько це напишу, і щоб нам віддрукували. І це можна до перерви, щоб ми, виходячи, отримали цей текст.

(Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу не кричати. Я розумію вас, але прошу депутатів не кричати. Будь ласка, депутат Заєць.

ЗАЄЦЬ І. О. Шановні депутати! Ми тут в цьому запалі колективного голосування випустили про державну безпеку і внутрішні війська. І тут депутат Матвеев абсолютно правильно говорив: коли у нас про зовнішню і внутрішню безпеку йдеться, ми не маємо права цього випустити. Тому я пропоную (до того, що записки є у Івана Степановича і в нас є, у матеріалах наших) проголосувати за таку редакцію: «Україна

має внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР». Тільки тоді ми можемо сказати, що цей розділ відповідає...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, є з цього приводу у депутатів ще якісь зауваження? З цього приводу? Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М. Іван Степанович, непорозуміння з затвердженням всього розділу, на мою думку, було від того, що голова Комісії трошки невірно при остаточному читанні проголосив третє речення цього розділу, а саме, ви сказали перед голосуванням, що слова «як правило» викидаються. Він же сказав для того, щоб зняти це напруження. Я пропоную зараз поставити на голосування це речення, і ви побачите, що абсолютна більшість, так як і тоді, проголосує за це речення без слів «як правило». Тим самим ми відразу вичерпаємо конфлікт. І я підтримую пропозицію Зайця, яка відображає смислову навантаженість зразу всього розділу. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати! Я прошу, коли ми будемо голосувати в цілому вже за текст, тоді ми повернемося до цього питання, так як у нас є ще цілий ряд питань, з яких ми не зовсім точно визначались. А пропозицію Зайця, я просив, зачитайте.

ШУЛЬГА М. О. Прошу уваги, товариші! Товариші, я прошу всіх до уваги! І тих, хто стоять до мене не тільки лицем, а й іншими частинами, і тих, хто сидять. Будь ласка. Бо потім ми знову будемо вивчати один у одного, про що ми голосуємо. «Україна має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ставиться на голосування. Прошу голосувати.

«За» — 244, «проти» — 75.

Для радіослухачів і телеглядачів: це пропозиції депутатів Матвєєва і Зайця.

Далі, зачитую ще раз весь розділ. Зачитуйте, будь ласка, тільки прошу до уваги. Я прошу до уваги. Дуже важко. Зачитуйте.

ШУЛЬГА М. О. Зачитую, товариші! «Зовнішня і внутрішня безпека.

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Та ні, не так, а далі — за «внутрішні» і в кінці. Микола Олександрович, ми за «Збройними Силами». Хвилину, товариші, ви ж вибачте, ну як можна в такому шумі зорієнтуватися. Будь ласка, спочатку.

ШУЛЬГА М. О. Одну хвилинку, давайте ми домовимось так, буде все зрозуміло. Перша та пропозиція, яка була внесена Шишкінін, друга — Зайцем, третя — визначає порядок проходження служби. Четверта — «на території проходять військовою службою», і п'ята — про наш урочистий обов'язок. Я прошу вибачення, бо вона ж на окремих клаптиках.

Із залу. Товариші! Ну, якщо навіть ведучий не знає, що сказати, то як же нам можна голосувати. Я вважаю, що ми сьогодні не готові для цього голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Депутат, залиште трибуну. Депутат Салій, ми вам робимо зауваження, і ви самочинно до трибуни не підходьте.

Так, Миколо Олександровичу, будь ласка, зачитуйте, тільки прошу до уваги.

ШУЛЬГА М. О. «Зовнішня і внутрішня безпека», так називається наш розділ.

«Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Україна має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами УРСР. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: незастосування ядерної зброї, непоширення і заборони на її застосування».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, ставлю на голосування.

«За» — 238, «проти» — 100. (О п л е с к и).

Я прошу до уваги, ми ж можемо це зробити так, як до вподоби, коли приймемо документ, тоді всі піднімемось і будемо аплодувати, щоб усі знали. Чого ж ви так постуєте?

Миколо Олександровичу, я раджусь з Вами і з Комісією Вашою, і з Комісією з питань законодавства і законності, і з юристами, і з усіма депутатами. У нас для того, щоб друкувати проект цієї Декларації, який ми з вами проголосували, обговорили і проголосували у другому читанні, у нас по одному розділу були незакінчені справи.

Вибачте, я вже теж забув.

Після розділу «Міжнародні відносини». Скільки на розділ «Міжнародні відносини», до 30 хвилин? Голосувати потрібно?

ШУЛЬГА М. О. Шановні товариші, тепер всі ми схвильовані, то дозвольте мені читати, а ви будете слухати.

«Міжнародні відносини. Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права».

Надійшло немало правок. Зокрема, Комісія з питань...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу до уваги, ми одного порядку дотримуємося, і прошу вас до уваги. Друга колонка зачитується, а ми визначаємося.

ШУЛЬГА М. О. З 30-ї сторінки. Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства пропонує розділ X викласти лаконічно в одному реченні: «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування згідно з загальноновизнаними принципами міжнародного права».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Василь Іванович, ви наполягаєте на голосуванні, я так зрозумів? Ставиться ця поправка на голосування. Прошу голосувати.

«За» — 204, «проти» — 80. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Три пропозиції внесла Комісія з питань правопорядку та боротьби з злочинністю. У першому абзаці розділу слово «права» замінити «відносин». Тобто, «Українська РСР як суб'єкт міжнародних відносин здійснює безпосередні зносини».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ярослав Юрійович, наполягаєте? Наполягає на голосуванні, але є заперечення. Будь ласка.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Дозвольте мені як спеціалісту з міжнародного права сказати, що суб'єкт міжнародного права є одночасно і суб'єктом міжнародних відносин. І міжнародне право від міжнародних відносин невіддільне. І тому, коли записується «суб'єкт міжнародного права», держава бере участь у відносинах як суб'єкт міжнародного права. Так що поправка Комісії з правопорядку є заперечною.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Наполягаєте, Ярослав Юрійович? Наполягає на голосуванні. Прошу голосувати. «За» — 47, «проти» — 246. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, оскільки вже навколо цього слова... Тут і «відносин», навіть телеглядачі і радіослухачі, коли в перший день я зачитував, звернули увагу на слово «зносини»; у нас тут, бачите, у другому рядку. Я думаю, що ми з'ясуємо «відносини» чи «зносини» тут краще.

Далі, товариші, ця ж Комісія пропонує, а також, до речі, така ж пропозиція від Комісії у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів. Це на 31-ій сторінці. Подібна пропозиція і від Комісії у справах молоді. Смісл такий: з абзацу другого виключити слова «безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Хто з цього приводу? Комісії наполягають? Наполягають.

Хто хоче виступити? Знову ж таки депутат Головатий. Надамо йому перевагу, бо він спеціаліст з цих питань.

Комісія у справах молоді знімає, але інші наполягають. Коротко тільки.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Я гадаю, що ви пам'ятаєте приїзд шановної пані Тетчер до нашого парламенту. І коли ми проголосили все-таки, що ми збираємось проводити політику нейтралітету в майбутньому, тобто стати рівноправним учасником всього загальноєвропейського процесу (а Україна була ним ще в 1945 році, коли уклала Статут ООН і була фундатором ООН, тобто нарівні з Англією, Францією, США і іншими державами брала участь безпосередньо у формуванні порядку в Європі і в цілому в світі), то невже ми зараз Україну позбавимо права безпосередньо прилучитися до загальноєвропейського процесу, тобто до Хельсінського акта і до всіх інших документів. Думаю, що ми будемо нарівні з усіма європейськими державами брати участь.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, ставлю на голосування. Прошу голосувати за цю поправку. Я прошу до уваги, щоб не викрикували. «За» — 60, «проти» — 214. Далі, Микола Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші, з абзацу третього виключити слова «над класовими» — це останній абзац, тобто пріоритет, де мова йде про перевагу загальнолюдських цінностей над класовими. Ну, взагалі, товариші, мабуть, коли ми говоримо про загальнолюдські цінності, то мається на увазі, що не тільки над класовими, а й національними та іншими.

Голоси в залі. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Слово від Комісії у питаннях законодавства і законності, Миколо Олександровичу, Коцюбі. Вони там з'єднали, говорять.

КОЦЮБА О. П. (Радянський виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати! Я продовжую те, що говорив Сергій Головатий, тому, що ми враховували теж ці питання. Якщо маленька різниця є, то на останній сторінці побачите, що ми взагалі скоротили. Чому? От візьміть, ми перерахували там торговельні представництва і так далі. А те, що сказав Головатий, те, що дійсно існує в міжнародному праві, якщо ми проголосували, що «суб'єкт міжнародного права», то це сюди все і входить. Тому що нові відносини виникнуть, а Декларація приймається на десятки, а може, й на сотні років.

І я думаю, що це було б дуже добре залишити, взагалі з'єднати і проголосити таким чином, як на дев'ятій сторінці: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи». То, як бачите, ми два з'єднали і він все відобразив.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування ця поправка. Прошу голосувати. Поправку зачитую. З абзацу третього виключити слова «над класовими». Будь ласка, прошу голосувати. «За» — 62, «проти» — 135. Рішення не приймається. Просять повторити голосування? Ні. Все. Далі. До уваги.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань планування, бюджету, фінансів і цін пропонує розділ 10 розпочати такими словами: «Українська РСР визнає суверенні права всіх республік. Як суверенна держава Україна має право входити в союзи держав, добровільно делегуючи їм деякі повноваження, а також позбавляти їх цих повноважень, або виходити із цих союзів у відповідності з укладеними договорами». І далі за текстом. Це — Комісія з питань планування, бюджету, фінансів і цін.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Від комісії. На голосування? Тоді обговорюємо. Будь ласка.

ГОЛОВАТИЙ С. П. Коли є суверенна держава, то в неї є суверенне право входити у союзи з іншими державами, об'єднуватися і виходити з них. І це у нас записано в Конституції. І ми нічим ніякої нової Америки не відкриваємо, це — її суверенне право. Ми вже говорили, що суверенні права не перераховуємо в Декларації і не розкриваємо їх, тому що вони впливають з державного суверенітету, Декларацію про який ми приймаємо. Я пропоную за цю поправку не голосувати, проголосувати проти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші. Я врахую ваше зауваження. І прошу врахувати депутата Головатого, тому що запитують, ви референт чи депутат? Я думаю, що те і друге в даному випадку. Так, на голосування, будь ласка. Прошу голосувати.

«За» — 93, «проти» — 219. Не приймається.

Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Комісія з питань агропромислового комплексу пропонує значно скоротити пункт Декларації, що розкриває суть міжнародних відносин.

Так, далі. Комісія з питань народної освіти і науки пропонує в перший абзац додати після слів «міжнародне право» слова «член ООН». Тобто, «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права, член ООН здійснює безпосередньо...»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягаєте, Ігор Рафаїлович? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує: «Українська РСР створює власну митну службу». Ви пам'ятаєте, ми вже проголосували...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми за це проголосували. Немає заперечень? Немає. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Ця пропозиція...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третя проголосована.

ШУЛЬГА М. О. Проголосували вже ми за неї, разом з іншими комісіями. Далі. Комісія з питань гласності та засобів масової інформації пропонує у передостанньому рядку першого абзаца після слова «екологічний» додати «інформаційний».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, хто з цього приводу? Я хочу зачитати одну записку: «Наш парламент наминає вокзал, где все стоят в очереди за билетами. Работать невозможно, не говоря уже о культуре и так далее. Депутат Черненко». Я думаю, депутати врахують це зауваження.

Так, товариші! Микола Олександрович, у передостанньому рядку першого абзаца після слова «екологічний» додати «інформаційний»?

ШУЛЬГА М. О. Інформаційний, тут, де перелік у нас іде.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу голосувати.

«За» — 204, «проти» — 95. Не приймається.

У третьому рядку другого абзаца зняти слово «безпосередньо». Наполягає Комісія? Ні. Не налягає. Будь ласка, далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі, товариші. Ми вже проголосували, після слова «безпеки» поставити крапку. Далі знову питання про пріоритет загальнолюдських цінностей, пропонують свою...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Михайло Васильович, ви не налягаєте? Ні, не налягають. Уже голосували.

ШУЛЬГА М. О. Не налягають. І останнє. Комісія мандатна і з питань депутатської етики в абзаці другому знову-таки пропонує слова «безпосередньо бере участь» замінити на «безпосередньо бере участь в загальноєвропейських і інших міжнародних процесах і структурах».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Василь Петрович, налягаєте? Налягають. Хто хоче з цього приводу висловитись? На голосування? Прошу голосувати.

«За» — 140, «проти» — 159. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Тепер, товариші, тут у нас далі, після зірочок, розділ, а зірочки потім. Тоді, Іване Степановичу, ми можемо про розділ говорити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Є зауваження у депутатів? Третій мікрофон. Вони раніше. Будь ласка.

Депутат не представився. Перший абзац, де мова йде про те, що «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами» — це безграмотно. Треба «з іноземними державами», бо мова йде про консульські, дипломатичні відносини.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ось для цього, товариші, на початку сьогоднішнього засідання я й просив спеціалістів, щоб вони редакційно попрацювали над цим, враховуючи і ваше зауваження. Будь ласка. Другий мікрофон.

ШУЛЬГА М. О. Ні, пробачте, я зараз як повинен зачитувати?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, як ви врахуєте, і з спеціалістами порадитесь, Миколо Олександровичу. Другий мікрофон.

ЛУБКІВСЬКИЙ Р. М., голова правління Львівської організації Спілки письменників України (Яворівський виборчий округ, Львівська область). Шановний Іване Сте-

пановичу, шановні колеги! Я прошу уваги! Шановні друзі військові, прошу вашої уваги. Мені здається, що в першому абзаці відсутній один дуже принциповий момент. Якщо ми його отут не проголосуємо, ми збіднимо цей абзац. Коли ми говоримо про дипломатичні, консульські, торговельні представництва, то після торговельних прошу записати «пресовими представництвами». Тому, що ми не маємо інформації, ми не маємо пресових агентств. Ідучи до суверенної держави, коли ми не будемо мати своїх пресових агентств, ми будемо страждати від необ'єктивності інформації або від відсутності інформації. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Від Комісії по гласності немає зауважень? Немає. Тоді приймається до відома. Третій мікрофон.

Депутат не представився. Відносно пропозиції попереднього депутата, який говорив, що нам треба зробити поправку і записати зносити не з «іншими державами», а з «іноземними державами». Це неправильно. У нас записано тут правильно. Ми на Комісії по законодавству обговорювали цей перший параграф і, як уже сказав Коцюба, пропонуємо його скоротити, він справді дуже довгий і непотрібний. Незалежна суверенна республіка має право здійснювати свою міжнародну політику в усіх галузях, які будуть потрібні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Просимо вас взяти участь в доопрацюванні і, якщо ви запропонуєте кращий абзац, ми приймемо його, коли будемо приймати остаточно.

Депутат. Я зараз пропоную його.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми на слух не сприймаємо, в Комісію, будь ласка.

Депутат. Я зараз запропоную.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Левко Григорович, в Комісію, от сидить Голова вашої Комісії, віддайте йому, ми на слух не можемо сприймати.

(Ш у м у з а л і). Ми проголосували. Я прошу до уваги. Всі зауваження? Всі.

Зачитуйте розділ, Микола Олександрович.

ШУЛЬГА М. О. «Міжнародні відносини. Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я зрозумів (і це буде редакційна правка), вони будуть визначатися, «з іншими державами» чи «з іноземними державами». Ми дамо можливість їм проконсультуватися.

Ставлю на голосування цю редакцію десятого розділу. Прошу голосувати.

«За» — 317, «проти» — 19. Приймається.

Микола Олександрович, повертаємося до того розділу.

ШУЛЬГА М. О. Значить, після зірочок у нас завершення. Викладено так: «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі

договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи». Це у вас на сторінці 32. І далі продовжується: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод».

Товариші, я уважно прочитав все, що надійшло від комісій. Ми зразу ось тут підійдемо до цього. Починаючи з першої пропозиції, мова йде про Союзний Договір. 12 комісій пропонують в різних варіантах свої пропозиції щодо Союзного Договору.

На ваш розгляд, як ви скажете, може, по тій підємо схемі, як ми і раніше йшли, чи по-іншому...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, Микола Олександрович. Ми надамо слово від другої Комісії, з якою Ви разом працювали, і потім уже будемо визначати.

Слово надається від Комісії у питаннях законодавства і законності депутату Коцюбі, Голові цієї комісії.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! Ми на Комісії проаналізували всі пропозиції, і вони були слухні. Через те подивились, що тут є здебільшого, підпрацювали це питання, і в нас воно вийшло таким чином, як підсумкове. «Декларація є основою для нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод». І далі. Принципи Декларації про суверенітет України є базою для укладання Союзного Договору.

Ну, там «базою» — щоб не повторюватись, щоб два рази не повторювати, «основою».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Олександр Павловичу, у мене зразу ж запитання до вас. Будь ласка. Так, тільки наша Декларація є базою...

КОЦЮБА О. П. Для України. Ми ж пишемо список. Принципи Декларації про суверенітет України є базою для укладання Союзного договору для нас, коли ми представляємо інтереси нашої держави, і не більш, і не менш.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші.

КОЦЮБА О. П. Ми врахували зауваження більшості комісії і відпрацювали такий варіант. Виносимо його на ваш розсуд, а ви розсудіть.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати. Ідемо уже за такою схемою, яка у нас себе виправдовує. Зачитуємо всі поправки і голосуємо. Будь ласка, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у справах молоді.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Текст у вас на руках є. Комісія у справах молоді наполягає? Перший мікрофон.

ТОЛСТОУХОВ А. В., заступник редактора волноваської районної газети «Знання труда» (Волноваський виборчий округ, Донецька область). Комиссия по делам молодежи считала необходимым высказать по-своему свое отношение к Союзному Договору, и мы предложили полный раздел. С одной стороны, здесь четко заявлено о необходимости объединиться с союзными республиками, а с другой стороны, в первом, втором и третьих абзацах сказано о тех условиях и механизме, которые не ущемляют суверенитет Украины. Поэтому нам бы хотелось, чтобы за предложенный нами вариант проголосовали в целом. Если будет избран другой порядок голосования, по абзацам, то нам бы хотелось, чтобы при рассмотрении первого абзаца, рассмотренного Комиссией, рассматривался и наш первый абзац.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, за вами слово.

ШУЛЬГА М. О. Ви знаєте, товариші, це один о принципових моментів. Якщо говорити про нашу Комісію, то, коли ми розглядали це питання, думки тут у нас розділилися і, звичайно, що цей момент, який у правій колонці, він відбиває думку більшості в Комісії, але не всіх членів. Зокрема, я, власне, виступаю за те, щоб тут коротко було все ж таки сказано про новий Союзний Договір. Це — що стосується моєї власної думки. А що стосується Комісії, то думка Комісії, як ви бачите, викладена ось тут.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Ставиться на голосування, товариші, поправка. Як будемо голосувати, розділом? Розділом. Поправку всю?

Голоси із залу. Да!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Всю поправку. Прошу голосувати.

«За» — 191, «проти» — 132. Не приймається. Далі, Миколо Олександровичу.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства пропонує в першому абзаці замінити «Українська РСР об'єднується з іншими республіками в Союз на основі договору». Тут не зовсім точно викладено.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Ні, не наполягає. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія з питань будівництва пропонує перший абзац викласти в такій редакції: «Відносини Української РСР з радянськими республіками та Союзом РСР будуються на основі договорів, укладених», — і далі за текстом, — «на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи». Далі пропонують вони ще другий абзац після слів «визначає позиції Республіки при укладенні» доповнити словами «Союзного Договору». Але це треба, мабуть, окремо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставимо на голосування, прошу голосувати. «За» — 176, «проти» — 149. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань відродження та соціального розвитку села пропонує передостанній абзац проекту Декларації доповнити словом «дружба» після слів «укладених на принципах» — «дружби і рівноправності». Додати слово «дружба».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу голосувати.

«За» — 173, «проти» — 129. Не приймається.

Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань планування, бюджету, фінансів і цін пропонує передостанній абзац Декларації викласти в такій редакції: «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками оновленого Союзу будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягаєте, Андрію Васильовичу? Наполягають. Ставимо на голосування.

«За» — 187, «проти» — 142. Не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у справах ветеранів. Перед останнім абзацом необхідно додати такий текст: «Українська РСР у порядку, встановленому Союзним Договором та оснований на ньому законодавством».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягає Комісія? Ні.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Ця Комісія пропонує: в останній абзац Декларації після слів «міжнародних угод» додати «та Союзного Договору».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, на голосування. Голоси. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу голосувати.

ШУЛЬГА М. О. Але, Іване Степановичу, треба, щоб ми не збили аудиторію. Ми голосуємо за перший абзац чи за другий?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ні, за поправку в цілому. Так, товариші, зачитую ще раз і говорю, що можна за поправку в цілому — ми так голосуємо. Ми першу поправку голосували в цілому, тому Микола Олександрович, я прошу вас бути нейтральною людиною, а не...

(Ш у м у з а л і).

Зачитую. Першу можна в цілому, а цю вже не можна в цілому? Як же це вас зрозуміти тоді? Це я, щоб було зрозуміло іншим... Перед останнім абзацом необхідно додати такий текст:

«Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з Союзу РСР у порядку, встановленому Союзним Договором та основаному на ньому законодавством». В останній абзац Декларації необхідно після слів «міжнародних угод» додати слова «та Союзного Договору». Прошу голосувати. Речення різні. Прошу голосувати.

«За» — 143, «проти» — 178. Далі, слідує.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Комісія у закордонних справах пропонує останній абзац читати таким чином: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, та визначає позиції Республіки при укладанні нового Союзного Договору та при укладанні міжнародних угод».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, комісія не наполягає, я так зрозумів. (Ш у м у з а л і). Наполягає? Так. Ставиться на голосування поправка. Зачитувати потрібно? Ні. Прошу голосувати.

«За» — 189, «проти» — 134. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у питаннях соціальної політики та праці пропонує в останньому абзаці написати: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, являється основою при укладанні нового Союзного Договору і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Комісія наполягає? Наполягають. Прошу голосувати.

«За» — 195, «проти» — 129. Рішення не приймається. Далі.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань народної освіти і науки пропонує... Не наполягають. Далі. Комісія з питань агропромислового комплексу. Пропонує, щоб залишити в документі згадку про Союзний Договір, без чого Декларація буде відірвана від реальностей. Перший абзац закінчення тексту після слів «радянськими республіками» доповнити «та Союзом республік», і далі за текстом.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, ставлю на голосування. Прошу голосувати цю поправку.

«За» — 196, «проти» — 136. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Мандатна Комісія і з питань депутатської етики пропонує абзац другий доповнити словами «та нового Союзного Договору».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Наполягаєте? Наполягають. Прошу голосувати.

«За» — 201, «проти» — 128. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Комісія у питаннях діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування пропонує другий абзац сформулювати в такій редакції: «Декларація є основою для вироблення проекту нової Конституції та нових законів України, укладення Союзного Договору і визначав позиції Республіки при укладанні міжнародних угод».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Голосували. Не наполягають. Так, далі. Так, шановні товариші депутати! Я не знаю ще всіх у лице, хто з якої комісії, але я знаю голову Комісії. Я попросив Михайла Васильовича. Він сказав, не наполягає. Я не знаю, в якій Комісії Матвєєв. Давайте проголосуємо. Голосуємо за цю поправку. Слово сказати комісіям потрібно.

«За» — 203, «проти» — 131. Не приймається.

ШУЛЬГА М. О. Комісія з питань розвитку базових галузей народного господарства. Передостанній абзац Декларації викласти в такій редакції: «Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками базуються на основі договорів, зокрема нового і Союзного договору, що укладається на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.»

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, ми голосували, але Комісія наполягає на цьому, тому прошу проголосувати.

«За» — 214, «проти» — 119. Рішення не приймається. Далі.

Я прошу, ми по процедурі дуже багато говоримо, давайте по суті.

ШУЛЬГА М. О. Далі. Були окремі пропозиції. Та, яку ми вже обговорювали, — провести закриті засідання. Потім була пропозиція привести в однозначність назви УРСР і Україна. Ми їх обговорювали, ці назви. Всі положення Декларації по абзацах звести у пункти, а краще — статті, не виділяючи розділи та підрозділи. Ви знаєте, що такі пропозиції надходили.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, у кого з депутатів є міркування з цього приводу? Будь ласка, другий мікрофон.

ГОРИНЬ М. М., голова Секретаріату Народного руху України за перебудову (Залізничний виборчий округ, Львівська область). Я вважаю, що до ознак нашої республіки як держави треба ввести назву, і пропоную назву, яку запропонував Юрій Щербак, — депутат Верховної Ради СРСР: назву «Україна». Думаю, що буде неповна наша республіка як держава, якщо вона не буде мати своєї символіки, і вважаю, що треба окремим розділом ввести питання символіки. Пропоную національну символіку — синьо-жовтий прапор і герб — тризуб. Поставити це на голосування.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, є у депутатів питання з цього приводу? Будь ласка, перший мікрофон.

Депутат не представився. Народні депутати! Ви сьогодні дружно голосували за вихід України з Радянського Союзу. Тож давайте і нашу Декларацію змінимо, прямо напишемо: «Декларація про вихід із Союзу». Одумайтеся! Що ви сьогодні приймаєте! Ви — найтяжчий злочин України...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Від Комісії законодавства і законності, її голова депутат Коцюба.

КОЦЮБА О. П. Шановні народні депутати! Я в принципі дещо повторююсь, але ще раз підкреслюю, що ці всі пропозиції, які були, вони були в нашій Комісії, і через те ми запропонували, дивіться: «Декларація є основою для нової Конституції та нових законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод». Ви не голосували цього. «Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання Союзного договору». Ми за це не голосували. Я тільки прочитав і все.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, спростуйте.

ШУЛЬГА М. О. Товариші, ми за це ще не голосували. Ну, давайте будемо чесними. За що голосували — за те голосували, а за що ні — то ні.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович. Третій мікрофон, будь ласка.

СПИС М. М., перший секретар Ялтинського міськкому Компартії України (Ялтинський виборчий округ, Кримська область). Я должен сказать, что вот вчера и сегодня мы выслушивали очень много аргументов против Союзного договора. И это все, на мой взгляд, сконструировало просто искусственные какие-то противоречия между Союзом и республикой. И сформировано это сознание тем, что высказывались довольно крайние суждения. То есть, суверенитет с позиций невмешательства и с позиций независимости. С этих позиций, конечно, можно понимать передачу прав, любых прав как ущемление прав республики.

Но ведь мы хорошо знаем, что понятие «суверенитет» включает еще взаимодействие, сотрудничество, включает признание взаимных интересов и создание наднациональных структур для их реализации. И весь мир сегодня развивается по пути усиления взаимодействия.

Поэтому предложение — поддержать вот то предложение, которое внесла Комиссия по законодательству, надо поддержать, за него надо проголосовать. Это будет разумно, а с точки зрения политической — целесообразно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Микола Олександрович, формулюйте, будь ласка. Я прошу до уваги. (Ш у м у з а л і).

ШУЛЬГА М. О. Увага, товариші. «Декларація є основою для нової Конституції та законів України і визначає позиції республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання Союзного договору».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу голосувати. «За» — 254, «проти» — 93. Приймається. (О п л е с к и).

Всі поправки, Микола Олександрович?

ШУЛЬГА М. О. Поправки всі, але у нас залишилось...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, потрібно порадитись. Залишилось дві хвилини до перерви. Надходять такі записки. Я прошу уваги. «Необхідно скоротити перерву до однієї години. Депутат Завадська». Прошу визначитись з цього приводу і проголосувати.

Голос із залу. Іване Степановичу, нам треба записки...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я прошу проголосувати, а ви думайте. «За» — 171, «проти» — 132. Рішення не приймається. Процедурне, але в залі 345, то буде 342... Я прошу до уваги! Оголошується перерва до 16 години.

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ ШОСТЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

13 липня 1990 року. 16 година.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГРИНЬОВ В. Б., заступник Голови Верховної Ради Української РСР (Індустріальний виборчий округ, Харківська область). Товарищи, минуточку внимания! Сейчас идет тиражирование текста Декларации. Небольшая задержка. Через 10–15 минут текст будет у вас на руках. Поэтому просьба подождать, не обижаясь на президиум.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Прохання реєструватись. Є в залі кворум? Прохання реєструватись.

Так, вечірнє засідання Верховної Ради Української РСР оголошується відкритим. Продовжуємо обговорення проекту Декларації про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ми з вами проголосували за останній абзац після зірочок цього тексту, який вам роздано. У всіх депутатів є тексти?

Голоси. Є, є...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Остання сторінка, 8, після зірочок — абзац, ми за нього й голосували. Це ми привернули вашу увагу до того, на чому закінчили. Тепер голосується розділ. Ми окремо проголосували «Міжнародні відносини»? Проголосували? Проголосували. Так, тому повертаємося до громадянства. Микола Олександрович і Олександр Павлович просять надати з цього приводу слово депутату Шишкіну. Будь ласка.

ШИШКІН В. І., заступник голови Комісії у питаннях законодавства і законності (Кіровський виборчий округ, Кіровоградська область). Уважаемые товарищи! Вы знаете, что вчера не был проголосован рассмотренный нами и проголосованный по абзацам в целом раздел «Громадянство Української РСР». Не проголосован он в связи с тем, что возникли противоречия по поводу первого абзаца, то есть: «Українська РСР має своє громадянство і за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР».

За него голосовали, но причиной того, что не был проголосован раздел в целом, явился именно этот абзац. Вы же знаете, что не было набрано 226 голосов при голосовании за раздел в целом.

В связи с этим вчера вечером вновь состоялось заседание Комиссии по суверенитету квалифицированным составом, то есть, больше половины. В этом заседании

також прийняли участь юристи від Комісії по питаннях законодавства і законності. Були голова Комісії Коцюба, я і Лукьяненко. Також були представителі Комісії по питаннях правопорядку і боротьби з преступністю, представителі наших військових кіл і представителі деяких інших комісій. Я просто не маю протоколу, тому що його вів член Комісії по суверенитету, тому я так, по пам'яті.

Ми довго обговорювали різні варіанти, намагалися знайти консенсус для того, щоб визначитися. У всякому випадку, текст був розроблений більшістю тих, хто прийняв участь в цій роботі.

У зв'язі з цим ми пропонуємо уточнити абзац, зміст якого, як нам здавалося, повинен бути збалансований, всі політичні сторони. Голосування у нас в Комісії відбулося наступним чином: 19 проголосували «за», 2 — «проти», при двох утримавшись.

Тобто фактично, як ви бачите, по кількісному складу за пропонувану зараз мною формулювання проголосувало значительное більшість двох комісій.

Ми пропонуємо наступне. Перше речення першого абзаца — «Українська РСР має своє громадянство» залишається, а друге речення цього першого абзаца формулюється наступним чином: «Громадянин УРСР має право на збереження громадянства СРСР». Пояснюю. Це та формула, яка була у нас раніше.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вікторе Івановичу, перефразую. Шановні товариші депутати, відкрийте, будь ласка, четверту сторінку, там, справа — «Громадянство Української РСР», зліва — те, за що ми вчора постійно проголосували. Справа — варіант, про який доповідає депутат Шишкін.

Тому дозвольте мені зачитати так, як тут написано. Варіант, узгоджений комісіями: «Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР». І далі абзаци... Я бачу, вони відрізняються, Вікторе Івановичу?

ШИШКІН В. І. При перепечатці пропустили: «...підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство». У нас по цьому питанню сумнівів не було. Це просто технічне упущення при перепечатці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Тому пропонується варіант, що справа.

Так, товариші, прошу до уваги, права колонка четвертої сторінки. Варіант, узгоджений комісіями: «Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР. Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи».

Другий абзац проголосованого постійно першого варіанту переноситься третім абзацом у праву колонку.

Зачитую спочатку: «Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР. Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство. Вам, громадянам Української РСР, гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР».

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної при-

належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами республіки». Все.

Така редакція нового, узгодженого комісіями варіанта IV розділу «Громадянство Української РСР».

Що будемо робити? Обговорювати будемо? Ставити на голосування? Вікторе Івановичу, ваша позиція?

ШИШКІН В. І. Если у депутатов появится необходимость, чтобы я дал пояснения, я могу дать. Почему, как мы обсуждали вопросы и почему именно такая формула? Если нет необходимости — не надо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування варіант, узгоджений комісіями. Прошу голосувати.

«За» — 195, «проти» — 116. Рішення не приймається. Так, приступаємо до обговорення варіанта, узгодженого комісіями.

ШИШКІН В. І. Тогда я вынужден дать пояснения. Да, Иван Степанович?

ГОЛОВУЮЧИЙ. А ви будете давати пояснення. Будь ласка, перший мікрофон.

КОЛНЕЦЬ В. В., викладач кафедри російської і зарубіжної літератури Тернопільського державного педагогічного інституту імені Я. Галана (Тернопільський міський виборчий округ, Тернопільська область). Шановні депутати! У мене в руках є дуже цікавий документ. Це резолюція...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ви від погоджувальної Комісії чи від кого?

КОЛНЕЦЬ В. В. Так, і з цього приводу. Це резолюція XXVIII з'їзду Компартії України про державний суверенітет України. Тут є пункт про громадянство. Він звучить так: «Встановлення інституту громадянства Української РСР». Виникає питання: не вже Компартія України виступає проти того, щоб громадянин УРСР ще мав би громадянство СРСР? Ні. Але тут цей пункт з юридичної точки зору сформульований правильно, і я думаю, що товариші комуністи, перш ніж голосувати за неграмотно сформульований пункт, повинні все-таки звернутися до цього документа, а не зневажати його, і саме в такій редакції, як тут є, проголосувати. Просто відновити, тобто «Україна має своє громадянство... (н е ч у т и)... громадянство СРСР», точно, як тут в резолюції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Ну, він просить, щоб проголосували за таку редакцію. От його пропозиція. Будь ласка, другий мікрофон.

ДОРОГУНЦОВ С. І., голова ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). У мене два запитання до авторів, які мають тлумачити свої пропозиції і формулювання. Перше питання. Шановний депутат Шишкін, як ви тлумачите фразу або формулу «за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР» і другу «громадянин України має право на збереження громадянства СРСР»? Що спільного між цими двома формулами і чим вони відрізняються в юридичному плані? Це перше запитання. І друге.

Вчора ми проголосували... раз, два, три, чотири — четвертий абзац колонки справа. Чого це не позначено в нашому новому проекті? Ми ж голосували і навіть обговорювали питання обставин чи ознак. І голосували за цю формулу. А чого вона не попала в ліву колонку, а тільки в праву?

ШИШКІН В. І. Уважаемый Иван Сергеевич и депутаты! Простите, Сергей Иванович Дорогунцов, и остальные депутаты.

Я уполномочен дать пояснения только лишь по первому абзацу. Поэтому по всем остальным абзацам, пожалуйста, ко мне не обращайтесь. Потому что мы обсуждали именно эти вопросы, остальные вопросы — к технической комиссии или к тем, кто размножал этот проект.

Мы обсуждали на Комиссии только лишь первый абзац. (Ш у м у з а л і).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Відповідайте на перше запитання.

ШИШКІН В. І. А я сейчас расскажу, вы не спешите. Теперь я даю пояснения. Вы же видите, что за каждым «громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». То есть здесь дана утвердительная формула, что за всеми нами сохраняется гражданство СССР, независимо от того, каким образом и как, в каких пределах и в какой компетенции будет заключен новый Союзный договор или Договор союзных суверенных республик. Как он будет называться, нам еще это неизвестно. Это — в утвердительной форме.

Поскольку мы пытаемся здесь достичь политического паритета или политического уравнивания, то, наверное, должна быть избрана более оптимальная формула. Формула, которая бы давала возможность альтернативы, то есть разных действий. Поэтому предложенная формула дает право на сбережение «громадянства СРСР», то есть то, как распорядиться этим своим правом, будет зависеть от конкретного гражданина Украинской ССР в будущем. Вот что имеется в виду.

Если вы ко мне обращаетесь как к юристу, то наиболее чистой юридической формулой было бы оставить первое предложение. Это я вчера говорил и на Комиссии. То есть «Украинская ССР имеет свое гражданство». И все. И только лишь. Но поскольку у нас, вы знаете, парламент с различными политическими течениями, отсюда и попытка достичь какой-то новой формы приемлемого решения этого вопроса.

Почему я отстаиваю именно то, что точка должна быть поставлена на первом предложении. Потому что гражданство Украинской ССР — это свойство суверенитета, ведь мы провозглашаем суверенитет государственный, суверенитет Украинской Советской Социалистической Республики, поэтому мы должны определиться именно с теми положениями, которые свойственны этому явлению. А этому явлению свойственно гражданство. И выходить сейчас, в этой Декларации, на уровень какого-то гражданства — юридически было бы неверно. Но я еще раз повторяю, что здесь, в этой формуле, заложено не столько юридическое прочтение, сколько политическое. Как юрист еще раз повторяю, я оставил бы только первое предложение.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

ХИЖНЯК В. М., голова Немирівської районної Ради народних депутатів, перший секретар Немирівського райкому Компартії України (Немирівський виборчий округ, Вінницька область). Шановні товариші! Ми приймаємо надзвичайно важливий документ. Ми вже бачимо, що після тих поправок і узгоджень у нас все-таки є неточності. І свідченням цього є, товариші, дзвінки, які надходять на депутатську адресу. Сьогодні у перерві я зв'язався з двома трудовими колективами. Повинен сказати, що позиції неоднозначні з деяких питань. Люди просять зважено підійти до вирішення цих питань, тому я вношу пропозицію: мабуть, було б правильно сьогодні роз'їхатися до своїх виборців, порадитись, і в понеділок повернутися до цього питання.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. (Ш у м у з а л і).

ШИШКІН В. І. Отвечаю на этот вопрос. Дело в том, что предложенная согласительной комиссией формула должна устроить обе стороны, все политические течения, потому что она отвечает интересам обоих политических течений.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Будь ласка.

Депутат не представился. Уважаемые депутаты, парламентарии! У меня складывается такое впечатление, я не юрист, что нас иногда хотят увести в сторону. В чем все дело? Фраза «громадянин України має право на збереження громадянства СРСР» автоматически означает, что меня этого права, то есть гражданства СССР, лишили. Поэтому я должен это право восстановить в каком-то виде. Поэтому я предлагаю чуть по-другому: «Громадянин України має право позбавитися громадянства СРСР». И второе. Товарищи! Я прошу обратить внимание на то, что документ подготовлен крайне некачественно. Этот абзац забыли сюда перевести, а откуда взялся абзац «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки»... и так далее?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Він проголосований учора.

Ви тільки не так швидко комісії звинувачуйте. Там такі ж депутати працюють і в перерву, і вночі і так далі. Слідкувати потрібно за текстом і працювати над документами.

ШИШКІН В. І., Уважаемые депутаты! Отвечаю на этот вопрос. Я повторяю, что я уполномочен дать пояснение только лишь по первому абзацу. Почему появились несоответствия в дальнейшем...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Віктор Іванович, повторювалася не потрібно. Я ще раз говорю, що дійсно ви знаєте, як цей документ друкували, і тому Комісія попросила вибачення за один абзац. Перенесли його — і не потрібно з цього робити висновки.

ШИШКІН В. І. Иван Степанович, я должен ответить и на первую часть того, о чем сказал депутат. Ответ на первую часть, о чем только что с трибуны говорил депутат. О том, что якобы эта формула лишает его гражданства. Прошу, товарищи, здесь очень внимательно подойти с оценочной стороны к этому документу. Это — Декларация о государственном суверенитете республики. Что такое Декларация — это совокупность политико-правовых принципов, которые определяют правовое направление или направление деятельности государства в будущем. Этим документом не может быть упразднено гражданство и не может быть приобретено, даже если мы сейчас примем любую редакцию, как решите вы. Этой Декларацией мы никого не лишим никакого гражданства, но и никому этого гражданства не дадим. Потому, что это, само гражданство, основывается лишь на таком акте, как Конституция и Закон о гражданстве той или иной республики. Это совокупность актов, и никого ничего она не лишает. Не надо здесь вводить в заблуждение друг друга и наших избирателей.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

Депутат не представился. Уважаемые депутаты, я хочу вам напомнить, что раздел в целом не был проголосован и принят не только из-за разнонаправленности мнений по гражданству. Я, например, голосовал против из-за того, что в этот раздел включена фраза: «Українська РСР регулює і контролює імміграційний процес». Подумайте, товарищи, что мы делаем, ни одна цивилизованная демократическая страна не позволит себе в общегосударственный документ внести эту фразу. Я понимаю,

что государство обязано юридическими нормами обеспечивать реализацию права человека на свободу передвижений. Подумайте, что мы делаем.

В первом, во втором абзаце о гражданстве, в первом его варианте, который был проголосован, я не вижу юридического парадокса и противоречий и я не понимаю, почему вокруг этого разгорелись споры. Поэтому я предлагаю исключить фразу о регулировании и контроле иммиграционных процессов и проголосовать по первому варианту.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

НОСОВ В. В., інженер-електронник Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту (Октябрьський виборчий округ, Полтавська область). Я никак не могу понять концепцию, что же такое гражданство? Мне казалось, что гражданство — это как бы договор между государством и гражданином. Государство обеспечивает ему его права. А гражданин берется нести какие-то обязанности. Сейчас мы закладываем новую Конституцию, то есть Украина берется гарантировать гражданам их права. Если мы говорим, о гражданстве Союза, то, значит, мы тогда передаем эту функцию Союзу, то есть 14 оставшихся республик будут гарантировать права наших граждан на нашей территории, так что ли? Я не могу понять этой идеи — «Гражданство Союза ССР».

ШИШКІН В. І. Уважамый депутат Носов! Мы этой Декларацией, как я еще и раньше отмечал, никому не даем гражданство и ничего пока не гарантируем. Мы только провозглашаем, сохраняя при этом за гражданином возможность быть гражданином Союза ССР, которая ему в соответствии с Конституцией СССР либо Законом о гражданстве Союза ССР будет гарантировать те или иные права.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Я вважаю, що з юридичної точки зору перші два пункти, маю на увазі «Українська РСР має своє громадянство» і «Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР» у розділі «Громадянство Української РСР», не мають права на існування. Чому? Навіть згідно з діючою Конституцією Україна має право на вихід із Союзу. Це буде означати, що громадяни України все одно будуть залишатися громадянами Союзу, але питається, чому в такому разі вони не можуть бути також громадянами Англії, Сполучених Штатів? Тому я вважаю, що треба залишити лише «Українська РСР має своє громадянство».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, будь ласка.

ШИШКІН В. І. Товарищ депутат, неужели я до этого, так сказать, не разъяснял, что здесь заложена альтернатива...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Вікторе Івановичу, ви давали відповідь з цього питання. Ви давали відповідь уже. Ваша точка зору — залишити перший абзац. І все. Будь ласка, дайте можливість виступити депутату Карпенку.

Ні, ні. Будь ласка, просто ми чередуємо. Від мікрофонів і з трибуни.

КАРПЕНКО В. О., редактор газети «Вечірній Київ» (Прирічний виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати, шановний голову! Сьогодні ми вирішуємо надто принципове питання. На ньому ми спіткнулися вчора і, як бачимо, поділилися думки у депутатів на протилежні. Я під враженням вчорашнього. Я не був на обговоренні,

тому що ми з Миколою Григоровичем Дзюбою чергували на «гарячих» телефонах, я вже вчора казав думку людей. Дозвольте висловити таке міркування.

Оскільки питання надзвичайно серйозне і оскільки ми не можемо, очевидно, керуватися груповими інтересами і не можемо вирішувати остаточно. Коротше кажучи, ми не можемо прийняти таке рішення, щоб позбавити будь-кого громадянства СРСР і не можемо нав'язувати громадянство СРСР. Тому ми повинні прийняти рішення таке, яке б влаштовувало, скажімо, ці протилежні сторони. Мені здається, що комісії попрацювали досить плідно. І оце компромісне рішення могло б лягти в основу Декларації, оскільки, справді, воно не позбавляє нікого громадянства СРСР і нікому його не нав'язує.

Оскільки ми раніше приймали рішення, про поіменне голосування (це я веду до того, що нашу позицію повинні знати наші виборці), тому я зараз вношу таку пропозицію. Визначитися, щоб саме по цьому розділу, а також по всій Декларації цілком була зроблена розпечатка поіменного голосування і опублікована в республіканській і місцевій пресі. Хто за це візьметься? Я думаю, що виборці повинні знати нашу позицію і вони нас поправлять. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші депутати! Що, будемо продовжувати надавати слово? Перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановні народні депутати! У першому варіанті четвертої статті «Громадянство Української РСР» (четвертий абзац) ми з вами розійшлися на думках: «Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси». Питання щодо слова «контролює» погоджувальна комісія вирішила і пропонує нам ці варіанти. А тому я пропоную в цілому проголосувати за той варіант, що ми проголосували постатейно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

КОВІНЬКО А. І., другий секретар Полтавського обкому Компартії України (Хорольський виборчий округ, Полтавська область). Шановні товариші депутати! Я просив би хвилинку уваги. Ми з вами обрали Президію Верховної Ради УРСР. І, на мою думку, ми через те сьогодні застрягли, що не доручили Президії розглянути і від імені Президії внести пропозицію щодо розгляду сесією цього дуже важливого документа. Тому я вношу пропозицію, щоб Президія розглянула і внесла пропозицію на сесію і ми тут би, мабуть, знайшли спільне вирішення тих питань, якби робочий орган нашої сесії вніс свої пропозиції.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Третій мікрофон.

ЦЕКОВ С. П., лікар Сакської центральної районної лікарні (Сакський виборчий округ, Кримська область). Декларация, провозглашая суверенитет Украины, утверждает гражданство УССР. Это понятно. Но дело в том, что в настоящий момент все мы являемся гражданами СССР. Декларация прав человека говорит о том, что никто не может быть произвольно лишен гражданства. Поэтому то, за что мы проголосовали вчера, соответствует этой Декларации. То, что предлагается нам сегодня, по сути дела действительно означает, что кто-то лишил меня гражданства, а я имею на него право. Поэтому считаю, что, действительно, вчерашняя формулировка более правильная. И считаю — ее изменять не надо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Біля трибуни. Будь ласка.

РЯБОКОНЬ В. П., другий секретар Вінницького обкому Компартії України (Барський виборчий округ, Вінницька область). Шановні народні депутати! Перша моя про-

позиція. Ми з вами постатейно проголосували і визначилися. Таке формулювання, якщо звернули ви увагу, записано і в Декларації, яка прийнята на з'їзді Російської Федерації. Я думаю, що там теж працювали юристи і працювали багато. І сказати, що це неправильно буде визначено (чи подібне цьому), вважаю, що це неправильно. Це перше.

І друге. Оскільки ми сьогодні і вчора працювали в надзвичайно наелектризованій обстановці і не всі депутати іноді розуміли, за що вони голосують, що — «за», що — «проти». Я думаю, що нам треба все-таки дати можливість, щоб цей документ, який ми отримали, а перед нами стоїть величезна відповідальність за його прийняття, ми могли його осмислити і в понеділок повернутися до його прийняття в цілому.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Надійшло три пропозиції. Поставити на голосування варіант, який проголосований постатейно, але вчора не був прийнятий. Тобто перший варіант цього документа.

Голоси із залу. (Н е ч у т и).

Я не розумію залу. Прошу висловитися з цього приводу. Перший мікрофон.

НЕЧИПОРЕНКО О. Л., адвокат юридичної консультації № 1 Залізничного району м. Києва (Києво-Святошинський виборчий округ, м. Київ). Ми вчора визначилися з цього приводу. Я хочу сказати, що є пропозиція за ту редакцію першого абзацу проголосувати окремо. Ми сьогодні не голосували. Ну, поіменно — це само собою. Окремо проголосувати. Саме цей абзац. Крім того, я хочу висловити своє судження відносно змісту цього першого абзацу. Зараз світова практика йде тим шляхом, що кожна країна повинна мати одне громадянство. Тому що наявність громадянства двох країн призводить до колізії між законодавством і між правом громадянина. Ми не йдемо цим шляхом, поки ще є громадянство однієї країни. А тому і є така редакція, і вона, я думаю, абсолютно відповідає тій ситуації, яка склалася у нас в Україні. Пропоную проголосувати саме за цю редакцію, і окремо за цей абзац.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Але тут два абзаци у другому варіанті, ви бачите?

Депутат не представився. Шановні депутати! Громадянство — це і приналежність до країни, і обов'язки, і право захисту. Коли пропонувалась учора оця теза: «Кожний громадянин УРСР зберігає за собою громадянство СРСР», малося на увазі, що коли українець чи росіянин з України поїде в Казахстан чи Білорусію, то не буде там значитися чужоземцем, а він буде громадянином СРСР і буде користуватися всією повнотою прав і на захист, і на обов'язки. Ну, поки ще громадянство СРСР існує, то чого ж його виключати. Учора за це проголосувало 259 депутатів. Сьогодні це той поріг, який треба переступити, відзначити наше громадянство СРСР.

Інша проблема тут — три мільйони змішаних сімей, де, будемо казати, різні національності, 15 мільйонів російськомовного й іншого населення. Ну як ми можемо сьогодні породжувати оцю напругу в республіці у зв'язку з тим громадянством. Я думаю, що вже і шановні наші опоненти з цим погодилися. Тоді давайте будемо голосувати. Голосуємо по вчорашньому формулюванню.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, третій мікрофон.

МЕЛЬНИК А. М., директор Новомосковського трубного заводу імені 50-річчя Радянської України (Новомосковський виборчий округ, Дніпропетровська область). Уважаемый Иван Степанович! Мы вчера проголосовали за пять пунктов, и спор возник только по первому, следовательно, сегодня правая часть текста не должна существовать, кроме первого пункта.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Правильно, я розділяю.

МЕЛЬНИК А. М. Что касается первого пункта, то я считаю, что слово «має право» гораздо лучше, чем «сохранить гражданство». Я предпочитаю, что я сегодня (и не надо на этом спекулировать, не надо пугать избирателя) и мы все — граждане СССР. Когда будет суверенная республика, каждый гражданин, если он не хочет быть в составе СССР или гражданином СССР, вправе только сам решать этот вопрос в соответствии со всеми международными правилами. Он напишет заявление и станет гражданином только Украины. Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати, я бачу ми так далеко зайдемо. Є така записка: «Считаю, что принимаем мы очень серьезный документ, и необходимо этот проект направить на экспертизу в правовой вуз, чтобы там его рассмотрели и дали заключение о правовой основе».

Я доводжу до відома депутата Гаврилова (256 округ), що над проектом цього документа працювали всі вузи України, правові установи і внесли його. Депутат Дорогунцов робив доповідь, після цього ми доручили двом комісіям, за участю правових сил республіки, і вони працювали і працюють день і ніч над цим документом. Це свідчить про те, що не всі депутати уважно ставляться до розгляду цього питання.

Товариші! Остання пропозиція була такого змісту (це нова пропозиція), що права колонка, крім першого абзацу і другого, вчорашніх і сьогоднішніх, не повинна обговорюватися. Вона прийнята і проголосована. Обговорюються тільки перших два абзаці. Вони також проголосовані. Я прошу не нагадувати, ми вже про це декілька разів говорили. Якщо хтось із депутатів у Секретаріаті не пам'ятає, нагадайте для себе. Тому розгорнулася дискусія й узгоджувались на комісіях питання тільки першого абзацу. І депутат Шишкін, виступаючи від Комісії сказав, що він коментує і дає відповіді тільки по першому абзацу. Ми просимо додержуватися цього. Тому закінчуємо дискусію з цього приводу, надаємо слово по одному депутату біля мікрофонів. Ні, так не можна. По одному біля мікрофонів і на цьому припиняємо обговорення і ставимо на голосування внесену поправку, узгоджену комісіями. Будь ласка, від трибуни. Хто з вас тут виступатиме, домовтеся.

Третій мікрофон був тільки що, перед вами говорили. Чому ви дивуєтесь, своїй неухважності? Я прошу бути уважним. Перший, другий і третій. І біля трибуни. Будь ласка, депутат Головатий.

ГОЛОВАТИЙ С. П., старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Сирецький виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати, тут депутат Бандурка говорив про те, що є багато російсько-омовного й іншого населення. Все населення, яке проживає на території України, незалежно від того, яким, згідно з нашою Декларацією, надається право зберігати союзне громадянство. В чому тут протиріччя? Я не бачу.

Шановний депутат із Секретаріату наводив нам Всеросійську Декларацію і говорив про те, що всі росіяни пішли таким шляхом, який є в лівій колонці. Наші юристи пішли іншим шляхом.

Російські юристи пішли, вирішуючи за людину. Вони вирішили надати пріоритет державі вирішувати справу громадянства. Держава нав'язує своїм громадянам, ким їм бути. Наш підхід у правій колонці дає право громадянину України вирішити свій статус. Бути йому, мати йому союзне громадянство чи не мати. Саме й про те говорять міжнародні правові акти у площині захисту прав людини.

Давайте рухатися від свободи особистості, від людини. І те, що ми записуємо, що громадянин України має право на збереження громадянства, то це дійсно є повнота прав людини і ніхто цим її нічого не позбавляє. І вдумайтеся ще в одне. Якщо ми автоматично запишемо, що за громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР, тобто ми автоматично нав'язуємо, тоді дійсно наші молоді люди, про яких ми голосували у розділі Збройних Сил, будуть служити на Камчатці. Тому що на них поширюється обов'язок, який випливає з громадянства Союзу РСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Перший мікрофон.

ГУСЄВ В. І., директор середньої школи № 92 м. Донецька (Кіровський виборчий округ, Донецька область). Уважаемые товарищи депутаты! Вы понимаете, если мы сейчас примем двойное гражданство и впишем каждого, мы фактически перечеркнем многие статьи из того, что мы приняли в других разделах. Это, во-первых.

Во-вторых, Михаил Сергеевич Горбачев сказал, что Союз будет уже не тот, который был до сегодня. Это будет Союз суверенных государств. Мало того, вы же, наверное, отдаёте себе отчет в том, что, допустим, Литва или Латвия, или Эстония, может быть и Азербайджан, уже они просто не пожелают войти в новый Союз. Может такое быть или нет? Так чего мы будем писать то, чего в принципе в общем-то и быть не может уже.

Поэтому мы... Не надо ссылаться больше на юристов. У нас здесь полсотни юристов в зале — куда еще, о чем можно говорить? Сейчас Карпенко и Головатый говорили, нужно поддержать, проголосовать, как узгоджувальна комісія нам зараз дала, та й усе.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ПЕТРЕНКО В. О., голова Приазовської районної Ради народних депутатів, перший секретар Приазовського райкому Компартії України (Приазовський виборчий округ, Запорізька область). Вчера уважаемый депутат Коцюба предложил нам учиться работать в парламенте. Вот посмотрите, товарищи, о чем мы сегодня вот здесь говорим. Одни депутаты убеждают нас, что гражданство СССР вступает в противоречие, другие, не признавая СССР, цитируют выступления Шеварднадзе на уровне закона.

ГОЛОВУЮЧИЙ. По суті, по суті.

ПЕТРЕНКО В. О. У мене є 2 хвилини, так, є дві хвилини? На мою думку, все це від лукавого. В деяких руках закон як дишло. Тому моя думка така.

Кожен громадянин на основі Конституції, яка у нас поки що є, України, зберігає за собою і громадянство СРСР. Оскільки вибір громадянства — це право кожної особи і вирішується воно залежно від її волевиявлення в кожному конкретному випадку, то не можна позбавити людину громадянства СРСР, якщо вона цього не бажає. Даний проєкт, вчорашній проєкт: якщо не бажаєш — пиши заяву і не будеш громадянином СРСР.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, я прошу вибачення у товариша біля третього мікрофона, але хочу нагадати депутатам, щоб ми дуже обережно ставилися, коли ми посилаємось на ту чи іншу думку того чи іншого депутата. То один говорить, що не думають, як голосують. Це ви за себе можете сказати: думали, коли голосували, чи ні. І не має чого звинувачувати. Другі — «роздають», що непотрібно нам у цьому залі. Кожний депутат має право сказати те, що він має у розрізі регламенту.

Така записка. «Депутат Бандурка знову вдався до розпалювання міжнаціональної ворожнечі, зв'язавши надання громадянства з національністю. Ніби хтось хоче по-

збавити громадянства росіян чи змішані сім'ї. Оскільки це пішло в ефір і може пошкодити взаєморозумінню національностей України, прошу надати мені слово для спростування. Депутат Чорновіл».

Я думаю, слово надавати не будемо, але прошу депутатів бути уважними. Я це зв'язав із цими виступами.

Будь ласка, третій мікрофон.

ПУСТОВОЙТЕНКО В. П., голова виконкому Дніпропетровської міської Ради народних депутатів (Жовтневий виборчий округ, Дніпропетровська область). Я по процедурі, Іване Степановичу. Ми вчора проголосували за всі п'ять абзаців шостого розділу «Громадянство Української Радянської Соціалістичної Республіки». Тому я пропоную, якщо у когось є зміни, значить, вносити ці зміни до кожного абзацу окремо і ставити на голосування. І в нашому абзаці «Українська РСР регулює і контролює імміграційні процеси» ми вчора викреслили слово «контролює». Тому прошу поставити постатейно, по абзацу на голосування ті зміни, які будуть у кожному абзаці.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, але я вас теж прошу до уваги. Ви ж бачите, слова «контролює» нема вже в новій формі.

Товариші, все! Ми надали слово по одному біля мікрофонів і з трибуни. Чотири депутати, ми зазначаємо, пропонують залишити проголосований учора текст четвертого розділу, крім перших двох абзаців і не повертатися до нього. З приводу перших двох абзаців провести голосування.

Депутат Карпенко вніс пропозицію, щоб голосування по цьому абзацу зробили поіменним і опублікувати в пресі. Як будемо ставитися до цієї пропозиції? Проголосувати. Ставиться на голосування пропозиція депутата Карпенка, бо записки йдуть, чому не ставиться пропозиція на голосування. Обговорювати не потрібно?

Голоси із залу. Ні!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставиться на голосування пропозиція Карпенка, щоб провести по цьому абзацу поіменне голосування і надрукувати в пресі. Прошу проголосувати з цього приводу. Прошу голосувати. «За» — 189, «проти» — 118. 189 — рішення приймається.

Так, 346 у залі присутніх. Один з депутатів, я не пам'ятаю зараз, сказав, що..., а депутат Ковінько сказав, що с Президія, і вона недопрацювала. Ми з вами доручали це комісіям, але Президія брала дуже активну участь. І от голови комісій Верховної Ради УРСР, які й становлять Президію, підтримують пропозицію Комісії з питань суверенітету щодо пункту: «громадянин України має право на збереження громадянства СРСР».

Підтримуємо також інші пропозиції Комісії з питань суверенітету, викладені у правій частині колонки 4-ї — Комісії з питань культури, з питань Чорнобиля, у справах ветеранів, Комісії з питань законодавства, з питань роботи Рад, з питань жінок, з питань здоров'я людини, з питань екології, базових галузей, з питань народної освіти і науки.

Я прошу до уваги. Ми відповідаємо. І в мене записка, підписана такими ж депутатами і членами Президії. Не викрикуйте. Народної освіти і науки, соціального розвитку села і... раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять. Тринадцять комісії дали відповідь і на це питання. Є всі підстави поставити на голосування. Голосування, згідно з домовленістю з вами — ви прийняли рішення — проводиться поіменне і буде публікуватися у пресі.

У зв'язку з цим нагадую (прошу до уваги): голосується варіант, за який висловились і який підтримано Президією і комісіями, в четвертій колонці. Наступна редакція: «Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР». Прошу голосувати.

Голоси із залу. (Не чути).

ГОЛОВУЮЧИЙ. «За» — 183, «проти» — 63. Не голосували — 86. Так, усі пропозиції вичерпано. Що далі робити? Повторити голосування?

Голоси із залу. (Не чути).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні депутати! Шановний голово! Ми вчора проголосували перший абзац, він звучить так: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Воно проголосовано, пропоную до того, що проголосовано, додати слова «за його бажанням».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Це я не можу на слух, це якщо комісії внесуть — тоді.

Депутат. Це проголосовано, а додати тільки оці слова.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доповнення голосується, депутат Бойко. Депутат. Ну, так проголосуйте. (Шум у залі).

Депутат не представився. Шановні товариші депутати! Я вважаю за доцільне висловитися з приводу голосування. Народний депутат Дорогунцов поставив питання, чим відрізняється перший варіант від другого. Я хочу відповісти, що перший варіант дає право вийти з громадянства СРСР, а другий варіант дає право бути, вступити. У зв'язку з цим, враховуючи те, що це надзвичайно важливо для стабілізації всієї обстановки на Україні, я вважаю, що ми вчора розумно зробили, прийняли рішення. До його реалізації ще потрібно буде дуже довго й багато працювати і у нас зараз немає необхідності сіяти смуту і ставити на ноги цілі регіони нашої республіки. Я пропоную повернутися до лівої колонки. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Миколо Олександровичу, будь ласка.

ШУЛЬГА М. О. Ну, пропозиції надійшли, Іване Степановичу!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Що далі робити? Перший мікрофон.

Депутат не представилася. Шановні депутати! Можливо, ми примиримося на такій пропозиції. Якщо, може, багатьом людям неприємно думати, що вони, так би мовити, спочатку втраять громадянство СРСР, а потім тут же одержать його, то, може, ми примиримося на такому формулюванні: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР, а також право вийти з нього». Хто не захоче бути громадянином СРСР — той вийде, а за іншими громадянами залишиться це невід'ємне право.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші! Ця пропозиція збігається з пропозицією Бойка, який сказав, що... Світлана Вікторівна, дайте письмово вашу пропозицію. Другий мікрофон.

Депутат не представився. Шановні товариші! Іван Степанович, ну не можна говорити.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Отак, мені не можна говорити, як ви весь час говорите.

Депутат. Шановні товариші депутати! Дуже багато пропозицій. Ось і Бойко тут був, біля цього мікрофона, і там. Пропозиції всі близькі до того, що вони слухні. Близькі одна до одної. Я думаю, давайте ми трішки потримаємо це питання. Справа в тому, що у нас ще багато правок там є дійсно. От був на трибуні тільки що голова Комісії —

там правок багато. Я думаю, що ми сьогодні все одно не встигнемо прийняти і проголосувати. Давайте ми залишимо, як воно є, подумаємо ще гарненько, а в понеділок за дві години закінчимо і приймемо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Третій мікрофон.

ЧЕРВОНІЙ В. М., апаратник Ровенського виробничого об'єднання «Азот» (Львівський виборчий округ, Ровенська область). Шановні депутати! Мені здається, непорозуміння вийшло через те при голосуванні, що ми дещо, напевно, неправильно з процедурного питання визначилися. Я пропоную голосувати окремо по кожному пункту. Якщо той, хто хоче завалити ці розділи, має право завалити цей другий розділ, але ми, я думаю, депутати від демократичного блоку, обов'язково за друге речення все ж таки проголосуємо. Проголосуємо тому, що в останньому реченні загальної Декларації (стаття 15) прав людини записано: «Никто не может быть произвольно лишен права изменить свое гражданство». Перша вчорашня редакція якраз цього права нас позбавляє. Друга редакція, яка опрацьована спільною Комісією, залишає право за кожним громадянином як змінювати своє громадянство, так і зберігати його. Отож, вона є найоптимальнішою з юридичної точки зору. Пропоную постатейне поіменне голосування по двох окремих реченнях.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, Світлана Вікторівна, я чекаю вашу пропозицію. Тому що більшість. Так, будь ласка. Ну, не можна біля одного мікрофона.

Депутат не представився. Шановні депутати! Я все-таки закликаю вас прийнятися відповідальністю перед українським народом і подумати, що ми робимо. Я далекий від думки, що це просто від нерозуміння. Це все робиться від розуміння. Тому що пропозиція, яка побудована на «має право», передбачає, що я, наприклад, українець, якщо захочу позбутися громадянства, УРСР, маю зробити заяву, що я позбуваюся. Тобто я роблю таку активну діяльність. Той, хто не хоче позбутися громадянства, він не позбувається. Це ясно, тому що не ми наділяли громадянством УРСР і не ми його позбавляємо.

Тепер візьмемо пропозицію, що дав Бойко. Він сказав, що за кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР за бажанням. Тобто уже той, хто хоче, наприклад, росіянин, який не хоче його позбутися, повинен подавати заяву. То, вибачте, що ми тут викручуємося або приймаємо — або ту, або іншу. Моя пропозиція... Мені здається (я звертаюся до росіян, звертаюся до людей російськомовних, зрозумійте), що ми будемо виявляти активність, а не ви, і ваша совість буде чиста, і ваші люди вас зрозуміють. Через те моя пропозиція: проголосувати за варіант, який дала Комісія.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Шановні товариші депутати! Жінка внесла пропозицію. Давайте до неї повернемося. Тим більше, що, я бачу, делегації з Донецька, Запоріжжя, Сум прислуховуються до неї.

Ця пропозиція зводиться до того, що до тієї редакції, яку ми прийняли вчора, це в лівій колонці, редакція буде така: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР або право вийти з нього». Можна поставити на голосування? Можна.

Тоді ми обговорюємо цю пропозицію.

Будь ласка, другий мікрофон.

Депутат не представився. Уважаемые депутаты! Нашу николаевскую делегацию не так часто баловали телеграммами.

Сегодня пошел поток телеграмм в отношении того, что мы принимаем поспешные решения. Кстати говоря, многих наших избирателей беспокоило и обсуждение вопроса по гражданству. В обсуждении было высказано депутатом Поровским, что уже сегодня в Киеве идет регистрация украинских граждан. За три дня 10 тысяч граждан Украины уже зарегистрировались. В этом смысле у меня первое предложение или вопрос и как депутатский запрос Комиссии по законодательству.

На каком основании, исходя из какой статьи Конституции ведется эта регистрация, что вносит большущий дисбаланс в межнациональные отношения? Кто это организовал? И поэтому я вношу предложение проголосовать, чтобы наша Комиссия по законодательству рассмотрела этот вопрос и в понедельник нам доложила этот момент.

Что касается мотивов голосования. Все-таки мы проголосовали вчера за тот вариант, который у нас изложен слева. И спрашивается, если большинство — 259 человек — голосовало за этот вариант, то почему не утвердили в целом статью? Мы же, как говорится, наш блок мог голосовать.

Но другое дело, что она не вся была поставлена на голосование. То есть у многих депутатов, особенно там, где у нас многонациональные территории, вызвал сомнение пункт по регулированию иммиграционных процессов. Поэтому ограничиваться только рассмотрением первой статьи, первого абзаца вот этого раздела нельзя и нужно обсуждать все постатейно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я доповідаю депутату Башкірову і прошу слухати, що ми робимо, й стежити в залі. Ми вчора проголосували за все. 259 — за цей абзац проголосували постатейно. Але коли голосували за розділ, ми не набрали 226 голосів, і тому ми повернулися. Правильно, так ви інформуйте в ефір правильно.

Перший мікрофон.

ДУРДИНЕЦЬ В. В., перший заступник Міністра внутрішніх справ Української РСР (Бобринецький виборчий округ, Кіровоградська область). Шановні народні депутати, я би хотів вас усіх запросити до уваги і спокою і слідуюче хочу сказати. Ми сьогодні приймаємо і в попередні дні працювали над проектом Декларації, цього дійсно історичного документа. І оскільки і вчора, а особливо сьогодні немає у нас єдиної думки, я би сказав про найпринциповіше питання, яке зачіпає інтереси кожного громадянина нашої великої республіки.

Я пропоную слідуюче: сьогодні не ставити це питання на голосування. У кожного з нас є зараз віддрукований проект Декларації. Треба уважно продумати кожну фразу цього виключно важливого для долі України документа, створити редакційну комісію нашої сесії і дати письмові зауваження щодо цього розділу про громадянство Української РСР, а також, мабуть, будуть і деякі інші зауваження, і тоді в понеділок приступити до його обговорення в цілому. Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати, така записка, прошу до уваги. «Вчера мы проголосовали уже по каждому пункту левой колонки, приняли». Так от я доповідаю, що ми проголосували по кожному пункту, а в цілому розділ не прийняли. При голосуванні не вистачило голосів — це я на перше відповідаю. (Ч и т а е з а п и с к у). «Проголосовать по этим пунктам — значит нарушить принятый Регламент в который раз. Мы можем только что-то добавить к уже проголосованному». Це і робила погоджувальна комісія.

(Ч и т а є): «Прошу только потому, что вы обещали еще вчера, но не дали мне слова и сегодня, превышая свои полномочия. Депутат Шевченко, 133 округ». Я доповідаю всім депутатам, що я ніяких повноважень не перевищую, але потрібно стежити, тому що розділ був не прийнятий, ми повернулися до нього і голосуємо по першому абзацу. Голосували три рази, але жодний варіант не проходить.

Голоси в залі. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Жіночий варіант можна. Я вважаю, що жіночих варіантів немає, але варіант, який вносить Остроушенко Світлана Вікторівна, депутат від Одеської області, можна врахувати. Вона додає тільки речення: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР або право вийти з нього,» і все, нічого не міняється.

Голоси в залі. (Н е ч у т и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ставити на голосування?

Голоси із залу. Так!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Прошу зареєструватися. Я прошу зайняти місця. Яка вже різниця? Ви дивіться на голосування. Я вас прошу сісти на місце. Я вам роблю зауваження.

Шановні товариші, наша сесія зараз неправомочна вирішувати це питання. На табло 289-287. Надходять пропозиції зробити поіменно реєстрацію, що ми і робимо. Проводиться поіменно реєстрація. Прошу підготуватися.

(Ш у м у з а л і).

Так не можна працювати. В залі вже 328 зразу, про що це говорить?

Так, прошу підготуватися до голосування.

Товариші, від Комісії у справах молоді надамо слово... Не спішіть, біля одного мікрофона. Вносять пропозицію замінити словами «або право вийти з нього» кращою редакцією «або право його позбавитись». Ставиться на голосування ця пропозиція. Тобто зачитую: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР або право його позбавитись».

(Ш у м у з а л і).

«Позбутися» — я читаю, як мені записали. Це ви, Анатолію Сергійовичу, скажіть. Зачитую ще раз: «За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР або право його позбутися». Прошу голосувати.

«За» — 205, «проти» — 81. Не приймається. (Ш у м у з а л і).

Так, шановні товариші депутати. Я не маю далі можливості ставити на голосування всі пропозиції. (Ш у м у з а л і).

Какие три минуты? Ми три тижні вирішуємо це питання. Це справжнє блокування.

(Ш у м у з а л і).

Яка пропозиція? Ну яка, яка різниця — одне слово? Воно все записано у вас, два слова додається.

Так, я прошу зайняти місця, я прошу всіх зайняти свої місця. Я прошу зайняти місце. Займіть своє місце. Так, Леонід Макарович, будь ласка. Слово надається депутату Кравчуку Леоніду Макаровичу з приводу пропозиції.

КРАВЧУК Л. М., секретар ЦК Компартії України (Ямпільський виборчий округ, Вінницька область). Товариші! Шановні депутати! Я, звичайно, не юрист, і мені важко сформулювати точно, але я так зрозумів, що у нас, у всіх депутатів, є якась тривога, що після того, як ми запишемо таку фразу, що громадянин України має право на збе-

реження громадянства СРСР, то в когось виникнуть якісь можливості позбутися його, або раптом почнуть писати заяви, тобто держава тут буде знаходитися якось збоку.

Тому я вношу ще одну редакцію (прошу дуже уважно її послухати), де активну роль буде мати держава, захищаючи інтереси громадянина: «Українська РСР має своє громадянство і гарантує» — слово «гарантує» тут несе навантаження — «кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР». Гарантує.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, потрібно обговорювати цю пропозицію? Ні. Ставлю на голосування. Прошу голосувати.

«За» — 259, «проти» — 45. Дякую, Леонід Макарович.

Так, шановні товариші депутати, всі розділи нами проголосовано постатейно і прийнято. У вас на руках. Голосується четвертий розділ у цілому. Тому, що надходили пропозиції. Голосується четвертий розділ у цілому. Редакцію зачитую, Миколо Олександровичу, зачитую редакцію, будь ласка, стежте.

«Громадянство Української РСР.»

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР». Далі зачитую текст, який був у лівій колонці. «Підстави набуття і втрати громадянства УРСР визначаються Законом УРСР про громадянство (це з лівої в праву переноситься колонку). Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян УРСР, які перебувають за межами Республіки».

Текст четвертого розділу «Громадянство Української РСР» у такій редакції ставиться на голосування. По всіх розділах проводиться поіменне голосування, прошу голосувати.

«За» — 296, «проти» — 27. (О п л е с к и).

Таким чином, усі розділи проекту Декларації проголосовано. Обговорено постатейно і проголосовано. Проголосовано також по розділах у цілому.

Депутат не представився. Шановні товариші, я хотів би звернути увагу, що ми вперше бачимо з вами розділ, який називається «Зовнішня і внутрішня безпека». Очима своїми бачимо вперше.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Товариші, я не розумію вас, про що це ви? Ми за нього проголосували.

Товариші, прошу відкрити цьому сторінку, я нагадую, ми голосували за нього. Голова Комісії з питань державного суверенітету привертає вашу увагу до цього тексту.

ШУЛЬГА М. О. Я хочу, товариші, щоб ви прочитали його, ми його тільки на слух сприйняли. Ми голосували за нього.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші!

ГОЛОВАТИЙ С. П. Шановні народні депутати! В цьому розділі є невеличка редакційна неточність, яка стосується формулювання принципу — трьох неядерних прин-

ципів. Справа в тому, що при подачі цієї пропозиції робився переклад з англійського варіанту договору про нерозповсюдження ядерної зброї, і той переклад був зроблений трохи неточно. В перерві уточнили переклад, і після двокрапки має бути так: «відмова від вироблення, придбання і випробування ядерної зброї». Прошу це врахувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Іван Федорович, ви вносили цей текст. Що ви з цього приводу скажете?

ДРАЧ І. Ф. Товариші, я єдине хочу сказати, що оцей текст клеїли в обід, у тому числі і я його клеїв частково. Нам дали тоді, коли ми були вже в залі. Тому ви повинні цей текст приймати як такий, що треба вчитати і відредагувати.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Який текст, який ви маєте на увазі текст?

ДРАЧ І. Ф. Оцей. Я його вперше бачу. Що тут написано, які помилки допустила друкарка, я не знаю.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Шановні товариші депутати! Давайте ми визначимося принципово. Восьма сторінка, зачитую абзац восьмої сторінки. «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів». І далі редакція, будь ласка.

ДРАЧ І. Ф. «Відмова від вироблення, придбання і випробування ядерної зброї».

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Є у депутатів з цього приводу зауваження? Ставити на голосування? На голосування поіменне?

Я не зрозумів. До мікрофона, депутат Башкіров.

Так, я зрозумів. Депутат Башкіров вносить пропозицію поставити цей абзац першим, а всі інші потім у такій редакції.

Так, товариші, зачитую тоді увесь розділ, прошу уваги.

«Зовнішня і внутрішня безпека.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів». Будь ласка, Миколо Олександровичу, ці три принципи.

ШУЛЬГА М. О. «Відмова від вироблення, придбання і випробування ядерної зброї».

ГОЛОВУЮЧИЙ. «Українська РСР має право на власні Збройні Сили».

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами УРСР.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР».

Все. Поміняли місцями. Пропозиція була депутата Башкірова. Ставлю на голосування у такій редакції.

(Ш у м у з а л і).

Другий мікрофон.

Господи... Другий мікрофон.

ТРИЗНА В. О., машиніст гірничих виймальних машин шахтоуправління «Октябрьское» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (Куйбишевський виборчий округ,

Донецька область). Іван Степанович, мне непонятно: одни говорят, другим нельзя. Что вы, действительно...

Значит, одну вещь я хочу уяснить для себя и для своих избирателей. Читаю: «...Декларация про суверенітет України використовується для укладання Союзного договору». Далі, якщо ми укладаємо Союзний договір, то що з цього виходить?.. Почекайте, дайте сказати. Підправлять мене тут люди. Ми делегуємо, наприклад, якесь об'єднання Союзу. А зараз декларуємо про якісь принципи. Ми декларували, що наше покоління буде жити при комунізмі. Ми не живемо при комунізмі. І зараз декларуємо, якісь...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, дякую. Пропозиції?

ТРИЗНА В. С. Це ж неправильно!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так. Дякую. Шановні товариші депутати, депутат Башкіров вніс пропозицію замінити, поставити абзац, за який ми з вами голосували, на перше місце, а потім усі останні в такому порядку. (Ш у м у з а л і).

Ні, ми не можемо, ми проголосували. Ми голосуємо тільки, щоб абзац на перше місце. Хто за те, щоб розмістити абзац так, як запропонував Башкіров? Прошу голосувати.

«За» — 171, «проти» — 126. Не приймається.

Перший мікрофон.

МОРОЗ О. О., завідувачий аграрним відділом Київського обкому Компартії України (Таращанський виборчий округ, Київська область). По-перше, по змісту самого пункту поправки, доповнення Івана Федоровича Драча стосовно принципів. Там друге слово «розповсюдження, відмова від розповсюдження» — це буквально. Далі. Це доповнення виходить за межі назви розділу, і тому я ще раз повторюю, втретє: нам не потрібні назви розділів, а треба пункти. І прошу, ви обіцяли проголосувати. І ця поправка має велике значення. Може, не менш як вся Декларация...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ми голосували за цей абзац. Голосували. Це внесли поправку тільки що. Ми вже за нього проголосували до обіду.

Товариші, прошу уваги. Тихо! Дайте від президії сказати. Ми радилися у президії, як визначитися, коли підійдемо до цього моменту. Ви чули, що сказав голова постійної Комісії Шульга. Це підтверджує Голова постійної Комісії Коцюба та ряд інших товаришів, які працювали над текстом. Вони просять нас, Верховну Раду, проголосувати за Декларацию в цілому. Але доручити комісії у такому складі: Шульга — керівник, Гнаткевич, Кондратьєв, Корнеєв, Коцюба, Юхновський — члени комісії. До понеділка. Після того, як проголосуємо в цілому, не редагувати, а стилістично, орфографічно подивитись... І в понеділок дати цей текст для того, щоб ми його погодили для друкування в пресі. Будь ласка.

Депутат не представився. Шановний Іван Степанович, шановні депутати! Поки ви тут балакали над громадянством, ми з Юрієм Гнаткевичем акуратно проредагували весь зміст цього тексту, що вам усім поширено. І ми зовсім готові вам його зараз зачитати для того, щоб його сьогодні прийняти.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, товариші, вноситься пропозиція прийняти Декларацию в цілому. Це ваша справа — приймати чи ні. Я вношу пропозицію. І доручити комісії у складі народних депутатів Української РСР: Шульга Микола Олександрович — керівник, Голова постійної Комісії з питань державного суверенітету, народні депутати

Гнаткевич, Кондратьєв, Корнеєв, Коцюба, Юхновський... Не згодні? А хто буде працювати над цим? (Ш у м у з а л і).

Депутат Яценко. Я не можу працювати так. Я сказав, що всі пункти, розділи ми обговорили і проголосували. Але вам роздано проект документа, де і Комісія просить вибачення, один абзац потрібно перенести. Тому в такому вигляді його сьогодні давати не можна в пресу, а у нас ждуть його. Я не берусь редагувати його. Тому вносила-ся пропозиція на ваше вирішення. Прийняти його в цілому і доручити не Комісії, а депутатам і головам комісій підготувати до друку і внести текст на розгляд сесії в понеділок.

Голосувати не можна, 256 на табло.

Шановні товариші депутати, час пленарного вечірнього засідання закінчився.

Ви не мене умовляйте, ви переконуйте 218 депутатів.

Сесія продовжить роботу в понеділок (16 липня) о 10 годині ранку.

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

16 липня 1990 року, 8 год. 30 хв.

Головує Перший Заступник Голови Верховної Ради Української РСР **ПЛЮЩ І. С.**

ПЛЮЩ І. С. Добрий день. Так, який у нас буде порядок прийнятий? Зразу приймемо структуру Уряду. Олександр Іванович, Валерій Іванович, так? Зразу структуру Уряду. А потім уже інше.

Микола Григорович попідкладав там у папки все, що було за цей час. Може подивимось?

Віталій Андрійович, годину чи більше на питання вам залишити? Будь ласка.

МАСОЛ В. А. До нас надходить дуже багато пропозицій, вони бувають полярні. Одні пропонують ліквідувати і пропонують створити нові з урахуванням зауважень, з залученням науково-дослідних інститутів і комісій.

Що ж планується? Перш за все ми вважаємо, що ми працюємо в перехідному періоді, коли економіка країни переходить від командно-адміністративної системи до регульованої системи ринку.

Чому не створили структури Уряду? Ми прийшли до висновку, що зразу все ламати недоцільно. В Москві, в Ленінграді та в інших містах перейшли на талони. Ми не хотіли переходити на талонну систему в республіці. Тому ми хочемо, перш за все, створити дві ради при Раді Міністрів. Одна Рада по підготовці, друга Рада по науково-технічній стратегії. Що ми робимо? Перш за все, це буде невеличка Рада, десь 10–13 чоловік. Там будуть компетентні вчені, які будуть розглядати ті чи інші законодавчі акти і економічні нормативи в час переходу на ринкові відносини...

ПЛЮЩ І. С. Все по цьому питанню, дякуємо. Товариші, по суверенітету ми виходимо на Верховну Раду. Володимир Федорович, дайте там за Масика. Виходимо по суверенітету.

Я вам скажу відверто, що я думаю, що в нас ніяких підстав не було для того, щоб не прийняти його в п'ятницю. Просто два дні люди не порозумілися, ця «проволочка» не потрібна нікому. І ми не виграли на цьому.

Я сам зустрічався з багатьма людьми. Такі питання, які у нас тут, вони є. Але не зрозуміли в чому справа і всі кричати стали, що комуністи не хочуть самостійної України. Якщо більшість хоче...

Прямо я вам говорю, що одні зустрічають у скверику, кажуть: правильно. А інші говорять, що невже ж ви не розумієте, що це останній шанс і тому подібне. В цілому ми правильно вирішуємо.

Текст у нас відрукований. Всі бачили.

У нас є два принципових питання. Я прошу, Микола Вікторович. Я думаю, ми домовимось по Кримській області. Пропоную все-таки про збройний захист. Ми ж проголосували і назва пройшла там, 270 голосів, по-моєму, тепер є.

Все, що тут пишеться, — це вже воно буде в роботі і в тексті буде, от дивіться:

«Верховный Совет образует постоянную комиссию по координации вопросов обороны и Государственной безопасности». Ми тільки домовлялися, що у нас буде чи якийсь своє Міністерство оборони, чи якийсь буде підрозділ. А тут — це вже робота, це вже конкретне, це не політична Декларація.

«Исключается использование Вооруженных Сил для решения любых внутренних вопросов». Воно є й у нас, тільки трохи не в такій редакції. Тобто, я прошу, я не бачу тут ніяких підстав повертатися до цього розділу, тим більше, що він гуманний і проголосований.

Олександр Іванович, не спішіть. Тут надруковано навіть таке: «Считаем, что армия Украинская должна быть потому, что требуется много миллионов расходов».

Пилипчук виступав і розказував, що це навпаки. Тобто, тут цілий ряд є таких питань, над якими ми сьогодні працюємо.

Тихіше, прошу, бо вже час.

І друга кримська група — Севастьянов. Я тоді в перерві і від Криму давав чоловіку тут слово. Він вже погодився на основне. Он Михайло Васильович був, Печеров був, Андрій Васильович, два з Криму товариші були. Вони погодилися були вже в основному. Тепер оце група Севастьянова.

Микола Олександрович, ну це ж не в Декларації. Коли буде ваш комітет по національностях, коли вивчите це питання, коли ви все це підготувите, тоді ви внесете якісь пропозиції в Верховну Раду, і тоді будемо розглядати. Ну що сьогодні ми можемо розглядати? Врешті-решт самостійно визначаємо адміністративно-територіальну...

Я говорю, а вони ж кричать, як подають у Президію. Василь Іванович, я за те, щоб ви цей час попрацювали. Кримчани, вони ж приходили і в Президію, написали офіційно сьогодні про пікетування. Немає тут питань.

Ще питання які будуть?

Я ще раз говорю, ви ж бачите виступав Ковінько А. І. із Полтави і говорить про те, що Президію створили для праці, а вона нічого не робить. Учора ж таке було. І це йде в ефір, я прошу поговорити у групах, не можна так. Виступає другий і говорить: «Товариші, сесія, не думаючи, голосує». Чого ж ти кидаєш на інших клеймо? І таких виступів цілий ряд, які не коментувати не можна, тому що ми даємо це в ефір, і люди по-різному це сприймають.

Тепер два документи у нас. Вони у вас покладені. Це звернення по атому. Хто за те, щоб нам припинити обговорення, а прийняти в запропонованій редакції, прошу проголосувати. Одноголосно...

ЗАСІДАННЯ ШІСТДЕСЯТ СЬОМЕ

Сесійний зал Верховної Ради Української РСР.

16 липня 1990 року. 10 година ранку.

Головує Перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР депутат **ПЛЮЩ І. С.**

ГОЛОВУЮЧИЙ. Доброго ранку, шановні товариші депутати, телеглядачі і виборці! Запрошуємо вас до уваги, депутатів просимо реєструватися. Пропонується провести поіменну реєстрацію.

Як ми домовилися з вами, розпочинаючи новий тиждень, для того, щоб зміцнити дисципліну в залі, Президія у своїй більшості дійшла думки, щоб провести поіменну реєстрацію. Проводимо її в такий спосіб, як проводили раніше. Тобто, всі, хто є в залі, натискають кнопку «за». Натискувати потрібно тоді, коли колонка часу на табло розпочинає свій біг.

Готові? Прошу підготувати технічні засоби до поіменної реєстрації. Прошу голосувати.

«За» — 376, «проти» — 1, не голосували — 7. Переголосувати ще раз не будемо. Ми проводили для цього досить навчання, будьте уважні. Кворум є.

Шановні товариші депутати, до уваги! Дозвольте ранкове засідання Верховної Ради Української РСР оголосити відкритим. Продовжуємо обговорювати питання про державний суверенітет України. Ми сьогодні в Президії обмінювались думками щодо остаточної редакції Декларації про державний суверенітет України. У всіх депутатів є текст остаточної її редакції?

У нас було декілька письмових звернень від груп депутатів і депутатських груп. Ми їх уважно розглянули в Президії. Були різні думки, але одностайним голосуванням дійшли висновку, що обговорення проведено достатньо, надалі в ньому немає потреби. Тому Президія, підкреслюю, при одностайній згоді вирішила запропонувати сесії Верховної Ради Української РСР Декларацію про державний суверенітет України. З вашого дозволу вона ставиться на голосування.

Прошу технічні засоби підготувати до поіменного голосування.

«За» — 355, «проти» — 4, утримався — 1. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ І. С. ПЛЮЩ. Шановні товариші! Ряд депутатів підходили і просили надати їм слово після того, як ми приймемо цей надзвичайно важливий документ нашої сесії. Прошу депутатів, щоб ці висловлювання були по можливості корот-

кими і змістовними. Я, звичайно, не маю права коментувати, але дуже закликаю до цього.

Слово надається депутату Гетьману. Потім виступатиме депутат Лубківський, за ним — Алтунян. Будь ласка.

ГЕТЬМАН В. П., голова правління Українського республіканського банку Агропромбанку СРСР (Уманський виборчий округ, Черкаська область). Шановні колеги! Щойно наш молодий парламент став фундатором історичної події. На очах багатомільйонної аудиторії наших виборців у запеклій боротьбі навколо кожного слова, кожного речення народився документ, що закладає основи нашої державності. Хай зважать наші виборці, що в розпалі гострої полеміки дехто із нас отримував мікрофон, м'яко кажучи, не в парламентському вигляді. Що декому зраджувала витримка, що комусь не вистачало такту, толерантності, але всі були свідками того, що в залі не було байдужих, що мова йшла про доленосне майбуття нашої рідної України і її народу. Тому мені б хотілось, щоб цей історичний документ усі ми розцінювали як колективний розум. Щоб ніхто не став визначати переможців і переможених, ніхто не став ділити депутатів на патріотів нації, а тим більше на її ворогів, ніхто не став вираховувати: хто більше, хто краще, хто чистіше. Всі ми діти свого народу і свого часу. Всі ми прийшли сюди і добровільно взяли на свої плечі цей нелегкий вантаж заради тільки одного — в міру своїх сил і здібностей допомогти нашому народу зайняти гідне місце в співдружності націй. Український народ, його історія дає нам для цього всі підстави.

В одному я впевнений, що у прагненні знайти шлях до кращої людської долі всі ми тут з вами — одностайні, незалежно від того, яке слово — товариш, добродій чи пан ласкає наш слух. Поздоровимо себе і зробимо все можливе, щоб ідеї, які пронизують Декларацію про суверенітет України, були якомога швидше втілені в життя. Дякую, шановні, за увагу.

(О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Лубківському. За ним буде виступати депутат Алтунян. Представтесь, будь ласка, повністю для телеглядачів.

ЛУБКІВСЬКИЙ Р. М., голова правління Львівської організації Спілки письменників України (Яворівський виборчий округ, Львівська область). Шановні, дорогі люди, які зараз прикипіли до телевізорів, які слухають кожен подих найвищого органу республіки — Верховної Ради. Український народ чекав довго цієї хвилини. Вона пройшла в буднях, вона пройшла в поєдинках, вона наближалась у боротьбі, у непорозуміннях і врешті-решт вона прийшла.

Я маю честь як літератор, як письменник, як представник Народної Ради, як людина, делегована від України на цю високу трибуну, заявити, що сьогодні український народ осмислює перший крок до своєї державної вольності, свій перший крок до нового державного буття. І ми, які тут сьогодні зібралися, щасливі від того, що той документ, нехай далеко ще не повний, нехай далеко ще не досконалий, дає нам певні можливості сказати так: «Ми є народ, ми є Україна, яка перед світом може і буде заявляти про своє місце під сонцем, про свої витоки, про своє минуле, а головне — про майбутнє».

Декларація дає нам право бути саме таким народом, очищеним від скверни, правдивим, добромовним і настроєним в любові до кожного народу.

Я хотів би сказати, що відчуваю радість від того, що ми сьогодні зійшлися, крім кількох голосів, і це хай буде на їхній совісті, щоб підтвердити прагнення до одностай-

ності, до єдності, до реального здійснення наших заповітних мрій. І ми сьогодні нарешті стали причетними до торжества історичної справедливості.

Тому я пропоную текст Декларації про державний суверенітет України передати в усі засоби масової інформації і періодичні видання республіки для негайного опублікування. Пропоную також передати цей текст урядам союзних республік і в Організацію Об'єднаних Націй для ратифікації цього документа.

І третє. Я пропоную, щоб сьогодні, незважаючи на будній день, на тяжкий день, яким завжди є понеділок, стало для нас днем святковим, урочистим, щоб в майбутньому поруч з січневим днем відродження Української Народної Республіки ми святкували день 16 липня — як день прийняття Декларації України в новій державній якості.

Дякую всім, кланяюсь нашим виборцям, дякую нашій шановній Президії і всім вам, друзі, колеги, однодумці, суперники і брати. Слава Україні! (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Кравчуку Леоніду Марковичу, за ним буде виступати депутат Алтунян.

КРАВЧУК Л. М., секретар ЦК Компартії України (Ямпільський виборчий округ, Вінницька область). Шановні товариші депутати! Сьогодні в цьому залі мають звучати найбільш високі слова. Дійсно, вперше, мабуть, в історії українського народу, всіх народів, які населяють нашу велику українську землю, прийнято справді історичний документ.

Ми ще не можемо сказати остаточно, які наслідки він справить на наше життя. Але, вже прогнозуючи, можна сказати, що доля Радянської України буде великою мірою визначатись саме цим документом, як і доля всіх народів, що проживають на нашій землі.

Дійсно, суверенність пройшла складний шлях в історії нашого народу. Важкий був шлях до цього дня, але він стався. І ми маємо історичні дати, які засвідчують, що народ України йшов до цього дня, йшов уперто і наполегливо. І саме всі народи і комуністи України, прагнучи і виражаючи волю українського народу в час перебудови, відчували биття пульсу українського народу і засвідчили своє бажання, своє прагнення, свою волю до суверенітету Радянської України.

Я не хочу називати дати, я не хочу називати рішення, які приймали комуністи України, але саме історична справедливість вимагає того, щоб ми сьогодні в цьому залі сказали, що комуністи України були з народом. Вони засвідчили своє бажання і прагнули до цього, і зробили немало, в тому числі і в цьому залі, для того, щоб цей день настав.

Але Декларація — це великий документ. Це — наші наміри, це — наше бажання, а далі все буде залежати від того, що ми разом усі, в тому числі в цьому залі і за цим залом, зробимо для того, щоб все, що позначено в документі, щоб кожна строчка цього документа, щоб кожна думка, кожна ідея втілювалися в життя.

Я хочу поздоровити всіх нас разом у цьому залі, весь український народ, усі народи нашої України з цим великим святом. Дякую за увагу. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається народному депутату Алтуняну. За ним будемо надавати слово біля мікрофонів.

АЛТУНЯН Г. О., слюсар підприємства «Кінотехпром», м. Харків (Київський виборчий округ, Харківська область). Шановні друзі! Сьогодні дійсно надзвичайний

день і, мені здається, не тільки в історії України, українського народу, не тільки в історії народів, які живуть на Україні, але й взагалі це історичний день в історії людства, бо кожного разу, коли приймаються такі документи, як ми тільки що прийняли, — це крок до свободи цілого народу.

Тому сьогодні може якраз саме той час, ті хвилини, коли ми всі з вами повинні заглянути в наше минуле. Я пропоную зараз сьогодні вшанувати пам'ять тих, хто протягом усієї історії України прагнув цього дня. Ми повинні зараз з вами разом пом'янути козаків Запорізької Січі. Прагнення українського народу до волі — це майже одна з головних особливостей народу цієї країни. Від Сагайдачного до Василя Стуса, від Тараса Шевченка, Івана Франка, Миколи Хвильового, всіх тих, які боролися з царизмом, із сталінізмом, фашизмом, до всіх тих, хто вже в наші часи відстоював свободу. Я пропоную вам на хвилиночку вшанувати їх пам'ять вставанням. Дякую вам. Спасибі.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Ми домовились з вами, щоб надавати рівні можливості для виступів. Є декілька записок, і люди хочуть висловитися біля мікрофонів. Давайте ми домовимося про час. Скільки часу відводимо для цього? Я думаю, по одному виступу біля мікрофонів — і надати можливість для тих, хто надіслав записки. Перший мікрофон.

Депутат не представився. Шановна Президіє, шановні народні депутати!

Щойно ми проголосували за Декларацію про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Думаю, що ніхто з нас не піддається сумніву в тому, що це воістину рішення нашого Парламенту, яке увійде в історію нашої рідної України. Під час прийому виборців у суботу і неділю вони висловлювали такі оцінки, що наша Декларація набагато демократичніша порівняно з деклараціями інших союзних республік, така, що відповідає невідкладним потребам життя людей на Україні. Сьогодні я хотів би внести одну, можливо першу, пропозицію — прийняти перше рішення на виконання нашої Декларації. Коли я виступав при обговоренні цього питання на нашій сесії, я сказав, що багато спорів у нас буде по різних питаннях при їх обговоренні. Але я й тоді висловив таку думку, що прийняття в цілому нашої Декларації буде консенсусом. Воно сьогодні майже так і сталося. Я хотів би висловити наказ моїх виборців, які благають повернути наших юнаків, що проходять дійсну військову службу, особливо у внутрішніх військах, і приймають участь у локалізації міжнаціональних конфліктів в інших регіонах нашої країни. Я не маю права сьогодні, у цей радісний день, цього не сказати.

Раніше у своєму виступі я сказав так. Ми не знаємо, яку таку незалежність відстоюють наші діти, наші юнаки, що проходять там службу. І буквально через три дні ми прийшли до найгостріших дебатів по цьому розділу. Рішення про негайне повернення наших дітей — це не акт милосердя, а це акт, перш за все, справедливості. Сьогодні ми несемо відповідальність за долю людей з усіх питань на нашій рідній Україні. І щоб, можливо, з часом не докоряли нас виборці і ми самі себе за запізнення у прийнятті такого рішення, його необхідно прийняти, можливо, і сьогодні. Наглядною подією якраз у цьому плані є нехороші наслідки Афганістану. Давайте приймемо виважене рішення про якнайшвидше повернення наших воїнів. Нехай вони відстоюють і захищають інтереси проголошеної нами суверенної України.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Другий мікрофон.

ШЛЕМКО В. Т., начальник управління культури виконавчого комітету Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів (Косівський виборчий округ, Івано-Франківська область). Звичайно, факт прийняття Декларації про державний суверенітет, хоча й далеко недосконалої, знаменний. Але у мене є одне невелике зауваження...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Все. Виключіть мікрофон. Третій мікрофон.

КЕНДЗЬОР Я.-П. М., голова ради об'єднаного колективу фізкультури виробничого енергетичного об'єднання «Львівенерго» (Сокальський виборчий округ, Львівська область). Шановні колеги, народні депутати! Шановний Іване Степановичу! Дозвольте мені приєднатись до цієї загальної великої радості, яку ми зараз усі разом переживаємо. Ми справді сьогодні зробили цей перший конкретний крок на шляху до світлої мети, яку поставили перед собою, — до незалежної Української держави. Ми сьогодні справді поклали перший камінь у підвалини цієї держави, у торування цієї дороги, яка доведе нас нарешті до нашого українського храму — Української суверенної держави. Я щиро вітаю усіх і своїх виборців. Вчора я перебував у своєму виборчому окрузі і, повірте, відчував, з яким нетерпінням народ чекає оцієї сьогоднішньої хвилини, яку ми сьогодні переживаємо.

Я хотів би ще попросити і Президію і Секретаріат долучити мій голос до тих голосів, котрі проголосували за прийняття Декларації. Їх було 355. Мій не врахований тому, що немає у мене дискетки, таким чином я хочу бути причетним до прийняття цієї Декларації. Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Слово надається народному депутату Зайцю Івану Олександровичу.

ЗАЄЦЬ І. О., інженер Інституту економіки АН УРСР (Святошинський виборчий округ, м. Київ). Шановні депутати! Шановний Іван Степанович! Народи України!

Сьогодні Україна гордо і зважено подивилась у своє майбутнє. Сьогодні Україна заявила на весь світ, що вона прагне стати на дорогу цивілізованого поступу, на дорогу державної вольності. Але це лише перша борозна, і нам ще прокласти треба дуже багато цих борозен на нашій ниві. І тому я пропоную, оскільки Верховна Рада проголосувала більш ніж двома третинами свого складу, прийняти постанову, що наша Декларація про суверенітет набирає чинності конституційного закону. Я вважаю, що ми це повинні зробити.

Я думаю, що нам треба поспішити прийняти ряд постанов для розгортання цієї Декларації уже на цьому тижні. І тому звертаюся до Президії, щоб Президія підготувала перелік цих постанов і законів, які ми маємо прийняти. Хто у п'ятницю дивився засідання Верховної Ради РРФСР, той бачив, що вони прийняли уже Закон про власність. Вони прийняли багато інших постанов і законів і весь час повторювали, що треба поспішати. Нам, шановні депутати, також треба поспішати до своєї державної незалежності.

Дякую за увагу і вітаю вас, вітаю весь український народ з цією першою демократичною перемогою.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Слово надається народному депутату СРСР Рябченку Сергію Михайловичу.

РЯБЧЕНКО С. М., член Верховної Ради СРСР (Московський виборчий округ, м. Київ). Шановні колеги! По-перше, я хочу вам подякувати за вашу важку працю по прийняттю цієї Декларації.

Це дійсно знаменна подія в житті українського народу. Велике вам спасибі! Я вважаю, що весь український народ буде згадувати цей склад Верховної Ради з подякою. Це — перше.

По-друге, тут уже говорилося, що прийняття цієї Декларації — це перший крок. Перед нами ще велика дорога, і на цій дорозі багато буде важких подій, які треба буде перетинати. І та дискусія, що була тут, оці жорстокі сутички, які були, це ще, як вважається, тільки перші спроби. І зараз же нам треба думати, як втілити цю Декларацію у життя. Виходячи з цього, я хочу запропонувати Верховній Раді прийняти два звернення.

Перше звернення — до народних депутатів СРСР, таких як я, бо доки Верховна Рада СРСР приймає закони, ці закони мають вплив на всі республіки. І втілення цієї Декларації повинно відбиватися і в тих законах, що приймає Верховна Рада Союзу РСР. І тому перше звернення Верховної Ради УРСР — до народних депутатів СРСР, що обрані від України. Я зачитаю коротенько пропонований зміст.

«Шановні колеги! Сьогодні Верховна Рада УРСР прийняла важливий документ — Декларацію про державний суверенітет України. Ця Декларація вміщує в собі головні принципи, що ними буде керуватися Верховна Рада України у своїй подальшій законодавчій діяльності, формулює головні риси та засоби суверенної Української держави, яка волею свого народу та в згоді з іншими народами будується сьогодні. Верховна Рада України пропонує вам, представникам — українського народу в союзних законодавчих органах, керуватися принципами цієї Декларації у своїй діяльності, спрямованими на радикальну демократичну перебудову та реконструкцію Союзу РСР. Наша співпраця по втіленню в життя Декларації про державний суверенітет України буде надійною гарантією того, що ми зможемо виправдати надії наших виборців. Хай щастить народу України».

Це — перша пропозиція. Друга пропозиція: так само, як важливо, щоб наші обранці у законодавчих органах Союзу РСР підтримували ідеї цієї Декларації, так само важливо, щоб ми мали допомогу і солідарність усіх українців, не тільки тих, що проживають у нашій республіці, а й тих, що живуть за її межами. І тому я вважаю за необхідне звернутись до тих українців, що живуть за межами нашої республіки, і прийняти звернення. Пропонується такий його текст:

«ЗВЕРНЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР ДО УКРАЇНЦІВ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ЗА МЕЖАМИ РЕСПУБЛІКИ

Сьогодні, 16 липня 1990 року, Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Оновлена Україна бере у цій Декларації обов'язок турбуватись за долю тих синів та дочок своїх, що за тих чи інших обставин опинились за межами своєї Батьківщини, за вашу долю. Ми закликаємо вас до зміцнення культурних, економічних та інших зв'язків з Україною, докладання зусиль до збереження та повернення на Батьківщину її історичних цінностей, розвитку та збагачення української мови, літератури та мистецтва, їх пропаганді серед народів світу, збагачення через зв'язки з іншими народами, із світовою культурою.

Закликаємо до спільних дій по втіленню у життя нашої Декларації. Ми певні, що Україна потрібна вам, живе у ваших серцях та душах, і запевняємо, що ви також потрібні Україні, є її часткою, хоч живете поза її межами.

Не пошкодуємо зусиль на користь і славу нашої Батьківщини і українського народу».

Отакі два звернення.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Сергій Миколайович, я не хотів вас перебивати, але у нас такий порядок: усі звернення потрібно направляти у Президію і після того, як Президія розгляне і дасть дозвіл, тоді їх можна оголошувати на сесії. Тому я прошу ці тексти передати у Президію, ми їх розглянемо і потім внесемо на розгляд сесії, якщо будемо вважати за доцільне.

Будь ласка.

РЯБЧЕНКО С. М. Я вибачаюсь, що трохи порушив порядок. Я передаю ці тексти у Президію і прошу, щоб вони були розглянуті і прийняті, бо мені здається, що ці два звернення — це важливі кроки на шляху втілення цієї Декларації у життя.

А вам ще раз велике спасибі за те, що ви прийняли цю Декларацію. Хай щастить Україні!

ГОЛОВУЮЧИЙ. Слово надається депутату Карпенку Віталію Опанасовичу.

КАРПЕНКО В. О., редактор газети «Вечірній Київ» (Прирічний виборчий округ, м. Київ). Шановні народні депутати, шановна Президія, шановні радіослухачі і телеглядачі! Сьогоднішній день, 16 липня, безумовно увійде в історію України, нової України яскравою сторінкою. Тут багато сказано про історичне значення цього документа, який ми сьогодні ухвалили.

Я хотів би відзначити кілька деталей. Найперше, на мій погляд, це значний крок, широкий крок по шляху демократичного розвитку країни.

Друге. Сесія нинішнього складу продемонструвала, що вона може, здатна вирішувати найважливіші питання нашого життя.

І третє. Без моральної підтримки народу, виборців, людей, які перебувають на площі біля Верховної Ради, ми не змогли б прийняти таку Декларацію. Тому вважаю, що вона висловлює волю українського народу.

І останнє. Я солідарний сьогодні з тими промовцями, які підкреслювати, що нинішня Декларація — це прекрасний документ, але, на жаль, це поки що тільки Декларація. Для того, щоб уреальнити її, потрібна велика і напружена робота.

Нам потрібно виробити механізми, які б могли перетворити цю Декларацію у практичне життя. Я сподіваюсь, що Верховна Рада, всі ми, шановні народні депутати, так само плідно працюватимемо над виробленням законів, які зможуть цю Декларацію втілити.

Нам народ вибачить наше чубання, наші суперечки палкі, якщо ми будемо приймати потрібні рішення.

Я вношу конкретну пропозицію, щоб Президія, наші постійні комісії, всі, хто брав участь у розробці цієї Декларації, пройшовши по розділах Декларації, визначили першочергові закони, які нам треба розробити з тим, щоб значну частину їх ми могли б прийняти вже нинішньої осені.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так, шановні товариші депутати, надходила пропозиція припинити виступи, але я оголосив Юхновського. Юхновський Ігор Рафаїлович, будь ласка, до 2-х хвилин. Потім надамо слово голові Комісії Шульзі Миколі Олександровичу, який достатньо часу потратив на опрацювання цього документа.

ЮХНОВСЬКИЙ І. Р., керівник Львівського відділення статистичної фізики Інституту теоретичної фізики АН УРСР (Червоноармійський виборчий округ, Львівська область). Шановні депутати!

Леонід Макарович тут виступав і вітав вас як представник від Комуністичної партії. Я повинен сказати, що тут зібралися всі однодумці. Всі ми, які тут є, хочемо одного — хочемо суверенної України. І цієї суверенної України ми всі добилися.

Ми прийняли Декларацію про суверенітет. Довго йшов наш народ до цього. Були татари, була Хмельниччина, були світові війни і на кінець — Україна одержала суверенітет. Ми проголосили його, але ми маємо його добитися.

Перед нами стоїть страшний кусок роботи, за яку всі повинні дружно взятися. Отож я теж від імені Народної Ради всіх вас вітаю і бажаю вам успіху в тому великому труді, який нас чекає.

Я хочу сказати ще слідує. Ми прийняли Декларацію про суверенітет 355 головами. Це означає, що вона набуває майже конституційного закону. Отож ми маємо перед собою закон про суверенітет, і я вас усіх вітаю з ним. Дай Боже.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Слово надається народному депутату УРСР Шульзі Миколі Олександровичу. На цьому обговорення припиняється.

ШУЛЬГА М. О., завідувач відділом національних відносин ЦК Компартії України (Лутугинський виборчий округ, Луганська область). Шановні народні депутати! Оскільки газета «Известия» підрахувала, що я тут перебував 18 годин, то на дев'ятнадцятій годині хочеться сказати «еще одно последнее сказание, и летопись окончена моя». Закінчуючи ці слова, закінчуючи це сказання, я хотів би сказати, що ми щойно прийняли з вами документ, який, звичайно, став історичним. Мабуть, його перш за все почнуть оцінювати журналісти, потім науковці, потім будуть вивчати історики. Але це крок, великий крок вперед у нашому державному і громадському житті. Декларація сплвила в собі думки різних людей, різних політичних течій. Це один з перших наших прикладів тієї консолідації, тих розумних компромісів, без яких не можливо нам, нашій Україні досягти добробуту, демократії, гуманного суспільства.

Я хотів би, товариші, широко подякувати перш за все Комісії, яка працювала над цим, тим людям, які сумлінно працювали і вночі, і ввечері, і в суботу і робили все для того, щоб своєчасно передати вам документи. Працювали також сумлінно товариші з інших комісій, перш за все з Комісії з питань законності і законодавства. Я хотів би подякувати весь зал, який був не тільки не байдужим, а надзвичайно активним, і завдяки цьому ми створили документ, який є спільним нашим надбанням на подальше наше співробітництво. Спасибі. (О п л е с к и).

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Під час обговорення цього питання і опісля ми декілька разів пропонували Комісії з питань гласності і засобів масової інформації та Секретаріату висловити свої думки щодо висвітлення і виступів, і цього документа. Тому дозвольте надати слово Голові Комісії з питань гласності і засобів масової інформації депутату Правденку Сергію Макаровичу.

ПРАВДЕНКО С. М., Голова Комісії з питань гласності і засобів масової інформації (Самарський виборчий округ, Дніпропетровська область). Шановні колеги, шановна Президіє! Пропонується такий проект на ваш розгляд: «Запропонувати сесії Верховної Ради УРСР перед розглядом кожного питання приймати рішення про доцільність публікації стенографічного звіту без процедурних питань у газеті «Радянська Україна» або протокольного висвітлення у пресі, по радіо і телебаченню. Рішення про телетрансляції було прийнято.

Декларацію про державний суверенітет України опублікувати в усіх республіканських та обласних газетах, зачитати по радіо і телебаченню.

Рекомендувати редакціям обласних і вечірніх газет акредитувати своїх кореспондентів для висвітлення роботи депутатів від своїх областей і міст, друкувати виступи цих депутатів.

Доручити Раді Міністрів УРСР додатково забезпечувати газету «Радянська Україна» папером у випадках, коли Верховна Рада приймає рішення про публікацію стенографічного звіту.

Прискорити створення друкованого органу Верховної Ради УРСР».

Крім того, до Комісії надходять багато сигналів про припинення трансляції по радіо і телебаченню в різних випадках, у різних регіонах. Комісія попереджує посадових осіб на місцях про відповідальність за невиконання рішення Верховної Ради.

Крім того, оскільки я на цій трибуні, хотів би, якщо дозволите, повідомити вас про те, що 13—14 липня відбувся установчий з'їзд Спілки орендарів і підприємців України, мене обрано Президентом цієї Спілки.

Спілка прийняла звернення до Верховної Ради Української РСР:

«Установчий з'їзд Спілки орендарів і підприємців України повністю підтримує прийняту Верховною Радою Української РСР Декларацію про державний суверенітет України, перетворення структури й організації управління, перехід на ринкові відносини.

В установленні і розвитку ринку першорядне значення має оренда, вільне підприємництво. Нагромаджений досвід свідчить про життєздатність і високу ефективність цих форм господарювання. Однак у республіці розвиток оренди та вільного підприємництва стримується адміністративно-командним регулюванням економіки, відсутністю комплексного законодавства в республіці, включаючи закони про власність, про землю, оренду, про підприємництво, конкуренцію, про банки і грошовий обіг, про місцеве самоврядування, про оподаткування, про зайнятість тощо. Орендарі і підприємці не мають необхідної підтримки з боку державних органів управління і місцевих Рад народних депутатів, мають ускладнення із забезпеченням матеріально-технічними ресурсами. Їх права постійно порушуються.

Установчий з'їзд Спілки орендарів і підприємців України виступає за правову забезпеченість і юридичний захист орендарів та підприємців і виходить з клопотанням про надання Спілці орендарів і підприємців республіки права законодавчої ініціативи постановою Верховної Ради України». Спасибі за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні товариші депутати! Надходять записки, що у деяких депутатів немає «дискетки», картки для голосування, наприклад, записка: «У зв'язку з тим, що на момент голосування у питанні прийняття Декларації про державний суверенітет України я не мав дискетки для голосування, прошу зарахувати мій голос на користь прийняття Декларації. Депутат Коробко, 93 округ.»

Я думаю, що ми визначимось так: якщо від когось надійдуть такі записки, співставимо їх з наслідками поіменного голосування і, з вашого дозволу, зарахуємо такі голоси, і це буде в нас підсумковий результат.

Тепер щодо висвітлення, товариші. Я думаю, що пропозиція слухна. Нам потрібно перед розглядом кожного питання визначатись, як його висвітлювати. Ми ще раз пропонуємо Комісії з питань гласності і засобів масової інформації, Секретаріату підготувати проект відповідної постанови і роздати депутатам, а потім уже її приймемо, щоб не було прийняття «на слух.» Будемо надалі дотримуватись такого принципу: «на слух» ніякі документи не приймаються.

Товариші, переходимо до наступного питання порядку денного. Черговим питанням... (Ш у м у з а л і).

Товариші! Всі заяви передайте в Президію. Ми ніяких заяв не приймаємо. Якщо Президія визначиться, що потрібно щось виносити на Верховну Раду, ми будемо виносити, якщо не потрібно — повідомимо, що була така заява, але Президія не знайшла за потрібне виносити її на розгляд. Прохання до всіх дотримуватись цього порядку. Правильно? Все, сідайте, будь ласка.

ТЕКСТ НЕВИГОЛОШЕНОГО ВИСТУПУ ДЕПУТАТА ДОРОГУНЦОВА С. І., голови ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР (Суворовський виборчий округ, Одеська область). Шановні народні депутати! Вважаю своїм обов'язком інформувати вас про те, що проект Декларації про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки, який вам представлено як проект колишньої Президії Верховної Ради УРСР, насправді жодного разу не розглядався і не схвалювався Президією. Роль її обмежилась створенням робочої групи з фахівців-юристів, котра в квітні—травні цього року розробила і подала на розгляд першої сесії Верховної Ради УРСР проект Декларації.

В складі робочої групи активно працювали Василенко В. А. — професор Київського державного університету, доктор юридичних наук, заступник керівника групи; Анджівський В. С. — старший консультант юридичного відділу Секретаріату Верховної Ради УРСР; Бурчак Ф. Г. — завідуючий юридичним відділом Секретаріату Верховної Ради УРСР, доктор юридичних наук; Денисов В. Н. — завідуючий відділом Інституту держави і права АН УРСР, доктор юридичних наук; Ємець І. Г. — начальник управління Міністерства юстиції УРСР; Забігайло В. К. — в. о. директора Інституту міжнародних відносин і міжнародного права при Київському державному університеті, доктор юридичних наук; Мартиненко П. Ф. — доцент Київського державного університету, кандидат юридичних наук; Награбельний В. П. — вчений секретар Інституту держави і права АН УРСР, кандидат юридичних наук; Погорілко В. Ф. — професор Київської вищої партійної школи, доктор юридичних наук; Селіванов В. М. — провідний науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР, доктор юридичних наук; Селівон М. Ф. — завідуючий юридичним відділом Управління справами Ради Міністрів УРСР, кандидат юридичних наук; Тимченко І. А. — старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР, кандидат юридичних наук; Тихонова Є. А. — професор Київського державного університету, доктор юридичних наук; Юзьков Л. П. — завідуючий кафедрою Київської вищої партійної школи, доктор юридичних наук та інші.

В роботі над проектом Декларації приймала активну участь велика група народних депутатів УРСР. Серед них — Головатий С. П., Ємець О. І., Скорик Л. П., Горинь М. М., Швайка М. А., Валеня І. Ю., Юхновський І. Р., Заєць І. О., Костенко Ю. І. та інші.

Всі рішення, всі формулювання, що дістали відображення в проекті Декларації, як правило, приймалися на основі консенсусу, тобто загальної згоди. Тому, на нашу думку, проект підготовлено на високому професійному рівні. Це підтвердилось і в процесі його обговорення на сесії Верховної Ради УРСР. В остаточному Проекті прийнята структура, запропонована робочою групою, на 80 процентів його зміст складають статті проекту Декларації, внесені робочою групою.

Хочу привернути вашу увагу до двох питань концептуального значення, що пов'язані з проектом Декларації, внесеним робочою групою. Йдеться, по-перше, про розділ IX, де сформульовані невід'ємні суверенні права Української РСР. В проекті, що прийнятий за основу, цей розділ опущено. Мотиви: в цьому розділі штучно і невиразно повторюється все те, про що сказано в інших розділах, мовляв, прав багато, всіх не перелічиш. На нашу думку, проект втратив від такої економії. В цьому розділі як права викладались принципи, які були сформульовані в інших розділах. Це так. Але тут є перелік прав, що не згадуються в остаточному проекті зовсім. Я маю на увазі право на визначення свого суспільного, державного і правового ладу; право на визначення форм організації держави, її найменування, державної мови; право на встановлення державної символіки та право визначати столицю; право на забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки республіки; право на об'єднання з іншими державами, визначення свого конституційно-правового статусу в них та вільного виходу з цих об'єднань тощо. Поки що ці принципового характеру положення нічим не компенсовані.

По-друге, з остаточного проекту, який обговорюється, зник розділ дванадцятий. Раніше він мав назву «Українська РСР і Союз РСР». Але справа не в назві. Ліквідація розділу призвела до необоротних втрат ознак суверенності. Тут, зокрема, було зафіксовано: Конституція Союзу та закони, що вносять до неї зміни, набувають чинності на території республіки після ратифікації Верховною Радою Української РСР. Або: Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу із Союзу відповідно до порядку, встановленого в Союзному Договорі. Ми не можемо абстрагуватись від реалій сьогодні. За цих умов відмова від ряду важливих правових формул збіднює проект Декларації.

Ми наближаємось до прийняття проекту як закону. Затвердження проекту, тобто проголошення державного суверенітету України, стане актом великого історичного значення, започаткує нову епоху в історії України і її народу. Дякую за увагу.

РЕЗУЛЬТАТИ ПОІМЕННОГО ГОЛОСУВАННЯ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ ТА В ЦІЛОМУ Декларації про державний суверенітет України*

До зведеної таблиці включені результати поіменного голосування щодо прийняття окремих положень та в цілому Декларації про державний суверенітет України на пленарних засіданнях Верховної Ради Української РСР XII-го скликання 11—13 та 16 липня 1990 року.

Вибірка голосувань з числа наявних електронних протоколів здійснена Редакційною радою.

В таблиці цифрами позначені такі голосування:

1 — голосування № 12, 11.07.1990: За текст назви, запропонований Комісією з питань державного суверенітету: (*«Декларація про державний суверенітет (незалежність) України»*).

2 — голосування № 35, 11.07.1990: За I-й розділ Декларації (*«Самовизначення української нації»*) в цілому.

3 — голосування № 15, 13.07.1990: За редакцію першого речення розділу IX Декларації, запропоновану депутатом В. Шишкіним (*«Українська РСР має право на власні Збройні Сили»*).

4 — голосування № 17, 13.07.1990: За редакцію третього речення розділу IX Декларації, запропоновану Комісією з питань законодавства і законності (*«Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів ...»*).

5 — голосування № 23, 13.07.1990: За редакцію другого речення розділу IX Декларації, запропоновану депутатом І. Зайцем (*«Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР»*).

---

* Таблиця результатів голосування підготовлена і надана Редакційній раді Управлінням комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України (керівник — Сидоренко О. О.)

6 — голосування № 24, 13.07.1990: За IX-й розділ Декларації («Зовнішня і внутрішня безпека») в цілому.

7 — голосування № 32, 13.07.1990: За X-й розділ Декларації («Міжнародні відносини») в цілому.

8 — голосування № 40, 13.07.1990: За доповнення Заключної частини, запропоноване Комісією з питань агропромислового комплексу (після слів «радянськими республіками» доповнити «та Союзним договором»).

9 — голосування № 44, 13.07.1990: За доповнення Заключної частини, запропоноване Комісією з питань законодавства і законності (депутат О. Коцюба) («Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позицію Республіки при укладенні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладення союзного договору»)*.

10 — голосування № 2, 16.07.1990: За Декларацію про державний суверенітет України.

ЗАГАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ГОЛОСУВАННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР:

Питання для голосування	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>За</i>	212	244	230	272	244	238	317	196	254	355
<i>Проти</i>	124	81	113	49	75	100	19	136	93	4
<i>Утрималися</i>	13	7	10	9	6	9	6	13	3	0
<i>Не голосували</i>	17	31	20	39	42	22	22	21	12	26
<i>Прийняття рішення</i>	—	+	+	+	+	+	+	—	+	+

ПОІМЕННІ ГОЛОСУВАННЯ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УРСР:

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Алтунян Г. О.	370	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
2 Ананьєв В. І.	354	—	—	Пр	За	Пр	Пр	Утр	За	За	За
3 Андріяка О. О.	212	За	За	За	За	За	За	За	Нг	За	За
4 Аптер Я. М.	246	Пр	Пр	—	—	—	—	—	—	—	За
5 Артеменко М. М.	429	Пр	Пр	За	За	Нг	За	За	За	За	За
6 Архіпова Г. Г.	406	—	Пр	Пр	Нг	Пр	Пр	За	За	За	За
7 Асєєв Г. С.	440	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
8 Бабанський Ю. В.	48	Пр	За	Нг	—	—	—	—	—	—	За
9 Бабій Д. В.	434	Утр	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
10 Багров М. В.	255	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11 Бадов В. Ф.	92	За	За	За	Пр	За	За	За	За	За	За
12 Базілянський Л. Л.	61	За	Пр	За	За	За	За	За	Пр	За	За
13 Байрака М. М.	89	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
14 Баландюк М. С.	84	За	За	Нг	Нг	За	За	Нг	Нг	Нг	За
15 Бандура А. І.	138	—	—	За	За	Пр	Пр	Нг	За	За	За
16 Бандурка О. М.	388	Пр	За	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	За	—

* У першому виданні книги голосування № 40 і № 44 (стор. 736) помилково позначені датою 11.07.1990.

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

	Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
17	Барабаш О. Л.	87	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Нг	За
18	Баталов В. Г.	338	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
19	Батіг М. І.	270	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
20	Батюшко С. В.	374	За	За	За	За	За	За	За	Пр	—	За
21	Башкіров М. В.	292	Пр	За	Пр	За	Пр	За	За	За	За	Нг
22	Бедь В. В.	176	За	За	За	Нг	За	За	За	Пр	Пр	За
23	Бичков В. В.	401	Пр	За	Пр	За	Пр	Утр	Утр	За	За	За
24	Бідений В. К.	432	Утр	За	За	За	За	За	За	За	За	За
25	Білий В. П.	334	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Нг	За
26	Білий Л. С.	193	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
27	Білоблочкий М. П.	421	Пр	Нг	—	—	—	—	—	—	—	За
28	Білоусенко О. Ф.	188	За	За	За	Утр	За	За	За	За	За	За
29	Богатирьова Р. В.	127	За	За	За	За	Пр	Пр	Пр	За	За	За
30	Бойко Б. Ф.	361	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
31	Бойко В. Л.	320	—	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
32	Бойко І. В.	431	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
33	Бойко І. Г.	192	—	—	За	За	За	За	За	За	За	За
34	Бойко К. В.	416	Пр	За	—	—	—	—	—	—	—	За
35	Бондаренко А. Д.	351	Пр	Утр	Пр	За	Пр	Пр	Утр	За	За	За
36	Бондаренко В. О.	377	—	—	За	За	За	За	За	За	За	—
37	Бондаренко В. С.	66	Нг	Пр	За	За	Пр	Утр	За	За	За	За
38	Бондарев В. П.	164	Пр	За	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
39	Бондарчук А. І.	44	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
40	Борейко М. С.	161	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
41	Борзих О. І.	53	За	Пр	За	За	Пр	Утр	За	За	За	За
42	Бортник В. Ф.	411	Пр	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
43	Борщенко І. О.	27	За	Утр	За	За	За	Нг	За	Утр	За	За
44	Будько В. С.	163	За	Нг	Пр	За	Нг	Пр	За	Пр	За	За
45	Булянда О. О.	137	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
46	Бутенко А. І.	310	Пр	Нг	Пр	Пр	За	За	За	За	За	—
47	Валеня І. Ю.	372	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
48	Ванєєв Г. І.	238	Пр	Нг	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
49	Васильєв В. І.	129	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
50	Васильєва Г. І.	208	За	За	За	За	За	За	Нг	Пр	За	За
51	Васін Є. М.	316	Пр	Нг	Пр	За	Пр	Пр	За	Пр	За	За
52	Веретенников В. О.	79	Нг	Нг	За	За	За	За	За	За	За	Нг
53	Виноградський М. П.	282	За	За	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	За
54	Віцяк П. І.	45	За	Нг	За	За	За	За	За	Пр	За	За
55	Влох О. Г.	258	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	—
56	Воєвода М. Т.	418	Утр	За	Утр	Утр	За	Пр	За	За	За	За
57	Волковецький С. В.	200	За	За	За	За	За	Пр	За	Пр	Пр	За
58	Волощук М. Ю.	175	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
59	Воробйов О. К.	194	Пр	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	За
60	Воробйов О. М.	343	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
61	Габор І. М.	174	За	За	За	За	За	Нг	За	Пр	За	За
62	Гавриленко М. М.	63	—	—	За	За	За	За	За	Пр	За	За

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
63	Гаврилов А. В.	256	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	3а	Пр	3а	3а
64	Гайовий В. М.	166	3а	3а	Пр	3а	Нг	Пр	3а	3а	3а	3а
65	Гайсинський Ю. О.	373	3а	Нг	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	—	3а
66	Галас І. І.	171	Пр	3а	3а	Нг	3а	Пр	Пр	Нг	3а	3а
67	Гальцев П. С.	303	Нг	3а	Пр	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
68	Ганжа М. О.	391	3а	Пр	—	—	—	—	—	—	—	—
69	Герасименко С. Д.	149	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Утр	Утр	3а	3а
70	Герц І. І.	173	3а	3а	—	—	—	—	—	—	—	3а
71	Гетьман В. П.	425	Пр	3а	Пр	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
72	Глуховський А. Я.	410	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а	3а
73	Гнаткевич Ю. В.	8	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
74	Голобородько О. М.	378	Пр	3а	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	—
75	Головатий С. П.	18	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
76	Головач В. М.	60	—	—	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а	3а
77	Головенко М. Я.	296	3а	3а	Нг	3а	3а	3а	3а	Нг	3а	3а
78	Головко Ю. П.	96	3а	3а	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
79	Голубець М. А.	198	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
80	Гоменюк І. А.	191	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
81	Гопей І. О.	326	—	—	Пр	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
82	Гордієнко А. Л.	379	Пр	3а	—	—	—	—	—	—	—	3а
83	Горинь Б. М.	272	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
84	Горинь М. М.	260	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
85	Горін Е. О.	293	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Нг	3а	3а
86	Горохівський Л. Т.	356	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
87	Грабін В. В.	344	Пр	Пр	Пр	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
88	Гребенченко Л. Г.	118	—	—	3а	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	Нг
89	Гринів С. А.	271	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
90	Гринів І. О.	276	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
91	Гринчук І. А.	35	3а	3а	3а	Нг	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
92	Гриньов В. Б.	369	3а	Пр	3а	Утр	3а	3а	3а	Утр	3а	3а
93	Грицай І. Т.	290	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
94	Гришко М. В.	442	Пр	—	Утр	Нг	3а	3а	3а	3а	3а	3а
95	Грищенко І. М.	350	Пр	3а	Пр	Пр	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
96	Гудима О. В.	41	—	—	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
97	Гуменюк М. В.	363	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
98	Гуренко С. І.	219	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
99	Гусев В. І.	113	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а
100	Данчевський В. Я.	168	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	—
101	Дашивець Г. А.	152	Пр	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а
102	Демидов Г. В.	254	Утр	Нг	Пр	3а	3а	Пр	—	—	—	—
103	Дем'янов В. В.	189	Пр	Нг	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
104	Деркач І. С.	266	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
105	Дзюба М. Г.	11	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
106	Дідик М. А.	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
107	Дідоренко Е. О.	49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
108	Дмитришин Я. І.	40	3а	3а	3а	3а	Нг	3а	3а	Пр	Пр	3а

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
109	Дмитрієв Є. І.	435	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
110	Дмитрук Л. М.	426	Пр	За	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
111	Дорогунцов С. І.	299	Пр	За	Пр	За	За	За	За	За	За	За
112	Дорофєєв В. М.	56	За	За	За	За	За	Нг	За	Пр	За	—
113	Дорошенко І. К.	109	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
114	Драч І. Ф.	259	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
115	Дробінський В. Г.	420	Пр	Нг	Пр	Пр	Нг	Пр	За	За	За	За
116	Дронь А. А.	449	Пр	За	Пр	За	Пр	—	За	За	За	За
117	Дубенков Г. О.	33	Пр	За	Утр	Утр	За	За	За	За	За	За
118	Дубовський А. І.	183	Пр	—	Нг	—	—	—	—	—	—	За
119	Дубров Л. В.	85	За	За	За	За	За	Нг	За	Пр	За	За
120	Дудченко В. І.	307	—	Пр	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	За
121	Дума З. Є.	202	За	За	За	Пр	За	За	За	Пр	Пр	За
122	Дунтау О. М.	304	Пр	Пр	Нг	За	Пр	За	За	За	За	Пр
123	Дупляк М. С.	159	Пр	За	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	За
124	Дурдинець В. В.	230	Пр	Пр	За	За	Нг	Нг	За	За	За	За
125	Духов Б. І.	7	Пр	За	Пр	За	Пр	Пр	За	Нг	Утр	За
126	Ейсмонт В. Ю.	216	За	Нг	За	За	За	За	За	За	За	За
127	Євтухов В. І.	94	За	Пр	Нг	За	За	За	За	За	За	За
128	Єліашевич І. В.	167	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
129	Єльченко Ю. Н.	424	Утр	За	За	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
130	Ємельянов О. С.	417	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
131	Ємець О. І.	21	—	—	За	За	За	За	За	Пр	За	За
132	Єршов А. В.	341	За	За	Пр	Нг	Пр	Пр	За	—	За	За
133	Єщенко В. М.	217	За	Нг	За	За	За	За	За	За	За	За
134	Желіба В. І.	233	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За	—
135	Жук В. В.	436	Пр	За	—	—	—	—	—	—	—	За
136	Жуков В. Р.	131	—	—	За	За	За	За	За	Пр	За	—
137	Завадська К. П.	359	За	За	За	За	За	За	За	Нг	Пр	За
138	Загородній Г. Д.	422	За	Пр	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	За
139	Задорожний Б. В.	139	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
140	Засць І. О.	17	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
141	Зайко Я. Я.	153	За	За	За	Нг	За	За	За	Пр	Пр	За
142	Залудяк М. І.	321	—	—	За	За	Пр	За	За	Пр	За	За
143	Захарук Д. В.	205	За	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За
144	Збітнев Ю. І.	4	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
145	Звягільський Ю. Л.	112	—	—	Пр	За	За	Пр	За	Пр	За	За
146	Зінченко А. Л.	24	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
147	Іваничук Р. І.	265	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
148	Івасюк В. П.	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
149	Івашко В. А.	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
150	Ігнатенко В. В.	231	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
151	Ізмалков В. М.	185	Пр	Пр	За	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
152	Іоффе Ю. Я.	55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
153	Істратенко М. В.	86	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
154	Казак Л. В.	257	Пр	Пр	Пр	—	Пр	Пр	Пр	За	Нг	За

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
155	Казмірук В. Й.	383	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За	За
156	Калинець І. О.	274	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
157	Каменчук С. О.	335	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
158	Капштик І. М.	210	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
159	Карасик В. М.	384	Нг	За	За	За	За	За	За	За	За	За
160	Карпенко В. О.	14	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
161	Касьяненко А. І.	393	За	За	Пр	За	За	За	За	За	За	За
162	Качура Б. В.	382	Пр	За	Нг	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
163	Квасов В. І.	51	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	За	За
164	Кельман Д. І.	172	За	За	За	За	За	За	За	Нг	За	За
165	Кендзьор Я. М.	278	За	За	—	—	—	—	—	—	—	—
166	Кисельов А. В.	142	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	За	За
167	Кислий П. С.	15	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
168	Ківшик П. А.	325	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
169	Кінах А. К.	284	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
170	Кіпаріс Ф. С.	317	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
171	Коваленко М. М.	215	За	За	За	Нг	За	За	За	За	За	За
172	Ковінько А. І.	331	Пр	За	Пр	За	—	Пр	За	За	За	За
173	Козаренко В. І.	54	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
174	Козярьський Б. І.	268	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
175	Колеснік С. В.	143	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	Пр	—
176	Колеснік О. М.	385	Пр	За	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	—
177	Колінець В. В.	355	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
178	Колісниченко М. П.	252	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	Пр	Пр	За	За	За
179	Кондратьєв Я. Ю.	12	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	За	За	За	За
180	Кондряков О. М.	239	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	За	За	За	Нг
181	Корж А. В.	76	За	За	За	За	За	За	За	Утр	За	За
182	Коржик В. І.	386	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
183	Корнєєв А. В.	110	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
184	Корнієнко Л. Я.	381	Пр	За	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
185	Коробко М. І.	93	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
186	Короленко Є. С.	181	—	—	Нг	—	—	—	—	—	—	За
187	Косів М. В.	277	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
188	Костенко Ю. І.	22	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
189	Костюк О. В.	337	За	За	За	Утр	За	За	За	Пр	Нг	За
190	Котик Б. Д.	262	За	За	За	За	За	За	За	Нг	Пр	За
191	Коцюба О. П.	16	Пр	Утр	За	За	За	За	Утр	Утр	За	За
192	Кравчук Л. М.	39	—	—	За	За	За	За	За	Пр	За	За
193	Криволап В. І.	419	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
194	Крижанівський В. П.	10	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
195	Крупа Л. М.	362	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	—
196	Крючков В. Д.	232	Пр	За	За	За	Пр	Пр	За	Пр	За	Нг
197	Кузьменко М. І.	253	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	За	За	За
198	Куніцин С. В.	247	За	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	—
199	Курашик В. В.	245	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	За	За	За
200	Куцай І. Л.	213	Нг	За	Пр	Пр	Нг	Пр	За	За	За	За

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

	Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
201	Кучма Л. Д.	81	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
202	Кушнар'юв Є. П.	376	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
203	Куянов В. В.	445	Утр	Нг	Пр	Пр	Нг	—	—	3а	3а	3а
204	Лазаренко П. І.	107	3а	3а	Утр	3а	—	Пр	3а	3а	3а	3а
205	Лебедик П. В.	396	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
206	Левченко Г. П.	371	Пр	3а	Нг	3а	Нг	Нг	3а	3а	3а	—
207	Леміш В. П.	46	3а	3а	Пр	—	Пр	—	—	—	—	3а
208	Лисенко А. О.	439	Утр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
209	Лісовенко В. Т.	448	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
210	Ліщина Б. М.	64	3а	Пр	3а	3а	Пр	—	Нг	3а	3а	—
211	Лобач В. І.	59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
212	Лобенко А. О.	302	3а	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	3а	3а	3а
213	Локтев С. В.	120	Пр	Нг	3а	Нг	3а	Пр	3а	3а	3а	Нг
214	Лубківський Р. М.	281	3а	3а	—	—	—	—	—	—	—	3а
215	Лук'яненко Л. Г.	196	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
216	Любенчук М. І.	414	3а	Пр	Утр	3а	3а	3а	Нг	3а	3а	—
217	Ляхов І. А.	67	3а	3а	Пр	3а	Пр	Пр	3а	3а	Пр	3а
218	Ляшко В. І.	125	Нг	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
219	Мазур В. Д.	101	Пр	3а	Пр	3а	3а	Пр	3а	3а	3а	3а
220	Мазур Ю. М.	295	3а	Нг	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а	—
221	Макар І. І.	279	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
222	Макаренко С. М.	134	Пр	Пр	3а	Нг	Утр	3а	3а	Утр	3а	3а
223	Македонський І. І.	308	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а	3а
224	Макеєнко В. В.	209	3а	Пр	Пр	3а	Нг	3а	3а	3а	3а	3а
225	Марков Б. І.	395	3а	3а	—	3а	3а	3а	3а	Пр	Пр	3а
226	Мармазов Є. В.	235	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Нг
227	Мартиненко В. П.	319	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3а
228	Мартинчук В. Й.	214	Нг	Пр	Утр	3а	3а	Нг	3а	3а	3а	3а
229	Марченко В. Р.	347	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
230	Марченко І. Д.	117	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
231	Маслов М. І.	28	Пр	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	—	—	—	—
232	Маслюк Г. Є.	115	3а	3а	3а	3а	—	3а	3а	Пр	Пр	3а
233	Масол В. А.	450	Пр	3а	—	—	—	3а	3а	Утр	—	3а
234	Матвєєв В. Й.	285	Пр	Нг	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
235	Матвієнко А. С.	30	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
236	Матійко А. С.	243	Утр	—	Пр	3а	Пр	Пр	—	3а	3а	Нг
237	Мацялко М. В.	360	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Нг	Нг	3а	3а
238	Маякін В. А.	126	3а	3а	3а	3а	Нг	3а	3а	3а	3а	Нг
239	Медведєв В. Г.	99	—	—	—	—	—	—	—	3а	3а	3а
240	Мельник А. М.	97	Пр	Пр	3а	Нг	Пр	3а	3а	3а	3а	3а
241	Мельник Б. П.	314	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	3а	3а
242	Мельник М. Є.	37	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
243	Мельничук В. Г.	155	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а	Пр	Нг	—
244	Меньшов В. О.	104	3а	Пр	Пр	3а	3а	3а	3а	3а	3а	3а
245	Мещеряков В. Ф.	366	3а	Пр	—	—	—	—	—	—	—	—
246	Мисник П. О.	446	Утр	Нг	3а	3а	3а	3а	Нг	Нг	3а	3а

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
247	Михайлюк В. П.	211	За	За	За	Нг	За	За	За	За	За	За
248	Мовчан П. М.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
249	Мокін Б. І.	23	За	За	За	За	За	За	Нг	За	За	
250	Мокроусов А. О.	19	Пр	Пр	Пр	Утр	За	Пр	За	За	За	За
251	Мороз О. В.	283	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
252	Мороз О. О.	224	Нг	Пр	Нг	За	—	—	—	За	За	За
253	Московка В. М.	365	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
254	Мостиський А. Б.	42	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
255	Мотюк М. П.	364	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
256	Мусієнко І. М.	234	Пр	Пр	За	Пр	Нг	Нг	За	За	За	За
257	Нагулко Т. Д.	407	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
258	Науменко М. В.	404	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
259	Негода В. Ф.	95	За	Пр	За	За	За	Пр	За	За	За	За
260	Некрасов В. П.	237	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
261	Нечипоренко О. Л.	220	За	Нг	За	За	За	За	За	Утр	Нг	За
262	Ніколаєнко І. А.	222	Нг	За	Нг	За	За	Пр	За	За	За	За
263	Новицький Є. А.	204	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
264	Новіков В. Я.	141	За	Утр	За	За	Нг	За	За	Утр	Нг	Нг
265	Носов В. В.	318	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	Пр	За
266	Олійник Б. С.	26	За	За	За	За	За	За	За	За	За	—
267	Омельченко М. Г.	102	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
268	Осадчук П. І.	207	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
269	Остапенко О. Ф.	57	—	—	Пр	За	Пр	Пр	Нг	За	За	—
270	Островський З. В.	146	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
271	Остроущенко С. В.	298	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
272	Павленко Ф. О.	228	За	Нг	За	Пр	За	За	За	Пр	За	За
273	Павличко Д. В.	358	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
274	Павліченко В. К.	240	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За
275	Павлов В. О.	77	За	Нг	За	Пр	Нг	За	Нг	За	За	За
276	Павлюк С. П.	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
277	Панасовський О. Г.	121	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
278	Панасюк Ф. Т.	162	За	Нг	Пр	За	За	Пр	За	За	За	За
279	Панченко В. Є.	225	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
280	Парасунько М. В.	47	—	—	Пр	Пр	Утр	Пр	—	—	—	За
281	Пасічник І. Д.	428	За	За	За	За	Пр	За	За	Пр	За	За
282	Пауль В. Й.	144	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
283	Передрій Б. І.	328	Пр	За	Утр	За	Утр	Нг	Пр	За	За	За
284	Перепадін О. І.	251	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	Нг
285	Петін В. М.	400	Утр	За	Пр	За	Пр	Утр	Утр	За	За	Нг
286	Петренко В. О.	195	Пр	Утр	За	Нг	Пр	Пр	За	За	За	За
287	Петренко М. Я.	324	Пр	За	За	За	Утр	Утр	Пр	За	За	Нг
288	Петров В. М.	322	Нг	За	Утр	За	Нг	Утр	Пр	За	За	За
289	Печеров А. В.	309	Пр	—	Пр	За	Нг	Нг	За	За	За	За
290	Пилипенко В. В.	306	Пр	Утр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За
291	Пилипчук В. М.	333	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
292	Пиріг Л. А.	203	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	Нг

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
293	Півень М. І.	132	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	Пр	За	За
294	Під'яблонський М. І.	136	За	За	За	Нг	Пр	Пр	За	Нг	За	За
295	Піскун О. І.	342	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
296	Плосконос І. М.	353	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
297	Плющ І. С.	221	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
298	Поджаров І. І.	311	Пр	Пр	Пр	Нг	Нг	Нг	За	За	За	За
299	Подчос Г. С.	32	Нг	За	Нг	За	За	За	За	За	За	За
300	Поличко А. В.	170	За	За	За	За	За	За	За	Нг	За	За
301	Полях В. І.	423	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
302	Поперняк А. Н.	412	За	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
303	Попик І. В.	36	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
304	Попов М. М.	73	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За
305	Попович І. В.	177	За	За	За	За	За	За	За	Утр	За	За
306	Порада О. М.	182	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
307	Поровський М. І.	340	За	За	За	Утр	За	За	За	Пр	Пр	За
308	Портной В. С.	441	Утр	—	Нг	За	Нг	Пр	За	За	За	За
309	Потебенько М. О.	291	Нг	Нг	—	—	—	Пр	—	—	—	За
310	Правденко С. М.	83	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
311	Приходько В. А.	447	Утр	Нг	За	За	Нг	За	За	Нг	За	За
312	Причкін О. О.	190	Пр	Пр	За	За	Пр	Пр	Пр	За	За	Пр
313	Продан К. К.	106	Пр	Пр	Пр	За	За	Пр	За	За	За	За
314	Протасов В. І.	74	Пр	Пр	Пр	За	За	Пр	За	За	—	За
315	Пулінець П. М.	397	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	Нг
316	Пустовойтенко В. П.	78	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	—
317	Пучко О. О.	390	За	За	Пр	Нг	За	За	За	За	За	За
318	Пушик С. Г.	199	За	За	За	За	За	За	За	Утр	Пр	За
319	Пшеничников А. Є.	244	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За
320	Рапій Р. К.	346	За	За	Утр	За	За	Пр	За	За	За	За
321	Ребрик Б. В.	206	За	За	За	За	Пр	За	За	Пр	Пр	За
322	Рева В. М.	249	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	Пр	За	За	За	За
323	Ревенко М. М.	437	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
324	Резнік Б. Я.	301	За	За	Пр	За	За	За	За	—	—	За
325	Рибальченко А. А.	305	За	Пр	Пр	Нг	За	Нг	За	За	За	За
326	Родигін В. М.	147	Пр	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	Нг	За	За
327	Романов Ю. С.	294	Пр	Пр	Нг	За	Пр	За	За	За	За	Пр
328	Романчук В. М.	178	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Утр	За
329	Романюк В. С.	415	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
330	Романюк В. С.	267	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
331	Руденко В. М.	336	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
332	Рудик В. Н.	165	Пр	За	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За
333	Рябоконт В. П.	29	—	—	Пр	Пр	Нг	Пр	За	Нг	За	За
334	Рябоконт О. Г.	218	За	За	Пр	Пр	Нг	Утр	За	За	За	За
335	Рябченко М. А.	90	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За
336	Саввін О. М.	25	Утр	За	Пр	За	Нг	Нг	За	За	За	За
337	Савельєв О. Є.	313	Пр	За	Пр	За	За	Пр	За	За	За	За
338	Савченко А. П.	286	Пр	За	За	За	За	За	Нг	За	За	За

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
339	Савчук А. Я.	38	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
340	Салій І. М.	13	—	—	За	Нг	Нг	Пр	—	—	—	За
341	Сальніченко В. М.	62	За	За	За	За	За	За	Нг	За	За	Нг
342	Санін В. Н.	368	Пр	За	—	—	—	За	За	За	За	Нг
343	Сацький В. А.	180	За	За	Пр	За	—	—	—	—	—	—
344	Сватков Л. Б.	323	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
345	Свідерський Ф. Ф.	43	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
346	Севастьянов В. І.	241	Пр	За	За	Нг	Утр	За	За	За	За	За
347	Семенець С. В.	443	За	—	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
348	Сербін Ю. С.	348	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
349	Серебрянников Ю. П.	111	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
350	Сидоренко М. Я.	151	—	—	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	За
351	Симоненко В. К.	297	За	Пр	За	Пр	За	За	За	За	За	За
352	Ситник В. П.	329	За	За	Нг	Нг	За	За	За	За	За	За
353	Сичов В. О.	187	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
354	Сівкова Л. М.	123	За	За	Пр	За	За	За	Нг	За	За	За
355	Сівцов М. П.	105	—	—	—	—	—	—	За	За	За	—
356	Скальський В. В.	409	Пр	За	Пр	За	За	Пр	За	За	За	За
357	Скорик Л. П.	1	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
358	Следнев В. П.	108	Пр	Пр	Пр	Нг	Нг	Пр	Нг	За	За	Нг
359	Слесаренко В. М.	179	Пр	Пр	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
360	Слободенюк В. М.	98	—	—	За	Пр	За	За	За	Пр	Пр	—
361	Сметанін В. І.	80	За	За	За	Пр	За	За	За	Пр	Пр	За
362	Смирнов Ю. К.	130	Нг	Пр	Пр	Утр	Нг	Утр	Нг	За	За	За
363	Снігірьов М. М.	312	Пр	Пр	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	За
364	Соболев С. В.	184	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
365	Спаський О. М.	150	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	—
366	Спис М. М.	250	Пр	Пр	Нг	Нг	Пр	Нг	Нг	За	За	За
367	Стадниченко В. Я.	315	Пр	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За
368	Старіченко О. Г.	124	Пр	За	За	Пр	Пр	Пр	За	За	За	—
369	Степенко В. І.	330	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
370	Стецьків Т. С.	275	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
371	Стрельников В. К.	392	Пр	За	Пр	Пр	Пр	Пр	За	Нг	За	Нг
372	Ступніков Ю. І.	236	—	—	Пр	Пр	Пр	Пр	Пр	За	За	За
373	Стус В. І.	433	Пр	За	—	—	—	—	—	—	—	—
374	Сугоняко О. А.	154	—	—	За	За	За	За	Пр	Пр	Пр	За
375	Сухий В. В.	103	Пр	Нг	За	За	Нг	За	За	За	За	За
376	Сухоруков А. О.	367	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
377	Табурянський Л. І.	82	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
378	Танюк Л. С.	3	—	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
379	Тарасенко О. Г.	227	—	—	Пр	Нг	Нг	Пр	—	За	За	За
380	Терехов В. П.	242	За	Пр	Пр	Нг	Пр	Нг	За	За	За	—
381	Теряник В. І.	58	За	За	За	За	За	За	Нг	Пр	За	Нг
382	Тимчук С. А.	405	—	Пр	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
383	Тихонов В. М.	52	Пр	Пр	—	—	—	—	—	—	—	Нг
384	Ткачук А. Ф.	403	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За

Продовження таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

	Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
385	Голстоухов А. В.	148	Пр	Пр	За	Нг	За	За	За	За	За	За
386	Толубко В. Б.	287	Нг	Пр	Пр	Нг	Нг	За	За	За	За	За
387	Топалов В. А.	122	Пр	Пр	За	Нг	За	За	За	За	За	За
388	Тризна В. С.	114	Пр	Нг	За	Пр	За	Нг	Нг	Пр	Пр	За
389	Уманець Ю. І.	394	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
390	Усагенко В. І.	389	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
391	Федоров В. Г.	158	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
392	Фесун Н. А.	413	Пр	За	Пр	За	За	За	За	За	За	За
393	Філенко В. П.	387	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	—
394	Фоменко Г. П.	65	Нг	—	—	—	—	—	—	—	—	За
395	Хананов Е. А.	71	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
396	Хижняк В. М.	34	Пр	За	Пр	За	Нг	Пр	За	За	За	Нг
397	Хилюк О. О.	156	Пр	За	Пр	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За
398	Хмара С. І.	261	За	За	За	Нг	За	Пр	За	Пр	Пр	За
399	Хмельнюк В. Я.	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
400	Ходоровський Г. І.	430	За	—	—	—	—	—	—	—	—	За
401	Хоменко М. Г.	345	За	За	За	За	Нг	За	За	—	—	За
402	Хомич Д. М.	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
403	Хотлубей Ю. Ю.	135	—	—	—	—	—	—	—	—	—	За
404	Цеков С. П.	248	Пр	Пр	Пр	Нг	Пр	Нг	За	За	За	Пр
405	Церт М. П.	69	—	—	За	За	За	За	За	За	За	За
406	Чародєєв О. В.	116	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
407	Чебан О. О.	288	Нг	Нг	Нг	За	Пр	За	За	За	За	—
408	Чепурний А. Г.	380	За	За	Нг	За	За	За	За	За	За	За
409	Червоній В. М.	332	За	За	За	За	За	Нг	За	Пр	Пр	—
410	Череп В. І.	349	Пр	За	Пр	За	За	За	Нг	За	За	За
411	Черненко В. Г.	119	За	За	За	За	За	За	За	За	За	За
412	Чернявський О. П.	352	Пр	Нг	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
413	Чобіт Д. В.	269	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
414	Чорновіл В. М.	264	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
415	Чорнокур В. Р.	88	За	Утр	За	Нг	За	За	За	Пр	За	За
416	Чулаков Є. Р.	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Нг
417	Чумак А. С.	399	За	За	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За
418	Чураков В. М.	145	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
419	Чучук М. Є.	197	За	За	За	За	За	Пр	За	Пр	Нг	За
420	Шаповал В. Н.	427	Пр	За	Пр	За	Пр	Пр	За	За	За	За
421	Шариков Б. І.	398	—	—	За	За	За	За	За	За	За	Нг
422	Швайка М. А.	273	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
423	Шведенко М. М.	72	За	За	За	За	Нг	Нг	За	За	За	За
424	Швець В. Р.	223	За	За	Пр	Пр	За	Пр	За	За	За	За
425	Шевченко В. І.	133	Пр	Пр	Пр	За	За	Пр	За	За	За	—
426	Шевченко В. П.	186	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
427	Шевченко О. Т.	357	За	За	—	—	—	—	—	—	—	За
428	Шевченко О. С.	5	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Нг	За
429	Шепа В. В.	169	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
430	Шершун М. Х.	339	За	—	—	—	За	За	За	Утр	Пр	За

Закінчення таблиці «Поіменні голосування народних депутатів Української РСР»

Прізвище, ініціали	в/о	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
431 Шеховцов О. Д.	128	За	Пр	За	За	За	За	За	За	За	За
432 Шинкарук В. М.	289	За	Пр	Пр	За	За	За	За	За	За	За
433 Шишкін В. І.	226	Пр	Нг	За	За	За	За	За	Утр	Нг	За
434 Шкарбан М. І.	327	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
435 Шлемко В. Т.	201	За	За	За	Нг	За	Нг	За	Пр	Пр	За
436 Шовкошитний В. Ф.	20	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	—
437 Шульга М. О.	68	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
438 Щербина В. О.	375	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
439 Юрченко А. П.	402	За	За	Пр	За	За	За	За	За	За	—
440 Юхновський І. Р.	263	За	За	За	Нг	За	За	За	Пр	За	За
441 Яворівський В. О.	229	За	За	За	За	За	За	За	Пр	За	За
442 Ягоферов А. М.	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Нг
443 Яковишин Л. Г.	444	За	За	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
444 Янушевич С. А.	160	Пр	За	За	Утр	Утр	Утр	За	Нг	Утр	За
445 Яришев М. М.	70	Пр	Нг	За	Нг	Нг	За	—	—	—	Нг
446 Ярчук М. М.	408	Нг	За	Утр	За	За	За	За	За	За	За
447 Ясинський В. В.	140	—	Пр	За	За	За	За	За	Пр	Пр	За
448 Яхеєва Т. М.	438	За	За	За	За	За	За	За	Пр	—	За
449 Яценко В. М.	157	Пр	За	Пр	Нг	Пр	Пр	За	За	За	За
450 Яцуба В. Г.	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Крім того, до Секретаріату сесії надіслали офіційні заяви народні депутати Української РСР

- ВЛОХ О. Г.** — Ленінський виборчий округ № 258, Львівська область
КРУПА Л. М. — Тербовлянський виборчий округ № 362, Тернопільська область
КРЮЧКОВ В. Д. — Маловисківський виборчий округ № 232, Кіровоградська область
МАРМАЗОВ Є. В. — Олександрійський виборчий округ № 235, Кіровоградська область
МАРЧЕНКО В. Р. — Роменський виборчий округ № 347, Сумська область
НОВІКОВ В. Я. — Слов'янський міський виборчий округ № 141, Донецька область
ПАВЛИЧКО Д. В. — Збаразький виборчий округ № 358, Тернопільська область
ПИРІГ Л. А. — Рогатинський виборчий округ № 203, Івано-Франківська область
ПУЛИНЕЦЬ П. М. — Білозерський виборчий округ № 397, Херсонська область
САЛЬНІЧЕНКО В. М. — Рубіжанський виборчий округ № 62, Луганська область
СТУС В. І. — Глибоцький виборчий округ № 433, Чернівецька область
ТИХОНОВ В. М. — Жовтневий виборчий округ № 52, Луганська область

ЧЕРВОНІЙ В. М. — Ленінський виборчий округ № 332, Ровенська область
ШУЛЬГА О. О. — Лутугинський виборчий округ № 68, Луганська область
ФІЛЕНКО В. П. — Готвальдівський виборчий округ № 387, Харківська область
ХИЖНЯК В. М. — Немирівський виборчий округ № 34, Вінницька область
ЯГОФЕРОВ А. М. — Артемівський виборчий округ № 50, Луганська область
ЯЦУБА В. Г. — Амур-Нижньодніпровський виборчий округ № 75, Дніпропетровська область
ОСТАПЕНКО О. Ф. — Краснодонський виборчий округ № 57, Луганська область

з проханням зарахувати їх голос «за» (голосування за Декларацію про державний суверенітет України в цілому), оскільки з різних поважних причин їх голоси не враховано електронною системою голосування.

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

(Постанова втратила чинність на підставі Постанови ВР N 2143-XII
(2143-12) від 20.02.92, ВВР, 1992, N 20, ст. 279)

Про День проголошення незалежності України

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.430)

Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності,
підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України (55-12) 16 липня 1990 року,
Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки
п о с т а н о в л я є :

Вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України.

Перший заступник
Голови Верховної Ради Української РСР

І. ПЛЮЩ

м. Київ, 16 липня 1990 року
N 56-XII

Публікації документа:

- Радянська Україна від 18.07.1990
- Відомості Верховної Ради УРСР від 31.07.1990—1990 р., № 31, стор. 430

Частина третя

ОЧИМА УЧАСНИКІВ

*Спогади депутатів, які приймали
Декларацію про державний суверенітет України*

Віталій КАРПЕНКО

Перший крок до Незалежності*

Не знаю, як у кого, а в мене було таке відчуття, що питання суверенітету — центральне у роботі сесії. Усі відчували історичність моменту: декларація має бути прийнята саме тепер. А ще недавно сама публічна згадка про суверенітет для республіки розцінювалася як вияв українського буржуазного націоналізму. За це щонайменше можна було бути затаврованим панівною ідеологією, а то й заgrimіти туди, де Марко телят не пас. І це при тому, що в діючій тоді Конституції Україна називалася саме суверенною. От які парадокси нашого буття, от яке безсоромне лицемірство брежнєвсько-суловської ідеології.

Пригадується зустріч у редакції «Вечірнього Києва» з колишнім першим секретарем ЦК КПУ Павлом Юхимовичем Шелестом. Ми пам'ятали його книжку «Україна наша Радянська», за яку його звинуватили в націоналізмі. Лише за те, що автор наводив дані, що і скільки виробляє республіка, та добрим словом згадав запорозьких козаків. Тоді йому поставили в вину навіть назву праці: мовляв, аббревіатура початкових літер — УНР — означає не що інше, як Українська Народна Республіка.

— Ну, звичайно ж, — сказав Павло Юхимович, — націоналізмом у цій книжці і не пахло. Була спроба осмислити, що ж являла в той час республіка.

А вона і нині мало чим відрізняється від тодішньої. Територія України — 2,7 відсотка території СРСР, населення відповідно 18 відсотків. У той же час республіка виробляє 20 відсотків загальносоюзного сукупного продукту. Коли ж подивитися у розрізі окремих видів продукції, то матимемо таку картину. Сталі виплавляється у нас — 37, чавуну — 45, виробляється прокату чорних металів — 40, а тепловозів — 96 відсотків до загальносоюзного виробництва. Вирощується пшениці — 20, картоплі — 25, соняшнику — 50, цукрового буряка — 60, всіх овочів — 33 відсотки. Здавалося б, цілком досить, щоб не тільки власні потреби забезпечити. Однак насправді все складніше і трагічніше. Виявляється, така ба-

---

* Статті учасників прийняття Декларації про державний суверенітет України, написані авторами до 2010 р., — з архіву редакції газети «Голос громадянина».

гатує республіка, з таким роботящим народом не може себе прогодувати! Заданими, опублікованими в «Аргументах и фактах» (1989, № 50), республіка на шість мільйонів карбованців (у внутрішніх цінах) ввозить продукції більше, ніж вивозить. Ось які ножиці цін, ось яка політика ціноутворення! Іншою вона і бути не могла, оскільки 95 відсотків підприємств України були підпорядковані загальносоюзним міністерствам. Центр забирав 88 відсотків прибутку. З цього видно, що наша земля була фактично перетворена на колонію.

Як стало відомо, приблизно в таких же умовах перебували й інші республіки, навіть Росія, що й дало підстави захисникам такої політики ставити «каверзне» запитання: якщо всі республіки є колоніями, то де ж метрополія? В тому й феномен, що метрополії в її класичному розумінні немає. Роль метрополії взяла на себе адміністративно-командна система, міністерства-монополісти, одержавлена партія. І з таким ганебним становищем треба було кінчати — це, здається, розумів кожен, незважаючи на свої політичні погляди.

Імперська політика центру довела до глибокої економічної кризи. Звичайно ж, міністерства-монстри ніколи не рахувалися з інтересами місцевого населення. В Україні, у благодатному краю масних чорноземів та чудової природи, споруджено 13 блоків атомних електростанцій і планувалося їх кількість довести до 23. Це при тому, що значна частина електроенергії йшла на експорт.

Або такий факт: у республіці скупчено сотні шкідливих хімічних виробництв, хоч їх продукції Україна споживає лише 7 відсотків.

Ми догосподарювались до того, що вже зіпсовано 60 відсотків чорноземів, зникло з лиця землі 20000 малих річок, а дефіцит прісної води досягає 4 млрд. кубометрів.

Ось на якому економічному та екологічному тлі постало питання про суверенітет України.

Кожному було ясно: якщо Україна, її політика та економіка не стануть самостійними, незалежними від центру, то її народ чекає такий глибокий занепад, з якого важко буде знайти вихід. Тому питання про суверенітет було в передвиборній програмі практично кожного кандидата в депутати, незалежно від того, яких поглядів він дотримувався, належав він до демократів чи до партократів.

І все-таки дискусії при обговоренні проекту, надто постатейному, точилися запеклі. Без перебільшення: боротьба йшла не тільки за кожне положення, але й за кожне речення, за кожне слово. Цей парадокс пояснюється просто: всі розуміли необхідність і неминучість суверенітету для України — цього вимагала і логіка історичного розвитку, і сама доля народу. Однак кожен розумів цей суверенітет, його глибину і всеосяжність по-своєму. Якщо спробувати класифікувати, то можна помітити принаймні три тенденції. Першу виражали радикали, ліве крило опозиції, і полягала вона в тому, що ніякий суверенітет неможливий без негайного відокремлення України від СРСР. Протилежну точку зору представляли консерватори, які не уявляли Україну поза Союзом і практично не

хотіли, щоб хоч щось змінювалось у її нинішньому статус-кво, якщо не брати до уваги легкий косметичний марафет, на який вони ладні були погодитись. Третя позиція лежала між цими двома крайнощами: Україна повинна бути суверенною, але не слід ставити питання про негайне відокремлення, до незалежності треба йти поетапно, поступово, але неухильно.

Тільки збагнувши ці три підходи, можна зрозуміти і ті палкі суперечки, що точилися під час обговорення проекту, і результати самого голосування. За Декларацію голосувало 355 депутатів, проти — 4, утримався — 1. Результати голосування зал зустрів стоячи, овацією. Багато хто не приховував радості, багато хто, вітаючи один одного, цілувався.

До обговорення питання про суверенітет депутати готувалися заздалегідь. Принаймні мені відомо: ще до сесії кілька разів заходила про це мова на зібранні демократичного блоку. Точилися дискусії в розмовах окремих депутатів. Що слід приймати — Декларацію чи Закон про суверенітет? Питання не пусте, оскільки багатьом хотілося бачити цю корінну для України проблему узаконеною. З другого боку, таке складне, багатогранне поняття, як державний суверенітет, важко втиснути в рамки одного закону. Потрібна принаймні ціла низка законів, щоб уреальнити, пов'язати з практикою основні положення суверенітету. Більшість тому схилилася саме до Декларації. Але не важко було збагнути, що самого декларування замало, і навіть тоді, коли документ був прийнятий, не раз висувалася вимога надати йому статусу закону. На жаль, цього не вдалося зробити, і вже після сесії, у реальному житті, не раз виникало питання, як же на практиці використати Декларацію?

Палкі суперечки розгорнулися уже навколо самої назви документа. Як точніше — Декларація про суверенітет чи Декларація про незалежність? Звичайно, по суті одне і те ж, тому варто було б скористатись рідним і зрозумілим українським словом, яке без тлумача знає будь-яка бабуся. Однак у багатьох глибоко у підсвідомості засіло різко негативне, щоб не сказати вороже, ставлення до самого поняття незалежність, яке до недавнього часу саме так убивалось у громадську свідомість. Гадаю, що саме через це сесія зупинилась на слові іноземного походження — суверенітет.

І ще щодо назви: суверенітет чого — України чи Української РСР? Відчувалося, що більшості ближчим та й безпечнішим було — Української РСР. Демократичний блок наполягав на першому.

Україна — історична назва. Це коротко, стисло, зрозуміло. Що вона — республіка, ясно і так. Слово «радянська» означає форму державного устрою, слово «соціалістична» — ознака ладу. Зрештою, ці ознаки ніде у світовій практиці не закладаються у назву держави. Не кажуть же парламентська Франція чи капіталістичні Сполучені Штати Америки. Ця логіка переконала більшість, і прийнято остаточно назву: «Декларація про державний суверенітет України».

Суперечки спалахували навколо багатьох положень і навіть з приводу окремих фраз. Зокрема, розділ шостий Декларації, а точніше — норма про громадянство УРСР і його співвідношення з громадянством СРСР стало ще одним каменем, об який спіткнулася сесія. Ця стаття пропонувалася у такій редакції: *«Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР»*. Вона була проголосована і прийнята. Але гаряча дискусія, думка виборців (а вони безперервно телефонували під час засідання) привели до того, що розділ у цілому не здобув потрібної кількості голосів. Було вирішено передати цю статтю комісіям для узгодження компромісного варіанта. Нарешті сесія була представлена нова редакція статті: *«Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР»*. Здавалося б, цей варіант міг влаштувати більшість: він не позбавляє нікого громадянства СРСР, так само, як і нікому його не нав'язує. Та де там: знайшлися сили, яких і це не влаштувало, дехто сприйняв цю редакцію як таку, що нібито позбавляє громадян УРСР громадянства СРСР. Стаття не набрала потрібної кількості голосів. Враховуючи важливість і принциповість цієї статті, сесія вирішила провести поіменне голосування і результати його опублікувати в пресі.

У новій кризовій ситуації виручив депутат Л. Кравчук. Він запропонував таку редакцію цієї статті: *«Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину збереження права на громадянство СРСР»*. Це приблизно те, що прийняла Верховна Рада Російської Федерації. За цю редакцію проголосувало 259 депутатів.

Здавалося, до прийняття Декларації залишився один крок: для цього треба лише проголосувати її в цілому, на що піде від сили 30—40 секунд. Але знову ж таки комусь дуже не хотілося, щоб Декларація була прийнята саме в цей день. Суперечки про редагування тексту затяглися до 18.00, і головуєчий І. Плющ закрив засідання, як це і передбачено Тимчасовим регламентом. Чи відповідало це сподіванням виборців? Навряд. Про це відверто скандували люди на майдані біля Верховної Ради. Мені передали заяву, підписану 147 працівниками Київського інституту автоматики. Ось її текст:

«Гаряче схвалюємо проект Декларації про державну незалежність (суверенітет) України, внесений Комісією Верховної Ради УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин.

Вимагаємо негайного затвердження сесією Декларації в такій редакції. Народ України чекав прийняття цього історичного документа.

Зволікати з прийняттям Декларації неприпустимо. Історія дарує, нарешті, Україні шанс здобути свою незалежність».

Другодні практично без колізій і зіткнень Декларація про державний суверенітет України була прийнята.

Насамперед слід відзначити, що це прогресивний, радикальний документ. Це значний крок уперед на шляху демократичного розвитку. Загальний пафос

Декларації відповідав аналогічним документам, прийнятим іншими республіками. Адже Декларація проголосила державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Але є й відмінності. Вони полягають у глибині демократизму окремих положень, які конкретизують незалежність республіки в певних напрямках. Скажімо, чітко зафіксовано, що від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР, але жодна політична партія, громадська організація чи окрема особа не мають на це права. Так само однозначно проголошено, що Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території. Отже, закони Союзу РСР можуть діяти на території України, якщо вони не суперечать Конституції і законам УРСР. До речі, значний крок уперед слід вбачати і в тому, що вирішено: Генеральний прокурор республіки призначається Верховною Радою, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

Досить радикальний, по-своєму революційний, шостий розділ «Економічна самостійність». У ньому зазначено, що земля, надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, весь економічний і науково-технічний потенціал на території УРСР є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки. Тут же заявлено право УРСР на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу республіки.

Звичайно ж, незалежність України неможлива без незалежної фінансової системи. Тому у цьому ж розділі передбачено, що Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності, впроваджує свою грошову одиницю.

Переказувати весь зміст Декларації немає потреби — вона опублікована. Скажу тільки, що її прийняттям тодішня Верховна Рада довела, що може вирішувати найскладніші питання. І ще одне: без моральної підтримки виборців (а її ми відчували постійно) навряд чи Декларація була б такою, якою вона є.

Проголосувати за Декларацію, — а голосування було поіменним, — дехто вважав престижним. Це видно з того, що дев'ятнадцять депутатів, які з певних причин не зуміли проголосувати (не мали при собі дискет для голосування, не були в цей час у залі тощо), надіслали в президію письмові заяви з проханням зарахувати їхні голоси «за». Один з депутатів довів, що він помилково (щось там було негаразд з електронікою) проголосував проти. Тільки троє твердо були проти.

Чи варто говорити, що 16 липня — день прийняття Декларації про суверенітет — було днем незвичайним, святковим і радісним. На вечірньому засіданні під оплески залу була прийнята постанова (проти голосувало п'ятеро), щоб 16 липня вважати днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято.

Слід сказати, що видавництво політичної літератури блискавично зреагувало і оперативно, буквально по гарячих слідах, видало текст Декларації окремою брошурою. Голова Держкомпреси Юрій Павлович Дяченко подарував мені сигнальний примірник, і я відразу ж попросив у кількох депутатів написати на обкладинці кілька слів про цю подію. Ось ці написи:

«Дай нам, Боже, сили у добру, довгу і трудну дорогу». — І. Р. Юхновський.

«Це була важка робота, виснажлива політична боротьба. І сьогодні — відчуття щасливої втоми». — О. І. Ємець.

«Декларація має недоліки, але головні думки викладені тут чітко і по-державному. Це початок справжньої незалежної України. На цей папір будуть ще замахуватися і вогнем, і хитрою мислею, і молотами. Але він не згорить, не зміниться, не знищиться. Бо тут воля народу». — Д. В. Павличко.

«Ми були дуже давно. Потім три з половиною віки нас, вважаймо, не було. Тепер — ми є!» — В. О. Яворівський.

«Отже, віднині — будьмо!»». — Л. С. Танюк.

«Вважаю, що кожен, а перш за все, народні депутати УРСР, хто був причетний до прийняття цієї Декларації, може вважати, що якась частка його боргу народу України повернута». — С. І. Гуренко.

Наведені написи зроблені експромтом, ще під свіжим враженням від його обговорення, під емоційним впливом власної причетності до всього, що відбувалося, але в щирості їх годі сумніватися.

Скажу від себе лише те, що сказав з трибуни відразу ж після прийняття Декларації: це прекрасний документ, і значення його неперехідне, але на сьогодні це поки що просто декларація, ще треба наполегливо і плідно попрацювати, виробити низку таких першочергових законів, щоб вона уреальнилась якомога швидше.

Липень 1990 року.

Іван ВАЛЕНЯ

Перший проект Декларації

1990 рік був дуже цікавим і насиченим політичними подіями. В КПРС почала діяти «Демократична платформа». У січні в Москві в Палаці Московського авіаційного інституту відбувся з'їзд комуністів, які не могли миритися з політикою керівництва КПРС — Політбюро і ЦК. Мені довелося бути на цьому форумі. Далі події розвивалися дуже стрімко: січень, лютий — мітинги на підтримку перебудовних процесів і висунення кандидатів в депутати; березень — вибори депутатів. Середина квітня — депутатів-комуністів запрошують до Києва на збори в будинку ЦК КПУ, де тепер знаходиться канцелярія Президента України, якій там тісно, бо вона перетворилася на його адміністрацію.

Я приїхав до Києва окрилений тим, що мені, галичанину, повірили харків'яни й обрали своїм депутатом. У портфелі був написаний мною на початку квітня проект Декларації про державний суверенітет України. Я розумів, як цей документ можуть сприйняти комуністи, але вирішив будь-що його оприлюднити. Вже під час засідання я зрозумів, що бажаючих виступити не густо. Я подав записку головному — другому секретареві ЦК КПУ — Станіславу Гуренку і після наступного оратора отримав слово.

Почав я здалека — спочатку розкритикував спільне рішення ЦК і Ради Міністрів УРСР, яким восени 1989 року усім партійним, комсомольським, радянським і профспілковим керівникам підняли рівень заробітної платні. *«А чому забули про тих, хто створив усе, що маємо, тобто про пенсіонерів?»* — запитав я. В залі зашуміли, ще по старинці думали, що я замовкну. А я перейшов безпосередньо на досить різку критику керівництва КПРС. Знову шумлять. Мене, загартованого харківськими мітингами, шум ще більше запалював. І я заявив: *«А тепер, шановні комуністи, я вам зачитаю проект Декларації про державний суверенітет України»*. Що тут почалося... Дехто навіть з місця підхопився. Шумлять, руками розмахують — мені здалося, що хтось навіть пальцем біля голови крутить. Мені цікаво, що мав на увазі той активний комуніст з Луганської області? Кого тоді він вважав дурнем — мене, головного, що дозволяє

мені таке, чи себе? Впевнений, що згодом він усе зрозумів, але то було пізніше — місяців через три.

Я помітив, що за столом президії Володимир Івашко (перший секретар ЦК КПУ) і Станіслав Гуренко перекинулися кількома фразами, і головуєчий С. Гуренко сказав: *«Товарищи коммунисты, этот парень из Харькова упрямый. Дадим ему закончить выступление»*. Таким чином, з допомогою В. Івашка та С. Гуренка я у своєму першому і останньому виступі в ЦК КПУ не тільки сказав все, що я тоді думав про КПРС та її керівництво, але ще й оприлюднив свій проект Декларації про державний суверенітет України. Як виявилось, це був Перший проект Декларації в історії сучасної України. І я щиро пишаюся цим.

15 травня 1990 р. мій проект був надрукований в Одеській обласній партійній газеті, головним редактором якої тоді був народний депутат Юлій Мазур. На зібранні в ЦК КПУ Юлій Маркович сам підійшов до мене і попросив варіант тексту проекту Декларації. Розумію, яку мужність повинен був проявити Ю. Мазур, щоб вперше в історії комуністичної преси СРСР на сторінках органу Одеського обкому КПУ, за 15 місяців до ГКЧП, був надрукований документ, що передрікав знищення не лише комуністичної ідеології, але й всієї радянської імперії. Юлій Мазур загинув у 2000 році при досить-таки загадкових обставинах. Ця смерть продовжила трагічний список славних українців — народних депутатів України 1-го скликання: Вадим Бойко, Вадим Гетьман, В'ячеслав Чорновіл, Юлій Мазур.

Люди, українці, може ми нарешті, хоча б на 10-му році незалежності дамо по руках парткомуністично-номенклатурно-чиновницькій системі та зламаємо її сталевий хребет?! Бо якщо ми цього не зробимо сьогодні, у 2001 році, то Система продовжуватиме свою чорну справу в Україні, як вона це робить протягом останніх 10-ти років.

Вже більше 10 років в Україні не виконується Декларація про державний суверенітет, яка була прийнята Верховною Радою 16 липня 1990 р. Те ж саме можна сказати про Акт незалежності (24 серпня 1991 року) і Конституцію України (28 червня 1996 р.).

2001 рік має, мусить стати переломним, і ми нарешті закінчимо той процес, який почали на початку буремних 90-х років ХХ століття.

4 квітня 2001 року.

Анатолій ТКАЧУК

Декларація про державний суверенітет України: від Союзу до «союзу»

Кожен рік на початку липня ловлю себе на тому, що ось пройшов ще один рік, а я так і не засів за систематизацію свого архіву початку 90-тих, а саме головної його частини — матеріалів, пов'язаних з підготовкою та ухваленням Декларації про державний суверенітет України. Багато чого з цього обширного архіву уже втрачено, частина матеріалів була передана мною до Лондонського університету, де ще в середині 90-тих активно вивчали події періоду підготовки до проголошення Незалежності нової Української держави.

Багато подій тих часів ще потребують детального аналізу, але деякі з них відомі лише окремим людям, оскільки ніколи і ніде не були задокументовані.

Сьогодні, коли як ніколи раніше, в Україні з'явилися нові «реаніматори СРСР», мені згадалися події червня-липня 1990 року, які заклали основу для перетворення наддержави, могутнього Союзу, у просто «союз» — об'єднання, спілку, який тихо вмер через рік після цих подій.

Отже, десь 14—15 травня 1990 року усі народні депутати Української РСР, які зібрались на свою першу сесію, отримали пакет підготовлених проектів документів, один з яких називався Декларація про державний суверенітет Української РСР, розроблений ЦК Компартії України.

Тепер це може і виглядає дивно, оскільки комуністи й досі вважають проголошення Незалежності України великою помилкою, яка має бути виправленою, але в 1990 році Компартія бачила тенденції, які стрімко розвивались в республіках СРСР, — тенденції до набуття та розширення власного суверенітету. Особливо показовою тут була ситуація в Прибалтиці, де розмови про республіканський «госпрозрахунок» перетворились на прагнення відновлення державної незалежності. Національно-демократичні рухи в цих республіках досить швидко поширювали «синдром незалежності» і в місцевих компартіях.

Кандидати в народні депутати Української РСР під час виборчої кампанії в більшій чи меншій мірі говорили також про необхідність розширення суверенітету України, хоча про незалежність поки що не йшлося. Комуністи розуміли — це поки що. Саме тому було запропоновано такий проект «декларації про суверенітет», де суверенітетом практично і не пахло. Що через слово в цьому проекті йшлося про Радянський Союз, а не про Україну.

Але жодної партійної дисципліни не вистачило для того, аби відразу проголосувати запропонований законопроект, проігнорувавши плани некомуністичної меншості витягнути із проекту максимум самостійності для України.

Непартійні, національно-орієнтовані депутати фактично нав'язали затяжний процес обговорення цього важливого питання. А втягування у процес означає багато. Поступово навіть ті, хто ні сном ні духом не думав про жоден суверенітет, але хотів якихось змін або не хотів виглядати повним невігласом на фоні молодих «демократів», включалися в обговорення, а відтак творення нового тексту уже справжньої, а не бутафорської Декларації.

Важливо сказати, що базовий текст проекту, який було покладено в основу обговорення на комісії з питань державного суверенітету, появився в номері Василя Червонія у готелі «Україна» (нинішній «Прем'єр-палас»). Саме там значна частина членів комісії — А. Ткачук, О. Піскун, В. Червоній, М. Косів, М. Горинь, Л. Горохівський — щовечора обговорювала різні варіанти тексту, у тому числі й текст проекту С. Головатого, і поступово наближалась до того тексту, який було внесено цими депутатами на комісію і покладено в основу обговорення.

Коли вже практично готовий, багато разів обговорений та проголосований в різних варіантах текст, підготовлений комісією з питань державного суверенітету, було вирішено готувати до остаточного голосування, в процес було введено комісію з питань законодавства та законності.

Вечір, у переддень 13 липня 1990 р., дві комісії у повному складі до ночі відпрацьовували остаточний текст.

У тексті, який мав бути поставленим на голосування 13 липня, не було і згадки про Радянський Союз, а юридичний зміст Декларації про державний суверенітет свідчив, що це однозначне проголошення державної незалежності України.

Варто згадати, що в ті часи привид «Союзного Договору» ще остаточно не зник з горизонту, тому дуже багато пропозицій до проекту Декларації містили положення про необхідність включення до тексту норми про Союзний Договір. В той вечір 12 липня комітет так і не міг знайти згоди щодо форми включення питання Союзного Договору і уже десь після 22-ї вечора я запропонував в проекті, обридлий усім «Союзний Договір», як власну назву договору замінити поняттям «союзний договір», з малих букв.

На мій погляд така конструкція мала б задовольнити усіх, комуністи могли б вважати, що таким чином вони відстояли майбутній новий Союзний Договір,

а націонал-демократи могли б стверджувати, що під «союзним договором» з малої букви розуміється будь-який договір з будь-якими суб'єктами.

Проте професор Василенко, який також був на нашому засіданні, переконав і мене також, що навіть такої формули писати не потрібно, краще зробити ще більш нейтральну формулу про міжнародні договори, і моя пропозиція в текст проекту не потрапила.

Але в залі, проблема «Союзного/союзного» договору не зникла. Жодна пропозиція не набирала потрібного результату і тоді голова комісії з питань законодавства і законності озвучив вечірню пропозицію щодо союзного договору з малої букви, яка й була прийнята Верховною Радою.

Так комуністичний проект Декларації про державний суверенітет Української РСР перетворився в реальний документ, який став наріжним каменем української Незалежності — Декларацією про державний суверенітет України, де замість «великого і могутого ССРСР» лишилось одне слово про «союз» з маленької букви.

Відтак і Радянський Союз зник з мапи світу, зате значно розширився Європейський Союз й Україна при зміні Президентів, Урядів та коаліцій досі не втратила надію на входження до цього Союзу. Я переконаний, що так і станеться, і це не буде суперечити нашому історичному документу — Декларації про державний суверенітет України.

5 червня 2010 року

Олександр ПІСКУН

Державний суверенітет та «новий Союзний договір»: рефлексії пам'яті та сьогодення

Декларація про державний суверенітет України стала фактично першим з часів Української Народної Республіки державотворчим, консолідуючим всі регіони України документом, ухваленим найвищим законодавчим органом України.

Процеси, що відбувалися на зламі 80—90-х років ХХ ст., засвідчили прагнення українського народу мати власну державу. Ширився національно-визвольний рух. Багато хто вірив, що Україна стане незалежною. Проте, досить часто можна почути, що все таки незалежність до певної міри стала несподіванкою, свого роду даром Божим.

Насправді це не так. У 1980-х роках у суспільній свідомості відбулися значні зрушення, люди доходили висновку, що оскільки є українська нація, то, природно, має існувати й Українська незалежна держава. Але для цього потрібен був час і наполеглива робота.

Пригадую, як я, один із співголів Сумського крайового Руху, балотувався до Верховної Ради (висував колектив політехнічного інституту), і коли разом з іншими кандидатами зачитав тези своєї передвиборчої програми, мене підтримали, але змусили зняти пункти про проголошення повної незалежності, власні збройні сили, грошову одиницю тощо. На той час люди готові були вести мову про співдружність незалежних держав, однак про незалежність України, очевидно, ще ні. Переконати я їх тоді не зміг. Тож головне гасло моєї передвиборчої платформи, розробленої на основі програми Народного Руху України містило такі положення: «Реальний суверенітет України, гарантовані права людини, радикальне оновлення суспільства». Але це було у попередній період. У 1990—1991 роках я і мої колеги з парламентської фракції «Народна Рада» вже були глибоко переконані в необхідності існування незалежної Української держави, поступово зростала й підтримка народу.

У Верховній Раді я відразу ж записався саме в комісію з питань державного суверенітету. Переглядаючи свої виступи, статті, щоденники, бачу, що велась активна системна робота з наближення омріяної самостійної держави. Публікації в пресі, дискусії з опонентами як на місцевому, так і загальноукраїнському рівнях, і, навіть, листування з друзями та знайомими сприяли поширенню ідеї незалежної України. Тому незалежність не була для нас несподіванкою, ми до неї готувалися. Зокрема, значна робота проводилася саме з підготовки проекту Декларації про державний суверенітет. Варто сказати, що було подано багато різних проектів, але головна принципова дискусія точилася як і при підготовці Декларації, так і пізніше при обговоренні Акта про державну незалежність, саме навколо питання про реальний державний суверенітет та «новий Союзний договір». Ідея державної незалежності української республіки дедалі більше утверджувалася в свідомості народу України.

Керівництво Компартії, враховуючи настрої народу, його бажання нарешті здобути власну державу і свої помилки у боротьбі з Народним Рухом, вирішило зіграти на випередження. Резолюція XXVIII з'їзду Компартії України хоча й підтримувала «проголошення та утвердження державного суверенітету Української РСР», проте «Справою величезної ваги з'їзд вважає активну участь Компартії України у створенні оновлюваного Союзу вільних і рівноправних союзних держав... Він має будуватися на новому Союзному договорі...».

Народний Рух України і Народна Рада закликали народних депутатів підтримати проголошення повної незалежності України. П'ята сесія Великої Ради Руху у червні 1990 року закликала народних депутатів «прийняти Декларацію про державний суверенітет України, що відповідала б віковичному прагненню українського народу до власної державності, і ряд законодавчих актів, які забезпечать її реалізацію. Державний суверенітет України не може бути обмежений новим Союзним договором, укладання якого за ініціативою центру, в період, коли республіки ще не стали суб'єктами суверенності, ставить під загрозу саме досягнення реальної державної незалежності України, її повноправне утвердження в сім'ї європейських народів».

Свою діяльність з напрацювання проекту Декларації як при обговоренні варіантів проекту декларації в комісії, так і під час дискусії на пленарному засіданні Верховної Ради я й зосередив саме на об'рунтуванні необхідності проголошення і реалізації реального державного суверенітету України без прив'язки до «оновленого союзу».

Після того, як Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, керівництво СРСР зрозуміло, що з-під ніг вислизає 'рунт, і форсувало підписання союзного договору. Для України це було дуже небезпечно. Проте наш народ вистояв тоді і сподіваюся не поведеться на солодкі обіцянки сьогодні.

Декларація про державний суверенітет заклала під'рунтя незалежності України. Передусім, Декларація встановила, що адміністративні кордони Української

РСР не можуть бути змінені без її згоди. Була проголошена економічна самостійність республіки. Україні надавалося право визначення економічного статусу. Зокрема, Верховній Раді УРСР надавалося право створення кредитних і банківських структур. Щодо державної безпеки Україні було надане право створення власних Збройних Сил. Саме Декларація про державний суверенітет уперше дозволила нашій країні заявити про себе у світі.

6 червня 2010 року.

Олександр БАРАБАШ

З якої літери «союз»?

Останнім часом представники окремих політичних сил публічно поширюють нісенітницю щодо, нібито, фальсифікації окремих положень Декларації про державний суверенітет України — зміну тексту після остаточного голосування депутатів «в цілому» перед офіційним оприлюдненням. Причому, дивно, «свідчать» про «фальсифікації» сучасні політики, які не тільки не брали участі в роботі над Декларацією і не були й близько до цього процесу (отже, не можуть ні про що свідчити), а й взагалі про їх імена та саме існування було невідомо у той час творцям Декларації.

Вістря тверджень про «фальсифікації» спрямовано, в основному, на слово «союзного» в останньому реченні тексту Декларації. Ніби було проголосовано «союзний договір» з великої літери «С», а в остаточному тексті опубліковано з малої «с». І, «найстрашніше!», ця «фальсифікація», нібито, принципово змінила «принциповий» вибір Верховної Ради Української РСР будувати союзну державу («Союзний» з великої літери, як власна назва) на намір укладати абстрактний «союзний договір» невизначеної природи («союзний» з малої літери як родове поняття).

З таким міфом, що кидає тінь на ідеї, цінності, дух Декларації про державний суверенітет України і на процедуру підготовки та прийняття її тексту, потрібно об'єктивно розібратися і остаточно розвінчати його.

По-перше. Значення написання літери «с» явно перебільшене навіть у теоретичному плані. Адже очевидно, що головним в положенні про «союзний договір» є не розмір літери «с», а імперативна вимога, що цей «союзний договір» має укладатися виключно з використанням принципів Декларації. А системний аналіз положень тексту Декларації однозначно свідчить, що жодної союзній держави на принципах Декларації (територіальне верховенство України; верховенство Конституції України та її законів; відповідальність і підзвітність Генерального прокурора тільки перед Верховною Радою УРСР; власна правова, економічна, грошово-кредитна системи; власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки; повноцінна суб'єктність у міжнародних відно-

синах тощо) створити неможливо. Тільки — повністю незалежну державу, яка утворює «союзи» як асоціативні об'єднання без наддержавних функцій. З якої літери не пиши «союз».

По-друге. Також очевидно, що депутати і постійні Комісії, які подавали різноманітні поправки щодо «союзного договору», не надавали розміру літери «с» такого сакрального політико-правового значення. Скоріше написання «Союзного» з великої літери в усіх пропозиціях — це просто звичка, автоматизм написання певних слів, а не глибинний смисл. Адже, варто нагадати, це був 1990 рік, «Союз» був частиною власної назви держави, в якій ми жили. Ми всі на той момент прожили все своє життя в тій політичній системі, коли певні слова («Ленін», «Партія», «Союз») змалечку привчалися писати тільки з великої літери в усіх контекстах. Але справжній смисл, який вкладали депутати і Комісії в свої пропозиції, впливав не з розміру літери «с», а із змісту їх пропозицій. Неупереджений аналіз текстів цих пропозицій (вони наводяться в документальному розділі цієї Книги) свідчить, що усі вони (крім хіба що однієї-двох) по суті не відрізнялися від проголосованої. В усіх цих пропозиціях в різних формах йшлося про те саме — укладення «союзного договору» на принципах Декларації про державний суверенітет.

По-третє. Справжнє ставлення Верховної Ради Української РСР до проблеми «союзного договору» чітко і однозначно видно з результатів голосування щодо усіх цих поправок (див. стенограму засідання шістдесят п'ятого, 13.07.1990). Усі 12 письмових пропозицій, де навіть у обтічній формі було запропоновано формулу «союзного договору», Верховною Радою були відхилені. Лише в одній поправці (Комісії у справах жінок, охорони сім'ї, материнства й дитинства) прямо пропонувалася ідея союзу республік як держави. Але ця поправка — за згодою Комісії! — навіть не ставилася на голосування (див. стенограму). Тобто, ставлення до ідеї «союзного договору» більшості депутатів було однозначним, безвідносно до розміру літери «с». В остаточний текст Декларації положення про «союзний договір» все-такі увійшло. Але як дуже складний компроміс і в самій нейтральній формі. Без цього, ймовірно, могло бути зірвано голосування «в цілому», оскільки серед нас, звичайно, була група самовідданих прихильників слова «союз» хоча б у будь-якій формі.

По-четверте. Не існує жодних доказів, що навіть у цій пропозиції депутата Олександра Коцюби, яка увійшла в остаточний текст Декларації, слово «союзний» було проголосовано з великою літерою «с». Адже ця пропозиція проголосована що називається «з голосу», не існує жодного її оригінального письмового варіанту. Тобто, до стенограми вона була записана з великої «С» на розсуд стенографістів і літредакторів, які, як зазначалося, теж вчилися у радянських школах і теж звикли писати слово «союзний» тільки з великої літери.

По-п'яте. Найвагомійший і наголовніший аргумент. Після усіх постатейних голосувань 11—13 липня 1990 р., дві постійних Комісії Верховної Ради — з

питань державного суверенітету і з питань законодавства і законності — відпрацьовували остаточний текст Декларації, здійснювали юридико-технічне узгодження, «чистку» тексту з урахуванням усіх проголосованих поправок. В тому числі — і щодо положень про «союзний договір». Результат цієї роботи був наданий Верховній Раді вранці у понеділок 16 липня 1990 р. І саме цей текст, підготовлений двома профільними Комісіями, «вчищений» юридичними та експертними службами парламенту, був проголосований Верховною Радою Української РСР як текст Декларації в цілому о 10 годині 07 хвилин 16 липня 1990. 355 голосів «За» — це і є остаточна відповідь щодо розміру літери «с». Адже, виходячи з стенограми обговорення, логіки усіх 13-ти голосувань за редакцію останнього речення Декларації, автори остаточного тексту прийшли до однозначного висновку, що «союзний» потрібно писати з малої літери. Декларація — не диктант у радянській школі, а політико-правовий документ. Тому суті волі Верховної Ради відповідає саме мала літера «с», оскільки проголосовано за «союзний договір» саме як за родове поняття, а не за власну назву. І Верховна Рада Української РСР одноставно підтримала цю позицію!

Отже, висновок. Проблема розміру літери «с» в словах «союзний договір» у Декларації про державний суверенітет є надуманою і фальшивою. Немає жодних підстав ставити під сумнів вибір Верховної Ради Української РСР XII-го скликання на розбудову незалежної демократичної держави, сформульований у Декларації і підтриманий українським народом на всеукраїнських референдумах 17 березня та 1 грудня 1991 р.

А положенню Декларації про «союзний договір» цілком відповідає, до речі, створення СНД — союзу (з малої літери!), в якому Україна як незалежна, самостійна держава не поступилася жодним принципом Декларації про державний суверенітет України.

6 червня 2010 року.

Олександр МОРОЗ

Формула суверенітету

Не все в депутатських буднях пам'ятається достеменно. Але є події, пам'ять про які не стирається довго. Такою подією було прийняття Декларації про державний суверенітет України, що сталося 16 липня 1990 року.

Я навмисне не користуюся стенограмами, не беру до уваги різні документи, аби не заглиблюватися в процедурні нюанси, а торкаюся лише вражень, що залишилися досьгодні.

Щоби краще уявити перебіг фактичних подій, потрібно згадати, що собою представляв у 1990 році український парламент. Він був наслідком перших демократичних виборів, що проводилися на тлі роботи Верховної Ради Союзу РСР, де вперше дискусія велась відкрито, а виступи багатьох союзних депутатів не вкладалися в звичні стереотипи, «заводили» суспільство. Собчак, Попов, Травкін, Ландсбергіс, комісія Гдляна, ажіотаж довкола розвінчування корисливості в державному (здебільше: в партійному) апараті. Це пропагандистське лушпиння згодом відсіється і стане зрозумілим, що ведеться цілеспрямована атака на партію — стержень союзної державності. Робилося це за мовчазної згоди Генсека М. Горбачова, який хотів демократичних перемін, але чим далі, тим більше демонстрував втрату контролю над ситуацією, заграючи з одними, не дослуховуючись до тверезих оцінок інших.

Окрема інтрига приковувала увагу обивателя — конфлікт між М. Горбачовим та Б. Єльциним. Конфлікт не мав нічого спільного з державними чи суспільними інтересами. Це була звичайнісінька конкуренція за особистий вплив, за особисту владу. Використовувалися в ній досить дешеві прийоми. М. Горбачов, знаходячись у Києві, говорив перехожим, мовляв, ви тисніть «на них» знизу, а ми будемо тиснути зверху. Себто, тиск передбачався саме на ту ланку партійно-державного активу, який займався безпосередніми справами: будівництвом, розвитком промисловості і сільського господарства, іншими життєво важливими питаннями. Йшло шельмування кадрів, ніяк не причетних до «обростання», корупції, службових зловживань. В цей час «Московская правда» та інші видання, низка TV-програм аплодували Б. Єльцину за розвінчування ним партійно-

го керівництва, за те, що він «демократично» сідав у міський тролейбус, заходив у магазини, обурювався чергами, цінами, асортиментом. Дешеві, треба сказати, прийоми, але вони справляли враження. Країна повільно опускалася в трясовину хаосу, некерованості та зневіри.

Деморалізований найперше був партійний актив. Люди не розуміли чого добивається Центр, яку перед собою ставить мету. Раптове підвищення зарплати апарату при відмові від традиційних джерел поповнення партійного бюджету і від управлінських функцій давали підстави для звинувачень, а з іншого боку, виводили на «нуль» всі можливості партії.

За кілька місяців перед тим згадується розмова з першим секретарем обкому партії, коли мені запропонували посаду завідуючого відділом обласного комітету.

— Скажіть, а чим я буду займатися? Питання господарської діяльності відійшли, на кадрову політику впливати заборонено. Що від мене залежатиме?

— Я сам не знаю, тому й прошу тебе.

Звичні орієнтуватися на лінію Центру, керівники в Україні демонстрували розгубленість. Влада в республіці була вже фактично здана. Йшлося про те, хто перебере її на себе. Уряд тероризувався організованими (і проплаченими) акціями, та й впливати він міг на 15–20 % економіки, решта відносилась до компетенції Москви. Компартійні органи рішеннями ЦК та Генсекретаря були відсторонені від управління в усіх сферах суспільного життя. Рух був здатний боротися «проти», але демонстрував повну безпорадність та некомпетентність у державних та господарських справах. На очах у здивованих громадян руйнувалася велика держава, в тому числі її найбільш організована ланка — Україна.

Шукаючи вихід із створеної ним же ситуації, М. Горбачов затіяв кампанію з укладенням нового Союзного договору замість договору 1922 року. В рамках цієї кампанії відбувався «парад суверенітетів», бо кожен суб'єкт Союзу РСР намагався продемонструвати свої переваги і відстояти свої пріоритети. Зразком такого ставлення до суспільних проблем в Україні було прийняття низки т.зв. чорнобильських законів. Голова профільної комісії разом з іншими депутатами вишукував все нові і нові гарантії та способи захисту постраждалих людей (і територій), формуючи закони, які, само собою зрозуміло, передбачали централізоване, себто, союзне фінансування з бюджету. Одночасно при розгляді матеріалів, що мали стосунок до Договору і Декларації, той же голова комісії виступав з радикальних позицій відокремленості України. Подібне стосувалося і законів економічного блоку. Напрацьовувалася ціла низка законопроектів, які завідомо були мертвими (і такими є дотепер), протиріччя між намірами ініціаторів законів та змістом цих законів були очевидними, вони потребували уваги з боку керівництва держави.

А керівництва, як такого, не було. Бо не було й держави. Потрібно було знімати цю невизначеність. Формою часткового розв'язання ситуації була підготовка і прийняття Декларації про суверенітет.

Гадаю, інші учасники спогадів детально розповіли про дискусії довкола цього документа. Сподіваюсь, читачі зможуть в цій інформації відокремити важливе від другорядного, суб'єктивне від справжнього, завищення особистого вкладу від реальних заслуг.

Мені доводилося працювати над різними розділами Декларації, деякі формулювання увійшли до документа в моїй редакції. Це не принципово. Важливо, що вдосконалення проекту наближалось до завершення, а певності в тому, що він буде прийнятий, не було. Вже проголосований з подачі рухівців намір України стати без'ядерною державою, підтримана норма щодо взяття Декларації за основу при підготовці нової редакції Конституції України, але значною мірою багатьма депутатами, очевидно, більшістю (а в ній перебувало понад 300 депутатів) проект сприймався певною мірою абстрактно.

Критична точка була подолана під час остаточного голосування доповненням Л. Кравчука, тодішнього секретаря ЦК Компартії України, про те, що Декларація береться за основу позиції України при ухваленні нового Союзного Договору. Та, по правді кажучи, рубікон було перейдено двома тижнями раніше, коли в Москві було ухвалено Декларацію про державний суверенітет Росії. Про це інколи забувають деякі російські коментатори, з подивом нібито дивлячись на Україну як на «географические новости».

Голосування пройшло під овацію сесійного залу. В принципі, була одержана юридична формула суверенітету України. В тому, вважаю, полягає одне з основних значень Декларації.

З цим документом, виданим у подарунковому варіанті, ми, велика група народних депутатів (переважно від Руху), у квітні 1991 року відвідали США. Раритет сприймався добре, особливо діаспорою. Ми ж при тому пам'ятали, що ще зовсім недавно в залі Верховної Ради американський президент порівняв Україну з... провінцією Квебек у Канаді, даючи тим самим оцінку і Декларації.

Тим не менше, процес розвивався. До прийняття Акта про незалежність залишалось небагато часу.

15 квітня 2010 року.

Олександр БІЛОУСЕНКО

Міцна основа державності

Для нас, народних депутатів, спочатку Української РСР, а пізніше, після проголошення незалежності України, народних депутатів України першого скликання, 2010 і 2011 роки є знаковими.

В поточному і наступному роках виповнюється 20 років з дня прийняття Декларації про державний суверенітет та проголошення Верховною Радою України першого скликання Акта про незалежність України.

Моя позиція щодо незалежності, на той час Української РСР, була оприлюднена під час виборів до Верховної Ради республіки. В одному із розділів передвиборної програми першим пунктом було записано: «добиватися переведення республіки на економічну самостійність та політичний суверенітет».

Наскільки ця відверта позиція кандидата в депутати поділялася партійним керівництвом області, підтверджується такою ж відвертою позицією першого секретаря обкому Компартії України, який у розмові зі мною заявив: «Обком партії не буде підтримувати твою кандидатуру під час виборів».

Так воно і було, але не так думали виборці Токмацького 188-го виборчого округу, які серед 5 кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР вибрали мене і наділили повноваженнями представляти їх інтереси у Верховній Раді республіки та забезпечувати реалізацію передвиборної програми.

Відверто кажучи я не думав, що динаміка роботи Верховної Ради УРСР і політична ситуація, яка буде панувати в парламенті, підігріта державницькі налаштованими представниками Народної Ради і комуністичної більшості, створять передумови для швидкої розробки, обговорення і прийняття вікопомного документа — Декларації про державний суверенітет України.

На той час я був комуністом і входив до так званої «Група 239» (далі «Група»). «Залізної» дисципліни в «Групі», як бачимо ми це в депутатських фракціях нинішнього, та й попередніх складів Верховної Ради України, не було. В переважній більшості кожен народний депутат працював і приймав рішення щодо голосування за проекти нормативних актів, які розроблялися і приймалися у Верховній Раді, і самостійно, без тиску з боку керівництва «Групи».

Враховуючи те, що я, як і значна частина інших народних депутатів працюючи в парламенті, продовжували виконувати роботу на відповідних посадах (на період обрання народним депутатом УРСР я займав посаду першого заступника голови Запорізького облвиконкому), розробкою проекту Декларації про державний суверенітет займалися переважно народні депутати, які працювали у Верховній Раді на постійній основі. Але це не означає, що інші народні депутати були відсторонені від процесу розробки, а тим більше обговорення проекту Декларації.

Для мене ж, як людини, в якій громадська і політична позиція була чітко оприлюднена ще під час виборів до Верховної Ради Української РСР, участь в розробці проекту Декларації, її обговоренні була святою справою.

На жаль, 20 років тому ми не думали, що всі документи, які мають відношення до прийняття нормативної бази, котра забезпечить створення незалежної України, колись матимуть історичну цінність.

Не переконаний, що і сьогодні в Україні є Державний орган (окрім громадської організації, до якої відноситься Асоціація народних депутатів України), який би мав завдання зібрати, систематизувати і видати документи, пов'язані з діяльністю Верховної Ради України I-го скликання, її постійних комісій і народних депутатів.

Виконання обов'язків в Запорізькому облвиконкомі не дозволяло бути присутнім на всіх засіданнях Верховної Ради, коли обговорювалися питання проекту Декларації, а тому не по кожному її розділу був мій голос врахований.

Хоча, повинен зазначити, всі народні депутати, які проголосували за Декларацію про державний суверенітет (355 депутатів і серед них я), під час обговорення займали різні позиції і не завжди були серед більшості.

Це стосується й мене.

Як говорять, у дискусії народжується істина.

Повертаюся до архівних матеріалів, які збереглися у мене і які мають пряме відношення до формування порядку денного першої сесії Верховної Ради, а пізніше — і проекту Декларації. 20 років моя пропозиція, чернетка якої збереглася, виглядала наступним чином:

«Шановні народні депутати! Хотів би наголосити на необхідності включення до порядку денного сесії питання про проект Закону “Про суверенітет Української РСР”. Це, на мій погляд, найголовніший Закон, говорячи в порівнянні — батько всіх тих Законів, які ми маємо розглянути і прийняти на першій сесії.

Відповідно до статті 100 Конституції республіки ми отримали (із своїх рук) підтвердження депутатських повноважень, якими наділили нас виборці і після затвердження доповіді мандатної комісії одержали можливість приступити до законотворчості.

Виходячи з цього, пропоную створити тимчасову депутатську комісію по підготовці проекту Закону про суверенітет Української республіки та часткових змін до Конституції Української РСР.

Пропоную ці питання поставити на голосування.

Дякую».

Дата на зазначеній пропозиції відсутня, але її зміст стверджує, що вона була написана і передана до президії Верховної Ради зразу ж після визнання мандатною комісією повноважень народних депутатів УРСР.

Як відомо, питання створення депутатської комісії по розробці проекту Декларації про державний суверенітет знаходилися певний час в стадії дискусії, а тому дещо пізніше в контексті інших питань, знову звертаючись до Верховної Ради, я пропоную: «...Крім цього, ще раз вношу пропозицію про створення тимчасової депутатської комісії з підготовки проекту Закону про суверенітет Української республіки. ...Створення тимчасової комісії... дає можливість розглянути і прийняти його (Закон про державний суверенітет Української РСР) на цій сесії».

Зазначене вище стверджує незмінність моєї позиції щодо нагальної необхідності для Верховної Ради УРСР розробки та прийняття Декларації про державний суверенітет України. Багато народних депутатів добре розуміли, що косметичні зміни до діючої на той час Конституції УРСР, навіть виключення з неї окремих статей чи призупинення їх виконання, без документа, який би визначав для республіки напрямок подальшого її розвитку, а значить і формував би план дій, проблеми не вирішували.

Критична маса настроїв у Верховній Раді Української РСР привела до розробки, обговорення і прийняття Декларації.

У мене збереглися зауваження і пропозиції до проекту Декларації про державний суверенітет Української РСР, внесений Президією Верховної Ради Української РСР.

Їх 16, у тому числі — до преамбули, I, III, IV, VI, VII і IX розділів. X розділ проекту Декларації я запропонував виключити.

Це на той момент в умовах діючої Союзної держави було досить радикально. Суть пропозиції: «Розділ X виключити. Він до створення держави (звичайно, йдеться про Україну) передчасний. Спочатку повинна появитися суверенна держава, парламент якої і прийме рішення про відносини з Союзом, передачу йому якихось функцій».

Знаходиться в моєму архіві і підготовлений виступ в обговоренні проекту Декларації про державний суверенітет.

Як відомо сьогодні, хіба що моїм колегам по Верховній Раді України першого скликання, у нас не було помічників, оплачуваного з бюджету апарату, які могли б допомагати народним депутатам у виконанні депутатських обов'язків.

Мабуть, не варто говорити про організацію роботи народних депутатів, коли апарат постійних комісій мав до 4-5 працівників. Листи, виступи і звернення готувалися самими народними депутатами.

Мій виступ щодо обговорення проекту Декларації писався вдома, а тому під руку потрапив невикористаний учнівський зошит у клітинку з математики учня 1-А класу СШ № 28 м. Запоріжжя, тобто мого онука.

З виступом чомусь не склалося.

Дійсно, не всі бажаючі взяти участь в дискусії по проекту Декларації мали таку можливість виступити, але діючий у Верховній Раді порядок узагальнювати і невіголошені промови дозволяє послатись на мою позицію, яка була викладена в ній.

«Особисто я, в цілому, підтримую, підкреслюю, в цілому, проект Декларації, який внесено на розгляд постійною комісією Верховної Ради Української РСР, бо знайшов у ньому більшість того, що відповідає моїм поглядам, переконанням, дійсно сприятиме створенню державності Української Радянської Соціалістичної республіки».

Ще один абзац.

«Я за прийняття Декларації про державний суверенітет ще й тому, що Україна має право бути господаркою на своїй території, розробляти свої Закони і керуватися ними.

Все, що є на землях Української РСР, повинно належати її народу, який буде жити своїми талантом та працею, виходячи, першочергово, із своїх інтересів, не забуваючи, звичайно, і за своїх братів, котрі розселилися по всьому світу, турбуючись про зміцнення та розвиток добрих та дружніх відносин з іншими народами і в першу чергу російським і білоруським».

І далі.

«...Думаю, що народження суверенної Української РСР буде нелегким, забере багато часу і сил, але ж другого більш легкого шляху одержання незалежності не було і не буде».

Визнаю, що я помилився щодо терміну руху Української РСР від прийняття Декларації про державний суверенітет до проголошення Акта про незалежність України.

Визнавав і визнаю, що не зумів оцінити політичну ситуацію в Радянському Союзі і процеси в Комуністичній партії.

На порозі 1990 року значна частина людей у керівництві як СРСР, так і України і гадки не мали, що очікує найближчим часом величезну державу і правлячу партію — КПРС.

Метастази розпаду, розвалу, які роз'їдали, здавалося б, монолітне державне утворення — СРСР, на той час певною частиною членів КПРС і суспільства не

сприймалися всерйоз, інші — просто не хотіли цього бачити або не хотіли в це вірити.

Ставши перед фактом «параду суверенітетів» республік Радянського Союзу Компартійні лідери повинні були в терміновому порядку приймати відповідні рішення, які, як правило, практично вже не впливали на політичну ситуацію в країні. Тому й не дивно, що ХХVІІІ з'їзд Компартії Української РСР прийняв резолюцію «Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки», яка доручала комуністам — народним депутатам Української РСР прискорити прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет УРСР.

Цією ж резолюцією доручалося народним депутатам — членам КППС взяти активну участь в розробці нового Союзного договору.

Потрібно віддати належне народним депутатам депутатської групи «За Радянську суверенну Україну» (Група 239), що вони повністю виконали першу частину доручення з'їзду Компартії України і дружно проголосували за Декларацію про державний суверенітет України не як члени КППС, секретарі ЦК, обкомів, а як громадяни України, які долучалися до створення незалежної держави, ім'я якої Україна (переконаний, зробили б вони зазначене і без рішення з'їзду Компартії України).

За рівнем свідомості, патріотизму і відповідальності народні депутати України першого скликання заслуговують, як на мій погляд, на особливу увагу і повагу суспільства. Бо за ними ще й Акт проголошення незалежності України, низка Законів України, які формували життя Держави, її внутрішню і зовнішню політику, мудрість і виваженість в прийнятті в складний політичний час розвитку молодій Державі рішення щодо дострокового припинення своїх повноважень.

Відтоді, як Український Парламент прийняв Декларацію про державний суверенітет України, минуло 20 років.

Не все в Україні відбулося так, як думали батьки українського парламентаризму, ідеалізуючи розвиток України.

Постійно ведуться дискусії щодо змін до Конституції України, міцною основою розробки якої була Декларація про державний суверенітет України.

Конституція України і Декларація про державний суверенітет України були розроблені і прийняті на основі компромісів. Це об'єктивно, виходячи із розмаїття політичних сил і поглядів в суспільстві.

Закінчуючи спогади про роботу у Верховній Раді України в період розробки і прийняття Декларації про державний суверенітет України, хотів би закінчити словами на той час Голови Верховної Ради України, колеги по парламенту І. С. Плюща, сказаними ним у дні святкування 10-ліття з дня прийняття Декларації. «Вносячи зміни до Конституції, не дай Боже в подальшому ревізувати Декларацію про державний суверенітет чи Акт проголошення незалежності України,

мотивуючи це нібито конституційними змінами. Бо велика сила народу захищатиме незалежність України всіма засобами.

Тож бережімо Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України як зіницю ока. І безпомильно розпізнаваймо тих, хто її дійсно ревно оберігає і тих, які нібито стоять на її сторожі, а насправді кривдять».

Дай то Боже нам сил і мудрості не загубити того, що одержала Україна і український народ 20 років тому.

7 червня 2010 року.

Левко ЛУК'ЯНЕНКО

До історії Декларації про державний суверенітет України

4 березня 1990 року 12 членів Української Гельсинської спілки стали депутатами Верховної Ради Української Радянської соціалістичної республіки. Перед відкриттям Першої сесії 15 травня була сформована демократична опозиція під назвою Народна Рада. До неї увійшло приблизно 125 депутатів. У складі Народної Ради 13 травня виділилася група найвідвертіших антикомуністів під назвою «За незалежність». До неї увійшли 23 депутати:

Богдан Бойко, Степан Волковецький, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Левко Горохівський, Ігор Деркач, Зіновій Дума, Катерина Завадська, Ярослав Кендзьор, Ірина Калинець, Володимир Колінець, Олександр Коцюба, Марія Куземко, Левко Лук'яненко, Андрій Мостіський, Микола Пороський, Богдан Ребрик, Лариса Скорик, Леопольд Табурянський, Степан Хмара, Василь Червоний, Олесь Шевченко, Володимир Шлемко.

Група формувалася на основі членів Української Гельсинської спілки (УГС), і вона обрала своїм головою голову УГС Левка Лук'яненка.

29—30 квітня 1990 р. відбувся з'їзд УГС. З'їзд перейменував УГС на Українську Республіканську партію (УРП), затвердив програму УРП і обрав її головою Левка Лук'яненка.

Програма УРП стала теоретичною основою діяльності Народної Ради, і особливо групи «За незалежність», у напрямку розширення суверенітету УРСР аж до повної незалежності. (Текст Декларації про державний суверенітет України місцями майже текстуально збігається з програмою УРП).

Слід зауважити кілька важливих обставин, характерних для літа 1990 року. По-перше, п'ять років Горбачовської перебудови й демократизації достатньо переконливо показали народові прогнилий антинародний характер партійно-радянської бюрократії і дали віру в можливість глибоких змін суспільно-політичного ладу й породили ентузіазм серед широких верств населення. В повітрі запахло свободою, і маса людей посунула на мітинги й демонстрації. Україна з краю в край загомонила!

По-друге, колишні політв'язні з УРП та репресовані, активісти НРУ масово й сміливо пішли в народ, щоб безстрашно казати йому жорстку правду про деспотичний характер комуністичної диктатури й 70-річний геноцид української нації. Середні покоління громадян, долаючи страх, почали розпитувати в рідних старшого покоління про правду суспільства, в якому жили. Виявлення злочинів, подібних до масового знищення української інтелігенції у Биківнянському лісі під Києвом, у Дем'яновому лазі на околиці Івано-Франківська чи в Миргороді, не могли не підіймати хвилі глибокого обурення людожерським мордуванням безвинних людей. Націоналісти з групи «За незалежність» і патріоти з Народної Ради Верховної Ради УРСР уперше з найвищої української трибуни заговорили до українського народу відкритою прямою мовою про колоніальний стан нації та боротьбу за національну свободу.

По-третє, ще на початку 1989 року Прибалтійським патріотам прийшла геніальна думка поділити поняття «незалежність» на суверенітети: економічний, політичний, культурний. Проголошення незалежності республіки Москва б не витерпіла, а проголошення економічного суверенітету було недостатнім, щоб республіку розчавити танками. Це давало можливість рухатися до незалежності крок за кроком. Кожен окремий крок був недостатній, щоб масово застосувати армію, але кожен наступний крок наближав до виходу з-під влади Москви. Україна скористалася з цього досвіду.

По-четверте, у Верховній Раді УРСР була частина депутатів-комуністів, які симпатизували демократизації та зростанню національно-визвольних сил в Україні, але через звичку до партійної дисципліни перебували в стані спостереження, очікування й нерішучості. Для цієї частини комуністів вирішальним виявився факт проголошення в Москві Єльциним Декларації про державний суверенітет Росії. З Москви для них завжди виходила державницька воля, вони звикли ловити її нюхом і діяти відповідно до її спрямування. І коли ця воля виявилася першим кроком до дезінтеграції СРСР, то українські комуністи взяли його собі за приклад. Рабська душа завжди перед дією з непевними наслідками видумує виправдання проти можливого звинувачення. Тут звинувачення могло бути в сепаратизмі. Виправдання готове: «А ми приклад беремо з вас. Було б вам не проголошувати декларацію про свій суверенітет і я не голосував би за свій, а коли ви стали на цей шлях, то чому б і мені не підтримати його в Україні?!».

У Народній Раді ми активно обговорювали текст Декларації про державний суверенітет України. Мені, як юристу, здавалося, що його можна зробити трохи коротшим. Сергій Головатий наполягав на довгому тексті. Дискутували з комуністами і в коридорах Верховної Ради, і в буфеті — всюди. Врешті-решт, текст виявився доволі довгим, тобто справжньою програмою будівництва незалежної України — і це добре!

Останнє речення Декларації я не сприймав категорично. Ось воно: «Принципи Декларації про державний суверенітет України використовуються для укла-

дення союзного договору». Що було робити? Один час ми зі Степаном Волковецьким думали голосувати проти, проте це вже нічого б не змінило. Позитивний зміст був такий великий, що бочку меду мусили прийняти з тою ложкою дьогтю. Програма будівництва самостійної України УРП радикальніша, та то ж програма тільки політичної партії, а це — воля верховного органу влади!

УРПівці разом з РУХівцями організували 16 липня мітинг на майдані Незалежності, і я пішов на цей мітинг. Майдан заповнили десятки тисяч громадян. Я підійшов до мікрофона, привітав українців з великою перемогою, підняв аркуші паперу з текстом Декларації і сказав приблизно таке:

Ідея свободи і національної самостійності з вулиць і майданів українських міст дійшла до зали Верховної Ради України, і вже не просто більшість, а конституційна більшість Верховної Ради стає на шлях відродження української державності. Ця Декларація — це програма виходу України з-під влади Москви, програма, яка затверджена не Республіканською партією, а вищим законодавчим органом України. Знаємо, що влада Української Радянської соціалістичної республіки і в минулому ратифіковувала добрі міжнародно-правові документи з прав людини та прав націй на самовизначення. Схваливши такі документи, влада засовувала їх у шухляду і не втілювала в життя. Сьогодні частина депутатів проголосувала за цей документ з тою ж легкою думкою, зовсім не маючи наміру здійснювати програму перетворення московської колонії УРСР у самостійну українську державу. Тож, шановні громадяни, від нас з вами залежить, чи Декларація про державний суверенітет України стане практичною програмою будівництва незалежної України, чи промосковським комуністичним ортодоксам удасться перетворити в черговий порожній папірець. Як заступник голови Народної Ради Верховної Ради України запевняю вас, що Народна Рада буде активно працювати на втілення в життя Декларації, а як голова Української республіканської партії закликаю вас усіх, разом з республіканцями, справляти великий і систематичний тиск на Верховну Раду з вимогою ухвалювати закони на розширення прав республіки.

Дивлячись з високого підвищення трибуни на тисячі голів, що схвалювали наші виступи радісними окликами та вибухами оплесків, я думав: за пару годин ви розійдетеся по квартирах. Мітингова наелектризованість спаде. Оглянетесь навколо і спитаєте себе, а що змінилося навколо, наприклад, на роботі? Нічого. Бо чи не той же директор буде завтра, що й сьогодні, чи не той же бригадир, норма виробітку, зарплатня? І коли б уночі усіх нас — трибунних велеречивих промовців арештували, щоб удень робили всі ці тисячі людей?

Нічого. Вони б припишкли, втягнувши голови в плечі, й чекали б, що далі чинитиме влада, палко бажаючи одного: щоб наступної ночі їх не арештували й не вивезли в Биківнянський ліс на страту. Отже, не від вас (може, навіть тисяч тридцять наших прихильників) залежить доля Декларації, а від нас та від сірого будинку на вулиці Володимирській, 33, — напевне, в першу чергу від цього будинку. І я вирішив побалакати з керівництвом КДБ.

Наступного дня (17 липня 1990 р.) мене прийняв генерал Євген Марчук. Я спитав його: як КДБ України розцінює факт ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України. І друге — чи згодний він з тим, що Декларація фактично є програмою виходу України з-під влади Москви і створення української незалежної держави? Яка позиція КДБ у цих, далекі нових політичних обставинах?

Суть відповіді така: п'ятирічний період демократизації та перебудови виявив об'єктивну тенденцію до глибоких змін усього політичного й економічного ладу СРСР. У цьому проявляється історична закономірність, і республіканський КДБ не чинитиме опір цій закономірності.

Я не звик вірити чекістам, проте за всієї своєї уважної спостережливості не вловив в очах Марчука жодних іскорок прихованої ворожості чи злості до себе чи до того, що вчора сталося. І вийшов з будинку з відчуттям, що арештів не буде, принаймні не буде в поближчі дні. А що діяв би, коли б відчув, що арешти будуть? І у Верховній Раді, і в УРП обдумали б заходи з протидії. На той час комуністична влада перестала бути монолітною, того активна протидія однієї частини була спроможна зупинити план репресій іншої частини влади. За таких обставин смілива наступальна тактика має шанси на виграш.

Невдовзі після ухвалення Декларації із середовища супротивників самостійності України зазвучав скепсис у тому дусі, що така форма виявлення волі законодавчого органу, як Декларація нікого ні до чого не зобов'язує, бо носить декларативний, а не імперативний характер. Із бажання подолати цей нігілізм депутат Віктор Бедь став наполягати на ухваленні окремого закону про надання Декларації сили закону.

Я доводив непотрібність такого закону, бо, по-перше, воля Верховної Ради в Декларації викладена доволі чітко і сама по собі не викликає жодних сумнівів, а Верховна Рада є вищим законодавчим органом України і виконання її волі обов'язкове для всіх громадян УРСР. По-друге, перехідний період одного типу суспільства до другого типу суспільства означає зміну кількох основних політичних засад, що становлять фундамент кожного суспільно-політичного ладу. Наприклад, СРСР був заснований на таких основних ідеологічних засадах, як централізована система імперської влади, однопартійна диктатура, ізоляція від зовнішнього світу, державна економіка та відсутність економічної свободи, відсутність у громадян Союзу всіх основних соціальних і політичних прав, відсутність свободи віросповідань (державний войовничий атеїзм). Основні ідеологічні засади України: Україна — незалежна держава зі свободами економічної й політичної діяльності та всіма іншими демократичними правами і свободами, характерними для відкритих демократичних суспільств.

Перехід від совітського тоталітарного суспільства до українського демократичного юридично оформляє Верховна Рада України різними своїми нормативними актами і того Декларація, як план переходу від України-колонії до Укра-

їни — незалежної держави, тобто як документ перехідного періоду, цілком відповідає своєму призначенню. Того Верховна Рада цілком слушно не стала ухвалювати закон про надання Декларації сили закону.

Після 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР поступово постановами та законами розширює свої повноваження і зменшує залежність від імперського центру:

30.07.1990 р. ВР ухвалила Постанову «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами»;

3.08.90 р. ВР ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР»;

24.10.90 р. ВР ухвалила Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української РСР»;

31.10.90 р. ВР ухвалила Постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері відносин з радянськими республіками» та чимало інших законів і постанов. Вони поступово збільшували волю московських шовіністів до рішення про День реваншу та прискорили День проголошення незалежності України — початок нової, української ери!

2 квітня 2010 року.

Микола ПОРОВСЬКИЙ

Saluj populi supnema lex est*

Декларація про державний суверенітет була альфою і омегою для всієї подальшої роботи Верховної Ради Української РСР XII скликання. Від її положень залежало і внесення необхідних змін до Конституції УРСР, і розробка концепції нової Конституції, і підготовка законопроектів у сфері економіки, фінансів, податків, і все інше законодавство. В Народній Раді ми не раз обговорювали концептуальні положення Декларації, але думки щодо неї різнилися кардинально. Одні категорично не сприймали назви Українська РСР та домагалися у першому ж розділі записати, що Україна відновлює державну незалежність, втрачену Українською Народною Республікою внаслідок окупації України Червоною Армією. Інші пропонували, щоб у головному, на їх думку, розділі «Зовнішня та внутрішня безпека» однозначно записати, що Україна створює власні збройні сили.

Депутати комуністичної «групи 239» намагалися внести до проекту Декларації такі положення, які б однозначно трактували Україну як складову ССРСР. Народна Рада, на жаль, не спромоглася розробити свого єдиного проекту Декларації. І не тому, що бракувало інтелектуальних сил — Раді колегій це було цілком під силу. Просто ніхто не організував цю роботу.

12 червня несподівано по всіх інформаційних каналах пройшла звістка, що Верховна Рада РРФСР прийняла Декларацію про Державний суверенітет Російської Федерації. Це було — як грім з ясного неба і підштовхнуло Голову Верховної Ради України Володимира Івашка до розгляду у Верховній Раді Декларації про державний суверенітет України. 13 червня Голова Верховної Ради розпочав засідання повідомленням про засідання Ради Федерації Союзу РСР. Він сказав: «...*Йдеться про побудову нового Союзу, я сказав би так — двоярусного. Ця двоярусність звучала вже багато разів з цієї трибуни. Про що йдеться? Про те, що республіки — суверенні держави — визначають певні функції, певну компетенцію, яку вони передадуть новому Союзу добровільно. Це, так би мовити, один ярус. Другий ярус — це безпосередні і прямі зв'язки, договори, які*

---

* Благо народу — найвищий закон (з латині).

пізніше визначаться в ході обговорення між республіками, що забажають цього на тих чи інших засадах. Виникало питання про порядок обговорення на робочому рівні не про укладення, скажімо, нового Союзного договору, а про обговорення на робочому рівні можливих деталей, підходів і таке інше. Одна з точок зору була така: уповноваженим представникам від республік, робочій групі, я це підкреслюю, сісти й обговорювати питання про можливі функції, які будуть передаватись новому Союзу, а водночас ітимуть переговори з іншими союзними республіками — республіки з республікою щодо прямих зв'язків. Російська Федерація, і про це говорив Голова Верховної Ради Росії товариш Єльцин Б.М., цілком погоджуючись з цим, пропонує інший підхід. Я просто прочитаю свої записи. Звичайно, це, як ви розумієте, не стенограма, але досить точно записано. Товариш Єльцин сказав так: «В Декларації (Російської Федерації) чітко визначено, що Росія перебуває в складі Союзу»».

28 червня 1990 р. текст кількох проектів Декларації про держаний суверенітет, внесених народними депутатами, був нам розданий перед сесійним засіданням, почалося обговорення проектів Декларації по суті і змісту майбутнього документа. Обговорення проходило бурхливо. В результаті прийняли рішення, щоб всі проекти і пропозиції узагальнила комісія з питань Державного суверенітету.

Минали дні, але внесення на розгляд сесії узагальненого проекту Декларації про суверенітет України чомусь відкладалось. Президія Верховної Ради чомусь зволікала з внесенням цього питання. Очевидно, до з'їзду КПРС комуністична верхівка КПУ хотіла виглядати «більшими католиками, ніж Папа Римський». На 5 липня нарешті було призначено розгляд Декларації про суверенітет України, і зведений проект Декларації про Державний суверенітет України нарешті був розданий депутатам. Голова комісії Микола Олександрович Шульга (зав. відділом ЦК КПУ), представляючи сесії зведений проект Декларації, сказав:

«За дорученням Верховної Ради Української РСР Комісія з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин розглянула запропоновані проекти Декларації, які були внесені Президією Верховної Ради УРСР та народними депутатами. Крім того, комісія розглянула всі пропозиції і зауваження, які були висловлені народними депутатами при обговоренні цього питання на сесії Верховної Ради попереднього разу, коли ми обговорювали майже два дні. Для цього була проаналізована стенограма. Вилучені звідти зауваження та пропозиції зайняли 55 сторінок тексту, це тільки одні зауваження і пропозиції. Ще один пакет склали ті пропозиції, які надійшли в Комісію від народних депутатів у письмовому вигляді, це ще 30 сторінок. Як бачите, документальна база для узагальнення була досить солідною. Проте банк ідей до нашого документа цим не обмежувався.

Велику допомогу в роботі Комісії надали вчені-юристи Київського державного університету та Інституту держави і права Академії наук Української РСР. Це доктор юридичних наук Василенко, кандидати юридичних наук Мар-

тиненко і Тимченко. Складність роботи полягала в тому, що з багатьох питань пропозиції не тільки відрізнялись, а досягали діаметральної протилежності, тобто прямо протилежні були думки з одного і того ж питання. Після тривалого обговорення кожного з положень ми намагались дійти консенсусу. Це був основний принцип роботи нашої Комісії. І в багатьох випадках ми його досягали. Однак були і такі випадки, коли дійти згоди між усіма членами комісії не вдавалось. Тоді ми застосовували голосування. І в проект потрапляв той текст, за який проголосувала більшість.

Тепер дозвольте спинитись на змістовних питаннях проекту Декларації. Про структуру. Було вирішено дотримуватись поділу документа на розділи, кожен розділ має свій заголовок. Назва документа. Цей пункт викликав велику дискусію. Смісл її полягав у тому, що одні пропонували назвати Декларацією про суверенітет, інші — про незалежність, а треті — про незалежність і самостійність. Згоди дійшли в такому варіанті, як у вас є. Дуже непростим було й питання про суб'єкт суверенітету. Тобто про незалежність чи суверенітет кого — УРСР чи Української Республіки, як пропонувалось у деяких виступах на нашій сесії. Остаточо визначились записати: Про державну незалежність (суверенітет) України».

Однак у зв'язку із шахтарським страйком, на наступне засідання сесії замість проекту Декларації було внесено питання «Про становище у вугільних регіонах республіки». Понад дві тисячі шахтарських колективів домагалися від Верховної Ради вирішення проблем цієї базової галузі. Народна Рада не могла погодитись із такою підміною, і В'ячеславу Чорноволу було доручено оголосити заяву такого змісту:

«Народна Рада констатує, що вдруге на тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту-комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КППС. У їх числі — Голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України. Відзначаємо деструктивний характер ведення сесії, що виключає можливість прийняття будь-яких рішень, у тому числі — з гостро наболілих політичних та соціальних проблем, поставлених шахтарями України. Це підтверджується тим фактом, що дводенна дискусія з приводу справедливих вимог шахтарів, яких повністю підтримує Народна Рада, закінчилася безрезультатно. Проекти конструктивних постанов навіть не були поставлені на голосування. По суті “шахтарське питання” було хитро використане тільки для блокування прийняття Декларації про незалежність, яка є основою і для вирішення поставлених шахтарями проблем. Іншим фактом, що засвідчує блокування прийняття повноцінної Декларації про незалежність, є замовчування розгляду цього питання у пресі. В зв'язку з цим пропонуємо:

Перше. Негайно відкликати всіх депутатів УРСР, делегатів з'їзду КПРС, для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради порушити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою.

Третє. Закликаємо виборців дати належну оцінку діяльності своїх депутатів, що ігнорують у цей відповідальний момент роботу сесії.

Четверте. Відрядити в шахтарські регіони групу депутатів Народної Ради для зустрічей з шахтарськими колективами».

Пропозицію про відкликання депутатів із з'їзду КПРС головуєчий несподівано тут же поставив на голосування і на табло з'явилось: «за» — 291, «проти» — 20. Цим рішенням 68 депутатів-комуністів було відкликано із з'їзду КПРС і це мало, як згодом виявилось, далекосяжні наслідки.

За великим рахунком, відкликання депутатів-комуністів з Москви було недоречним — ми прийняли б Декларацію і без них та мали б політичний козир у боротьбі з КПРС. Однак дехто, як казали, захотів підстрахуватися на всяк випадок, або це була гра із далеким прицілом. Голосування про відкликання з Москви депутатів, делегатів з'їзду КПРС, було передусім на руку Голові Верховної Ради В. А. Івашку, якого на з'їзді КПРС обрали Першим заступником Генсека М. С. Горбачова. Він це використав як причину для своєї відставки із посади Голови Верховної Ради. Виходить, що ми кинули своїм супротивникам «потрібну карту» і були наче розмінною монетою у грі верхівки ЦК КПУ з Президентом СРСР М. С. Горбачовим. Розпочалось обговорення Декларації. На засіданні Народної Ради ми домовилися у виступах вимагати по-максимуму. Я у своєму виступі сказав:

«Декларація про державний суверенітет у варіанті, запропонованому Президентом Верховної Ради, на мою думку, не повинна бути прийнята під жодним оглядом. Так само не повинна бути прийнята, на мою думку, і Декларація, запропонована Комісією Верховної Ради. І не тільки тому, що в зміст першої закладена концепція нового Союзного Договору, яка, по суті, є концепцією державної неповноцінності української нації або спробою реанімації того Союзного Договору 1922 року, який, по суті, був політичним фарсом. А Декларація, запропонована комісією, ця Декларація є, по суті, концепцією того, що українська нація самовизначилась щойно сьогодні, наче в нас не було ні Четвертого універсалу Української Народної Республіки, ні акта про відродження Української держави від 30 червня 1941 року. Я хочу сказати, що обидва варіанти є пропозицією повторити колишні помилки. Те ж саме вже було в 1918 році в тодішній столиці України, в Харкові, коли було ухвалено Конституцію, в якій, зокрема, зазначалось: УРСР є незалежною суверенною державою, в компетенції якої були і прями відносини з іноземними державами, і національна армія, і підпорядкована українському урядові економіка, і навіть право вирішувати питання війни та миру.

Однак уже під кінець 1920 року суверенну Україну змусили підписати військово-господарський союз із Росією, на основі якого наркомати військових, морських, зовнішніх, торговельних, фінансових справ, а також наркомати праці і шляхів сполучення і пошти було передано Москві.

Шановні депутати! Чи є сьогодні хоч один відсоток гарантії, що те ж саме не повториться після прийняття нового суверенітету? Немає. Відсутність ясної послідовної державної політики призвела тодішніх українських більшовиків до загибелі. А з ними — 15 мільйонів українського населення знищено штучним голодом та репресіями, організованими керівниками Комуністичної партії і здійсненими тими ж таки українськими більшовиками.

Шановні депутати! Український народ! В чому є гарантія хоч на один відсоток того, що волею союзного уряду історія не повториться, а історія таки має звичку повторюватись. Сьогодні ми з вами стоїмо на роздоріжжі, наче в 1918 році, і маємо вирішити — бути чи не бути, чи здійсниться на решті одвічне прагнення українського народу до незалежності, чи й далі ми будемо народом залежним, добровільно уярмленим, який “владеть землею имеет право, но урожаяем — никогда”.

Сьогоднішній стан України з пророчою далекоглядністю передбачив письменник і філософ Дмитро Донцов: “як і десять, як і сотні років тому головною ідеєю, яка порушуватиме конфліктами, буде ідея нації, яка є або хоче бути організована в окрему політичну одиницю, і в такий момент наш народ стоїть обезволений і обезмозглений, без національного “вірю” і без сильної волі боротися за нього, маючи замість національного ідеалу надтріснуті скрижалі скомпрометованих мудроців, мляву саламаху з поступу еволюції оновлення, присмачену федералізмом та іншими “ізмами”, прекрасними для народів провінцій та їх ідеологів-провансальців, але не для народів націй».

Запропонована Декларація, одна і друга, є не що інше, як спроба ідеологів-провансальців нав'язати і далі українському народові долю народу провінції, народу неповноцінного, а отже — нездатного мати свою державу і розпоряджатися власним добром і долею. Якраз цю мету переслідував у своєму виступі Перший секретар ЦК Компартії України Гуренко та федералісти із комуністичного блоку, які створили резолюцію XXVIII з'їзду Компартії України про Державний суверенітет, намагаючись ковбасною міркою виміряти життєві інтереси України, дбаючи не про основне — державну самостійність України, а про часткове, що переможці завжди залишали переможеним, як царська Росія лишила нам галушки, пісні і малоросійські драми, а більшовицька Росія замість галушок дозволила нашу мову із чужим змістом.

Раковський оповідав у споминах, що коли Ульянову сповістили, що Винниченко готовий визнати советську владу, аби лише забезпечити права української мови, вигукнув — “это же хорошо, дайте ему хоть три мовы”. Що важила ця уступка, коли протягом 70-ти років українцям нав'язували протиправні українські

ідеї? Коли якийсь народ починає дбати тільки про те, як би прохарчуватись, тільки не про мову і культуру, коли він через недолугість або продажність своїх керівників зрікається вищих державних функцій, ці функції неминуче перебирають провідники чужих народів і підкорюють цю націю своїм інтересам. Про правдивість цих слів переконливо свідчить вся історія України. Україна, перебуваючи в Союзі, змушена не тільки вивозити левову частку продукції, не тільки платити податок з обороту приблизно близько 70-ти мільярдів карбованців, але й платити Союзові данину життям своїх юнаків, беручи участь у в'єтнамській війні, єгипетській, чеській, далекосхідній і подібних. Це закономірний результат долі народу, який зрікся вищих державних функцій.

А тому я пропоную принципово іншу концепцію нашої Декларації. Пропоную прийняти концепцію про відхід від комуністичної доктрини побудови суспільства, яка сковує думку, енергію, продуктивні сили народу, а навзамін — ствердити ідеї відродження української нації. Тому мова повинна йти не про проголошення державного суверенітету, а про відновлення Української держави, проголошеної Четвертим універсалом Української Народної Республіки 9 січня 1918 року. Республіки — як повноправного суб'єкта у міжнародних стосунках, визнаної де-юре і де-факто Радою Народних Комісарів та десятками інших держав. Я буду голосувати тільки за той суверенітет, який буде починатися словами Четвертого універсалу УНР: Віднині Українська Республіка стає самостійною, ні від нікого не залежною, вільною, суверенною Державою українського народу».

16 липня за Декларацію про державний суверенітет проголосували 355 депутатів, проти 4, не голосували 26. Як не дивно, але серед тих, хто не голосував, виявились і депутати Народної Ради В. Філенко, В. Івасюк, В. Шовкошитний та інші.

Якось сама собою виникла пропозиція зібратися всім депутатам, хто проголосував за Декларацію, на спільну урочисту вечерю. У ресторані «Дніпро» замовили зал. Зібралось понад двісті депутатів. Були тости за взаєморозуміння і консолідацію, промови про необхідність «всім разом, для народу...». Ось тільки оте «для якого народу — українського чи радянського народу СРСР», депутати-комуністи і ми, члени Народної Ради, розуміли і далі кожен по-своєму.

Запис у щоденнику 16 липня 1990 року:

«Сьогодні вікопомний день — ми прийняли Декларацію про Державний суверенітет України. Несподівано, до образливого щему звично, прийняли — і все. Можливо, так сталося тому, що прийшли ми зранку, зібрані на нову боротьбу за кожний пункт, за кожне слово. І глибоко в душі ховав я розпач, знаючи, що із Москви повернулися ті, вгодовано-опасисті, і сподівався, що провалюватиме ця більшість пункт за пунктом Декларації, які ми у них щойно вилупили, виламали, кидаючись грудьми на стінку синьомордої байдужості, непорозуміння й ворожості. А проте сталося зовсім не так.

Зранку, одразу з півслова — “ставимо на голосування...”. Побігли стовпчики, потяглися пальці до гудзиків-кнопок і так защеміло на серці довго й безвихідно. Та раптом — “355”! А потім — оплески, і всі підвелись, довкіл наче посвітлішало і всі наші від несподіванки наче розгубилися... А що ж тепер далі? Далі були виступи, але, певно, тільки в Лубківського підготовлений, а решта — експромт, емоційні слова. Ми не тямимо ще всі, хто голосував, справжнього значення зробленого. Хоча хтозна, яка доля судилася і цій Декларації? В малу перерву я забіг до Секретаріату. Квапливі вітання, усмішки — як спалахи. Далі сесія, як тягучка — ледь повзла, без уваги, наче втратила сенс. А на вулиці — майоріння прапорів і квіти й квіти. Після сесії колоною рушили до пам’ятника Шевченку. Виступав і щеміло на серці, й хотілося літати. Боже, благослови на цей раз Україну!».

4 червня 2010 року.

Богдан РЕБРИК

Ми всі — і ліві, і праві — були щирими українськими патріотами

Один мудрий чоловік говорив, що важливо не те, яку ти вибираєш дорогу свого життєвого шляху, а те, що всередині тебе змушує вибрати саме таку дорогу.

Для мене мій життєвий шлях склався дуже важко, трагічно і надзвичайно щасливо. Я ріс без матері і батька у репресованій більшовиками сім'ї. Було не просто та дуже важко. Як особистість, я формувався у хрущовську демократичну добу. Це був час засудження Сталінського режиму, реабілітації жертв політичних репресій і спроби повернути СРСР на демократичний шлях розвитку. Добре пам'ятаю, як виносили «вождя» всіх народів із мавзолею і перезахоронювали в землю біля Кремлівської стіни. Діти репресованих «ворогів народу» отримали право на рівні всіх інших громадян вчитися.

Після закінчення авіаційного училища, мене направили на Далекий Схід на службу в полк стратегічної авіації. Тут, в 1962-му році, внаслідок повітряної катастрофи, я втратив 70 % зору. З цієї причини, за станом здоров'я, мене звільнили від служби в армії і я повернувся до Івано-Франківська. Тут жив і працював до 1967-го року. 6 лютого 1967 р. мене арештував КДБ, звинуватили у ворожій антирадянській діяльності і засудили.

Я справді збунтувався проти більшовицького режиму після того, як усунули від керівництва країною Хрущова, на його місце привели Л. Брежнєва, а разом з ним розпочався процес відродження сталінізму. З цим миритися не міг. Я відкрито у листах до керівництва СРСР і усно протестував проти «нового» курсу розвитку країни.

Мав рацію мудрий чоловік, який казав, що «нема нічого вічного в житті людини крім зоряного неба над нею і внутрішнього голосу совісті». Відомо, що голос совісті всередині людини — це голос Бога. Я переконаний, що саме цей внутрішній голос совісті провів мене протягом 16-ти літ тюремної неволі, через тяжкі страждання, знуцання і приниження. Він дав мені сили все це здолати, зустрівся з багатьма мудрими людьми, збагатити себе їхнім досвідом, їхньою

мудрістю і переконанням, що тільки на самостійному і незалежному шляху розвитку мій народ може виконати покладену на нього Всевишнім місію.

Легко сказати — на незалежному шляху, а як здобути право стати на той шлях? І тут стається диво: у березні-квітні 1990 року в тодішній УРСР відбулися перші за радянських часів демократичні вибори до Верховної Ради. Вони проходили в умовах тотального панування комуністичної партії, за відсутності коштів і досвіду в не комуністичних кандидатів. Народними депутатами стали разом зі мною понад сто кандидатів, які об'єдналися у парламенті в опозиційний до КПУ блок під назвою «Народна Рада».

Перша сесія Верховної Ради УРСР 12-го скликання розпочалася 15-го травня 1990 року, а на третій день, тобто 18 травня від третього мікрофону сесійної зали я на всю Україну заявив, що ми будемо вирішувати питання незалежності України. Протягом всіх 70-ти років існування УРСР про Незалежну українську державу ніхто і мріяти не міг. А тут ворог народу, недавній політв'язень-рецидивіст відкрито на увесь світ у сесійному залі Верховної Ради вимагає свободи для українського народу. Це був внутрішній голос моєї совісті. Більше того, це лише моїм голосом озвучувалася воля Господня: Незалежній Україні бути! Що це саме так, свідчить той факт, що через місяць 16 липня 1990 року абсолютною більшістю голосів Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України».

Про серйозність намірів авторів Декларації свідчать два важливі моменти.

Перше. Запис у Декларації, що вона є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

Друге. Після прийняття Декларації день 16 липня було оголошено «Днем проголошення незалежності України».

Отже, після прийняття Декларації процес створення основ української державності набрав додаткових обертів. Україна стала формувати своє, відмінне від союзного, законодавство і створювати під це законодавство свої органи державної влади і управління. Тобто українська влада в особі Верховної Ради Української РСР 12-го скликання де-факто на серпень 1991 р. створила необхідні умови для проголошення України незалежною державою де-юре. До реального конституціювання України як незалежної держави залишалося зовсім небагато часу.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР на своїй позачерговій сесії остаточно оформила незалежність країни прийняттям Акта про державну незалежність України. Це був результат системної півторарічної роботи Верховної Ради над будівництвом української державності.

Не московський путч серпня 1991 року був причиною української незалежності, а саме українська незалежність, формування якої у другій половині 1991 року набуло незворотного характеру, була чи не найважливішою причиною путчу ГКЧП. Саме тому, на мою думку, прийняття Декларації про держав-

ний суверенітет України є найважливішим моментом у процесі створення нової Української держави, самостійної і незалежної.

Нас було 450 осіб (330-позиція і 120-опозиція) всі ми були патріотами України і чесно сповняли волю українського народу.

З цим героїстичним вчинком я поздоровляю всіх народних депутатів Верховної Ради України 1-го демократичного скликання в день 20-ї річниці з дня прийняття нами Декларації про державний суверенітет України.

КІЛЬКА ГІРКИХ ДУМОК З ПРИВОДУ 20-ОЇ РІЧНИЦІ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Проблема єдності українського народу є найболючішою і найважливішою з усіх суспільно-державницьких проблем, що є, на жаль, не вирішеною до сьогодні. Зі сльозами на очах і болем у серці мушу знову і знову говорити про це в переддень 20-ї річниці від прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Мушу, бо самим проголошенням незалежності держава незалежною не стає. Потрібна велика і постійна самовіддана праця і жертвність всього народу, щоб наповнити реальним змістом ту незалежність. Бо інакше станемо здобиччю чи жертвою сильних світу цього, що керуються лише стратегічним прагматизмом та власними національними інтересами. Що ж з нами сталося, що ми, стільки літ проблукавши пустельними шляхами, опинилися посеред моря розбрату хто помаранчевим, хто біло-голубим, а хто червоним? Що далі, брати? А далі те, що ми мали всі разом робити відразу після 01.12.1991 р. — об'єднати Україну. Не починали тоді, розпочнімо сьогодні.

Відомо ж, що ідеї української державності ідуть зі степової частини України (Шевченко, Куліш, Костомаров, Драгоманов, Петлюра, Донцов). У Галичині були більш сприятливі умови для їх розвитку і впливу на свідомість галичан. Саме цією обставиною пояснюється висока національна свідомість галичан на момент здобуття Україною незалежності. Треба було тою свідомістю, як дріжджками, розчиняти тісто по Східній Україні і печи хліб, що називається Українська держава. Не спромоглися. А скоріше — злякалися. Бо, як інакше зрозуміти відмову В. Чорновола щойно обраному Президентові України Л. Кравчуку стати Прем'єр-Міністром і сформувати український уряд? Кравчуку прийшлося лише сказати у розпачі — «маємо те, що маємо». А роботи у Президента було, як кажуть, нерозпочатий край, щоб шматок великої радянської держави став Україною. Де взяти так необхідних для цього компетентних людей, коли навколо вчорашні, а патріоти стали в опозицію до своєї держави? Замість того, щоб будити національну свідомість у приспаного східняка українця зайнялися самоїдством, що привело до дострокового переобрання Верховної Ради та Президента. А тим часом Україна не тільки розкрадалася, але й потроху виходила із кризи. Що дивно, у нас не було жодних проблем із західним світом, поки ми котилися у прірву економічної кризи, поки закривали високотехнологічні підприєм-

ства, здавали ядерну зброю. До нас не було претензій за гіперінфляцію, не виплату зарплатні і зупинку заводів. А як тільки почали заявляти про себе економічним ростом, суспільним спокоєм, науковими відкриттями, до нас почали мати претензії. Особливо наші західні сусіди.

При всіх наших внутрішніх політико-економічних проблемах і труднощах, до честі Президента Л. Кучми, в зовнішньо-політичному курсі наша молода держава була зорієнтована правильно, що відповідало нашим національним інтересам. Як бачимо сьогодні, такий багатовекторний зовнішньо-економічний курс нашої держави не задовольняв наших сусідів і особливо тих, які сплять і бачать себе володарями світу.

Перший удар було нанесено по найпотужнішій в нашій державі політичній партії на чолі з В. Чорноволом, яка підтримувала політичний курс Л. Кучми.

Наближалися Президентські вибори 1999 року, зовнішня політика Л. Кучми не влаштовувала наших західних «доброзичливців». Його треба було міняти. Постало питання: «на кого?» Великі шанси на перемогу мав В. Чорновіл. У разі його перемоги зовнішній курс України не зміниться. Що робити? Будь-якою ціною треба нейтралізувати В. Чорновола, який є не тільки головою НРУ, але й головою найпотужнішої фракції у парламенті. Операція блискуче вдалася. Руками націонал-патріотів, побратимів по фракції і партії В. Чорновола усунуто з поста лідера фракції, що привело до розколу в партії НРУ, протидіючи якому В. Чорновіл гине. Мети досягнуто: партію пошматовано, лідер мертвий. Що далі? А далі — вибори Президента. Побачимо хто перемагатиме. Перемагає Кучма, треба наносити другий удар — нейтралізувати його.

З цією метою розробляється операція «Україна без Кучми, а її складовими» є Гонгадзе, Таращанське тіло, плівки Мельниченка, генерал Кравченко, Кирпа, кольчуги, гранти, оббріхування, Сорос, вибори в Мукачеві, 3-й тур Президентських виборів і 5-ий канал, як рупор всіх цих злочинних авантюр. У результаті проекту ми отримали: зневажену, обпльовану і оббріхану Україну, аморальну, непрофесійну і непатріотичну владу на чолі з В. Ющенко, спад ВВП, страх за завтрашній день і найстрашніше — це розкол країни і поділ людей на своїх і чужих, на чесних і бандитів, на оранжевих і всіх інших, а над всім цим — баба Параска як дзеркало помаранчевої революції. Як тут не згадати Шевченка з його: «Погибнеш, згинеш Україно! Сама розіпнешся! Сини твої тебе уб'ють...» Здається, ще день-два — і це пророчє слово нашого Тараса сповниться.

Так, всі ми різні — на це є воля Божа, і це добре, але не забуваймо, що Україна у нас одна. Вона потребує любови і турботи від синів своїх, а не ворожнечі і взаємопоборювання, бо саме оте самопоборювання (самоїдство) є причиною того, що наш 50-ти мільйонний народ, у центрі Європи, тільки в кінці 20-го століття спромігся на здобуття незалежності. Причиною втрати здобутого Хмельницьким є не Переяслав, а гризня синів України за булаву: Іван хотів її здобути за допомогою царя московського, Петро — короля польського чи султана турецького.

цького. А, що здобули? Втратили те, що мали. Минає двісті літ. Валиться російська імперія і знову товчемо воду в ступі. Один не мислить України без царя, другий — без Керенського, третій — без Пілсудського, четвертий — без Кайзера. Про яку незалежну Україну в такій ситуації можна було мріяти?

Не виявилася мудрішою наша політична еліта між першою і другою світовими війнами. З початком 2-ої світової війни ОУН розкололася. Одна частина взяла орієнтацію на Берлін, друга на Лондон, а третя на Вашингтон. І пішло-поїхало: взаємопоборювання, розбрат, ворожнеча і братовбивство. Більше нічого доброго.

Здавалось, що після таких поразок будуть зроблені належні висновки. Та коли український народ у кінці 20-го століття спромігся власними силами здобути незалежність і дав можливість діаспорним патріотам повернутися на Батьківщину, виявилось що вони належних висновків не зробили, а впродовж післявоєнних літ гризлися між собою і ту гризню принесли з собою в Україну. Чим фактично нанесли величезної шкоди державотворчому процесові, що тривав в Україні. А процес справді ішов нормально. Про Україну заговорив світ. Ішов 13-ий рік нашої незалежності, а економічний ріст був найвищим зі всіх країн Східної Європи — 12,7 %. І раптом кольорова революція.

Кров каменіє в жилах як згадаю пророчі слова С. Параджанова. Яюсь після прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України, майбутній патріарх УПЦ КП, колишній політв'язень і мій соратник по політичній боротьбі В. Романюк запросив мене на зустріч з Параджановим. Зустріч відбулася у готелі «Україна», де проживав Романюк. Мова йшла про долю іконостасу з Довбушевої церкви, що був використаний режисером при зйомках фільму «Тіні забутих предків». У ході бесіди мова зайшла про недавно прийняту «Декларацію про державний суверенітет України» та про те, яким йому, тобто Параджанову, бачиться майбутнє України. Відповідь для нас була вбивчою:

«Никаким не видится мне. Все, что есть сегодня, так будет через сотню лет. Ничего произойти не может». «А в чім причина?» — спитали ми його. «... хуторянство и трусость. Научились только уничтожать друг друга, и все. А мужественных — единицы. Не поможет тут никакая революция — ни социальная, ни культурная».

Маємо підстави сьогодні сказати, що майстер мав рацію. Радості від цього мало, на жаль. Життя підтверджує пророчі слова режисера. Та поки ми ще є, поки не справдилось найстрашніше для нас Кобзареве пророцтво, ще маємо шанс зупинити смертельну ходу, якою нас вели політичні клоуни протягом останніх п'яти літ, привели на межу катастрофи і зробили Україну світовим посміховиськом. Для цього треба усвідомити, що Україна стала смітником світу тому, що ми заплювали правду свою, власну і підмінили її міфами, з ненависті хочемо зробити любов, зі зради — вірність і патріотизм, а з брехні якісь нові істини; що не збудуємо держави на фальші і брехні, зраді, шкурництві, запродавстві і на

політичних іграх демагогів, для яких Україна — трамплін перед виборами для захоплення високих державних посад. Тому й опинилася Україна в такій катастрофічній ситуації за останніх п'ять літ. Нагадую всім ще раз, що на ниві взаємної ненависті, держава жити здоровим життям не може. Рятуйтеся!

22 квітня 2010 року.

Павло КИСЛИЙ

Декларація про державний суверенітет України — програма побудови незалежної держави

Ідея незалежності України заволоділа багатьма народними депутатами на самому початку роботи Верховної Ради першого скликання. Це було тоді, коли депутати Верховної Ради СРСР, М. С. Горбачов, преса невпинно пропагували ідею оновленого Союзу. Розробка Декларації і її прийняття формально вписувалося в ідею утворення оновленого Союзу. Декларація просто вказувала бачення депутатами здійснення ідеї побудови оновленого Союзу, оскільки гарантувала кожному громадянину України збереження громадянства СРСР. С. І. Дорогунцов заявляв, що Верховна Рада України знайде таку юридичну формулу, яка не вступатиме у конфлікт з Конституцією СРСР. Але такої формули уже практично було неможливо дотриматися, про що засвідчили події у Литві і Грузії, парламент якої 9 березня 1990 р. прийняв Постанову про відновлення незалежності Грузії, оскільки Договір про утворення СРСР щодо Грузії є незаконним. Повноваження Союзу в Конституції СРСР були виписані так, що ніяких суверенних прав республіки не отримували.

Отож у Декларацію були внесені такі норми, які практично нівелювали роль Союзної влади у політичному, економічному і культурному житті народу України. Найбільш вагомими нормами, які обмежували владу Союзу і які викликали невдоволення, були такі:

1. Територіальне верховенство;
2. Пріоритет на території України мають закони Української РСР;
3. Земля, її надра, повітряний простір, ресурси континентального шельфу є власністю українського народу;
4. Розподіл загальносоюзної власності на договірній основі;
5. Запровадження власної грошової одиниці;
6. Власні збройні сили, які можуть використовуватися лише на території України;

7. Відносини України з іншими республіками будуються на основі договорів.

Проект Декларації було представлено на обговорення на вечірньому засіданні Верховної Ради 28 червня 1990 р. До проекту Декларації було подано дуже багато пропозицій комітетами Верховної Ради. Вони активно обговорювалися і приймалися або відхилялися. Декларацію було прийнято 16 липня 1990 року. Проти проголосувало лише чотири депутати: Дунтау О. М., Причкін О. О., Романов Ю. С., Цеков С. П. Прийняття Декларації комуністами Верховної Ради фактично було обумовлено резолюцією ХХVIII з'їзду Компартії України.

Після прийняття Декларації я отримав її текст з підписами депутатів і побажанням: «Най буде кисло ворогам, коли виступає народний депутат України П. С. Кислий». Побажання для мене було приємним і справедливим відповідно до мого виступу при прийнятті Декларації:

«Шановні депутати!

Всі ми певні того, що маємо прийняти найважливіший документ Сесії. Документ, в ім'я прийняття якого багато з нас залишили свої звичні справи і стали депутатами. Голосування за цей документ повинно бути поіменним. Воно покаже народу — хто є хто!

Я знав раніше, що є лакузи, є захребетники, є яничари, є зрадники народу. Та я ніколи не думав, що є люди, які б не хотіли собі волі, не хотіли волі своїм дітям, своїм онукам. А виявляється, що такі люди є. І то давайте не будемо лукавити! У якій би завуальованій формі не виступали з цієї трибуни, але приховати свою рабську сутність не можна. Раб і в чиновницькому мундирі є раб!

Декларація не визначає, де ми є, а хто ми є. Україна, як і інші республіки, — незалежна суверенна держава.

Всі унітарні структури Союзу повинні бути ліквідовані: прокуратура, суд, КДБ, фінансова система, союзна власність. На території України повинна бути ліквідована діяльність політичних партій, громадських організацій і релігійних конфесій, підпорядкованих союзним структурам управління.

Республіки — незалежні держави — підписують Договір і обмінюються товарами за законами торгівлі, а не грабунку! Не потрібно тут говорити нісенітницю про те, що Україна завозить більше, ніж вивозить.

Населення України становить 18 % населення Союзу. Проте Україна виробляє 44 % сталі, 52 % чавуну, 50 % залізної руди, 40 % прокату чорних металів, 25 % вугілля, 10 % газу. Українському Уряду підпорядковано лише 5 % промисловості, а Союзу — 95 %. Щорічно Україна виробляє на душу населення 1000 кг зерна — споживає 140 кг, 155 кг м'яса — споживає 68 кг, 118 кг цукру — 49,7 кг.

Відповідно до довідки, наданої мені Івашком про обмін продукцією УРСР у 1988 році, Україна вивезла в інші республіки товарів на суму 40,06 млрд. крб., а завезла товарів на суму 36,43 млрд. крб. Отже, маємо прибуток 3,63 млрд. крб.

Якщо сюди підключити експорт-імпорт із західними країнами, то Україна одержує мінус 2,92 млрд. крб. Оце і є колоніальний статус України: чим більше продаємо за кордон, тим більший маємо дефіцит бюджету.

Теж мені імперські благодійники! Литва оголосила незалежність! А їй оголосили блокаду! І то в такому Союзі можна говорити про суверенність республіки!? Схаменіться! Не обманюйте народ! Спочатку незалежність держави, а потім Союз!

Історія 72-річного правління більшовиків, про що гарно показано у фільмі “Так жити не можна”, вказує на те, що знищення мільйонів людей, знищення понад 150 тисяч священників, висилка куркулів у Сибір несходиму, Голодомор, ГУЛАГ, розстріли інтелігенції у 37-му році, знищення шестидесятників (Стус, Литвин, Тихий) стали можливими завдяки відсутності суверенітету. То було, а тепер!?

Яскравий приклад — Чорнобиль! Скажіть по совісті, навіщо народу такий Уряд, який не має права контролювати ЧАЕС!? Навіщо такий Уряд, який каже: “я б сказав правду про забруднення, але дідько з Москви не дозволяє!”.

Як б питання економіки, екології чи культури ми не вирішували, то без незалежності його вирішити не можна!!! Навіть таке просте, як введення поясного часу. Праця на підприємствах іде за новим часом, а електрички ходять за московським.

Одним з основних актів суверенітету є встановлення своєї банкової, фінансово-кредитної, податкової та грошової системи. Дехто тут бідкається, що це вже занадто. Люди добрі! У вас є на руках зауваження Голів правління банків, де чорним по білому написано, що навіть жалюгідній самостійності наступить крах, якщо буде прийнято новий проект закону “Про державний банк СРСР”. Метрополія знає, що чинить. Республіки повинні мати свої грошові системи, і торгівля повинна вестися відповідно до рівня світових цін на товари.

Важливим моментом Декларації є збройні сили. Кожна республіка повинна мати свої Збройні сили. Солдати служать на території свого округу і, як у арміях країн Європи, кожний тиждень або два рази на місяць бувають удома.

Армію, військові училища потрібно значно скоротити. Що стосується Київського морського політичного училища, то його потрібно негайно скоротити, а будинки повернути Могиланській Академії.

Декларацію треба назвати так: “Декларація про державну самостійність і незалежність (суверенітет) України”.»

Відкритим і прихованим противникам прийняття Декларації я тоді написав вірша «Сповідь яничара»:

*Я зганьбив свою матір, зганьбив її мову,
Та я не мерзотник — інтелігент,
Я старшому брату вірно слугую,
Бо видав мені він на зраду патент.*

*Я також запродав і матір, і мову,
Запродав і віру давно,*

*Бо я — керівник і допхавсь до корита,
А що яничар — то мені все рівно.*

*Ну й що, що я зрадник, мерзотник,
Запроданець вчора й тепер?
Примхлива марнота людська — ваша гідність,
Бо я процвітаю, не вмер.*

*То ж ідеалісти, народні трибуни!
Ганьбою мене не настрашите ви,
Бо я — необхідний, особа державна,
Я — грязь благородна Москви!*

Після прийняття Декларації розпочалася її пропаганда у Союзі. Першою була поїздка на чолі з Леонідом Кравчуком до Киргизії. У Бішкеку ми зустрілися з Головою Верховної Ради Аскарком Акаєвим, депутатами. Кравчук виступив на зборах колективу військового заводу, що виробляв патрони для гвинтівок, автоматів, кулеметів. Було таке враження, що робітники, а це були переважно росіяни, просто не розуміли, про що йде мова: «Як то можна без Росії?». Наступного дня відбулася зустріч з керівною верхівкою Республіки на базі біля озера Ісик-Куль. Домовилися про співпрацю між Україною і Киргизією.

Наступна поїздка була до Мінська. Там зустрілися з керівництвом Верховної Ради, депутатами, домовилися про взаємодію комітетів з питань освіти і науки. Відчули, що білоруси перебувають у напруженому стані. Причину цього ми зрозуміли тільки після приїзду до сусіднього Вільнюса. Там була справжня військова обстановка. До Парламенту ми буквально пробиралися через барикади, якими він був оточений. І зразу стало ясно: цього і нам можливо не уникнути. Поклали вінки загиблим литовцям при встановленні Союзом військової блокади.

Після Литви ми вилетіли до Москви у Верховну Раду СРСР. Там була тиша і благодать. «Вот хохлы! Нечего вам делать? Зря стараетесь!»

22 квітня 2010 року.

Олександр КОСТЮК

Формування нової держави

Вперше у новітній історії України вибори 1990 р. проходили на основі демократичного Закону з висуненням кандидатів у депутати Верховної Ради колективами, громадськими організаціями, зборами військовослужбовців.

Економічний стан в Українській РСР, як складової частини СРСР, був незадовільний. Перебудовчі процеси, розпочаті М.С. Горбачовим у 1985 р., буксували. Незадовільною була і політична ситуація. Назрівали численні конфлікти на національних та релігійних основах.

Виходячи з цих обставин, формувалась Верховна Рада Української РСР XII скликання. Як представник новообраної Ради від Рівненської області, за три тижні до відкриття сесії, разом з колегами з інших областей я брав участь у формуванні Тимчасового регламенту засідань Верховної Ради, плану роботи сесії. Вже на підготовчому етапі стало зрозуміло, що новообрана Верховна Рада буде працювати по-старому. Секретар Президії Верховної Ради XI скликання Хоменко М. Г., як керівник підготовчої групи, планував завершити першу сесію за один-два тижні. Але навіть досвідчений функціонер не врахував веління часу — весна демократичних змін уже настала.

Уже в перші дні роботи сесії була сформована опозиція у формі Народної Ради.

Голова Верховної Ради Івашко В. А., інформуючи про засідання Ради Федерації СРСР, порушив питання про прийняття Декларації Української РСР. З'їзд народних депутатів РРФСР 12 червня 1990 р. прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії.

Верховною Радою УРСР була сформована Комісія по опрацюванню Декларації про суверенітет Української РСР. Депутатські групи, окремі депутати подавали свої пропозиції щодо цього питання, вносили зміни, доповнення.

Обговорювалась кожна стаття запропонованого проекту, в залі відбувались напружені дискусії, часто висловлювались полярні думки, адже це був рішучий крок до набуття реального суверенітету, утворення Держави і набуття Україною повноправності суб'єкта міжнародного права.

Голосування депутатів, незалежно від партійної приналежності було різнобічним, часом непередбачуваним.

Поправка, внесена Драчем І. Ф., про намір Української РСР дотримуватись трьох «неядерних принципів»: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї, — була ледь не єдиною його пропозицією, але мала доленосне значення для майбутньої держави України.

Депутати голосували серцем і розумом, часом не передбачаючи наслідків.

Багато спірних позицій виникало при голосуванні про самовизначення української нації, економічної самостійності, екологічної, зовнішньої і внутрішньої безпеки.

У більшості комуністів та представників Народної Ради були діаметрально протилежні позиції щодо прийняття Декларації та наступних наслідків цього процесу. Що чекає нас у майбутньому? Більшість не уявляли себе і свого існування без УРСР, СРСР.

У результаті тривалих дискусій 16 липня 1990 р., без обговорення остаточного тексту, в цілому було прийнято Декларацію про держаний суверенітет України. Голосування було вражаючим: 355 депутатів проголосували «за», 17 депутатів надіслали офіційні заяви на адресу Секретаріату сесії з проханням зарахувати їх голос «за» і лише 4 депутати, а саме — Дунтау О. М., Причкін С. П., Романов Ю. С. та сумнозвісний Цеков С. П. — проголосували проти.

В залі панувала ейфорія, надія на краще майбутнє, радість. На тексті Декларації ставились автографи.

Я вдячний долі і виборцям Дубровицького і Зарічнрянського районів Рівненської області за надану мені — лікарю можливість стати депутатом Верховної Ради, бути причетним до прийняття доленосних для України Декларації про Державний суверенітет та інших законопроектів.

Декларація стала поворотним пунктом сучасної історії України. В цьому документі втілені прагнення багатьох поколінь українців про державну незалежність, тому ідеї і принципи Декларації були підтримані українським народом двічі — на Всеукраїнському опитуванні 17 березня 1991 року та на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року.

Декларація була ідеологічною і політико-правовою «предтечею» Акта проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. та стала основою нової Конституції України.

На превеликий жаль, сталося так, що ті, хто були проти утворення України як держави, сьогодні керують цією державою і часто-густо шукають лише власну вигоду, забуваючи і нехтуючи національними інтересами українців.

Щоб збудувати Україну заможною, самодостатньою Державою, потрібна злагода в суспільстві та щоденна важка і кропітка праця усіх без винятку громадян.

4 червня 2010 року.

Юрій ГАЙСИНСЬКИЙ

Український відрив

15 травня 1990 р. розпочала роботу Верховна Рада УРСР, депутати якої вперше були демократично обрані на загальних виборах. Практично з першого дня роботи вимоги прийняття Декларації про державний суверенітет лунали все настирливіше. Ініціатива щодо прийняття Декларації вперше надійшла від депутатів, що були обрані на Західній Україні. Депутати-демократи зі Сходу, до яких належав і я, вирішили підтримати ідею суверенітету.

В моїй передвиборчій програмі одним з перших пунктів була вимога: «Для подолання кризи необхідно ліквідувати монополію на владу, на власність, на істину». Я вирішив, що першим кроком реалізації моєї передвиборчої програми і стане Декларація про державний суверенітет.

Зміст Декларації активно обговорювався народними депутатами України на неформальних зустрічах, а також на засіданнях вже створених постійних комісій.

У мене особисто не було жодних сумнівів щодо приреченості радянської комуністичної системи. СРСР (його економічна і політична модель) міг існувати виключно на фундаменті страху, за наявності систематичних репресій і політичного терору.

Радянське сільське господарство і промисловість були уражені приписками, окупаціями, неефективністю.

Мої особисті враження від московських чиновників: тупі, малоосвічені, як правило — антисеміти. До речі, коли в серпні 1991 року я брав участь в обшуку в кабінеті першого секретаря компартії України, в його сейфі були знайдені матеріали антиєврейського змісту, які, на мій погляд, свідчили про черговий пошук винних у невдачах комуністичної системи і радянського безладдя.

Тому моя підтримка Декларації посилювалась кожного дня. До того ж Верховна Рада Російської Федерації активно обговорювала таку ж Декларацію і врешті 12 червня 1990 р. Декларація була нею прийнята. Це повідомлення з Москви підсилило нашу активність.

Друга половина червня і перша половина липня 1990 року пройшли в активному обговоренні змісту нашої Декларації. 16 липня 1990 р. Декларація про

державний суверенітет України була прийнята конституційною більшістю Верховної Ради України.

Добре пам'ятаю, що ввечері 16 липня в ресторані «Столичний» депутати, які щиро бажали прийняття Декларації, відзначили її прийняття у радянських традиціях: було багато їжі і горілки, було багато тостів і надій.

Ми пам'ятали, що від дати прийняття Декларації про незалежність Сполучених Штатів Америки і реальною незалежністю США минуло 11 років. Серед нас мало хто вірив, що через рік Верховною Радою України в цьому ж складі буде створена незалежна держава — Україна. До речі, в червні 1990 р. і 1 серпня 1991 р. відповідно Прем'єр-Міністр Великобританії Маргарет Тетчер і Президент США Джордж Буш, які виступали перед нами з трибуни Верховної Ради України, не прогнозували створення незалежної України.

Декларація про державний суверенітет України стала, безумовно, першим рішучим кроком на шляху створення української держави. Після неї було прийнято низку поправок у чинну на той час Конституцію УРСР, які не викликали сумніву у незворотності намірів українців створити власну державу. ГКЧП став першим і останнім поштовхом, якій викликав миттєву реакцію, — голосування у Верховній Раді 24 серпня 1991 року.

Вже 26 серпня Президією Верховної Ради України я був обраний головою комісії по розслідуванню подій, пов'язаних з ГКЧП, а вже 30 серпня 1991 р. доповідав на засіданні Президії Верховної Ради України проект Указу про заборону діяльності КПУ. Указ прийняли 19 голосами «за», при одному — «проти». В Указі було два пункти: перший про заборону діяльності КПУ і другий про націоналізацію майна КПРС–КПУ на території України. Цей Указ зробив українську незалежність реальністю.

7 червня 2010 року.

Олександр ДУНТАУ

Моя гордість, мій біль

Декларація про державний суверенітет України для мене, якщо бути послідовним і правдивим перед собою і людьми, це гордість і почуття морального задоволення, але водночас — і почуття провини, яке саднить одночасно за те, що не до кінця виконав свій громадянський обов'язок.

Гордість і почуття морального задоволення — це чітке розуміння, що з прийняттям даного документа відкривалася велика можливість для побудови суверенної держави в кращих європейських традиціях. Про те, що народ України заслуговує на кращу долю, свідчать історичні факти постійної боротьби нашого народу за своє визволення. Як від політичної, так і від економічної залежності.

Політична й економічна криза СРСР, яка чітко позначилася на початку 90-х років, результат узурпації влади в державі верхнім ешелоном партії. Потужний державний апарат у СРСР фактично придушував будь-які паростки волевиявлення народу. Не говорячи вже про істинно демократичні цінності. Політичний популізм керівництва партії, грубі прорахунки в економічній політиці в умовах закритості СРСР від цивілізованого світу створювали постійно наростаючий внутрішній конфлікт, що неминуче призвів би до народного невдоволення. Негативним додатковим чинником була чітко загострена соціальна різниця між партійною елітою і народом. Путч 1991 року показав усю гнилість центрального апарату влади в СРСР. Іншими словами, чинна система влади на той період поступово входила в конфлікт із своїм народом.

Я пишу ці рядки як людина, яка добровільно вступила в цю партію і пробула в її рядах як рядовий комуніст 20 років. Але також добровільно вийшла із її рядів. Основною причиною такого рішення було те, що я чітко розумів, що політичне керівництво не бачило і не хотіло бачити народних депутатів (першого скликання) людьми, яких обрав народ. Правляча еліта партії розуміла, що депутатський корпус, говорячи про економічну самостійність України, її політичну незалежність, фактично порушував тему, що вже була в політичній атмосфері нашої держави. Але знайти своє місце в цьому русі у них практично не вистачило мудрості і волі. Фактично це було початком, а надалі остаточно розірвало зв'я-

зок партійного керівництва з народними депутатами України, та й із народом теж. Для мене, як і для багатьох комуністів, Україна була не тільки партійним обов'язком, але, насамперед рідним домом. От чому результати голосування виявилися такими результативними.

Якщо говорити про хід обговорення тексту Декларації в стінах Верховної Ради, то потрібно сказати і про те, що тема економічної незалежності нашої держави витала вже з перших днів роботи нашого скликання. Кулуарні обговорення цієї проблеми в депутатському середовищі були дуже активними і повсякденними. У середовищі депутатів нашого скликання було дуже багато керівників найбільших підприємств, об'єднань як республіканського, так і союзного підпорядкування, тому проблеми економіки цим людям були близькими і зрозумілими. Дуже складно проходило рішення про політичну незалежність. Причина була в тому, що депутати чітко розуміли повноту і міру відповідальності за прийняте рішення. Керуючись при цьому інтересами, насамперед, не особистими, а державними.

Якщо говорити про свою участь в обговоренні, то хочу сказати, що в ході обговорення IX розділу проекту Декларації я перший виступив із пропозицією про внесення в текст даного розділу пункту, що Україна в майбутньому повинна бути цілком демілітаризованою державою. Пропонуючи таке формулювання, розумів, що безкінечне нарощування озброєння (включаючи ядерне) потребує величезних фінансових і людських ресурсів, що в умовах цивілізованого співіснування із суміжними державами «кулаками» проблеми відношень не вирішиш. Крім виробництва різноманітних видів озброєнь, його збереження, утилізація потребує величезних додаткових ресурсів.

Моя пропозиція прийнята не була, але відразу після мене виступив Драч І. Ф., який вніс пропозицію про внесення в проект Декларації пункту «про статус України як без'ядерної держави». Цю пропозицію після певної доробки надалі було прийнято. Почуття провини і не до кінця виконаного громадянського обов'язку полягає в тому, що в день прийняття Декларації голосував не я. Моя картка для голосування була в іншого депутата, що проголосував нею проти прийняття Декларації. Незважаючи на моє письмове звертання в секретаріат Верховної Ради України, письмове підтвердження депутата, який проголосував за мене, що відбулася помилка, яку необхідно виправити, усе залишилося без змін. Апарат секретаріату проігнорував ці письмові звертання. Так я ввійшов в історію нашої держави як політичний опонент. Хоча в дійсності ніколи таким не був. У цьому і є той біль, що я ношу в собі. Свою солідарність із прийнятою Декларацією я довів своєю працею.

Я був головою підкомісії по зовнішньоекономічній діяльності комісії іноземних справ Верховної Ради України у період з 1991 по 1993 роки. Під моїм керівництвом і за особистої участі були підготовлені і прийняті Верховною Радою України ряд державних актів. Такі закони як: Про зовнішньоекономічну діяль-

ність України, Митний кодекс України, Про єдиний митний тариф, Про режим іноземних інвестицій, Про вільні економічні зони, Про державну програму по залученню іноземних інвестицій. Постанови Верховної Ради України: Про товарообмінні (бартерні) операції, Про ліцензування і квотування, Про формування валютного фонду. Фактично це правова основа економічної незалежності держави в умовах торгових економічних зв'язків з іншими державами. Це і є мій практичний внесок у справу становлення України як повноправного суб'єкта міжнародного права. Тобто економічно і політично незалежної, самостійної держави.

Липень 2000 року.

Степан ПАВЛЮК

Найвища гордість — це гордість за свій народ!

З погляду десятирічної давнини, коли український народ бурхливо, але стихійно піднявся проти ненависницької комуністичної перспективи, з якою уособлювалась російська окупація, події, пов'язані з прийняттям Декларації про державний суверенітет України, виглядають дивовижно успішними і несподівано результативними. Цим правовим, а насамперед політичним документом, закріпився політико-правовий плацдарм революційного процесу зміни режиму і національного визволення.

Депутати Верховної Ради України, і насамперед її державно зорієнтована частина, якою була Народна Рада, проявили виняткову еластичність поглядів, дивовижну здатність до компромісів і розуміння необхідності політичних перемін: депутати правової орієнтації радикалізували ситуацію у стилі більшовиків 1917 — зруйнувати все цілковито, а потім... Депутати лівих поглядів намагались провести косметичні зміни, залишивши ледь скорегованою комуністичну ідеологію. І, як виявиться, цього сумніву в собі вистачило, щоб реалії політичної перспективи стали сильнішими від ортодоксального мислення.

Беззаперечною проявиться політична відвага і особистісна мужність кожного депутата, щоб задекларувати позиції не половинчаті, а з чіткою позицією на державницьку самостійність. Адже функціонувала, радше існувала, піддеморалізована радянська репресивна машина. І цієї піддеморалізованості, а швидше всього, усвідомленості неминучих змін, виявиться достатньо, щоб еволюційний шлях української революції був успішним.

Варто підкреслити ще один феномен депутатського корпусу першого демократичного скликання, який згодом наречуть як історичний за наслідками діяльності і не лише законодавчої, беручи до уваги високу інтелектуальність, порядність і поважність. У парламент були делеговані кращі сили як від тодішньої влади, так і безпосередньо від народу, де він міг виявити свою політичну волю. Дискусії носили не лише ідеологічний зміст, але й розглядали різноманітні пи-

тання, виходячи із суспільної суті переломного періоду: від комуністичного тоталітаризму — до ще невідомої, але бажаної демократії. Творилася Держава, формувалась нація, зростала її політична свідомість і культура.

Відбувався унікальний процес самопереосмислення у багатьох депутатів лівої орієнтації: від комуністичного консерватизму через ліберальні світоглядні засади — до національного усвідомлення, перспектива якої лише у самостійній державі. Далеко складніше налагоджувалась праця: рівень депутатів зі стажем минулого «законотворення» у стилі «одноголосного схвалення» був відомий і був теж відомий рівень обізнаності із законотворчим процесом демократичної частини депутатів, які компенсували свою нефаховість політичною одержимістю та здатністю до розумової праці.

Виняткова проба законотворення відбулась із прийняттям Декларації про державний суверенітет України. І, як виявилось, — вдала! Серйозною запорукою цьому стала фахова багатопрофільність депутатського корпусу, чим часто буде компенсовано відсутність практики підготовки законів і відсутність базової юридичної освіти. Високий інтелект і особиста відповідальність за долю народу, його перспектива були притаманні більшості депутатського корпусу (серед них були праві і ліві).

Надзвичайно цікаво і водночас повчально проявилась вільна сила розуму у складанні Декларації, у якій неодмінною умовою слід було відобразити: хто ми такі, яка наша історія, чого прагнемо тощо?

У частині про етнічну історію, якраз про особливо складний процес української етногенези, депутати виявились обізнаними, незважаючи на те, що радянська історіографія намагалась максимально спотворити інформацію про цей процес, моделюючи російсько-комуністичний витвір — «радянський народ».

Звичайно, не обійшлося без плутанини з основними поняттями, які стосуються етнічної характеристики, як наслідок браку академічних знань і політичної компромісності. Уже в преамбульній частині Декларації записана норма, яка не відповідає етнологічній науці і правовій сфері: «народ України». Існує загальноприйняте поняття «український народ», до аналогії французький, німецький, китайський, російський, узбецький народ тощо.

І тут ще один суттєвий недогляд, коли декларується норма про багато народів в Україні, замість реально існуючих національних меншин. Адже Україна є унітарною державою, у якій проживає один український народ, багато представників інших народів, яких прийнято називати етнічною групою або національною меншиною.

Радянська свідомісна успадкованість про СРСР, як багатонаціональну державу, проявилася сповна. У Радянському Союзі справді було багато народів і націй, що зовсім не характерне новоутвореним державам, у тому числі й Україні. Існує світова історична практика, що жоден народ не може мати дві батьківщини, дві етнічні території, на відміну від особи, коли особою визнається ба-

тьківщиною держава національного походження і батьківщина конституційного громадянства.

Творені компроміси у Декларації викликали непослідовність понятійного апарату, а навіть і серйозну дефінітивну розбіжність. Уже йшлося про вживану невідповідну форму «народ України», коли через розділ була використана інша форма — «український народ», або навіть — «українська нація».

Відчутна плутанина з термінами «народ» і «нація», що свідчить про відсутність розуміння цих понять. Адже народ виступає як кровноспоріднений, етнокультурний людський колектив, який упродовж тривалого осілого життя створив народні традиційні культурні цінності. Трансформація народу в націю відбувається тоді, коли народ організовує захист свого обжитого і освоєного простору, тобто здійснює заходи на політичне оформлення свого життя. Отже, нація, це не що інше, як етнополітичний суспільний організм.

Відродно згадати момент, коли для депутатів не викликало будь-яких застережень щодо розвитку українців. Майже кожен згадав мамину колискову, господарські традиції, цілу гаму сімейної обрядовості, звичаєві настанови, етико-моральні приписи тощо. Зрозуміло для нас всіх, майбутнє кожної держави, її успішна розбудова залежить від духовного комфорту кожного громадянина. Пропагований радянською дійсністю космополітизм, оформлений в ідеологію інтернаціоналізму, спотворив чимало душ, заклавши неприязнь, ворожість до рідного, місцевого, національного, духовного. Процес відновлення духовної свободи болісний і тривалий — пришвидшити його може тільки державою напрацьована ідеологія. В Декларації такі позиції були закладені, зокрема, відродження «історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя». З увагою поставились до духовних і культурних потреб закордонних українців.

Щасливим виявився фундаментальний політико-правовий документ Декларація про державний суверенітет України. Державницька самостійність української нації відбулась, сформувалась політична система як міцна конструкція політичного життя. Нам, українцям — громадянам Держави, залишилось вдосконалити систему політичної влади і створити віками омріяне заможне і вільне життя.

Липень 2000 р.

Галина ВАСИЛЬЄВА

Всіх вічність примирить

*Баталії під куполом держави
Спливли з роками, мов гучна вода.
І Декларація усіх нас об'єднала,
І навіть примирила нас вона.
У мікрофонів чула вся країна
Синів і дочок вірні голоси,
Ми здобули державність Україні,
Хоч зрозумілі не завжди були.*

Прийняття Декларації про державний суверенітет України було об'єктивно необхідним і винятково важливим історичним актом.

На той час, коли велась робота над проектом Декларації про державний суверенітет Української РСР, на з'їзді народних депутатів Російської Федерації була вже прийнята Декларація про державний суверенітет Росії, ще кілька союзних республік також мали акти про державний суверенітет. Необхідність прийняття Декларації Україною була викликана тим, що республіка була позбавлена можливості реалізувати цілий ряд прав, притаманних суверенній державі, а саме: верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність республіки у зовнішніх зносинах.

Державний суверенітет України — це була основа можливості її добровільного входження у принципово новий союз суверенних держав.

Дехто із сьогоднішніх політиків свідомо чи не свідомо применшують роль цього історичного документа, без прийняття якого були б неможливі подальші кроки до проголошення незалежності України.

Я особисто брала участь в обговоренні проектів Декларації, що були представлені на першу сесію Верховної Ради України дванадцятого скликання у 1990 році.

Багато чого з висловленого мною та іншими народними депутатами 12-го скликання у виголошених промовах при обговоренні проектів Декларації за пройдений час втілено в життя.

Здійснені реформи у політичній, економічній та соціальній сферах. Найважливішим підсумком у сфері державного будівництва стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України.

Повертаючись у минуле, ще і ще відтворюю в пам'яті незабутні події червня—липня 1990 р. Особисто для мене найбільш пам'ятним був день 28 червня 1990 р., зокрема, вечірнє засідання Верховної Ради України. Головував Голова Верховної Ради Івашко Володимир Антонович. На цьому засіданні були представлені на розгляд першої сесії 12-го скликання проекти Декларації про державний суверенітет Української РСР.

Проект Декларації, опрацьований робочою групою, утвореною Президією Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання, до якої входили провідні науковці, юристи та велика група народних депутатів України, представляв народний депутат Дорогунцов Сергій Іванович.

Потім представляли свої проекти Декларації народні депутати Гнаткевич Юрій Васильович, Головатий Сергій Петрович, Косів Михайло Васильович, Хмара Степан Ількович.

Першим в обговоренні представлених проектів виступив народний депутат Гуренко Станіслав Іванович, за ним народний депутат Бедь Віктор Васильович.

Я теж записалася до виступу на обговорення запропонованих проектів, заздалегідь підготувавшись. Дуже хвилювалася, тому що такий відповідальний виступ з найвищої трибуни Республіки у мене був уперше.

Надаючи слово народному депутату Бедю Віктору Васильовичу, головуючий чомусь не виголосив, хто буде виступати наступним. По закінченні виступу народного депутата Бедя В. В. головуючий надає мені слово. Це було настільки несподівано, що я і не пам'ятаю, як дійшла до трибуни. Виступаючи, я поступово заспокоїлась і все, що було мною намічено, виголосила.

Прочитую хоча б вибірково виголошену промову:

«Шановні народні депутати! Наша сесія приступила до розгляду дуже важливого питання державного суверенітету України. Це — центр наших турбот, наш біль і наша надія. Україна сьогодні може успішно розвиватися тільки як суверенна держава, і в цьому я вбачаю державне самовизначення українського народу, саме державне, якщо дійсно дбаємо про повноцінний політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток народу України.

У нас сьогодні повинні бути всі реальні атрибути незалежності. Свої політичні, економічні, культурні структури. Не тільки свої прапор, герб та гімн, але й своя тверда самостійна політика. Суверенітет України — це володіння всіма формами, реальними правами і можливостями для того, щоб самостій-

но розпоряджатися своїми матеріальними та духовними надбаннями в інтересах народу України. При цьому форми володіння повинні бути вибрані такі, які б у найбільшій мірі відповідали потребам і побажанням народу. Крім того, вважаю, що чим ефективніша система народовладдя, тим міцніший суверенітет України.»

І закінчила я такими словами:

«Шановні депутати! Приймаючи сьогодні Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада, як законодавча влада, не має права на помилки, бо це — основа нової Конституції України, основа нових проектів законів республіки, а також пропозиції України при укладенні нового союзного договору. Я уважно вислухала всі проекти і підтримую депутата М. Косіва. За основу треба взяти проект робочої групи, зібратися всім авторам і представити Верховній Раді через декілька днів новий проект».

Хіба я думала у той час, виголошуючи цю промову, що рівно через шість років, 28 червня 1996 року, у цій залі буде прийнятий основний Закон держави — Конституція України!

А 16 липня 1990 року перший заступник Голови Верховної Ради, народний депутат Плющ Іван Степанович, поставив на голосування доопрацьовану Декларацію про державний суверенітет України.

Процитую стенограму:

Плющ І. С. «Президія, підкреслюю, при одностайній згоді вирішила запропонувати сесії Верховної Ради Української РСР Декларацію про державний суверенітет України. З Вашого дозволу вона ставиться на голосування.

“За” — 355, “проти” — 4, “утримався” — 1 (оплески).»

Так Верховна Рада 12-го скликання стала фундатором історичної події. На очах багатомільйонної аудиторії наших виборців, у запеклій боротьбі навколо кожного слова, кожного речення народився документ — Декларація про державний суверенітет України, що заклав основи нашої державності.

З того пам'ятного дня минуло десять років... Вічна пам'ять синам України, народним депутатам Верховної Ради 12-го скликання, які не дожили до цієї знаменної дати: Миколі Михайловичу Артеменку, Володимиру Івановичу Ананьєву, Якову Михайловичу Аптеру, Володимиру Федоровичу Бадову, Вадиму Леонідовичу Бойку, Михайлу Степановичу Борейку, Вадиму Петровичу Гетьману, Володимиру Антоновичу Івашку, Богдану Дмитровичу Котику, Миколі Івановичу Любянчуку, Валентину Андрійовичу Маякіну, Борису Павловичу Мельнику, Олександровичу Івановичу Перенадіну, Миколі Михайловичу Попову, Івану Васильовичу Поповичу, Анатолію Петровичу Савченку, Анатолію Яковичу Савчуку, Василю Никифоровичу Саніну, Миколі Пилиповичу Сівцову, Анатолію Григоровичу Чепурному, Вячеславу Максимовичу Чорноволу, Андрію Степановичу Чумаку.

*Рідіють шеренги,
Уходять у вічність
Нардепи, України сини.*

*Ви там не сумуйте,
Ви нас там чекайте,
Бо згодом там будем і ми.*

*Всіх вічність примирить:
І лівих, і правих.
Зійдемося в центрі всі ми.*

*Потиснуться руки,
Сплетемось в обіймах,
Нардепи, України сини.*

*А тут ми ізгої,
Така наша доля —
В Україні пророків нема.*

*Та пройдуть століття,
Нащадки оцінять,
Що ми тут жили не дарма.*

16 липня 2000 року.

Декларація — шлях у майбутнє

Декларація про державний суверенітет була підготовлена всім розвитком історії, назрілою необхідністю в народів України до утворення своєї держави.

В березні 1990 року пройшли вибори до Верховної Ради УРСР на демократичних засадах. Народ обирав депутатів в округах не за вказівкою зверху, хоча був шалений тиск з боку КПУ, а по особистому розумінню. Вибори були альтернативні, обирати було з кого, і це був початок, коли рішення приймали люди. Хоча більшість нових депутатів у Верховній Раді склали представники Компартії України, але і серед них були так звані «неформали» з демократичної платформи у КПРС. Ще до того, як був обраний народним депутатом Української РСР, я входив до Дніпропетровської організації цих «неформалів». З боку комуністичних і владних структур вживались всі заходи, аби тільки не допустити нас до Верховної Ради, але народ обирав тих, хто йому подобався, а не тих, на кого йому вказують. Тому в стінах парламенту з'явилась досить впливова опозиційна сила, котра об'єдналась у фракцію під назвою «Народна Рада». Депутати, які були комуністами-«неформалами», з програмою демократичної платформи в КПРС увійшли до «Народної Ради» в складі 48 депутатів, а 28 з них (серед них був і я) вийшли із лав КПРС, що значно послабило лави депутатів-комуністів.

Компартія України у 1989 році ухвалила рішення про економічний суверенітет України. Це також дало поштовх до розробки і прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. І зовсім несподівано, що за декларацію голосувало 355 народних депутатів, проти було 4 і не голосувало — 26.

В тому ж 1990 році в СРСР проходив так званий «парад суверенітетів», тобто почався процес розпаду Радянського Союзу. Україна одна із останніх з республік колишнього Радянського Союзу прийняла свою декларацію. 12 червня 1990 р., після обрання головою парламенту Російської Федерації Бориса Єльцина, була прийнята Декларація про державний суверенітет Росії. Існує думка, мовляв, українські народні депутати пішли їхнім слідом. На нашу думку, з цим погодитися не можна. Голова Російського парламенту і депутати бажали відокремитися від центральної влади Радянського Союзу, його першого президента

Михайла Горбачова і зовсім не згадували, що це повний розпад і Союзу, і Російської імперії. Декларація України змістовно, послідовно і юридично виважено визначила Україну як суверенну, незалежну державу. Питання про те, входити чи не входити до «оновленого» чи будь-якого іншого союзу відійшло на другий план. Наша Декларація — це документ довічної цінності, тому що вона виявилася своєрідним дороговказом на шляху незалежності України для всіх громадян, без огляду на національність.

Варто ще раз пригадати, що тоді у Верховній Раді було 370 комуністів і близько 80 демократів, які відстоювали у своїх програмах незалежність України. Проголосувало за декларацію 355 народних депутатів, тобто більшість комуністів. Ті комуністи відрізняються від сьогоденних, котрі мріють про відновлення СРСР. Депутати-комуністи 90-го сприймали необхідність суверенітету України, хоча розуміли його по-своєму. Йшлося про суверенітет у складі оновленого Союзу, де добровільно об'єднуються республіки, які володіють, по суті, всіма атрибутами суверенних держав. Час розставив усе на місця, і в серпні 1991 року, проголошуючи незалежність України, ми мали змогу спиратися на положення Декларації, яка стала юридичним під'рунтям Акта незалежності, а згодом лягла в основу концепції Конституції незалежної України. У 1991 році, як член конституційної Комісії Верховної Ради України, я безпосередньо брав участь у розробці концепції нової Конституції України, а також самої Конституції, в складі робочої групи, проект якої був внесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції 10-го червня 1992 р.

Я пишаюся тим, що мій підпис стоїть на першому примірнику Декларації.

Липень 2000 року.

Богдан ГОРИНЬ

Реальний крок до державного суверенітету

З перспективи 10 років Декларація про державний суверенітет України розкривається у взаємозв'язку із сукупністю подій, що передували цьому документу і супроводжували подальший його розвиток. Вважаю, що Декларація допомогла Україні вирватись із колоніального стану і ступити на шлях будівництва незалежної демократичної держави.

У світовій історії знаходимо чимало свідчень про різні способи здобуття незалежності. Вся історія України, за невеликими винятками, — це збройна боротьба за волю. Проте, не зважаючи на мільйони жертв, ця форма боротьби не дала сподіваних результатів. Під час першої короткої відлиги за часів Хрущова та наступної при Горбачові, національно свідомою частиною українського суспільства прийшла до висновку, що позбутися колоніального стану можна мирним, еволюційним шляхом. Саме у такому руслі розвивався національно-визвольний рух кінця 80-х—початку 90-х років. У результаті активного підняття (в окремих регіонах) рівня національної свідомості народними депутатами Верховної Ради УРСР (крім комуністів) стала частиною людей із новим мисленням, твердою рішучістю боротися парламентським способом за незалежність України.

Підготовка Декларації про державний суверенітет у 1990 році велася з перших днів скликання Верховної Ради УРСР. Рішучість народних депутатів національно-демократичного спрямування підготувати і прийняти Декларацію про державний суверенітет була настільки послідовною і непохитною, що до праці над цим документом вирішила підключитись, щоб перехопити ініціативу, частина депутатів від комуністичної більшості. Їхня мета полягала в тому, щоб надати документу прорадянського і прокомуністичного спрямування. Цілком зрозуміло, що зміст першого варіанту проекту Декларації мало що змінював в існуючому колоніальному стані України, а тому став для націонал-демократів прикладом, якою не повинна бути Декларація про державний суверенітет України. Після численних дискусій на голосування був винесений остаточний варіант. У результаті спільних зусиль, взаємного компромісу двох протилежних політичних сил 16 липня 1990 р. Декларація була прийнята Верховною Радою УРСР. За неї проголосувало 355 народних депутатів, проти — 4.

Мушу відзначити, що, порівняно із текстом російської декларації, і навіть декларацій Балтійських республік, український документ був набагато глибшим, відзначався всеохоплюючим характером. По суті, в українській Декларації була закладена основа двох наступних документів — Акта про незалежність України і Конституції України, для прийняття яких потрібно було пройти ще складний період.

Щоб зрозуміти вагу цього документа, досить сказати, що Декларація проголосувала «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Якщо до цього додати, що було задекларовано верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України, то стане зрозумілою історична вага цього документа. Винятково важливими були пункти, які стосуються армії. «Українська РСР має право на власні Збройні Сили» — цей та інші пункти надали документу виразної політичної спрямованості, визначили курс, яким мала намір прямувати Україна. Прийнятий текст Декларації виходив за межі сподівань навіть оптимістів. Несподівано запропонований Іваном Драчем пункт, що УРСР має намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї, спочатку викликав короточасне замішання в залі, але був проголосований.

Радість прийняття цього документа була такою великою, що, здавалось, стіни будинку Верховної Ради не витримають гігантської сили емоцій. Не меншою була радість тисяч людей, які стояли, терпляче очікуючи результатів голосування на площі перед Верховною Радою.

Неабияка радість, з якою зустріла частина українців в Україні і за межами України вістка про прийняття цього історичного документа, не могла пройти повз гострий погляд і натреноване вухо досвідчених геополітиків Москви, які реально відчували в українському документі початок кінця великої імперії. Не пройшли повз їхню увагу пункти, в яких проголошувалось верховенство Конституції та законів України на її території, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України, право УРСР мати власні Збройні Сили. Це була справжня переляканість московських великодержавних сил, які почали пошуки відповіді на питання, як рятувати велику державу. Із подальших подій можна зробити висновок, що кремлівські стратегі на чолі із Михайлом Горбачовим прийшли до висновку, що врятувати СРСР можна тільки єдиним способом — зв'язати республіки міцним ланцюгом нового союзного договору. Але нема сумніву, що прийнята Верховною Радою УРСР Декларація настільки збільшила тріщину у тодішньому тоталітарному моноліті, що заповнити її вже не було можливості.

Невдовзі після прийняття Декларації мені довелося здійснити велику, найбільшу за моє життя, закордонну подорож — до Бельгії, Англії та Австралії. За

посередництвом керівництва українських громад у цих країнах я зустрівся з представниками міністерств закордонних справ, а в Австралії — з членами австралійського парламенту. Відверто кажучи, всі вони хоч із цікавістю, але дуже скептично поставилися до Декларації, текст якої я привіз із собою українською і англійською мовами. Під час неофіційних зустрічей вони робили акцент, що Декларація — це тільки бажання, гасла, які можуть бути, але можуть і не бути реалізовані. Поки Україна існує на рівні бажань, планів, декларацій, інші країни її не будуть сприймати як суб'єкт міжнародного права. Особливо на цьому робили акцент у міністерстві закордонних справ Великобританії.

Для більшості австралійських політиків поняття Україна мало що говорило. Вони часто заводили розмову про СРСР, який не дотримується підписаних торговельних угод, не платить за поставку вовни. Їх цікавив лише економічний аспект українсько-австралійських стосунків, вони хотіли дізнатись, що Україна могла б поставляти Австралії і чим Австралія могла б зацікавити Україну. То був чисто прагматичний підхід.

Напрошувався висновок, що певні політичні сили цих країн не схвалюють прагнення України до незалежності, що вони дивляться на процеси в СРСР під кутом зору власних проблем. Таке ставлення мене дещо засмутило. Я сподівався, що країни Заходу чекають на розпад СРСР, а переконався, що вони зацікавлені не у розпаді, а в трансформації тоталітарної імперії в демократичну. Пізніше про це недвозначно заявив у липні 1991 р. під час свого візиту в Україну тодішній президент США Дж. Буш.

Виступаючи перед численними українськими громадами в цих країнах, я намагався переконати їх, що Декларація — це крок до незалежності, що у цьому документі висловлено споконвічні прагнення народу. А якщо ці прагнення продекларовані, то це вже половина нашого успіху. Помірковані політичні структури української еміграції належно оцінили значення прийняття Декларації про державний суверенітет України. Але найбільш радикальне (революційне) політичне керівництво українських громад не приховувало скептицизму. Мовляв, ніколи Кремль без крові не погодиться, щоб Україна стала незалежною державою. А тому треба готуватися до збройної боротьби. Вона неминуча.

Час поставив все на свої місця. Якось непомітно відпав рудимент, що Декларація служить основою для прийняття союзного договору. Так мусило статися, бо такими є закони еволюції. Вони всеохопні, і Україна тут може бути яскравим прикладом. Очевидно, що еволюційні процеси можна і треба стимулювати у відповідному напрямку. І якщо це буде робитися на рівні державної політики, Україну невдовзі чекає щасливе майбутнє.

Липень 2000 року.

Володимир КОЛІНЕЦЬ

Як приймалася і реалізовувалась українська Декларація

На літо 1990 року прийняття Декларації в українському суспільстві вже цілком визріло. 1989 рік, перша половина 1990 року були ознаменовані масовими несанкціонованими акціями протесту проти диктатури КПРС, Москви, за національну свободу. Саме з такими політичними програмами пройшло у Верховну Раду УРСР XII скликання понад сто депутатів від опозиції і добилися включення до порядку денного першої сесії питання про прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Обговорення проекту цього документа тягнулося майже два місяці. Депутати-комуністи з «групи 239» всякими способами його блокували. Але після того, як РСФСР прийняла свою декларацію (а приклад «старшого брата» для комуністів України завжди був залізним аргументом), вони готові були вже відступити і піти на прийняття аналогічного документа. Однак у їхній уяві це мав бути документ, догідливий «старшому брату», формально — куций текст з вихолощеним національним змістом, щось на зразок Конституції УРСР. Та опозиція зсередики і народ ззовні не дали їм цього зробити. Безкомпромісна боротьба велася за кожен розділ, абзац, речення, слово.

Коли голова ВР вимикав мікрофони, то до зали ВР ми негайно вносили мегафони і розпочинали антикомуністичні мітинги.

Чинився тиск і на нас, але він був іншого характеру. З метою залякування спецслужби встановлювали за нами стеження, причому, вони робили це демонстративно. Крім того, лунали постійні попереджувальні чи «наставницькі» дзвінки телефоном. Аж до проголошення Незалежності ми, депутати, боялись ходити самі у вечірній час по вулиці.

Повернуся до прийняття Декларації. Після того, як голова ВР В. Івашко зрікся своєї посади на користь високої партійної синекури в Москві, в рядах групи «239» настала паніка. Тим часом обурений вчинком Івашка народ почав масово прибувати до стін ВР з усіх кінців України. 14—16 липня майданчик напроти

будівлі ВР і скверик, що до нього прилягає, були дощенту заповнені людьми. На фоні сотень синьо-жовтих полотнищ виділялися плакати такого змісту: «Геть Верховну Зраду!», «Запроданці, ідіть за Івашком!», «Україні — волю!», «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС!». За таких обставин більшість з «групи 239» проголосувала за запропонований Народною Радою проект Декларації.

Розповім про одну маловідому сторінку з історії цього дня — 16 липня 1990 р. Натхнені перемогою, ми, радикально налаштовані депутати Народної Ради, вимагали більшого — проголошення повної незалежності України. Однак головуючий тоді на сесійному засіданні І. Плющ розумів, що це означає, яка реакція на це може бути з боку Москви, і вчинив хитро: щоб заспокоїти нас, сказав, що цього пункту в текст Декларації вписувати не варто, щоб її не провалити взагалі, а пообіцяв, що це неодмінно буде записано в окремій Постанові про введення в дію Декларації та про оголошення Дня 16 липня загальнодержавним святом. Свого слова І. Плющ дотримав. Тоді ж, 16 липня, була прийнята Постанова Верховної Ради УРСР № 56-ХІІ «Про день проголошення незалежності України», в якій записано: «Підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України». При деяких недоліках текст Декларації був настільки національно-радикальним, що багато хто ототожнював прийняття її з актом проголошення повної самостійності України. Депутат-комуніст із Харкова генерал Олександр Бандурка не витримав і заявив «Да вы хоть осознаёте, что вы наделали? Да вы же провозгласили «самостійність!» Одеські депутати, що сиділи в передньому ряду перед нами, тернополянами, почали після прийняття Декларації між собою сваритись, дорікаючи один одному в бездіяльності. «Что — досиделись?! Сидите и дальше! Скоро вам бандеровцы тризубы на лбах повырезают!» — картав своїх колег один з керівників області.

Декларація проголосила державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту влади і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. У Декларації знайшли відображення основні програмні положення Народного Руху, а саме право мати власні збройні сили, внутрішні війська та органи держбезпеки, які мають бути підпорядковані Верховній Раді УРСР. Прийняття Декларації викликало величезне патріотичне піднесення в Україні. В Галичині, в тому числі в декількох районах Тернопільщини, було споруджено постаменти в честь проголошення Незалежності України.

Добре пам'ятаю, як відзначали ще в тодішній УРСР першу річницю Прийняття Декларації. У липні 1991 р. ще існував СРСР, комуністична система, які, відповідно до згаданої Постанови УРСР від 16 липня 1990 року, зобов'язані були відзначати День прийняття Декларації на державному рівні. Але тоді ще

легітимно існували ЦК, обкоми, райкоми, керівники яких, як правило, очолювали ради і виконкоми. В силу своїх посадових обов'язків вони зобов'язані були організовувати різні офіційні заходи — урочисті засідання, громадські зібрання. А вже день 16 липня було оголошено державним святом. Для них це була справжня Божа кара, бо змушені були славити те, проти чого протестувало все їхнє ество. Річниця української Декларації — це тобі не 70-а чи 72-а річниця жовтневої революції. А хто їх хотів слухати? Під час таких виступів панувала атмосфера шуму, гамору і постійно хтось підкидав на їх адресу в'їдливі шпильки. Ініціатива поступово переходила до націонал-патріотів — депутатів чи керівників НРУ, УРП, Товариств української мови. Саме їх хотів почути народ.

Зупинюсь коротко на основному предметі нашої розмови — на змісті цього високого, прийнятого в комуністичні часи документа. В преамбулі Декларації зазначено, що Верховна Рада проголосила її, прагнучи створити демократичну, правову державу, де б всебічно забезпечувались права і свободи людини, де б мав місце повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток людини. В Декларації УРСР фігурує як національна держава. Зазначу, що такого терміну немає навіть у Конституції України 1996 року, хоч у Концепції нової Конституції УРСР, яку затвердила ВР УРСР голосами 300 народних депутатів 19 червня 1991 року, Україна була визначена як «національна держава». Це означає, що ВР України другого скликання була більш прокомуністичною і більш антиукраїнською, ніж ВР УРСР XII скликання.

В її першому розділі «Самовизначення української нації» записано: «УРСР — суверенна національна держава, яка розвивається на основі здійснення української нації свого невід'ємного права на самовизначення». Це цілком відповідає Рухівським програмним засадам: «Вищим ступенем зрілості нації є національна державність... Національне питання в Україні Рух розглядає, як основу буття і розвою української нації, етнічних груп та національних меншин, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі. Українська нація має в республіці статус історичного господаря...».

Повне політичне самовизначення української нації було реалізовано, як відомо, проголошенням 24 серпня 1991 р. Актом державної незалежності України. Однак після цього не було розроблено стратегічної програми національно-державного будівництва, програми утвердження української нації як господаря на своїй землі. А вже ситуація, в якій опинилась українська нація після звільнення з колоніальної залежності, вимагала безвідкладного прийняття законів про українську титульну націю як постколоніальну, постгеноцидну та прийняття програми її реабілітації. На жаль, цього не було зроблено і українська нація у власній державі дотепер є друго-, а то й третьосортною, і Україна, як національна держава, не утвердилась дотепер.

Декларація проголосила народ єдиним джерелом державної влади в республіці, зафіксувала виключне право українського народу на володіння, користу-

вання і розпорядження національним багатством України. На жаль, це право українського народу було перекреслено прийняттям конституційної реформи від 8 грудня 2004 року, відповідно до якої у народу було відібрано право бути єдиним джерелом влади, тобто бути обраним, оскільки замість нього отримали право бути обраним лише політичні партії за відповідно сформованими їхнім керівництвом списками кандидатів у депутати до всіх рівнів рад. А національними багатствами в Україні розпоряджаються, на жаль, не українці. Серед тридцяти найбільших мільярдерів України немає жодного етнічного українця.

Відповідно до Декларації, УРСР зобов'язувалася забезпечити національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, етнографічних особливостей і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. На жаль, на 19-му році Незалежності це право корінної української нації не реалізовано. У сфері державної служби, освіти на Східних теренах України, в українських ЗМІ дотепер домінує російська мова.

У розділі IV Декларації «Економічна самостійність» йдеться про забезпечення УРСР власної економічної діяльності, у розділі VII «Екологічна безпека» йдеться про проведення власної екологічної політики в республіці, а в розділі X Декларації «Міжнародні відносини» записано, що УРСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

З прийняттям Декларації ВР УРСР розпочала роботу по створенню власної української законодавчої бази. Ще діяла Конституція СРСР, законодавчі і нормативні документи СРСР, а ВР УРСР вже схвалила низку постанов і законів, які закладали підвалини незалежності України, відокремлювали республіку від метрополії.

Верховною Радою УРСР були прийняті постанови, а саме: «Про проходження строкової військової служби громадянами УРСР» та «Про використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами» (30 липня 1990 р.), «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері відносин з Радянськими республіками» (31 жовтня 1990 р.), «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин» (25 грудня 1990 р.), «Про передачу підприємств і організацій металургійної та вугільної промисловості СРСР, що розташовані на території УРСР, у власність республіки» (1 лютого 1991 р.), «Про дію Указу Президента Союзу РСР від 12 квітня 1991 року», «Про надзвичайні заходи по забезпеченню матеріальними ресурсами підприємств, об'єднань і організацій на території УРСР» (16 квітня 1991 р.).

Крім того, Верховна Рада УРСР на реалізацію Декларації прийняла ще й такі закони УРСР: «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.), а також — «Про зміни і доповнення Конституції УРСР» (24 жовтня 1990 р.), відповідно до якого скасовувалася стаття 6 про керівну роль КПРС і закріплювались правові основи діяльності політичних партій, громадських організацій та рухів в Укра-

їні. Їм надавалось право через своїх представників у Радах брати участь в управлінні державними та громадськими справами. Заборонялася діяльність будь-яких об'єднань, які ставили за мету насильну зміну Конституційного ладу, порушення територіальної цілісності республіки, розпалювання релігійної та національної ворожнечі. Згодом це знайшло втілення в Конституції незалежної України. Велике значення для утвердження суверенітету України відповідно до Декларації мали зміни у статті 71, яка проголошувала верховенство законів України на території республіки, а також зміни ст. 149, відповідно до яких верховне судочинство в республіці може здійснюватись лише Верховним Судом УРСР. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла також Постанову «Про Комісію по розробці нової Конституції України».

Крім того, Верховна Рада України у руслі вимог Декларації прийняла ще й Земельний кодекс УРСР (18 грудня 1990 р.), закони: «Про міліцію» (20 грудня 1990 р.), «Про власність» (7 лютого 1991 р.), «Про підприємництво» (7 лютого 1991 р.), «Про банки і банківську діяльність» (20 березня 1991 р.), «Про зовнішньоекономічну діяльність» (16 квітня 1991 р.), та «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17 квітня 1991 р.).

Було і прийнято багато інших документів, які в той чи інший спосіб впроваджували елементи незалежності України. Не зважаючи на принципові розбіжності у політичних поглядах, завдяки тиску народу Верховна Рада УРСР послідовно йшла до утвердження суверенітету держави, задекларованого у Декларації «Про державний суверенітет України».

Хочу зацентувати увагу на XI розділі Декларації «Зовнішня і внутрішня безпека». Там, зокрема, мовиться, що Українська РСР проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти та не набувати ядерної зброї. Проект такого тексту був запропонований народним депутатом України Іваном Драчем. Він мотивував свою позицію тим, що на той час світова громадськість виступала за ядерне роззброєння. За умов прагнення до виходу України зі складу СРСР, чого категорично не сприймали провідні держави світу, такий запис у тексті Декларації до певної міри себе оправдовував. Адже навіть тодішній президент США Джордж Буш-старший відкрито заявив в українському Парламенті, що вихід України з СРСР є недоцільним і США цього не підтримує.

Однак Декларація є всього-на-всього заявою про наміри. Тим більше у її тексті проголошується лише намір України стати в майбутньому нейтральною і без'ядерною державою. А це аж ніяк не зобов'язувало Україну негайно позбутись ядерної зброї в односторонньому порядку. Україна могла, наприклад, виступити з ініціативою поступового ядерного роззброєння всього світу, в тому числі і себе. Але, на жаль, прокомуністичне, промосковське керівництво України в особі Президента Л. Кравчука, голови Верховної Ради І. Плюща під тис-

ком США, Росії, інших ядерних держав пішло на самоприниження, і прокомуністична більшість Верховної Ради прийняла закон «Про ядерне роззброєння України», який проголошував її ядерне роззброєння лише в односторонньому порядку. Як відомо, Україна за ядерним потенціалом займала третє місце в світі, і держави, які гарантували їй захист її територіальної цілісності і суверенітету у грудні 1994 року, а саме США, Росія, Великобританія, КНР, на правовому рівні, крім Китаю, не підтвердили.

Це стосується і записаних у Декларації намірів України стати в майбутньому нейтральною державою. Тоді, за умов гострого протистояння між Варшавським договором і НАТО, заявляти, що суверена Україна стане на ту чи іншу сторону, ввійде в той чи інший військовий блок, означало б для неї не бути визнаною після проголошення незалежності багатьма країнами світу. Але реалії змінилися. Тепер, коли над Україною нависла пряма загроза російської агресії, їй без вступу в НАТО вистояти буде нелегко. Тож тодішні наміри України у майбутньому стати нейтральною державою за умов сьогоденних геополітичних реалій національним інтересам України не відповідають. А Президент України, теперішня Верховна Рада і уряд на такому записі в тексті Декларації просто спекулюють.

Як уже було сказано, з прийняттям Акта незалежності Україна стала юридично незалежною державою. Були сформовані власні державні інституції, і в цьому плані Декларація про державний суверенітет була реалізована. Але, у зв'язку з тим, що в незалежній Україні залишилася стара прокомуністична, промосковська, антиукраїнська по своїй суті влада, Україна не стала державою українського народу і створені національні інституції за своїм духом українськими не є. Лише за президентства В. Ющенка Україна повільно почала набувати українського обличчя.

Тож Декларація про державний суверенітет при такій владі може залишитись просто фікцією, лише формальною декларацією про наміри і не більше.

8 червня 2010 р.

Андрій БОНДАРЧУК

Час великих надій

ДО РІЧНИЦІ З ДНЯ ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Пригадую той день, коли в єдиному пориві сесійний зал Верховної Ради УРСР заgrimів оплесками: прийнята Декларація про державний суверенітет України — документ величезної історичної ваги. Міцні потиски рук, майже повна одна-стайність свідчили, що законодавці, люди різних поглядів вийшли на широку і світлу дорогу, яка веде Україну до давно омріяного статусу незалежної держави. Історія України повна драматизму у своєму прагненні стати такою. З острахом усвідомлюєш, що ще б десяток-другий років — і питання про існування великої держави і великого народу могло б бути під загрозою національного знищення.

Боротьба за незалежність є історичною особливістю українського народу. Воля, незалежність, свобода цінувались нашими «прадідами великими» вище життя. З часу, про який писав Кобзар, історично минуло небагато. Але як деградував національний дух, прагнення до волі багатьох наших земляків! Сесійний зал Верховної Ради став епіцентром боротьби за втілення ідей і принципів Декларації в реальності. І сьогоднішні дні показують, як нелегко перетворювати в закони декларовані у важливому документі слова. Коли наші предки за незалежність не шкодували життя, то сьогодні дехто боїться в парламенті натиснути кнопку «за» — за справжню суверенність, за незалежну державу — Україну.

Декларація, як відомо, проголосила курс на побудову суверенної держави. Рік, який минає, показав, що ми здобули, а що втратили. Здобули поки що реально дуже мало. Так, прийняті закони про економічну самостійність, юрисдикцію майна на території України, про митну справу і зміну митних правил, ряд законів, спрямованих на соціальний захист людей, вихід з кризової ситуації тощо.

Все це потрібні документи. Але, разом з тим, вони є латанням давно зношеної дір'явої української свити. Бо без головного закону — законодавчого за-

твердження свого невід'ємного права на всю власність, яка є на території України, права бути господарем у своїй хаті усі інші закони будуть лиш звичайними папірцями, а розмови про суверенність — порожніми балачками. Правовий статус України нижчий, ніж він був у багатьох колоній.

Нині реальність Декларації перевіряється проектом Союзного договору, який є пробним каменем для кожного жителя України на його політичну зрілість, відданість ідеям наших славних предків — засновників християнської демократичної козацької держави у Європі. Нині то є центральним і доленосним питанням для України. Коли б Верховна Рада УРСР була такою політично близькорою і благословила відомий проект Союзного договору, то це було б національною катастрофою.

Чому? Та з тієї простої причини, що це доведено перебуванням України, як й інших республік, у Союзі за Договором 1922 року. Його результат — глибока економічна, політична, соціальна і духовна криза, в якій нині перебуває суспільство. Єдиним виходом тут є повна політична й економічна незалежність України, як це проголошує Декларація про державний суверенітет. Проект Союзного договору йде всупереч цьому документу, зводить його нанівець. Якщо його автори бачать за ним споруду «оновленого» Союзу, то це не що інше, як новий міраж на зразок «світлого майбутнього». Бо практично нинішній проект Договору і Договір 1922 року є політичні близнята. Коли запропонований нині документ чимось і відрізняється від старого, то лише своїм лицемірством. В одному розділі говориться про суверенні права республік, у другому — вони безцеремонно ліквідовуються.

Тут одночасно хотілося б дати відповіді і на запитання читачів «Радянської Волині», які вони адресують народним депутатам УРСР від Волині. Грукуються вони за таким змістом: Як кожен депутат розуміє суверенітет України? Чи можливий суверенітет одної держави у складі іншої суверенної держави? Чи може бути суверенною держава, яка не має основних атрибутів суверенності: валюти, митниці, армії? Що конкретного вніс кожен депутат у справу побудови суверенної України, у наближення істинного дня її незалежності?

Питання свідчать про глибоке розуміння політичної ситуації, змісту проекту Договору. Так, історія дала нам останній шанс навчитися жити самостійно, відвоювати втрачене, збудувати для наших дітей і онуків нормальне цивілізоване суспільство, правову державу. Бачення України (не проявляється в голосуванні, виступах) як суверенної, незалежної держави — у більшості народних депутатів УРСР від Волині, членів Народної Ради єдине: вона повинна мати повну політичну, економічну і духовну свободу. Тут хотілося б застерегти деяких читачів від спотворення цієї позиції демократичних сил, спекуляції самого терміну «незалежна, самостійна Україна».

Прибічники Союзного договору залякують людей: мовляв, ті, хто прагне незалежної самостійної України, хочуть відокремити її від Союзу, порвати

економічні зв'язки, навіть родинні, сімейні. Ця примітивна теорійка експлуатується навіть людьми високого рангу, здебільшого від правоконсервативного крила КПРС. Повірити у це можуть лише недалекоглядні. Агітувати за самоізоляцію України від зовнішнього світу, в тому числі й союзних республік і Союзу, — на це може зважитись лише політичний невіглас, людина з обмеженою свідомістю.

Мова йде про те, щоб ми мали змогу самостійно, без вказівок московського Центру розпоряджатись своєю долею, своєю власністю. Економічні зв'язки з республіками Україна повинна мати, без цього вона не проживе. Союз, а вірніше, співдружність суверенних держав, я бачу на прикладі країн Європейського Економічного Співтовариства, де кожна держава має незалежність і в той же час інтегрована в єдиний економічний ринок, а не в політичний союз.

Для того, щоб увійти в ЄЕС, країна повинна досягти певного рівня економічного і соціального розвитку. Багатство до багатства — і країни стають ще багатшими. А наші біди стулити в одну — що буде? Тим більше, в проекті Договору сказано, що спільні кошти будуть використовуватись і для вирівнювання відсталих економічних регіонів Союзу. Чи не досить нам на когось гнути спину? Давайте попрацюємо спершу на благополуччя власного народу.

Я був учасником офіційної делегації, яку очолював Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук, під час поїздки в Угорщину. Вперше Україна, як самостійна держава, підписала ряд договорів, які анітрохи не зачіпали інтересів Союзу. І що ж? У Будапешт летить телеграма від союзного Міністерства закордонних справ: мовляв, Україна не має права підписувати договори як держава, бо вона лише частина Союзу.

Ось так. Знайте своє місце. Добре, що Угорщина не зреагувала на великодержавний імперський окрик.

Святкувалось у Запоріжжі 500-річчя козацтва. Центральні засоби масової інформації навіть не поінформували, що там взяв участь і Голова Верховної Ради УРСР, а сам захід представили не як державний, а як якусь національну причуду. Вмовчали вони й про те, як Верховна Рада УРСР відмінила кілька Указів Президента СРСР. Зате з задоволенням смакуються сюжети з життя областей західного регіону України, які препаруються і подаються з коментарем, що розпалює політичні пристрасті.

Ми поки що не господарі на своїй землі. До цього часу, незважаючи на неодноразові вимоги, навіть депутатам не дали розшифрованого бюджету України. Ми не знаємо точно, скільки бере з нас московський Центр, частини свого боргу, частки алмазного і золотого запасу, гігантських видатків на величезну армію, КДБ тощо. Як же можна працювати із зав'язаними очима, не знаючи, що у тебе в кишені, бо там хазяїнує не твоя рука.

Сумно, але доводиться констатувати, що декого це влаштовує. У душу і свідомість деякої частини людей в'їлась рабська покора, думка, що українсько-

му народові завжди треба мати повелителя збоку. В одному з колективів Луцька один такий товариш цілком серйозно видав вбивчий «аргумент» на користь Союзу, який нам пропонує Москва: «Ну, станемо самостійними. А хто ж нами керувати буде?». Не хочеться навіть коментувати цю психологію раба.

Україна, за оцінкою західних учених, має найвищі економічні шанси стати самостійною державою, перейти до ринку. За виробництвом вугілля, залізної руди, сталі, цукру, картоплі Україна займає перше місце серед таких країн, як Англія, Італія, Франція, Німеччина; за виробництвом природного газу, зерна, молока, масла — друге місце; за виробництвом електроенергії, м'яса — третє. Виробляємо на душу населення тонну зерна, 155 кілограмів м'яса, 118 кілограмів цукру, а споживаємо відповідно 140, 68 і 50 кілограмів. Чому ж живемо, як злидарі, не на рівні розвинутих країн, чому по заробітній платі навіть серед радянських республік займаємо 11 місце?

Обманом віє від термінології «Союз — оновлена федерація суверенних держав». Ну чому автори проекту не хочуть навіть заглянути в словник юридичних термінів. Федерація виключає поняття суверенітету, незалежності, вона передбачає підпорядкованість своїх членів єдиному центру. І зовсім смішно, безграмотно звучить: суверенна держава (тобто Україна чи Білорусія) в суверенній державі СРСР. Така собі політична матр'юшка. Навіщо ж обманувати десятки разів уже обманутий народ? Я бачу співдружність і майбутнє України лише в співдружності чи Спільці незалежних держав. Вона, безперечно, повинна мати свою валюту, митницю, армію, символіку, інші атрибути держави. Без них вона не може вважатись такою. Але якраз проти цього виступають правоконсервативні сили. Це прояв неосталінізму, бо Сталін фізично вмер, але політично він живий. І головна біда в тому, що сили, які стримують демократичні перетворення, гальмують побудову незалежної України, цим самим продовжують страждання народу, бо повинні б усвідомити, що їхня ідеологія і програма потерпіли крах, вороття до неї не може бути.

Розпад Союзу на суверенні держави є об'єктивною історичною закономірністю. Бо в кожній виробничій, політичній структурі є певна межа, за якою вони стають неефективними, неможливими для управління. Це стосується і Держави. Адже всі імперії світу вже розпались.

Небагато часу лишилось до осені. Які то курчата будемо рахувати? Бо попри природні особливості настання холодів, політична осінь буде високотемпературною. Який договір буде прийнятий і чи буде він прийнятий?

На осінь падає пік боротьби за президентське крісло. Народ уперше скаже своє слово — кого він хоче бачити першим президентом України. Дай, Боже, нам не помилитись у виборі. Четверта сесія вирішить долю концепції Конституції України, власності України, прийме ряд інших важливих законів, які матимуть доленосне значення для народу України.

Від імені своїх колег — народних депутатів УРСР від Волині — щиро вітаю волинян з першим в історії України національним святом, бажаю міцного здоров'я, сил, успіхів у справі побудови нашої суверенної незалежної Української держави. Бо за святом ще багато нелегких буднів. Встаньмо з колін, люди! Будьмо достойними називатись у світі великою нацією».

***А. Бондарчук**, народний депутат УРСР, член Конституційної Комісії, Голова підкомісії з питань засобів масової інформації (**Обласна газета «Радянська Волинь»**, 16.07.1991 р.)*

P.S. Пригадався після цієї доленосної події епізод: біля Верховної Ради — море народу, ми щойно прийняли Декларацію. Пісні, гомін, маєво прапорів, лозунгів, радісні обличчя. Ми, депутати, виходимо до цього святкового вирування. Якийсь чоловік раптом зриває з себе капелюх і пускає «по кругу»:

— На квіти депутатам!..

Капелюх швидко наповнюється. Квіти кидають нам під ноги... Радість бен-тежить душу... Таке не забувається.

8 червня 2010 року.

Петро ОСАДЧУК

День, що увібрав роки і століття

Весь попередній хід української історії з її злетами й падіннями, сторінками героїчними й трагічними рано чи пізно мусів призвести до того, що сталося 24 серпня 1991 року, — Україна здобула державну незалежність. Те, що восторжествувало дев'ять років тому, визрівало століттями й було підготовлене багатьма поколіннями наших попередників.

І все-таки в кінці двадцятого століття виникли передумови, які пришвидшили пригальмований історичний процес. У середині вісімдесятих років, на гребені горбачовської перебудови й гласності, відбувся злам у свідомості й суспільній поведінці багатьох людей, насамперед мислячої інтелігенції. У народу пробудилася гідність, заговорила громадянська совість. До цього призвели оприлюднені численні, раніше засекречені, недоступні для преси, радіо й телебачення, криваві злочини компартійної системи проти сотень тисяч і мільйонів безневинних людей. Це особливо спрацювало на тлі Чорнобильської катастрофи і повного економічного краху моделі соціалістичного господарювання, що вилось у тотальний дефіцит елементарних продуктів і товарів народного споживання. Про все це відкрито заговорили. А раніше ми жили в світі ілюзій і самообманів, жили, як у летаргічному сні. Раптом свіжим вітром повіяло. Ще зберігалось унормоване писаними й неписаними заборонами, наскрізь пронизане ідеологічним контролем життя, а люди перестали боятися номенклатурних наглядців і кадебівських нишпорок, заговорили відкрито про наболіле, вийшли гуртом на вулиці.

Переді мною щоденникові записи того часу, як людські документи на крутому історичному повороті. «Все було заховане глибоко на дні в абсурдному водіймищі за сімома шлюзами, — читаю записане в зошиті, що стосується 1988 року. — Шлюзи відкрилися — хлинула вода, вивергаючи, котячи з собою страшну правду, перемішану з кістками безневинно убієнних і зацькованих. Ми здогадувались, що правда захована від нас глибоко на дні, але вжахнулись, як її побачили, і вочевидь переконалися, що то правда страшна. Після цього ми

вже не могли стояти на березі й спостерігати за вируючими потоками смертельної каламуті... Так починалося, принаймні для таких, яким був тоді я, переосмислення себе самого, себе в історії та історії в собі.» На той час заступник секретаря парткому в Київській письменницькій організації, я записую в свій зошит сокровенні слова ще за три роки до проголошення Незалежності:

«Хто сказав, що немає вільної України? Відколи я захотів її бачити такою, відколи я уявив її такою, вільна Україна існує не тільки в минулому, вільна Україна існує в майбутньому».

Відомо, що вже на третій місяць роботи Верховної Ради УРСР, вперше обраної на демократичних засадах, 16 липня 1990 року була прийнята Декларація про державний суверенітет України (саме України, а не УРСР). У прикінцевих рядках цього документа записано, що майбутній Союзний договір укладатиметься з урахуванням даної Декларації. Це була вимушена уступка національно-патріотичних сил натиску депутатів-комуністів, зорієнтованих на Москву. Варто простежити, як збагачувалось у депутатів, у тому числі багатьох компартійців, державницьке мислення, і вони, міняючи тактику і стратегію політичної боротьби, цілеспрямовано йшли від суверенітету продекларованого до істинної державної незалежності України. Мова передовсім про тих депутатів, що об'єдналися в Народну Раду — відкриту опозицію тоді існуючій Системі. Опозиція з самого початку добре знала, чого вона хоче. Це були депутати переважно від Народного Руху України, «перші хоробрі» у відстоюванні національної ідеї. Серед них випало бути і мені.

Пісенний мотив

Закувала та сива зозуля —
І душа вознеслась до небес, як Говерла,
Розкувалась душа,
І побачила землю з небес,
І зраділа: земля ще не вмерла!
Закувала, ой, закувала та сива зозуля —
Золоті молоточки процокали у серцях,
Задзвеніли у скронях високих зір,
Закували, ой, закували ту сиву зозулю —
І колеса процокали,
Задзвеніли колеса в Сибір.

***

Хто сказав, що немає вільної України?
ВІДКОЛИ ЇІ ТАКОЮ УЯВИВ СОБІ Шевченко,
Відколи її такою заповів нам Шевченко
Вільна Україна існує не тільки в минулому,
Вільна Україна кличе з майбутнього,
Вільна Україна восторжествує
На нашій — не своїй землі.

***

Посланець недержавного народу
Триста років стоїть біля входу
До високих Кремлівських воріт,
Упосліджений на цілий світ.

Недержавного народу посланець,
Власних ілюзій довічний бранець,
Він стоїть, наступивши на серце своє,
І просить: — Віддайте мені — моє!

***

Витікає кров
Із прапорів,
І стають вони синіми,
Як наше тіло,
Коли нас катували
В СПУ, в НКВД, в КДБ.

Витікає кров
Із прапорів,
Витікає наша кров
Із прапорів,
І стають вони жовтими,
Як наші обличчя,
Коли нас кидали
В чорні ями ГУЛАГу,
Биківні,
Дем'янового Лазу...

Витікає кров
Із червоних прапорів,
Витікає наша кров
Із червоних прапорів...
І стають прапори синьо-жовтими,

Кольори страждань і смерті
Переборюють море крові,
Стають кольорами надії
І воскресіння.

1990 р.

***

Росіє-матінко, ти праведно вчинила,
Що несподівано мене осиротила,
Прийнявши вікопомний документ
Про свій суверенітет.
Але чому? Скажи мені, навіщо
Не хочеш закріпити цього навечно,
А все чекаєш підходящу мить,
Щоб знов мене усиновить?!
Росіє-матінко, я помолюсь за тебе,
Щоб ти зростала від землі до неба,
Щоб рум'янів твій пишній коровай,
Але прошу: без мене процвітай!

***

Барви неба і сонця звели небозводи
І єднають народ на шляху до свободи, —
Щоб ми знали свою споконвічну дорогу
І служили несхибно Вітчизні і Богу,
Щоб душа розпрявилась й зросла, як Говерла,
Щоб ніколи-ніколи Україна не вмерла,
Барви неба і сонця, мов космічні опори,
Оповивши світанки в краю непокори,
Відкривають безмежність над нами і за нами,
Ніби прапор вселенський над всіма прапорами.
Барви неба і сонця звели небозводи
І єднають народ до шляху до свободи.
Барви волі моєї. Нема їм заміни
В неповторно високих небесах України.

***

Україно, твоя незалежність,
Наче політ у безмежність.
Пролітаю в блакитнім просторі,
Безвір'я долаючи і недовір'я.
Поміж обезкровлені зорі
Днів не бачу, одні надвечір'я,

Оповиті в чужі сузір'я.
Україно, твоя незалежність
Так захована в обережність,
Що в твоїй дивовижній долі
Волі менше, аніж неволі.

1995 р.

***

Серед лісів, у заповітнім плесі,
де чистоту плекають небеса,
Бринить-плюскоче вічний голос Лесі,
Нуртує краю сила і краса.
На цій землі, рокованій від роду,
Де кожен крок — пролог і заповіт,
Себе знаходим в імені народу,
Ступивши в Лесин богорівний слід.
На цій землі, яку терзали битви,
В яку неволя в'їлась до основ,
Приречені свій рідний край любити,
В єдину зброю віримо — в любов.
На цій землі нам жити й помирати,
і жить по смерті, як не є.
Життя людського варіанти
Вінчає царствіє твоє.
Мені відкрилася дорога,
Яку давно обрав я сам, —
Хто в землю вірить, як у Бога,
Не зрадить отчим небесам.
Життя спішить життю на зміну,
Мій смертний птах літа кує.
Я той, хто вірить в Україну,
Як вірять в царствіє твоє.

1990 р.

Ті, що були першими,
Чесними, порядними,
Свою справу звершили
Й стали другорядними.
Ті, які ховалися,
У кущах сиділи,
По хребтах піднялися,
Нам на шию сіли...

***

Нас мало, Боже мій,
Нас дуже мало!
Замало нас вже більше треста літ.
На чім тоді тримається мій світ?
А що ж тоді предтеч тримало?!

25 травня 2010 року.

Любомир ПИРІГ

Чому я не проголосував?

Липень 1990 року... Створення попереднього року Народного Руху України, бурхлива передвиборна кампанія цього року, створення опозиційної до лівої більшості у Верховній Раді УРСР Народної Ради — усе це окрилювало, сповнювало сподіваннями, надихало.

День у день обговорюється, дискутується в сесійному залі ідея незалежності України. Ідея матеріалізується в проекті Декларації про державний суверенітет України, який неодноразово ставиться на голосування постатейно і, нарешті, 16-го липня, після поіменної реєстрації депутатів, з самого початку ранішнього засідання приступають до голосування в цілому.

Стенограми засідань Верховної Ради того часу сьогодні читаються як пригодницький роман. Цікаво пізнавати, як думали і висловлювалися тоді деякі відомі сьогодні особи...

Отже, 16-го липня... У залі відчувається напруга. Усі відчувають, що наговорилися, насперечалися, пора, нарешті, приймати рішення.

Я сиджу на своєму місці в лівому секторі сесійного залу, першим в ряду, недалеко від бар'єру ложі, в якій сидять члени тимчасового секретаріату. Тепер в цій ложі — місця для членів Уряду. Переді мною Михайло Голубець, справа від ложі, недалеко і вище від мене — депутат від Полтавщини полковник Федір Кіпаріс. Завжди ходив у військовому мундирі, добродушний, комунікабельний, розмовляв дещо хриплим голосом, переважно російською мовою.

Головуючий Іван Плющ ставить проект Декларації на поіменне голосування. І тут чую по-солдатськи нецензурно висловлений, адресований собі приглушеним голосом сумнів, — «как голосовать?» Машина голосування запущена, секунди пишуть з відліком на табло. І тут стиснутим від хвилювання і напруги голосом, із затиснутими кулаками на колінах обертаюсь до нього — «За!».

Заки я розслабився, закінчилися секунди, відведені на голосування, і моє натиснення на кнопку вже було безрезультатним. Але Федір Кіпаріс проголосував «за».

Тому пізніше мені довелося писати заяву, щоб мій голос долучили до тих, хто схвалив і прийняв Декларацію.

Липень 2000 року.

Василь СКАЛЬСЬКИЙ

Досвід об'єднання

Я пам'ятаю той день, коли ми, народні депутати Верховної Ради першого скликання, голосували за «Декларацію про державний суверенітет України». Депутати в той час були на політичному підйомі та як ніколи єдині у своєму прагненні надати Україні реальної незалежності. Демократи і комуністи (так звана «група 239», до якої я входив) голосували за державний суверенітет. Це була спільна з опозицією вистраждана мета. Розбіжностей у питаннях незалежності як у комуністів, так і в демократів не було.

На той час були різні погляди на інші процеси державного будівництва, реформування економіки, роздержавлення, приватизації і т. ін. Ця боротьба інтересів і поглядів розгорнулася пізніше. Життя сьогодні все розставляє на свої місця. Інакомислення та відмінність у поглядах і підходах у народних депутатів як тоді, так і сьогодні загальмували процеси становлення України як незалежної могутньої держави і входження її в світову ринкову економіку. Не сприяли цьому постійні суперечки не тільки у самій Верховній Раді, але й у виконавчій гілці влади: між Президентом, Прем'єр-міністром і парламентом.

Як наслідок, наша держава досі не має Програми економічного розвитку. Жоден уряд не представив повний текст такої Програми, яка могла б стати дорожньою картою для всіх гілок влади. На жаль, ми не маємо сьогодні ні стратегії, ні тактики входження в світову економіку. Ми не знаємо, як краще і з ким вигідніше будувати довготривалі економічні проекти. Ми не можемо вирішити жодного стратегічного питання: будь то входження в НАТО, військовий союз з Росією, повноправне членство в Європейському союзі та інші альянси, спілки, союзи.

Ось чому, на мою думку, на сучасному етапі розвитку в нинішньому політичному процесі необхідно, щоб головним завданням було формування порозуміння між народними обранцями і тими, кому народ довірив головні посади в державі: між Президентом, Прем'єром та парламентом. Вірю, що тільки розумна єдність у поглядах можновладців і політиків на головні виклики сьогодення спроможна вивести Україну на гідне місце в світовому товаристві. Таку єдність

можна і треба досягти, згуртувавшись навколо національної ідеї — ідеї, яка об'єднує і схід, і захід — весь народ України.

Якщо ми, народні обранці, в 1990 році змогли об'єднатися навколо Декларації про державний суверенітет України і в 1991 році вибороли незалежність нашої державі, то сьогодні, як на мене, варто об'єднатися навколо національної ідеї і все робити для того, щоб наша нація могла достойно жити і розвиватись у сучасному світі.

30 березня 2010 року.

Николай ПИВЕНЬ

Реальный документ развития государства

Прошло 20 лет — 16 июля 1990 года золотыми буквами вписано в новейшую историю Украины. Как реальный документ, Декларация дала ориентир развитию государственности, она явилась основой для новой Конституции, Законов Украины. Декларация о государственном суверенитете Украины положена в основу Акта провозглашения независимости Украины 24 августа 1991 года, одобрена народом 1 декабря 1991 года на всеукраинском референдуме более 90 % голосов избирателей.

Но за эти годы политиканство поставлено на первое место и депутаты потеряли статус народных, они стали партийной принадлежностью современных вождей, захвативших власть в законодательном органе, депутаты отстали от сознания народа, потеряли с ним связь и защищают интересы кланов. Выборы всех ветвей власти превратились в фарс, политические игры, народ не допустили к власти, граждан — к управлению государством.

Меня сегодня не интересуют существующие клановые дерибаны, мне не нужен грязный бизнес, мне дорога моя отчизна и земля, на которой живу я, мои дети, внуки и честные и порядочные соотечественники.

Не такая, как сегодня, Украина была в головах тех, кто провозглашал ее независимость. А сколько благородных законов в начале 90-х годов прошлого века потом испоганено изменениями и дополнениями, и это отрицательно отразилось на Украине, как суверенном независимом субъекте международных отношений, заставляет констатировать весьма неприятную очевидность.

Повседневная практика современной власти от села до столицы показала пренебрежение Конституцией и законами, циничное нарушение прав и свобод граждан, и все это привело к тому, что такое государство, как Украина с ее богатейшими ресурсами, географическим статусом оказалась бедной, а народ нищий.

Власть родственников и кумовьев, друзей и соратников по партии, привыкших за эти годы к безнаказанности, все делает, чтобы надолго зафиксировать это состояние и продолжить делить ее на своих и чужих, забыв о тех, кто не одним поколением заработал и накопил это богатство.

Нельзя оспаривать и черные пятна нашей истории, они были — это голод, репрессии, предательство перевертышей...

Но ведь кто сегодня мешает правительству восстановить крупнотоварное сельскохозяйственное производство, а государству всю технику, которая простаивает на базах и складах, направить на поля, она окупится, а каждое рабочее место на селе даст возможность обеспечить работой 12–14 человек в отраслях народного хозяйства, а это тот локомотив, который выведет страну из кризиса, это экономический базис стабильного развития АПК, политического суверенитета и независимости Украины.

Многие политические силы кричат о защите национальных интересов Украины и одновременно поочередно сменяют друг друга, продолжают воровать и торговать народными богатствами, а наши люди превращаются в дешевую рабочую силу и верят в светлое будущее. Это зомбирование довело до того, что в стране спивается нация, процветает наркомания и проституция, а в этот период дети и внуки «партиотов» учатся и работают за границей, отдыхают на морях и океанах, посещают бары, рестораны, ужин которых обходится по стоимости затрат на питание целого населенного шахтерского поселка. «Светскую жизнь» устроили жены, дети министров, сегодняшних депутатов, мэров городов, новоявленных бизнесменов. А в этот период нация превращается в жebraков, забыв о патриотизме, гуманизме, истории и культуре. Живут с одной мыслью, как прожить очередной наступающий день.

Сегодня народ Украины посетила беда, когда горе-политики постоянно спекулируют на его безысходности, доверчивости и житейской доброте. И когда мы все проводили реформы, повышали благосостояние, нас осталось менее 46-ти млн. человек. Кто будет понимать нас в мире? Народ, который позволил себя уничтожить? А во-вторых, когда мы перестанем всех обвинять в своих бедах?

Ложь, демагогия, лицемерие стали нормой для политических вождей.

Одновременно хотелось бы в преддверии двадцатилетия принятия Декларации о суверенитете Украины напомнить, что сегодня имеется шанс изменить курс внешней и внутренней политики. Поднять производство до уровня 90-х годов, в течение 10-ти лет войти в 20 развитых стран мира. Перейти к модели дорогой рабочей силы и достойной старости. Уйти от практики выборов по партийным спискам на всех уровнях выборов власти, убрать двоевластие в стране, которое тормозит развитие регионов.

Всё это позволит построить нормальную цивилизованную демократическую жизнь в Украине. И самое большое богатство Украины — это человек, во имя его и был принят этот исторический документ 16 июля 1990 года 355 народными депутатами Верховной Рады Украины в поименном голосовании.

10 мая 2010 года.

Юрій ЄЛЬЧЕНКО

Дотримання Декларації про державний суверенітет України — справа честі державної влади

Оскільки для аналітичної статті я не маю достатньої інформації, обмежусь лише окремими особистими враженнями щодо її реалізації.

Найголовніше, як у ній і зазначено, Декларація визначена (і це якщо не найважливіший її елемент) основою нової Конституції, законів України. Звичайно, не обійшлося без певних відступів, особливо в процесі дотримання навіть принципів положень Декларації. Саме на цьому і вважав би передусім зупинитися, оскільки це мені краще видно як депутату, який очолював у парламенті дванадцятого скликання (1990—1994 рр.) підкомісію з питань міжреспубліканських відносин Комісії Верховної Ради (тепер Комітети ВР) з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. Тут, як ніде, можна порівнювати, співставляти...

Що ж хотілося б зауважити? Перш за все, про відступи від Конституції України стосовно прав людини, її привілеїв та пільг. Адже саме ці чинники визначають якість життя. І якраз тут ми фіксуємо найвідчутніші розходження, порушення. Для прикладу процитую окремі статті Конституції України:

«Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується... Використання примусової праці забороняється;

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло;

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним (підкреслюю — державним. — *Авт.*) фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговуван-

ня. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно;

Стаття 53. Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах..., надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності».

Це стосується і змісту Декларації. Пошлемося, зокрема, на положення її другого розділу: «Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада... Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України».

А як воно в нашому житті?

Або ще приклад з четвертого розділу Декларації про те, що земля, її надра, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, весь економічний і науково-технічний потенціали є власністю її народу.

А тепер хай читач подумає — як реалізуються наведені положення Конституції та Декларації.

Ми перебуваємо під впливом кризи в різних суспільних галузях. Але справедливо буде стверджувати, що реалізація наведених у цитатах з Конституції прав та положень Декларації не набагато змінилася.

Бо таке наше сьогоднішня.

30 квітня 2010 року.

Микола БАЛАНДЮК

Різдво моєї держави

Велике краще видно на відстані? Напевно, коли люди не короткозорі. У випадку щодо Декларації про державний суверенітет України у мене виникають неоднозначні асоціації. Мені, як учаснику тих буреломних подій, вбачається у цій події велич. Велич, яка не тільки своєю вершиною ховається високо в хмарах, що приховує справжню висоту, але й являє собою айсберг, у якого справжня сутність глибоко занурена в океані. З іншого боку, десятиріччя не уваги, що межує з ігноруванням. Днями перегорнув настільний перекидний календар. Непогано оформлений, написаний українською мовою, майже кожна сторінка інформує про якісь важливі дати. Такими календарями користуються безліч людей, тому що зручні. Відкриваю 16 липня 2010 року. На сторінці червоними літерами зазначено про те, що в Україні в цей день державне свято — День бухгалтера. Я шаную цю категорію фахівців і не маю нічого проти, щоб саме в цей день було їхнє свято. Але саме в цей день 20 років тому була прийнята Декларація про державний суверенітет України, доленосний для українського народу документ. Про це в українському календарі жодної згадки, навіть чорною фарбою. Скоро відзначатимемо 19-ту річницю незалежності України, але ми продовжуємо на державному рівні святкувати першотравневі свята, які ніякого відношення до нашої державності не мають. Феномен?

Але мене більше цікавить інший феномен.

Це феномен депутатського корпусу 12 скликання Верховної Ради УРСР, який 20 років тому попри величезні об'єктивні і суб'єктивні протиріччя, прийняв, воістину, планетарні рішення для українського народу, нації і держави. Прошло 20 років, за цей час зміцніла держава, виросло нове покоління, яке не знає СРСР, чотири рази змінювались прізвища Президентів, шість разів прізвища Голів Верховної Ради, стала іншою Європа. Але і сьогодні народні депутати не здатні спромогтися народжувати документи, які б могли бути рівноцінними та претендувати на його наступництво, на подальший розвиток його ідей. Цей феномен є незбагненим і сьогодні. Як могло бути, коли люди, які не знали іншої системи, аніж радянської, які пройшли школу КПРС, для яких Бандера і Шухе-

вич, м'яко кажучи, не були героями, спромоглися відчутти у глибині своїх душ отой паросток генів українства, який віками пробивався через товщу віків. Його гнули, чухрали, обламували, нищили, а він, як та берізка після важкого сніжного обледеніння, знову розпрямлявся, набирився сил, зеленів і пробивався до сонця, до волі і таки проріс.

Спогади про ті події українського державотворення чомусь із пам'яті дістали один банальний епізод. Там також мала місце асоціація щодо сонця і волі. Проходити військову службу мене направили до Середньо-Азіатського прикордонного округу. Був початок літа, пустиня Кара-Кум. Неймовірна спека, контакт з піском залишає опіки. Хмари інколи з'являються, але виключно від піщаних бур. Сонце, яке в інших місцях є неодмінною умовою життя, там стає вбивцею усього живого. Формується впевненість — тут ніколи і ніщо не може вирости. Але саме там бог подарував мені щастя побачити чудо шаленої любові до життя на волі. Прийшов лютий. Майже миттєво зазеленіла пустеля, а потім завітчалась червоними маками. Їх було так багато, що ця божественна краса здавалася безмежною. Стільки не сягало око — все навколо було в помаранчево-червоному кольорі. Макові поля починалися поруч з нашою заставою. Я пішов у це божественне море, щоб доторкнутися і відчутти аромат, щоб переконатися, що це правда, що це не марево, яке часто там супроводжує людину. Нарвав величезний букет маків і вирішив принести його до казарми та порадувати своїх колег. Але доки я дійшов — букет маків осипався. Не вірячи, що так може бути, я мав ще декілька спроб занести клаптик тієї неземної краси у казарму — наслідки залишалися однаковими. Маки, зернятка яких пустеля вбивала впродовж нескінченного літа, уціліли, дочекались умов, проросли, розквітли, але за лічені хвилини осипалися, відмовляючись хоч трохи пожити в неволі.

А нещодавно на фіззарядці я зустрівся з Михайлом Горинем. Ми живемо в одному будинку. Був красивий ранок, над оболонською затокою стелився бархатистою ковдрою туман. Я пожартував. «Маємо з Вами можливість інколи милуватися такою красою і дивно, що за це задоволення ніхто не вимагає грошей». Михайло Миколайович підтримав мій гумор, але потім несподівано спохмурнів, згадуючи один ранок кінця серпня—початку вересня 1985 року. То було в Мордовії, у концтаборі. Красиво сходило сонце, небо — чисте і синє, наче українське, але повітря було наповнене холодом осінніх заморозків та ще якоюсь дивною тривогою. Групу в'язнів із чотирьох чоловік серед яких: Михайло Горинь, Василь Стус, Левко Лук'яненко, вивели на тюремне подвір'я. Несподівано пролунала команда наглядача: «Всім раздеться до гола». В'язні переглянулись між собою і виконали наказ. Потім пролунала команда: «Всім присесть». Усі присіли. Раптом тюремний двір прорізала чергова, до цинізму принизлива, команда: «Всім раздвинуть ягодицы». Стерпіти це не вистачило сил у Василя Стуса. Він різко піднімається, підскакує до наглядача і на все тюремне подвір'я кричить: «Ви, московські кати, скільки ж ви ще будете знущатися над українця-

ми! Знайте, розплата прийде!». То був останній епізод, коли М. Горинь чув і бачив В. Стуса. В цей день В. Стуса кинули у карцер, там він оголосив суху голодовку. Через чотири дні велетня українського духу не стало. Він віддав перевагу смерті над життям у неволі.

Кандидатом у депутати Верховної Ради України мене висунув колектив ВО «Придніпровський хімічний завод» у м. Дніпродзержинськ. Це елітне підприємство було у складі союзного Міністерства середнього машинобудування, яке спеціалізувалось на видобутку та збагаченні урану для військових цілей та атомних станцій.

Підпорядкування виключно Москві, фахівці готувалися на Уралі, в Москві та Ленінграді. Тому шукати якийсь український 'рунт було марною справою. Я приїжджав на завод, зустрічався з колегами, друзями, розповідав про настрої і ситуацію у Верховній Раді, про перспективи України. Кожний наступний приїзд віддаляв мене від їхньої позиції. Відчував, що більшість мене не розуміє. Навіть друзі.

А тим часом, політичне повітря України насичувалось ейфорією позитивних змін, від якої п'яніло суспільство. Засоби масової інформації, відчувши цензурну відлигу, почали наповнюватись ще не зовсім зрозумілими, але інтригуючими термінами: «економічний суверенітет», «політичний суверенітет», «суверенітет у сфері зовнішніх відносин», від них дихало чимось глибинним, омріяним і таким довгоочікуваним для всього українського люду. Ми відчували, як снігові замети радянськості у наших серцях почали танути і насичуватись новою весняною водою. Мені, ще до прийняття Декларації, стало зрозуміло: українська держава відбудеться вже дуже скоро. Разом з тим, кожна дискусія у Дніпродзержинську закінчувалась повним непорозумінням. Чи у мене не вистачало потрібних аргументів, чи мене не хотіли чути, адже два місяці тому за мене на виборах до Верховної Ради віддали свої голоси 60 % виборців. Мою душу шматували протиріччя. Вони нищили мій настрій, сіяли сумніви, народжували невпевненість. У цьому колективі, де я пропрацював все своє попереднє життя, я почав відчувати щось більше, ніж просто непорозуміння.

Я зрозумів, що прийшов час вибирати. Є завод, колектив, приятелі зі своєю правдою, яка з кожним днем стає для мене все більше чужою. І є щось величне, незбагнене, що очищує, підносить душу і бере в полон тіло і що виростає із таких інтригуючих слів, як суверенітет, незалежність країни, воля моєї нації. Я обрав друге. Втратив завод, виборців, приятелів, декого із друзів. Пройшло 20 років, а впевненість щодо правильності свого вибору не тільки виросла, вона переросла в гордість за той вибір.

Я не тільки про себе. Про такий феномен вам можуть розповісти багато моїх колег, без яких тієї велечі, яка закладена у Декларацію про державний суверенітет, тоді могло і не бути. Таку ж стежку обрали чимало колег того скликання, серед яких: О. Барабаш (Жовті Води), М. Істратенко (Дніпродзержинськ), М. Бай-

рака (Кривий Ріг), В. Васильєв (Димітров), Б. Марков (Херсон), О. Піскун (Суми), Ю. Серебрянников (Донецьк), О. Шеховцов (Краматорськ), І. Бойко (Запоріжжя) та багато-багато інших.

Починаючи з травня, у депутатському середовищі розпочався період нескінченних дискусій. Збиралися різні групи, в різному форматі, у Верховній Раді та за її межами, вранці і у вечері, але тема була одна: про модернізацію та суверенітет українського суспільства. Таких, хто категорично не сприймав цей процес, було мало. Тому дискусія велася навколо глибини суверенізації України. Водорозділ позицій, з якого починалися протистояння, фактично проходив по межі: економічний суверенітет чи економічний і політичний (повний). Важливо було те, що значну частину депутатського корпусу представляли директори заводів, колгоспів та інших підприємств, які в глибинах душі завжди носили бажання бути більш самостійними щодо управління підприємствами і тому чимало із них активно підтримували ідею економічної незалежності.

Окремо хочу звернути увагу на постать тодішнього Голови Верховної Ради Івашка В. А. Менше двох місяців він обіймав цю посаду. Разом з тим, не зважаючи на колосальне протистояння у депутатському середовищі, йому вдавалося знаходити порозуміння із усіма політичними течіями та організувати системну діяльність Верховної Ради. Саме за його підтримки закладалися перші камені у фундамент побудови демократичного парламенту України. В умовах існуючої на той час комуністичної більшості та проросійського лоббі, створювались ідеальні умови для ігнорування як демократичних починань, так і значної частини державницьких ініціатив від опозиції, яка ідентифікувалась з Народною Радою. Але саме за підтримки В. Івашка до Регламенту роботи Верховної Ради були закладені не тільки принципи поваги до опозиційної сили, але цей статус був юридично оформлений. Я з присмаком гіркоти згадую, як ця людина втратила Україну, а Україна — розумного політика і громадянина.

На початку липня ситуація навколо проекту Декларації різко загострилася. В цей період велика група депутатів відбула до Москви на XXVIII з'їзд КПРС, який проходив з 2—13 липня. З'явилась реальна загроза відсутності кворуму при можливому розгляді проекту Декларації у парламенті. На вимогу опозиції 6 липня Верховна Рада приймає постанову, якою зобов'язує всіх делегатів повернутися до Києва. На з'їзді В. Івашко був обраний головою редакційної комісії. В цей час радикально налаштована група депутатів разом з громадськістю організували пішу ходу від Верховної Ради до річкового порту. Вони несли опудало Івашка і символічно відправляли його до Росії. Тяжко уявити його стан. Є підстави вважати, що саме такого розвитку подій він не очікував і не міг адекватно відреагувати на такий виклик. Можливо, саме ця травма змусила його 9 липня написати заяву про відставку з посади Голови Верховної Ради України, мотивуючи, що не бачить у Верховній Раді «надійної опори для здійснення програми економічного, соціального і культурного відродження України». Через декілька

днів він був обраний заступником Генерального секретаря ЦК КПРС, а невдовзі помер у Москві.

Сьогодні небагато людей знає, що 16 липня 1990 року, після прийняття Декларації про державний суверенітет, Верховна Рада прийняла ще одну унікальну постанову. Вона називалася «Про день проголошення незалежності України». Постанова складалась з одного пункту: «Вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України». Скасована ця постанова була лише 20 лютого 1992 року.

Ще не будучи незалежною, Україна на державному рівні, вперше, відзначила День своєї незалежності 16 липня 1991 року. Без сумніву, цей факт мав колосальне психологічне значення для нашого суспільства, яке завагітніло незалежністю і акумулювало ресурси та створювало умови для благополучного прийняття пологів. Упевнений, що процес підготовки і прийняття Декларації, документа-феномена, який на певний термін став для України одночасно: Прапором, Гімном, Конституцією і символом незалежності, став найважливішою терапією, яка сприяла народженню незалежності держави без «кесаревого» втручання.

7 червня 2010 року.

Олександр КОЦЮБА

Потенціал і перспективи історичної місії Декларації про державний суверенітет України

З прийняттям 16 липня 1990 року Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет України (ВВР. — 1990. — № 31. — С. 429) було прийнято і постанову законодавчого органу «Про День незалежності України», якою встановлено всенародне свято Українського народу.

Тоді цей дійсно історичний День незалежності в 1990 році об'єднав абсолютну більшість громадян, хоча і відзначався «по-домашньому» (система влади не мала часу на підготовку та офіційні приготування). Суспільство не було розколотим: його єднала Декларація і надії на її виконання владою. Обрані на мажоритарній основі народні депутати всіх рівнів мали довіру людей та поважний авторитет.

День незалежності України 1991 року громадяни побачили в традиційних й протокольних церемоніях: напередодні офіційні урочистості відзначалися в Палаці «Україна» із запрошенням представників інших держав, дипломатичного корпусу та заслужених людей, мав місце і виступ Голови Верховної Ради України, а 16 липня 1991 року по всій країні майоріли прапори й Свято прикрашала символіка й атрибутика України. Дискусії між людьми виникали, але розколу в суспільстві не було.

Таким було прийняття Декларації і встановлення Дня незалежності України. Також спокійно та мирно пройшов перший річний ювілей: гідно, святково — в кращих народних звичаях і традиціях. Проте через місяць чорною плямою накрили демократичний український небосхил московські події 19—21.08.91 р., які викликали закономірний і виправданий протест громадян в Україні. Як їх наслідок Верховна Рада України зібралася на позачергову сесію і 24 серпня 1991 року прийняла похідний від Декларації документ — *Акт проголошення незалежності України* (ВВР. — 1991. — № 38. — С. 502).

Спритні в боротьбі за владу, але недалекоглядні для гідної мудрості в державному політичному житті ділки, по-своєму сприйняли даний теж важливий історичний документ і розпочали (у народі цей примітив називають хуторянським) політично їх протиставляти: а) 24 серпня 1991 року без об'рунтованих висновків прийнято нову постанову Верховної Ради України про відзначення Дня незалежності України щорічно 24 серпня, але перша постанова не була скасована і таким чином майже півроку в законодавстві значилися два «Дні незалежності України» — 16 липня і 24 серпня; б) лише на початку 1992 року скасовано першу постанову Верховної Ради України «Про День незалежності України» 16 липня 1990 року і залишилася в силі друга постанова законодавчого органу — про День незалежності України — 24 серпня 1991 року; в) з урахуванням цих обставин сталися проблеми в розвитку національного законодавства і Декларація не стала повноцінною основою нової Конституції України, втратила зв'язок з міжнародним правом й загальмувався вступ України в Європейський Союз.

По-перше. Якщо юридично сприйняти, що незалежність України історично рахувати з 24 серпня 1991 року, то до якої сфери відносин або суспільної формації розвитку віднести історичний період існування й діяльності України з 16 липня 1990 року — з Дня проголошення її незалежності та суверенітету — до 24 серпня 1991 року? Як визначити і назвати цей період? Очевидно, законодавець і науковці мають достеменно вивчити ці питання та зробити висновки й внести позитивні зміни.

По-друге. Оскільки *Декларація* про державний суверенітет України *не скасовувалася і не змінювалася*, то до якого періоду суспільного розвитку її слід віднести? Чи до періоду незалежності й суверенітету, чи до якогось нового періоду, і як його назвати та унормувати те законодавство, яке прийняте за період з 16 липня 1990 року і до 24 серпня 1991 року?

По-третє. Після прийняття *Декларації про державний суверенітет України на її основі* прийнято надзвичайно важливі, які стверджують суверенітет і незалежність України, нормативно-правові акти: Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» (03.08.90 р.), Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (17.10.90 р.), Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» (24.10.90 р.), Закон України «Про державну податкову службу в Україні» (04.12.90 р.), Закон України «Про бюджетну систему України» (05.12.90 р.), Закон УРСР «Про ціни і ціноутворення» (07.12.90 р.), Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (07.12.90 р.), Земельний кодекс України (18.12.90 р.), Закон України «Про міліцію» (20.12.90 р.), Закон України «Про власність» (07.02.91 р.), Закон України «Про підприємництво» (26.02.91 р.), Закон України «Про банки і банківську діяльність» (20.03.91 р.), Закон України «Про зовнішньоекономічну

діяльність» (16.04.91 р.), Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17.04.91 р.), Закон УРСР «Про утворення Кабінету Міністрів Української РСР» (18.04.91 р.), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (23.04.91 р.), Закон України «Про захист прав споживачів» (12.05.91 р.), Закон України «Про освіту» (23.05.91 р.), Закон України «Про Арбітражний суд» (04.06.91 р.) та багато інших.

Вище названі й інші нормативно-правові акти, починаючи з 16 липня 1990 року і базуючись на Декларації, регулювали фактично всі сфери суспільних відносин України як у внутрішніх, так і зовнішніх чи міжнародних відносинах. У сукупності вони створили основи правової системи України як незалежної і суверенної держави. Наприклад, в Законі про зміни і доповнення тодішньої Конституції України прямо вказувалося: *«У зв'язку з прийняттям Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада... п о с т а н о в л я є: Внести до Конституції (Основного Закону)... зміни і доповнення».*

Цей та інші приклади, зокрема про створення Кабінету Міністрів і органів суду в Україні, переконливо доводять, що Декларація мала найвищу юридичну силу і була правовою підставою для внесення змін і доповнень до Основного Закону України (Конституції), а також на її основі здійснювалися установчі повноваження по створенню органів виконавчої та судової влади.

Окрім цього, з моменту прийняття Декларації діяла і нині діє норма, що *«Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод».* Тому переконання, побудовані на принципах та історичних фактах про те, що тодішні самовпевнені керівні політики вчинили безпідставну й не конституційну зміну розвитку України, не є науково об'рунтованими.

Як можна було виключити Декларацію з проекту нової Конституції, коли є неспростовні факти, що *конституційна більшість в 357 голосів народних депутатів України* прийняла Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 року і Верховна Рада Україна цього ж дня прийняла постанову про *День незалежності України*. Також незаперечним є і те, що 26 народних депутатів України не голосували за Декларацію з різних причин, більшість з яких (17) подали до Секретаріату сесії офіційні заяви з проханням зарахувати їх голос «за» прийняття Декларації. В цілому загальне число тих, хто голосував у Верховній Раді України за прийняття Декларації, становить *374 народних депутатів України*. (Декларація про державний суверенітет України. 10 років. 1990—2000 рр. К. 2000. — С. 4).

Про юридичну силу Декларації як правовий акт найвищого рівня свідчать і такі факти. Надання юридичної сили Декларації відбулося завдяки виваженим і логічно узгодженим із суспільством діям законодавчого органу влади — Верховної Ради України. Саме парламентським шляхом вона в 1990 році здійснила демократичні конституційні кроки, щоб 17 березня 1991 року та 1 грудня

1991 року Декларація України була всенародно обговорена і народ мав можливість добровільним волевиявленням абсолютної більшості схвалити її на всенародних референдумах. (Там само. — С. 38).

Верховна Рада України в складних умовах не тільки прийняла Декларацію, надавши їй конституційного значення як основи нової Конституції України, а її положенням і принципам — юридичну силу правового акта найвищого рівня, але й отримала всенародне схвалення. Нині, в сучасних умовах реформ, необхідно сказати правду, чому і з якою метою та за яким правом згодом політичні діячі змінили цей курс, а партії замовчують вище названі історичні факти. 1996 року під час прийняття нової Конституції України «вождями» було сплановано юридично недолугу акцію про виключення з її проекту навіть посилення на Декларацію.

Все ж таки справжня історія — річ неспростовна. *20-й рік Декларації України — це Ювілей відтворення Українським народом свого історичного природного права, дійсного верховенства права громадян і народу.* Реальне здійснення прав і свобод людини і громадянина може бути успішним завдяки історичному інтелектуальному надбанню всього українського суспільства — *Декларації про державний суверенітет України* в якості основи Конституції України.

Впевнений, що наша країна правильно вибрала *європейський курс розвитку* і в цьому контексті найбільш переконливим прикладом є історичний зв'язок між деклараційними і конституційними правами людини і народу, який яскраво відобразився в проекті *Європейської Конституції*. Це переконливі міжнародні приклади. Декларації стали основою Лісабонського конституційного договору, а для Європейського Союзу 2009 рік став роком найвищого конституційного досягнення світового значення.

Порівняльний правовий аналіз свідчить, що в його основі, як і в проекті Європейської Конституції, використано базові норми й положення *декларацій*, визнаних народами цивілізованих країн. Саме вони стали предметом всенародного обговорення в країнах Європейського Союзу, отримали схвалення їх абсолютною більшістю народів у ході демократичного розвитку даного деклараційно-конституційного процесу.

Гадаю, що завдяки таким демократичним процесам в основу Лісабонського договору покладено *деклараційні правові надбання конституційного значення*, а сам конституційний договір став відкритим для подальшого його визнання народами інших країн, приєднання їх держав до нього в установленому порядку, що сформувало нові демократичні конституційні засади великих перспектив співробітництва між народами та шляхи вдосконалення національних і міжнародних конституційних відносин.

Наш український приклад 90-х років з прийняттям Декларації і схвалення її народом є деклараційно-конституційним європейським становленням, яке неправомірно зупинено. Новий етап його відтворення — це продовження про-

цесу 2008—2009 років, створеного Європейським Союзом, який і для України у нових умовах є повчальним. Декларація 1990 року, як вже підкреслювалося, прийнята законодавчим органом визнаної у світі України як співзасновника і члена ООН. Тому відновлення виконання умов Декларації — запорука її реалізації як *основи* конституційного становлення й розвитку України в сучасних умовах європейської демократії.

Величезне значення сьогодні має історичний аспект цієї проблеми для України як спадкоємниці Стародавньої та Київської Русі, що має надзвичайно складну історію з неодноразовою втратою державності. Це факти історії, але вони не розкриті в усій повноті. «Правда Руська», «Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім» та інші пам'ятки культури не тільки відображають розвиток державності, але і головне — спільну історію народів як базові надбання й відтворення всієї культури України.

Ніщо інше, як історія народів, їх правова й інші види культур, не залишили такого виразно неспростовного впливу на спадщину (в праві, договорах з Візантією, специфіці формування права) в історії Київської Русі, а також Росії («Новгородська Правда»), Польщі і Великого Литовського князівства та Речі Посполитої (Статути, в основі яких була «Руська Правда»), а також в інших суспільствах, державотвореннях, зокрема, у Швеції, Франції тощо. Йдучи таким шляхом, можна відтворити існуючі прогалини у нашій історії за допомогою порівняльного права, якщо Декларацію застосувати в методології розбудови громадянського суспільства та правової держави, в центрі яких буде людина з її правами і свободами.

Ще далеко не розкрита спадщина змістовного розкриття цих процесів через *пізнанням історії самоврядування народу, місцевого й регіонального розвитку*, положення щодо яких закріплено в Декларації України. Через ці напрямки будуть забезпечені порівняльні дослідження суспільних закономірностей історичної логіки розвитку *витоків природного і позитивного українського права*, формування й становлення в цьому лоні первинних форм деклараційного та конституційного права в наших первісних додержавних і пізніших суспільствах.

Моє тверде переконання в тому, що *перспективи розкриття могутнього потенціалу історичної місії Декларації* зметуть плутані політичні маніпуляції та амбіційну недолугість як тимчасові затьмарення, привнесені скороспішними й обмеженими політиками. Будуть відновлені справжні оцінки названих історичних документів і стане очевидним, що *Акт незалежності є логічним доповненням Декларації про державний суверенітет України*. Саме у такому контексті їх і передбачав тодішній законодавець, оскільки в самому Акті однозначно визначені його мета і ціль, чітко закріплені положенням: *«здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України»* (ВВР. — 1991. — № 38. — С. 502).

Підсумкові висновки: 1) Тільки вільна дискусія й глибокий аналіз 20-річного досвіду розвитку української демократії зможуть *відтворити історичне*

значення Декларації про державний суверенітет України як неперехідного об'єднавчого фактора всього суспільства. 2) Потенціал Декларації здатний з'єднати названі документи в одну систему розвитку: Декларація — Акт незалежності — Конституція України як єдине ціле у законотворчому процесі та правовій системі. 3) Етап завершення конституційної реформи має привести суспільство до висновку, що Декларація України, яка отримала схвалення народу, ніколи не буде відкинута в непередбачуване минуле задля владної чи політичної вигоди, бо вона є історичним надбанням Українського народу й основою Конституції України.

Квітень—травень 2010 року.

Яків ЗАЙКО

Новітній діалог з Україною*

Який ти, народе?

Тарас Шевченко

ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ ПОДІЙ ХХ СТОЛІТТЯ

9 листопада 1989 року сталася подія, яку справедливо вважають однією з найбільших подій ХХ століття. Впала Берлінська стіна. Ця подія ознаменувала початок падіння «залізної завіси», початок демократичних, здебільшого безкровних, як тоді їх називали, «бархатних» революцій у країнах Центральної та Східної Європи, в республіках Радянського Союзу.

Одночасно прибалтійські республіки СРСР Литва, Латвія, Естонія проголосили про відновлення своєї державної незалежності. Починаючи з літа 1990 року, інші дванадцять республік СРСР одна за одною проголосили державний суверенітет: Росія — 12 червня, Україна — 16 липня 1990 року. Після провалу в серпні 1991 року військового путчу всі колишні республіки Радянського Союзу стали незалежними державами.

ДОРОГІ УКРАЇНЦІ! ШАНОВНІ СПІВГРОМАДЯНИ!

Після більш як десяти років від дня, коли Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, у нас, народних депутатів України 12-го скликання Верховної Ради Української РСР — 1-го скликання Верховної Ради України, безпосередніх учасників тих доленосних подій, нарешті з'явилася можливість розпочати роботу по систематизації матеріалів щодо фундаментальних цінностей нашого українського буття, зосередивши увагу на перших роках державної незалежності України.

---

* Це звернення попередньої Редакційної ради Асоціації народних депутатів України публікується у цьому виданні у зв'язку з тим, що з різних причин аносовані проекти не вдалося реалізувати, хоча їх актуальність і суспільна необхідність не зменшилися. Виданням книги «Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення» діюча Редакційна рада Асоціації планує повернутися до ідеї реалізації цих проектів.

Ми вирішили повести мову про реалії українського сьогодення, поточне політичне життя. На тлі багатовікової історії нашого народу ця розповідь про сьогоденну історію України. У тритомнику «Літопис державотворення» (кн. I «Декларація про державний суверенітет України», кн. II «Акт проголошення незалежності України», кн. III «Конституція України») автори аналізують найактуальніші сьогодні проблеми державотворення, процесу набуття і утвердження Української державності, починаючи з прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Наша держава живе чи принаймні намагається жити за законами стратегічного орієнту державотворення — Декларацією про державний суверенітет України, реаліями Незалежності і Конституцією України.

Стверджуючи неспростовний історичний факт появи незалежної Української держави, люди в Україні цілком закономірно запитують не лише в самих себе: в якому ж стані перебуває наша країна сьогодні, в якому соціально-політичному і економічному вимірі живе кожен з нас? Саме на ці запитання намагаються дати відповідь засновники Української держави, першопрохідці незалежності з давніх-давен званої в світі країни.

ПОЯВА ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ПРАЦІ великого авторського колективу — літопису сьогоденного державотворення — є знаковою. Вже не абстрактно-теоретично на рівні уявних побажань можливих докорінних змін у суспільстві, а на основі життєвих реалій останнього десятиріччя у кожного з нас — авторів книг «Літопису державотворення» та їх читачів є практична можливість подивитись на себе, суспільство, державу наче й збоку, проте все ж зсередини — як учасникам історичного процесу докорінної зміни в становленні постсоветської України, в житті людей, які мало не всі вийшли із фуфайки і кирзаків, кителя і шинелі совкових часів.

Не все так просто. Українці повертаються обличчям у бік Заходу, стають на шлях хоча б спроби зробити крок в європейський морально-правовий громадянський простір. Важко, надто важко зрушитись з місця, але ж сама історія зрушує, підганяє, втягує в свій процес, об'єктивізований багатьма чинниками.

Великий німецький аналітик, автор глибоко моральної філософії людини Еммануїл Кант подає і нашим сучасникам приклад самозаглиблення в душу: «Осмислення морального закону... безмежно підносить мою цінність як мислячої істоти. Моральний закон, що живе в моїй особистості, відкриває життя, не залежне від моєї тваринної природи і навіть від всього світу, який чуттєво сприймається».

ДО ЯКИХ БИ ВИСОТ у самореалізації свого національного потенціалу не сягала Україна в майбутньому, до яких би відкриттів у царині свого національного духу не підносились українці, перші кроки фундаментального утвердження Незалежності залишаться заслугою нашого часу. І через десять, і через два-

дцять років, і тим більше через багато десятиріч українці, щасливіші в своєму майбутньому за наших сучасників, яким випала гірка доля бійців на передовій, запитуватимуть: як же починався цей історичний процес самоутвердження Української національної держави десять і більше років тому? Куди і як був скерований? Якими саме силами, що діяли і ще діють у нашому суспільстві? Хто і як організовує цей процес сьогодні?

На ці та багато інших запитань авторський колектив цього фундаментального дослідження шукає відповіді за всіма напрямками розвитку молодшої держави спільно із тобою, нашим співгромадянином, — активним і не зовсім таким учасником того, що відбувалося впродовж дванадцятиріччя, нашим сучасником. Це велика тема українського не стільки минулого, як реального сьогодення, а ще більше — майбутнього.

УКРАЇНА ПРОКИДАЄТЬСЯ до сучасного політичного життя за участю все більшого загалу людей. Українці все чіткіше визначаються в своїй громадянській позиції безпосередніх рушіїв своєї сьогоденної історії.

Тим-то й цінна не лише для майбутніх дослідників нашого часу сучасна історія України, що вона відкриває авторам аналітичної статті чи звичайної оповіді — фіксації того чи іншого факту, — можливість сказати правду, зробити неупереджену характеристику поточного моменту. Пишучи про наш день, неможливо вигадати події, яких не було сьогодні, як це спостерігаємо в писаних і сто разів переписаних історіях давніх часів — у теоріях і концепціях авторів з дуже великою фантазією.

Читачі, особливо науковці, вузівська молодь, люди з чітко визначеною громадянською позицією знайдуть у книгах багатий фактичний матеріал і познайомляться із не завжди сприйнятними для них висновками, ідеями. Бо тут у своїх статтях сусідують послідовні антикомуністи і новоспечені більшовики, члени ще колишньої компартії і рухівці.

Головною метою книг є спроба авторського колективу залучити сучасника до осмислення проблем становлення і розвитку Української незалежної держави, самореалізації людського потенціалу. Це велике поле діяльності не лише реальних державотворців, державних мужів, які нині при владі, а й тих, хто завтра прийде їм на зміну, а сьогодні критично осмислює як пройдене кожним із громадян України, так і Україною в цілому.

ПЕРЕД ВАМИ, ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ, УКРАЇНА, велика в своїх можливостях країна. В особі кожної людини Україна прагне до свого вивершення в долях людей. Україна намагається реалізувати свою глибинну сутність у щоденному житті українця і українки, людей іншого етнічного походження, які шукають і поки що не знаходять себе у справах щоденних задля забезпечення свого добробуту.

Картина нинішнього стану українського суспільства, зрозуміло, далеко ще не завершена — все в Україні перебуває в процесі становлення, моделювання і

перемодельовання життя. Автори «Літопису» намагались, у міру своїх можливостей і сил, зафіксувати стан суспільства, людини, держави. Безумовно, не всі розділи книг вповні передають картину політичного і державотворчого українського сьогодення. Проте зроблене нашим авторським активом відкриває широку панораму дослідження.

ІСТОРІЯ РОЗПОРЯДИЛАСЬ ТАК, що в усіх доленосних для сьогоденної України подіях, починаючи з прийняття Декларації про державний суверенітет України, впродовж уже 11 років утвердження її незалежності помітну роль у становленні Української держави відігравали народні депутати України 1-го скликання Верховної Ради (1990—1994 рр.).

Наскрізною в усіх книгах серії «Літопис державотворення» є думка Голови Верховної Ради України ще за часів роботи першого в незалежній Україні вищого законодавчого органу й сьогоденішнього Голови українського парламенту Івана Плюща: **«УКРАЇНА НАЗАВЖДИ, а якою вона буде — залежить від кожного з нас».**

Народні депутати й інші державні діячі — автори аналітичних статей, спогадів, що представлені в книгах серії «Літопис державотворення», є безпосередніми учасниками змін, які відбуваються в українському суспільстві. Вони на вістрі подій сьогоденної історії України.

В аналітичних авторських статтях, інтерв'ю публічних політиків, оглядових публікаціях ЗМІ про стан людини, суспільства і держави на тому чи іншому етапі самореалізації особистості і самоутвердження державності, подетальній хроніці подій, стенограмах засідань Президії Верховної Ради Української РСР — Верховної Ради України, пленарних засідань парламенту, документах, прийнятих за участю авторів матеріалів, — позиція громадянина України і активного учасника процесу державотворення.

Матеріали щодо найпомітніших подій з потоку історії України — це оригінальні авторські статті, публічні виступи, інтерв'ю, фрагменти стенограм, фрагменти законів, поіменні голосування, фрагменти чи в повному обсязі (в залежності від актуальності) публікації у ЗМІ.

ІСТОРИЧНЕ ТЛО, на якому зроблено спробу подати штрихи до портретів особистостей українських лідерів, охоплює мало не весь період державотворення, починаючи з часів Київської Русі, проте, як не важко здогадатись, основна увага авторів зосереджена на подіях кінця 80-х років минулого століття і понині.

Українська РСР у всій її кондово-совєтській сутності ще була політично наче й не доторканою шквалом подій у країнах Центральної та Східної Європи, і все ж у душах і думках сучасників уже народжувалась самостійна Україна.

Етапи історичного поступу нашої країни до незалежності час вигранив чітко.

Вибори до Верховної Ради Української РСР 12-го скликання назавжди залишаться в історії України як перший етап революційного оновлення свідо-

мости людей. **Перші сесійні засідання Верховної Ради** стали ареною пошуків моделі майбутнього державотворення.

Українське суспільство — людність, керівництво і революційний штаб України, яким стала **Верховна Рада Української РСР напередодні прийняття Декларації про державний суверенітет України**, були діалектично єдиними у своєму прагненні здобути Незалежність.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року стало знаковим рубежем, подолавши який, Україна морально, духовно стала самостійною.

ДРУГИЙ ТОМ «Літопису державотворення» містить матеріали, що висвітлюють шлях України від **Декларації про державний суверенітет — до здобуття Україною державної незалежності**.

Українські політики у парламенті та за його межами, керівники всіх структур державної влади, науковці подолали шлях, на якому були гарячі події **Другої сесії Верховної Ради**.

Демократичні, продиктовані часом, **зміни до Конституції УРСР** стали базовими для початку реформування всього тогочасного українського советського суспільства.

Економічні реформи (закон про економічну самостійність, програма переходу до ринку, закони про власність, про підприємництво і підприємства), закони про банки і банківську систему, Земельний кодекс підвели соціально-політичну базу для неминучих перетворень у свідомості людей і державному устрої ще советської УРСР.

Закон про міліцію ще далеко не вповні, лише на законодавчому рівні, проте попередив повальне кровопролиття на вулицях і майданах столиці та міст України, на яких прояв протистояння люду і влади досяг свого мітингового апогею.

Голодування студентів стало знаковим для України. В жовтневі дні 1990 року юнаки і дівчата, воістину вперше в сьогоденній історії нашої держави, по-справжньому політично грамотно та на високому рівні історичної відповідальності за долю свого покоління заявили про величезну революційну силу молоді.

Події 7 листопада, арешт народного депутата України Степана Хмари, немов вихлюп крижаної води із ще сьогоденнього советського безправного правового поля, охолодив уяву занадто довірливих демократів до своїх політичних опонентів.

Кримська автономія, референдум про збереження ССРСР, підготовка нового Союзного договору стали першим державотворчим випробуванням публічних політиків усіх рангів на історичну зрілість. Це випробування витримали не всі, в тому числі і перші особи українського істеблішменту. Це випробування з тим чи іншим рівнем загрози для державної самостійності України триває й понині.

Утворення Кабінету Міністрів, запровадження посади Президента України створили передумови для реалізації нинішньої моделі виконавчої влади.

Законом про реабілітацію жертв політичних репресій Верховна Рада Української РСР визнала історичну провину тоталітарного комуно-російського режиму перед мільйонами жертв ленінсько-сталінських та наступних періодів побудови соціалізму і комунізму на 1/6 земної кулі. **Чорнобильський блок законів** наче підвів ризику під злочинами 73-річного більшовицького панування в Україні.

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ не впало на голови українцям з доброго дива. Йому передували історичні події, розповідям про які вже присвячено і в Україні сотні, тисячі наукових досліджень.

У нашій праці в основному на базі історичних документів зроблено спробу заглянути за лаштунки багатьох досі не висвітлених вповні подій. Ми намагаємось показати стан людини, українського суспільства, Верховної Ради УРСР і держави, яка тоді мала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка, **напередодні антидержавного заклоту ГКЧП, під час путчу 19—23 серпня 1991 року (хроніка подій), під час підготовки і проголошення Акта Незалежності.**

Основний блок матеріалів того періоду сьогоденної історії України складають історичні документи **Позачергової сесії Верховної Ради 24 серпня 1991 року.**

Заборона компартії (КПСС в УРСР як Компартия УРСР) поклала початок нинішньому етапу чисто політичного протистояння Компартії України, як спершу здавалося, наче й демократичним, насправді — мафіозно-олігархічним (за безпосередньою участю тих же комуністів, тої ж таки партноменклатури) кланово-груповим інтересам керівної верхівки в Україні.

ПЕРШІ КРОКИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ не були в Україні вдалими.

Хоча багато було зроблено і Верховною Радою вже незалежної України напередодні референдуму і обрання Президента України (розслідування діяльності ГКЧП в Україні, пакет законів з питань військового будівництва, Програма діяльності Уряду в нових умовах), проте з перших кроків самостійництва наша країна не пододала тяжіння свого багатовікового бездержавницького існування, особливо — свого комуно-советського минулого, яке важкою бідою пригнітило людей на всіх щаблях соціальної драбини, поставило їх на рівень злиднів не лише побутових, а й у всіх сферах як державного будівництва, так і політичного життя.

Референдум 1 грудня 1991 року; вибори першого Президента України показали, що українці хочуть жити в своїй незалежній державі. Велике щастя кожної нації — мати право на свою державу — з перших же днів панування в незалежній Україні нової-старої партноменклатури було затьмарене різким падінням життєвого рівня абсолютної більшості людей в Україні. Стара номенклатура, яка досить легко перефарбувалась із червоного на синьо-золотистий

колір, виявилась (як, до речі, і наче покликана до влади демократія) неспроможною будувати свій національний дім для добробуту всіх людей в Україні.

Наша країна після референдуму і обрання Президента України (утворення СНД, формування Збройних сил України, ядерне роззброєння, система державного управління, кримська проблема) не стала країною для людини, а все далі опускалась до нинішнього рівня країни з високим рівнем державного панування чиновництва над людиною.

Нове економічне і податкове законодавство, бюджетний процес, гривня, новий Земельний кодекс докорінно не змінили становища пересічної людини, тим більше — «маленького українця» в Україні.

Не поліпшилась суспільно-політична атмосфера в нашій країні і після прийняття Верховною Радою **законів: про громадянство, про місцеве самоврядування, про об'єднання громадян.**

Результатом бездарного керівництва державою того періоду стала **урядова криза, відставка Уряду (вересень 1992 р.).**

ТРЕТІЙ ТОМ «Літопису державотворення» присвячено висвітленню **конституційного процесу**, який, за логікою державотворення, мав кардинально змінити ситуацію в Україні на краще, нарешті розкріпачити державотворчі сили не лише у верхніх ешелонах влади, а й особливо в низах. Проте і цього не сталося.

Внесення проекту Конституції на всенародне обговорення нічого, крім політичного галасу на рівні ЗМІ, не додало до здебільшого сірих тонів. Безрезультативне і безславне **затухання конституційного процесу** тому свідчення. До питання щодо прийняття Конституції України повернулися лише народні депутати 2-го скликання Верховної Ради.

Соціально-економічне становище України і відповідна політична ситуація в країні (середина 1993 р.) були гнітючими. Мало не в усіх регіонах, а особливо в Донбасі, прокотилась **хвиля протестів, страйків.**

Парламент прийняв документи про **дострокові вибори до Верховної Ради. Підготовка до виборів** показала всю неспроможність української людності до самоорганізації та вирішення своєї долі без участі наглядачів, погоничів.

Україна напередодні виборів до Верховної Ради України 2-го (13-го) скликання являла собою політично розхристану, економічно здеградовану, морально упосліджену руїну.

Останній період роботи Верховної Ради України 1-го (12-го) скликання нічим позитивним себе не увічнив.

ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 28 червня 1996 року стало видатною подією в сьогоденній історії нашої держави, кожного громадянина України.

Які політичні сили діяли і протидіяли на історичній арені державотворення, як було досягнуто компромісу між законодавчою і виконавчою гілками влади і прийнято Основний Закон, за яким ось уже п'ять років живе Україна?

Тема конституційного процесу 1994—1996 рр. не обмежується висвітленням цих та багатьох інших тогочасних питань.

Процес, що передував прийняттю Конституції, був багатограним.

Конституційна криза вкрай загострила політичне протистояння в Україні.

Конституційний договір, як складова новітнього конституційного процесу, лише на короткий час призупинив протистояння в суспільстві, проте не ліквідував наявні негативні тенденції сповзання країни до анархії.

Конституція: якою бути Україні?

Етапи підготовки проекту Конституції України: робота тимчасової спеціальної комісії по доопрацюванню проекту Конституції, обговорення проекту Верховною Радою висвітлені в книзі «Конституція України» у статтях членів комісії та стенограмах пленарних засідань.

«Конституційна ніч» — правовий ранок України.

Конституційний процес триває. Вибори нового парламенту і нового старого Президента України, Всеукраїнський референдум «за ініціативою народу», «оксамитова революція» в парламенті — український парламентаризм на роздоріжжі.

Україна все ще декларує про свою перспективу: шлях до громадянського суспільства. Яким він буде? І чи буде наше суспільство громадянським насправді?

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА В ПОТОЦІ ІСТОРІЇ — як хоча б наблизитись до досягнення цієї теми в сьогоденному світі України? Це велике завдання не для однієї сотні науковців, парламентської й інших державних структур влади.

Йдеться, в першу чергу, про президентів України, народних депутатів України, керівників усіх рівнів. І надто вже — про громадян України.

В нашій праці зроблено спробу подивитись на Україну в контексті світового цивілізаційного процесу, на Україну в світовому правовому просторі не лише сьогодні, а й у минулі часи.

Людина в сучасній історії України (на сторінках «Літопису» ми надаємо слово громадянам України незалежно від їхньої політичної чи релігійної орієнтації), людина в процесі самореалізації свого особистісного потенціалу і потенціалу української нації — якою вона була вчора і якою вона стала сьогодні?

Наскрізною ідеєю проекту є осмислення нинішнього стану українського суспільства, людини і держави Україна, утвердження європейських стандартів прав людини в Україні.

НАСКРІЗНИЙ ВНУТРІШНІЙ СЮЖЕТ книг серії «Літопис державотворення»: діалог людини з сучасною Україною і України з твоїм сучасником (подача тематичних блоків матеріалів за хронологією: герої наших оповідей, як правило, є цільною особистістю у баченні проблем людини і України). В окремих випадках подаємо редакційний коментар до подій сьогоденної історії України впродовж останнього десятиріччя.

Фотоілюстрація (портрети і жанрові знімки державних діячів і людей серед людей): найширший спектр особистісних якостей тих, про кого йдеться у матеріалах «Літопису».

У РОЗРОБЦІ ПРОЕКТУ серії «Літопис державотворення» брали участь члени Редакційної ради — народні депутати України, в тому числі патріарх українського парламентаризму і державотворення Голова Верховної Ради України 1-го (12-го) та 3-го скликань І. С. Плющ, Голова Верховної Ради України 2-го скликання О. О. Мороз, заступник Голови Верховної Ради України 2-го скликання В. Л. Мусіяка, науковці, політичні діячі, народні депутати України всіх скликань Верховної Ради. Серед них: Олександр Барабаш, Михайло Батіг, Віктор Бедь, Леонід Білий, Іван Бойко, Галина Васильєва, Степан Гавриш, Юрій Гайсинський, Павло Кислий, Олександр Костюк, Володимир Криволап, Георгій Крючков, Левко Лук'яненко, Анатолій Матвієнко, Віталій Мельничук, Павло Мовчан, Олександр Мороз, Олександр Нечипоренко, Віктор Петров, Олександр Піскун, Іван Плющ, Сергій Правденко, Іван Салій, Олександр Сугоняко, Анатолій Ткачук, Степан Хмара, Олесь Шевченко, Володимир Шлемко, Ігор Юхновський.

КНИГИ ВИЩЕНАЗВАНОЇ СЕРІЇ, які у дні святкування 10-річчя Незалежності йдуть до читача, устами сучасника свідчать про наш день. Подані в них матеріали — це здебільшого наукове осмислення пройденого Україною шляху. Деякі теми, заявлені в першому томі, проте не вповні висвітлені в ньому, знайдуть подальше вивершення в наступних томах — «Незалежність України» і «Конституція України». Матеріали до них готують фахівці, учасники історичних подій.

Попереду багато найцікавіших подій у процесі українського державотворення, і участь у них усе ширших прошарків українського суспільства стає вже об'єктивною реальністю нашої дійсності.

Незаперечно, фундаментом творення нового життєвого простору людей і держави так чи інак залишаються Декларація про державиний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Конституція України — основа основ подальшого розвитку громадянського суспільства, виповнення людських доль у самореалізації кожної людини, кожного покоління українців.

**АВТОР ПРОЕКТУ — ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
серії «Літопис державотворення» Яків ЗАЙКО**

24 травня 2001 року.

ЗМІСТ

ЛІТОПИС ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (Редакційна передмова)	3
Віктор ЯНУКОВИЧ ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧІВ	5
Володимир ЛИТВИН ВСТУПНЕ СЛОВО	8
Микола АЗАРОВ АКТ ВІРИ Й НАДІЇ УКРАЇНИ	11
Декларація про державний суверенітет України	13
Частина перша	
ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРОК ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ <i>Аналітичні статті учасників прийняття Декларації про державний суверенітет України</i>	
<i>Іван ПЛЮЩ</i> Наріжний камінь державності	18
<i>Микола ШУЛЬГА</i> Урок політичного компромісу	29
<i>Ігор ЮХНОВСЬКИЙ</i> Декларація про Незалежність України — процес національного самовизначення	37
<i>Олександр МОРОЗ</i> Від Декларації до державності	44
<i>Олександр БАРАБАШ</i> Усвідомлення себе нацією	50
<i>Володимир ПИЛИПЧУК</i> Шостий розділ Декларації	57
<i>Лариса СКОРИК</i> Як це почалося...	62

<i>Іван ЗАЄЦЬ</i>	
«Декларацією українці заявили, що хочуть мати свою державу»	69
<i>Анатолій МАТВІЄНКО</i>	
Декларація про державний суверенітет України — погляд з відстані десяти років	74
<i>Павло КИСЛИЙ</i>	
Декларація і національно-культурне відродження українського народу	79
<i>Віталій МЕЛЬНИЧУК</i>	
Суверенна економічна політика України: перші кроки	91
<i>Олександр БАНДУРКА</i>	
Шлях до Конституції України	101
<i>Володимир КРИВОЛАП</i>	
Вихід на арену державотворення	109
<i>Віктор БЕДЬ</i>	
Перший крок до України	117
<i>Станіслав ГУРЕНКО</i>	
Про ДКНС і не тільки про нього	125
<i>Георгій КРЮЧКОВ</i>	
«Парад суверенітетів» — як він сприймався народними депутатами СРСР у Москві	131
<i>Володимир ШЛЕМКО</i>	
Від Декларації — до української цивілізації	135
<i>Марія ГУМЕНЮК (КУЗЕМКО)</i>	
Історичні паралелі 40-х і 90-х років ХХ століття	148
<i>Олесь ШЕВЧЕНКО</i>	
УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА: від Декларації принципів — до Декларації про державний суверенітет України	153
<i>Анатолій ТКАЧУК</i>	
ХРОНІКИ ВЕЛИКОГО РОЗПАДУ Декларація про державний суверенітет України як головний чинник ліквідації Радянського Союзу	164
Частина друга	
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ	
<i>Законопроекти, стенограми, голосування щодо прийняття</i> <i>Декларації про державний суверенітет України</i>	
ПРОЕКТИ ДЕКЛАРАЦІЇ	170

СТЕНОГРАМИ

обговорення проектів Декларації на пленарних засіданнях Верховної Ради Української РСР та на засіданнях Президії ВР УРСР

Засідання п'ятдесят третє (28 червня 1990 року)	202
Засідання п'ятдесят четверте (29 червня 1990 року)	227
Засідання п'ятдесят п'яте (29 червня 1990 року)	274
Засідання Президії Верховної Ради Української РСР (4 липня 1990 року) .	303
Засідання п'ятдесят шосте (5 липня 1990 року)	307
Засідання п'ятдесят сьоме (5 липня 1990 року)	326
Засідання п'ядесят восьме (6 липня 1990 року)	351
Засідання п'ятдесят дев'яте (6 липня 1990 року)	375
Засідання Президії Верховної Ради Української РСР (9 липня 1990 року) .	380
Засідання шістдесятє (9 липня 1990 року)	385

ПРОПОЗИЦІЇ

постійних комісій Верховної Ради Української РСР

до проекту Декларації.....	412
----------------------------	-----

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

текстів проекту Декларації про суверенітет Української РСР, внесеного Комісією Верховної Ради Української РСР

з питань державного суверенітету, міжреспубліканських відносин, та інших проектів	416
---	-----

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

пропозицій постійних комісій Верховної Ради Української РСР

до проекту Декларації.....	447
----------------------------	-----

СТЕНОГРАМИ

постатейного обговорення та прийняття

Декларації про державний суверенітет України

Засідання Президії Верховної Ради Української РСР (9 липня 1990 року) .	499
Засідання шістдесят перше (11 липня 1990 року)	507
Засідання шістдесят друге (11 липня 1990 року)	552
Засідання шістдесят третє (12 липня 1990 року)	589
Засідання шістдесят четверте (12 липня 1990 року)	635
Засідання шістдесят п'яте (13 липня 1990 року)	662
Засідання шістдесят шосте (13 липня 1990 року)	703
Засідання Президії Верховної Ради Української РСР (16 липня 1990 року) .	722
Засідання шістдесят сьоме (16 липня 1990 року)	724

РЕЗУЛЬТАТИ ПОІМЕННОГО ГОЛОСУВАННЯ

щодо прийняття окремих положень та в цілому Декларації

про державний суверенітет України.....	735
--	-----

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР «Про День проголошення незалежності України» (№ 56–ХІІ, 16.07.1990 р.)	748
Частина третя	
ОЧИМА УЧАСНИКІВ	
<i>Спогади депутатів,</i>	
<i>які приймали Декларацію про державний суверенітет України</i>	
<i>Віталій КАРПЕНКО</i>	
Перший крок до Незалежності	750
<i>Іван ВАЛЕНЯ</i>	
Перший проект Декларації	756
<i>Анатолій ТКАЧУК</i>	
Декларація про державний суверенітет України: від Союзу до «союзу»	758
<i>Олександр ПІСКУН</i>	
Державний суверенітет та «новий Союзний договір»: рефлексії пам'яті та сьогодення	761
<i>Олександр БАРАБАШ</i>	
З якої літери «союзу»?	764
<i>Олександр МОРОЗ</i>	
Формула суверенітету	767
<i>Олександр БІЛОУСЕНКО</i>	
Міцна основа державності	770
<i>Левко ЛУК'ЯНЕНКО</i>	
До історії Декларації про державний суверенітет України	776
<i>Микола ПОРОВСЬКИЙ</i>	
Saluj populi suprema lex est	781
<i>Богдан РЕБРИК</i>	
Ми всі — і ліві, і праві — були щирими українськими патріотами	788
<i>Павло КИСЛИЙ</i>	
Декларація про державний суверенітет України — програма побудови незалежної держави	794
<i>Олександр КОСТЮК</i>	
Формування нової держави	798
<i>Юрій ГАЙСИНСЬКИЙ</i>	
Український відрив	800

<i>Олександр ДУНТАУ</i>	
Моя гордість, мій біль	802
<i>Степан ПАВЛЮК</i>	
Найвища гордість — це гордість за свій народ!	805
<i>Галина ВАСИЛЬЄВА</i>	
Всіх вічність примирить	806
<i>Володимир СМЕТАНІН</i>	
Декларація — шлях у майбутнє	812
<i>Богдан ГОРИНЬ</i>	
Реальний крок до державного суверенітету	814
<i>Володимир КОЛІНЕЦЬ</i>	
Як приймалася і реалізовувалась українська Декларація	817
<i>Андрій БОНДАРЧУК</i>	
Час великих надій	823
<i>Петро ОСАДЧУК</i>	
День, що увібрав роки і століття	829
Пісенний мотив	829
<i>Любомир ПИРИГ</i>	
Чому я не проголосував?	834
<i>Василь СКАЛЬСЬКИЙ</i>	
Досвід об'єднання	835
<i>Николай ПИВЕНЬ</i>	
Реальний документ розвитку государства	837
<i>Юрій ЄЛЬЧЕНКО</i>	
Дотримання Декларації про державний суверенітет України — справа честі державної влади	839
<i>Микола БАЛАНДЮК</i>	
Різдво моєї держави	841
<i>Олександр КОЦЮБА</i>	
Потенціал і перспективи історичної місії Декларації про державний суверенітет України	846
<i>Яків ЗАЙКО</i>	
Новітній діалог з Україною	852

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир «Рута», 2010. — 868 с., іл.

ISBN 978-617-581-020-0

Це видання, підготовлене Редакційною радою Асоціації народних депутатів України, є документально-публіцистичною розповіддю про прийняття Декларації про державний суверенітет України у липні 1990 року безпосередніх учасників цієї вікопомної події.

До книги включені усі документи, що стосуються процесу прийняття Декларації — законопроекти, пропозиції, повні стенограми їх обговорення і постатейного прийняття, поіменні голосування, — а також аналітичні статті та особисті спогади народних депутатів Української РСР XII-го скликання Верховної Ради УРСР (I скликання Верховної Ради України). Розповідь про прийняття Декларації ілюструється ексклюзивними фотографіями, зробленими у залі пленарних засідань.

Книга призначена для широкого кола читачів: політиків, істориків, дослідників, журналістів, студентської та учнівської молоді, допитливих, патріотичних читачів — усіх, хто цікавиться сучасною історією України, історією її боротьби за незалежність, свободу, демократію.

Повний комплект документів та свідчення творців Декларації утворюють об'єктивну та всеохоплюючу картину процесу прийняття Декларації, дають вичерпні відповіді на усі запитання щодо задуму, ідей, цінностей та змісту Декларації про державний суверенітет України.

Випуск книги «ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ *Історія прийняття, документи, свідчення*» присвячується 20-й річниці прийняття цього історичного акта (16 липня 1990 року).

УДК 323.22/.28
ББК 66.043

Додатковий наклад цієї книги надруковано за підтримки, наданої Відділом демократії і врядування Місії USAID в Україні, Молдові та Білорусі відповідно до умов угоди №121-A-00-03-00008-00.

Думки і твердження, висловлені в книзі, відображають особисту позицію авторів і можуть не співпадати з позицією USAID.

«ПРОГРАМА СПІРІЯННЯ ПАРЛАМЕНТУ ІІ. Програма розвитку законотворчої політики»

Масово-політичне видання

ДЕКЛАРАЦІЯ
про державний суверенітет України

Історія прийняття, документи, свідчення

Відповідальний редактор *Я. Я. Зайко*
Літературне редагування — *Г. М. Цимбалюк*
Технічне редагування — *Т. М. Безверха, Л. Я. Зайко*
Художній редактор *Л. П. Приходько*
Комп'ютерна верстка та обробка — *Т. М. Безверха*
Коректори *М. А. Маляренко, О. В. Цимбалюк, Н. Л. Данилюк*
Комп'ютерний набір — *Р. М. Вовк, О. О. Воробйова,*
Л. Я. Зайко, Н. П. Шавурська

Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Фіз. арк. 54,25 + 2 вкл. Ум. друк. арк. 69,98 + 2,58 вкл. Обл.-вид. арк. 48,03 + 3,06 вкл.
Тираж 500 прим. Зам. 2226.

Видруковано з готового оригінал-макету замовника в ПП «Рута»,
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17-а.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виговівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 364 від 14.01.2010 р.*